

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

મા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪-અંક ૧]

અમદાવાદ

[જાન્યુઆરી, ૧૯૪૫]

પુનઃ હરિ: ૐ

સગભગ અઢી વર્ષના આંતરા બાદ પાછો આ માસિકના વાચક વર્ગને મળવાના સુચોપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯૪૨ ના યોગસરના અંક તે માસની ૧લી તારીખે બહાર પાડ્યો ત્યારે દૂર દૂરની પણ અંખી નડોતી કે, ચોરાક ન દિવસ બાદ આ માસિક અચોક્કસ મુદતને માટે બંધ પડવાનું છે. પરંતુ એવી અણધારી ઓચિંતી તે આખા દેશ ઉપર ન જુલની, તે પછી તેમાંથી આ માસિક તે કેમ ન રહી જવાનું હતું? ૨૧મી યોગસરની રાત્રે, તેને છાપનારા પ્રેસને ન સરકારે પોતાના તાબાકાઓમાં કરી લીધું, કે જેમાંથી હમણાં હોરા વખત પર ન છૂટે કંઈ છે. આમ પ્રેસ ઝડપાણું તે વખતે સંપૂર્ણર માસનો અંક લગભગ બીજામાં પડી ગયો હતો, ને એવાર દિવસ મળ્યા હોત તો છપાઈ જઈ શકત, પરંતુ બધું તૈયાર કપોટ ત્યાં ને મુદ્યાં ન હારી દેવામાં આવ્યું. મોટા ભાગના સંપાદક મંડળને પણ એમ ન જોવા તાબાકાઓમાં મૂકી લીધા, આથી કરીને આ બધા વિષે માહકોને કરી ખબરે આપી શકાઈ નહિ. સગમત માહકો આજ મુધી એવી ખાતરીથી મિકા રહ્યા કે, વખત આવડેલ થયે પાછું માસિક મળવા લાગશે ન. ઈશ્વરકૃપાએ એમ કરી રાખીએ છીએ એ સોને માટે આનંદની વાત છે. અમારી માત્રાનું યુગ વર્ષ આ રીતે, સગભગ ૨૧ વર્ષની ઢૂળી બાદ, રાજ થાય છે.

યુગ વીત્યો

આ અઢી વર્ષોમાં એક મોટા યુગ ન આપણે ત્યાં વીત્યો એમ કહું તે તેમાં કરી અત્યુક્તિ નથી. એ વર્ષોમાં સાબરમતી, નર્મદા ને તાપીમાં ન નહિ, પણ જગનના દેશની ઘણીખરી નદીઓમાં અપાર નીર વહી ગયાં; દરેક દેશનાં આકાશમાં અને કિનિજ ઉપર ભવ ભવના રંગો આવ્યા ને ગયા. એ બધાએ આપણ સોને કાંઈક એવો જોડા અનુભવ કરાવ્યો છે કે જેની અદ્યારે મૂર્ત કે અમૂર્ત અસર આપણા આખા ઇતિહાસ અને બાવી ઉપર અંકાઈ રહેશે. આ અસર, રમ્મ કાંઈ ગાને કે, અમુક ન દેશમાં થઈ છે કે થશે. અવનનાં વ્યાપક બધાં ન અંગો ઉપર આ યુગે સારો નરસો પોતાનો ઘા કર્યો છે. એ મમ્લેદી ધામાં ક્રીડા પડે છે કે રૂઝ આવે છે એ દવે પછી જાણી.

આપણા દેશ પર આવતાં, આ કંટકાથી એક વાર તેા તમ્મર ન આવી ગઈ; દેશનાં કેટલાંય અંગો તે તેથી નડ્યાં ન જાણે થઈ ગયાં ને હતું એવાં ન છે. અને આને તેા એમ પણ એક ચિંતા થયા કરે છે કે, આપણા દેશનું તરતનું બાવી ખરેખર સાડુ ન ઘડાશે? કારણ કે, એ બાવી ઘડવામાં આપણો યોજનાબદ્ધ યુગધર્મ કે પહેલ કરવાની લાકાત આને અવદશામાં પડેલાં લાગે છે.

આ દશામાંથી બની ધવા વળવાને માટે એક સુચોગ જણાય કે, ઈશ્વરે ગાંધીજીને જેલ બંદાર આપ્યા છે (જેકે દેશાથી 'જેલ' તેા નથી ન મટી રાખી.), અને આઠલી વધે પણ પાછું દેશનું મુકાન એમણે હાથમાં લીધું છે.

આ લખતાં પૂઠ બા અને મુઠ મહાદેવશાઈ ચાહ આવે છે. આ વર્ષો દરમિયાનના અનેક હુતાત્માઓમાં આ એને નામ લઈને ચાહ કરતાં જોઈએ. એક જાણુ વિદ્યારીઠ અને નવજીવનનાં કામેમાં શિરો રસ લેનારાં ૨૫૪૦ હતાં. આમ તેા, જોકે, એ એની જોડ આખા દેશને લાગી છે. અને આ એના જવાબી ગાંધીજીને જે જોડ પડી છે એ તેા કાંઈ કવિહૃદય ન વણવી શકે. ગાંધીજી વાટે દેશની સેવામાં કુરબાન થયેલા એ બેલકાત્માની પુરુષરમ્ભિ અને પ્રેરણા આપણને હમેશા રહેશે. એ રમ્ભિ અને અનન્ય સેવાને અમર કરવાનું કામ હરી સહજમાને ઘણી લીધું છે, તેથી આનંદ થાય છે.

વિદ્યારીઠ સંગઠન

આ વર્ષો દરમિયાનના પ્રવાહો મૂલવવાનું કામ અત્યારે કરવાનું હોય નહિ — કેટલાક માટે અતિ મોડું થયું તેથી, અને કેટલાક માટે દુછ સમય પાડ્યો નથી તેથી. પણ આ માસિકે નોંધવો હયેતો એક પ્રવાહ તે વિદ્યારીઠ-સંગઠન પ્રવ્રતિ છે. એનું પગમણુ તેા ૧૯૪૨ અગાડનું થયું હતું. વિદ્યારીઠોમાં કામ કરતાં સામ્યવાદી મંડળોની દરિ તથા નીતિરીતિ સામે નાપાંક્ષી તરીકે, વિદ્યારીઠોમાં ન રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની દરિવાળાં મંડળ સ્થાપવાનો વિચાર સ્વતઃ જન્મ્યો હતો. દેશ પર જે અચિંતો કંટકો સરકારે માર્યો તે વખતે સાળા-મહારાણાઓ બધી જાણે આપોઆપ કલવાઈ ગઈ. આ બીના યોજી સ્પષ્ટ નથી. તેમને પાછી બરતાં, કળે કળે ફરીને, શિક્ષકો-સંચાલકોને ચોરાક મલિના

વિધિના અને શૈલીના જ્ઞાન વિના એમ કરવું અશક્ય છે. હિંદુ સુરિસમ વિષવાદ બાધામાં પણ ધૂસી ચ્યો છે. બચપણથી જ હિંદુસુરિસમ એકચની અને ધૂન રહી છે. બાધામાં ધૂસેલો વિષવાદ મહારૂપા ખાતર પણ બને વિધિના અને શૈલીના જ્ઞાનની જરૂર છે.

કોંગ્રેસનું કામ ને ઉમેછ વિના ચલાવવાનું હોય, અને હોય જ ને હોઈએ, તોય બને શૈલી અને વિધિનું જ્ઞાન મેળવી લેવાનો દરેક કોંગ્રેસીનો ધર્મ છે. આમ થતાં હિંદી હર્ફ એકબીભામાં બળી જશે અને આમ પ્રસરેલી બાધા સ્વાભાવિક હિંદુસ્તાની હશે.

એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે, બંને શૈલી ને બંને વિધિ શીખવાની ધરણ હિંદુસુરિસમના બેઝને હોવી નેહીએ કે એક જ ને જ આ સવાલની પાછળ હું નેરસમજ નેહી છું. બાધાના જ્ઞાનમાં ને બાઈબેલને વધારે કરશે તે મેળવશે, ને, નહિ કરે તે ગ્રામવશે. વળી જેને એકથ વડાહું છે તે તો વિરોધ મહેનત કરીનેય બંને શીખશે.

એટલું પણ થાઈ રાખવાનું છે કે, પંતબ વધેરે પ્રતિભામાં કે પ્રદેશોમાં હિંદુ સુરિસમના વગેરે બધા હર્ફ જ બલજનારા છે, એ બધાને પહોંચી વળવું પ્રયેક દેશપ્રેમીનો ધર્મ છે.

હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ દેશમાં તો નેટલી બાધા આપણે શીખીએ તેટલા આપણે દેશરોવાને સાડુ વધારે કાયદું બનીએ છીએ.

બંને વિધિ ને બંને શૈલી માત્ર સેવકો જ કે કોંગ્રેસી જ શીખે, કે બધા જ માટે જ બાળ એ છે કે, બધા હિંદી કોંગ્રેસી હોવા નેહીએ; એટલે બધાએ બંને વિધિ ને શૈલી શીખવી નેહીએ. ખડું નેતાં આ સવાલ જ અપ્રસ્તુત છે. કેમ કે રાષ્ટ્રવાદી શીખવાની શીખ બહુ થોડાં જ બાઈબેલનેને થયો છે. હંબર બેહંબર કે લાખ બે લાખ પરીક્ષામાં બેસે, તેથી આપણે મહકાઈ જવાનું કંઈ જ કારણ નથી. એકલી હિંદી કે એકલી હર્ફ શીખનાર પણ આપણે હાથીએ એટલા, અ-હિંદી કે અ-હર્ફ પ્રદેશોમાં નથી મળતા.

જેને હર્ફ શીખવું હોય તે અનુગ્રામ પાસેથી શીખે

ને હિંદી શીખવું હોય તે હિંદી સાહિત્ય સંમેલન પાસેથી શીખે તે બસ નથી? નથી જ. ત્યારે તો કોંગ્રેસનો પ્રસ્તાવ થયો અને હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની આવરણકતા બેલી થઈ. બંનેનાં હેતુ અંકાયેલાં છે ને મારી દહિએ સંક્રુષિત છે. હું હમ્મું ખરો કે બંને બહેનો એકબીજાને અપનાવી લે. એવો શુભ દિવસ આવે ત્યારે હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાનું કામ પૂરું થયું સમભરી. એવો સંભેન ન આવે ત્યાં લગી. હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાએ પોતાનો ધર્મ પાળવો રહ્યો. હું એવી આશા રાખું ખરો કે, બંને બહેનો આ મેલ સાધનારી બહેનને સાંખે એટલું જ નહિ પણ વધારી લે.

ગુજરાતમાં હિંદી પ્રચાર ને હિંદુસ્તાની પ્રચારમાં કાર્ય કરનારામાંના પછા તો મારા સાથી છે. તેમાંના કેટલાકે મારી પાસે માર્ગસૂચન માગ્યું છે. આ નિવેદન એ માર્ગ સૂચવે છે. જેઓ હિંદી સાહિત્ય સંમેલન નિર્મિત વર્ષા સમિતિનું કામ કરે છે તેઓને ને હિંદુસ્તાની પ્રચાર વિભાગ મારા વિચારો રુચે, તે તેઓ એ કામ પણ બીચી લે. અને ને વિમાર્થીઓને હિંદી શૈલી અને દેવનાગરી વિધિ જ શીખવી હોય તેઓને સુપ્રેમી એ શીખવે ને સંમેલનની જ પરીકા સાડુ તૈયાર કરે. પણ તેઓ પોતે પ્રચાર બંને શૈલી અને બંને વિધિના કરે ને નેટલાને તેમ કરવા તૈયાર કરી શકે તેને તૈયાર કરે. ત્યાં લગી બાધાનો દેશકલ્યાણની સાથે સંબંધ છે ત્યાં લગી હિંદુસ્તાની પ્રચાર અત્યાવરણક માનું છું. બંને પ્રવતિ વચ્ચે દેખસાવ કરી ન હોને.

હવે સવાલ એ બેઠશે કે, આજ સુધી જેઓ માત્ર હિંદી કે માત્ર હર્ફ શીખ્યા હોય અથવા હવે પછી શીખીને આવે તો તેઓએ શું કરવું? આવા સોકાએ બાજીની હર્ફ કે નામરી વિધિ અને શૈલી શીખી લઈ બંને વિધિમાં લેવાની હિંદુસ્તાનીની પરીક્ષામાં બેસવું. જેમને બેમાંથી એક વિધિ અને શૈલી આવડે છે, તેમને તો પ્રશ્નપત્ર ઠાવવાનું બહુ સહેલું થઈ પડશે.

સેવામામ, ૨૭-૧-૧૪ મોહનકાસ કરમચંદ ગાંધી

હિંદુસ્તાની પ્રચારનો હેતુ અને નીતિ

[એક અગ્રીતરી]

[હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની બેઠક તા. ૬, ૭ નવેમ્બર, ૧૯૪૫ના રોજ સેવાગ્રામમાં થઈ ત્યાર બાદ તા. ૮ ને રોજ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની વર્ષા સમિતિના અંગીકરે. ભારત દેશભાષને ગાંધીજીને કલકા લેખી સલાહ રૂપ આપીને તેમના લેખી ઉત્તર આપ્યા હતા. ગાંધીજીએ તેના ને ઉત્તર આપ્યા તે, કમવાર પ્રમો સાથે નીચે ઉતાર્યા છે.]

અ. ૧. સન ૧૯૪૫ મે' નિસ સમય હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની સ્થાપના હુઈ થી, એસા લગતા હે કિ હસ સમય આપણી હમ્મા ઓર પ્રધાન થા કિ હે લોગ હિંદુસ્તાની સભાકે મેમ્બર હો. ને રાષ્ટ્રવાદી દોનો શૈલિયાં તથા દોનો વિધિયાં અનિવાર્ય તોર પર સીખે. કયા આજ છી આપ કેવલ મેમ્બરોસે હી હકા જ્ઞાનથી અપેક્ષા રખતે હે અથવા

ચાહતે હે કિ દેશકે સળી આબાસ-ટલ દોનો શૈલિયાં તથા દોનો વિધિયાં અનિવાર્ય તોર પર સીખે ?

ઉ. ૧. બદર હે કિ સભાકે સભ્યકેલિયે કમસે કમ વહી દેદ દોને આપને બતાયી હે. સભાકા હરેશ તો વિધાનસે સ્પષ્ટ હે. મેરી ચાહ આવર્ય હે કિ સળ હિંદવાસી દોનો વિધિ સીખે, ઓર દોનો હિંદુ મસ્તિમ સંગત સકે એસી બાધા બાલે.

મળે છે. અને તે અધ્યાપક એ રાષ્ટ્રના ચાર શાખાના હકારવાચક અર્થે બતાવે છે :

“અહિંસાના આચરણનું ક્ષદ્રમાં ક્ષદ્ર રૂપ કમું વિશેષ હતાત કે રચનાત્મક ન હોય; કંઠાણે આવે એમ અર્થ આચર્યા કરેલી પૂર્વની હિંસાની વિફળતાનું નિરાશામયુક્ત ભાગમાત્ર જ એમાં હોય. આવા અન્યથરકર આચરણનો નાણીતો દાખલો નેહ્યે તેા, પશ્ચિમમાં ઉત્તરી સનના રાજ્યા સેકાના ઉડલા ચતુર્થાશીથી શરૂ થઈ આજ મુખી ચાલતી આવેલી ધર્મવિષયક સહિષ્ણતા.

“અથવા એમ હોય કે, અહિંસા તેના આચરણની એવી પ્રતીતિની સૂચક હોય કે, આ વિશ્વમાં પ્રભુએ માનુસને જગત પ્રત્યે ધીરજથી નિષ્ક્રિય રૂપે રાખવાનું હામ સોંપ્યું છે, કેમ કે પોતાની ઇચ્છા મુજબ જગતને સ્થાપવાનો ઉશ્કરનો એકલાનો આગવો હક છે, ને તેમાં ને માનવી માણું માનવા અભિમાન ધરે તેા તેથી ઉત્તરી કામમાં મહદ નહિ પણ દખલ યાચ. દાખલા તરીકે, આચરણ ઇસાઈયનો અહિંસાની અંદર આ પ્રતીતિ રહેલી છે.

“અહિંસાની ક્રિસ્ટીયનો પહેલો પ્રકાર ને સિદ્ધાંતરહિત અને નિરાશાવાદી છે, તેા તેના આ બીજે પ્રકાર પવિત્ર અને વિવેકયુક્ત છે; પરંતુ અચરનાત્મકતાની બાબતમાં તેા તે અહિંસા પેલી નિરાશામય ભાનમાંથી જન્મતી પહેલી અહિંસાને જ મળતી છે. પરંતુ, કરોા પણ રચનાત્મક હોયે માધવા સાચુ અહિંસા આચરી રાકાય. અને આ હોયે એહિક કે પારલૌકિક ઠોઈ સકે. એહિક કંદેરાથી આચરતી અહિંસાનું ધોરણાત દર્શત નેહ્યે તેા મહાત્મા ગાંધીની અહિંસક અસહકારની રાજકીય ચળવળ છે. ગાંધીજી અને તેમનો અનુયાયીઓનો હોદસા હિંદના લોકને માટે પૂર્ણ સ્વરાજનો રાજકીય લઢાવો જનવવાનો છે. આ હોદસાને માટેની એ ચળવળમાં ક્રમ કોટિની બૌદ્ધિક અને નૈતિક સીલિંતા રહેલી છે; કેમ કે, આ હોદસાના બાવ પશ્ચિમના ખબરમાં બહુ તેજ છે, અને આપણા પશ્ચિમના રાષ્ટ્રવાદીઓ આ આકર્ષક લઢાવો લૂંટવા માટે હિંસા—દાઘથી નહિ તેાય હાંધ્યથી તેા ખરી—કરતાં પણ બાગ્યે જ લૂંટી ખમયાયા છે. તેથી કરીને, ગાંધીજીએ અહિંસાને એક યુક્તિ તરીકે બીકારી, પશ્ચિમના રાષ્ટ્રવાદી આયોજનશાસ્ત્રમાં એક મોંઘપાત્ર નવીનતા કરી છે.

“પરંતુ, અજાત માત્ર યુક્તિ તરીકે કરતાં એક નીતિ તરીકે અહિંસા આચરવામાં આવે, તેના નેહ્યે એાશી નવીનતા એમાં નથી જ. ગાંધીજી અહિંસા આચરે છે એટલા માટે કે, તેને તે હુન્નવી કે એહિક એવેા એક હેતુ પાર પારવાનું વધારેમાં વધારે માર્ગર સાધન માને છે. પણ નિસ્સસ અને ચોલાન બિન કઠાઈની અહિંસા એહિક હેતુમાંથી બીજા હેતુમાં જતાં તે ક્રેત્ર પર પડતા તેના પ્રતિબિંબરૂપ છે.”

પરંતુ ગાંધીજીએ એહિક હેતુમાં શું હામ અહિંસા-પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવા હિમત કરી છે, તે શ્રેા. આનોહક

દોઈજી બરોબર નથી સમજ્યા. એટલા જ માટે એ હિમત કરે છે કે, આ લોક ને પરલોકને નિયમનારા નૈતિક અને ભૌતિક કાયદાઓને લાગે વળે છે ત્યાં મુખી, એહિક અને પારલૌકિક ક્ષેત્રોમાં લેદ કરવાની ગાંધીજી સાફ ના પાડે છે. એમને મન તેા આંતરિક વિશ્વનું જ પ્રતિબિંબ બાહ્ય વિશ્વ છે. તેથી તેા તે વારંવાર કથા કરે છે કે, “યથા વિંદે તથા પ્રજાઈ” રેતીના એક કણમાં સારી મુદિ, અને જંગલના ફૂલમાં એક આકાશ વિસ્તરણ નેહ્યે; અનંતતાને હમણીમાં રાખવી, અને એક ધડીમાં સનાતન કાળ બરી દેવો. — એ ગાંધીજી કરી રાકે છે, તેમાં માત્ર કવિહાસ જ નહિ, પણ એક આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર રહેલો છે, કે જેનાથી તેમને પ્રતીતિ થઈ ઊઠે છે, મનુષ્યના રૈત્તિકા જીવનમાં ને નૈતિક સિદ્ધાંતોા દોરવણી ન આવે, તેા તેમનો કંચો મર્થ નથી, તેથી, જેઓ એહિક અને પારલૌકિક સાધ્યોને માટે અહિંસા આચરવા માગે, તેઓએ આ યુક્તિને અહિંસાના રિથર કંચે વિકસતા જતા અર્થના વિવરણ-મંથ તરીકે બહુવું નેહ્યે. અહિંસાની અધરી જીવનકળાની તાલીમ વ્યક્તિઓ કે સમુદાયને આપવાનો કોઈ રાજમાર્થ હોય તેા ગાંધીજી કહે છે તે જ છે કે, “પોતાના જીવનમાં તે ઉતારવી, જેથી જીવન પોતે જ તેનું એક જીવનું પ્રચયન બની જાય. પોતાના જીવનમાં હવારવા માટે બારે અભ્યાસ, મયાક ખંત, અને ચિત્તશુદ્ધિ નેહ્યે.” આ કહીને તેઓશ્રી ભૌતિક બળ કરતાં આધ્યાત્મિક બળ કેટલું બહુ ચરિયાતું છે તે બતાવે છે : “ભૌતિક વિજ્ઞાન બહુવા આપી નિદઈ અર્થની નેહ્યે, તેા માનવતત્વનું મોહમાં મોહું બળ જે આત્મબળ, તેના સ્વામી બનવા કેટલી નિદઈગીએ નેહ્યે? કેમ કે, જીવનમાં ને કોઈ હોય તેા આ જ છે, ને કરાની કોઈ વિસાત હોય તેા આની જ છે; તેા પછી તેના સ્વામી બનવામાં કરાતો બધો પ્રયત્ન બરોબર લેખે જ છે. ઉશ્કરના અધિરાન્યને પહેલું સાધ્યો, તેા બીજું બધું તેા એની મેળે આવી મળશે. અહિંસા ઉશ્કરનું અધિરાન્ય છે.”

ઉપરથી બેતાં તેા આ ચોપડીમાં અનેક પરસ્પર-વિરોધી વાતો આવી જણાશે. જેમ કે, પેલા મહાન સાંતિવાદી બી. દ. લીટ બતાવી હતી. ગાંધીજીએ જોર યુદ્ધ અને પહેલા મહાયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૮) માં લાગ લીધેા તે પર તેણે સખત દીકા કરી હતી. અને શાહ યુદ્ધ તથા યુદ્ધમાત્ર સામેના તેમના આજ્ઞા વિરોધની સાથે એ વસ્તુ દેખીની અસંગત તેા છે જ. એક કાળે તેમને એનું કહેવું જરૂરી લાગ્યું કે, “શક જેઓ લઈ શકે તેઓ તે લઈને દેસ માટે લઈ એવી સલાહ તેમને આપતાં હું ન અચકાઈ.” પણ હિંસા દ્વારા જ્વાજ મળશે એમ એ કંઈપતા નડોતા. તેમણે કહ્યું, “મારા સ્વખના સ્વરાજમાં મલ્લોની તેા જરાય જરૂર નહિ હોય. પરંતુ આ પ્રયત્ન (૧૯૨૧ ની ખિતારત યંચવળ) ને પરિણામે તે માફ

સ્વયં પુરુ પુરુ સ્વાધ્યો એવી હું આશા રાખતો નથી. કેમ કે એને આરુ રાપૂ જે તેવારીઓ કરવી જોઈએ તેનો વિચારવાર કાઈકમ આપવા જોઈએ હું આજ કહેતા નથી. " તે વખતે તેઓ અનેક વાર કહેતા કે, " સાર્-ભૌમ અદિ'સાનો સકળ ઉપદેશ આપવા જોઈશે ભારી કાયકાત નથી. " પોતે અદિ'સાના પૂજારી હતાં, ૧૯૧૮-૧૯૨૦ કેમ તેમજે યુદ્ધનિષેધનો શ્રાવ ન આપ્યો, તેનું કારણ તેમજે એક વાક્યમાં આપી દીધું છે — "યુદ્ધમાં બાન લેવાની સામે યવા મારે જરૂરી અધિકાર ભારી પામે નહોતો. " 'અધિકાર' શબ્દથી તે, ૨૬ વર્ષની દેશનેવા અને સતત ભગતિનેર અદિ'સાનું પાલન કરવાથી આજ એમને જે આંપડપું છે, તે કહેવા માગતા હતા. તે વખતે તેમજે આશા બાંધી હતી કે, પૂરતી સેવા કરીને કાંઈ હદોશ હું " સામાજ્યનાં પુદ્ગ અને તેને મળતી તેવારીઓ સામે યવા આત્મવિશ્વાસ અને બન " મેળવીશ, એક એવા વખત હતો જ્યારે, પોતે યમે તેવા નમ્ર હતાં, સામાજ્યના એક બાન છે એમ માનીને તે વિચારતા કે, બિટને ચાપેલી સાતિ અને મુરખા પોતે જ્યાં મુખી બોલે છે, ત્યાં મુખી સામાજ્યની સેવા કરવાની પોતાની ફરજ છે. આજે એ ' સાતિ અને મુરખા ' બોલવાનાં તો ચાલુ છે, પણ તે સાતિ રમરાનની સાતિ છે અને એ મુરખા મુલામોની મુરખા છે. તેથી એમને

અંતરાત્મા એ સામાજ્ય સામે જૂઠું છે, કેમ કે તે તેમને મન દરદરતા અન્યાયના પ્રતીક સમાન છે. તેથી એ સામાજ્ય અને તેના પુદ્ગ સામે અવિરત વિરોધના એમજે શપથ લીધા છે. વીસ વર્ષ પર પખ એ ભખતા હતા કે દિ'ની કાયરતા આખી માનવભવ પર અસર કરી તેને અધમ કરે છે; પરંતુ એ જ્ઞાનમાં મું મું સમાયું છે તે દવે એ જ્ઞેનું દીવા જ્ઞેનું જુએ છે, તેનું પહેલાં કરી નહોતા બેતા.

આ વસ્તુઓ પરરપરવિરોધી પાતો નથી, જો અડના મુજ અને યદ કે ળાક અને પાનાં તથા ફગૂલ વચ્ચે પરરપરવિરોધ દોષ, તો તેથી વધારે આ વસ્તુઓમાં નથી જ. શરૂનાં બધાં અંશોમાં એકસરખું તેનું કૂધ વટે છે; તેમ જ પ્રાંધીકતા ટપનમાં તેમ જ તેમના આચાર-વિચાર તથા લેખો ને વ્યાખ્યાનોમાં એકસમાન ધમશ-વાળા સત્યની શોધ મોતમોત રહેલી છે. આ પુરતકનો અન્યાયી તેમાં લખેલું બધું વાંચે, વિચારે ને મનન કરી પોતાનું કંઈ, તો તેમાં તેને પોતાના એક મોક્ષ મારે જ મળતા એમ નહિ, પણ માનવભવને પુદ્ગ અને ખુનરેછ-ખાંધો એચે મુખી મુજ કરવા માગતા કે જોયો, (પ્રો રોઈનશીતા શબ્દો વાપરું તો) " દિ'સા આપમેલે નાચ પામે અને જગત્ત્રેવમાં માત્ર નમ્રતા (અદિ'સા) જ એકથી રહે, " — એ સારુ મળતા માનવાત્માના ટપન-સિદ્ધાંતના ભગતાછવતા સર્વાંગ-પૂર્ણ વિદ્યાસનાં દર્શન થશે. (અંજેલ પરથી) મતારેવ દેસાઈ

વિવિધ વર્ગોમાંથી તથા વિવિધ સાધનોમાંથી, પોતાપોતાની સક્તિ અને વૃત્તિ પ્રમાણે, એક કે અનેક પસંદ કરીને કામ કરવાનું હોય છે. કોઈ સંસ્થા કોઈ એક કે બે વર્ગોમાં બધાં અથવા ઘણાં સાધનો દ્વારા સેવા કરી શકે છે અને કોઈ સંસ્થા એક કે બે સાધનો દ્વારા બધા અથવા ઘણા વર્ગોમાં સેવા કરી શકે છે. હરિજન સેવક સંઘ, મહિલા સંસ્થાઓ, ખેડૂત સંઘ, મન્દિર સંઘ, લાક્ષીભી સંઘ વગેરે પહેલા પ્રકારની સંસ્થાઓ છે. રેડિયો, ગ્રામડોમો, શિક્ષણ, સ્વચ્છતા, દવા, શુદ્ધતા, વ્યાયામ વગેરેની સંસ્થાઓ ખીલ પ્રકારની છે.

ખીલ પ્રકારનાં સંસ્થાઓ અને સેવકોનું કામ સાધન-વિશિષ્ટ છે. ચરખા સંધને હિન્દુ મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, હરિજન આદિ ભેદો સાથે વિશેષ સંબંધ નથી. પરંતુ જો જે કોઈ કરશે તે રેડિયો અને ખાદી મારફત જ કરશે. પહેલા પ્રકારની સંસ્થાઓનું કામ પર્યાવરણ છે. હરિજન સેવક સંધને કેવળ હરિજનોમાં જ કામ કરવાનું છે. પરંતુ એમને માટે તે રેડિયો, ગ્રામ-ડોમો, આરોગ્ય આદિ અનેક સાધન પસંદ કરી શકે અને ખીલ પદ્ધતિ એવાં કાર્યો કાળી શકે, જે ખીલ લોકોને માટે મહત્વનાં ન હોય. પહેલા વિભાગનું કામ મોટે ભાગે કૃષ્યોગવિદ્યા-પ્રધાન ('ડેમોલોજિકલ') છે, તેથી જે ભેંસક વધારે મુશ્કેલ છે. તેમાં ધર્મ, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, સામાજિક રૂઢિઓ, પરંપરા વગેરે ઘણી વસ્તુઓનાં વિચાર કરવા પડે છે. અને ત્યાં મુશ્કેલી આપણને આપણા ધ્યેય અને અર્થસંક સાધનનો સ્વપ્ન ખ્યાલ ન હોય ત્યાં મુશ્કેલી તેમાં બૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે.

કેવળ ભણાવેલી દૃષ્ટિએ રચનાત્મક કાર્યોની જે ચાલીઓ બનશે.

વર્ગવિશિષ્ટ કામ

1. ભિન્નધર્મીય જનતાસંબંધ (હિન્દુ મુસ્લિમ વગેરે)
2. ભિન્નવર્ણીય જનતાસંબંધ (હરિજન, આઘણ, આકાલેતર વગેરે)
3. ભિન્નપ્રાંતીય જનસંબંધ
4. ગ્રામસેવા
5. ખેડૂત
6. મન્દિર
7. આદિવાસી (રાત્રીપરજ)
8. યુનેસ્કો (યુનેસ્કો ભવિષ્ય)
9. રાજવાડી પ્રબલ
10. સ્ત્રીબલિ
11. પ્રીટ વિદ્યાર્થી
12. બાળ વિદ્યાર્થી

સાધનવિશિષ્ટ કામ

ક. -અર્થવૃદ્ધિ

1. રેડિયો
2. રામોદોગો
3. ગ્રામસેવા

ગ. આરોગ્યવૃદ્ધિ

4. વ્યાયામ અને કવાયત
5. દવા અને શુદ્ધતા
6. સ્વચ્છતા ભાગ્યજીયા વગેરે (ગ્રામ રચના)

ઘ. જ્ઞાન-અને સંસ્કૃતિવૃદ્ધિ

7. પાયાની કેળવણી
8. પ્રીટશિક્ષણ

9. રાષ્ટ્રભાષાપ્રચાર
10. માનવશાસ્ત્ર શિક્ષણ
11. સામાજિક સામાન્યજ્ઞાન (ધર્મ, નીતિ, રાજકારણ ઇત્યાદિ)

ચ. સમૂહકલ્પન-વૃદ્ધિ

12. ત્ર્યંકલેસ
13. રમત-ગમત
14. નાટક વગેરે મનોરંજન
15. સહકલ્પન (તંબ, ડાવણી વગેરે)

જ. સમૂહકલ્પન-વૃદ્ધિ

16. બહેર સમવોડો (બહેર રસ્તા, કૂવા વગેરે)
17. સહકારી સંસ્થાઓ
18. સંસ્કૃત (ચોખી-પહેરા વગેરે)
19. વ્યવસ્થા (સેવાદળ આદિ)

ઝ. સંકટનિવારણ

20. સાંતિરૂપણ (તોફાનો વગેરેમાં)
21. સમાજ સુધારો (અસ્પૃશ્યતા વગેરે સામાજિક કોષ્ટકોનિવારણ)
22. રાજવહીવટનો સુધારો (કાપડાના અને અધિકારી વર્ગના અન્યાયનું નિવારણ)
23. આર્થિક સહાયતા (દુકાળ, દેશ વગેરે સંકટનિવારણ)

24. ઉપચાર, યદ્ય (કોલેરા વગેરેની બીમારીને સમયે)

આમ તેર પ્રકારના કાર્યક્રમના જનકલ્પિત બાર અને સાધનની દૃષ્ટિએ ચોવીસ, એમ કુલ ૭૩૧૧ પ્રકાર ગણાવી શકાય. અને કોઈ પચાસ પણ ગણાવે તો આશ્ચર્ય નહીં, આ તો કેવળ કામ અને વિચારની અનુકૂળતાના સવાલ છે.

આમાંથી કોઈ કાર્યક્રમને ચોટા કે વધારે મહત્વના કલ્પનાઓ આમલ નહીં હોવા જોઈએ. સર્વોદયની દૃષ્ટિ જનતાની નાનામાં નાની વ્યક્તિ અને નાનામાં નાની આવરવસ્થાની અવગણના નહિ કરે. એટલે પોતાપોતાને રચના દરેક કામનું એકલું મદદરૂપ હોય છે, એટલું કોઈ મોટા યંત્રમાં તેના નાના મોટા ભાગોનું હોય છે. આથી જે ભાઈ કે બહેન આમાંથી એક કામને માટે પોતાને યોગ્ય સમજે તે કામ જો તેઓ અહિં સાત્ત્વક રીતથી અને આખી જનતામાં સંચીત એકજ કરાવવાના ઉદ્દેશથી કરતાં હોય, તો તેમને ખીલ કામમાં ભાગ ન લઈ શકવાને અસંતોષ ન હોવા જોઈએ. આ કલ્પનાની આવરવસ્થા એટલા માટે છે કે, કેટલીક વાર ન્યારે નવાં કામોના પવન ફુંકવા માટે છે ત્યારે પોતાનું આજ કામ ઊડીને કેટલાક લોકોને નવા કામમાં દાખલ થવાની છાંછા થઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે આ હથિત નથી. કોઈક વાર એવા પ્રસંગ આવી શકે ન્યારે બધાને માટે ખીલ કામ ઊડીને કોઈ ખાસ કામમાં મંડી જવું જરૂરી થઈ પડે. એવા અપવાદ ૩૫ પ્રસંગની વાત નહીં છે.

(ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૨ના કિં. ધન મસાફાવા દિની 'સર્વોદય' પરથી)

ડૉ. મોન્ટેસોરીનું આદિ પ્રવચન

[સેકમ મોન્ટેસોરીએ તા. ૧૬-૧૨-૧૯૩૫ના રોજ અપહાસ, મડેન હોસ્પિટાલ, પોલેન્ડા ૭૬૩ અભિવ્યક્ત તાકીમર્ચનના પ્રવચન તરીકે, જે મંગળપ્રવચન કહેવું તેમાંથી નીચેનું ઉતારવામાં આવ્યું છે.]

આજે આપણી દુનિયા પીપાઈ રહી છે. ત્યારે ભવિષ્યની નવરચના માટે ચોક્કસ ધરતી પાશુ અહીં તહીંથી સંભાળાય છે. આ નવરચના માટેના એક સાધન તરીકે કેળવણીને કહાય છે. ખરેખર, ખૂબ કેળવણી વધારે, ધર્મ પર પાછા પડેલાં — એ તો સામાન્યપણે ભવાગણ થાય છે. પરંતુ મને એમ લાગે છે કે, શાંત અને સુમેળ સમાવરવાના, કે ભેગાંથી યુદ્ધનો છદ્દ ભેગો ગયો હોય, એવા જે વિદ્યાર્થી ગાનવખત આતુરતાથી ઝંખે છે, તેમાં ભાગ લેવાને હલ્ત તે તૈયાર નથી. આજ માણસો બનવા બનવા પર કાંઈ ધરાવવા જેટલા કેળવણી બંધી; બદલે તેઓ જ તેના ભોગ બને છે.

ધર્મ અને ફિલિસ્ટીનનાં દરેક જગતો રહીએ, . . . તો હમણાં વિચારો, મહાન ભાવનાઓ હમેશા હયાત રહેવા મગે છે અને તેમને ફેલાવવામાં આવે છે; છતાં યુદ્ધ હદી મટતું નથી. અને જો કેળવણી એટલે જ્ઞાન કે શાંતિની આપણી, એ બંધી મટેડે જ તે વિચારાગ્રે, તો આ પ્રશ્ન હમેશા માટે ચલુ-બેઠેલો જ રહેવાનો. ખરેખર, તો તે જાન્યત્ર મટે આશા જ નથી. આજે જ્ઞાન આપવાની જરૂર એટલી બધી નથી; પરંતુ જો સુક્ષ્મ હોય તો એક જ વસ્તુથી ઠોઈ રહે છે, અને તે વસ્તુ માનવ વ્યક્તિત્વનો વિચાર કરેલો એ છે. અને જો કશી રાહ કે રાહલ આને સારુ આવવાની હોય તો તે બાળક પાસેથી કરો, કારણ કે બાળક માનવ વ્યક્તિનો ઘડવેલો છે. બાળકમાં અજ્ઞાત શક્તિ પડેલી છે, અને આ અજ્ઞાત શક્તિ વધારે તેજસ્વી ભવિષ્ય તરફ આપણને દોરે છે. હવે પછી કેળવણી એ જ્ઞાન આપવાની પ્રક્રિયા નહીં હોય; તેણે જુદો માર્ગ લેવો જોઈએ. કેળવણીનું કેન્દ્ર હવે વ્યક્તિત્વનો વિચાર, માનવીમાં પડેલી શક્તિઓનો વિદ્યાર, એ બનવું જોઈએ.

આ કેળવણી ક્યારે શરૂ કરવી? મનુષ્ય વ્યક્તિની મહત્તા જન્મથી શરૂ થાય છે. આ વિધાન હજીમગાં સાચું હોવાની સાથે જ નવાઈ પમાડે એવું ચૂંટવાની પણ છે. પણ વ્યવહારમાં સલાહ એ છે કે, નાનાં બાલકો કે એક બે વર્ષના બાળકને શિક્ષણ શી રીતે આપવું? ન તે બાંધેલું સમજી શકે, ન હમણું સરખું કરી શકે; તે શીખી શી રીતે શકે?

અહીં હું બાળકની કેળવણીની વાત કરું છું ત્યારે માન આરિઅભિમાને જ પાઠમાં લઈ છું, એમ રખે માનતા. એમ હરગિજ નથી. અત્યારના જગતનામાં નવજગત બાળકના માનસ-જીવને ખૂબ રસ જાગત કર્યો છે. અનેક વિજ્ઞાનીઓ તથા માનસશાસ્ત્રીઓએ જન્મથી પછી કે કલાકથી તે વંચાસનું બાળક થાય ત્યાં સુધી તેને નિહાળ્યું છે.

બાળકનો કાળજીથી અભ્યાસ કરીને, બીજા કેટલાંક એવા કારણ પર આવ્યા છે કે, જીવનનાં પહેલાં બે વરસ સૌથી મહત્વનાં છે. આ સમય દરગિયાનની કેળવણીનો ઉદ્દેશ માનવ વ્યક્તિમાં જે માનસિક શક્તિઓ અવર્ણ્ય રહેલી છે, તેમનો વિદ્યાર સાધવામાં મદદરૂપ પાવના હોવા જોઈએ. અને આ કાળ શીખવવાથી ન થઈ શકે, કેમ કે બાળક (તે હંમેશા) શિક્ષક પછી હલે છે તે સમજી શકતું નથી.

પણ સામાન્ય અને વ્યાપક નિરીક્ષણથી જણાયું છે કે, નાનાં બાળકમાં અમુક ખાસ માનસિક સ્વભાવ હોય છે. બાળકમાં રહેલી આ સાચી સ્વાભાવિક અને જીવંત તથા અનિશીલ શક્તિ હલારો વર્ષથી આપણને અજ્ઞાત હતી. જેમ જમીન પર મનુષ્ય ફરતો હતો ખંડો, પણ તે ખેડવા લાગ્યો-અમુક સમય પછી, કેમ કે તેને બૂંદિતામાં દટાયેલા પરેલા અજીવ ધનની નજી નહોતી; તેમ જ આજે મનુષ્ય બાળકની માનસ-સુધિમાં દટાઈ રહેલી સમૃદ્ધિના અજ્ઞાનમાં પડ્યો રહીને સુધારામાં પ્રગતિ કરે છે. ખરેખર, હલારો વર્ષથી — માનવના આદિકાળથી — માણસે આ શક્તિને દબાવી દબાવીને પૂજી જેની જાણ નાંખી છે. હમણાં હમણાં જ કેટલાક તે શક્તિની હયાતી વિશે સંભવની નજરે જોવા લાગ્યા છે, અને હદી નહિ કાળમાં લેવાયેલી એવી આ સમૃદ્ધિનું મદત્વ માનવજાતે જોવા લાગી છે. આ સમૃદ્ધિ સોના કરતાં વધારે મોંઘી છે; માનવઆત્મા જ તે છે.

આ વસ્તુ આપણને કેળવણીનો નવો જ માર્ગ દેખાડે છે, જેનો હદી વિચાર કરવો નહોતો. જીવનનાં પહેલાં બે વર્ષ એક નવો પ્રકાર આવે છે, જે આપણને ચિત્તના ઘટતરના કાયદા બતાવે છે. આ કાયદા અત્યાર સુધી અભવ્યા હતા. બાળકના બંદાર બંધત થતા સ્વરૂપે એમની હયાતી પ્રગટ કરી છે. પુખ્તવયી માણસના માનસથી તદ્દન જુદો જ પ્રકારનું માનસ તે બતાવે છે. તેથી અહીં આજન નવો જ માર્ગ સર થાય છે. પ્રોફેસર બાળકને માનસસાક્ષી શીખવતો નથી, પણ બાળક પ્રોફેસરને તે શીખવે છે! આ જગત વિચિત્ર લાગશે, પણ વિગતે જોતાં આપણને તે તરત સમજશે. બાળકનું માનસ એવા પ્રકારનું છે કે તે જ્ઞાનને પોતામાં પચાવી લે છે અને જાતે શીખે છે. કપરેશિક્ષક નિરીક્ષણ પણ આ બતાવવા માટે બસ છે. બે વર્ષનું બાળક તેનાં માળાપની ભાષા બોલે છે. ભાષાજ્ઞાન એક મોટી બૌદ્ધિક પ્રાપ્તિ છે. પણ બે વર્ષના બાળકને એ કાણે શીખવ્યું? શિક્ષકે શીખવ્યું? દરેકને ખબર છે કે એમ તો નથી; અને છતાં બાળક નામ, કિંવાપદ, વિશેષજ્ઞ વગેરે બંધોબર નજી છે. આ ઘટનાને જો કોઈ બંધોબર અસ્થાયી કરે તો બાળકના આ ભાષાવિકાસની ઘટના અજીવ લાગશે. એમ અભ્યાસ કરનારા સૌ દર્શાવે છે કે, બાળક અમુક વયે સમજે ને નાંખે વાપરવા માંડે છે. નજી કે, એને ખાસ-સમયપત્રક ન હોય. ખરેખર, કુદરતે નક્કો કરી

આપેલો એક સખન અવ્યાસક્રમ તે બેરોજર અનુસરે છે, અને તે એટલી દરેક ક્ષેત્રસાર્થી કે મહેનતુમાં મહેનતુ સાત્રા પણ તેને પ્રમાણસે બેરે! અને એ સુચવપત્રક પ્રમાણે વર્તી, બાળક બાપાની બધી અનિવશિતતાઓ અને જુદી જુદી વાક્યરચનાઓ વચેરે બનુ? બારે જીવંતી ખંતથી શીખે છે.

બાળકના અંતરમાં એક પક્ષો વિવેકશીલ શિક્ષક રહેલો છે. બાળક અને તે પ્રદેશનું દોષ; દરેક બાળકમાં એ આંતર-શિક્ષક આ બધાં પરિણામો સામે છે. બાળકપણ આ કામે બાળકને કોઈ શીખવો ન શકે; છતાં માતૃસ કે એકમાત્ર બાપા પરિણામ શીખે છે (માતૃબાપા), તેને બાળક આ જ સમયે મેળવે છે. પછીની ડંગરે એ નવી બાપા શીખવા તે ગયે ને તમે એને અને તેટલી મદદ બસે દેશ, તોપણ બાળકપણમાં તેણે મેળવેલી બાપા જેવી ક્ષેત્રસાર્થી તેને એ નહિ બોલી શકે.

અને આ માતૃ બાપા અને જ નથી. જે વર્ગે બાળક તેની આસપાસની બધી વસ્તુઓ તથા માણસોને ઓળખી શકે છે. એમ એમ આને વધારે વિચાર દરીએ તેમ તેમ સ્પષ્ટ થઈ બધું છે કે, બાળક એ વિદ્યાસ સાથે છે તે બારે મોટો દોષ છે. કારણ કે, આપણી પાસે એ શક્તિઓ છે તે બાળકપણમાં આપણે પાી છે, અને સીધી વધુ મદત્તની શક્તિઓ હવનનાં પડેલાં જે વસ્તુમાં પડાય છે. આસ-પાસની પરિસ્થિતિને પામવું ને તેમાં કેમ વર્તવું એટલું જ નહિ, પણ આપણી સામ્ય જીવિત્તિ, ધર્મચિત્તિ, દેશ-શિખાન અને ભગિની ખાસ બાવનાઓ પણ આ જ હવન-કાળમાં પડાય છે, કે જ્યારે બાળકને કોઈ શીખવો ન શકે. બલે કે. કુરતે દરેક બાળકને (પુખ્ત) માનવજીવિત્તિ સુશિલ ન હોી લીધું દોષ 'કે જેથી કદીને, માનવજીવિત્તિ બાલકજાતના સંબંધમાં આવી તેને અસર કરે તે અસર, તેના આત્મ-ચિદ્ધ અને પડુ માનસ પરતર દરી લેવાનું સાધ્ય બને.

ત્રજુ વર્ષની ડંગરે બાળક પાપારનું વિદ્યુત્ત્વ દોષ છે ને સાત્રામાં કાખલ થઈ શકે છે. તેણે તે દરજિયાલ દરીથી પ્રાપ્તિ મેળી છે કે, ત્રજુ વર્ષે સાત્રાપ્રવેશ કરવાનું બાળક રદ પુરુષ બલે દોષ 'માનવસાક્ષીએ કહે છે. પુખ્ત-વયી લોકની ને બાળકની શક્તિને સરખાવે તો પડેલાં ત્રજુ વર્ષમાં બાળકે એટલું મેળવ્યું તેટલું મેળવનાં પુખ્ત-વયીને ૧૦ વર્ષે લાગે તેથી તેમને મેં ૩૦૪ દશ એવા સ્વદ વાપરે છે કે, ત્રજુ વર્ષે બાળક કપારનું રદ પુરુષ બન્યું છે.

આ ત્રજુ વર્ષની ડંગરે પણ, પરિસ્થિતિગતી મદત્ત દરી લેવાની બાવનાની એ વિચિત્ર શક્તિ છે, તે પડી નહીં થયેલી જોતી. માત્રી સાત્રી સાત્રાઓમાં ત્રજુ વર્ષના બાળકો આવનાં, તે મદત્ત ન હોી શકે તેથી કોઈ તેમને મજીબી સાર્વ નહીં. પરંતુ માનવ ચિત્તની પ્રદાનવત્તાનું અદ્યત્ત પાપાને તે જીવનનાં દર્તા. અમાત્રી સાત્રા ખરી સાત્રા નહીં તે બાળકોનું ધર છે. બાળકો મારે તે એક ખાસ સંસ્કૃ

પરિસ્થિતિ કે માતાવરણ છે; ત્યાં મેળવે કોઈના શીખવ્યા વગર, એ કોઈ સંસ્કારધન તે માતાવરણમાં મૂક્યું દોષ છે, તેને બાળકો સડે એવનાથી લે છે. માત્રી પડેલી સાત્રામાં આવેલાં બાળકો નીચમાં નીચેના ધરના લોકનાં દર્તા; તેમનાં માલાપ તદન અજ્ઞ દર્તા. છતાં જ વર્ષની ડંગરે આ બાળકો જીવતાં વાંચતાં શીખ્યાં. કોઈએ તેમને શીખવ્યું નહીં. આટલી કુમતી વયે તે આ શીખ્યાં તેથી, એવા આવાસાઓને નવાઈ લાગી. તેમને પૂછતાં, 'તમને આ મેળે 'શીખવ્યું?' બાળક આમર્થમાં બેઠું જોઈ, જવાબ આપતાં, "'શીખવ્યું?'—મને કોઈએ નથી શીખવ્યું." તે વખતે આ ધરના ચમત્કાર જેવી લાગી, ને સંસ્કારિતાની સ્વયંપ્રાપ્તિની આ વાત બાપામાં મણી. માનવસાક્ષીઓએ વિચાર્યું કે, આ બાળકો ખાસ દોષનાં જોઈએ. લોકો લાગ મુખી હું પડું એ ગત ધરાવતી હતી. કેટલાંક વર્ષો લાગ મેં જોયું, સંસ્કારધન સહેલે અપનાવી લેવાની આ શક્તિ બધાં બાળકોમાં દોષ છે. અને તે પરથી મેં વિચાર્યું કે, એ આગ દોષ કે, વગર લોકો સડે એ આગ સંસ્કારો અપનાવી શકાય, તો સંસ્કાર-ધનની બીજ બાળકો પણ લાવ ને ત્યારે બાળકો આત્રજ મડું! એમ કહતાં, બાળકોએ લેખનવાચનની આત્રજ જઈ એટલી જ સહેલાઈથી વનસ્પતિવિદ્યા, પશુવિદ્યા, અક્ષિત, ભયોગ વગેરે વિષયોને પણ પાતાની મેલે ને કદા થાક વગર મદત્ત કર્યાં.

એમ મને જણ્યું કે, શિક્ષક આપે છે તે શિક્ષણ નથી; શિક્ષણ તો એક કુદરી પ્રક્રિયા છે કે જેને માનવ-જાતિ આપમેળે ચલાવે છે; અને સાત્રી સાત્રજવાથી તે નથી સાત્રી, પરંતુ આસપાસની પરિસ્થિતિ પરથી અનુજનો દ્વાસ ચાલે છે. તો પછી, શિક્ષકનું કામ જીવનવાનું નથી. પરંતુ તેનું કામ એ થાય છે કે, ખાસ સંસ્કાર માતાવરણ કે પરિસ્થિતિની ખંડે માલેથી, સંસ્કાર-વિષયક ક્રિયા કરવાને માટેના દેવતાની પરપરા ઉપાર કરવી.

જા વર્ષનો માત્રી અનુજન થયો છે. એમ બાળકો ઉપાર થતાં વર્ષા, તેમ જુદા જુદા દેશનાં માત્રાઓએ મને મોટાં બાળકોની કેમવળીનું કામ આત્રજ ચલાવવા કહ્યું; અને મને જણ્યું કે, કેવલિત્તાસનું એમાત્ર સાધન દેવલિત્તા ક્રિયા છે, અને આ વાત સાત્રાપાંચ ડંગર પૂરેના બાળક મારે જ નહિ, કોઈ રોજના કિશોર માટેવ સાધી છે.

માત્રી આંજ આત્રજ એક નવી જ મુર્તિ ખરી થઈ. તે સાત્રા કે શિક્ષણ નહિ પણ માતૃવની મુર્તિ હતી. એ અનુજ સ્વતંત્રપણે જિજ્ઞાસ પામે, તેના આત્રામે રોજન ક્રિયા માત્રિકા માસ કે લગ્નનું કારણ ન દોષ, જ્યારે તેનું જેવું સમય રચાય ને મદાનતા દોષ, તે પ્રચલ કદી માનવમુર્તિ માત્રી આત્રજ ખરી થઈ. અને તેથી ક

આપણા ઇતિહાસનું ઇવેંચાંચેલું મધ્યખિંદુ

આપણા ઇતિહાસમાં અશ્રમ્ય ઉપેક્ષા પામેલા એક પ્રસંગ તરફ આંખોની વીધવાનો આ હંકા છેવેનો હેતુ છે. તે પ્રસંગ ૧૮૫૭ના બળવાનો છે. હિન્દના ઇતિહાસનાં ચાલુ પાઠ્યપુસ્તકો તપાસતાં એક કે બે જ પુસ્તકોમાં આ પ્રસંગનું કંઈક ઠીક વર્ણન મળે છે. બાકી ચાલુ પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં તે ધણી ઊણપી હોઈ. તે નવેસર જ લખાવા જેવાં લાગે છે.

૧૮૫૭ના બળવા એ એવો ગદ્યસ્વપણું બનાવે છે કે, તેને આપણા દેશના આધુનિક કે અંગ્રેજ રાજ્યના ઇતિહાસના અભ્યાસનું ગૃહચિન્તન બનાવી તેની પૂર્વેનો અને પછીનો અભ્યાસ રચાવો જોઈએ. આવે. અભ્યાસ આપણી સાળા કોશિસમાં કરી રાણે તે જ આપણે અભ્યાસનું વ્યાવહારિક પરિણામ પ્રાપ્ત કરી શકીશું. આ સિવાયનું જ્ઞાન અભ્યાસ ખાતર અભ્યાસ કરનારને જલે ઉપયોગી હોય, પણ સામાન્ય મૈત્ર્ય અને નાગરિક માટે તે કાંઈ ઉપયોગી નથી.

અગાધવાદને આંશીક ચત્રસાતના ઇતિહાસનું સંશોધન કરવા ઇતિહાસ સંશોધન તાત્કાલિક જ શાલયું હતું અને પ્રાનીય હકીકતો અને અવરોધો સાંબંધવા ઇતિહાસશ્રેણીઓ તૈયાર થયા છે. અગાધી એકને વિનંતિ છે કે, રચાનિક કે પ્રાનીય હકીકતો ઇતિહાસના વિશાળ અને વધુ વિશાળ ચત્ર-રદસ્યાધર્મો આપણે અવલોકી શકીશું તે જ આપણે ઇતિહાસને. અભ્યાસ સાર્થક અને સર્જક થશે; અને તે હકીકતોનાં ચૂકીશું તે આપણી વિનંતિ અને સંકુચિત ઇતિહાસની ગાંઠક બંધાવે અને માનવસુદાધની પ્રગતિને અનુભવે પણ ભારે રહેશે મારી બેસીશું.

ઇતિહાસના ઉપર નજાવેલા પ્રસંગની ચર્ચા કરતાં ગાંધીજીને અનુભવ જ્ઞાનમાં હેવા જેવા છે. ૧૮૬૧ની સાલમાં ગાંધીજી બેરિસ્ટર થયા પછી વકીલાત માળતમાં સલાહ લેવા ફેરવે પિંડને મળવા ગયેલા, ત્યારે ગાંધીજીને મિ. પિંડે હેલેલું: “તાડું ફરદ હવે સગળ્યો. તાડું સામાન્ય વાંચન બહુ શોડું છે. વકીલને તે વિના ન ચાલે. તે” તે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ પણ નથી વાંચ્યો. x x x વળી ફરેક હિન્દુસ્તાનીને હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. હું જોઈ હું કે તે” કે અને ગેલેસનનું ૧૮૫૭ના બળવાનું પુસ્તક પણ નથી વાંચ્યું. એ તે હુરદ વાંચી બને. ગાંધીજી ઉપરના અનુસંધાનમાં નજાવે છે કે, બળવા વિષેનું પુસ્તક વાંચવાની મુદાદ હકીકત આફ્રિકામાં ખર આવી.

આ નાના કદાહરણ ઉપરથી બતાવવાનું એ જ છે કે, મિ. પિંડે જેવા કિયતિયુક્ત (વેન્ડરવેલીવ) પક્ષના સભ્યને પણ એમ લાગતું કે, પોતાનો ઇતિહાસ અને ૧૮૫૭નું કે અને ગેલેસનનું પુસ્તક હિન્દીઓએ અવરજ વાંચવાં જોઈએ. ૧૮૬૧ની સાલમાં રાઈસ હોમસના ૧૮૫૭ના પુસ્તકનો પરિચય મને પહેલી વાર થયા પછી તે વિષયનાં બીજાં પુસ્તકો એ-જેવાં. હોમસના પુસ્તકમાં ઘણી જૂઠિયા, હોના

છતાં, તે પુસ્તક અચારે મેં મારા જુદા પિતા પાસે વાંચવા માંડ્યું” ત્યારે અંગ્રેજોના હાથે હિન્દીઓ ઉપર થયેલા અનેક તણા આચાર્યનાં વર્ણન સાંભળી તે ધણી વાર સ્તાપ્ય બની જતા અને મારે વાંચન બંધ કરવું પડતું. પુસ્તક પૂરું સાંભળી રહ્યા બાદ મારા પિતા કહે: “અમારાં પોણાસો વરસ એણે ગયા; અમને તે આ વિગતોના ખ્યાલ પણ ન હતો. અમે શાળા-કોલેજમાં આ વિગતો શીખ્યા હોત તે કહેવો અધી ફેર પડતો!”

મારા પિતાના આ ઉદ્ગાર તદ્દન સાચા છે. જો તે સાળા-કોલેજમાં ૧૮૫૭ના બળવાનો કાંઈક સાચો ઇતિહાસ શીખ્યા હોત—તે ૧૮૨૦માં જનરલ ડાયરની હિંમત અને પ્રામાણિકતાની પ્રશંસા તે સામાન્ય વાતચીતમાં કરતા તે ન કરત. જનરલ ડાયરનું રંગાર જલિયાનવાલા બન્યું અને ત્યાર પછીની ૧૯૪૨ સુધીની ફરેક હિંસવાહોમાં જે કામ અંગ્રેજ સત્તાધારીઓએ અન્યથો છે તે સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે, અંગ્રેજ સત્તાધારી અને રાજપુત્ર ૧૮૫૭ના અત્યાચારનું પુનરાવર્તન કરતાં અવકાશ તેમ નથી અને તેઓ ૧૮૫૭ના પ્રસંગને ભૂલે બૂલી શક્યા નથી. આપણે જ આપણે ઇતિહાસ બૂલી ગયા છીએ અને કેળવાયેલા કહેવાતા છતાં તેઓ અભ્યાસ કરવાની અભિરુચિ આપણામાં યોજી નથી.

આપણા ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાની અભિરુચિ કેળવવી તે આપ અંગ્રેજો નથી થતા કે, આપણે અંગ્રેજ પ્રભુ સામે દેશવત્તિ કેળવવી. તે પ્રભુ પાસેથી આપણે પણ શીખવાનું છે એમ ઉપલક્ષ વિચાર કરનારને પણ સ્પષ્ટ લગાવે તેનું છે. અંગ્રેજ યુવક હિન્દમાં આવે છે ત્યારે ખરો કે ખોટો પર્વમાદ લઈને જ આવે છે અને અહીં આવ્યા બાદ સંકુચિત વાતાવરણમાં તેની માન્યતાઓને દબેમાં પુછી મળી રહે છે. હકીકતમાં તે એક સામાન્ય અંગ્રેજને મુકાબલે આપણે બાણેશો કહેવાતો વર્ગ ૧૮૫૭ના પ્રસંગ વિષે તદ્દન અજ્ઞાન હેખાય છે અને ઘણી વાર અંગ્રેજોના મુખમાંથી નીકળતાં સત્યો, અર્થ સત્યો, અને પૂર્ણ અસત્યોના, ખિલકુલ વિચાર કર્યા વિના, ઘોષ અને પ્રતિ-ઘોષ કરવા લાગે છે.

માડુપંથ આસરે ભારતેનું હશે. તે સમયે અગાધા એક વકીલને અમે એમ બ્રાહ્મણ સાંભળેલા કે, તાના સાહેબ પછો ફર આદમી હતો, કારણ કે અંગ્રેજોનાં નાનાં બાળકોને તે જીવે હજાળી નીચે સાલે ધરી મારી નાંખતો. કાનપુરમાં અંગ્રેજ ઓરુદુઓ તથા બાળકોના હલ્યાકાંડમાં નાના સાહેબની સીધી કે આદકતરી ન્યાયભારી તરી આવે છે એ ખરેખર હિન્દીઓ માટે સારગળ્યક છે; પણ નાના સાહેબનું વર્તન ઇતિહાસની આખી ભગિડામાં તપાસ્યા સિવાય જ અભિપ્રાય આપવો કે ગાંધી હેવા તેમાં એતિ-હાસિક દષ્ટિ રહેતી નથી. આગ નાના સાહેબના વર્તનનો પ્રસ એક સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષપાત વખાસ માંખી. સે. સે.

વળી હિન્દના દત્તિહાસમાં અમે શીખતા કે, ૧૮૫૭નો બળબે અરબીવાળી દારૂડો અને તાર-કપાલ વગેરે મુદ્દામાં આ બાબત હિન્દીઓની વહેગબરી દૃષ્ટિને લીધે થયો. આપણી બાધામાં આ અને આવાં દારણે ઉપર ભાર મુકાતો ૧૯૩૮ની સાલ સુધી અમે જોયા છે. પણ તે અભિપ્રાય એમાંથી હોઈ સાચો નથી એમ અંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

વળી ૧૮૫૭નો પ્રસંગ તે ગાત્ર લશ્કરી બળબે હતો કે હિન્દીઓનું સ્વાનંધ્યશુદ્ધ હતું તે પ્રશ્ન પણ દત્તિહાસ-ગ્રંથોમાંની અભ્યાસપૂર્ણ છણાવટ ગાંધી સે છે. આગ વિવિધ બાબતોથી દત્તિહાસના આ અંતિમ પ્રસંગ અને પ્રશ્નોને તપાસી આપણે સત્ય વસ્તુરિતિ જાણી જોઈએ.

આપણી બાધામાં ૧૮૫૭નું સાહિત્ય અંગ્રેજોને મુદ્દાબદ્ધ થયું ને એણે કહેવાય. આગ છતાં જે થયું એણે સાહિત્ય આપણને ગણ્યું છે તેમાંથી પણ દત્તિહાસનાં ગદ્યન સત્યો તારતી સદાય તેમ છે. આ વિષય ઉપર ગરાડીમાં એક નં પુસ્તકમાં આખો દત્તિહાસ પ્રો. નાથપણ કેશવ જોડેએ લખ્યો છે. આ લખાણ સારાપાંચરે' પાનનું પુસ્તક સાહિત્ય તેમ જ દત્તિહાસની દૃષ્ટિએ થયું ઉપયોગી છે.

વળી મરાઠીમાં ને શીયુત ગોડસેએ લખેલું પ્રવાસવર્ણન પ્રવાહી શૈલીમાં મોન્દ્ર છે અને તેનું સંશોધન ૨૦૦ ચિંતન વિન્ડે કહેલું છે. ગોડસે અને બળબાના સમયમાં અંતરીમાં સપડાઈ ગયેલા અને ઘણી સુરક્ષાથી વેરી પોતાને ગામ વરસઈ આવી પડેલા તેની રસપ્રદ છબીકત આ પુસ્તકમાં સાંપડે છે. ઉપરાંત 'ભારતને' અંગ્રેજી રાજ્ય નાં છેલ્લાં બરો અરીસો પાનમાં આ પ્રસંગનો અભ્યાસપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અને શીયુત નજીનદાસ પારેને લખેલા 'સત્યાવન' નાગના પુસ્તકમાં પણ સામાન્ય વાંચક માટે સરળ શૈલીમાં આખા પ્રસંગનું ખ્યાન રમ્બ કરવામાં આવેલું છે. વળી શીયુત ચક્રાકાંકર દંદન્ટ દેવેએ રમ્બ-કાન્તા અંગ્રાળી ઉપરથી ત્રણ ભાગમાં આ વિષયનો દત્તિહાસ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. 'ભારેલો આમિ' નાગની શીયુત રમણલાલ વરતકલાલ દેસાઈની નવલકથાનું વરત પણ આ વિષય ઉપરથી લીધું છે. આગ જે ને પુસ્તકો આપણી બાધામાં જોઈ આવે છે તેમાંથી આપણે થયું જાણી શકીએ તેમ જોએ. પણ આ પુસ્તકોનો અભ્યાસ ગાત્ર કાલકેષ કરવા નહિ, પણ હેતુ પુરાસર અને નિષ્પક્ષપાતપણે કરવા જોઈએ.

વિન્ડે ૨૦૦ બદ

ભૂતકાળના પ્રયોગો-સોવિયેટ અખતરો

[આચાર્ય કૃપાળાની 'તાલેતરનું લેખ' નામના પોતાના પુસ્તકમાં ગાંધીજીની વર્ણિતજનના જે ખાસ મુદ્દાઓ તારતી બતાવેને ગાંધીજીની 'પાપતી કેવલશી'નું નિષ્પક્ષ શી કરે છે. તે બે મુદ્દા આ છે: (૧) કેઈ દાખ-કેશીમાં આસપાસ ખરી કેશરણી વણખમાં આવે; (૨) તે દાખ-કેશીમાંથી જે આર્થિક ઉત્પન્ન થાય, તેથી કેવલશીનું આજીવન, એટલે કે શિક્ષણો પગાર નીકળી રહે.

આ બેમાંથી પહેલો, એટલે કે, અંગમહેનન અમથા કેઈ ઉલોચ દાખ કેવલશી આપવોના ખ્યાલ, ગાંધીજીની પહેલાં કેવલશીના રોજમાં થઈ ગયેલા વિચારો અને મુદ્દાઓને પણ વારંવાર રમ્બ કર્યો છે. તથા તેને અમથમાં ખૂબી જોવાના ખ્યાલ બેધે તેમાં પ્રયત્નો થયેલા છે, જેમ જાણી, કૃપાળાજી તેમાંથી કેટલાકની દૂક અહિંના આપવાનું શરૂ કરે છે, અને તે દરમ્યાન ફોર્મો, પેરેલોલો, રેબેજ, કુરી-રેડી, લે. બેન કપૂર, અકર્ષ અને ઝિંસ કેલિદાસ વગેરેના વિચારો રમ્બ કરે છે એમાંથી લાગ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના વર્ગ ૨ અં. ૧૧; તથા વર્ગ ૩ અં. ૧, ૨, ૩, ૬, તથા ૧૧ માં આવી ગયો છે. હવે આ અંકમાં સોવિયેટ સતિપત્ર કેવલશીપ્રયોગ દૂકમાં લેવા. જકી તે બંધ જુના અખતરોમાં સાચી સરખ ન નીકળતા તેમાં કારણોની દૂક રમ્બાલ કરી, ગાંધીજીની જોખનામાં રહેલી અખતર સમજાવેલી વાત આગળ કરે છે, તે હવે પછીના અંક ઉપર સખતી જોઈશે.]

'સામાજિક કેવલશીની મૂળભૂત પ્રશ્ન' નાગના પોતાના પુસ્તકમાં શુદ્ધીન સામ્યવાદી પદ્યનું મંડળ આ રીતે રમ્બ કરે છે: "અગરે રાન ઉધોગ એ બળબેને ઉધોગી વિચકટુંબમાં સામેલ કરવાનું સાધન છે. તે વડે તેઓ જનતાના જીવનકલહમાં હિસ્સેદાર થઈ શકે, તથા તેને સગણ શકે; રાનવસગાળના દત્તિહાસનું દર્શન કરી શકે; કાગ કરવાની, સંચકન કરવાની, અને સામુદાયિક જીવનની ટેવો પ્રાપ્ત કરી શકે; તથા કાગદાજની વિરુદ્ધ મેળવી શકે."

સોવિયેટ કેવલશીની સત્યાવાર નોંધ રખતર પિન્કવિદ્ય કેવલશીની નવી તથા નૂતની પદ્ધતિઓ વચ્ચે તેમાં બેધે વચ્ચેનો તફાવત આ સંદેશમાં રમ્બ કરે છે:

"નૂતની પદ્ધતિઓ વેળાની જરૂરિયાત સ્વતંત્ર સર્જકો પેદા કરવાની નહોતી; પરંતુ નોકરો, મારકનો, અને ગુલામો, જેવા કરવાની હતી. પણ

સોવિયેટ પ્રલતંત્રની બાબતમાં તે, તેથી જિદ્દ, આર્થિક અને સંસ્કારિક નવરચનાના કાગમાં લોકોના અને તેટલા મેટા બાગને જોળવાનો પ્રશ્ન તે જીવન-ગરજનો પ્રશ્ન હોય છે. તેથી ફરીને બાજક નિશાળ લોકોને બહાર પડે, ત્યાર પહેલાં તેણે રમ્બની કરવામાં શકેલાં ગાંધીનું પ્રલતંત્ર ફેરી રીતે રમ્બ તેને સિદ્ધાંત તથા વ્યવહાર - બંનેને લગતી પૂરી સગાં મેળવી લીધી હોયી જોઈએ." "તેથી ફરીને કેન્દ્રિત શાળા લોકોના ઉધોગને તેમાંની કેવલશીના મધ્ય-બિંદુમાં રમ્બ છે. એ મુદ્દો શાળાના કાર્યકરની બધી બુદ્ધિશક્તિઓ સજગ બ્યારેલો રહે છે. ઉધોગની રમ્બાત પણ કેઈ ખાસ ધધેદારી દૃષ્ટિ નહીં, પણ નવું જીવન સર્જનારની દૃષ્ટિ થાય છે. તેને ઉધોગના જુદા જુદા પ્રકારો વચ્ચેનાં સંબંધ તથા અન્યોનાં,

અંતરે વિષે રણ સંગ્રામ હોવી જોઈએ; ભલે પંકી તેના પોતાના ધંધા અને તે હોય. એવી સગળને અંગે કેવળી દલીએ હોએ. સાળાનું કામકાજ સાળા બહારની વાસ્તવિકતાઓ સાથે પૂરેપૂરું સમાવિત હોવું જોઈએ; ઉત્પાદક ગાંધીને જ તેમાં મુખ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ."

કેળવણીની બાબતમાં સોવિયેટ અખતરો આંધીછના યોજનાને ધ્યાને મળતો આવે છે. સોવિયેટની કેળવણી-પદ્ધતિમાં લેનિને સૌથી વધુ આગ્રહ "ક્રોધોગી-કરણ" નો સાખ્યો હતો. બિયેટ્રીસ કિંગ પોતાના પુસ્તક "સોવિયેટ કેળવણી" માં જણાવે છે :-

"ક્રોધોગીકરણ એ કંઈ માત્ર કેળવણીને લક્ષ્યો પ્રશ્ન નથી, પરંતુ સર્વસાધારણ રાજકારણી પ્રશ્ન છે, એવું સગળવાની આવશ્યકતા ઉપર લેનિન ખાસ બારે મહત્તો. આખા જીવનની આકૃષ્ટ લક્ષ્યને ધરમળથી પહોંચી નાખવાનો, તથા ગાંધીના બૌદ્ધિક અને શારીરિક એવા બે લેટાને નાખક કરવાનો એ મુળગત પ્રશ્ન છે."

કેળવણીના ક્રોધોગીકરણની વાતથી લેનિન ખરેખર મુંઝેલા માન્યતા હોતો ? એ કંઈ માત્ર ઔચોગિક તાલીમની જ વાત નહોતો કરતો, એ તો કહાડું છે. રશિયામાં ઔચોગિક તાલીમ પહેલે કે સોળ વર્ષની ઉંમર બાદ જ શરૂ થાય છે, ત્યારે લેનિનના કહેવાનો મુદ્દો શો હતો ? બિયેટ્રીસ કિંગ તેની સગળની આપતાં કહે છે : "ક્રોધોગીકરણ એ એક યોજના તેમજ પદ્ધતિ બને છે. યોજના તરીકે તે કેળવણી અને જીવન એ બે વચ્ચે સંગત્ય સાધનારું કામ કરે છે; અને પદ્ધતિ તરીકે તે બાળકને પોતાના સગળના કુશળ તેમજ સગળવાળા કાર્યકરો યથા ચાટે તૈયાર કરે છે."

રશિયામાં 'કાર્યકર' એટલે મુંઝવે મુંઝવે સગળવામાં આવે છે ?

"તે બનેકરીતે પૂરેપૂરી બિયેટ્રીસ ગાંધી હોતો જોઈએ. ત્યાં જાણનારો એ બુદ્ધિશાળી વર્ગ કહેવાનો, રેન્ડ, એટલે જ ને બૌદ્ધિક તેમજ જ કલ્પવિષયક બાબતોમાં રસવાળો હોવો જોઈએ. વસ્તુતઃ તે નવા પ્રકારના બુદ્ધિશાળી વર્ગને માણસ બનવો જોઈએ. એનો અર્થ એ થયો કે, દરેક કાર્યકર પાસે માત્ર દુન્યર કે કારીગરી કરતાં બીજું કંઈ પણ વિશેષ હોવું જોઈએ. કાચની કુશળતા એકથી જ બસ નથી. તેમજ ધંધામાં જે જે થોડે વપરાયી હોય તેમને લગતીતેને બધી સગળ હોવી જોઈએ, તેમ જ દેશની આર્થિક વ્યવસ્થામાં તેણે તૈયાર કરેલા માલની શી અત્યવ છે, તે પણ તેને લખતો હોવો જોઈએ. . . . તેને માણસ અને કુદરત વચ્ચેના સંબંધની તેમજ તે બેની એકબીજા ઉપર થતી કિયાપ્રતિક્રિયાની સગળ હોવી જોઈએ. . . . જ્ઞાન તેમજ દ્રિયા એ બંનેને

એવાં સાંદરો લેવાં જોઈએ કે જેથી કામ કરનારો માણસ પોતાના કામને બુદ્ધિપૂર્વક સગળતો હોય, તથા સગળની વ્યવસ્થામાં તેનું રહેત્ય તથા અત્યવ પણ લખતો હોય. 'ક્રોધોગીકરણ' સમજી આ બધું અભિયેત છે."

કેળવણીકારની એક પરિપદ સગળ બાલકો લેનિનની નેકીદાર કષ્ટકાયાએ જણાવ્યું હતું કે,

"આ કેળવણીનો હેતુ એક એવા બનિ બિદક્ષિત કાર્યકરની સંપૂર્ણ તાલીમ છે, કે જે એકોસાથે ગાંધી તેમજ નિવાસક બને થઈ શકે. અત્યાર સુધી તે માણસ કેળવણીથી કારીગર કહેવાતો કે જે વર્ષો સુધીના ગઢાવરને કારણે કુશળતાથી પોતાનું કામકાજ સંભાળતો હોય. પરંતુ તેની મર્યાદાઓ ઘણી સંકુચિત હોતી. તે એક સામાન્ય સરવાળો પણ ન કરી શકે, દાખલા તરીકે, બ્લોડ જાણનારો શિક્ષી હો. તેને સાધારણ બહુતરી કરતાં પણ ન આવે. પોતાના કામકાજને ખાસ અત્યવ 'એક' બનિનિતું' છેક સામાન્ય જ્ઞાન પણ તેને ન હોય. આપણે અત્યારે છેક જ જુદી બતની, એટલે કે એવી તાલીમ જોઈએ છે કે જે ઉત્પાદક ગાંધીને વૈજ્ઞાનિક કેળવણી સાથે જોડી આપે."

સાથે સાથે તેણીએ પોતાના શ્રોત્રમાને ચેતવણી આપી હતી કે, "કેળવણીના ક્રોધોગીકરણની આ વાતને તેઓ રખે બંધી જાનનો મર્યાદિત ઔચોગિક તાલીમજ સગળશે."

આ જાનની ચેતવણીની રશિયા કરતાં આપણા દેશમાં ખાસ જરૂર છે. રશિયામાં તો, ઉપરથી આવનાર બાળકને કારણે કે રશિયાના લોકોની સ્વભાવગત ખાસિયતને કારણે, જે જાનની રાખનાઓ કે હુકમે ઉપરથી આવે છે, તેમજો બરાબર સ્વીકાર કરી, તેમને અગત્યાગ મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ આપણે અહીં તો ગાંધીજીના વિચારોને ઘણી વાર મેંએથી સ્વીકારવામાં આવે તોપણ, તેમજો અગત જે બાવનાથી કરવાનું તે જાણ, તે બાવનાથી કરવામાં નથી આવતો. ગાંધીજીની વધ્યાજાનનાની બાબતમાં આ લેખકે થણે કહણે જણું છે કે, રાજની ચેતવણીએ અર્થ જાણતો જ — એટલે કે, સામાન્ય દુન્યર કામની તાલીમ — એવો જ કરી દેવામાં આવ્યો છે. એવી દુન્યરકામની તાલીમની યોજનાઓ જરૂર નિર્મળ નીપડવા સરભરથી છે. તે પદ્ધતિએથી સામાન્ય વર્ગમાં એટલો બધો વધારો થાય, અને ધરિત્રીએ એવાં નગાલાં આવે કે, તેમને છેવટે કલ્યાણ થઈ પડતી જ મૂકવી પડે. પછી તે પદ્ધતિએના ચુરકતીએ પોતે જાણે જાણે દોષ તે બાવથી, પોતાની નિર્મળતાને આંધીજીના વિચારોની નિર્મળતા તરીકે જાણે કરો. માંક કોડ એ કંઈ રાજકારી વિદ્યાથીએનું જ દર્શિવાર નથી. જે બાબત આપણે અંતરે સ્વીકારી ન હોય, પરંતુ સગળીય પરિધિયતને કારણે કે કંઈ લાજ મેળવી લેવાની તકસાધુતિ વડે બહારથી ગાંધી રાખી દોય, ત્યાં પણ

ભાંગદારનું સક્ષ વાપરી સકાય છે. ગાંધીજીની ચેતના સરદારી ખાતાંઓમાં ઘણી જગ્યાએ એ રીતે જ સ્વીકારાઈ છે, તથા એ રીતે જ અગવડમાં મુકાય છે.

પરંતુ રસિયાનાં ઉપરથી આવેલી સુચનાઓના કેવી વફાદારીથી અગવડ થાય છે, તેનો દાખલો એક આગકામાં બનેલી હકીકતથી ગળી રહે છે. જ્યારે બધે કેળવણીનું ઉદ્યોગકરણ કરવાનો હુકમ આવે, અને સાબાએને કોઈ કારખાના જેવા કે સરદારી ગાલકીના કે સામુદાયિક ગાલકીના જેવર જેવા કોઈ ને કોઈ ઉત્પાદક કેન્દ્ર સાથે જોડી દેવાની સુચના આવી, ત્યારે એ આગના હોરા બારે વિગાસણમાં પડી ગયા. કારણ કે એ આગકાથી દૂર દૂર સુધી કોઈ કારખાનું કે એનું જેતર ન હવું. છતાં સુચનાનો અગ્રણ તો થયો જ નહોતો. એટલે આગની સાથાને એક દબામની દુકાન સાથે જોડી દેવામાં આવી; કારણ કે તે

નજીકમાં નજીક એનું ઉત્પાદક મંદીરનું કેન્દ્ર હતું !

ગોપાળદાસ પટેલ

આ જગ્યાએ લેમ જ આખા પુરાતં દેશમાં અનેક વાર કૃષાકાની જી આપણા દેશના 'સમ્મેલન' મિતેને ટકાર કરતા બધ છે કે, ગાંધીજીની ધરૂં વાતો બ્યવહારમાં તો પદિમના સંગ્રાહ વાદીએ અને સામ્યવાદીઓના ઇશદાઓને જ અનુસરી, (અવગત, તેમની પદને અને વિધારસરણી સાથે તે કેટલીક જગ્યાએ ખુલ પડતા હોય છે), તથા આપણે દેશની પદિમનિમાં તેમજ બ્યવહાર તથા રહાસ્યપૂર્ણ અંતર કરવાની રીત બનાવી હોય છે પરંતુ તે વાતો પદિમના રેશોની છુટી પદિમનિમાં છોડા થયેલા 'ચોક્કો' તથા કાલકામાં અવેશા તરેણીની પદિમાગામાં ન હોવાને કારણે તેમને ન સ્વીકારવી, તથા તેમને અમત કરવામાં સકાર આપી, પોતાના જ સિદ્ધાંતોને અવહારમાં ચકાસી એવાની તક સુચરવી, એ કંઈ છોદ્ધ સુચરવા કે પ્રામદિકતા, કે જેના બળમાં તેઓ ચોથી વધારે ફૂટતા હોય છે, તે તો ન જ કહેવળ.

ઈતિહાસ-શિક્ષક સમ્મેલન

અમદાવાદમાં બરાચેલા ઇતિહાસ સમ્મેલન પ્રસંગે, ઇતિહાસનું શિક્ષણ કેમ આપવું, એ વિષયની ચર્ચા કરવા એક શિક્ષકસભા ચેતનામાં આવી હતી. શિક્ષણમાં ઇતિહાસને જે અતિ મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવે છે એ દૃષ્ટિએ, આ પ્રકારની સભા વારંવાર થાય અને તેમાં ઇતિહાસ-શિક્ષણના કોઈ ચોક્કસ મુદ્દાઓની પૂરેપૂરી છજાવટ થાય, એ જરૂરનું છે.

આ સભામાં જે વ્યાખ્યાનો થયાં તે બધાંનો આરાસ કાઢવામાં આવે તો આ સમ્મેલને ખાસ સિદ્ધિ મેળવી છે એમ નહિ કહી શકાય. એ જે વખતેનો ખોલ્યા તે બધામાંથી મોટા ભાગના કોઈ ચોક્કસ મુદ્દાને અનુલક્ષીને નહિ, પણ ઇતિહાસ વિષે સામાન્ય ચર્ચા કરતા હોય એ રીતે ખોલ્યા હતા. આમ છતાં એમાં કેટલાક મહત્વના મુદ્દા સ્પર્શવા પામ્યા હતા. દાખલા તરીકે, ઇતિહાસશિક્ષક હિન્દુ મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીઓના વિશ્રવર્ગ સંગ્રહ હિન્દુ કે મુસ્લિમ તવારીખો કેવી રીતે રખ કરવી ? તે અને એક વસ્તુ ચર્ચામાં આવી કે, ઇતિહાસનો શિક્ષક પ્રચારક નથી, એણે પોતાના અનિપ્રાપે વિદ્યાર્થી ઉપર ન હાથ, પણ એ સત્ય હોય તેને છુપાવવું પણ નહિ. 'કેમ કે એ ઇતિહાસ

સત્યનો દ્રોહ કરે છે, અથવા સત્ય ઉપર ઢાંકપિછોડો કરે છે તે ઇતિહાસ જ નથી. તાત્વિક દૃષ્ટિએ આ ગત ખરાબ છે. પણ સત્ય ગાંઠના આત્મચક્રમાં બિનચક્રી હોય એવી વિમતો આપવાના પ્રયોગમાં શિક્ષક ન હસીઈ બંધ એ ગાંઠ સાસ એવા વિવેકની જરૂર રહે છે, એટલું જ નહિ પણ સત્યને મદલુ કરવા ગાંઠ અધિકાર અને પાતવાનો ખ્યાલ રાખવાનો રહે છે; એટલે અચૂક વસ્તુ સત્ય છે એટલા જ ખાતર સર્વ રથને રાખ કરવા થાય છે એમ કહેવું એ બેદાબર નથી.

આ વિવેક કરવા ગાંઠ શિક્ષકમાં બહુ જીંથા પ્રકારની થોમતા નેહોએ, અને તેવી થોઅતાવાળા શિક્ષકો આવા પ્રશ્નો અંગે આવા સમ્મેલન વખતે આદર્શ કથિતપાટો આપે એ બહુ જરૂરનું છે. ખીજ સમ્મેલન હખતે આ ખ્યાનમાં રખાવ તો બહુ સાનું. આ ઉપરાંત સમ્મેલને દેલ્લાક કરાને પણ પ્રગટ કર્યા હતા, અને તેમાં જનતા ઇતિહાસની રૂપરખાને માત્વચિક સાથાના આત્મચક્રમાં સ્થાન આપવા અંગેનો ઠરાવ બહુ ઉચિત રીતે રાખ થયો હતો. અને આશા રાખીએ છીએ કે તેનો અગવડ થાય એ ચાર ઘટવું કરવામાં આવશે.

જીણાભાઈ દેસાઈ

વાચકને વિનંતી

વાચકને બજર હશે કે, ૧૯૪૨માં સરકારે નવજીવન કાર્યાલય જમ કર્યા પછી, 'હરિજન' વગેરે સાપ્તાહિકોની ફાઈલોનો નામ ક્યો હતો, તેથી આજે અગારી એવી દશા છે કે, તે સાપ્તાહિકોની નીચેની ફાઈલો અગારી પાસે જ રહેતી નથી ! આથી જનતાને વિનંતી છે કે, જનતા પાસે એ ફાઈલોમાંની એક કે વધુ હોય, તે

અમને આપે. તે પેટ ઘટાં દાગ ચૂકવામાં આવશે.

અંગ્રેજ 'હરિજન' વર્ષ ૧ થી ૮

'હરિજનખંડુ' વર્ષ ૧ થી ૮

જે આમાંની કોઈ ફાઈલ આપી શકે એમ હોય તે મને બનતી ત્વચે લખી આજારી કરો, એ જ વિનંતી.

બ્યવસ્થાપક,
નવજીવન કાર્યાલય

અને આપણે માટે એ ખૂબ અગત્યનું છે. આપણે એ હકીકત સમજી લેવી જોઈએ કે, આપણે વિદ્યાર્થીઓને શાળા મહાશાળાઓમાંથી પાછા વાજવાના નથી. તેઓમાં બરોડો થનારા વિદ્યાર્થીઓની વધતી જતી સંખ્યા તેનો સચોટ પુરાવો છે. તેથી ઉત્તમ માર્ગ

એ છે કે, વ્યવસ્થિત રીતે, એમના જીજ્ઞાસુ અભ્યાસની પરિપૂર્તિ કરવી. પરદેશી પદ્ધતિ કરતાં યોગ્યપણે ચક્રિયાતી એવી આ દિશામાં જ પ્રયત્નો પ્રયત્ન થાય તો તેમાં મુક્તિ રહેશે છે.

૨૨-૧૦-૧૪, સેવાશ્રમ

મેા ૬૦ ગાંધી

સ્વાધ્યાય

આ મથાળાથી, 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'માં અગ્રાક હખેલા એ લેખો- ચાદ દેવડાવવાની જરૂર છે. ૧૬૪૧ ના ઓગસ્ટ અંકના પહેલા લેખમાં (પા. ૪૧૭) હિંદુધર્મની વ્યાખ્યા કર્યાને એમ ખતાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો કે, આ ધર્મની ઉદારમાં ઉદાર કલ્પના કરવામાં આવતાં છતાં, યજ્ઞા પરદેશી અને તેમના આશુસમજી અનુસરણથી કેટલાક દેશી વિચેચકોને તે ધર્મનું સ્વરૂપ એક અસાચક જેવું બાસું છે, તેવું તે નથી; પરંતુ તેનાં સાધ્ય અને સાધન નક્કી છે, અને તેમને મારે હિંદુધર્મ ખાસ અને અનન્ય અર્થગંભીર વાચકો ચેત્વ્યા છે, જે અનુક્રમે નોંધ અને યોગ છે. અને આ ધર્મની વહ-વિશાળતા જો હોય તો એ તત્ત્વમાં છે કે, કૃપાર્થ કે છટ્ટેવની બાબતના જે કોઈ કાંઈકો નથી આપેલા, કેમ કે દેશ કાલ અને પ્રકૃતિ તથા સમાજ વગેરેના બેઠાંથી એમાં, બહારથી ભેળા, ભિન્નતા ખૂબ જ રહેવાની; છતાં ઉપલા એ તત્ત્વોમાંથી જ આ ત્રીજી વસ્તુ આયોજાપ વ્યવસ્થિત થાય છે, તેટલું સહજ નિયમન તેને માટે બસ છે.

અને તે લેખમાં આ ચર્ચા કરી, કોઠામાંથી કરેલા હિંદુધર્મના વ્યાખ્યા-ક્રોડ પરથી નીચેના શ્લોક ધર્મની વ્યાખ્યા તરીકે આપ્યો હતો:—

‘મોક્ષમાં ધ્યેયસુહિને સાધને યોગનિષ્ઠતા;

ઉપાર્થે ક્ષયદેહા કોના, — ધર્મનું એ જ હક્ષણ.’

‘સ્વાધ્યાય’ના બીજા લેખમાં (જુલો ‘શિં ૨૦૦’ના એપ્રિલ, ૧૯૪૨, અંક, પા. ૨૫૬) આ વિચારને આગળ ચલાવતા, ‘યોગ એટલે શું’ એ ચર્ચા કરી છતાં, અને તેનું સ્વરૂપ, હેમાચાર્યની બાધામાં ‘જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, અને ચારિત્ર-કૃતિ સ્વતંત્ર’ એ છે એમ જણાવી, અતે ઉપસંહાર કર્યો હતો કે, (જ્ઞાન એટલે કે) વસ્તુની સમજ, તે અનુસાર ચોક્કસવાનું અજ્ઞાન, અને તે પ્રમાણે ચાલતું — એટલે કે ચારિત્ર્ય — આ ત્રણ પગથિયા કોઈ પણ સિદ્ધિનાં અરણ્ય છે. અને તે જ યોગ છે.’

આટલું અનુસંધાન ખતાવી હવે આ લેખમાં આગળ ચાલીશું. તેમાં મારે કેમે કેમે પાતંજલ યોગદર્શનમાંથી કોઈક લખતા જવાનો વિચાર હતો. એ કામને અર્થે અનાયાસે અતુલસતા મળી ગઈ. જેલનાં પેણાણિ વર્ષ ૧૨મિયાન હું એ પુસ્તકનું મનન કરી ગયો; તે અંગે કોઈક

નોંધા કરી; તેનું અભ્યાસી સંકળ જાણું તેનાં એની ચર્ચામાં પણ થઈ. એ બધો સ્વાધ્યાય ‘શિં ૨૦૦’ના વાચકોની સામે લખીને પણ ચલાવવાને ઇચ્છે, તે ફરી શરૂ કરું છું. પાતંજલ યોગસૂત્રોના કેમથી તે કરવાનું મુખ્ય પદ્ધતિ.

અથ યોગાનુશાસન. હવે યોગ વિષે શાસ્ત્રીય ઢબે સમજાવી શરૂ થાય છે, એ તેનું આદિસૂત્ર છે.

યોગ આપણા છે મુખ્ય દર્શનમાંનું એક છે. સાંખ્ય-દર્શન અને તેના સંબંધ જોઈ યોગને ‘સૌંદર્ય સાંખ્ય’ એવું પણ કહેવામાં આવે છે. તે દર્શનના પ્રભુતા ભગવાન પતંજલિ મળ્યા છે. વિદ્વાનો ‘યોગસૂત્ર’નો સ્વના-સમય ઈ.સ.પ. ૨૦૬ સંકાનો ચાકે છે, તેથી વહેલો નહિ; અને મોડામાં મોટો હ.સ.ના ત્રીજા ચોથા સંકાનો ‘કહે છે.

પરંતુ એમ સમજે મનાય કે, યોગવિદ્યા એ સમ્યક્ શોધાર્થ; અથવા તો એ વિદ્યાને નવેસર કે પહેલપહેલી શોધી કાઢી. યોગવિદ્યા તે પહેલેથી પ્રાચીન સમયથી લોકમાં સિદ્ધિ અને સાધનાના બિન્ન બિન્ન પ્રકારો રૂપે ચાલુ હતી. પતંજલિએ એ કામ કર્યું કે, એ બધી સોમાં-બંધી અનુભવ-સામગ્રી જોઈ કાઢીને, પોતાની આર્થ રૂઢિથી, તેમાંથી એક મુસંબદ્ધ અને વ્યવસ્થિત વિદ્યા કે શાસ્ત્ર ધરી તેને સૂત્રબદ્ધ કર્યું. અને એમ કરીને તેમણે તે બધા અનુભવોને સંઘટિત અને સુપ્રતિક રૂપ આપી, તે બધા સાહિત્યમાંથી એક સ્વતંત્ર દર્શનશાસ્ત્ર રચી આપ્યું. આનું જે વિચારક કે ફિલસૂફીનું કામ તે કરી આપીને, એમણે આર્થપ્રભના માર્ગસિદ્ધિ આસ્થાનિક તથા ચિત્તશાંતિવિચરક સંસ્કરણ જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરી આપ્યું, જગત ઉપર એ એમનું કાયમનું જાણુ મળ્યા.

આ સૂત્ર ઉપર ભાષ્ય અને ટીકાઓ થયાં છે. ભાષ્ય બાસનું (‘ચોથું સૂત્ર’) છે; તે ભાષ્યની સમજાવી ‘તત્ત્વ વૈશારદી’ વાચકપતિ મિત્રે (૯મું સૂત્ર) લખી છે. અને નબીલી ટીકાઓમાં એ છે: એક ‘ભોજવતિ’ (૧૦મું સૂત્ર) અને બીજી વિજ્ઞાનમિત્રનું ‘યોગવાર્તિક’ (૧૧મું સૂત્ર)

‘યોગ’ને વિષેનો આ સામાન્ય પરિચય થયો. તે વિષયની સરજાત બીજા સૂત્રથી થાય છે, તે હવે પછીના અંકમાં જોઈશું.

મગનભાઈ દેસાઈ

વિશેષ ટીકાની જરૂર નથી

અસ્પૃશ્યતાનાં મૂળ આપણા સમાજજીવનમાં કેટલાં જાડાં પેઢેલાં છે તેનો અનુભવ કરાવતા બે પ્રસંગો તાલેતરમાં મારી નજરે ચડ્યા તે નોંધું છું.

(૧) નવસારી પ્રાંતમાં વ્યાસમાં વડોદરા ગ્રામ્ય તરફથી દરિયાના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક છાત્રાલય આવે છે, જે 'અત્યંત વસતિશુદ્ધ'ને નામે ઓળખાય છે. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ જોડે થોડી સામાન્ય વાતો થયા પછી મેં તેમને પૂછ્યું કે, "તમારં કોઈ મુશ્કેલી છે?" હામલો ન તેમણે જવાબ આપ્યો કે, "સાહેબ, અહીં અમારા નાબ હાપવા કોઈ આવડું નથી." થોડાં છોકરાઓ પોતાનું નિવાસસ્થાન શા ભત છુપાવીને 'સલ્લન'ના આસરે લઈ શકે છે, પણ જલદેર રીતે કોઈ નાથી છાત્રાલયમાં આવે તો તેનો રૂ. ૫૧ દર થાય તેવું જાણે કરાવ્યું છે' મારી પાસે જ સ્થાનિક સેવાસમાજના એક બાઈ જોડેલા હતા તેમને મેં આ કાંપેરા સોંપ્યા.

(૨) રેવાકાંઠા એલમીમાં હુણવાણથી આશરે ૧૦ માઈલ દૂર એક ગામે જ્યાં હું આવતો નીકળ્યો. વચ્ચે મહી નદી ઓળંગવાની હતી. તે સ્થાને એક દોડી ચાલતી હતી. જ્યાં વખતે હું દોડીમાં સામે પાર ગયો ત્યારે, સામે

ખાત્રીએ નદી ઓળંગવાની સગવડની શબ્દ ભેટા થોડા દરિયાને મેં જોડેલા જોયા. પણ અમારી દોડી ખાલી થતાં જ સર્વજ્ઞ મણુતા બાઈઓ એમાં ચડી બેઠા એટલે દોડી માત્ર તેમને લઈને દરિયાને જોડીને સામે પાર જતી રહી!

જ્યારે બે દલાક પછી હું પાછો તે સ્થળે આવ્યો, અને ઊપડવાની દોડીમાં હું જોડો. તે જ વખતે એક દરિયાઈ દંપતી એક બાળક સાથે આવી પહોંચ્યાં. મને જોડેલા જોઈ દોડીવાળાએ તેમને અંદર લેવાની ના પાડી, પણ મેં જણાવ્યું કે મને આ બાળકનો કોઈ વાંધો નથી. એટલે તેમને તેણે મારી માગણીથી અંદર બેસાડ્યાં. પણ દોડીવાળો દોડીમાંથી ઊતરી ગયો! લાકડું અબગાય નહિ, એટલે દોડીનો તે વાંધો નહિ, પણ દરિયાને મેં અંદર બેસાડીને કોઈ સર્વજ્ઞ તેમને પાર કેમ લઈ નય? આખરે દરિયાને જેમ તેમ દલેશ્વર મારી દોડી સામે કિનારે પહોંચાડી. અમે ઊતર્યા અને દોડી અમે કોંઠે ભેગા દોડીવાળાના સાથીને સોંપી!

આ પ્રસંગોમાં ધર્મ ખોળ્યો પણ નડે ખરો!

પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર

ધર-મા ખી

પાચનતંત્રના અવયવો

દરેક માખીને આપણી પેટે લાળપિંડ, દોનરી અને આંતરડાં હોય છે. દોનરી દોના છતાં તેમાં જઠરાસ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી આ બિંદુ પૂરવા માટે તેને બે થોડા લાળપિંડો મળેલા છે, કે જેમાંથી રસ (લાળ) કરીને મોઢામાં ફેલાય છે. તેને દાંત હોવા નથી, એટલે પ્રવાહી જ ખોરાક લઈ શકતી દોવાથી આ લાળ પ્રથમ કઠણ ખોરાક ઉપર ચાપે છે. તેનાથી તે પચાણને યોગ્ય રસદાર બને છે ત્યાર પછી જ તે ચૂસી શકે છે. ચૂસવા માટે તે, લાળથી આગ રસદાર કરેલા ખોરાક ઉપર દોડા મૂકી, તેના મોઢાના બે સ્નાયુઓની મદદ વડે તેને અંદર ખેંચી લે છે. ખોરાક ભરી રાખવા માખીને એક વધુથી દોનરી હોય છે. આ દોનરીના તે કોઠાર તરીકે ઉપયોગ કરી દોવાથી. પારે ત્યારે ચારેક દિવસનો ખોરાક તેમાં એકો વખતે ઠંડી ઠંડીને ભરી શકે છે. ચોરે બાજે તે અર્ધપક્વ પ્રાકીનસાવા મળેને જ તેમાં અરી હાલે છે. આ કોઠારથી દોનરીમાંનાં તત્ત્વોને પાનુ પ્રવાહી બનાવવા માટે ફરીથી મેંમાં લાવીને લાળમાના પાચક રસો વડે પચાવવા ખાતર વાગેલવાની જરૂર પડે છે. આમ વાગેલથી વખતે તેના મેં આચળ કેટલીક વખત પરચેડો જણાય છે. મંદ (કાંબોદાઈ) દ્રવ્યો અને પ્રાકીન

મળીને બનેલા તેનો આદાર, પ્રવાહી રૂપે, પછી પાચન-દોનરીમાં નય છે. ત્યાંથી આંતરડામાં નય છે. અહીં તેમાંથી કેટલાંક ઉપયોગી તત્ત્વો યુક્તાય છે અને બાકીનો કચરો તેની દબારણે બહાર નીકળી નય છે.

આવી અસહાય માખી થોડા સમયમાં ખાઈપીને ખૂબ જ શક્તિશાળી બની, પાંખ ફેલાવી ઊડતી ઊડતી આપણું ઘરની સુવાસને આવે છે. આપણે 'ખોરાક તે કઈ રીતે બચાવે છે તે વિષયે કોઈ બીજી વાર જોઈશું. તે મોરે બાજે ડાઈફોરોડ, કોલેરા જેવા રોગો ફેલાવે છે. તેને કઈ રીતે ઓછી કરી શકાય તે કૃત્રિમાં જોઈ લઈએ.

(૧) માખીને ઈંડાં મૂકવા લાયક અને યોગ્ય મેળવવા યોગ્ય એકવાર, ગંદવાડ કે મળમૂત્રના દગલા પુલ્લામાં નહિ રહેવા દેવાં, જમીનમાં ખાંડો ખોદી તેમાં ફાટી દઈ, ઉપર ચૂકી માટી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં દાખવી જોઈએ.

(૨) માખીનું એકંદર જીવન કુંડું છે, પણ તેટલા સમયમાં છ સાત વખત ઈંડાં મૂકીને, દર વખતે લગભગ ૧૨૦ (૨૦૦) નવી માખી ઉત્પન્ન કરે છે. તેના ઉપદ્રવની ખાસ જરૂર સામોગ્ય (નવીની સ્પષ્ટ અમર મુખી) હોય છે. તેથી સામાસમાં આગસ નહિ કરવાં, ધરનો કચરો પુલ્લે, શાકભાજીના નડામાં ફેંકવા, એકવાર, મળમૂત્ર વગેરે ફાટી દેવાં જોઈએ.

(૩) ધરનાં રસોડાં ગમે તેટલાં સાફ રાખી, માખીને ઉપદ્રવ ઓછો કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, પણ કેટલીક જગ્યાએ એકવાર કુતરાં અને ગાયોને માટે રાખેલી ચારમાં નાખવામાં આવે છે. અદ્વૈતી માખીને પૂરતો ખોરાક મળી રહે છે, કારણ કે તે કદી સાફ કરવાની કોઈ દરકાર કરતું નથી. તેથી ચારની પ્રથા બંધ કરી, દરેક ઘરે આવા કામને માટે ધાતુનું કે માટીનું એક અલગ વાસણ વચાવે અને અવડાબચા પછી બીજાં વાસણોની પેઠે તેને પણ દરેક વખતે સાફ કરી ચેવાની પ્રથા ચાલુ કરે તે ઉચ્ચવા યોગ્ય છે.

(૪) 'માખી ગંદકીની નજીબ છે' એમ માની દરેક ઘર સ્વચ્છતાના નિયમે સંપૂર્ણપણે પાળે તો તે સુધ્ધ ઘરમાં ખપી શકે અને ચેપી રોગોના હુમલામાંથી પણ બચી શકે. સામાન્ય રીતે માખી ૧૦૦૦ વારની આસપાસ બિટી શકે છે માટે દરેક ઘરે પેદાની આસપાસનું આંગણું પણ સ્વચ્છ રાખવું જોઈએ.

કનુ અને

કનુએ એક દિવસ બારે પરાક્રમ કનુ: એણે એક માકડ પકડ્યો ને નાખ્યો. પાસેની કરોળિયાની જાળમાં. કરોળિયાની જાળ, ચીકણી ચીકણી ગુંદર જેવી. માકડભાઈ તેમાં ફસાઈ ગયા. તરફડયા કરે, પણ ન જવાય આગળ કે પાછળ. એ તણુ મિનિટમાં કરોળિયો વ્હાવીને હાગર થઈ ગયો. માકડ કેપીને ખૂબ દરખાસો. શરૂમાં તેણે આગ્રહા એ પગ વડે જાળને ઝાટી, પાછલા પગ વડે માકડને લાતો લગાવવા માંડી. બીચારો માકડ તો તરફડયા જ કરે, પણ કરોળિયો તો ઉપરાઉપરી લાતો દીધે જ રાખે. આથી માકડ બિચારો બેભાન થઈ ગયો. થોડી વાર થઈ એટલે કરોળિયાએ લાતો મારવાની બંધ કરી અને માકડને મોઢું લગાડ્યું. કનુ આ જુઠું લેયા કરે. એને તો લાગ્યું કે હમણાં કરોળિયો માકડને ખાઈ જશે. પણ કરોળિયો તો માકડને મોઢું જરા અડકાડીને જતો રહ્યો. વળી થોડી મિનિટ થઈ ને કરોળિયો પાછો આવ્યો. ફરી માકડને મોઢું લગાડ્યું. કનુને ખાતરી થઈ કે કરોળિયો હવે માકડને નહિ જ છોડે, પણ ફરી કરોળિયો જતો રહ્યો. પછી તો જુદુ વાર સુધી કનુ બેસી રહ્યો, પણ કરોળિયો આવે જ નહીં. છેવટે કનુની ધીરજ ખૂટી. એણે જાળમાંથી માકડ કાઢી લીધો, પણ જુએ તો ને માકડનું ખાલી બોણું જ હતું. તેમાં લોહાંબોહી મળે નહિ! આ જોઈ કનુને બહુ નવાઈ લાગી.

માખી-આર કાગળો કે દોરીઓ વાપરીને ઉપદ્રવ ઓછો કરવાના ઉત્તરક ઉપાયો ચોખ્ખા કરતાં આ સ્વચ્છતાની રીત વધાર મણુવાની જોઈએ.

(૫) આ ખાકીધરી માખી દર પાંચ મિનિટ હગાર કરતી હોવાથી અસંખ્ય જીવાણુઓ તેની સાથે પચાસ કરે છે. તેથી ખોરાક ખુલ્લામાં નહિ રાખતાં, ઢાંકેલા કે પાંજરામાં મૂકી રાખવો જોઈએ. દરેક જાણે ખોરાક ઉપર બેસતી માખી ચિરોની સૂઝ ફેળવતી જોઈએ. તેમ જ નાનાં જાળકોનાં થોં કુપર કે તેમના હાથમાંના ખોરાક પર માખીઓ જળજીવી હોય તે અસહ્ય થઈ પડતું જોઈએ. આમ જાળકોની રખડતાં રખડતાં ખાવાની ટેવ ગંદી અને બર્થકર છે એમ દરેકને સમજાઈ જવું ઘટે છે.

નારાયણ સલાહિયા

શિક્ષણ અને સાહિત્યના ડુગ કલા ૧૧ મા (ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ના) અડધી ચાલુ.

કરોળિયો

કનુએ આ વિષે એક વાર કરોળિયાને પૂછ્યું, કરોળિયા ભાઈ આ શું? તમારો જાડુ તો કહો. કરોળિયાએ જવાબ દીધો, સાવ સહેલી વાત છે. જુએ કનુભાઈ, તમે કંઈ ખાવાનું જુએ કે ખાએ ત્યારે તમારા મોઢામાં પાણી છૂટે. મોઢાની એ લાંબા ખોરાક સાથે બળે. વળી ખોરાક તમારી હોજરીમાં જાય ત્યારે હોજરીમાંથી ખોરાક રસ છૂટે, અને તમારા ખાંધલા ખોરાકને આગાળી પચવી દે. વળી એ ખોરાક તમારા આંતરડામાં જાય ત્યારે તમારા કાળજામાંથી પિત્ત આવે. વળી પેનક્રિયાસમાંથી એ થોડો રસ આવે. આમ લાળ, જરૂરસ. પિત્ત, પેનક્રિયાસનો રસ, એ જવા પાયક રસો મળીને તમારા ખોરાકને પચાવે. કનુભાઈ, તેમ જ મારા શરીરનાં પાયક રસ તો હોય જ ને? તમારા પાયક રસ પેટમાં પચાવવાનું કામ કરે, પણ હું એમ નથી કરતો. ખાધા પકેલાં જ હું મારા ખોરાક ઉપર જહાર પાયક રસ કાઢવી હઈ છું. મેં પેલા માકડના શરીરમાં કાણું પાડી મારો પાયક રસ તેનામાં કાઢવી દીધો. એટલે માકડ પચવાનું કામ તેની જ અંદર ચાલુ થઈ ગયું. થોડી વાર પછી એના પચી ગયેલા રસને એ જ કાણામાંથી મેં ખોરાક તરીકે ચૂસી લીધો! માકડનું બોણું એણું જ પચે એવું છે! એના ઉપર મારો પાયક રસ કંઈ કામ કરતો નથી! એટલે એ મેં રહેવા દીધું. નકામો કચરો પેટમાં શું કામ બરતો?

તમે માથુસો ન પચાવો. એ બધો ભાગ શરીરમાં ભરાઈ રહે અને એવો ભરાવો ખાટુ થાય એટલે તમે માંદા પડો. ભરાવો કાઢવા જીલ્લામ લીધા કરો. અને બહાર પચતી લઈએ એટલે અંદર અજીર્ણની ચિંતા નહીં.

કનુ કહે—એ તમારે કાયદો તો ખરો. એરડિયાની ઉપાધિ નહિ. પણ કરોળિયાભાઈ, તમારી જેમ ખાનારાં ખીજાં પ્રાણી પણ હશે કે ?

કરોળિયો કહે : અરે ! પાર વગરનાં !

કનુ : એકાદની વાત તો કહો !

કરોળિયો કહે—જે સાંબળ, દરિયામાં કાચુ-માછલી રહે છે. તે છીપલાં તો જોયાં છે ને ? એ છીપલાંમાં એ માછલી રહે. હવે દરિયામાં ખીજ એક માછલી રહે છે. તેનું નામ તારા-માછલી (Star-fish). આ

માછલી કાણ કરતાં નાની. વળી તેનામાં કાણુ જેટલું જોર પણ નહિ. છતાં એ કાણુને ખાઈ જાય. પહેલાં તો એ કાણુનાં બે છીપલાં પકડી પકોળાં કરવાની બહેનત કરે. પણ કાણુ છીપલાં ઉઘાડવા ન ન દે. પણ પા કલાક, અડધો કલાક, કલાક, બે કલાક, છેવટે તો કાણુ થઈ ને છીપલાં ખોલે. બસ આવી બન્યું. તારા-માછલી હોજરી ન સીધી બહાર કાઢી બધો ન પાયક રસ ઉઘાડાં છીપલામાં રેડી દે. એટલે કાણુ માછલી પચવાનું શરૂ થઈ અધું ! કલાક બે કલાકે કાણુ-માછલી પચી રહે, એમ પચેલો રસ પછી કાણુ પી જાય !

આરી મમની વાત કહેવા માટે કનુએ માફડ-ભાઈનો આભાર માન્યો, અને રાતે બધા દોરતો મળ્યા તમારે સોને એમનું સોઢી પીનાર માંદકને કરોળિયાભાઈએ કેવા ચૂસી ખાધો તે કહ્યું.

ખસીલાલ માંધી

નવું વાચન

કલાપી લેખક : ૨૧૦ અં નવલરામ જયભાઈ ત્રિવેદી એમ. એ. પ્રકાશક : ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સંસ્થાવતી, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૮, મૂલ્ય ૧૪ આના.

ગુજરાતસાહિત્યના આશુવિખ્યાત અને આધુનિકોમાં સૌથી વધુ લોકપ્રિય એવા સુબાન રાજ્યી કવિનું આ નાનકડું જીવન-ચરિત્ર છે. પુસ્તકાંકારે આ કવિનું ઠોઠ જીવનચરિત્ર અસાધિ પ્રગટ થયું નથી એ રીતે એ અપૂર્વ છે. ૨૧૦ નવલરામભાઈ કલાપીના અભ્યાસી હતા. એમના કાવ્યોનું એમણે સંપાદન પણ કરેલું છે. એ ઉપરાંત વિવેચક તરીકે પણ એ સુપ્રસિદ્ધ છે. એટલે આ નાનકડા ગ્રંથની ગુણવત્તા અને ઉપયોગિતા ઠીક ઠીક બારે છે. એમ છતાં આખી પુસ્તિકા વાચ્ય ગયા પછી મનને એમ તો રહે ન છે કે, આના કરતાં વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખી શકાયું હોત વા રત્ન કરી શકાયું હોત તો કેનું સાચું !

કવિના જીવન વિષે મળી શકી છે એટલી હદકતે લેખકે આમાં એકત્ર કરી વિવેકપુરઃસર રત્ન કરી છે અને એમનાં કાવ્યો, પત્રો અને ખીજાં ગદ્યલખાણો પરથી કવિની આત્મકથાને લગતી, હદકતની તેમ જ અવગણનની દૃષ્ટિએ જે, તારવણી કરી છે તેમાં અવગણનની દૃષ્ટિએ કરેલી તારવણી વધારે જ્ઞાન ખર્ચે એવા છે.

એમ છતાં હદકતે પૈકી પણ કેટલીક ધ્યાન ખેંચે એવી છે. દાખલા તરીકે કવિ દસરતી જીવન હતા, થાવીસ થાવીસ માઈલની દોડ કરતા, અને એ ર્થથી પછી ત્રીસ ત્રીસ માઈલની ઘેરિસવારી કરવાનો પણ ઉત્સાહ ધરાવતા, એ હદકત કવિને પ્રેમના દરદી અને રોતા કવિ તરીકે ન પિછાનનારને જરૂર આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દેશે. માન

આર ન દસકા પર ગુજરી ગયેલા આદમીના જીવન વિશે રત્ન કરાઈ છે એનાથી વધુ માત્રિવી મળી શકતી જોઈએ. પણ કલાક એથી ન એ રત્ન કરાઈ નહિ હોય, દાખલા તરીકે, સ્વર્ગસ્થના અવસાનવિષે એક ન વાક્ય મળે છે ! 'હજી એક રાતની માંદગી ભોગવી તે વિદેહ થયા.'

સી. કંકુભાઈ રમારક ગ્રંથમાળાના સોળમા પ્રકાશન તરીકે આ પુસ્તિકા પ્રગટ થઈ છે. ઉપોદ્ધાતમાં દર્શાવેલા ગ્રંથમાળાના કરેલો સાથે સુસંગત થાય એવું આ ગ્રંથમાં કશું નથી. પણ એ સવાલ જુદો છે, આપણને તો એકદરે એક જરૂરી પ્રકાશન ન મળી અધું છે.

ચૂ.

યોગેશીદાસ (યોગ સંબંધી શ્રી અરવિંદના પત્રો) સંપાદક શ્રી અનિલવરણ રાય; અનુવાદક, શ્રી ભૂષિભાઈ રાનાભાઈ પટેલ; પ્રકાશક, શ્રી અરવિંદ કાયાલય, બીણદ, પૃ. ૭૨. દિ. ૧-૪-૭

૧૯૨૪-૨૫માં શ્રી અનિલવરણ રાય જેલમાં હતા ત્યારે તેમણે પત્રવ્યવહાર કરીને શ્રી અરવિંદ પાસે યોગની સાધના સંબંધે ને માર્ગદર્શન મેળવેલું, તે આ પુસ્તકવિષે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી અનિલવરણ રાય ખંભાળમા મદાસમાના ઉત્સાહી કાર્યકર્તા હતા. તેઓ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એ કામમાં પડેલા હતા. એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું છે : 'દેસનાં મંગલકાર્ય માટે, મારી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે આ પ્રકાશનાં કામકામ કરવાં જરૂરી અને સહાયક હોવાની રૂપરૂપ આતરી અને સમજણ હોવાથી હું કરતો હતો.' પણ શ્રી અરવિંદના યોગ સાથે રાજકારણી કાર્યોના મેળ ખાય એમ નથી એવું એમને

જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે તે વાત સ્વીકારી લીધી અને લખ્યું; “ને અને એમ સમજાય કે દેશના સાચા ઉત્કર્ષ માટે મારા પોતાના દિવ્યજીવનના લાભાર્થે કમ્પેક્ષમાંથી બાળ્યે ખસી જવું આવશ્યક છે — તો હું તે માટે તૈયાર છું.” આવી જ સૂચનાના કારણે એમણે આગપુનર્જાનાં કાર્ય પણ ઊંડાણ અને અતિ શ્રીઅરવિંદને ચરણે શરણ લીધું.

રાજકીય કાર્ય અને આગપુનર્જાનાં કાર્ય સુધમાં અરવિંદના યોગ સાથે કેમ ચાલી શકતાં નથી એની વિચિત્રતા આ પુસ્તકમાં આવે છે, તે ઉત્તરતાં લખાણ ધણું થવાનો ભય છે. એટલે અહીં તેા કેવળ દેશ અને દેશસેવા પ્રત્યેના શ્રીઅરવિંદનું વલણ સમજવામાં મદદ થાય એવા એક ખંડ ઉતારીને જ સંતોષ માનીએ છીએ. “આથી કરીને શ્રી અરવિંદ દેશ પ્રત્યે તદ્દન ઉદારીન છે એમ નથી. ‘દેશ એ છે કે રસાતલે પહેંચે છે’ — એ વાત પ્રત્યે દુરે શ્રીઅરવિંદ આજકાલ નજર સરખી પણ કરતા નથી, તેઓ યોગી સાધુ થયા છે, પણ દેશે તેા તેમને સુખાભ્યા છે, આવી પારણા અનેક જાણી છે. પરંતુ આ પારણા બરાબર નથી. શ્રીઅરવિંદની વ્યક્તિગત યોગસાધનામાં દેશસેવાને પણ સ્થાન છે. તેઓ દેશસેવા પોતાની રીતે કરે છે. તે દેશસેવાનો અર્થ અંતરની એક કલ્યાણજન, તપઃશક્તિનો એક વિસ્તાર. આ અંતરની શક્તિનો પ્રયોગ કરીને શ્રીઅરવિંદ યથાસાધ્ય દેશસેવા કરે છે. સ્વલ્પમાં નહિ, તેમજ કાર્ય સૂક્ષ્મમાં છે.

“પરિણામે શ્રીઅરવિંદનો યોગ આધ્યાત્મિક ઉપર સ્થાપિત થયેલો નથી, જીવનને તે તરછેડતા નથી, પૃથ્વી ઉપરથી ભાગી જવામાં મહાપ્રયુષાર્થ સમાયેલો છે એવી સલાહ કોઈને આપતા નથી. શ્રીઅરવિંદને જીવનલીલા જેઈએ છે, પરંતુ તે જીવનલીલા પરમ સત્યની અંદર સમાયેલી; તે જીવનલીલા એટલે પરમ સત્યનો તેજસ્વિન. દેશ સંબંધી પણ તે જ. ભારતના સનાતન સત્યની ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલું નવીન ભારત તેમને બંધે છે. પરંતુ આજકાલ દેશસેવાને જે પ્રકારે કામકાજ કરે છે, તેની અંદર મોટે ભાગે યુરોપીય દબ અનુસરવામાં આવે છે, યુરોપીય રીતસંપત્તિ રાજનૈતિક કામકાજ કરવામાં આવે છે. શ્રીઅરવિંદ ભારતને બાળ્યે યુરોપ બતાવવા નથી માગતા, એટલે શ્રીઅરવિંદનો આદર્શ દેશના લોકો સ્વીકારશે કે નહિ, તે તેા દેશના લોકો જાણે.

“એટલે હાલમાં તેઓ એવા સત્યની શોધમાં ગરકાવ થયેલા છે કે જે તે સત્યની ઉપર આપણે પ્રતિષ્ઠિત થઈએ તેા જીવન દિવ્ય-વિજયની પ્રતિમુર્તિ નીવડે, જે સત્યને સ્વીકારીને દેશ પણ નવસર્જન પામી શકે, જે સત્યને પ્રાપ્ત કરીને સુષ્ટિ નવેસરથી સરખાય.”

અનુવાદ એકંદરે સુવાચ્ય અને સરળ છે, છતાં કપાંક કપાંક બંગાળી રૂઢિપ્રયોગોને ઉત્તરવામાં હોય રહી એવા

છે, એટલે ગુજરાતી વાંચકો હજારો છે. આ ઉત્તરોએમાં પણ એવાં સ્થાનો આવે છે તે કોઈ પણ વાચક ભેઈ શકશે. ભેઈલીની બુદ્ધિ પણ કેટલીક રહી જવા પામી છે તે તરફ અનુવાદકનું ધ્યાન દોર્યું છે છીએ.

ઉપરાંત, આ પુસ્તકનો પરિચય આપતાં આ પત્રોને શ્રી અરવિંદના પત્રો કહાણ; પણ પુસ્તકમાં એકે પત્ર તેમની સહીને નથી; શ્રી નભિનીકાંત ગુપ્ત, બારીન્દ્રકમાર શાપ વગેરે તેમના સિબ્બાના છે.

૧૦

એક વલ્લભાચ્ય અવલોકન

સમાલોચના માટે મોકલાતાં પુસ્તકોની સમાલોચના આપણે લગભગ બધે જ જેઈએ છીએ. પણ જે પુસ્તકો એમ નથી મોકલાતાં તેની પણ સમાલોચના કરવામાં આવે તેા લોકકેળવણીની દૃષ્ટિએ લાભ જ થાય; બધે કેટલીક લોકકેળવણી માટે અત્યંત આવશ્યક પણ નીવડે.

આવાં પુસ્તકોમાં ‘અત્રીસ પૂતળીની વાર્તા’નો સમાવેસ થાય છે, હાલની નવલકથાઓ નહોતી ત્યારે એ ગામકાના લોકોમાં ખૂબ વંચાની અને અત્યારે હાંકે યોગ પ્રજાણમાં પણ વંચાયતો છે જ. છતાં દિલ્લીની વાત છે કે ગુજરાતભરમાંથી કોઈ પ્રકારે હાંકે આ ગ્રંથની, ચાલુ શુદ્ધ બાપામાં, છપાયેલી આવૃત્તિ કાઢી નથી. ફાર્મસમા તરફથી ‘સિંહાસન બચીરી’ ના કેટલાક બાજ બહાર પડ્યા છે, પણ તેની બાપા મૂળને અનુસરતી હોઈ જતી છે; એટલે તે સામાન્ય જનતા માટે નકામી પડે છે.

અહીં સમાલોચના માટે પસંદ કરેલી આ આવૃત્તિ પ્રકારમાં વપરતા ‘રક્ષ’ કાળજ પરં. છપાયેલી છે. કવિતા છાપવાની આધુનિક પદ્ધતિ દરેક પંક્તિને જુદી ને એકની નીચે એક એમ છાપવાની નવી પદ્ધતિનો એને સ્પર્શ થયો નથી. એટલે જુદી હસ્તપ્રતોમાં ને સાચી દબાં પુસ્તકોમાં હોય છે એમ આપણે પુસ્તક સળંગ લીડીઓમાં છપાવું છે. યાદેશ ગુજરાતી પહેલી ચોપડીમાં આપણે જેઈએ છીએ તેવા મોટા છે.

અહીં મુદ્ધી આ આવૃત્તિમાં હોય કાઢવા જેવું આડું નથી, કારણ હજારો કાળજી ને ગદ્યની જેમ જ પદ્ય છાપવાની પદ્ધતિથી પુસ્તકોના મૂલ્યમાં ઘટાડો થઈ શકે છે ને મોટા રાજ્ય રાજવાડી ગામકાના જે ચાર ચોપડીઓ બાણેલા લોકો પણ સહેલાઈથી આવાં પુસ્તકોને ઉપયોગ કરી શકે છે. ભેઈ જાણકારો કહી શકે એમ છે કે, મૂલ્યના યથાકાને લાભ ધણી વાર જનતાને બદલે છુસ્કેલો જ લઈ લે છે. કારણ, આવાં પુસ્તકો ઉપર લખેલી કિંમત તે લેવાની કિંમત જ હોય છે એવું કંઈ નથી. એ તેા માત્ર અજ્ઞાન ગામડિયા લોકો પાસેથી વધારેમાં વધારે કેટલું પડાવી શકાય એ જ સુચવવા માટે છપાય છે.

• પ્રકાશક : રણજીતલાલ મોતીલાલ શાહ, અમદાવાદ, પૃષ્ઠ ૭૩૨ રૂ. ૩-૮-૦, ઈ. સ. ૧૯૩૦

પણ સૌથી બાદે શોધનીય તો એ છે કે, પ્રકાશકે મૂકે એવાની, લગભગ તદ્દતી જ લીધી નથી. આ જ પ્રકારક નદિ, પણ આવાં પુસ્તકોના બધા જ પ્રકારકો એમ જ વર્તે છે. આથી બખ્ખે ને તણ તણ સખ્ખે, કેટલીક વાર તો આખાં ચરણો એક સખ્ખે તરીકે છપાય છે અથવા તેના અર્થદીન દુકા ઘઈ નય છે, અથવા બળતા જ સખ્ખે આવી નય છે; ને વધુ બયકર તો એ છે કે આખી લીધીએની લીધીએ કેટલેય રથે ખાઈ જ વાંચ છે. અને આવા દોષોના દાખલા સોંકોની સખ્ખામાં આપવા હોય તો આખી સકાય એમ છે. રથજસકાચની દિધિએ તે છાદી દઈ છે.

માસિક નિવેચન

રોમાં રોલાં

રોમાં રોલાંના અવસાનથી જગતે એક પ્રતિભાસાળી સાદિલ્લકર, કલાવિચેયક, અને ખાસતો મદાન સાંતિવાદી ને માનવતાપ્રેમી વિચારક યુગાવ્ધો છે.

૧૯૧૪ના મદાપુષ્પ વખતે તેમના સાંતિવાદી વિચારોની આકરી કસોટી થઈ. એ કસોટીને પ્રસંગે યુરોપભરના કેટલાય યુરોપિયન વિચારકોએ પોતાની નિંદશીમરની માન્યતાને ફેરે મૂકીને પોતપોતાના દેશની સરકારને ટેકો આપ્યો. પરંતુ રોમાં રોલાં પોતાની શ્રદ્ધ ઉપર અટક રહ્યા અને યુદ્ધ સામે પોતાનો જલદ વિરોધ કઠાવ્યો. આથી તે પોતાના દેશમાં દડખેલ યથા, તેમના ઉપર ઝાળોડા વરસાદ વરસ્યો, તેમના ઉપર અનેક પ્રકારનાં અધદિત તહોમતો મુકાયાં, અને તેમની આસપાસ ભરસોની ભળ પાકરી દેવામાં આવી. કાસમાં રહેવાનું તેમને મારે ભરાકય બની ગયું, અને આખરે તેમને દેશવટો લેવો પડ્યો. તે સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં જઈને વરયા અને ત્યાં રહીને યુદ્ધ સામેનો પોતાનો વિરોધ તેમણે સતત યાદ રાખ્યો.

એમની આ યાદનાની કયા તે યુદ્ધ બાદ દિંદમાં આપણને ભણવા મળ્યા. તેમ જ, આ યુદ્ધ વેળા તેમણે કઈ વિચારસુધિ સેવી, તે યુદ્ધ પત્યા બાદ ભણવા મળ્યો એમ આશા રાખીએ. એટલું કહી સકાય કે, ગયા મદાપુષ્પ બાદ ગોરા જગતમાં જે પ્રવળ સાંતિવાદી વિચારસંપ્રદાન ભગ્યું, તેનું કીક કીક ક્યેય રોમાં રોલાંને તે વર્ણના આ સત્યાશ્રદી તપને આભારી દઈ.

દિંદ પ્રત્યે તેમને જીંડી સહાનુભૂતિ હતી. અને અર્વાગત દિંદના પ્રશ્નોનો તેમણે જિંડો અકયાસ ર્થોં દતો. તે સાડુ તેમણે અર્વાગત દિંદના મદાપુષ્પમાં જીવનનો અવધાસ કરી દિંદના સાચા આત્માને ઓળખવા પ્રવલ કર્યો. તેમના તરફથી શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ અને ગાંધીજીનાં મનનીય જીવનચરિત્રો આપણને પ્રાપ્ત થયાં છે, તે આનું જ પરિણામ છે. શ્રી મીરાં જીવનને

આવા દોષોનો અસહ્ય ગુણાકાર આપા પુસ્તકમાં એકધારે આવ્યા કહે એ ગામડાંની જનતા વિષેનાં કપેશા અને અનાદર કેટલાં બાદે છે એ બતાવવા પૂરતું છે. જ્યાં આમ આખાં કોળાં સાકમાં જતાં હોય ત્યાં ખીચારી ભેડણીને તો પછે જ કેણું? ચત્રરાતના પ્રસિદ્ધ સાકારોનાં આવાં લોકપ્રિય પુસ્તકોની આવૃત્તિએ લોકો સમજે એવી આપામાં, શુદ્ધિની પૂરતી કાળજી રાખીને, અને લોકો વિષે આદર અને પ્રેમ રાખીને પ્રગટ કરવાનો નવધર્મ જુલસેલોએ અનુસરીને પૂર્વનાં પાપ ધોવા વિના આપણું મોં ઉન્નવળ કેવી રીતે થવાનું છે ?

ચૂ

ગાંધીજી પાસે જવાની પ્રેરણા તેમણે જ આપી હતી, એ આપણે ભણીએ છીએ.

એવાને કાને મરણ નથી; તેમની યસાકાય જરામરણને વસા નથી.

મગ બગ

સેવાધામ શિક્ષણ સંમિલન

આપણી રાષ્ટ્રપ્રજ્ઞિને મારે આ એક બહુ સૂચક વસ્તુ છે કે, ૧૯૨૪, ૧૯૩૪, કે ૧૯૪૪ પ્રત્યે હાયકા વખતે દેશની વ્યાપક રાષ્ટ્રીય તાલીમ કે રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિષે, આપણા વિચારણા બની છે અને તે બંને સચિય પગલું વિચારણું છે. આ જ પગલાની જોડે જોડે રાજદ્વારી પગલાં-મેય એક સૂચક પ્રકાર ચાલતો લેવા મળે છે, અને આ વર્ષો આપણી સ્વાસ્થ્યમાં પળું નોંધપાત્ર છે, એ બધો વિચાર અહીં છોડવો જોઈએ. રાષ્ટ્રનું શિક્ષણકાર્ય તેના સ્વચાજ અને પુનર્ધનતાનું અવિભાજ્ય અંગ છે, એ ઇતિહાસગ્રામ વિધાન આમાંથી સહેજે સિદ્ધ થાય છે, એટલું નોંધવું બસ છે.

ગાંધીજી ૧૯૪૪માં જેલ બંદાર આવ્યા તે તેમણે ફરી પાંદું રચનાત્મક કાર્ય પર સીનું ધ્યાન મેંચ્યું. આ કાર્યમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ સ્થાન મળવું ગયું છે. સકમાં કહું એમ, રચનાકાર્ય જ આખું એક વ્યાપક લોકજાગૃત્તી છે; છતાં આપણા પરદેશી શિક્ષણના વિરોધ સંજ્ઞાને લઈને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એક નોખું ધ્યાનપાત્ર બને છે.

૧૯૩૭-૪૮માં ગાંધીજીએ ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણની વર્ધા-ચોજના દેસ આગળ રત્ન કરી. તે પછીનાં વર્ષોના અનુભવ પછી હવે તેમણે, જીવન એ જ કેળવણી છે અને જીવનનું કેન્દ્ર સ્વોદ્યેવના આદર્શથી સેવાતો વ્યાપક સારીસ્થમ અને ઉદ્યોગ છે. — એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે આજીવન કેળવણીને વિચાર દિદુસ્તાની તાલીમી સંધ આગળ મૂક્યો. તેમના સખ્ખે ઉતાડીને કહું તો, “ સખ અવસ્થાએમિ”, — યાની પૂર્વ-જુનિયાદી, જુનિયાદી, ઉત્તર-જુનિયાદી ચીર પ્રોડ, —

ને શિક્ષા સારીરશ્રમ ઓર હસ્ત-ઉદ્યોગો દ્વારા હી નય, કસકા નામ જીવનભરણી રાષ્ટ્રીય શિક્ષા.”

આ અર્થગંભીર સૂત્ર પર વિચાર કરી ‘નથી તાલીમ’ની એક સંપૂર્ણ ચોખ્ખા ઘડવા માટે હિ. તા. સં. ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪ બનેવારીએ સેવાશ્રમમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંમેલન બંધું હતું. તેનો કેટલોક લેવાક છાપામાં આવી ગયો છે. આ પત્રમાં તે વ્યવસ્થિતરૂપે ને સંમિષામાં આપવાનું આવતા અંક કપર રાખ્યું છે. સંમેલનમાં ગાંધીજીનું માંગણિક પ્રવચન આ અંકના પૃષ્ઠા પર છેલ્લે આપ્યું છે.

વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા સંમેલન

ગુજરાત અને કાશિયાવાડના વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાઓનું સંમેલન ગયા માસની ૨, ૩, ૪ તારીખે ગ્રામ વિદ્યાર્થીઓમાં મળ્યું. ‘ગુજરાત સમાચાર’ના તંત્રી શ્રી. ઉદયવદન કાકર તેના પ્રમુખ હતા. વિદ્યાર્થીઓનું આ સંમેલન બીજ વાર મળ્યું; તેની પહેલી બેઠક વડોદરામાં ૧૯૪૩માં ગઈ હતી.

બેઠકમાં હાજરી ઠીક ઠીક કહેવાય. કુલ ૧૪૫ જણ પાંતનાં જીદાં જુદાં વિદ્યાર્થી મંડળોનાં પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યાં હતાં.

‘વિદ્યાર્થી’ અને ‘લહેર જીવન’ એ વિષયનેય અણુપણે છતાં એક વિચારવા જેવાં હતીદાસ છે. લોકભવિતની આજી અર્ધ-સદીમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓ પણ અમુક ક્રમે અને વિશેષ ઢબે ગળ્યા છે—જીંધ્યા છે, ખીંધ્યા છે—કરમાયા છે, ચખ્યા છે—હમાયા છે. દંકમાં, તેમની ભયરિમાં પણ હતીદાસ રહેશે છે ને તેના વિકાસની દિશા, પ્રકારાદિ વિચારો, હતીદાસ-શુદ્ધ નિજીયા પર પહેંચવાની ભરે દિવસે દિવસે વધતી નય છે.

આ દષ્ટિએ જોતાં ગાંધીજીએ જે દંકું છતાં માર્ગિક અને અર્થગંભીર નિવેદન બહાર પાડ્યું છે, એ વિષે સૌ શિક્ષકો તથા વિદ્યા-પ્રેમાએ વિચાર કરે, અને એના મુદ્દા વર્ચવા છબે તેા ખુરાશી તે આ પત્ર પર હબે.

ગાંધીજીની આ સૂચનાએ મુખ્યપણે મહાસમાના રચનાકાર્યકર્તાઓને છે. અને ક્યો મહાસમાવાદી એક યા. ખીજે રૂપે રચનાકાર્યકર્તા નથી કે ન હોયને જોઈએ! આથી ફરીને ગુજરાતની મધ્યસ્થ સમિતિએ આ સૂચનાએને ધ્યાનમાં લઈ કઈ ઢબે શું શું કામ દોન્ધેસની કાર્યકર્તાઓ કરી શકે તે વિચારવા એક સમિતિ બીમી છે. આ કાર્ય પણ વિદ્યાર્થી સંમેલનના કામને પ્રેરક તથા મદદરૂપ થઈ શકશે એમ આશા રાખીએ.

ગુજરાતમાં મોન્ટેસોરી-વર્ગ

મેડમ મોન્ટેસોરી ફરીનાં અમદાવાદમાં પધાર્યાં છે, અને આ વખતે થોડા જ દિવસના મહેમાન તરીકે નહિ, પણ અમદાવાદમાં સાદાત્રણ માસ રહી પોતાનો પ્રાથમિક મોન્ટેસોરીવર્ગ ચલાવવા સાડુ. હિંદમાં એ રીતે તે આ છકો અખિલ ભારતીય વર્ગ ચલાવે છે.

વર્ગની શરૂઆત તા. ૨૬-૧૨-૪૪ ના રોજ રાડન હોલમાં તેમના મંગળ પ્રવચનથી થઈ. તેમની સાથે એમના દુકાવિયા મિ. મારિયો મોન્ટેસોરી પણ આવ્યા છે. ગુજરાત તેમનું રવાગત ક્રમગ અને હતાહથી કરે છે.

આ વેળા તે પધાર્યા તેનું શ્રેય અં. ઓ. સરજાબહેન અંબાલાલ સાસાભાઈને ઘટે છે. તેમણે આ વર્ગ ચોખ્ખો છે, અને તેમના જ પ્રયત્ને તે હાવાતીમાં આવી શક્યો છે. વાચકોને ખબર હશે કે, મેડમને ને તેમના જત્રીભ મિ. મારિયોને, ઘુઈને છાંતે અમુક નિયતરેથળે મરહેવાને સરકારી પ્રતિબંધ હતો. આથી તે બે જણ અહીં વર્ગ ચલાવવા આવી શકશે કે કેમ એવી ખાતરી નહોતી. સરકારે છેવટે તે પ્રતિબંધ જ મૂળે રદ કર્યો. એમ આ વર્ગને નિમિત્તે એ બંધન નો આપું છન્યું, એ પણ તેને માટે ઠીક સંભારણું રહેશે.

ઔ. સરજાબહેન એક માતાના હૃદયથી મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિનાં ભજા બન્યાં છે, અને તે આજથી ૨૫ વર્ષ જેટલે અગાડથી. ઉપરાંત હંધેરે એમને ધનસંપત્તિ આપી છે. આથી તેમણે પોતાનાં બધાં બાળકોને આ પદ્ધતિથી ઉછેરવા ને કેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એના જ કળસારે મે. મોન્ટેસોરીને પોતાને ત્યાં થોડુંક રહેવા આવવા માટે નોતરવાનો એમણે વિચાર કર્યો. તેમાંથી તેમને યશું કે, જો મેડમ આવવાનું સ્વીકારે જ, તો તેનો લાભ બીજને પણ પહોંચે મળે, માટે મોન્ટેસોરી વર્ગ જાં નાં નીલને! આ વર્ગને માટે તેમણે ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં મકાનને પસંદ કર્યો છે, એ સંદેશ માટનાં અનેક સંભારણાંમાં ખાત પાડનારું નું એક બનશે.

વર્ગ વિષે થોડીક માહિતી અંતે આપું:—તેમાં કુલ વિદ્યાર્થી ૨૮૨ આવ્યા છે, જેમાં ૧૮૨ બહેનો છે. વર્ગ અંગ્રેજીમાં અને ગુજરાતીમાં થાશે છે ગુજરાતી વર્ગમાં ૮૭ બાઈ અને ૧૦૮ બહેનો મળી કુલ ૧૯૫ જણ છે. એ તો સૌ કોઈ જાણે જ છે, મેડમ છંડાવિધન ભાષામાં જ વ્યાખ્યાન આપે છે, જે એક ઘડો લેવા જેવી વાત છે. મિ. મારિયો તેનો વાકેરે વાકેરે જીવુવાદ કરતા નય છે. તે અનુવાદ બીજે દિવસે ગુજરાતીવર્ગમાં કહેવામાં આવે છે. અઢવાડિયામાં મેડમ ૩ વ્યાખ્યાન આપે છે ને મિ. મારિયો પાંચ. પ્રવચન કામ કરવા માટે હરિજન આશ્રમનું બાળ-મંદિર પસંદ કરવામાં આવ્યું છે.

છાપાં અને વાપાશુદ્ધિ

પાકંગ પુસ્તકોમાં જોડણી શુદ્ધ છપાય તે સાડુ વિદ્યાર્થી તરફથી નીવેની આવી પ્રસિદ્ધ થઈ છે:

‘તિલાપીઠના જોડણીશાસ્ત્રી સર્વનાથ ચવેલી જોડણીને પાલણે અપાણું’ લેખન, પ્રકાશન અને શિક્ષણકામ ચાલવા લાગ્યું છે, અને સરકારી શિક્ષણ ખતાએ તે જોડણી ગુજળ પાકંગપુસ્તકોનું પ્રકાશન આવસક કર્યાં છે તરફ વધુ ધ્યાન આપવા લાગ્યું છે. જોડણીશા (પૃષ્ઠ ૬૧૨ થી ૬૧૬)

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪-અંક ૨]

અમદાવાદ

[૬ જુલારી, ૧૯૫૬]

ક્રમાતી કેળવણી*

“આ સંમેલનને એવો અભિપ્રાય છે કે, ગ્રામગંભીરમાં કેળવણીની એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે, કોઈ પણ સામાન્ય પ્રૌઢ વિદ્યાર્થી પોતે કેળવણી થઈ રહ્યાં હોય તે કાળમાં જ કેળવણીનું ‘અર્થ’ કાઢી શકે તેટલી મંદુરી તેને મળી શકે. એ ગ્રામગંભીરની શિક્ષણસંસ્થાઓ એવી વસ્તુઓ બનાવવી યાચ કે જે કૃષ્યોગી હોય તેમ જ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ ક્રાંતી હોય તે જ આ સંકષ્ટ બને. આ થઈ શકે તેટલા, માટે દેશની આર્થિક વ્યવસ્થામાં પણ સાથે સાથે જ ક્રાંતિ કરવી જોઈશે. અર્થવ્યવસ્થા અને કેળવણીના ક્ષેત્રની આવી એકી ક્રાંતિને પરિણામે, જેને સામાન્ય અને છુદ્ધિ વિનાની મંદુરી કહેવામાં આવે છે તે, તેમ જ કુશળ કારીગરી, એ બંનેના ફાંચમાં રહેવું જાણીએ અને સારી એવા વધારા થવો જોઈએ; અન્ન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ તેમ જ જીવનની બીજી જરૂરી વસ્તુઓની નીપજમાં પણ ઠીક ઠીક વધારા થવો જોઈએ. આ માટે ‘નવી તાલીમ’ના ઔદ્યોગિક સંશોધનને ઉદ્દેશ નાના પાયા પરના અને છૂટા છૂટા વિખરાયેલા કલ્પાદક ધંધાઓને આર્થિક દૃષ્ટિએ સફળ કરવાનો હોવો જોઈએ. ‘નવી તાલીમ’ ગ્રામવાસીઓના અગ્રમાં વધારા ક્યાં વિના ગ્રામગંભીર આર્થિક ધોરણ ઊંચું કરવું જોઈએ. વેપાર અને કાંચગંભીર નફો અને જ્વાળ મેળવવું એ નહિ, પણ દેશની આંતરિક સ્વયં-પૂર્ણતા અને તેના પછાત ભાગ પછાત સંતાનને સુખના સાધનો પરાં પાડવાં, એ ઉત્પાદનને મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.”

એવડી કોમિટી નોંધર

સત્યાગ્રહ આશ્રમ સ્થપાયો ત્યારથી શાળામાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓ કોઈ પણ કૃષ્યોગી વસ્તુઓ નિર્માણ કરે એ મુદ્દા પર માંધીજી આગ્રહ રાખતા આવ્યા છે. પાયાની કેળવણીની શરૂઆતમાં પણ તેમણે આપણને કમું હલો કે, વિદ્યાર્થીઓના કાગમાંથી સિફ્ટકોનું વેતન નીકળતું જોઈએ. આ મુદ્દા પર તેમણે ‘દરિદ્રન’ પત્રમાં પણ પછી વાર વખતું છે. પાયાની કેળવણીની યોજના ધડપા ન્યારે કારકિર્દી સેન સમિતિ એવી તે વખતે અમે માંધીજીના આ મુદ્દાને અંશતઃ સ્વીકાર કર્યો હતો.

દરે માંધીજી કહે છે કે, બધી કેળવણી પૂર્ણપણે સ્વાસ્થ્ય હોવી જોઈએ. શાસેવા સંપર્કમાં તાલીમ હેવા આવેલો કાચકર્તા સ્વાસ્થ્ય બનીને શી રીતે તે તાલીમ મેળવી શકે એવા પ્રશ્ન હોતાં તેમણે સ્વાસ્થ્ય જ અનિવાર્ય. પણ સ્વીકારવો જોઈએ, એમ પોતાના સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો. સ્વાસ્થ્યથી હોલેજને અભ્યાસક્રમ પૂર્વ કરનારા આપણે ત્યાં છે. પણ એવાએ ધોટા બાને ટપુશન વગેરેની મદદથી તેમ કરે છે. પણ ટપુશને બધા માટે કપાંધી આવે? એ તો સુંબઈ જેવાં કેકાણુંએ જ મળી શકે. પણ અમેરિકામાં આપણે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓએ એવી રીતે કેળવણી મેળવી છે ખરી.

સંસામાં કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ ન રહે તે માટે ત્યાંની સરકાર જનરલ્ટ પ્રયત્ન કરે છે. પણ ત્યાંની રીત જુદી જ છે. આપણે ત્યાં મંદુરી કરનારને પ્રગતિની દિશા જ નથી હોતી. એક વાર માણસ રસોડાથી બન્યો એટલે સડાનો રસોડા જ રહે છે. તેના જીવનમાં પ્રગતિને સ્થાન જ નથી હોતું. માણસ જે કામ કરેતા હોય તે પણ પ્રતિસ્પર્ધ હોતું જોઈએ. અમેરિકામાં એવું નથી. કાનુંબી, ડોઈ અને એરિસન જેવાઓના દાખલા બાણવા જેવા છે. જાતમહેનત અને મંદુરી કરીને તેઓ આગળ વધ્યા અને ગ્રામજનમાં યોગદાન રથાને પહોંચ્યા.

આ માર્ગ આપણે ત્યાં જુલો નથી. તે માટે આપણે અમેલ સરકારને દોષ ન રઈ રાખીએ. આપણે ત્યાં એમ યાચ એવું કમળતા હોઈએ તો તેને માટે અનુકૂળ વાતાવરણ પેદા કરવું જોઈએ. અમેરિકામાં આ સાથી સંકષ્ટ બન્યું છે? ત્યાં મંદુરીનું ધોરણ ઊંચું છે તેથી. એ ધોરણ ઊંચું થાય તે માટે આપણી આર્થિક સ્થિતિમાં ક્રાંતિ કરવાની જરૂર છે. મંદુરીનું ધોરણ ઊંચું કરીએ તો જ તે કરનારમાં જીવનનો ઉત્સાહ આવે શકે. ફક્ત અગિયાર કલાક વેતન ક્યાં પછી સમિતિશાળામાં તે કેવી રીતે આવવી શકે? માટે મંદુરી આપણે બહુપતી સંકષ્ટ એવી સ્થિતિ હાવવી જોઈએ દાષકલ્પોગી વિદ્યા ક્ષાસ જ આ બની શકે તેમ છે. અનવજલ વગેરેની યોદા ન પડવી જોઈએ. દરેક પાણીની જેમ આ વસ્તુઓ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકવી જોઈએ. ધાન્યને કપડાં પૂરતા પ્રમાણમાં મળે તે માટે

* શ્રી. વિગેરેના અસાધ્ય એવા કાળે સ્થાપિત શિક્ષણ સંમેલનના ૨૫ કક્ષે દરેક નવા તે ઉપર કરેલું વિવચન.

રસિયા અને અમેરિકાની ઉત્પાદનની પદ્ધતિ આપણને કોઈ બતાવે તે તે કામચલાં ન આવી શકે. કારણ, એકર માણસો તે શી રીતે મેળવી શકે? તેથી નાના પ્રમાણમાં ને ક્યાં વિખરાયેલાં કેન્દ્રોમાં ઉત્પાદન કરવાની પદ્ધતિ આપણે સ્વીકારવી જોઈએ. વિજ્ઞાનનો આપણે આ કામમાં ઉપયોગ કરવો પડશે. આ ધંધા આર્થિક દૃષ્ટિએ શી રીતે સફળ કરી શકશે તે જોવું પડશે. આ કોઈ અ-વૈજ્ઞાનિક વસ્તુ હું તમને કહેતો નથી, આ ભૂતના ઔદ્યોગિક 'ટ્રાન્ઝિશન' સંરોધનની જવાબદારી તાલીમી સંઘને માથે આવે છે એ વાત ખરી. આ બધું ક્યાં પછી પણ આપણી સ્થિતિમાં સુધારો ન થાય એવો સંભવ છે. એટલે બીજા એક વસ્તુનો વિચાર કરવો રહ્યો. આ બધું કરવાનું પ્રયોગન શું છે? નહીં, વ્યાજ ક્યાંદિ મેળવવાનું? ના. કસ્ત્રામમાં વ્યાજ લેવું દરામ છે. તેવી જ રીતે આપણે કરવું પડશે. બેપતા આશીરો, શેરહાલર જમીનદારો કે સાહુકારો જેવી કમાણી કરે છે, તેવી ન થઈ શકવી જોઈએ. પૈસા લેનારા માણસ એમ કહી શકે છે કે, બાઈ હું તમારું સુકલે સુકલે ચૂકવીશ; બદલે, પાંચસોના ચારસો નવ્વાણું આપીશ. કારણ તમારી ખૂબી સચવાશે ને!

આ બધા ધંધા નફા ખાતર ન ચાલવા જોઈએ. યાજ્ઞીસ કરોડ પ્રભની જરૂરિયાતો સંતોષવાની છે. દેશને સ્વયં-સંપૂર્ણ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. જીવનસાધનોનો અભાવ ઠેકાંને ક્યાંય ન નડવો જોઈએ. આજે તો એકત-

નામાં જીવવાની ધગશ પણ રહી નથી. મોક્ષની આપણી દિલ્લપૂરી શોધા લોકો માટે ભલે બની હોય, પણ તે કરોડોનું ક્ષેત્ર નથી. શા માટે? જીવનું એ જ પ્રશ્ન છે. વજીમાળો જન્મ મરણ પછી મરણ પણ તેનું જ મળે છે. જીવનહેતુનો સર્વથા અભાવ દેખાય છે. પ્રભને કરામાં ઉત્સાહ નથી. તે બે વધારે મહેનત કરે તો શેઠ, સાહુકાર કે સરકાર તે જાંઘી લેશે એવી બીક તેને રહે છે. આવી આ પ્રભને જીવનનું ક્ષેત્ર મળવું જોઈએ — તેનું તેને જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ. પરાધીનતાનો નાશ કરવો છે, એ તેને શીખવવું જોઈએ. અજ્ઞાન દરામાંથી જ્ઞાન, દરિદ્રતામાંથી સમૃદ્ધિ, રોગમાંથી આરોગ્ય અને વિષમતામાંથી સમાનતા — એકતા તરફ પ્રવૃત્તિ તેણે કરવાની છે. નોકર રોડનું કામ બલે કરે, પણ તેથી તેનું સ્થાન રોડની બાજુમાં શું કામ ન હોય? તે પણ રોડનો એક પ્રકારનો મંત્રી કે રોકેટરી જ છે ને? રોડ માટે કામગીરી છે. સખનાર તેનો રોકેટરી કહેવાય તો રોડને માટે, રોડોઈ કરનારો પણ રોકેટરી કેમ ન ગણાવે? જોઈએ? આ વસ્તુ મેં સિદ્ધ નથી કરી એ સાચું છે, પણ એ દોષ છે તેનું મને જ્ઞાન થયું છે. મેલા કપડાંવાળો પ્રતિજ્ઞાને પાત્ર છે એવી ભાવના જન્મવી જોઈએ. કામને કારણે માણસને પ્રતિજ્ઞા મળવી જોઈએ, નહિ કે સ્વચ્છ બીજાનાં કપડાંને કારણે કે નિરાતિ બેસી રહેવાને કારણે.

કિં ૬૦ મસાવાળા

વર્ધા-કેળવણીનાં આશાચિહ્નો

૧૯૩૬ માં વર્ધા કેળવણી પરિષદની પહેલી બેઠક પૂનામાં મળેલી ત્યારે એ પ્રયોગ શરૂ થવાને માંડ એક જ વર્ષ થયાં હતાં. એ પ્રસંગે 'પૂના પરિષદનાં સ્મરણો' જખમાં જે વર્ધા કેળવણી પ્રયોગનાં બચરથાનો લતાબાં હતાં. (ભૂમે 'શિં ૨૦૦' પુ. ૧, પા. ૧૦૧) આજે પાંચ વર્ષ પછી સેવાગામમાં વર્ધા કેળવણી પરિષદની ત્રીજી બેઠક મળી. અને એ પરિષદનાં સ્મરણો જખતા અને આ પ્રયોગના આશાચિહ્નો નજરે ચડે છે પ્રયોગને શરૂ થવાને હવે પાંચ ઉપરાંત વર્ષ થઈ ચૂક્યા છે. કેળવણીમાં પૂ. બાપુએ શરૂ કરેલી આ અધિકારક ક્રાંતિ પ્રયોગદશામાંથી નીકળી સંઘર્ષ-અધિકાર પર આવી છે.

પાયાની કેળવણીના પ્રયોગમાં એટલું તો સ્વયં-સિદ્ધ થયું જાય છે કે આજની પુસ્તકિયા કેળવણીનું ચોક્કસ ધર્મ જ્ઞાન માનવજીવનના વિકાસને રૂંધી જ રહ્યું છે. એ મહારોગમાં પીડાતી કેળવણીને બચાવી લેવાનું રામબાણુ ઔષધ ચાંધીજીએ પ્રભ આજળ ખૂબી

દીધું છે. આજના કેળવણીશાસ્ત્રમાં એ જ પ્રયોગ સૌથી વધુ ધ્યાન જેએ છે. પાયાની કેળવણીમાં જીવનની પ્રવૃત્તિઓ અને સમાજનાં ધારણોપાલ્ય માટેના મૂળભૂત ઉદ્યોગોની આસપાસ જ કેળવણીને રૂંધી લેવામાં આવે છે. એટલે જ આજની કેળવણીના પુસ્તકિયા જ્ઞાનમાં રહેલી નિષ્ક્રિયતા અને જીવન-વિમુખતાનો હેઠ નઈ લાલીમ' કડાવી દે છે.

પરંતુ પ્રયોગના પ્રારંભકાળમાં એની વ્યવસ્થા અને સંચાલન કિંદુસ્તાનની કેટલીક પ્રાંતિક સરકારો હસ્તક રહેલાં. એટલે જૂની ધરેડના નિર્જન વારસાની થેરી જથામાં નવી લાલીમના અંકુર કોચવાયા કરતા હતા. સુદ આવી પડતાં મહાસમા સરકારો મરી ગઈ, એટલે પાયાની કેળવણીના સરકારસંચાલિત પ્રયોગમાં શિથિલતા આવી ગઈ. પાયાની કેળવણીના પ્રયોગ માટે સ્વપાયેલા કિંદુસ્તાની લાલીમો સંપ માટે આ શિથિલતા ઘટાપાતિ થઈ પડી. દિલ્લી પરિષદમાં ચેતવણી આપતાં ચાંધીજીએ

જણાવેલું કે, સરકારના આલંબનની ખિલકલ આસા ઠોડી દંઈ તાલીમી સંધ સ્વતંત્ર રીતે આ કેળવણીના પ્રયોગ શરૂ કરવા નેહિએ. પાયાની કેળવણીના પ્રયોગમાં આશાનું પ્રથમ ચિહ્ન એ હેખાયું છે કે; હિંદુસ્તાની તાલીમી સંધે દબે એવા સંકલ્પ કર્યો છે કે એની શક્તિનો પ્રથમ ઉપયોગ સંધ તરફથી નહીં તાલિમની સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ તરફ વાળામાં કરવો. સેવાશ્રામમાં આ દિશામાં બહુ સ્તુત્ય પ્રયાસો શરૂ થઈ ગયા છે. ૧૯૪૨માં શિક્ષક તાલીમવર્ગ પછી સેવાશ્રામમાં શરૂ થયો અને ૧૯૪૪ માં એ તાલીમવર્ગને વધુ વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યો. સેવાશ્રામ પરિપક્વમાં સેવાશ્રામના આ પ્રયોગોનો બહુ સ્પષ્ટ અને મોઢપ્રદ પરિણામ શ્રી. આશાદેવી અને એમના શિક્ષક-સાથીઓએ કરાવ્યો. પ્રયોગના અનુભવો વિશે ને વિવરણે પરિપક્વમાં થયાં તેમાં સેવાશ્રામના આ બંને પ્રયોગો વિશેનાં વિવરણો સૌથી વધારે સફળ પ્રયોગોનાં વિવરણો જણાયાં. તાલીમી સંધે સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોગો કરવા માંડ્યા એટલે તરત જ માંધીછમે આ નવી તાલીમમાં ને શક્તિનું આરોપણ કયું છે તેનાં સ્પષ્ટ દર્શન થવા માંડ્યાં. એ જ રીતે યોરીસા સરકારે ન્યારે આ પ્રયોગો બંધ કર્યાં ત્યારે ત્યાંની પ્રભુએ સ્વતંત્ર રીતે એ પ્રયોગો સાથે રાખ્યા. બંધિયા મોલિયા (ટિક્લી) માં તે પ્રથમથી જ આવા પ્રયોગો સ્વતંત્ર રીતે શરૂ થયા છે, એટલે એ સંસ્થાના કાર્યનિર્વહનમાં પણ પ્રયોગની સફળતાનાં આશાચિહ્નો હેખાઈ આવ્યાં છે.

વર્ધા કેળવણી પ્રયોગનાં બુનિદ્ધ અને વાતાવરણમાં બીજું મહત્ત્વનું આશાચિહ્ન એ હેખાયું છે કે, હિંદુસ્તાની તાલીમી સંધે દબે પાયાની કેળવણીના ૭ થી ૧૪ વર્ષના અવધાસકાળથી આગળનો વિચાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. માંધીછમે વર્ધા કેળવણીના પ્રયોગ પર આગાખાન મહેલમાં ખૂબ વિચારો કર્યા હતા અને અનુભવે એમને મેંનું સ્પષ્ટ દર્શન થવા માંડ્યું કે, રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રદેશ કેળવણી-૭-૧૪ વર્ષનાં બાળકોમાં જ ગમ્યાં ન થયો નેહિએ, પરંતુ એમના જ શબ્દોમાં જણાવ્યો છે તે.

“સબ અવસ્થાઓએ, યાની પૂર્વ જુનિયાદી, જુનિયાદી, ઉત્તર જુનિયાદી ઔર પ્રીટ, એ શિક્ષા, શરીરશ્રમ ઔર હસ્તકલામાં દ્વારા દી બધ ઉસકા નામ જીવનભરથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષા.”

સેવાશ્રામ પરિપક્વે સંધના શિક્ષણ-પ્રદેશનો આમ વિસ્તાર કરી માનવજીવનના સમગ્ર શિક્ષણમાં અધિકાર કોંતિનો પ્રચાર શરૂ કરી દીધો છે. આ પરિવર્તનથી જુનિયાદી તાલીમની પ્રવૃત્તિમાં રહેલી અપૂર્ણતા દૂર થાય છે. શરીરશ્રમ અને હલોમપ્રવૃત્તિઓનું વાદન દબેથી બંધી, જ નતના શિક્ષણક્રમમાં સ્વીકારાયું છે. કેળવણી જીવનરૂપરૂપી જ હોવી નેહિએ એ દાવો

એ સાચો હોય, તે દબે બધા કેળવણીકારોએ સમજ લેવાની જરૂર છે કે, સમજપૂર્વકના શરીર-શ્રમમાં જ બંધીય કેળવણીનો અંતરોત્થા સમાયો છે. હિંદુસ્તાની તાલીમી સંધ સમજપૂર્વકના શરીરશ્રમમાં રહેલી શિક્ષણસામગ્રીનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવાનાં અનુભવો અને પ્રયોગો નાના પાયા પર પણ શરૂ કરશે તે સાચે જ આપણી દીનદુખી પ્રભુનાં કરમાઈ ભાઈ અને કરમાઈ મયેલાં કેટલાયે અંગો નવપક્ષલિત થવા માંડશે. પ્રભુજીવનમાં જ ભરી ઉત્કાંતિ તે થવા માંડશે જ. અને એ ઉત્કાંતિ અધિકારમાં માર્ગે જ વિકાસ પામશે એટલે એની શક્તિ અનેકગણી વધી જશે. વાત સાચી છે કે, આજની નિર્ગિચ કેળવણીના મોઢપાસમાં સપટાયેલી આપણી શિક્ષણ પાઠ્યતી પ્રભુ હજી એ મુગજળમાં જ ગ્રામાં ખારો અને તાલીમી સંધની પ્રયોગ-સંસ્થાઓમાં બહુ જ મોઢી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓને જે-યો શકારો. આમ છતાં એ નાના નાના પ્રયોગોને પણ સંધ નિષ્ઠાપૂર્વક વળગી રહેશે અને વધારશે તે એમાં રહેલી શક્તિનો યોગ વ્યાપક થશે જ.

સેવાશ્રામ પરિવહની વચાઓમાં નીજી આશાચિહ્ન એ હેખાયું છે, એ પ્રયોગના સંચાલકો દબે સમજવા લાગ્યા છે કે, પાઠ્યપુસ્તકો કે ભૌદિક વિષયોના અભ્યાસક્રમે કે સમન્વયો દંઈ નવી તાલીમનાં મહત્ત્વનાં અંગો નથી. જીવનને સ્પર્શ કરનારી અને એની સંસ્કારિતાને સમૃદ્ધ કરનારી પ્રવૃત્તિઓ અને ઉદ્યોગો જ માનવજીવનની કેળવણીનાં સૌથી મહત્ત્વનાં પ્રેરક બળો અને સાધનો છે. સમાજ-શાસ, ભાષાશાસ્ત્ર કે બંગાળના વિષયોનાં ચૂંધણીઓમાં વખત ન ગ્રમાવતાં, દબે આ પ્રયોગમાં પડેલા શિક્ષકો ભોરાક, સફાઈ, કાંતણ, વાસણ માંજલાં વગેરે વિષયોમાં વધારે રસ લેવા લાગ્યા છે. સેવાશ્રામના શિક્ષક તાલીમ-વર્ગના સફાઈ અધ્યાપક, કાંતણ અધ્યાપક અને ભોરાક અધ્યાપકનાં વિવેચનોમાં પરિપરે વધુ રસ દર્શાવ્યો છે બહુ ગુણ ચિદન છે. જીવનનું પ્રગતિકરણ કરનારી આ સાદી છતાં ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓમાં રહેલી શિક્ષણશક્તિનો સાક્ષાત્કાર વધુ ને વધુ થવા માંડશે, તે નવી કેળવણીના પ્રવૃત્તિમાર્ગે મોઢા જ થતા જશે.

સેવાશ્રામમાં મળેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિવહમાં મયેલી ચચામિ જરૂરી મને સ્પષ્ટ લાગ્યું બધ છે કે, દબે એ પ્રયોગ સાચી દિશામાં મોઢવાતો બધ છે. સરકારી મહંદના પરાવર્તણી આશયની બરીમાંથી નીકળી દબે એ પ્રયોગને સ્વચ્છ અને સ્વર્ધવિકાસપ્રેરક દવા મળવા માંડી છે. અને એ સ્વતંત્ર દવાના પ્રેરકબળથી આપણી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું નાવ માંધીછના આશીર્વાદથી જીવનના ઉપસારગમાંથી તેના મહાસાગરમાં પ્રયાણ શરૂ કરે છે. એ પ્રયાણ પ્રવૃત્તિઓની અને કલાણુદારી નીવડા એ જ પ્રાપ્તના.

સિલ્હુદા બ. દિવાનજી

એવા બધા પાઠો એકત્ર કરી એક સ્વતંત્ર સંગ્રહ બહાર પાડવામાં આવે તો સારું, એવી એક સૂચના તેમણે કરી. આપણા શિક્ષકો હયોગોમાં નિષ્ણાત થયે ત્યારે ઘણા પ્રયત્નો આપિઆપ ઉત્તેજ આવશે, એમ બિહારના શ્રી ઉપાધ્યાયે જણાવ્યું. તેમણે વધુમાં કહ્યું કે, અભ્યાસક્રમ વિષયવાર છે તેનું હુકમ કરવાનું કારણ નથી. તે વિષયવાર હોય અને અનુબંધ સહિતના હયોગોના સ્વરૂપમાં પણ હોય એમ બંને નજરી ન છે.

અભ્યાસક્રમની દીક્ષ કરનારા મોટા ભાગના લોકોએ તેના હયોગ દ્વારાના મુદ્દા ઉપર ન બાર રીધો અને તેની દ્વારા બધું જ્ઞાન—ત્યાકરણ જેવું પણ—આપી શકાઈ નથી એવી ફરિયાદ કરી. હયોગની સાથે સમાજ અને કુદરત એ બે ગઢતવનાં માધ્યમો તરફ તેમણે ધ્યાન આપ્યું નહિ. કારણ આ ત્રણે વસ્તુઓને વધારે ચોખ્ખાના અભ્યાસક્રમમાં ખાસ મહત્ત્વ આપવામાં આવેલું છે.

શિક્ષકો તૈયાર કરવાનો પ્રશ્ન

શિક્ષકો તૈયાર કરવાનો પ્રશ્ન રજૂ કરતાં બિહારના શ્રી ઉપાધ્યાયે જણાવ્યું કે, અમારે ત્યાં અમે ત્રણ ભતના કોસ બનાવેલા છે અને તે અમુક સમયને અન્તરે કમરા: આપવામાં આવે છે. શિક્ષકોને કોઈ પણ એક હયોગનું સર્વજ્ઞ જ્ઞાન ને આવડત, ગાત્રભાષા તેમ જ દિ'કુદરતનીનું સારું જ્ઞાન અપાય છે. ત્રીજા કોસમાં હયોગનું બેંચી કક્ષાનું જ્ઞાન, અનુબંધ સહિત કેમ રીખવવું, તેમ જ પુસ્તકાલયની મદદથી અભ્યાસક્રમમાં બતાવેલી વસ્તુઓ નિર્માણ કરવાની તાલીમ અપાય છે. મને હાથે છે કે, દરેક અધ્યાપન-શાળા સાથે એક પ્રયોગશાળા (practical school) હોવી જ નેહોંએ. ઉમેદવાર શિક્ષકની પ્રમાણ પાછલ કરવી નેહોંએ.

શ્રીમતી આશાદેવીએ કહ્યું કે, હજી શિક્ષકોની તાલીમનું કામ સંતોષકારક રીતે થઈ નથી. થીમડાં ગરવા જેવું એ કામ થાય છે. મુખ્ય વસ્તુ નથી દિશી શિક્ષકોમાં નિર્માણ કરવાની નજર છે. અધ્યાપનની તાલીમ લેનારા શિક્ષકોના સવારે બેઠે ત્યારથી સૂઈ જાય ત્યાં સુધીને સમગ્ર સમય ફેળવણીનું જ એક સમયપત્રક બની જતું નેહોંએ. રસોઈ કરવી, પીરસવું છું બધાં કામો ફેળવણીની દિશી સંગઠિત થયાં નેહોંએ. તે દ્વારા સઢકારને તથા સિદ્ધિની સારી પાઠ આપી શકાય. સફાઈ લેવા કામમાં પણ ફેળવણી આપવા માટે ઘણા અવકાસ છે. પાયાની ફેળવણી એક સગવિત અને અખંડ પ્રક્રિયા છે, એ યાદ રાખવું નેહોંએ. વિષયવાર જુદા શિક્ષકો દ્વારા ફેળવણી આપવાથી ફેળવણીના કંકડા પડે છે. વર્ગ દીક એક જ શિક્ષક હોય તો તે સગવિત દિશી થોતાનું બધું કામ ગોઠવી શકે. સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ (complete personality) નિર્માણ કરવાનો ખ્યાલ આ ફેળવણી પાછળ છે તે બુદ્ધિનું ન નેહોંએ. સંગીત, ચિત્ર, નાટ્ય, હસ્યક હું

વસ્તુઓ થોતાનો આત્મા વ્યક્ત કરવાનાં મહત્ત્વનાં સાધનો છે. પણ ઘણા શિક્ષકોને તે આવડતાં નથી. આ પરિસ્થિતિમાં સુધારો થવો જ નેહોંએ. દે'કમાં હવનદિશમાં પરિવર્તન થતું નેહોંએ અને જુદા જુદા હયોગો ને કળાની કુશલતા ફેળવાવી નેહોંએ.

આની પછી જુદા જુદા હયોગોને કેદમાં રાખી તેની સાથે વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન શી રીતે આપી શકાય તે બતાવવા કટલાક નિબંધો વચ્ચાવા લાગેલો થયાં. તેમાં શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનો રસોઈના હયોગની આસપાસ અનેક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન શી રીતે વણી શકાય તે બતાવનાર નિબંધ બહુ જ રસપ્રદ અને બોધક હતો. પદાર્થ-વિજ્ઞાનથી ગાંધીને અર્થશાસ્ત્ર સુધીનાં શાસ્ત્રોનો તેમણે તેમાં અનુબંધ રહેલો છે તે બતાવ્યો.

એ જ રીતે શ્રીરામચન્દ્રે સફાઈ ઉપર નિબંધ વાંચ્યો. ખાયાની ફેળવણીના શિક્ષકમાં દિશિરિવર્તન થવાની ધણી જ આવડત હતા છે એમ તેમણે જણાવ્યું. ૧૬૨૭માં સાંતિનિકેતનની ફેળવણી લઈને ગાંધીજી પાસે સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં ગયા ત્યારે ગાંધીજીએ તેમને પાચખાના-સફાઈની દીક્ષા આપેલી. આપણુ દિનિવાસીઓ અંગત સ્વચ્છતા બહુ સાચવેલો છીએ, પણ સામાજિક સ્વચ્છતાનું જ્ઞાન આપણમાં બહુ મોટું છે. ગાંધીજીએ એ બહુપ્રધાનમાં લઈને બંનેનો સમાનવ્ય સાધ્યો છે. તેઓ સફાઈના ને સ્વચ્છતાના એક મહાન આચાર્ય ગણાય. સફાઈના આદેશની દિશ્યે તો ઉપયોગ છે જ, પણ તેથી મન નહત બને છે એ વિશેષ છે. આન્તર અને બાહ્ય સ્વચ્છતા એકબીજા પર અવલંબે છે. અંગત સફાઈથી શરીરના સામાજિક સફાઈ સાથે જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન શી રીતે આપી શકાય તેની કંઈક ઝાંખી તેમણે કરાવી. ખાયાની ફેળવણીની દિશ્યે સફાઈ એક પણ વિષય છે એવો દાવો તેમણે કર્યો. સફાઈના કામમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી એક બીજની બહુ નિકટ આવી શકે છે ને બાઈચારાની ને સઢકારની ભાવના ફેળવાય છે. સફાઈ અથવા સ્વચ્છતાનો સુરત અને કળા સાથે મેળ શી રીતે કરી શકાય છે તેનું પણ તેમણે વિવરણ ક્યું.

પછી સેવાશ્રમ ગોરાશાળા સંચાલક શ્રી પારનેશ્વરે જેનીને હયોગ પાયાની ફેળવણીમાં કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તે બાબત દે'ક વિવેચન ક્યું; શ્રીમતી જનકી દેવી જનકે ગોપાલન-ગોસેવાની દિગ્ગાયત કરી અને બાબકાંડ પોષણ પણ તે દ્વારા ઉત્તમ રીતે થઈ શકશે એમ કહી, તે હયોગ અપનાવવાની આજીજમરી અપીલ કરી.

શ્રી અનાથનાથ બસુએ કહ્યું કે, જ્ઞાનમાં બાળકો માટે પ્રેમ હોય, બાળકેળવણીમાં દેડ નિશા હોય, એવાંચોને જ ફેળવણીનું કામ સોંપવું નેહોંએ. ફેળવણીમાં ઉતાવળે આંખા કહી ન પાડે એ યાદ રાખવું થટે. હજી પાયાની ફેળવણી પ્રયોગની અવસ્થામાં જ છે એમ હું માનું છું. મહાસત્તાનાં

પ્રધાનમંડળે બાંધી પડ્યાં એ એક સદ્દશાચ જ માનું છું. નહિ તો તેઓ ગમે તેવી અપરિપક્વ વસ્તુને બહેળો ફેલાવો કરી દેવ. આપણે શિક્ષકને સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ.

કામ આગળ કેમ વધારવું ?

પાયાની કેળવણીનું કામ ન કરનારાઓને ઉદ્દેશીને સંધના મંત્રીએ અપીલ કરી કે, અગારો પાપા નિશ્ચય થયો છે કે રાજના હિતની દૃષ્ટિ આ જ કેળવણી ઉત્તમોત્તમ નીવડી છે. હવે પછી જો કોઈ સંસ્થા તમે કાઢી તો તે આ જ ભતની કાઢતે અને જે સંસ્થાઓ હાલ ચલાવી રહ્યા હો તેમાં પરિવર્તન પણ વહેલામાં વહેલી તકે આ ભતની સાળાઓમાં કરાવે. અહીં જે પ્રદર્શન ગોઠવવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી તમને પોતાને પણ એજ જ કામગીરી, એવી મારી ખાતરી છે.

શ્રી મયુરાદાસે જણાવ્યું કે, માત્ર અનુબંધ સાધીને જ્ઞાન આપવાથી કામ નહિ સંદે. પણ ઉદ્યોગની કેળવણીનું વિદ્યાર્થીમાં ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે, જેથી તે તેનામાં સ્થિર થઈને ટકી રહે. અન્ન, વસ્ત્ર, મકાન, શિક્ષણ અને સેવા સળીને જીવન બને છે, આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં બાળક એતપ્રેત થયો અને સ્વાસ્થ્યથી બંધો તો જ કેળવણી સફળ થઈ જાયશે.

પાયાની કેળવણીમાં અંગ્રેજીને સ્થાન આપવામાં આવે તો તે વધુ હોહકારિય થશે એવી સૂચના એક બહેને કરતાં પ્રશ્નમે જણાવ્યું કે, હવે તો સાત વરસની કેળવણીમાં અંગ્રેજી રહેવાનું જ નથી, એ તો સરકારી રિપોર્ટ પરથી પણ જોઈ શકાયો. પાયાની કેળવણીને ફક્તિલમાં બહુ પ્રચાર થયો નથી. તે માટે ફક્તિલની ચાર ભાષાઓમાં તાલીમી સંસ્થા બહેવાલો પ્રગટ કરવામાં આવે એ જરૂરું છે. આ કેળવણીના પ્રચાર માટે ખાસ સામયિક પણ ચલાવવું જોઈએ, હાલકિ સૂચનાઓ પણ થઈ.

શ્રી રામચંદ્રે જણાવ્યું કે સમગ્ર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પડવાનું કામ તાલીમી સંસ્થાનું જ છે. ગાંધીજી મહાન સમયપણ છે. તેઓ કહી ક્ષેત્રાએ બોલતા નથી. સમય પાકે ત્યારે જ વાત કરે છે. ૧૯૩૭માં ઉપરી સંસ્થામાં બાળકોની કેળવણીની તેમણે વાત કરેલી. હવે આ વખત જોલમાંથી આવ્યા પછી તેમણે નવરચનાની વાત કાઢી છે. ખાદી, આમોચોગ, ઉરિમજસેવા, ગોસેવા અને ઉપરે કરેલના રમારકનિધિ તથા સમગ્ર જીવનભ્યાષી શિક્ષણ મળીને રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી વર્તણૂ પૂર્ણ કરે છે. આ ઉપરાંત કાર્યક્રમ સીધી વધારે મૂલ્યભાષી અને વ્યાપક છે. પાયાની કેળવણી સમગ્ર જીવનને સ્પર્શે છે. હાલમાં ગાંધીજીએ સંપૂર્ણ આગસેવકની કલ્પના આપણી આગળ મૂકી છે તે તેમના છેલ્લા પચીસ વર્ષના અનેકવિધ પ્રયોગો ને પ્રવૃત્તિઓનું પર્યવસાન છે. તેમની આ કલ્પનાને અપનાવીએ અને આપણા બાળકોને નવી તાલીમ આપીએ, તો નેઓ આપણા કરતાં વધારે સાગર્યસાળી નીવડશે. અને આપણે જે કાર્યમાં સફળતા મેળવી શક્યા નથી તેમાં તેઓ વિનવી નીવડશે. સરકાર એકે આજે

આપણી નથી તોપણ રચાનિક સંસ્થાઓ પાસે આ કેળવણીને આપણે રચીકાર કરાવેલો જોઈએ. જુનિયાદી તાલીમના કેન્દ્રો મુંબઈ મદ્રાસ નહિ પણ આપણાં આગાં થવાં જ જોઈએ.

ઉત્તર જુનિયાદી તાલીમ

પાયાની કેળવણીની ચર્ચા પૂરી થયા પછી સંમેલને તે પછીની કેળવણીનો વિચાર કર્યો. સામાન્યપણે ૭૫ થી ૮૦ ટકા જેટલાં બાળકો પાયાની કેળવણી પૂરી કરીને જીવનમાં પ્રવેશ કરશે. એટલે, આ કેળવણીના પ્રશ્ન ૨૦ થી ૨૫ ટકા જેટલાં બાળકો માટે જ રહે છે. એવા વિદ્યાર્થીઓ માટે જે ભતનાં વિનયગદિરો કે હાઈસ્કૂલો કાઢવી જોઈએ. એકમાં ખેતીવાડી, હજારો વગેરે ઉદ્યોગોની આગળની કક્ષાઓની શાળાઓ આવે; બીજામાં વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત રુચિ પ્રમાણે સાહિત્ય, કળા, ગણિત જેવી વિદ્યાઓની શાળાઓના સમાવેશ થાય. આ શાળાઓના ત્રણથી ચાર વર્ષના અભ્યાસક્રમ પછી ઉચ્ચ શિક્ષણ કે સંશોધનાત્મક જુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ આવે. બીજી કક્ષાના શિક્ષણમાં માનુષાયા જ કેળવણીનું ગાંધીયમ હોવું જોઈએ, એવા મત જ વધારે વ્યાપક હતો. સાહિત્ય, કળા, ગણિત ઇત્યાદિ વિષયોની કેળવણીમાં ઉદ્યોગ દ્વારાનો સિદ્ધાંત કાઢ્યું કરવાનો આશય ન રાખવો જોઈએ, એવા પોતાનો મત આ પ્રશ્ન રજૂ કરનારે વ્યક્ત કર્યો હતો. ખેતી, હજારો વગેરેમાં કેટલા નિષ્ણતાની જરૂર હોય છે તેનો કંઈક ખ્યાલ કરીને આ કેળવણીની ધોળના ઘડવાની જરૂર છે, એવા મત વ્યક્ત થયો હતો. આ કેળવણી માટે જુદા જુદા પ્રકારના અભ્યાસક્રમ ઘડવાની તેમ જ તેને અનુકૂળ સંસ્થાઓની ધોળના તૈયાર કરવાની સૂચના સંમેલને તાલીમી સંધને કરાવ દ્વારા કરી છે.

બાળકેળવણીનો પ્રશ્ન

પૂર્વ જુનિયાદી તાલીમીની એટલે બાળકેળવણીના પ્રશ્નની રજૂઆત કરતાં શ્રીમતી આશાદેવીએ જણાવ્યું કે, સાત વરસ પર જ્યારે અમે પાયાની કેળવણીના વિચાર કર્યો ને વખતે આ કેળવણીનું ગાઢત્વ અમે જણાવતાં ન હતાં એજ ન હતાં. પણ બાળકને કેળવણી આપવા માટે વધારે સગવડ શિક્ષકોની તેમ જ વધારે સાધન સંપત્તિની જરૂર હોવાથી, અમે પાયાની કેળવણી પૂરતી આગામી મર્યાદા આંધી હતી. હવે આ પ્રશ્ન ક્યારેક તો હાથ લેવા જ જોઈએ, અને પાયાની કેળવણી શરૂ થયાને સાત વરસ પણ પૂરાં થયા આવ્યાં છે એટલે આ પ્રશ્નને આજે વિચાર થાય છે. આજે આગાકામાં કોઈ પણ કેદાલે પૂર્વ જુનિયાદી કેળવણીની શાળા ચાલતી નથી. આપણે આગાકામાં જઈને ત્યાંનાં બાળકોના જીવનને અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ને માટે આપણા રાજરના અનુભવને આપણે જરૂર ઉપયોગ કરી શકીએ. બાળકના શારીરિક વિકાસને, તેના પોષણને વિચાર કરવો જોઈએ. બાળકોની ટંદુરસ્તી વરદધ્યાન આપવું જોઈએ; વૈદ્યકીય તપાસ તથા

ઉપચારની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. સફાઈ, ભોજન વગેરે ક્ષેત્રો પણ સમાજિક તાલીમ તથા દ્વિતીયી કેળવણી બાળકોને આપી શકાય છે. એ ક્રિયાઓ દ્વારા જીવનવ્યવસ્થાની તાલીમ બાળકોને ગળી શકશે. બાળકો રમતા રમે છે એમ જ્યારે આપણે માનીએ છીએ ત્યારે તેઓ કોઈ ગદ્દાન કાપે કરતાં હોય એવી રીતે તેમાં એકાગ્ર બનેલાં હોય છે. ધરનાં બને તેટલાં બધાં કામોમાં જાગ જવાની તક બાળકોને આપવી જોઈએ. રમવાનાં સાધનોની વિપુલતા હોય છે ત્યારે બાળકોને કોઈ પણ ક્રિયામાં બંદુ રસ નથી પડતો. બાળક આત્મારાગ હોય છે. તેનો આનંદ વસ્તુ-નિષ્ઠ કે સાધનાધીન નથી હોતો. સંગીત, વાર્તા, નેટકાણાં, નાટક, કળા, ઇત્યાદિની ઉપયોગિતાની અંક કેળવણીની દૈનિકી અપર સંભાવના છે.

ગોન્ટેસોરી વગેરે પદ્ધતિઓમાં સાધનોની વિપુલતા હોવાથી તે એક રમત બને છે અને પરિણામે મુક્તિપ્રાપ્ત થાય છે. રાષ્ટ્રવ્યાપી શિક્ષણના પ્રશ્નોને તેનાથી ઉકેલ ધરે છે નહિ તે પછી પ્રથમ શ્રી સરજાનહેન સારાભાઈએ શુભાવતાના નૂતન બાળશિક્ષણ સંધની તથા તેણે અજાણેલી ગોન્ટેસોરી પદ્ધતિની ગાદિની આપણાં જીવંતો કં, ગાંધીજીની કેળવણીની દૃષ્ટિના ને ચોખ્ખા બંદુ જ કાનિતકારી છે. કેવળ શરીરશ્રમ અને ઉદ્યોગ ઉપયોગી નથી; તે બ્રહ્મિપૂર્વક કરેલા હોય તે જ કામ આવે. પાયાની કેળવણીનો મુખ્ય આધાર બાળકેળવણી પર જ છે. અમારા નૂતન બાળશિક્ષણની પાઠ્યની ભાવના તથા તેના ઉદ્દેશો એવા છે કે, તેણે અજાણેલી પદ્ધતિ સમગ્ર રાષ્ટ્ર-જીવન માટે ઉપદેશક નીવડે. જનગણ બાળકમાં બધી શક્તિઓ સુષ્પ્ત હોય છે જ; આપણે બાળકની દુર્દૃગ્ય દૃષ્ટિના આધારે જ માટે અવગણ વાતાવરણ કરી આપણું જોઈએ. તેમાં બધું, હાલથી છે. ને રવાન ન હોય. બાળકની આસપાસનું વાતાવરણ પૂર્ણ સ્વતંત્રતાવાળું હોય. બાળકમાં સ્વાવલંબી યવાની જનરેસ્ટ પ્રેરણા (urge) હોય છે. આ પદ્ધતિમાં તથા પાયાની કેળવણીમાં કરી બારે ભેદ હોય એમ મને લાગતું નથી બાળકના વિકાસને કમબલ અને વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન નૂતન બાળશિક્ષણમાં કરેલો છે. એટલે તેને સ્વીકારવાની તેમણે સંમતિને વિનંતિ કરી પછી શ્રી. સરજાનહેન મોડે અમેલગાં જાપણ વાંચી સંભળાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે, અમારો સંધ વીસ વરસથી કામ કરતો આવ્યો છે. અમે ગામડાંમાં અને નીચલા વર્ગોમાં પણ કામ કર્યું છે. બાળકમાં અનેક શક્તિઓ સુષ્પ્તવસ્થામાં પડેલી છે, એ અમારી શ્રદ્ધાનો પાયો છે. આજે તે બાળકનાં માનવમગ્ન નિયતિ આણીને તેમને કેળવવાની જરૂર છે. બાળકેળવણીને ગાંધીજીએ તે કષ્ટારવાય આશીર્વાદ આપેલા છે. ગાંધી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રચનામાં તેઓ આજે તેને સ્વીકારી રહ્યા છે. બાળકેળવણીમાં અર્થનો પ્રશ્ન આજે ન આવશે જોઈએ. બાળકની

કેટલી બધી શક્તિઓ વેડફાઈ રહી છે તેનો વિચાર કરીએ તો એ મુક્તિપ્રાપ્ત કેટલું જીવંતું છે તેનો ખ્યાલ આવશે. જમીનમાંથી ઉઠેર કરવી વખતે માણી અર્થનો વિચાર ન કરતાં બધાં જરૂરી ખાતરપાણી ઉઠાડે પૂરું પાડે છે, તેની માફ જ આપણે કરવું પડે. નૂતન કેળવણી ખરેખર છે એ પૂર્વશ્વ હોવી જોઈએ. ગોન્ટેસોરીની બાળકેળવણીની પદ્ધતિ પરદેશી છે માટે ત્યાજ્ય છે એમ કહેવું બરાબર નથી. પ્રકાશ જ્યાંથી મળે ત્યાંથી આપણે લેવો જોઈએ. જીવનવ્યાપી કેળવણીની બાધુજી મુશ્કેલી વિચાર ખરે જ ગદ્દાન છે. રાજકોમાં જ કામ ન કરતાં ગામડાંમાં આપણે આપણું કાર્યક્ષેત્ર બનાવીએ, તે સાધનોમાં સાદાઈ જરૂર આણી શકાય. અમારું પ્રદર્શન તમે જોશો તે નકમી અને કેંઈ દીધેલી વસ્તુઓમાંથી રાજ્યનારની તેમ જ ચમ-દૃષ્ટિજનક આકૃતિઓવાળી વસ્તુઓ શી રીતે બનાવી શકાય છે તે તમે જોશો. આ કામની અમારી નવી જ શરૂઆત છે. અમરંગના વાતાવરણમાં કામ કરીએ તો થઈ નહિ સુકશે. પ્રવૃત્તિને કેળવણીનું વાહન બનાવવું જોઈએ અને તેમાં બાળકની અવિરંધિ સ્વતંત્રતાને આપણે માન આપવું જોઈએ, તે આ:-પસંદગીની પ્રૃથ, પાતાની પ્રેમ પ્રયત્ન કરવાની પ્રૃથ, અને વિચાર કરવાની પ્રૃથ, અને સ્વયં-પ્રેરણાની સ્વતંત્રતા. આ કેળવણી ત્રીજી વરસે શરૂ કરવામાં આવે તો સાતમા વર્ષ સુધી બાળક પાયાની કેળવણીનું પહેલું વર્ષ પૂરું કરી શકશે.

અમિત્રાના શ્રી અનસારીએ બાળકેળવણીના કાળના મુદ્દાને અનુલક્ષીને કહ્યું કે, એ કેળવણીના બે ભાગ પાડવા આવશ્યક છે. બીધી આર વરસનો સમય શીખ વિકાસનો છે. એ કાળમાં ખુલ્લી દલા, ખુલ્લી જીવ્યાની વધારે જરૂર છે. પાંચમાથી સાતમા વર્ષ સુધી કોમેલ કે ગોન્ટેસોરીની પદ્ધતિની કેળવણીને અવકાશ છે. બાળક એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે, એ વસ્તુ કરી જાણવી ન જોઈએ. બાળક કોઈ પણ વસ્તુનું સર્જન કરે છે ત્યારે તે વસ્તુ પોતે વાપરવા પણ માગે છે. તેની બધી પ્રવૃત્તિ સંતોષક હોય છે. ગોન્ટેસોરી કે ફિટ્ઝગર્ડનનાં સાધનો કેવળ સાધનસામગ્રીય છે. તેમાં વાસ્તવિક જીવન કે આત્મા નથી. કોમેલ પ્રતિનિધિરૂપ ક્રિયાઓ બાળકે આગળ મૂકવા માગતો હોતો. જ્યારે ગોટ્ટેમોરીએ દ્વિધિવિકાસને ઘટિરંગ, અવાજ, ભૌતિક આકૃતિઓ ઇ. સાધનો તૈયાર કર્યાં છે. આજે કોમેલ કે ગોટ્ટેસોરીથી બાળમાનસશાસ્ત્ર ઘણું આગળ વધ્યું છે. તેથી તેમાંથી જ કોઈ એકની પદ્ધતિ નક્કી કરી તેમાં ધીમડાં દીધે નહિ શકે. બાળકેળવણીનું જીવન જીવ કે કાળા ધર જ છે. પણ આજે બંનેનો કારખાનામાં કામ કરવી યદ્ય છે ત્યારે ધરની આજની દાહતમાં બાળકેળવણીને સ્વીકાર તથા સમગ્ર હયાં વિના શકે એમ નથી.

શ્રી અનામનાથ બસુએ શ્રી અનસારીના કાળખાંડે સાચે અસંમતિ દર્શાવી જણાવ્યું કે, તે સારીવિકાસશાસ્ત્ર તથા

માનસશાસ્ત્રના મત આગળ ટકી શકે તેવા નથી. જીવનનો વિકાસ સર્જક હોય છે, તેના બાજલા ન પાડી શકાય, છતાં એ વિકાસમાં એક ભત્તનો તાલ કે લય (rhythm) હોય છે. જન્ય પછી પહેલાં દોઢ વરસ સુધી બાળકનો વિકાસ ખુબ અપાટાથી થાય છે; તે પછી સ્થિરતા (stabilization)નો કાળ આવે છે ને તે પાંચમા વર્ષ સુધી ચાલે છે. પછી થી છમા વર્ષ સુધી ફરી શીઘ્ર પ્રગતિનો કાળ આવે છે. બાળ-મત્યુંનું પ્રમાણ ભેદાં આ શીઘ્ર વિકાસના સમય દરમ્યાન તે વધારે હોય છે એમ જોવા મળે છે. કારણ રૂપજ ન છે. ૨ થી ૫ વર્ષ સુધીનો કાળ કેળવણી માટે ઉત્તમ ગણાય, કારણ કે તે વખતે બાળકની પ્રકૃતિ તંદુરસ્ત હોય છે. તેથી બાળકેળવણીને માટે જી ભત્તની શાળાઓની જરૂર નથી. કેળવણીના ઉત્સાહમાં આપણે કુટુંબ કે ઘરને ભૂલી ગયા છીએ, તેમ ન થવું જોઈએ. બાળક માટે શ્રિસ્તના જેવો શ્રેમ દોવો જોઈએ. તે કહેતા કે પ્રશ્નનું ફરી રાખવું તેમનું ન છે. બાળકો માટે રમત અને પ્રવૃત્તિ એ જ જીવન છે.

તે પછી અનેક પ્રવિનિધિઓ તરફથી શ્રી નાનાજીભટ્ટને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવા ખાસ વિનંતિ કરવામાં આવતાં તેમણે જીવનશીલમાં બાજણ કરીને જણાવ્યું કે, પાંચાની કેળવણીની રાજ્યાત વખતે જ મેં બાળકેળવણી તરફ બાપુનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. કારણ કે તે વિના પાંચાની કેળવણીની ઉપારત કાચી જ રહેશે. શ્રી સરદાબહેને તેમ જ તારાબહેને ગાંધી જ વિચારો રબ્દ કર્યા છે. કોઈ પણ વસ્તુ અવેજાનિક હોય તો તેને વળગી રહેવાની આપણી ફરજ ન જ દોઈ શકે. પણ મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ અવેજાનિક છે ખરી ? તે એવી છે એમ પુરસ્કાર થાય તો તેને જરૂર ફરમાવી દઈએ. પૂર્વ બુનિયાદી તાલીમની શાળાઓ કરતાં બાળવાનસંવિજ્ઞાનના વધારે અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતાં તેની પાછળ રહેલી વિચારસરણી (ideology) વધારે મહત્વની છે. બધી જ કેળવણી માટે ગાંધીશાસ્ત્રના અભ્યાસની જરૂર છે. બધા પૂર્વજો દૂર રાખીને આખી વસ્તુને નવેસર તપાસી જઈએ. આંબલામાં બાલકીડાંજી, લોકશાળા છ. પ્રવૃત્તિઓનો મારો અત્યુચવ ઉત્સાહપ્રેરક છે. માત્ર આ બધાં કામ માટે શિક્ષક સજ્જવાનો હોવો જોઈએ.

કેટલાક વક્તાઓએ ઘર એ જ બાળકેળવણીનું કેન્દ્ર સ્થાન છે એ વસ્તુ પર ખૂબ ભાર મૂકીને પાંચ વર્ષ સુધી બાળકને શાળામાં ન મોકલવું જોઈએ એમ આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું. કેટલાકે બાળકેળવણી સફળ થાય તે માટે શાળાપનાં મંડળો સ્થાપવાની સૂચના કરી. વળી એક બાઈએ બાળક જણાવવા માટે જન્મે છે એમ કહી, બાળકના જીવનના સંખ્યાબંધ અભ્યાસીઓ થવા જોઈએ એમ જણાવ્યું.

પ્રોફેસર શિક્ષણ

પ્રોફેસર કેળવણીનો પ્રથમ સંમેલન આગળ રબ્દ કરતાં શ્રી રામચંદ્રે તે વિષયને અંગે નિમ્નાયેલી પેરાસગિતિએ કહેલી

બલાગણે સલા આગળ મૂકી. તેમાં કોઈ એક અભ્યાસના અનુસંધાનમાં — ખાસ તો જેમાં તેઓ કામ કરીને રોજ મેળવતા હોય એવા ધંધાના અનુસંધાનમાં — તે કેળવણી આપવી જોઈએ, એટલે કે કારખાનામાં શાળા (તું તત્ત્વ) દાખલ કરવી જોઈએ. આ કેળવણીમાં અક્ષરજ્ઞાનને વધારે મહત્વ ન આપાનું જોઈએ. આરંભ શ્રાવણ-પદ્ધતિથી કરીને ભત્તે જ્ઞાન મેળવવાની ભૂખ લાગે ત્યારે અક્ષરજ્ઞાન આપવું. વિષયોમાં સફાઈ, પ્રાયોગિક ટકો, આરોગ્ય, આહાર, કુટુંબનું ખર્ચ, માતૃપિતા વડીલની ફરજોનું ધ્યાન તેમ જ તે આદ્ય કરવાનું જ્ઞાન, વ્યસનોથી દૂર રેવા રહેવું, સામાન્યજ્ઞાન ઇત્યાદિ આવવા જોઈએ. રાષ્ટ્રીય સેવાના કાર્ય માટે ખાસ વર્ગો તેમ જ અભ્યાસક્રમો થોડા સમય. આ કેળવણીનું કોઈ ચોક્કસ ક્ષેત્ર પસંદ કરીને તેમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો એ ઇષ્ટ છે એમ તેમણે જણાવ્યું.

શ્રી ધીરંદ્ર મનુભટ્ટારે જણાવ્યું કે, પ્રોફેસર કેવળ અક્ષરજ્ઞાન આપવાના પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો છે. પ્રોફેસર આદ્ય કામમાં પ્રવેશ કરીને તેમને કેળવણી આપવી જોઈએ. પ્રોફેસરજી વિના બાળકેળવણી સફળ ન થઈ શકે. તેથી સમગ્ર સંમિલિત જીવનને રમણે એવું વ્યાપક શિક્ષણ શી રીતે આપવ, તે વિચારવું જોઈએ. આમાં સ્ત્રીઓની કેળવણીનો પ્રથમ ખાસ અગત્યનો છે. કસ્તૂરબા સ્મારક નિધિનું કાર્ય ચરખાસંઘની બહેનોમાં શરૂ થાય તો એક મોટી સંખ્યાને એકત્રિત કેળવણી આપી શકાશે. ચરખાસંઘ સાથે ૩૦૦૦૦ કુટુંબોનો સંબંધ આવે છે. બીજા સંઘ સાથે સંબંધ કુટુંબોને પણ એમની સાથે જ લઈ શકાય. ગામડાંના તહેવારો, મેળાઓ જેવા પ્રસંગોના આ કેળવણીના કામમાં ઉપયોગ કરી શકાય. લોકમંતિ આમું ધણું કામ આપી શકે. ચીનનું 'ખાસ-શિક્ષક'નું આન્દોલન (શાળામાં બાળતા બાલવિદ્યાર્થીઓ પોતાના ઘરનાં અમલ મોટરો-ઓને શીખવે એ પદ્ધતિ) પણ એક સારો નમૂનો પૂરા પાડે તેમ છે.

દક્ષિણ ઇન્ડિયન પ્રોફેસરજી મંડળના મંત્રીએ જણાવ્યું કે, અક્ષરજ્ઞાનથી ગાણસ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની બાબતમાં રવાવત બીજો છે; મંત્ર આપવો, કાગળ વચવો, આવેલા કાગળનો જવાબ આપવો, રાહકાર વગેરેની ઉત્તરમણીમાંથી બચવું તેથી જ શક્ય બને છે. માટે અક્ષરજ્ઞાનની અવગણના કરતા નહિ.

શ્રી અનાથાથ બસુએ કેવળ અક્ષરજ્ઞાનની હિગાયતને વખોટી કહી અને કહ્યું કે, યુરોપમાં એ જ્ઞાન કેવળ આંક-ફરક અને રાસતોની રમતોની ગાહિની મેળવવા પૂરવું જ વપરાય છે. પ્રોફેસરજીમાં ગાણસોને રસ પડે એવાં જીવનનાં કેન્દ્રો ધ્યાનમાં લઈને આ કામ થવું જોઈએ. જીવન-નિર્વાહનો ઉદ્યોગ, સગાજનું જીવન, અને આરામના સમયની રમતગમતો, આ ત્રણ વસ્તુઓ સાથે પ્રોફેસર કેળવણીનું અનુસંધાન થવું જોઈએ. પ્રોફેસર માટે કેળવણી એ સામાજિક સહકારના જીવનની એક પ્રવૃત્તિ જ બની જવી જોઈએ.

શ્રીમતી કુલસુમ સાચાણીએ પોતાના પ્રોફેસરશ્રીના કાર્યની માહિતી આપતાં જણાવ્યું કે, મુળકર્મમાં બહેનોને ધરોમાં પહોંચાને અંગે કેળવણી આપાએ જાણે. અંગે જોયું છે કે, માતાઓના માનસમાં પરિવર્તન કરવાની પ્રથમ જરૂર છે. મહોદરમ વગેરે તહેવારોને પ્રસંગે વ્યાખ્યાન-માળાઓ યોજાને એઓમાં તેમના હકો વગેરેની બાબતમાં નમ્રતિ આજ્ઞાઓ આપે છે. આ વ્યાખ્યાનમાળાઓ એટલી સફળ નીવડી કે તે જોઈને મોતસીઓ ફરેસાઈ ગયા. ફરેસાઈઓનું પ્રતિનિધિ મંડળ આવીને ફરિયાદ કરવા લાગ્યું છે, કલસુમબહેને અમારાં ધરોમાં કલ્યાણ મચાવ્યો છે! તેમની યોજના પ્રમાણે એક શિક્ષિકા ચાલીઓમાં ફરીને વર્ગો લે છે. તે રોજ ૫, ૬ ક્લાક અમ કરે છે. આને માટે તેને માસિક રૂઠ રૂપિયા ચેતન અપાય છે. એઓના વાચન માટે 'રેડબર્ડ' નામનું પાક્ષિક, હિંદુસ્તાની ભાષામાં અને ગુજરાતી, નાગરી અને ફારસી લિપિઓમાં વ્યવશેષ છે. તેમની પ્રવૃત્તિ બહુ જ વ્યવસ્થિતપણે અને ધમધમકાર ચાલી દોષ એમ જણાયું. તેમની ભાષા આદર્શ હિંદુસ્તાની ગણાય તેવી હતી. ભાષાની સ્પષ્ટતા પર તેમનો બારે આગ્રહ છે.

ભગિયાના શ્રી અબ્દુલ રહેમાને કહ્યું કે, પ્રોફેસરશ્રીનું કામ સ્વચ્છશિક્ષણ અને સ્વચ્છસુધારણાનું છે. બીજા દેશોમાં સિનેમા, રેડિયો હત્યાદિ સાધનોનો લોકકેળવણીના કામમાં ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તેમ આપણે ત્યાં કરી શકાતો નથી, એ ખરે જ હુઃખની વાત છે.

શ્રી હરિશ્ચંદ્રભટ્ટએ જણાવ્યું કે, ગાંધીજીએ ઓઈધર-રોને, અક્ષરજ્ઞાનવાળા ફરેક પ્રોઈને મતની અધિકાર આપે, એવી સલાહ આપેલી તે પરથી તેમણે અક્ષરજ્ઞાનનું મહત્ત્વ કહે સ્વીકાર્યું છે તે જોયો. સાક્ષરતાના પ્રસારને પ્રયોગ મોટા પાયા પર મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળોના વખતમાં થયો હતો. આંધ્રમાં રેડિયો (૧૨૦૦) પુસ્તકાલયો છે. તેમનું કામ સરસ ચાલે છે, સાક્ષરતાને અંગે વહેમ કે પૂર્વઅહ ઊભી દો. તે તરફ સાધન છે. તેનો સારો ઉપયોગ જરૂર થઈ શકે તેમ છે.

આ સર્વ પરી થવા આવી એ જ અરસામાં શ્રી કિરોર-ભાસભાએ પ્રોફેસરશ્રી કયા સંજોગમાં રાક્યું છે તેમજ તે શ્વિતિ અસ્તિત્વમાં આજુબાં માટે શું કરવાની જરૂર છે, તે માટે આપણે કયો આદર્શ નક્કર આગળ રાખવો જોઈએ, વગેરેનું પ્રતિપાદન કરતો એક વિસ્તૃત કલામ સભા આગળ રાખી કયો. તેનું વર્ણન આ અંકમાં અલગ લેખરૂપે આપ્યું છે. આ કલામ વિચારણા માટે તાલીમી સંધ પર મોકલી આપેલી, એવી સૂચના સહિત પહોંચી થયો.

તે પછી સમગ્ર સંમેલનમાં જે જે વસ્તુઓની ચર્ચા થઈ તે બધીને આવરી લેતા કેટલાક નિર્ણયો પ્રમુખ સાહેબે સભા આગળ રાખી કયા; અને ફરેક પક્ષ બંધની વિરોધ ચર્ચા વિના સભાએ તેમને સમ્મતિ આપી. એ નિર્ણયો નીચે મુજબ હતા :—

૧. પ્રવિદ્ધ સંમેલો છતાં પાયાની કેળવણીને પ્રયોગ આગળ ધપી રહ્યો છે, લોકો તેમાં વધારે રસ લેતા થવા છે,

તેમ જ તેનું વાર્તાવિક મૂલ્ય લોકોએ માન્ય કયું છે, તે માટે સભાએ સંતોષ વ્યક્ત કર્યો.

૨. પાયાની કેળવણીની અભ્યાસક્રમ સમિતિએ એ અભ્યાસક્રમ દ્વારા જે ભાતની અસર બાળકના માનસ તે વ્યક્તિત્વ પર થશે એવી અપેક્ષા રાખી હતી, તે અપેક્ષા બર આપવાની સભાએ નોંધ લીધી.

૩. પાયાની કેળવણીની રાજાઓમાં બહુતા વિદ્યાર્થી-ઓ વધારે હલમી, હસાહી તેમ જ સ્વાધ્યયી બને છે, પોતાનું માનસ સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકે છે, તેમનામાં અહંકારની ટેવા પડે છે, અને તેમનામાંથી સામાજિક વર્તેમો ફર પાય છે, એવો ગત પૂનામાં ભરાયેલી કેળવણી પરિષદે ૧૯૨૨માં વ્યક્ત કર્યો હતો, તેને અત્યારે મળતા પ્રાન્તોના અહેવાલો પરથી પ્રુષ્ટિ મળે છે. આ યોજનામાં નામરિકો માટે જે શુભો આપવરયક માનવામાં આવ્યા છે, તે પાયાની કેળવણીની રાજાઓમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓમાં વિકસતા જાય છે, એવો અભિપ્રાય પરિષદે વ્યક્ત કર્યો.

૪. પહેલાં પાંચ ધોરણોનો અભ્યાસક્રમ ગયા પાંચ વરસના પ્રયોગ પછી સફળ થયો છે એમ જાહેર કયું; અને એ અનુભવ ખ્યાલમાં રાખી આખા અભ્યાસક્રમમાં સુધારા વધારા કરવા માટે એક સમિતિ નોમવાની તાલીમી સંધને સૂચના કરી.

૫. અત્યાર સુધી મળેલો અનુભવ જોઈને, ઉદ્યોગ, કુદરત અને સમાજ, એ પાયાની કેળવણીનાં જે ત્રણ કેન્દ્રો છે, તેમની સાથે અનુબંધ રાખે એવા વિષય અનુસાર તેમ જ પ્રવૃત્તિ કે ઉદ્યોગ અનુસાર વિસ્તૃત અભ્યાસક્રમ ધડવા માટે પાયાની કેળવણીમાં કામ કરતા શિક્ષકો અને છુદા છુદા વિષયોના તત્ત્વોની સમિતિ નોમવાની સૂચના સંધને કરી.

૬. રચનાત્મક કાર્યમાં રસ લેનારાઓને પાયાની કેળવણીની જ સરેરાશ રચાપવાની અને શાસ્ત્ર સંસ્થાઓને પાયાની સરેરાશઓમાં ફેરવવાની વિનંતિ કરી.

૭. ઉત્તર જીનિવાદી કેળવણીને એક સ્વચ્છ પક્ષ તરીકે વિચાર કરવાની સંધને બહામણ કરી; અને એ કેળવણીને અંગે જેમને પોતાના ઉદ્યોગોમાં વધુ નિષ્ણુત થવું કોષ તેમને માટે સર્વાર્થ સમય માટે કામ કરી સાધાઓનો અભ્યાસક્રમ ધડવાની અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની જરૂરિયાતો ખ્યાલમાં લઈને કામ દ્વારા કેળવણીના સિદ્ધાંત અનુસાર જુદો જુદો ઉપચોગોના વિદ્યાર્થીઓ માટે યોગ્ય સંસ્થાઓની યોજના ધડવાની સૂચના કરી.

૮. પાયાની કેળવણીને ઉપકારક થાય, તેનો આધાર બને, એ રીતે, સાત વરસથી નાનાં બાળકો માટે બાળ-કેળવણીની યોજના ધડવાની સંધને સૂચના કરી.

અને છેવટે ૯. પાયાની કેળવણીમાં કામ કરતા શિક્ષકો તથા બીજા કાર્યકર્તાઓમાં એકત્રી બાવના અને આત્મ-વિશ્વાસ વધે એ હેતુથી તેમનું મંડળ રચાપાવવું કામ હિંદુસ્તાની તાલીમી અધ હપાટે એવી બહામણ કરી

પાંડુરજ દેશપાંડે

રીતે વસ્તુને વધારે રસિક બનાવી શકાય. ધૂપ, દીપ અને નેવેદ્ય પણ આવે તો એથી ઉત્સવના આનંદમાં વધારો જ થશે.

ધાર્મિક તહેવારો પછી રાષ્ટ્રીય તહેવારો. એમાં રેડિયા-બારસ, સ્વાતંત્ર્યદિન, રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ, તિલકજયંતી વગેરેના સમાવેશ કરી શકાય. ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠકના દિવસો દરમિયાન રોજ રોજ તેના કામકાજ વિશે માહિતી આપવી અને પહેલે દિવસે રાષ્ટ્રપતિનું વ્યાખ્યાન વાંચી સંબળાવવું અથવા તેનો વિગતે સાર કહેવો, એ પણ ઉપલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને સારી કેળવણી થઈ પડશે.

આ ઉપરાંત હનુમાનજયંતી કે હોળીને દિવસે રગત-ગગત અને વ્યાયામના પ્રયોગોનો કાર્યક્રમ રાખવો, સરહ-પૂતમને દિવસે રાતે દાંડિયાસર અને દૂધપીંચાનો કાર્યક્રમ રાખવો, અને શુરુશિખના સંબંધને જેમાં મદત્ત્વ છે એવો શુરુપણિમાનો ઉત્સવ બજાવવો — એવી સૂચના કરી શકાય.

આ તો મુખ્ય મુખ્ય ઉત્સવોની વાત છે. પણ ખીલ નાના નાના ઉત્સવોને પણ શાળાના કાર્યક્રમમાં સ્થાન મળવું જોઈએ અને આખો દિવસ નહિ તો થોડો સમય આપી તેને અંગેની માહિતી, તેનું રહસ્ય વગેરે બાળકોને સમજાવવાં જોઈએ. મહોરમ, બઈદ, જમશેદી નવરોઝ, ફરીયા, મકરસંક્રાંતિ વગેરે ઉત્સવો આ વર્ષમાં આવે. રાષ્ટ્રીય ઉત્સવોમાં પણ એ રીતે બજાવવા જેવામાં આપણે રામમોહન રાય, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, દાદાભાઈ, જોષી, લાલા લાલપતરાય, દેશબંધુ દાસ, જ્ઞાતીરાયકંદ

બોસ, પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય, નર્મદાસંકર, અને મધ્યકાલના અનેક સંતોની જયંતિઓને ઉમેરી શકીએ. એ બધાનાં જીવનમાં વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા મળે એવું ધવું છે, અને તે બધાનો આપણે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ બધી જયંતિઓ આપણે દર વરસે ન બજાવી શકીએ તો બે કે ત્રણ વરસના ગાળામાં એને વહેંચી નાંખવી જોઈએ.

આ બધા ઉત્સવો ઉપરાંત ખીલે એક ઉત્સવ પણ દરેક શાળામાં બજાવવો જોઈએ અને તે શાળાનો સ્થાપના-દિન. એ દિવસે શાળાના બૂના નવા વિદ્યાર્થીઓનું સ્નેહ-સંમેલન થોભાય તો સારું. સવારે અને બપોરે પરદપર પરિચય, વ્યાખ્યાનો, શાળાની પ્રગતિદર્શક પ્રદર્શન વગેરે રાખી શકાય અને સાંજે રમતગમત તથા રાતે નાટ્ય-પ્રયોગો, રાસ, વગેરે ગોઠવી શકાય. સકય હોય તો તે દિવસે સહોદાજન પણ મોકલવું. શાળાનો સ્થાપનાદિન બપોર ને હોય કે અનુકૂળ ન હોય તો શુરુપણિમાને કે કેઈ ખીલે દિવસ પણ એ રીતે બજાવી શકાય.

આમાંના ફેટલાક ઉત્સવોમાં અથવા તેમાંના ફેટલાક કાર્યક્રમોમાં વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓને કે જાહેર જનતાને પણ આગમી શકાય, અને એ રીતે કોડો સાથેના શાળાનો સંપર્ક વધારી શકાય.

આવા ઉત્સવોની બજાવણીને અંગે ‘જીવતા તહેવારો’માં ધણી ઉપયોગી સૂચનાઓ મળી રહેશે, તે જાણવી વાચક બંધુઓને ભલામણ કરું છું. નગીનદાસ પારેખ

સ્વભાષા અને

આત્મવિશ્વાસ

આપણી અંગ્રેજ શાળાઓમાં સામાન્ય રીતે બધો વ્યવહાર અંગ્રેજીમાં જ ચાલતો જોવામાં આવે છે. નિશાળનું પાઠ્યક્રમ અંગ્રેજીમાં હોય છે, તેનાં હાજરીપત્રકો અંગ્રેજીમાં રાખવામાં આવે છે, ફીની પહેંચ અંગ્રેજીમાં લખાવેલી હોય છે, રબ વગેરેની સૂચના અંગ્રેજીમાં આપવામાં આવે છે, સમયપત્રકો અંગ્રેજીમાં રાખવામાં આવે છે, ધ્યાનમંત્રો અંગ્રેજી પસંદ કરવામાં આવે છે, વર્ગની અંદર કે બહાર જવાની રબ પણ વિદ્યાર્થીએ અંગ્રેજીમાં માગવાની હોય છે, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજીમાં વાતચીત કરે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, અને વિદ્યાર્થીઓ પણ પોતાનાં પુસ્તકો અને નોંધવહીઓ ઉપર નામ અંગ્રેજીમાં જ લખે છે, તેમ જ રબની કે ઓછ ચીજોએ પણ અંગ્રેજીમાં લખીને મોકલે છે, અને આ બધાંમાં એક જતની પ્રતિષ્ઠા માનવામાં આવે છે. આને લીધે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ માંહોમાંહો વાત કરે છે ત્યારે દેહગુજરાતીમાં કે બાંગીવૂડી અંગ્રેજીમાં કરે છે, અને એમ ત્યાં અંગ્રેજી શબ્દો ધુસાડી દેવા એને પોતાની હોસિયારી અને સંરક્ષિતતાનું લક્ષણ માને છે. આ બધાને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓના મનમાં સ્વભાષાને વિશેષ પ્રકારની

અવજ્ઞા જન્મે છે, અને મનમાં જીડે જીડે એવી માંહ બંધાય છે કે ગુજરાતી તો રેંજીયે ભાષા છે, શિક્ષિતાને એ શોભે એવી નથી. અને સ્વભાષાની હીનતાનું આ જાન ધીમે ધીમે સ્વદેશ અને સ્વધર્મ તથા સ્વની બધી વસ્તુઓ ઉપર વ્યાપે છે, અને માણસને આત્મ-વિશ્વાસ-મનો અને દેશગાં જ પરદેશી બનાવી મૂકે છે. દેશને અને વ્યક્તિને આ મહા મોટી હાનિ છે. એનો ઉપાય આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓએ કરવો જ રહ્યો. આથી અમે ગુજરાતની બધી અંગ્રેજ શાળાઓના સંચાલકો અને શિક્ષકોને વિનંતી કરીએ છીએ કે, આ નજીવી લાજની વસ્તુને વિશેષ ઉપેક્ષાવિત ન સેવતાં એની જાડી અસરને ધ્યાનમાં લઈ સ્વભાષાના વપરાસને આગ્રહ પોતપોતાની સંસ્થામાં રાખે. તે શિક્ષકો જ માંહોમાંહોની વાતચીત અને ચર્ચા શુદ્ધ ગુજરાતીમાં કરવાને આગ્રહ રાખે, વિદ્યાર્થીઓ સાથેના વ્યવહાર ગુજરાતીમાં જ કરે, અને શાળાની વ્યવસ્થામાં ગુજરાતીને સ્વીકાર કરે, તો થોડા જ સમયમાં શાળાના વાતાવરણમાં ભારે ફેરફાર થયેલો માલુમ પડશે એટલું જ નહિ, વિદ્યાર્થીઓનો ગુજરાતી ઉપરનો કાબૂ પણ વધશે. - નં

હિચ્ચ અભ્યાસ અને માતૃભાષા

હુનિયામાં એવા દુર્ભાગી દેશ બાકી જ હશે કે જ્યાં દેશમાં સંતાનને કેળવણી કરી બાપામાં આપવી જોઈએ એવા પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય, અને વળી તે સનાતન સ્વચ્છ અને મતિદેશનો વિષય બની રહે. પણ એવું દુર્ભાગ્ય આપણા દેશનું છે બહુ. બાળકોને શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા જ આપવું જોઈએ એમ અર્થ સૂઝાથી પણ વધારે સમયથી દેશના રાષ્ટ્રીય આગેવાનો સતત કહેતા આવ્યા છે, અને તેમના અવિરત પ્રયત્નોને તેમ જ તેમણે સ્થાપેલી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થાઓના સફળ પ્રયોગોને પરિણામે આજે પ્રાથમિક કેળવણી — સર્વાંશે તેા નહિ જ — અને માધ્યમિક કેળવણી — અસ્પર્શો જ — માતૃભાષા દ્વારા અપાવા માંડી છે. હવે કેળવણીમાં તેવા માધ્યમ. તરિકે પ્રવેશ કરાવીને તેને તેની સાચી અને સંપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા આપવાનું તેા હજી કેટલાંક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો તથા શુરુકર્યા બાદ કરતાં લગભગ અસ્પૃશ્ઠ જ છે. કેળવણીની કોઈ પણ નવી પ્રવૃત્તિના મંદાણ વખતે આ પ્રશ્ન આપણી નજર આગળ આવ્યા વિના રહેતો નથી, અને તે નવી પ્રવૃત્તિ આ પ્રશ્નને કેવી રીતે ઉકેલ શકે છે એ તે પ્રવૃત્તિનું હૃદય આંકવાની મુખ્ય કડોરી બની જાય છે એ સ્વાભાવિક જ છે.

ગુજરાતી બાષા અને સાહિત્યની સેવા અને શક્તિ કરવાના કેટલાય ઉદેશથી ગુજરાતમાં લગભગ સો વરસ પૂરે સ્થાપાયેલી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ શી ભજુભાઈ કેશવલાલ કલાલ તરફથી મળેલા રૂ. ૨૫૦૦૦ના દાનની મદદથી, અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ દોલના એક બાગ ઉપર, સોસાયટીના કૃત્ય અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગના વગેરેને યોગ્યતા માટે બંધાવેલા કેશવ વિદ્યાગૃહનું ઉદ્ઘાટન કરવા માટે રૂ. જયકર સોસાયટીના આમંત્રણને માન આપી તા. ૩-૨-૪૫ને રોજ અમદાવાદ પધાર્યા હતા. ઉદ્ઘાટન સમારંભ ઉપરાંત સોસાયટીના તેમ જ ગુજરાત યુનિવર્સિટી યંત્રણના સભ્યો, આમંત્રિત ગૃહસ્થો અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને શ્રી જયકર સાહે વાર્તાલાપનો કાર્યક્રમ પણ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. બન્ને સમારંભોમાં ચર્ચાના વિષય હૃદય કેળવણી ને ગુજરાતની બાવી યુનિવર્સિટી અને તેના શિક્ષણનું વાહન કે માધ્યમ હજી હોય એ જ હતો. વાર્તાલાપની પ્રસ્તાવના કરતાં શ્રી માવલંકરે, ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ આદંત લેવો કે નહિ અને કેળવણીનું વાહન માતૃભાષા જ રાખવી કે બીજી કોઈ બાષાનો આશ્રય લેવો, એવા ‘બધાને મુંઝવનારા’ બે પ્રશ્નો પૂછીને તે બાબત માર્ગદર્શન આપવા શ્રી જયકરને વિનંતિ કરી.

શ્રી જયકરે ઉપરના બન્ને પ્રશ્નોની બહુ જ છઠ્ઠાદાર અને સોદાક શૈલીથી અંગ્રેજીમાં ચર્ચા કરી અને જણાવ્યું કે, તમારે યુનિવર્સિટીની બાવના પ્રથમ પ્રલંભમાં નજર કરવી જોઈએ, કે જેથી તેનો પાથો બળ વ્યાપક બને.

યુનિવર્સિટી માટે આવશ્યક ગણાતી વિવિધ સંસ્થાઓ નિર્માણ કરીને તેમની વચ્ચે સહકાર સ્થાપવ કરવો જોઈએ. અને જ્યારે, એ બધાને પરિણામે, પોતાના પ્રાન્તમાં ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ ઇ. ના વિકાસ માટે યુનિવર્સિટીની અનિવાર્ય જરૂર છે એમ તમને થાય, ત્યારે જ તમારે ચાર્ટરનો વિચાર કરવો જોઈએ. તે વખતે તમને વગર માગ્યે તમારી સરતે ચાર્ટર મળી શકશે. પણ જો આજે સરકાર પાસે તમે ચાર્ટર માટે નબળા તો તે મળે તોય તમારા અનેક પ્રિય શિક્ષાન્તોને બોલે બહુ તો મળી શકશે. અજગત, દરેક પ્રાન્તને સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી હોવી જોઈએ એમ હું ચોક્કસ માનું છું. પણ તેની સાથે જ તારો એવો પણ દૃઢ અભિપ્રાય છે કે, કોઈ પણ સરકારના — પણ તે સરકાર આપણી પોતાની રાષ્ટ્રીય સરકાર હોય કે આજના જેવી હૃદયી કલમ હેઠળની હોય — કાયદી તે સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ.

યુનિવર્સિટીના શિક્ષણના માધ્યમની બાબતમાં તે માધ્યમ માતૃભાષા જ હોવી જોઈએ એ વિષે તત્કાલ સત્તેજ ન હોઈ શકે, પણ વ્યવાહારની દૃષ્ટિથી તેમાં કોઈ બંધોછાંડને અવકાશ છે કે નહીં, એ શ્રી માવલંકરે રબ્બ કરતા પ્રશ્નને જવાબ આપતાં પૂર્વાધતે પોતાનો હાથ ટેકો આપી ઉતારાધને અંગે તેમણે પણ પ્રશ્ન પૂછનારના આશયને જ અનુસોદન આપ્યું. મદ્રાસિયાલક્ષના વર્ગોમાં સંસ્કૃત, ગુજરાતી કે તમારા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ને ઇતિહાસ જેવા વિષયો એકઠા ગુજરાતીમાં શોખવવાની સરવાત જરૂર કરી શકાય, પણ આધુનિક વિજ્ઞાન તથા સામાજિક શાસ્ત્રોમાં માતૃભાષાનો આશ્રદ રાખીએ તેા તે હકામત જ ગણાશે, એમ તેમણે જણાવ્યું.

સંશોધનકાર્યને અવલક્ષીને તેમણે કહ્યું કે, તમારા દેશની સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ વગેરેનું સંશોધન એવું હોવું જોઈએ કે બીજા પ્રાન્તો ને દેશના વિદ્વાનોને તે જાણવાની ફરજ પડે અને તેઓ તે જાણવા માટે હોડતા આવે અને તમારી ભાષા પણ શીખી લે. અને દાખલો આપો કે, જર્મન ને બેબાના સંશોધન એવા પ્રકારનું હતું, હુનિયાબરતા હોતો તે સમજવા તે ભાષાઓ શીખ્યા. આટલું કહી શ્રી જયકરે અત્યાર મુકીના પોતાના તરફના પ્રવાહને બીજી જ દિશામાં વાળ્યો, અને આગળ ચલાવ્યું કે, પણ તમે તે માટે વાઢ જેતા બેસી રહેશો? તેમ કરવું જાણ્યે જ ચોસાય. માટે તમારા સંશોધનકાર્યની બીજા પ્રાન્તોને ને દેશોને જાણ થાય, તેને આન્તરપ્રાન્તીય અને આન્તરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા મળે, તે માટે તમારે તેને અંગ્રેજી ભાષામાં રબ્બ કરવું પડશે! પહેલામાંથી આ બીજું વિધાન. શી રીતે ફિલિત થાય છે એ સામાન્ય જીજ્ઞાસી સમજવું અપરૂં પડે છે.

યુનિવર્સિટીના ચાઈરની બાબતમાં શ્રી જયકરના અભિપ્રાય પર બાંધીજના, યા કહો કે થઈ ચીરીના પ્રબળ સામ્રીય શિક્ષણ આદિલનના, મતની છાપ પડી હોય એમ ચોક્કસ જણાય છે. કારણ, જે મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી કમિટીના તે પોતે પ્રમુખ હતા તે સરકારે જ નીમેલી હતી ને? તે યુનિવર્સિટી માટે ચાઈર ચાડુ તેમણે કઈ બક્ષામણ કરી છે? અને તેના સેનેટ-મંડળ વગેરેના ઘડતરમાં સરકારથી સ્વતંત્રતાનું શું ધોરણ સાચવ્યું છે? એ તો ઠીક, પણ માતૃભાષાની બાબતમાં તેમણે આપેલા અભિપ્રાય આપણી કશી પ્રગતિમાં કોઈ પણ રીતે મદદકર્તા થઈ શકે તેવો નથી. કારણ, કેવળશીની કોઈપણ કક્ષાએ તેનું માધ્યમ માતૃભાષા સિવાયની બીજી કોઈ પણ ભાષા બને તો તેનાં કુપરિણામો તે ભાષા બોલનારા આખા સમાજના જીવન ઉપર યથા વિના રહે જ નહિ. તે જ પ્રમાણે સંશોધન કોઈ પણ અંગ્રેજી નેવી પરદેશી ભાષામાં ચાલે તો તેના લાભથી પણ પ્રાન્ત વચિત જ રહે. ઉચ્ચ અભ્યાસ કે સંશોધનને બાંધીની બધી કેળવણીથી સ્વાવ અલગ પારી સંભવ જ નહિ. તેની સાથે તે સંકળાયેલાં રહે તો જ તેમાં ગૌરવિતા સંભવે ને તેનાં ફળ કોઈ કાળે પણ સમાજને— કે જે સમાજ યુનિવર્સિટીના બહેનો પાથે હોવા જોઈએ એમ શ્રી જયકર પોતે કહે છે—આપવા મળશે. અને સંશોધન-ક્ષેત્રેના પ્રથમ ને મહત્વનો ઉર્દા પ્રભમાં નવા પ્રાણ પૂરવાનો

નથી શું? સંશોધન એટલું પ્રમાણ અને કીમતી બને તો દુનિયામાં તેનો ટંકો વાગ્યા વિના રહેવાનો નથી. પણ ટંકો જ વગરવાને હોંઠે, ને માતૃભાષાની અવજા કરી માત્ર કેવળ અચારથી જ રાજગત કરીને તો આપણી દીનતા ને પામરતાની જ દુનિયામાં જોડેલા વરો. કોઈ સ્વમાની પ્રભુએ આનું કપું જાંવડું નથી. હાખલો હોત તો શ્રી જયકર તે જરૂર ટાંકત પણ તેમણે ટાંકેલો હાખલો જુદો જ હતો.

શ્રી જયકર સાહેબનો આભાર માનતી વખતે શ્રીમતી વિદ્યામીરીએ તરત જ તેમને આશ્વાસન આપ્યું કે, તમારો ઉપદેશ અમે આત્મસાત્ કરેલો જ છે. અમે અંગ્રેજીમાં એક સંશોધનનું 'જર્નલ' પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિર્ણય ક્યારેનાય કરેલો જ છે. જયકર સાહેબના ઉપદેશની પાછળ આ નિર્ણયે તો પ્રેરણા આપવાનો ભાગ નહિ બન્યોયો હોય, એથી એક શંકા શ્રોતાઓના મનમાં જોડ્યા વિના બાંધે જ રહી હશે. ક્યાં શ્રી ફાઈસ, દત્તપત મંડળની પરંપરા ને ક્યાં આ અંગ્રેજી ભાષામાં ચલાવવાના 'જર્નલ'નું આદર્ ફાણું અને તે છે. સ. ૧૯૪૫ની સાલમાં.

ઉદ્ઘાટનપિધિ વખતનું ભાષણ પણ અંગ્રેજી ને બદલે ગુજરાતીમાં કે હિન્દુસ્તાનીમાં થાત તો જરૂર ઔચિત્ય સચવાત. પણ જયકર સાહેબ રાષ્ટ્રભાષાની વસ્તુને હજી હકીકતી પાથે જ પહોંચેલી માનતા નથી, એમ એક પ્રશ્નના તેમણે આપેલા ઉત્તર પરથી જણવા મળે છે.

પાંકુર અ દેશપાંટે

રચના કાર્ય - ૩

ઉપર જણાવેલું દરેક કામ એક અલગ સંરચા દ્વારા ચાલે એ આવશ્યક નથી. પરંતુ દરેક ક્ષેત્રમાં દરેક કામને માટે વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ અને તેની જવાબદારી પોતાની ઉપર લેનાર કોઈ વ્યક્તિ કે સમિતિ હોવી જોઈએ એ અવશ્યક છે. અસાધ્યતાનીથી કોઈ કામ રહી જતું ન જોઈએ. કેટલાંક કામોને માટે એક એક અલગ સંરચા હોવી અનિવાર્ય છે. પણ કેટલાંક કામ પરસ્પર એવાં ગૂંથાયેલાં હોય છે કે તે કામો એક જ સંરચા માદૃત કરવાં એ જરૂરનું છે.

આ બધા સગવડ અને સમજના પ્રશ્નો છે. એમાં બધાં ક્ષેત્રોને માટે કોઈ એક જ નિયમ ન બનાવી શકાય. પણ સંસ્થા એક હોય કે અનેક, ખૂબ મહત્વની વાત તો એ છે કે આ સંસ્થાઓમાં અને તેમના અલગ અલગ વિભાગોમાં પૂરેપૂરી મેળ હોવા જોઈએ. એક વ્યક્તિ કે એક મંડળ પોતાના જ કામમાં પોતાનું બધું ધ્યાન પરીવે એ બહુ સારું અને આવશ્યક ગુણ પણ હોઈ શકે. પરંતુ જો તે પોતાના કામ સિવાયનાં બીજાં કામોને નક્કમાં

માનવા માટે તો એ રચનાત્મક કાર્ય કરતાં છતાં પરિણામે ખંડનાત્મક કામ જ કરે એમ બને. આપણને કોઈ એક જ કામમાં રસ હોવા છતાં બીજાં કામોની કદર કરવાની અને તેમની આવશ્યકતા પિછાનવાની આપણામાં લુહિ હોવી જોઈએ અને જ્યારે તે કામો ચલાવવાના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા થાય ત્યારે તે વિષે વિચાર કરવાની શક્તિ પણ હોવી જોઈએ. રચનાત્મક કામના ઉદ્દેશ અને અર્થિસાની અસર બુદ્ધિકા જોડેલી અંશે આપણે સમજવા હોઈશું તેટલે જ અંશે આપણે આ કરી શકીશું.

એટલે એમાં મોટા કે લુહિમાન તથા નાના કે અક્ષવાન, ચારે પ્રકારના કાર્યકર્તાઓ પર એક જવાબદારી છે. નાના અને અક્ષવાન કાર્યકર્તાઓને જો એવો ખ્યાલ હોય કે તેમનું કામ કેવળ સૂચનાઓ અને આજ્ઞાઓને અમલ કરવાનું જ છે, તેમાં રહેલી સામ્યતા અયોગ્યતા કે સિદ્ધાંત સમજવાની માયાકૃત કરવાનું નથી, તો તેઓ જીલ્લ કરે છે. એ રીતે કરેલું કામ જડ હશે અને રચનાત્મક હોવા છતાં રચનાત્મક કામના આશયને સિદ્ધ નહિ કરી

રાકે. સાખા કાંતનારીઓનું કેવળ શેઠને માટે કાંતવું એ એમ મૂળ ઉદ્દેશની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ કામ જ છે તેમ આ પણ છે. બીજી બાજુએ, પોતા કાર્યકર્તાઓના મનમાં પણ એ એવો ભાવ હોય કે નાના કાર્યકર્તાઓએ દરેક કામનો મૂળમૂત સિદ્ધાંત સમજવાની જરૂર નથી અને તેમણે તે વિષે ચર્ચા કરવાની કૃષ્ટતા ન કરવી જોઈએ, તેમણે તે કેવળ શ્રદ્ધા અને આજ્ઞાકિતાવાની વૃત્તિથી આજ્ઞાઓનો અમલ જ કરતા રહેવું જોઈએ, તો પણ રચનાત્મક કાર્યમાંથી આપણે એ શક્તિ પેદા કરવા ઇચ્છીએ છીએ તે પેદા નહિ થાય.

એ જ રીતે એ કાર્યકર્તાઓને જુદીની કાંઈક અધિક બક્ષિય ગણા છે તેમણે પણ જુદીની કિંમતની મર્યાદા સમજવી જોઈએ. જુદાગાન યુવાનોમાં પ્રાયઃ એવો ખ્યાલ બેઠામાં આવે છે કે તેઓ વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે એટલે એ વસ્તુ વિચારથી ન સમજાય તે ખોટી જ હોવા જોઈએ. એટલે ત્યાં સુધી કોઈ વસ્તુ તેમની જુદામાં સંપૂર્ણ રીતે ન બીતે ત્યાં સુધી તેમને તેનો અમલ કરવો પડે તો તેમાં તેમને તેમનું વ્યક્તિત્વ દબાઈ જવું હોય છે. પરંતુ સમજાવતી કેવળ વિચારશક્તિથી વિકાસ પામે એવી વસ્તુ નથી. સમજાવતીની જુદી માટે વિચારની સાથે જીવનના અનુભવની પણ જરૂર છે. અને અનુભવ તો દરેકે અંશે જગત વધતી લય તેમ તેમ થાય છે. આથી આપણામાંના વધારે અનુભવી અને જુદામત માણસના અનુભાસનમાં રહીને નિષ્પાત્વક કામ કરવાની જરૂર દરેકને છે જ. આપણા રચનાત્મક કાર્યકર્તાની રીત અદિ'સક છે એટલે તેનું અનુભાસન કાર્યકર્તાઓની શ્રદ્ધા પર જ નિર્ભર છે. આવી શ્રદ્ધા ન હોય તો જુદા કાર્યને પાર પાડનારી નહિ પણ બગાડનારી અને છે અને જુદાગાનોની સંખ્યા જેટલી વધારે હોય છે તેટલા જ વધારે વાડાઓ હોય છે તથા લોકોમાં વેરહતરેહની રા'કાકુરા'કાઓ તકવિત' અને જુદાબેદ કરનારાં મતભાંતરે ફેલાય છે. એક સત્યરૂપે કલ્પનાની વિવિધતાને જ કલિનું લક્ષણ કહ્યું છે.

આ જ દૃષ્ટિએ બીજી એક વસ્તુ એ છે કે, એક જ કામને માટે એક જ શ્રેયમાં બે પ્રતિસ્પર્ધી મંડળ નહિ હોવાં જોઈએ. કાકારાહેળનું એક વચન બહુ પ્રસિદ્ધ છે— 'બે ઘડિયાલોની પેઠે બે નેતાઓનો મત કદી એક નથી હોતો.' ઘડિયાલોની બાબતમાં તો વૈજ્ઞાનિકોએ નીચળીથી શાક્તી ધરિયાળની શોધ કરીને રસ્તો કાઢ્યો છે. નીચળીના એક જ પ્રવાહ દ્વારા ચાલનારી રો'કેડો ઘડિયાલો એક જ સમય ભતાવે છે. પરંતુ બે જુદાગાન વ્યક્તિઓમાં લાંબા વખત સુધી 'એક જ ભત્તરો પ્રવાહ ચલાવવાની કોઈ તરકીબ હજી નીકળી નથી.

પરંપરાગત રીતોમાં અમુક અંશે એવી એકતા પેદા કરવાનો મુશ્કેલી હોય છે અને આથી જ જુદાગાન માણસો પોતાની અસર તણે આવનાર લોકોમાં અનુકૂળ રીતો

નિર્માણ કરીને એકતા પેદા કરવાની કોશિશ કરે છે. પરંતુ એથી નાના નાના સંપ્રદાય અને વાડા બની જાય છે. તેમનો એ જ પ્રકારનું કાગ કરનારા બીજા લોકો સાથે કરો મેલ નથી હોતો. આ વસ્તુ એકતાને નુકસાન કરનારી હોય છે; એકતા વધારનારી નહિ.

બે માણસ એક જ ભત્તરું કામ કરવા ઇચ્છે છે. પરંતુ બન્નેનો સ્વભાવ, કાગ કરવાની રીત કે વિચારોમાં ભેદ છે. પ્રયત્ન કરવા છતાં એકબીજા સાથે કાગ કરવાનું તેઓ અસંભવિત માને છે.—આ રિથતિમાં શું કરવું? મારો અભિપ્રાય એવો છે કે, બેમાંથી એ વધારે સમજી હોય તેણે—બીજામાં અશબ્ય અરિય, જેઈમાંની અથવા પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા એવા કોઈ દોષ ન જણાવે હોય તો,— તે કામ અથવા શ્રેયમાંથી પોતે ખસી જવું જોઈએ અને બીજા કાગ કે શ્રેયને અપનાવવું જોઈએ. પેલી બીજી વ્યક્તિના સ્વભાવ, રીત કે વિચારમાં કોઈ ભલ હશે તો અનુભવે તે પોતે જ તે સુધારી જ લેશે. ખસી જનાર કાર્યકર્તાએ ખસી જવાની સાથે સાથે બીજી વ્યક્તિની ટીકા કરીને અથવા તેની મૂંઝાનું અતિસાધાકિયમું વર્ણન કરીને તેની સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા ધક્કાઢવાનો પ્રયત્ન ન કરવાની નીતિ રાખવી જોઈએ. ભલકું, પેલા ભાઈ એ જ કામ કરે છે એ પોતાને પણ પ્રિય છે એટલે તેણે બહાર રહીને પણ તેને જેટલી બની રાકે તેટલી રાહત કરવી જોઈએ. આમ કરતાં પોણા સમય પછી એક દિવસ અનુભવે બન્નેને જણશે કે તેઓ એકબીજા સાથે કામ કરી શકે છે અને પોતાનાં વિચાર, રીત અને સ્વભાવમાં એકતા લાવી રાકે છે. અદિ'સક વહેવારનું આ આવશ્યક પરિણામ છે.

બીજાનાં અરિય, ઉપમાદારી કે નિઃસ્વાર્થતા વિશે સક એ તેની સાથે નહિ બનવાનું કારણ હોય ત્યાં બે પરિસ્થિતિઓ પેદા થાય છે—એક એ કે સક હોવા છતાં પેલા સમજી માણસ પાસે તેની કોઈ સાબિતી નથી અને બીજી એ કે તેની પાસે પૂરતી સાબિતી છે. પહેલી પરિસ્થિતિમાં તેનું કર્તવ્ય એ જ છે જે સ્વભાવભેદ વગેરે દારણોના સંબંધમાં ઉપરજીવવાવાગાં આવ્યું છે. ત્યાં સુધી પૂરેપૂરી અને નક્કર સાબિતી ન મળે ત્યાં સુધી ચાંત રહેવું જોઈએ. બીજી પરિસ્થિતિમાં નીડરતાથી તેના દોષ બહાર કરી દેવા એ લોકહિતની દૃષ્ટિએ તેનું કર્તવ્ય છે.

ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓ જીવનની આદિસદ નવરચનો અને દેશની આઝાદી માટે નીતિશિક્ષણ તરીકે અનિવાર્ય છે. તે સિવાય કામ કરવાના બધા પ્રયત્નો દેખાવમાં રચનાત્મક અને ઉપરકપરથી પરિણામદારક જણાવા છતાં પરિણામે ભાગલા પાડનાર અને ફાટફૂટ ઉત્પન્ન કરનાર નીવડે એમ બને.

કેશુઆરી, ૧૯૪૨ના દિવસે

'સર્વોદય' પરથી

કિં ૫૦ મહારાજાના

સ્વરાજ વિં શિક્ષણ ?

શિક્ષણ-નગરમાં ડૉ. સારજન્ટનું નામ ઢબણું ઢબણું થયું હતું. મધ્યસ્થ સરકારના શિક્ષણ સલાહકાર એ છે. સરકારે હિંદની સાચી પ્રતિનિધિ આવીશ્ય એ એકમાત્ર વસ્તુ સ્વરાજ, તે પ્રશ્નને મારી કાઢીને એજાએ મુક્યા બાદ, નવા એ મોરચા કાઢ્યો છે તે દેશની યુદ્ધ બાદની યુનિવર્સિટીના. તે નવીન મોરચાના એક અંગ તરીકે, મિ. સારજન્ટના મધ્યસ્થ સરકારી કેળવણી મંડળ તરફથી એક લાંબી ભવિષ્યની શિક્ષણયોજના બહાર પડી છે. તે ૭૫૨ દેશમાં સારી માહીતી કાઢેલા ધ્યાય ન. કાંઈક તેને જવાબ રૂપે, ઢબણું આ માસના આદિમાં જાણી યુનિવર્સિટીના પદવીદાનના નિગિરિને બોલવા પ્રસંગ આવતાં, મિ. સારજન્ટે પોતાનું પ્રવચન કર્યું. તેના ઠીક ઠીક લાંબા સાર ‘ટાઇમ્સ’ માં લેવા. શરૂમાં જ ડૉ. સારજન્ટ આ યોજના વિષે ‘ન મન ન મન’ જેવું શું કામ કરે છે તે તો ખબર નથી. તે કહે છે, “આ સરકારી યોજના નથી. અને એકે કેટલાક અવળા દોરાયેલા લોક માટે નામ તેની જેટલે સાંધ્યા જ કરે છે, છતાં તે મારી યોજના પણ નથી.” મધ્યસ્થ કેળવણી મંડળનાં છેલ્લાં ૨-૫ વર્ષનાં કાર્યોનું ક્ષેત્ર તેમાં નીતરી રહે છે એમ જાણી, તે એમ પણ કહે છે કે, કેટલીય પ્રતિક સરકારે તે ધારણે પોતપોતાની શિક્ષણ-યોજનાઓ ધરે છે.

આ વ્યાખ્યાનમાં ડૉ. સારજન્ટ શિક્ષણમાં પ્રગતિ બાબત, પોતાના અનેક હિંદી ચિત્રોમાં એક પ્રકારની હારણ-વૃત્તિ રહેલી છે, એમ કહે છે. આ વૃત્તિથી તેઓ એમ માને છે કે, સરકારી મંડળની યોજના ગમે તેવી રૂઢી ફાળા હશે, પરંતુ તે કદી કાવરો નહિ, કેમ કે તે સાચા ભાવનાથી અમલમાં મુકાશે, એવી આસા ન રાખી શકાય. અને આવી જાતિ કેટલાક લોકલોર્ડોનાં કામ લેવા પરથી જન્મી હશે એમ (તે વ્યાખ્યાનમાં) તે માને છે. આમ માનવું જ એમને માટે સરળ અને જરૂરી છે. કેમ કે એ સી રીતે કદી કે માની શકે કે, હિંદીઓમાં તેમને એ હારણ-વૃત્તિ લાગે છે તે હારણ-વૃત્તિ નથી, પણ અંગ્રેજો ન્યાય અને બુદ્ધિથી એ સ્પષ્ટ છે તે પણ નહિ જ સમજવાની જક લઈને બેઠા છે, એથી હતાશાની કે નિરાશાની એ વૃત્તિ છે. હિંદીઓ એમના શિક્ષણના વ્યાપક પ્રચારની બાબત જરાય હારણ બન્યા હોય, તો ગયા જ અહિંના સેવાગ્રામમાં એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિવહ મળે તે શું કામ મળત ? અને તેમાં એવો સુર શું કામ નીકળત કે, સરકાર વગેરેની વાતો ડોડી સેવાગ્રામને કેન્દ્ર લઈ ત્યાં જાણું કામ જમાવવા માટે ? વાત એમ લાગે છે કે, ડૉ. સારજન્ટ પણ ‘સાક્ષી સ્વરાજ’નાં બહુમાં કૂંડી, મોરારજીના પોષા દોડાવી, જગતની જગતને દેખાડવા માગે છે કે, અમે હિંદ માટે બહુ ચિંતિત છીએ. તેને સાઠ તે અમેરિકા ગયા.

પરંતુ, હિંદી લોક હવે પ્રત્યક્ષ અને અત્યારે કાંઈક થઈ લેવા માગે છે. અને તે બાબતમાં એ લેવા મળે તે પરથી જ પોતાની સાચી અદ્ધા ધરવા ધારે છે.

આ ‘આવડા’ સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યાનાં રમ્ય ચિત્ર દોરતાં સારજન્ટ સાહેબ વિંકનનું નામ લેવા લાગે છે. અને એમના હિંદી ચિત્રોની ટેકડી કરે છે કે, ‘તેઓ રાજદારી મત આગળપડતા ધરાવે છે એમ તમે કહેશો ને તેઓ નતે માને છે; પણ તેમના શૈક્ષણિક ને સામાજિક મત મને પછાત લાગે છે.’ અને નવા મેન્યુએટોને તે કહે છે, “તમે ‘ચિદ્રિશ સામાજ્યની સાંકળો’ નામથી ઘણી વાર વર્ણવાતી યોગમાંથી છૂટી સ્થાનિક બનાવટની સરખા જ કરતી જાણીમાં જંધાઓ, તો તે મોટી દુઃખની વાત થશે.”

આધુનિક લોકશાહીના પુરુષપદોક પુરુષ વિંકનનું નામ લઈ, આમ સુરજન અને સ્વરાજ વચ્ચે શું થવાશે કરવે, એ સત્યનિષ્ઠ હોવા જોઈએ એવા કેળવણીકારને તો નજરે પડે. પણ શ્રી. સારજન્ટ એ જ મોટા કરે છે. ‘ટાઇમ્સ’ બોલે ઠરિયા ‘તો રિપોર્ટ’ ઉઠે આ વસ્તુને પુરાવો આપે છે. શ્રી. સારજન્ટ અતે કહે છે—“હું કદી રાજદારી માણસ હતો નહિ ને હું નહિ. પણ એનો અર્થ એ નથી કે, હું ને કારકશાહીની નીતિરીતિને આખો ને આખો વરેલો છું. રાજપદતિઓ વિષે મારામારી તો માત્ર ખૂબ જ કરે છે. ને ઉત્તમ વલીપદ કરવું હોય તે ઉત્તમ છે. રાજદારી કંઈકો માલ છે, તેથી આ દેશનું શિક્ષણ-કાર્ય ખમવું નહિ જોઈએ. તે એવું ક્ષેત્ર છે કે જ્યાં સફળતા સી લોક સાથે મળી કામ કરી શકે છે.....” આ બધા ગેરા માણસને કેણું સમજવે કે, હિંદનું શિક્ષણનું મોટું ને મુખ્ય કામ એની સ્વતંત્રતા છે ? સ્વનાત્મક કાર્યના પરમ શિક્ષક એવા એના નેતાને રાદે એ બેળવતું એમાં જ આ દેશ માટે સાચો શિક્ષણ-પ્રવલન સમાયેલો છે ? અને મિ. સારજન્ટ એ વાતોને શિક્ષણ સમજીને ઠાકવું રાખે છે, તેણે જ આ દેશની જાણી વળી મળવત કરી છે ? એ કામ રખેને પ્રતનાયકો પોતાની આજાદ દબે ગોઠવે, તેથી તો સરકાર બહાર નીકળે ને ?

સારજન્ટ સાહેબ પોતાની પદવીદાનવાણીમાં કહે છે કે, ‘શિક્ષણ હમેશા સાદું જ હોય એમ ન માનતા; તે બે સાચી રીતે અપાય તો જ સાકે. એમ કે, જ્યો જર્મન શિક્ષણ કેવું પાપ-સાધન બની ગયું છે.’ હિંદની અંગ્રેજ કેળવણી આનું જ બીજી રીતે બનેલું પાપ-સાધન નથી ? તે સાચી દાનવથી નથી અપાયું. તેમાં એના વેપાર-ગ્રાહ રાજ્યની અમરતાને સંકેપ રહેલો છે. એને લઈને એમાં મારામાર કુશિક્ષણ પેડું છે. એક ઉગ્રા પ્રભને તેણે અવળા પાયા બંધાવવા જેવું કુપરિણામ આવ્યું

છે. પણ આ બધું મિ સારજનન સમજી શકે. ને સમજે તો હિંદી શિક્ષણ માટે કોઈ ચોથા હિંદીને સલાહમાં લેા એમ જ તે સરકારને પહેલી સલાહ ન આપત? ખેર. એમની યોજનામાં શું છે, તે જાણવા માટે, તે યોજનાનો બને તેટલો દ્રઢ સાર હવે પછીના અંકમાં આપવા ધારું

છું. આપણી દેશને માટે મૂળ ને મુખ્ય યોજના સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિ માટેની છે, એ ભૂમિકા જીવાવી ન ભેઈંચે. તો આવા અવગણ પ્રયત્નો પણ કાંઈક મદદ કરી શકે; કાંઈ નહિ તો આપણને બરમાલી તો ન જ રાકે.

મગનલાઈ ટેસાઈ

આર્થિક વિકાસની યોજનાઓ

હમણાં હમણાં આખી દુનિયામાં યુદ્ધોત્તર આર્થિક વિકાસની યોજનાઓ થવા માંડી છે. તે મુજબ હિંદમાં પણ સરકારી અને બિનસરકારી ગરુજો તે વિષે વિચાર કરે છે. હિંદી સરકારે તેને માટે એક અલગ ખાતું બાંધ્યું છે અને તે યોજનાઓ વિચારે છે. પ્રાન્તિક સરકારો પણ તે બાબત વિચાર કરે છે. સર પુરુષોત્તમદાસ અને બીજા કેટલાક હથોગપતિઓએ એક યોજના દેશ સમક્ષ રજૂ કરી છે. બીજી પણ યોજનાઓ સ્વતંત્રપણે તૈયાર થઈ છે. આ યોજનાઓ મુખ્યત્વે કેવી ભતની છે તે આપણે દ્રઢામાં ભેઈંચું.

રશિયાની પ્રેરણા

રશિયાએ ૧૯૨૮માં પહેલવહેલી આર્થિક વિકાસની યોજના પ્રથમ વરસ માટે કરી અને તે સવા ચાર વરસમાં પૂરી કરીને ૧૯૩૩માં બીજી અને ૧૯૩૮માં ત્રીજી યોજના કરી. આમ યોજના દ્વારા કામ કરવાની રીતનો વિચાર ત્યારથી દુનિયાએ અપનાવી લીધો છે. રશિયા જોને પછાત દેશ તેવી યોજનાઓ થવાથી ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધી શક્યો તે ભેઈંચે બીજા દેશો પણ તે મુજબ આર્થિક વિકાસની યોજનાઓ કરવા મંડ્યા છે. ૧૯૩૮માં બ્રિ. હિંદના અગિયાર પ્રાન્તોમાં મહાસભાવાદી પ્રધાનગરુજો હતાં ત્યારે ગદાસભાની કારોબારી સમિતિની સૂચનાથી, જુદા જુદા પ્રાન્તોના ઉદ્યોગખાતાના પ્રધાનોની એક પરિષદ બોલાવવામાં આવી હતી અને તેણે પંડિત શ્રી. જવાહરલાલના પ્રમુખપદે, દેશના આર્થિક વિકાસ માટે વિચાર કરવા એક કમિટી નીમી હતી. તે કમિટીએ જુદા જુદા વિષયોના સહકારથી તે બાબત કેટલાક પ્રાથમિક વિચાર કર્યા હતા. પણ ૧૯૪૦ના નવેમ્બરમાં જવાહરલાલજી પકડાઈ ગયા ત્યાર પછી તે કામ આગળ ચાલી શક્યું નહિ. એટલે તે સમિતિ મારફત કોઈ સળંગ યોજના તૈયાર થઈ શકી નહિ.

સર વિશ્વેશ્વરૈયાની યોજના

સર વિશ્વેશ્વરૈયાએ ૧૯૩૪માં દસ વરસની એક સળંગ યોજના આખા દેશ માટે તૈયાર કરી હતી. તેના મહત્વના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ હતા:-

૧૯૩૪માં દસ વરસની
યોજના પછી

આખા દેશની આવક	૨૫૦૦ કરોડ રૂ.	૫૦૦
ઉદ્યોગોમાં વાર્ષિક આવક	૪૦૦ "	૨૦૦

મોટા ઉદ્યોગોમાં મૂકી રોકાણ	૨૦૦ "	૧૦૦૦
લોખંડ અને પેલાસની ઉત્પત્તિ	૧૧૦૦ હજાર ટન	૩૦૦૦
કાગળની ઉત્પત્તિ	૨૪૦૦૦	૪૦૦૦૦
કપડાની મિલો-૪૫૦	૬૫૦૦ હજાર	૧૨૦૦૦
—સાબો	૨૦૦ "	૩૦૦
મોટી વાર્ષિક તૈયાર થાય	—	૨૦૦૦૦
બેંકોમાંથી વાર્ષિક આવક	૨૦૦૦ કરોડ રૂ.	૨૫૦૦
બ્રિ. હિંદમાં બેંકોમાં જમીનનુદ્યત ખેતી	૨૧૨૦ લાખ એકર	૨૫૦૦
પીત્તી "	૪૬૭ "	૧૦૦
રસાયણ	૨૫૩ હજાર મેટ્રિક	૫૦૦
રેલવે	૪૩ "	૫૫
બીજી ઉદ્યોગ શક્તિ	૧૦૦૦ કિલોવાટ	૨૨૦૦
—ઉત્પાદન	૧૮૦૦૦ લાખ કિલોવાટ	
	કલાક	૪૦૦૦૦
વહાણો અને	૨૦૨ હજાર ટન	૧૦૦૦
ખેતી પર નલનાર લેહો	૨૫ કરોડ	૨૦
કરખાનામાં કામ કરનાર	૧૫ લાખ	૧૦૦
બધા ઉદ્યોગોમાં કામ કરનાર	૧૫૪ લાખ	૫૦૦
બધા ઉદ્યોગો પર નલનાર લેહો	૩૫૩ લાખ	૮૫૦
વિદ્યાપીઠોમાં સાલના વિદ્યાર્થીઓ	૬૨ હજાર	૨૦૦
કેલ વસ્તીમાં ભણેલા	૮ ટકા	૫૦
કેલ વસ્તીમાંથી વિદ્યાર્થીઓ	૮.૫ ટકા	૧૫

ઉપર પ્રમાણે દસ વરસમાં, આ દેશની ખેતી, ઉદ્યોગો, રસ્તા, રેલવે, કેળવણી વગેરેમાં ફેરફાર થઈ નથ એવો તે યોજનાનો ખ્યાલ હતો. તેને માટે શરૂઆતમાં રૂ. ૫૦૦ કરોડ મૂકી તરીકે ભેઈંચે અને સરકારને તે યોજનાનો અમલ કરવા માટે દર વરસે રૂ. ૧૦ કરોડ ખર્ચવા પડે એવી તેમાં મણતરી કરેલી હતી. યોજનાને અંતે રાષ્ટ્રીય આવક બમણી થાય અને તેમાં મોટા વધારો ખેતી કરતાં ઉદ્યોગોની આવકમાંથી થાય એવો ખ્યાલ કરવામાં આવ્યો હતો. ઉદ્યોગોમાં ખાસ કરીને રેલવે અને લકર માટે સાધનો બનાવવાનું, વિમાનો બનાવવાનું અને ઉદ્યોગો માટે ચત્રો બનાવવાનું કામ પહેલું હાથ ધરવાનું હતું. બીજા નંબરે બીજીથી સાધનો, મોટી, હથ, રસાયણો અને ધાતુ-કાચના ઉદ્યોગો આવડા હતા. કારખાનામાં કામ કરનારની સંખ્યા ૧૫ લાખથી વધારીને એક કરોડ સુધી લઈ જવાની હતી અને ખેતી પર નલનારની સંખ્યામાં ૫ કરોડનો વધારો કરવાનો હતો. ખેતીમાં સુધારા કરીને તેમાંથી થતી

આવકમાં ૫૦૦ કરોડ રૂ. નો વધારો કરવાનો હતો. ચંન્દ્રોગોની સાથે શુદ્ધોગોને ઉત્તેજન આપવાનું હતું અને જિંદગીની મુખ્ય ભરિયાતોની બાબતમાં લોકો સ્વાવલંબી થાય એવી યોજના કરવાની હતી. આ બધાં કામો છૂટક છૂટક વ્યક્તિઓથી પાર પડે નહિ, માટે સરકાર પોતે કેટલાંક કામ ઉપાડે અને દોરવણી આપે એવી તેમાં બહામણ કરવામાં આવી હતી.

આ જ યોજનાને કુંકારીને પાંચ વરસની યોજનાના રૂપમાં હાથેમાં તેના પ્રયોજકે રત્ન કરી છે. તેના મહત્ત્વના મુદ્દા ઉપરની યોજના પ્રમાણે જ છે.

ઉદ્યોગપતિઓની યોજના

આની યોજના નજર સમક્ષ રાખીને સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ વગેરે કેટલાક અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગપતિઓએ ત્રણ હપ્તોથી પૂરી થાય એવી એક પંદર વરસની યોજના ૧૯૪૪ ની રાષ્ટ્રઆવર્ગ બહાર પાડી છે. તેની મુખ્ય વિગતો નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. આખા દેશની કુલ આવક રૂ. ૨૨૦૦ કરોડ છે તે પંદર વરસમાં વધીને ૬૬૦૦ કરોડ, એટલે ત્રણ ગણી થાય. દરમિયાન વસ્તીનો વધારો (દર વરસે ૫૦ લાખ) થાય એ ગણતાં સરાસરી માથા દીઠ વાર્ષિક આવક રૂ. ૬૫ છે તે વધીને રૂ. ૧૩૫ થાય. માથા દીઠ ઓછામાં ઓછું વાર્ષિક ભરી ખર્ચ રૂ. ૭૪ થાય એમ ગણતાં વ્યક્તિ દીઠ રૂ. ૧૩૫ માંથી રૂ. ૭૪ ભરતાં આશરે રૂ. ૬૦ બીજા ખર્ચે માટે રહે.

૨. આવકના ૬ ટકા લોકો બચાવે અને તેનો મૂકી તરીકે ઉપયોગ થાય.

૩. ઉદ્યોગોમાં વીજળીબળનું ઉત્પાદન, ખાણ, સાંચા-કામ, મોલરો, રસાયણો, ડાંગ્રોગો, રેલ્વે, વહાણો, કોષ્ટરો અને વિમાનોને લગતા ઉદ્યોગો પહેલા હાથ ધરવા. બીજા નંબરે કાપડ, ચામડાં, કાચ, કાગળ, તેલ અને તમાકુને લગતા ઉદ્યોગો આવે. પહેલા વિભાગ માટે રૂ. ૩૪૮૦ કરોડ અને બીજા વિભાગ માટે રૂ. ૧૦૦૦ કરોડ મૂકી તરીકે નેહ્યે. બીજા પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં નાના ઉદ્યોગો અને ગ્રહોદ્યોગોને પૂરેપૂરી તક આપવી.

૪. ખેતીમાં સુધારો કરવા માટે પંદર વરસમાં રૂ. ૧૨૪૫ કરોડ નેહ્યે. ખેતરો પરરેશી બનરો માટે પાક ન પકવે પણ ખાદ્યબોરાઓની વસ્તુઓ વધારે પકવે અને દેશના ઉદ્યોગો માટે ભરી કાચો માલ વધારે પકવે.

૫. પીત્તની જમીન ૫૪૦ લાખ એકરથી વધારીને ૧૬૨૦ લાખ એકર કરવી.

૬. દસ ગામ દીઠ એક નમૂનેદાર ખેતીવાડી ચલાવવી. (કુલ ૬૫૦૦૦)

૭. રેલવેમાં ૨૧૦૦૦ માઈલનો વધારો કરવો, એટલે કે દોડી કરવી.

૮. ૩ લાખ માઈલ પાકા રસ્તા વધારવા, એટલે બમણા કરવા, જેથી એક હાલરથી વધારે વસ્તીવાળું કોઈ ગામ

મુખ્ય રસ્તાથી એક માઈલથી વધુ દૂર ન રહે.

૯. દરેક વ્યક્તિને ઓછામાં ઓછું ૩૦ ચો વાર કાપડ મળે એમ કરવું.

૧૦. દરેક કુટુંબ માટે ૫૦૦ ચો. ફૂટના વિસ્તારનું ઘર રહેવા મળે તેમ કરવું.

૧૧. શહેરોમાં દર ૧૦ હાલરની વસ્તીએ સરેરાશ ૪૦ ખાટલાવાળી ઈરિપતાલ રાખવી અને ગામડાંમાં ૫૦૦ માણસની વસ્તીએ એક હાલર અને બે નસો રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી.

૧૨. દરેક ગામમાં ઓછામાં ઓછાં પાંચ ધોરણ સુધી શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી, અને અમલ પટ્ટોને દિવસના થોડા બાગમાં ત્રણથી છ ગાસ સુધી શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી.

૧૩. આ બધાં કામો માટે કુલ ૧૦,૦૦૦ કરોડની મૂકી નેહ્યે. તે નીચે પ્રમાણે મેળવવાની વ્યવસ્થા કરવી.

સંપત્તિ' ૫૪	૧. ૩૦૦	કરોડ
અલ્પિં જમીનમીલો	૧૦૦૦	"
ખરેદના વેપારો વધારો	૧૦૦	"
ખરેદની લેમો	૭૦૦	"
પ્રભવી બચત	૪૦૦૦	"
નવું ઉણું કરેડું નાણું	૩૪૦૦	"
	કુલ ૧૦૦૦૦	"

૧૪. આ યોજનાને પરિણામે પંદર વરસમાં ઉદ્યોગો છ ગણા વધરો. ખેતીવાડી ૨.૩ ગણી વધરો અને બીજાં કામો ત્રણ ગણાં વધરો. અને ખેતી એ દેશનો મુખ્ય ધંધો રહેશે; છતાં ધંધાની વહેંચણી વધારે માફકસર થશે એવી ગણતરી કરેલી છે.

આ યોજનાનો બીજો ભાગ હાથેમાં બહાર પડ્યો છે, તેમાં ચીજોએ પોતાની યોજનાને અંગે કેટલાક મુદ્દાઓની ચોખવટ કરી છે અને જણાવ્યું છે કે, તેમની યોજનાનો ઉદ્દેશ કેવળ વધુ સંપત્તિ પેદા કરવાનો નથી પણ ધનની યોગ્ય વહેંચણી કરવાનો પણ છે. તેથી તેઓ ઓછામાં ઓછું કમાણીનું ધોરણ નક્કી કરવાનું અને તેના ઉપાયો સચવે છે; પણ રાજ્યના યોગ્ય અંકુશો હેઠળ ખાનગી સાહસને ઉત્તેજન આપવાનું અને ખાનગી કમાણી પર અંકુશ ન મૂકવાનું સચવે છે. એટલે કે, અમુક પ્રકારની આવક પર વધુ કરવેરા હોય, રાજની કિંમત અને નફાના ધોરણ પર અંકુશ હોય, પણ કોઈ ગણતરી વધુમાં વધુ કમાણી કેટલી હોય તેની મર્યાદા ન હોય. આ રીતે તેઓ મૂકીવાદ અને સંગમ્યવાદનો અચુક દબાવો બેરો પ્રયોગ દ્રષ્ટે છે અને એ ધોરણે હિંદની બાલિ અર્થવ્યવસ્થા યવી નેહ્યે એમ કહે છે.

શ્રી. અચવાસની યોજના

આની જુદા જુદા પ્રકારની યોજનાઓ લક્ષમાં રાખીને અને તેના ચાંપીદની વિચારસરણી અનુસાર વિચાર કરીને,

વધાની વેપારી કોલેજના આચાર્ય શ્રી અમરલાલ દમણી એક દસ વરસની યોજના દેરા સમક્ષ રજૂ કરી છે. તેમણે સરઆતમાં માંધીજના વિચારો, આધુનિક વિચારકોનું સમર્થન ટાંકીને, સમજાવ્યા છે અને ત્યાર બાદ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કયા ધોરણે સુધારા થવા જોઈએ તે બતાવ્યું છે. તેમાં સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. દરેક પ્રેમજનને પૂરતું ખાવાપીવાનું (૨૬૦૦ કેલરી), પહેરવાનું (૨૦ ચા. વા.), અને રહેવાનું (૧૦૦ ચા. ફૂ.) મળવું જોઈએ. કોઈ માણસ કામ વિનાનો રહેવા ન જોઈએ. પણ મોકલખ માલ વેદા કર્યા કરવાનું ધ્યેય ન હોય. 'કમ્પ વિચાર અને સાદું જીવન' એ ધ્યેય હોય. જગત દારખાનાં નહિ, પણ વિરેન્દ્રિત બેટોચોગો એ ધ્યેય હોય.

૨. યોજનાની રચના ગામડાં અને ગ્રામપંચાયતો પર થવી જોઈએ. આંતરિક વ્યવસ્થા માટે ગ્રામપંચાયતોને પૂરેપૂરી સત્તા હોય. તેનાથી આગળ તાલુકાનાં, જિલ્લાનાં, પ્રાંતોનાં અને અખિલ હિંદનાં મંડળો હોય. પણ યોજનાનું અંતર ગ્રામપંચાયત પર થાય. તેની ચૂંટણી ગામડે દરેક પુખ્ત જમારને માણસ કરે. અને તેમાંથી જ ઉપરનાં મંડળો માટે સભ્યો ચૂંટાય. એટલે ગ્રામપંચાયતની ચૂંટણી સીધી હોય અને ઉપરનાં મંડળોનો આડકંટરી હોય.

૩. આખી યોજનામાં ખેતી અને તેને લગતા કલોગોની સુધારણા અને શામેલોગોને મદદરતનું સ્થાન આપવું. ગામડાં અગર આજીવનના વિસ્તારોને વપરાશની યોજની બાબતમાં સ્વાવલંબી બનાવવા અને તેને અંગે સદકાર પ્રવૃત્તિઓ ખાસ વિકાસ કરવો.

૪. સ્વાવલંબી વિશાગોમાંથી વધારાની ચીજોની જ નિદાસ થાય અને તેને બદલે બહારથી નરૂરી ચીજોની આયાત થાય. આજને ધોરણે આંતરિક કે બહારનો વેપાર ન ચાલે.

૫. તાર, ટપાલ, રેલવે, બેન્કો, લીજી, ખણિ, ચંત્ર ઉપાદાન, વહાણો, એન્જિનો, મોટોરો, વિદ્યાના અને રસાયણોને લગતા કલોગો — જે પાયારૂપ કલોગો ગણી શકાય — તે બધા રાષ્ટ્રની માલકી અને વ્યવસ્થા હેઠળ હોય. તેમાં ખાનગી માલકી કે વ્યવસ્થા ન હોય. જેઓ તે કલોગો જમાવી બેઠા હોય તેમને ચોગ્ય વજતર આપીને રાષ્ટ્ર ખરીદી લેવાની વ્યવસ્થા કરવી અને તેમાં નવો પગપેસારો થવા ન દેવો.

૬. કાપડ, તેલ, ખાંડ, કાચ અને આખા જેવી વપરાશની ચીજોનાં જે મોટાં દારખાનાં ચાલે છે તેમનું કામ રાષ્ટ્રના અંકુશ હેઠળ ચાલવું જોઈએ, અને તે કોઈ રીતે શામેલોગની વેદાશ સાથે હરીફાઈ ન કરે તેમ થવું જોઈએ. શામેલોગો દ્વારા તે વસ્તુઓ પૂરતી વેચાર ન થાય ત્યાં સુધી જ એવાં મોટાં દારખાનાં ચાલવા દેવાં.

૭. ગાયોગામ દવાખાનાની અને કલોગ દ્વારા કેળવણી આપતી પ્રાથમિક શાળાની વ્યવસ્થા હોય અને દરેક નિરક્ષર ધોડને શીખવવાની વ્યવસ્થા હોય. ધોડો પણ કામ કરતાં નય અને શીખે.

૮. અમેગામ પીવાના પાણીની ચોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી, રહેવા લાયક ધરો બંધાવવાની યોજના કરવી અને રસ્તા સુધારવા વધારવા. નવા ૨ લાખ ગાર્લસ રસ્તાઓ ગામ-વ્યવહારને અનુકૂળ કરવા. ગાડાંવ્યવહાર માટે પાકા રસ્તા કરવાની જરૂર ન હોય.

૯. કોલ આર્થિક વહેણ ગામડાંમાંથી શહેરો તરફ નય છે તેને બદલે વહેણ શહેરોમાંથી ગામડાં તરફ વળવું જોઈએ. શહેરોમાં ગ્રામકલોગોને પાલક બનવો ઉચીકે કામ કરવું જોઈએ અને જે વાપર-માલ ગામડાંમાં તેવાર થઈ શકતો હોય તે શહેરોમાં તેવાર ન કરવો જોઈએ.

૧૦. યોજનાને અંગે નીચે મુજબ અર્થ થશે એવો અંદાજ છે:-

દસ વરસમાં આજીવનના કામથી અર્થ (કરોડ રૂ.)		
(૧) ખેતી સુધારણા	૧૧૭૫	૪૦
(જમીન ખરીદ, જમણી નકલો, નમૂનેદાર ખેતરો, ધોવાણ જમીન, પડાર જમીનનો ઉપયોગ, ધોરણ, કરજમુજિ વગેરે)		
(૨) શામેલોગોની ખેતવણી	૪૫૦	—
(ગાય ઠીક સાકારી રૂ. ૫૦૦૦)		
(૩) ખાચર અને ચોસ કલોગો	૧૦૦૦	—
(જૂનાની ખરીદી અને નવાની રાજઆત)		
(૪) વહાવ્યવહાર	૪૦૦	૧૫
(રસ્તા, રેલવે, (સવાભણી), વહાણો, બંદરો વગેરે)		
(૫) મ્યોરોગ, દવાખાનાં	૨૬૦	૪૫
(૬) કેળવણી	૨૬૫	૧૦૦
(૭) સરોથન	૨૦	—
	૩૫૦૦	૨૦૦

આ જરૂરી રકમ માટે ૨૦૦૦ કરોડની દેશમાંથી લેવા ઉપરાંતથી, ૧૦૦૦ કરોડની નવી નોટો કાઢવી અને ૫૦૦ કરોડ નવા કરેરોમાંથી મેળવવા. આજ અર્થનાં ૨૦૦ કરોડ રાજ્યકલેક્ષના કલોગોની આવકમાંથી મળી રહેશે. રાજ્ય વ્યવસ્થાનું અર્થ વધશે તે મોટા, અમલદારોના પગારનું ધોરણ કમી થશે તેમાંથી મળી રહેશે. કોઈને માસિક રૂ. ૫૦૦ થી વધુ નહિ મળે.

આપણા આર્થિક વિકાસ માટે, અજણી નોટોના અનામત બંટોળમાં એકી થયેલી અબજોની કિંમતની સ્થિતિ જમીનમીરીઓમાંથી આપણે ગદ્દ મેળવી રાષ્ટ્રીય અગર પરદેશના વેપારનો વધારો તેમાં કામ લાગશે એવી

આરા ન રાખવી. તેમ જ્યાં સુધી દેસમાંથી નાણાં ગળી રહે ત્યાં સુધી પરદેશનું કાર ન કરવું.

૧૧. આગમન્યાયતેની આવકનાં સાધનનીએ મુજબ રહેશે :—

(ક) હળ દીક પાંચ રોર અનાજ (ખ) હળ દીક દર વરસે પાંચ શિવસની ગફત મન્દીરી (ગ) લઘુ નેવા પ્રસંગેએ દાન (ઘ) લવાદ શી, દંડ, ચરણની આવક વગેરે.

૧૨. ચોળનાનું ચણતર સાર્થ, અહિંસા, સારીરશ્રમ અને માનવતા પર ચલુ જોઈએ અને તેમાંથી વિદેન્દ્રિત

ચુલોવાંચો અને રવાવલની આમસંધા બીમા થવા જોઈએ.

૧૩. ચોળનાની સફળતા માટે આ ભવના વિચારોથી રંધાયેલા, કુશળ અને લાલીમ પામેલા જીવાન કાર્યદ્રિનું ભય આપરક છે. કાર્ય કરે. અદ્ય શ્રદ્ધાવાળા હશે તે ચોળનાનો મહાસાગર સહેલાઈથી તરી સારશે, નહિતર નાનું કું કરવું પણ પાર કરવું મુશ્કેલ બનશે.

આ ઉપરાંત બિન-સરકારી ચોળનામાં શ્રી. રોયની ચોળના રહે છે. તે અને સરકારી ચોળનાઓ વિષે હવે પછીના અંકમાં. (ચાહુ) વિદ્યુલ્લાસ કોઠારી

નવું વાચન

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ શ્રી દેવાભાઈ પરેલ સ્મારક મંથમાળા પુ. ૧જી. સંવાદક — ગોપાલદાસ જવાભાઈ પરેલ, પ્રકાશક — શુભચંદ વિદ્યાપીઠ, અગાધવાદ. પાન-૪૨૦+૫૪, ડિ. ૪-૦-૦.

તાન્ત્રિકશાં પ્રસિદ્ધ યનારા આ લોકાપયોગી ધર્મ-મંથના નવીન સંસ્કરણના આરંભના તરિકે શ્રી. માનભાઈ દેસાઈએ લખેલ ‘અદિતનો લોકમંથ’ એ લેખનાંથી નીચેનો ભાગ ઉતાર્યો છે :—

કેલોક મંથ વિદ્વાન-અને પંડિત-લોચ હોય છે, ત્યારે કેલોક મંથ સામાન્ય લોકલોચ હોય છે. તેથી, બેકમાં હોવાનો સાર એક હોવા છતાં, તેમના નિષ્પણ અને શૈલીમાં તમારૂં બેક પડે છે; એટલું જ નહિ, તેમના મનનમાં અમુક જુદાપણુ આવી રહે છે. એક કે, બ્રહ્મચર અને યોગવાસિષ્ઠ બેક મંથો અતિ સત્યની તારિકક ચર્ચા કરનારા મંથો છે; બેક મંથ અધિકારી પુરુષની બ્રહ્મ-જિજ્ઞાસાથી પોતાનો પ્રારંભ કરે છે. છતાં ક્યાં બ્રહ્મચર અને ક્યાં આ ? પંડિતના મંથ તક કે પ્રમાણથી તાવની કોરી બૌદ્ધિક બીજુત શરૂતે કામ કરે છે; લોકમંથો મૂળ વસ્તુને કળા દ્વારા મદીને સરજ ને સીધું હૃદયગમ કરવાની ઇતિહાસ-પુરાણ-શૈલી લે છે.

આ શૈલીબેદને કારણે બેક મંથપ્રકારો નહિ જુદા ન હોય, એમ ભાસે છે. સામાન્ય લોકની બુદ્ધિને એમ કારણ છે કે, બ્રહ્મચર નકામું તાવનું દંપણું છે; નેવા વગર ચાલી શકે એવી દલીલજાણ એ છે અને એથી બેક, લોકમંથો સારી પેઠે લોકોમાં પ્રિય હોવા છતાં, પંડિતો અને તારિકેને એમ લાગે છે કે, તે નર્વો વહેંચે દેવાલે છે; તે નકામો વ્યાપાર છે. ત્યારે વાત સારમાં એમ હોય છે કે, વર્ષ પરત્વે ખાસ શૈલીથી કામ કરતા આ બેક મંથપ્રકારોનો મુખ્ય મૂળ હૈસ એક જ છે અને તે એ કે ઉભયમાન્ય મૂળ વસ્તુને એમ તેમ કરીને લોકગત કરવી.

આ હમે જોઈએ તો ઉપાઈ છે કે, યોગવાસિષ્ઠ મંથ એક લોકમંથ છે; પંડિતોની તારિકક હમે નહિ, પણ

લોકપ્રિય દ્વારોચ હમે તે પોતાનું કામ કરે છે, અને એમાં એની ખાસિયત હોય તો એ છે કે, તે હિંદુ-દર્શનના પરમ વત્તનો નિષ્પણ-મંથ છે. તેથી, જે જ્ઞાન માત્ર તારિકક કે ફિલસફી તેમાં ખાસ રંગેબોળી શુક્રમાં બેક બેકા હાથક ક્યાં કરે એમ ગનાય, તેને આ મંથ લોકોમાં એક સામાન્ય સંસ્કરણે ફેલાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. . . . વત્તના તર્કમંથો જે વાત વેદનાં આશ્રવચન અને પ્રમાણોની ફેંકાઈકથી કરે છે, તેને યોગવાસિષ્ઠકાર નાની નાની નવલિકાઓ નેથી અદ્યજ્ઞત ક્યાઓ દ્વારા ચાલતા સંવાદસત્રનો વિષય બનાવે છે. અને આમ કરતાં છતાં તે સંવાદ વિષયનું ધીરેદાત આંબીયું તળતો નથી, ને તેની જ સાથે તેનું બારિજગપણું લાગવા હેતો નથી.

પરંતુ તેથીય નેંધપાત્ર તો આ મંથ ને પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે છે. તેની ક્યાઓમાં દશતિને રખેને કોઈ દલીલ માની લે, તેને સારુ રાશમાં જ તે સાવચેતી આપે છે કે, “હું અહીં ને ને દશતો આપું, તે સર્વને તમારે સકારણ અર્થલે ચિન્થા નહિવા. તે દશતમાંથી તમારે હરકોઈ એક જાગની સમાનતા અદ્યજ્ઞ કરવી, પરંતુ સર્વ જાગોની સમાનતા અદ્યજ્ઞ કરવાનો આશ્રદ કરવો નહીં. સર્વ ઉપમાઓ અમુક વિવર્ણિત આંશની જાઓમાં હોય છે; ત્યાં ચોટલો જ આંસ સ્વીકારી લઈ, વિવર્ણિત વસ્તુ સગજ લેવાનો પ્રયત્ન કરવો; પરંતુ કુતાર્કકપણું સ્વીકારીને અપવિત્ર નિકલ્પો કરી, સમજીને નારા ન કરવો.”

અને પછી મંથની પ્રતિજ્ઞા નહિવા છે કે, “આ મંથમાં વરદાન કે સાપની પેઠે વાતો નથી કહી, પરંતુ બધી વાત બુદ્ધિને દલીલોથી સમજાવ એમ કહી છે. આ સાજ જીવ મુખ્ય છે. અલકારોથી વિષયિત છે, કાવ્ય નેવું છે, રસમય છે, તથા સુંદર દશતોથી તેનું રહસ્ય સમજાવેલું છે.” “ને રાજ્ય બુદ્ધિ દ્વારા તત્ત્વો નિજી કરાવ્યું હોય, તે સાજ પુરુષનું રચેલું હોય, તેપણ તેને અદ્ય કરવું; અને ને સાજ અધિયું રચેલું હોય, પણ તત્ત્વ જ્ઞાન ન કરાવ્યું હોય, તેને ન્યાયને અનુસરનારી વજ દેવું.”

અને એક સ્થળે તે રૂપક કહે છે કે, 'હે રામ ! જુદિ-
માન પુરુષે પંડિતાની સાથે વિચાર કરીને તત્ત્વજ્ઞ સેષ
વસ્તુ વિષે દૃઢ નિશ્ચય કરીને પછી તેને શ્રદ્ધા કરવી. પરંતુ
વિચાર કર્યા વગર કોઈ સિદ્ધાંતને શ્રદ્ધા કરવા નહીં' . . .
'ઉત્તમ રાષ્ટ્ર પ્રમાણે વ્યવહાર કરનારા સત્પુરુ-
ષોમાં મતભેદ માત્રમ પડે તો એ પંડિત આપણા મનનું
સમાધાન કરી શકે તો હૈય તેની આશ્ચય કરવો.' આજની
અધ્યાસપદ્ધતિને આ વસ્તુ ધોળી કાંચે એવી ગણાય. અસ્તુ.

૨

બ્રહ્મસૂત્ર સાથે સરખાવતાં યોગવાસિષ્ઠી શૈલી અને
તેના ખાત્ર પ્રકાર બાબત એવા મળે છે, તેમ જીતા સાથે
સરખાવતાં તે અંધના વસ્તુ ઉપર કોઈક પ્રકાર પડે છે.
જીતા તેના જેવા જ પ્રબળ સંવાદમય છે; જોકે ઇતિહાસ-
પુરાણ-શૈલીના ગણી સમય, મને લાગે છે, કોઈ જ્ઞાની
બ્રાહ્મણે જીતાના કાવ્ય સંવાદની શૈલી ને તેની અસર નોંધીને
જ કહ્યું, રામ-વસિષ્ઠ-સંવાદ યોગ્યો ન હોય ? એમ
કરનામાં એણે પણ જીતાકારની પેઠે, પૂર્વેથી ચાલી આવતી
તત્ત્વવિચાર અંગેની અનેક બાબતોને ગંથી કીધી છે, અને
તેને શોભ્ય પ્રસ્થાનરૂપે રામાયણનું કથાનક પણ આપ્યું છે.

જીતા કૃષ્ણ—અર્જુનનો સંવાદ છે. કૃષ્ણ અવતારી
પુરુષ છે, તે શુક્રસ્થાને છે; અર્જુન તેમના સખા અને
શિષ્ય છે. યોગવાસિષ્ઠ પણ રામ અને વસિષ્ઠના સંવાદ
છે. રામ યોગવાસિષ્ઠી પુરુષ છે, પણ તે સિદ્ધિમાલે પોતાના
કળશરૂ વસિષ્ઠ પાસે ભય છે. જીતાના પ્રચલિત નામમાં
'યોગ' શબ્દ ભલે નથી આવતો, પરંતુ તે યોગરાજ
વિષે જ કાવ્ય દ્વારા નિરૂપણ કરે છે, એમ તેની દૈર્ઘ્ય
અધ્યાયને અંતે આવતી પ્રતિજ્ઞા પરથી રૂપક થાય છે.
'યોગવાસિષ્ઠ' તો પોતાના નામથી જ રૂપક કહે છે
કે, તે વસિષ્ઠ ક્ષત્રિયે નિષેધો કે સંબોધો યોગ-અર્થ છે.

મેકેના પ્રારંભ પણ સરખા જ 'વિશાદ-યોગ' થી
ભિન્નતા સ્નાત્ત મુદ્રાપ્રકરથી થાય છે. . . . જીતાનું
બીજું અર્જુનને કિંકર્ત્ત્વમદ્વતા આવી જવાથી યોગનિષ્ઠા-
સાત્તું છે. અર્જુન રામની પેઠે અ-કર્મ થઈ બેઠો છે, પણ
જરા જીદી રીતે. સ્વધર્મ-વિદિત અને સ્વલાભ પ્રમાણે
ગમતું એવું યુદ્ધકર્મ કરવા જતાં સ્વભાન મરે ને તેથી
કુલધર્મ ઠળે, એવી એક મહાભારતિના મર્થો તે રચિત
થઈ ગયો છે; અને એ રિયતિ કૃષ્ણ — કૃષ્ણાપાત્ર છે એમ
પોતે નહોતું છે, ને તેમાંથી શ્રીકૃષ્ણને માર્ગ પડે છે.

યોગવાસિષ્ઠકાર રામચંદ્રની મહાનિષ્ઠાસાને બીજરૂપે
લે છે. રામચંદ્ર જીદ પડે પર વૈરાગ્યને પામ્યા છે. આ
અસાર સંસારમાં કહ્યું પ્રયોજન કે હૈયમત્તાતેમને જણાતી
નથી. તેથી જીદ પડે તે સંદેહ કરે છે કે, યાદો હું આ
અસારતામાંથી વિશ્વાસિ કે મુક્તિ મેળવવાની મુક્તિ જોવાથી,
નહિ તો અત્તજળ તથા દેહ છોડીશ.

અર્જુન અને રામની આ દશામાં વિશાદનું તત્ત્વ

લગભગ એકસરખું હોવા છતાં, મેકેના અધિકાર પરત્વે
તેમાં જરા ભેદ આવી રહે છે; તે બાબત પર લેવાથી
જીતા યોગવાસિષ્ઠના વસ્તુમાં એ એક નબરે તરી આવે
એવા ભેદ છે તે જણાશે. અર્જુન સ્વધર્મ-અર્થ થઈ સાધ
અ-કર્મ થવા તત્ત્વર થયો છે; પ્રત્યક્ષ જીવનમાંથી જાગવામાં
નહોતો સાંતિ હોય, એવી નકારવાત્ત્વ રિયતિના તે ભોગ
બને છે. રામચંદ્રની દશા આવી નથી. જગતમાં દુઃખો
અને માનવદશાના વિચારમાંથી તે અર્જુન પેઠે તરો-
રાજસિક નહિ, પણ જીદ પડે સારિવદ વૈરાગ્યને પામે
છે. તેથી જ એકને મુખ્યત્વે કર્મ-અર્થ નો પ્રશ્ન બેઠે છે;
બીજને તત્ત્વનિષ્ઠાસાને પ્રશ્ન બેઠે છે.

આ ભેદ એક ઉપગા આપીને બતાવી શકાય. જાડીને
યોગી પુરુષાદ દોડતો દોડતો અત્યાનક અટકે અને આગળ
જવા આપ્યું સરીર તરવરતાં છતાં જઈ ન શકે, ને બોલો
બોલો વિદુલવતારી કંપ્યા કરે ને સંતાપે, તેવી દશા અર્જુનની
છે. રામને યોગી એમ પુરુષાદ દોડતો દોડતો દાંબ્યો નથી. તે
તો ચાલતો ચાલતો નહોતો દોડતો નથી ને આપોઆપ
અયુગ્વળતે જઈને સહેલે થાલી ગયો. તેને આગળ આવવાનું
પ્રયોજન દેખાતું નથી, ને તેથી નહોતો તે વિચારવા ધીમર
યોગે છે. પરંતુ અર્જુનની આગળ તો સંયોજની ભીંત
આવતાં તેના યોગી સદાશને થઈ છે; શ્રી કૃષ્ણ એ ભીંતને
તોડી આપી, પાછા યોગી દોડતો કરે છે. વિચારવા માટે
થાલી ગયેલા રામચંદ્રને તેમના વિચારવામાં મદદ-
રૂપે વસિષ્ઠ આવે છે, અને કહે છે કે, નિષ્પ્રયોજન
ચાલતો આ જગતમાં, હે રામ, તમે પ્રયોજન જોવાના
મિથ્યા ને જામક પ્રચલન ન કરો; કારણ કે એવા પ્રચલનો
તમારા મનોબાપાર જ પોતે પ્રયોજનરૂપ તમને ભાસશે;
જાણી કોઈ જગત જેવો જીદો પદાર્થ છે નહિ; તમને થતી
એવી પ્રતીતિ કે સંવેદન એ જ તેનું કારણ છે; અને એ
પ્રતીતિ પોતે પણ એ જ ભાસમાન જગત-પદાર્થના એક
ભાગ છે. એટલે, એવી પ્રતીતિ કે સંવેદન વગરની દશા,
કે જે છે ને જ્યાં સ્વાભાવિક જ પહોંચી શકાય છે, ત્યાં
જઈને જોશો ત્યારે—સ્વપ્રત્તે તેમાંથી નજવ થઈ નેવાથી
જ જેમ તેનું યથાર્થદર્શન મળે છે તેમ, —આ જગત-
સ્વપ્રત્તું યથાર્થ દર્શન તમને મળશે. એ દર્શન મળ્યા પછી
તમે શાંત બનશો ને પછી તમને કહ્યું શાંત કે ત્યાગ્ય, પ્રાપ્ત્ય
કે હૈય, ક્રોધ કે અજ્ઞેય નહીં રહે; આ સગર બધું એકરૂપ-
તમને જણશે; એટલે પછી તમે જીવનમુક્ત થઈ, આ જગતનાં
યથાજિત સદાજ કર્મોમાં અપ્રયોજન પણ વિચરશો.

જીતાકાર પોતાનો ઉત્તર આ દબે નથી આવતો; તેમને
તેમ કરડું એ અપ્રદાન થાય. પરંતુ, તે કોઈ જીદ સત્ત્વ
કે તત્ત્વ જીદને અર્જુનને વાંત કરે છે એમ નથી. એ જ
અદૈત તત્ત્વને મૂળ ભૂમિકામાં રાખીને, તે અર્જુનની
કર્મનિષ્ઠાસા છિપાવે છે. પ્રવૃત્તિ ને કર્મનિષ્ઠાસા મળે તો
જ્ઞાન અને નિષ્ઠા કે શ્રદ્ધાના પાયા ઉપર બેસી રહે છે.

કોરો કેવળ વિકાસ એ કોઈ વસ્તુનો દોષ રાકે તો તે માત્ર સારમાણસાઈ, સદાચાર અને માનવચેત્ર તથા દવા-ધર્મનો જ હોય.

ત્યારે વિજ્ઞાન અંગે બવિશ્વમાં શો વિચાર બાંધેલો ? આ અંગે થોડા વખત પર ધો. દિલે વિસ્તારમાં 'બ્રિટિશ એકેડેમી' આગળ વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું, "વિજ્ઞાનને બેગોળ-સ્તીમાંથી નથી. બવિશ્વમાં વિજ્ઞાનના સ્તીઓનું આંતરસામૂહીય બંધુગંઠન યુદ્ધોની વિકરાળતા સામે અસર-કારક ખાતરી બનતું જોઈએ." (સાધ્યસ એન્ડ દરિયા—અગ્રેસેબ ૩-૨-૪૫) અને આ કાર્યના પ્રારંભરૂપે કહાય, તેમણે 'નહેરુ ક્યુ' કે, આપતા ઉનાળામાં બનતાં સુધી, કે થઈ જશે ૧૯૪૬માં સામાન્યની વિજ્ઞાન પરિષદ બરવામાં આવશે, જેમાં હુમિનિયો, હિંદ, અને સંસ્થા-નોના પ્રતિનિધિ આવશે.' (સંસ્કૃત અગ્રેસેબમાંથી.)

જે વિજ્ઞાનને સીમાઓ નથી તે પરિષદ બરશે તેમાં પ્રતિનિધિત્વને સીમા શું કામ ? પણ એથીયે મહત્વનો પ્રશ્ન તો તે પરિષદ વિચારો શું, એ છે, જે વિજ્ઞાનને ભવિષ્યમાં યુદ્ધને અટકાવવા હોય, તો થોડા વખત પર સર સી. વી. રામને કયાં કહેલી વસ્તુને પોતાના સંચો-ધનના પાયારૂપ પ્રતિષ્ઠા તરીકે વિજ્ઞાનના સ્તીઓ સ્વીકારીને વર્તતું જોઈએ કે, મનુષ્યજનને યાત્રક એવી સોધમાં હું મારી ઈશ્વરહત પ્રાપ્તિને નહીં વાપરું. યુદ્ધના અવ્યાસારને રોકવા માટે વિચાર કરનારી કોઈ વિજ્ઞાન પરિષદ સફળતા માટે આરંભ તો પોતાની બધીકામાં લીધે જ છૂટકા છે.

સાંતિવાદની કસોટી

'સિ. સા.' ના ચર્ચા અંકની રોમાં રોમાં પરની નોંધ વાંચી, એક મિત્રે, તે સફળ સાંતિવાદીએ ટો. રાધાકૃષ્ણન મુખાદિત, 'મહાત્મા ગાંધી' ગ્રંથમાં આપેલા ઉપમોના ('ગાંધીજીને જગવંદના', પા. ૮૯૬) નીચેના ભાગ ધ્યાન ઉપર આવ્યાં :-

'સુરોપની પ્રભુઓનું સૌથી તારીફનું કામ એ છે કે, નેમના નાગરિક તરીકેના અધિકારો, તેમની રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા, અને તેમની જિંદગી મુશ્કેલી ઉપર આજે ક્ષીરસર અને જનીય અર્થવાણી સંયુક્ત રાજ્યોની સર્વજન સામાન્યશાહીઓના હુમલાને જે બધે જમીન રહ્યાં છે, તેની સામે પોતાની રક્ષા કરવી. એ પ્રભુઓ જે રાજ-કાળમાં પોતાને કરવાનું કામ છોડીને બેસી જશે, અને 'રાજસ્થાન પેલાં સામાન્યવાદી રાજ્યોના હાથમાં જવા દેશે, તો તેને પરિણામે માનવલતિને, કદાચ સેકંડે સુધી, યુદ્ધમાં બેગવવા વારો જ આવશે. અથવા સંજોગમાં, ગાંધીજીના સિદ્ધાંતને વિષે અમને ગમે તેટલો આદર હોય તોપણ, અમે વ્યવહારમાં તેનું આચરણ કરવાની ભલામણ કરી શકતા નથી.'

એટલે ત્યારે, સુરોપની આખી મૂલ શ્રદ્ધાને હલભલાની નાખનારા આ યુદ્ધમાં, અનેક વ્યાંના સાંતિવાદી કહેવાતા

થોડા ડગમગ્યા હતા, તેમાં રોમાં પણ હતા કે શું ? ચર્ચા યુદ્ધના રસેલ, બેટ, મોટ રોઈડન વગેરે પણ આ યુદ્ધમાં એ જ અવદશાએ આવી રહ્યાં છે. સાંતિવાદ કે સમાજસંસ્થાના અધિસક પાયો રચવાની શ્રદ્ધા કપડું કામ છે. તે ભૂગોળની ખંડવાર કે દેશવાર મર્યાદાઓ ઉપર અવલંબન તત્વ નથી. તે તો તે બધાથી પર એવી એક અખંડ માનવમધુતાની ભાવનાના અડગ ખડકે લાંબચણીથી ચીજ છે, સુરોપના મોરા જગતમાં જ્યારે પરસ્પર દેવનો પ્રકોપ થયો ત્યારે એ ટળી; અને જ્યારે મોરાં રાષ્ટ્રો કાળા પીળા વગેરે બિનમોરાં વર્ણોનાં રાષ્ટ્રો પર પોતાના યુરુમારથી મહાલતાં હતાં ત્યારે સાંતિવાદ અને પ્રગતિની વાતો પાંગરી; — આ એક બારે બધેકર લક્ષણ જણાય. સાંતિવાદ કોઈ માનવની વિપુલી નથી કે વાગી તો ઠીક, નહિ તો આવી આધી ! એ મહાન માનવ મત્તવેનો ઝડા આને હિંદમાં ગાંધીજીએ જોઈ શકેલો છે. માનવ આશા કયાંય હોય તો તેમનામાં રહેલી છે, બધે આને સામાન્યનું ધૂળકટ એને ઢાંકવા મહે. એવાને માટે ઢાંકવાનાં હોતાં નથી.

હિંદુસ્તાની પ્રચારક સંમેલન

ગુજરાત રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સંસ્થાના સંચાલક શ્રી. અમૃતલાલ નાણાવડીએ તા. ૧૧-૨-૪૫ના રોજ આણંદમાં ગુજરાતના મુખ્ય ટેકાકા હિંદુસ્તાની પ્રચારકોનું નાનું સંમેલન યોજાવ્યું હતું. અખિલ ભારતીય હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંસ્થાની નીતિરિતિ મુજબ પ્રત્યક્ષ કામ આજે દેશમાં પહોંતું આપણું જ પ્રાંતમાં રાષ્ટ્ર થયેલું છે; તેને આ બીજું 'વર્ષ' ચાલે છે. આ કામની રાષ્ટ્રઆત કરવા વર્ષેક ઉપર સંમેલન બર્ષો પછી આ તેનું બીજું સંમેલન થયું હતું. ગુજરાતના નિલ્લાઓ તથા કચ્છ કાઠિયાવાડના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ તેમાં હાજર હતા. તેમણે પોતાનાં કામનું સરવૈયું કાઢી, આગળના કામને વિચાર કર્યો. પ્રચારકોની પોતાની પ્રગતિ માટે તેમનાં બેચરેક તાલીમકેન્દ્રો આવતાં રત્નઓમાં ચોક્કસનું વિચારુનું. પ્રાંતના વધતા જતા પ્રચારકામ અને તેના પ્રશ્નોમાં સંચાલકને સલાહ આપવા માટે પ્રચારકોમાંથી એક યુવકની મસજીત સમિતિ નીમવામાં આવી. જેઓ આગળી રાષ્ટ્રસાધના પ્રચારકામની આ મહત્વની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં જામ લેવા માગે, તેમણે ગુજરાત રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારના સંચાલકને (ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૬ એ સરનામે) લખવા વિનંતી છે.

સેનેક નથી સુધારવી ?

ઉલ્લા થોડાક માસથી છાપામાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં ચાલતી પાલમેલ, વગસગ વગેરેના મહાર આવેલા પેલ વિષે સારી પેઠે જીદાપેલ ચાલે છે. છાપામાં આ ચર્ચા બધે હમણું જ નથી, બાકી સૌ કોઈ ધરમેળે તો બહુતું કે, પરીક્ષામાં વગસગથી લાભ મેળવી રાહાય છે.

(પૂર્વ ઉપર ચાલુ)

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિચા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪-અંક ૩]

અમદાવાદ

[આર્થિક, ૧૯૨૫]

અખિલ ભારતીય હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંમેલન-વર્ધા

[ગયા મહિનાની તા. ૨૬, ૨૭ મીએ વર્ધામાં '૫' ગ્રાંપીટના પ્રમુખપદે ઉપરંત સંમેલન ભરાયું. તેનો ઉલ્લેખ પૂર્વક પૃથક પૃથક ઉપામાં આપી ગયેલા વાગ્ધર્મીએ જોયા હશે. અહીં તે સંમેલનમાં '૫' ગ્રાંપીટએ આપેલાં ત્રણ વ્યાખ્યાન તથા તેમાં થયેલા કાંઈકે આપવામાં આયા છે.]

૧

સોમવાર તા. ૨૬-૨-૪૫ મોનવાર હોનથી ગ્રાંપીટએ સંમેલનને લખીને પ્રારંભિક વિવેચન કરેલું તે નીચે પ્રમાણે છે:-

મુખ્ય અધ્યાપક શ્રીગજાદાસજીના આગમનથી આપ સૌ અહીં એકઠા થયા છે, તેથી મને ખુશી થાય છે. હો અપ્રદુલ હક સાહેબ આજ ન આવવાના હતા; ઉમેદ છે કે કાલે તારૂં આવી પહોંચશે. તેમની ગઈકાવા દિવસે હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા તરફ હું લેવા આહ્વાનું આપ્યું હતું. એમ ન થી. ઇંગ્લેન્ડ આવવાના હતા, અને તે આવશે તેથી હું રાજ થયો હતો. બાઈ શ્રીગજાદાસજી એમને તાર પછી હાજર હતા. પછી તે ખીચાર પડી ગયા અને તે દારૂથી નથી આપી શકતા, એથી દુઃખ થાય છે. આપણે આરા રાખીએ કે તેઓ જલદી સાબ થઈ જાય.

આપની સામે ને કામ છે તે એક રીતે જતાં નાનું છે અને બીજી રીતે જતાં તેનું ન મેડું છે. આપણે ને કરવાનું છે તે નાનું છે, પરંતુ તેના પરિણામને હિસાબે તે બહુ ન મેડું છે. હો. તારાચંદ આપણને કહે છે કે, આજ ને વાપાને આપણે અનેક નામોથી કહીએ છીએ તે મળ્યામાં એક ન ભાષા હતી, કે ને ઉત્તરમાં હિંદુ મુસલમાન બોલતા હતા. દુઃખ છે કે, ને એક હતા તે બે થઈ ગયા, અને તેમની ભાષા પછી બે જેવી થઈ ગઈ છે કે જલ્દી જાય છે — હિંદી અને ઉર્દૂ. ઇંગ્લેન્ડની મહેનતથી, કાનપુરમાં કોંગ્રેસે બેઠાં બાલી થકે એવી ભાષાને 'હિંદુસ્તાની' નામ આપ્યું અને વિધિએ બે રાખી — નાગરી અને ઉર્દૂ. પરંતુ તે હાલ પ્રચાલે કોંગ્રેસ કામ કરી શકી નહિ. એ કામને, ૨૫. જગનાલાલજીના પ્રયાસથી, આ સભાએ ઉ. સ. ૧૯૪૨માં ઉપાડી લીધું. પછી એ તો ચાલ્યા ગયા. ૧૯૪૨માં કોંગ્રેસના નેતાઓ અને ખીલ નિરંજનવાદ થઈ ગયા. તેઓમાં હું પણ હતો. માંદગીને કારણે હું છૂટ્યો. ખીચારીમાં પછી મેં બાઈ નાજીવડીનું હિંદુસ્તાની બજાવતું કામ લેયું. તેથી મને ખુશી થઈ, અને મને લાગ્યું કે એ કામમાં સફળતા મળી શકે છે. ને એક ભાષા પડેલાં બંને બોલતા

હતા તે આજ દેશ એક બની નથી શકતી, એ હું નથી બજાવતો. ઉત્તરના એ ન હિંદુ મુસલમાનોના વંશન આપણે છીએ કે જેઓ એક ભાલી ભાલતા હતા અને જાણતા હતા. હિંદી ઉર્દૂને અમત બનાવવામાં ને મહેનત પર છે તેનાથી અર્ધો પણ મહેનત, ન્હી ભાલીને છવની કરવામાં પડતી ન જોઈએ. ઉત્તરનાં આગમાં રહેનારા હિંદુ મુસલમાનો એક ન ભાલી બોલે છે, અને કાઈ કાંઈ લખે પણ છે, આપણી આ મહેનત કેવી રીતે સફળ કરી શકીએ તેનો વિચાર કરવાનું આપનું કામ છે. અને તે વિચાર પ્રમાણે કામ કરવાનું એ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાનું કામ છે. કાનપુરની લીધે દિવસગર બની શકે એટલા વખત હું મોન રાખું છું, એ વાતને મને ખેદ છે. આ ત્રણ ગાંધીમાં કાંઈક ત્રણ વાર દિવસમાં બોલવું પડ્યું હતું. આજે તો સોમવારનું ન મોન છે. પરંતુ મને ઉમેદ છે કે, તારા મોનથી ન આપણા કામમાં કશી ભાધા આવશે કે ન આપણા કામમાં કશી અગવડ પડે.

હવે આ સંમેલન હું આપના ન હાથમાં છાડું છું. બાઈ શ્રીગજાદાસજી બાકીનું કામકાન કરશે અને કાનપુર. આજનું સંમેલન ગારી હાલનીમાં બૌદ્ધવાદ સાડાપાંચ લગી બિચરો. કાંઈ હું તારા ખીલ વિચારો આપની સામે મૂકીશ.

આપ સૌને રહેવા તથા ખાવાપીવામાં કશી અગવડ હોય તો આપ ચાકુ કરો. શ્રી. જનકીદેવીથી બની શક્યો એટલા જંદોબસત તેમણે બાલજીવાડીમાં કર્યો છે.

૨

[ખીલ દિવસની, તા. ૨૭ મીની બેઠકમાં સમગ્ર ગ્રાંપીટએ આપેલું વ્યાખ્યાન:-]

બાઈઓ અને બહેનો,

આપને જેટલો વખત આપણા હું ઘરનું છું તેટલો આપી નથી શકતો તેનું મને દુઃખ છે. તેને માટે મને માફ કરશો. મારું મોન આખો દહાડો ચાલે છે. તે એવું નથી કે વ્હી ન ન શકે. પરંતુ, જેટલા દિવસ રહી શકાય

તેટલા રહુ અને ગારુ કામો કીકરીતે ચાલે, એમ ઇચ્છું છું; તેથી ગીન રાખું છું. જે હું ગારી લાકાત એકદમ ખર્ચી નાંખું તે એક ગાસગાં ભાંજી ભડકે. ગારો સત્યાગ્રહ અને ગારી અહિંસા ગમે એમ નથી શોખનતાં. જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં છૂટે હાથે તે લૂંટાવું. પણ હું દંદસુપણુ થઈ શકું છું. આને એ દંદસાઈ ચાલે છે.

હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંસ્થા શું છે તે હું આપને કહી દઉં, હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંસ્થાના હેતુ એ છે કે, વધારેમાં વધારે લોકો હિંદી અને ઉર્દૂ શૈલીઓ અને નાગરી તથા ઉર્દૂ લિપિઓ શીખે. એક દહાડા એવા હતા કે જ્યારે ઉત્તરમાં રહેનારાઓ તે એક જ બાષા બોલતા હતા. એનામાં જ ફરજન આપણે જાણે. આજ આપણને લાગે છે કે, હિંદી ઉર્દૂ એકબીજાથી દૂર થતાં જાય છે. હિંદીવાળાઓ ઠંડુ સંસ્કૃત અને ઉર્દૂવાળાઓ કઠણ અરબી ફારસી સમજે. બીજી બીજીને વાપરી રહ્યા છે. હું ગાનું છું કે આ યોગ આસનારી નથી. ગારાંના લોકોને તે શિક્ષાની પડી છે. તેઓ જે જાન આજ સુધી બોલતા આવ્યા છે, તે જ આગળ પણ બોલતા રહેશે.

હિંદી અને ઉર્દૂના જે બે ભાષા ભાષા ફિરકા પેદા થયા છે, એને દૈકવાનું કામ ગારા અને જાનલાલજી જેવા લોકોનું છે. હું એકને કહેવાના કે, તમારા આ દંડ સારો નથી. તમારા આ બડા બડા સમ્પ્રદાને આગરાના લોક સમાજનો પણ નહીં. જે આપણે બંને લિપિઓ શીખી જઈએ તે આખરે બંને ભાષાઓ એક થઈ જશે. લિપિઓનો સવાલ એટલો વાકો નથી. બસે હનેશને ગારે બે લિપિઓ રહે, અથવા એકને ઇંગ્લીશ ફરક પ્રાંત પાંડેવાલાની લિપિમાં રાખ્યામા લખવા લાગે તોય કશી દરકાર નથી. પરંતુ ભાષા તે એક જ થઈ જતી જોઈએ. આપણે આજ આજસુ બની ગયા છીએ. એ એટલો જાગ્રે આજે આપણા ગાયા ઉપર છે. પણ અંગ્રેજીજી એટલી કઠણ નથી; હસ ગલિયામાં અંગ્રેજી શીખી શકીએ છીએ. પરંતુ આપણે તે અંગ્રેજીમાં વિચાર કરવા તથા વિદ્યાઓ શીખવા ચાલીએ છીએ, તેથી વખત લાગે છે. અંગ્રેજી પાઠ્ય જિંદગીમાં ચોક્કસ ઉગમ વરસ આપણે બરબાદ કરીએ છીએ, અને એટલું થઈ જતાં પણ ખરી રીતે શીખવા પામતા નથી. આજે જે અંગ્રેજી ભણનારને કહે કે, તમારી લાત હિંદુસ્તાનીમાં સગળવો, તે તે કહે છે, હું કેવી રીતે સગળવું? કારણ કે, ભણતર અંગ્રેજીમાં થયું હોવાને લીધે તે પોતાના વિચારો હિંદુસ્તાનીમાં પ્રગટ કરી નથી શકતા. તે પછી છોડાઓને એ હિંદુસ્તાની શી રીતે શીખવશે? આવી આપણી દુર્દશા છે. તેમાંથી આજસુ પણ પેદા થાય છે.

તે બે લિપિઓ શીખવામાં ટરવાનું શું? કેઈ કહે કે, આજ દશ બીજી સારી લિપિઓ છે તે તે કેગ ન શીખવી? હું તે કહું છું કે, દક્ષિણની પણ એક લિપિ તે

શીખી દો. ત્યાં ભાષાઓ પણ ચાર છે! તેથી આપ બરાકરો નહીં.

આજ હિંદુસ્તાનમાં રહેો છો; હિંદુસ્તાનીઓની સેવા-બિદગત કરવા ઇચ્છો છો. તો તેને ગારે બે લિપિઓ શીખવાથી ટરવું શું? ભાષા તે એક જ શીખવી છે ને? આપણું કમનસીબ છે કે, બે લિપિઓ આપણે લેવી પડે છે. પણ હું તે હિંદી બધી ભાષાઓ ખુશીથી શીખી લઉં. દિલમાં રોષ હોય તે ગહેનત કમ પડે છે. આપની સંખ્યા આજ બહુ જ થોડી છે; બસે થોડી દો. પણ આપ તે બે લિપિઓ શીખી લેજો. એનું પરિણામ કંઈક મોટું દશે, એમાં હું જવા માગતો નથી.

કેટલાક સુસલાગાને મોડી મોડી વાતો કહેવી વખતે જે સમ્પ્રદાય વાપરે છે તે સાંભળીને હું ગમસાઈ ભડકું છું. એકે એમની સાથે સારી પેઠે હું બસતો બેઠો હોઉં છું. તે એનું શું કામ હોય? ગમે એનો જવાબ ગળ્યો છે અને તે મેં આપની સામે મૂક્યો છે.

૩

[આ પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન પછી સભાએ પોતાનું કામ બંદી કર્યું. હવે સંજનું કામ અરિયન દને ચાલે એ દિશાએ, તેની આગળ સંપૂર્ણ બે વસ્તુ એક પછી એક મુખમાં આવી હતી, અને તે ઉપર ચર્ચા થઈ હતી, અને બંને દર્શકો, વગર તિરેઈ, ખસાર થયા હતા. અને અંતિમણે સભામાં કાપડે અદોષતા તેજ ઉપસંહારો ને વ્યાખ્યાન કર્યું તેના દેવલ નીચે પ્રમાણે છે:-]

તે તારાચંદને પોતાનું વ્યાખ્યાન જલદી પૂરું કરવા હું કહી ન શક્યો, કેમ કે હું પોતે એમની એ વાતોમાં ગરક થઈ ગયો હતો. એમણે એવી વાતો કરી કે જે તેઓ પંડિતોની સભામાંથી કરી શકતા હતા. આપણે તે પંડિતો નથી. તોય સૌની સાથે હું પણ તે રસથી સાંભળતો હતો. અને એમણે કાઈ વસ્તુ બે વાર ન કહી, તેથી મેં એમને શંકા નહિ.

શ્રી. આર્નલ્ડ દોસકયાયનજીએ 'ને કહ્યું' તે હું સગળ્યો. તે દબલતા દબાતા બોલ્યા છે. હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની વરદશી એમણે એમ કહ્યું કે, બની શકે તે બે લિપિઓનો બાજે કાઢી નાંખવામાં આવે. હું આજે પણ હિં. સા. સંમેલનમાં છું. તેમાં હું ગારી મેળે નહોતો ગયો. જે કાચમાં જાગાશલજી જતા તેમાં તે ગમેથ ધસડી જતા હતા. તે ગમે હોર લઈ ગયા. ત્યાં મેં ની વસ્તુ આપી. તેને બધાએ ઉડપ કરી લઈ લીધી. મેં કહ્યું હવે કે, હિંદી એ ભાષા છે કે જેને હિંદુ સુસલાગાન બંને બોલે છે ને બંને લિપિમાં લખે છે. ગારો આ પ્રસ્તાવ મંજૂર થયો. પછીથી મેં એને સંમેલનના નિયમોમાં દાખલ કરાવ્યો. પછી તે બહારથી ગયો એ બીજી વાત છે. તેથી કરીને બે આજ હું એમાંથી નીકળી ભડકું તે ગમે દુઃખ નહિ થાય.

આપણામાં કેટલાય એવા છે કે જે હિંદી અને ઉર્દૂનો મેળ કરવાની કોશિશ કરે છે. કોઈ કહે છે, એની જરૂર છે ? હું તો સાચા લોકશાહી—'ડેમોક્રસી' ચાહું છું. ફક્ત હામાં હા મેળવવાથી 'ડેમોક્રસી'માંથી 'ધિપોક્રસી'—દંબ બની જાય છે. તેથી મેં હજી કે, ફક્ત હામાં હા ન બજાવી, પણ પોતાનો સાચો મત બતાવવો.

હું નથી છાછતો કે, હિંદી ગરીબ જન કે ઉર્દૂ નજર થઈ જાય. હું તો ફક્ત એટલું જ છાછું છું કે, ભેદ માટે કામ કરી દે. સત્યાગ્રહનો કાયરો છે કે તેમાં એક હાથની તાળી હોઈ રાકે છે. તે વાગી નથી, પણ તેથી કોઈ દરજ્જા નથી થતી. આંખ એક હાથ લાપરો તો ખીને આંધિઆંધ હકી જરો. હકસાહેબે નાગપુરમાં જે વાત કહી હતી તેને તે વખતે હું સગળ ન રાકયો. 'હિંદી યાને ઉર્દૂ' એ મેં સ્વીકાર્યું નહીં. તે વખતે તેમની વાત માની લેત તો સાડું થાત. દોસ્ત બનવા આવ્યા હતા, પણ વિરોધ કર્યો અને દુશ્મનશા બન્યા. પરંતુ મારે દુશ્મન તો કોઈ છે જ નહિ. પણ હકસાહેબ પણ માસ દુશ્મન શી રીતે બની રાકે ? તેથી જ અમે આજ એક ગાય ઉપર ખડા થઈ ગયા છીએ. નાગપુરમાં ભારતીય સાહિત્ય સંમેલન હતું. હવે પરંતુ ત્યાં તેનો આરંભ થયો અને તે ખતમ થયું ત્યાં જ થયું; કેમ કે બ્રહ્મા દોસ્ત બનવા પરંતુ બની ગયા દુશ્મન બેવા. તો તેનાથી શો ફાયદો થાત ? તે હિંદુસ્તાની નહિ પણ ભારતીય સાહિત્ય સંમેલન હતું. તેથી કરીને ત્યારના ભાષણમાં મેં સંસ્કૃત રાખ્યું ભર્યા હતા, આજ પણ જે એની ઓળખ બોલવું પડે તો એમ જ કહું.

આનંદજી કહે છે કે, જે સિપિએ શીખવામાં બહુ મુશીબત ઉઠાવતી પડશે. હું કહું છું કે એમાં કરીબ મુશ્કેલી નથી; અને જે મુશીબત હોય તોય તેને પાર કરી જ નોઈરી. કેમ કે જે નો પાર કરવામાં ન આવે તો બીજા એથીયે બારે મુશીબતોનો મુકાબલો આપણે દેશ કરીને કરી રાખીશું ? હું હિંદુ-સુન્દરિય-એકતા માટે છાછું છું. હું માનું છું કે હિંદુસ્તાનીના પ્રચારથી હિંદુ-સુન્દરિય-એકતા થશે. પરંતુ અત્યારે એ કાલજ હું નહિ બનાવું.

હું કહું છું કે હિંદી ને ઉર્દૂ બેકતું કલું યાચો. એમાં મારફત મારે કામ લેવું છે. હિંદુસ્તાની આવે હયાત છે, પણ આપણે તેને કામમાં નહિ લાવતા. આ જગ્યાએ હિંદીનો છે અને ઉર્દૂનો પણ છે. તે બે નદીઓ છે. તેમાંથી હિંદુસ્તાનીની ત્રીજી નદી પ્રગટ થવાની છે. તેથી જે બે બે સુકાઈ જાય તેમાં માટે કામ નથી ચાલી રાક્યું.

ગાગડાના લોક મારી બાપા સગળ લેશે. જેમાં અરબી, ફારસી કે સંસ્કૃતના રાખે. કોંસી કોંસીને ભર્યા હોય તેની બાપા તેઓ નહીં સગળ રાકે. જે હિંદી સાહિત્ય સંમેલન કહે કે, અમે તો સંસ્કૃતનિષ્ઠ હિંદી જ ચલાવીશું તો મારે માટે તે ગરીબ જાય છે. ગાગડાની જગ્યાન તો

એક જ ચીજ છે. તે બે નથી હોઈ શકતાં. પછીથી યાચો તો યાચો. હિંદીવાળા છાછે છે કે, હું હિંદીનો જ હોઉં વગરના કહું, ઉર્દૂનું નામ ન લઉં. પણ હું તો અહિંસામાં માનનારો સત્યાગ્રહી છું. હું એ શી રીતે કરી રાકું ? હું એકઠો આ કામ નથી કરી રાકતો; તેમાં એની મદદ લેઈએ. હું મહાત્મા છું તો તેનું કારણ એ જ છે કે, હું મારી મર્યાદાઓ સમજાને-તેમની બહાર નથી જતો. તેથી જ ગોઠવી હકસાહેબ આવ્યા છે. મારી પાસે યાંચો નથી. બધા બધા સુજનોને એટલા જ માટે બોલાવ્યા છે કે તેઓ અને પાંખો આપી દે, જે તે આપશે તો હું બીકાશ અને કહીશ, જુઓ, કામ તો અંતરું થઈ ગયું ને ? નહિ તો આખમાં પડયો જ છું, 'ખાકસાર' થઈ જઈશ.

હિંદી સાહિત્ય સંમેલનમાં હું પણ એક મોટા માણસ ગણાઉં છું. પણ એ દરજ્જાથી નહિ પણ સામાન્ય રીતે હું કહેવા માગું છું કે, હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની સામે કશું કામ નહિ થાય. પરંતુ બેક સિપિએ શીખવાની. તક્લીફ તો જમૂર કરવી જ નોઈરી. હું તો આનંદજી મારફતેય કામ કરાવવા ચાહું છું.

મને કહેવામાં આવ્યું કે, મુસ્લિમ છાકરા તો નામરી સિપિ નથી શીખતા. મેં કહ્યું, તમે નથી બોલું, તેમણે બોલું. એક સિપિ શીખી બીધી તો તેથી શું ? આપણીશી વાતથી આવડું મોટું ફિત થાય છે. આ જ માન મેં હજાર મોહાની સાહેબને પણ કહી હતી. પણ તે વખતે આ કામ ન ચારયું, કેમ કે સત્યાગ્રહ રાષ્ટ્ર થઈ ગયો. હું એમ નથી કહેતો કે આજ બધા જેલમાં જાઓ, પણ હું ગેરો. ખીલ ને જેલમાં પડ્યા છે તે પણ કોઈ મુશ્કેલી વાત નથી. જવાહર, વલ્લભભાઈ, મોક્ષાના સાહેબ જેલમાં બેસા છે તે કોઈ ખાગલ નથી. જે તે ખુશાગત કરીને બહાર આવી જશે તો મારી નજરમાં તે ગરીબ જશે. જે તેઓ અંદર જ ગરીબ જશે તો હું એક પણ આંસુ નહિ પાડું; કહીશ કે તે ઠીક થઈ. કેમ કે, ત્યાં બ્રહ્મા બ્રહ્મા પણ તેઓ હિંદીને લેવા કરી રહ્યા છે.

જે હિંદી અને ઉર્દૂ ગણી જાય તો જંગમયુનાથી પણ બડી સરસ્વતી ઢગમી જેવી બની જશે. ઢગમી ગઈ છે; હું તેનું પાણી નથી પીતો. પણ આ ઢગમી જો બની ગઈ તો તે ભારે ખુશરુત દેશે.

હવે રહી પૈસાની વાત. આપમાંથી જે પૈસા આપવા છાછે તેઓ અને વા શીખનારાયજીને આપે. દરેક પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પૈસા આપવા લેઈએ. જેઓ આપે તે કામને માટે આપે; નામને માટે કોઈ પૈસા ન આપે.

સંમેલનના કામો

૧. આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે, હિંદુસ્તાની જગ્યાન ફેલાવવા તથા તેની આબાદી કરવાને માટે જે વસ્તુની

જરૂર છે કે, હિંદી ભજનના જૂઠું જાળવવું અને જૂઠું ભજનના નામથી જાળવવું જરૂરીમાં જરૂરી શીખી લે; અને જે લોકો આ જગ્યાની એકંદરે ન ભજવતા હોય તેઓ પણ એકંદરે શીખી લે, કે જેથી બધા લોક હિંદુસ્તાનીનાં જૂઠું હિંદી એ એક રૂપે વાંચી અને સંગ્રહ કરે અને એ રીતે હિંદુસ્તાનીનો વિકાસ અને પ્રચાર થઈ શકે.

૨. દેશના બધા લોક એ વાત માને છે અને સમજે છે કે, આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનને ગમજન કરવા તથા અલગ અલગ પ્રતિભા લોકોમાં ગળવા કરવાની તથા વ્યવહારની એક ભાષા બનાવવાને માટે એ જરૂરનું છે કે, હિંદુસ્તાની જાનની આબાદી દરવાગાં આવે અને એની રૂપરેખા ઠીક દરવાગાં આવે; કાશ્મી કે, આ માટે આ જ ભાષા સૌથી વધુ કામની છે.

હરિજન સેવાના કાયદાઓ*

સૈંકડો વરસોથી હરિજનો સર્વોર્થની દબાવણી-સત્તાગ્રામી, કુદ-સૌપણ, આપગાન-રેક, તથા કારિદ્રવ્ય અને અજ્ઞાનના શિકાર બનતા આવ્યા છે. આથી, જ્યારે આપણે સર્વજ્ઞો તેમને સુધારવા અને અડાવવાની તબ્બીજીમાં પ્રવેશીએ, ત્યારે આપણી કાનત વિષે તેમને રાંધા આવે, અને આપણી કહેવાતી સેવા પાછળ કાંઈક વધારે મેટા સ્વાર્થ જ દર્શીએ જોઈએ આવે તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. વળી, થોડું શિક્ષણ મળે, નવભરતિ પેદા થાય અને કાંઈક આંખો બંધાયે, ત્યારે તેનું પહેલું પરિણામ સેવા દરમ્યાન પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાનું ન આવે, પણ તિરસ્કાર તથા ભેદના હક અને સમાનતા ન ગમ્યાં હોય તેટલા માટે અસ્તૈય, અધીરાર્થ અને ઠીકાપોરપણું પેદા થાય, એ પણ વેવાભાવિક સમજવું જોઈએ. આ-સાથે જો એનું પણ તેમના જીવામાં આવે કે, જે પ્રકારનાં જીવન અને શિક્ષણની આપણે તેમને માટે યોજના કે હિગાયત કરીએ તે પ્રકારનાં જીવન અને શિક્ષણ—આપણે ગમે તેટલાં તેનાં વખાણ કરીએ તોયે—ગમ્યાગ કે હમ્મ વર્ગના સર્વજ્ઞો લેવા માટે આજ બહાર પડતા નથી, તથા જે ભવનાં જીવન અને શિક્ષણને આપણે વખોડીએ છીએ તેથી આપણને ઘણો આર્થિક લાભ અને સારા લોગા પ્રાપ્ત થયેલા દેખાય છે, ત્યારે આપણી સેવાપ્રવૃત્તિ વિષે તેઓ વધારે શંકાસ્પદ થાય એમાં નવાઈ નથી.

ખીલ્યે એક બાબત આમાં ઉમેરીએ. આપણે જે ભવનાં જીવન અને શિક્ષણની—એટલે કે સાહિત્યપરવાણને બંદે ગદેનગરબંદીવાળા એટી તથા ઉલોખપરાયણ જીવન અને શિક્ષણની—હિગાયત કરી રહ્યા છીએ, તેને

* અમરેલીમાં ભરપેચ પદ્ધતિ ને અથ હિંદ-હરિજન સેવક પરિષદમાં વ્યાખ્યાન નિબંધ.

આ સમિલન નહીં કરે છે કે, પંદર સુધી સંખ્યાની એક સગિતિ બનાવવામાં આવે કે જે હિંદુસ્તાની ભાષાના કોશો તૈયાર કરે, ભાષાનું વ્યાકરણ નહીં કરે, તેના સમ્પત્તિ બંડાળ વધારે, તેમનું રૂપ બાંધે, અને તેમાં સારી સારી અને કામગીરી ચોપડીઓ લખાવે. કોઈ સંખ્યાની જગ્યા ખાલી થશે તો તેને ભાજીના સંખ્યા પૂરી શકશે. સગિતિનો એક નિર્માત્રી ('કન્વીનર') રહેશે કે જે યોગ્ય વખતે ને જગ્યાએ સગિતિની એક બોલાવ્યા કરશે.

આ સગિતિ ચોતાના કામગીરી એક ખરડો તૈયાર કરશે ને વિજનવાર ખર્ચનો અંદાજ કાઢશે; તેને ગદાના ગાંધી પાસે ગંદી માટે મોકલશે, અને ગદાનાજીને વખતો-વખત ચોતાના કામગીરી હેવાત આપતી રહેશે.

આ સગિતિના સંખ્યાનાં નામ ગદાના ગાંધી, ડો. તારાચંદ અને ચેવેદ મુલેગાન નહીં પણ બંદેર કરશે.

માટે આપણી ચોતાની—એટલે કે લેહસેવકોની—લાયકાત બહુ ઓછી છે બંદેર, એ બાબતમાં તેમનાં જ્ઞાન અને આવડત ઓછાં અને વિદ્યાનહીન હોવા છતાં આપણા દરવાં તે વધારે જ છે, અને આપણે તેમને શીખવી શકીએ તે દરતાં તેમો જ આપણને કાંઈક વધારે બતાવી શકે છે ખીલ બાલુથી આપણી પાસે જે સાહિત્યિક જ્ઞાન છે તે તેમને આપવામાં કાંતો આપણને રસ નથી, અથવા તેમને તે લેવામાં રસ પેદા થયો નથી, અથવા રસ પેદા થયો હોય તોયે તેને લેવા બેસનાં તેમને જે રોજની કમળી જતી કરવી પડે છે, અથવા ધરતી અથડાવે વેઠવી પડે છે, તેને લીધે તેમને તે શિક્ષણ લેવું પાલવનું નથી. આની સામે આપણે કાયદા કે સખાવત દ્વારા જે ઉપાયો ચોછાએ છીએ તે બે પ્રકારના છે: શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાનો અને મરજ કરવાનો. પહેલો ઉપાય એમને દંડરૂપ બને છે, અને ખીલથી તેમની રોજની કમળી અને અગવડમાં કરી રાહત મળતી નથી. કમળા અથવા ધરકામમાં ગદદ કરતા ખાળકને તમે ત્રણવાર કલાક ફરજિયાત બેસાડી રાખો અને એમને જેમાં રસ નથી તેવા પાઠો ગોળાવો, અને એમ બેસાડી રાખવા માટે તેની પાસેથી કરી ફી નથી લેતા એવી ઉદારપણાની શેખી કરો, તો તે માટે તેમને શાની કૃતજ્ઞતા લાગે?

આની ભવની આ વસ્તુરિપતિ છે, એમાંથી જ હરિજનોમાં આજે નીચેના પ્રકારના અસ્તૈય પેદા થયા છે, અને મેટા કે નાને અંવાજે તે પ્રચલ થાય છે.

૧. જ્યારે 'હરિજન' અથવા એવી કોઈ સારી કે નરસી સંજ્ઞા જ ન જોઈએ. તમારાથી આમને જુદા ન ઓળખાવવા પડે એની રિપતિ તાબડતોળ આણી. તે માટે તમે સર્વજ્ઞોમાં જ વધારે બેદારે કામ કરો.

૨. આગામી સ્થિતિ સુધારવા માટે જો તમે હત્યુક ઓ અને દાન કરવા માગો છો, તે તો આવકાર લાયક છે. પણ તે દાનો તમે આગને આપો. જમાના નેનાઓ માફક તમે એનો વહીવટ અગને કરવા દો. આગને કેવાં શિક્ષણ અને સુધારાઓની જરૂર છે તે અને કરાવીશું. અને ભૂલો કરશું તોયે, તમારી ભૂલ વિનાની યોજના કરતાં, આગને તે વધારે હજી છે. તમે જે એગ હડો છો કે હરિજન સેવક સંઘ હરિજનો પ્રત્યે થયેલા અન્યાયોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે સંવર્ણોની પ્રવૃત્તિ છે, અને તેથી તેનું સંચાલન સંવર્ણો દ્વારા જ થવું જોઈએ, તે આગને ગાન્ય નથી. તમારાં દાન પણ વહીવટ આગને હોય તો જ અમે તેને, પ્રાયશ્ચિત્ત તો શું, પણ આગના પ્રત્યે હત્યુપન થયેલા તમારા સદ્ભાવનું ચિહ્ન લેખી શકીએ.

૩. જીવન અને શિક્ષણ વિષે તમારાં કાંઈ ખાસ વિચારો અને યોજના હોય અને તમે તેનો અમલ કરવા માગતા હો, તો તમે તેનો એ રીતે અમલ કરો કે જેથી આગને કોઈ ભત્તનો આર્થિક ધસારો વેઠવો ન પડે. અગને કેવળ શૈક્ષણિક શિક્ષણ આપો અથવા અગને ખવાડી-પિવાડીનેય તે આપો, તેટલું બસ નથી. અગને તમારું શિક્ષણ લેવાની ગહેતવ કરવા માટે ગહેતવનાયું પણ આપો.

આ અસંતોષને આપણે સહાનુભૂતિપૂર્વક સમજાવે. જ રહો, અને તેમાંથી જેટલું તથ્ય હોય તેટલું સ્વીકારવું અને ખોટી ગેરસમજનું પરિણામ હોય તેનો ધીરજથી ખુલાસો કર્યા કરવો જ રહો.

મને યોતાને આ બાબતોમાં આગ લાગે છે:

૧. સંવર્ણોને નામે અને અવશ્ય-હરિજન-અણ્ણ-અરુચ્ય-હરિજન વગેરે નામે ઢિંડું ગમાવવાં આગે બે વર્ગો છે. જ્યાં સુધી એવા બે સ્પષ્ટ વર્ગો છે, ત્યાં સુધી બન્નેને સમજાવવાં યોગ્યજાવવા તો પડે જ છે. એટલે કોઈ ને કોઈ નામ તો આપવાં જ પડે છે. 'હરિજન' નામ શુદ્ધ હેતુથી, તે વર્ગ પ્રત્યે સમભાવની વૃત્તિથી, તેમના પ્રત્યેની ધણ દુઃખી નાંખવા માટે ચોક્કસ અને અણખું. છતાં. જો તે નામ તે વર્ગને અણખુંગઈ જ હોય તો તેઓ જે નામ પસંદ કરે તે નામે તેમને યોગ્યજાવવાં આપણને વંધો ન હોવો જોઈએ.

૨. આપણે એ સ્થિતિ તો આપણી જ રહી કે, હિંદુઓ વચ્ચેના આ વર્ગભેદ ટળી જ નહય અને આપણે સર્વે એક જ સમૂહ બનીને રહીએ. પછાત રહેલા પ્રભુના વર્ગોની ખાસ સેવા તેમનાં ભવિષ્યે કે ધર્મના કારણે કરવાની ન રહે, પણ તેમની ગરીબાઈને દારણે હોય. સંવર્ણોમાંયે પછાત રહેલી ગરીબ ભવિષ્યે માટે જે આપણે ન્યાતભતના ભેદ વિના દીનજનોની સેવા કરીએ છીએ, તે ભેળી જ આગનીયે થાય, એ સ્થિતિએ પહોંચવું જોઈએ.

૩. આ હાથ મુખત્વે સંવર્ણોમાં કરવાનું છે. એમની વૃત્તિ અને વહેવારમાં કાન્તિ થવી જોઈએ. એમના મનમાંથી કમ્પ્યુના અહંકાર નીકળી જવો જોઈએ, એ દાંગ ભણેલા સંવર્ણો દરમિયાં અમણ અને 'નીચરી' ગણાતી સંવર્ણ ભવિષ્યેમાં તથા કેટલાક 'સનાતની' 'જી'ઓ ભવિષ્યે લોકોમાં કરવાનું છે. ભેદભાવ વિનાના અનેક પ્રકારના સામાજિક સમારંભો થોડા તથા સંસ્થાઓ સ્થાપી, હરિજનોના આપણાં ધર્મોમાં પ્રવેશ થાય એવા કામેમાં-તેમને 'સેધી, મંદિરા વગેરેમાં તથા મંજળ કામેમાં તેમને ફાજલ કરી, તેમના હલકા ગણાતા ધંધાઓમાં તેમની સાથે જોડાઈ, આ કામ વધારવું જોઈએ.

૪. હરિજન સેવક સંઘને સમગ્ર દીન (હરિદ્રનારાયણ) સેવક સંઘનું એક ખાતું કરી શકાય તો વધારે સારું. માસિક રૂપ-૩૦થી જેમની આવક વધારે નથી એવા કોઈ પણ ભવિષ્યે કે ધર્મોના લોકોની સેવા માટે દીન સેવક સંઘ હોય. તેમાં કોઈ ખાસ વર્ગ રહી ન હય અથવા એક ધ્યાન ન પામે, તે માટે તેનાં ત્રણ કે ચાર ખાતાં કરી શકાય: જેમ કે, આદિવાસી, હરિજન, સંવર્ણ. પછાત, અહિંડું પછાત. એનાં કેટલાંક કામે અને સંસ્થાઓ મુખત્વે એક વિભાગને જ ઉદેશીને હોય, કેટલાંક ચારે માટે હોય. સર્વેની જોડે એમાં સમાન બંધકાર હોય. ચારે વર્ગોના માનસને પ્રગટ કરનારા માણસો પણ હોય.

૫. સર્વે પછાત વર્ગોની સેવા કરવામાં આગળ વધેલા વર્ગોનો સ્વાર્થ રહેવો છે એ—આકેષ હશે તો—મારેપનો હું છતાં ન હું. આપણને સ્વતંત્ર થવું છે, આપણાં જીવનને સમૃદ્ધ કરવાં છે, દેશમાંથી અજ્ઞાન, દારિદ્ર્ય, રોગ અને વિપત્તિ દૂર કરવાં છે, ધ્યેય અને રસ-દીન અનુભવી પ્રભુને જીવનમાં ધ્યેય અને રસ અનુભવવી દરવી છે. આપણે ચોરા ભક્ત થયા છીએ, તેથી આ ભધી બાબતોની આપણને ભૂખ લાગી છે. પણ આપણે એ પણ અનુભવીએ છીએ કે, પ્રભુનાં ભધાં જ અંજો ભક્ત ન થાય ત્યાં સુધી કેવળ આપણે કાંઈ માતાવાધી કેટલું વળે? માટે આપણે સર્વેને જમાવવા રહ્યા. આજ સર્વે પછાત વર્ગોની સેવા કરવામાં આપણે સ્વાર્થ છે. હરિજનોને અરુચ્ય રાખી, પછાતોને અમણ અને અજ્ઞાન રાખી, આગમાંથી દારિદ્ર્ય અને દેશનાં કેન્દ્રો રાખી આગે આગળ વધી શકતા નથી. માટે વાળવો વગર આપણે એમને આગળ વધારવા છે. એ કેમ વધે તેમાં કંઈક અંશે એમનું દરિદ્રિય સમજવું રહ્યું. એમના દરિદ્રિયમાં તેઓ પછાત અને કમ્પ્યુભવી હોવાથી કંઈક બ્રહ્મ હોવાનો સંભવ રહેવાનો. તેને આપણાં અનુભવથી સુધારવું રહ્યું, અને આપણું દરિદ્રિય સમાન ભવવું રહ્યું. આ બધું કરવાની વાળને મરજ છે એમ સમજવું જ આપણે ચાલવું જોઈએ, અને તેથી જે રીતે તેઓ આપણી નજીક આવે, આપણી વાતો, સંકલ્પના.

અને સેવા દેવા સંમત થાય તે રીતે આપણે વરલું નેહીએ. એ બે પૈસાની કમણી છાત્રી શાળામાં આવવા તૈયાર ન હોય તો શાળામાં આવીને બહુવચનું વેલું કરવા માટે એને બે પૈસા આપવા નેહીએ. શ્રીકૃષ્ણભણીની સાર્વજનિક આ ન રીતે થયેલી. વળી, આપણું શિક્ષણ સેવાથી એમની કાર્યશક્તિ, ઉદ્યોગશક્તિ તથા સમજાવવાની શક્તિ વધે છે એના તેમજ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવા નેહીએ. એમનાં વર્ણપરંપરાગત કામોગામિ આપણે એમને કાંઈક શીખવી શકીએ એવી આપણે કુશળતા મેળવવી નેહીએ.

આપણાં કાનો ગમે તેટલાં મોઢાં હોય તેવે દરિયા નેવા આ વિશાળ કાગ માટે તે એમાં ન પડવાનાં. પણ નાણાં થોડાં હોય તો થોડી સંસ્થા ચલાવીએ, સ્વાવલંબી કરવાની રીતો ઝોળીએ, પણ નેહલા સેવક જાગીને સેવા કરીએ તેટલાની પૂરેપૂરી ન કરીએ.

૬. દરિજન કે પછાત વર્ગોના ન સંસ્થાન હેઠળ ચાલતી સંસ્થાઓને પણ આપણે જાગૃતિય રીતે તેજ ન દરિજન સેવક સંઘ વગેરે સંસ્થાઓનાં કૃતિમાંથી મદદ કરીએ.

૭. દરિજન ભતિઓના ખાસ ઉદ્યોગોમાં સંસ્થાપન કરવાને, તેનું પદ્ધતિસર વૈજ્ઞાનિક રીતે શિક્ષણ અપાવ તેવી

શાળાઓ સ્થાપવાને, તેમજ કાચો માંસ ખરીદવા, પાકો થયેલા દિક્કાયત ભાજી વેચવા, તેમજનામાં સહકારી પ્રવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન કરવા, તેમજ પૂરતું મહેનતાવું મળે તે નેવા અને તેમના ઉદ્યોગોનું સંસ્થાન તેમના હાથમાં ન રહે, પણ તેઓ કેવળ મોટા દારખાનદારોના મજૂરો બનીને ન ન રહે, એ બધું મોટી આપવાને માટે દરિજનસેવકોએ પ્રયત્ન કરવો નેહીએ. આ બાબતમાં આંકડાઓ અને માહિતી ભેગી કરવાનું પણ ઘણું કામ કરવા નેહું છે. જીવન અને શિક્ષણની પદ્ધતિ એવી રીતે મોઢવાવાની જરૂર છે કે સંસ્થાનો ઠાકો. મરતાં સુધી કેવળ મ્યુનિસિપાલિટીનાં પાલિકાનાં વાળાંદારો ન ન રહે, પણ મ્યુનિસિપાલિટીનાં ઉચ્ચેકક્ષર અને આડા-પેશાબ તપાસનાર ક્લિનિશિયન પણ થઈ શકે. ચમારોના ઠાકોરો કોઈ સંસ્થાની ટેનન્ટો એક કારીગર કે કારીગરોના મુકાદમ ન થઈને ન અટકે, પણ એના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર યવાનીયે સાધકાત મેળવે. એ ન થવાયું મોટી, વલુદર વગેરે સર્વે ધર્મોનાં બાબતમાં. જ્યાં સુધી આપણે દરિજનોને માટે આવી સમજવડા બીજી કરી શક્યા નથી ત્યાં સુધી દરિજનસેવાનું કામ અધૂરું ન છે.

સેવાગ્રામ કિશોરલાલ ધ. મશાફવાળા
૩૦-૧-૪૫

ગામડાંમાં જતા વિદ્યાર્થીઓને

આજકાલ રચનાત્મક કાર્યક્રમ માટે એક વાતાવરણ તૈયાર થયું છે. વિદ્યાર્થીઓ પણ એ કાર્યક્રમમાં હાથ લિટાવવા હચ્છે છે. એ અંગે અનેક ચેતનાઓ પ્રકાશ છે. એમાં એક વિચાર જલ્પોમાં ગામડામાં જઈને કાંઈક કરવું એવો પણ છે. આ એક શુભ ચિહ્ન છે.

ગામડાંમાં જતા પહેલાં એના પ્રશ્નોનું કાંઈક જ્ઞાન મેળવી લેવું પડે. આ જ્ઞાન મેળવી લેવાનાં સહેલાં સાધનો બે ગણાય: ગામડાના અનુભવી અને અભ્યાસી પાસેથી સાંભળવું અને ગામડા અંગે જાણાર પડેલું સાહિત્ય નેહું જવું.

પહેલા સાધનને માટે ગામડે જતા પહેલાં ૫-૭ દિવસ માટે, આ અંગેની સારી તૈયારી થઈ રહે એવા, એક પ્રાથમિકવર્ગ કાઢવો એ કીક પડે. એ વર્ગ દ્વારા અનુભવીઓ અને અભ્યાસીઓના લાભ તો લેશે ન; પણ ગામડાના ખડતલ જીવનમાં નવી શકાય, ત્યાંના જીવનમાં આપણી મારફત કોઈ વધારાની બંદી ન ફેલાવા પામે એ અંગે સાવધતા કેળવાય અને ત્યાં વસતાં લોકોને કાંઈક ઉપયોગી થઈ પડાય એવું સ્વાવલંબી, સાફ અને અગવાણું જીવન જીવવાનો પણ પ્રયત્ન કરવો.

મદદદાર કેટલાંક પુસ્તકોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) ગામડાની વહારે (૨) લોકજીવન (૩) ગામ ગામડું
- (૪) કીકું મેં ગામડું જ્યાં (૫) ગામડાનો (૬) ગામડાની
- (૭) બોલપત્રો દ્વારા લોકશિક્ષણ (૮) આપણી બીજાઈ

(૯) ગામડાં હિંદુસ્તાન (૧૦) જેડનના શિકારી (૧૧) મધુદર (૧૨) રચનાત્મક કાર્યક્રમ (૧૩) સોફ્ટીસની સ્ક્રી (૧૪) માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસ (૧૫) આપણું હિંદુસ્તાન.

હવે આપણે ગામડામાં જવાના પ્રકારો વિષે વાત કરીએ. ગામડામાં એકલા પણ જવાય, બે ત્રણની ટુંકડીમાં પણ જવાય, અને ૨૫-૩૦ના સમૂહમાં પણ જવાય. એક દિવસ માટે પણ જવાય અને પાંચ પંદર દિવસ માટે પણ જવાય. એક ન ગામડામાં પણ રહેવાય અને ઘણાં ગામડામાં પણ ફર્યા.

મને લાગે છે કે, વિદ્યાર્થીઓને એકલા કરતાં બે ત્રણની ટુંકડીમાં અગર સમૂહમાં જવાનું વધારે પસંદ પડે. મોટા સમૂહમાં જવું હોય તો એક ગામડામાં એક દિવસથી વધારે ન રોકાવું એ ન છત્ર ગણાય. ને આખો કાફલો એકથી પીર અને બીજોથી પીર ગામ એમ આખો વધવાનો હોય તો તેમ પણ થઈ શકે, અને એક દિવસ એક ગામડે જઈને પાછા આવવું, ફરી એક દિવસ થેર દોઢાઈ ત્રીજે દિવસે નજીકના ન બીજા ગામડામાં જવું. એ રીતે નજીક નજીકનાં પાંચ સાત ગામડામાં પણ જઈ આવી શકાય.

પણ આપ સમૂહમાં જવાને ગામડા ઉપર ભારપ ન થઈ પડાય એની ખાસ કાળજી લેવી નેહીએ. એ માટેનો સહેલો રસ્તો તો એ ન થઈ પડે કે, જ્યાં જઈએ ત્યાં

ખોયડી સાક કે બાખરી રોટલા જેવી સારી રસોઈ આપણે
નતે પકાવી લેવી. જે એક જ દિવસ ગામડામાં રોકાવાનું
રાખ્યું હોય તો ઘેરથી ટેબલ ગોળ જેવું કાંઈક લઈને પણ
જવાબ. છાસ ગામડામાંથી મેળવી શકાય.

ગામડાનો અભ્યાસ કરવો હોય તો પણ આગળનાં વર્ષોમાં
કળી નઈને આપણા વિષે એક નતનો સદ્ભાવ પેદા કરવો
જરૂરી હોય છે. એગનામાં સહેલાઈથી ભજવામાં વાતચીત
કરવાની ઢબ કે ભજન વાલી તો હપયોગી થાય છે. પણ
સર્વસુલભ અને અતિ ઉત્તમ સોધન તો એમની કાંઈક
સેવા કરવી એ જ છે. ગામડાની કાંઈક સેવાની પ્રવૃત્તિ
આપણા હાથમાં હોય છે તો આપણે આપણને રોકાયેલા
ભાગીએ છીએ, ગમતાં કાંઈક આતમસંતોષ અનુભવાય
છે, અને રવાનાવિક કંમે લોકોમાં ભજવાની તક મળે છે.

આ રીતે વિદ્યાર્થીએ તો સમૃદ્ધમાં જનારા હંદેક ગામમાં
જે ત્રણ કાર્યક્રમે રાખી શકે. અનુકૂળ પડે તો સવારમાં
ગામનાં ભંડેર નવાણો સાક કરી શકે. જોયારે જરૂરયા પડી
વાત વાતમાં ગામલોકો પાસેથી ગામની માહિતી મેળવી
શકે. સાંજના વિદ્યાર્થીઓ સાથે રમતો રમી રમાડી શકે.
અને રાતના હોકાને કાંઈક કેળવણી મળે અને સાથે સાથે
નિદેશ આનંદ મળે એવા સારી ભાષામાં સંવાદો ભજવી
જતાવાય અને શીત કે બજારો પણ ગાઈ ગવડાવી શકાય.
આ રીતે આપણે ગામડાને અનુભવ મેળવીએ અને પાછળ
એક પીડું રમરમું મૂકી આપીએ.

ગામડામાં એક કરતાં વધારે દિવસ રોકાવું હોય તો
એકાદ અમર જે ત્રણ જણની હુકડી વધારે અનુકૂળ પડે.
આવી હુકડી ગામડાના પ્રશ્નોને અભ્યાસ પણ વધારે
ઝીણમટીલી કરી શકે અને ગામલોકોની સેવા પણ વધારે
કરી શકે, આવી હુકડી પણ આવાનું નતે પકવી લે તો
ઉત્તમ. એમ ન બને તેમ હોય તો બાંજે સહન કરી શકે
એવા સહાનુભૂતિવાળા જે ત્રણ હુકડામાં એક એક જણે
જમવા માટે બહેનગાઈ જવું. એમને પણ રાત્રીનાં
કાર્યક્રમ તો નવાણસાઈ અને રમતો રમાડવાને જ
હોય. આગળ જતાં ભાજકોને નવકાવવાં, નખ દાખી
આપવા, વાળ હોળવા, ચાંદાં ઘોઈ દવા ચોપડતી, શીતો
મવડાવવાં, વાતો કહેવી, તકલી શાખવતી, પ્રોદક્ષિણ
આપવું, એમ યથાક્રમે ઉમેરા કરી શકાય.

ગામડામાં જતી વખતે કોઈ ગામડાની દરિયાજો
અનુભવી શિક્ષક સાથે હોય તો બહુ સાફ. પણ એકું ન
બની શકે તો છેવટે જે ગામડામાં જવાનું હોય ત્યાંના
સ્થાનિક આગેવાન કે આપણી પ્રવૃત્તિમાં રસ ધરાવનાર
કોઈ વ્યક્તિ સાથે અગાડથી વાત કરી લીધી હોય તો ત્યાં
જનારાઓ માટે વધારે સહેલું બને.

ગામડામાં જે ત્રણ કે વધારે દિવસ રોકવાનું થાય તો
નિરીક્ષણ કરીને યાણું જોઈ નહીં શકાય. પણ એ જોવા
જાણવા માટે આપણી પાસે સગભાવ અને રપક દરિ

ટોલી જોઈએ. ગામડાના પ્રશ્નોને અભ્યાસ કરવામાં
ગામજીવન વધુ પડે એવી સુચનાઓ આ સાથે આપી છે.

૧. ગામનું નામ
૨. સ્વયંસેવકનું નામ
૩. કયાંથી કયાં મુખી રક્ષા
૪. ગામની વસ્તી (કામવાર)
૫. શાળા છે? તેની સ્થિતિ
૬. નિરક્ષર ભાઈજડેનોની વાદી
૭. વ્યાયામગૃહિર હોય તો તેનો ઉપયોગ
૮. યુસ્તકાલય કે વાચનાલયની સ્થિતિ
૯. ધર્મશાળાનો ઉપયોગ તથા સ્થિતિ
૧૦. ક્ષાત્તજાતની સ્થિતિ
૧૧. સ્ત્રીઓની સ્થિતિ
૧૨. ચાલતા દેશિયા તથા સાજો
૧૩. કાંતનાર વજાનારની સ્થિતિ
૧૪. ગામની યાજ્ઞીની સ્થિતિ
૧૫. બીજા શુદ્ધ કે ગ્રામ-ઉદ્યોગની સંભાવના
૧૬. ખાદીખરીની સંખ્યા તથા સમજ
૧૭. નિવસિત કાંતનાર કેટલા છે?
૧૮. નહિ કાંતનારા કેમ અટકી પડ્યા છે?
૧૯. ધાંચી, કુંભાર, ચમાર, વજાકર, ભંડી, લુદાર,
મુશારની સ્થિતિ
૨૦. ધરોનું રાચરચાણ, રાજગાર તથા સ્વચ્છતાનો અભ્યાસ
૨૧. ગામસહીની વ્યવસ્થા
૨૨. ગામમાં નજીત આજનાર સંસ્થા કે વ્યક્તિનો પરિચય
૨૩. ગરીબ અને ગરતાને આંકડો-એમની દાહતનું વજન
૨૪. ગામની જમીન કેટલી છે? મહેસુલ કેટલું છે?
૨૫. જમીન વિનાના મનુષ્ય કેટલા છે?
૨૬. દોર કેટલાં છે? કેવાં છે? ગણાણ કેવી છે?
૨૭. ખાતરની વ્યવસ્થા શી થાય છે?
૨૮. જાતર મુતરડીની રીત વ્યવસ્થા છે?
૨૯. ગામમાં હોટેલ કેટલી છે? એ પાછળ થતા ખર્ચનો અંદાજ
૩૦. ફળવા ખાંડવાની ધંતર્યની—યતો ખર્ચ.
૩૧. આંકરક પાછળ યતો ખર્ચ
૩૨. પીડું છે? દારૂથી થતી જરૂરો. દારૂ પીનારની સંખ્યા
૩૩. અશ્લીલની દુકાન છે? અશ્લીલની સંખ્યા, એ પાછળ
યતો ખર્ચ
૩૪. દુધનો સંચો છે? એનાં પરિણામો
૩૫. ખેતીમાં પાકો શા શા થાય છે? એમાં કયા મુશારાને
અવકાશ છે?
૩૬. શાલના જાતરની તથા નાણાના ધિરાણની વ્યવસ્થા,
વ્યાજજના ફર
૩૭. રોચના પ્રકાર, કારણો, મરણસંખ્યા
૩૮. વાર રવાણની વ્યવસ્થા

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકનો દરજ્જો આપણે ત્યાં કેવો નીચો મનાય છે, એનું વર્ણન કરી બતાવવાની જરૂર નથી. એટલું કહેવું બસ છે કે, તે એટલો બધો હલકો ગણાતો થયો છે કે, તેને જ કારણે કેટલેક અંશે કદાચ એની સન્નિધિ કલ્પિત થઈ છે, એની શિક્ષક-સન્નિધિ પર ઓછાના ભાવનાં પડ વળી ગયાં છે, અને એ પોતે જ પોતાનું સ્વર્ગનાન બલિ યુગાની બેઠો છે. અને સ્વર્ગનાન યુગાવેરો માણસ સ્વશક્તિનો ન્યૂ આપોઆપ અમુક હાસ તો કરે જ, એ ઉધાકું છે. સગાભાગાં દરજ્જો સીમે સરખો હોય છે એમ નથી; તેમાં અમુક નિર્દોષ ઓછાવત્તાપણું જરૂર છે. પરંતુ પ્રાથમિક શિક્ષકના દરજ્જામાં તો આ સામાન્ય હદ ઓળંગતી લાગે છે. એટલે સુધી કે, એના ગૌરવના અધિકારીઓ પણ એને વિશે કયાંયકો સખ્તો વાપરે છે! એની પાસેથી કાગ લેવા બિચારેલા એના જ ઉપરી-અગ્રસરો એને વિશે તુચ્છભાવ સેવતા થયા છે, તે એમાં-એમાં કશું ખોટું નથી લાગતું! કેળવણી ખાતાના ગમે તે ઉપરી-અગ્રસરને તમે પૂછો, એ પ્રાથમિક શિક્ષક વિશે એકસરખી ભલતો તુચ્છભાવ ને કયાંયકો-પણું બતાવશે. આ વસ્તુએ પોતે પણ એ શિક્ષકને, તે પોતે છે તેના કરતાં વધારે નીચો બતાવે છે, એમાં ન્યાય રાહો નથી.

સરકારે પ્રાથમિક શાળાના આ શિક્ષકની તાલીમ વિશે વિચાર કર્યા (પાંચેક વર્ષ ઉપર) એક સમિતિની બની હતી. તે સમિતિએ રિપોર્ટ બહાર પડી ગયો છે. તે સમિતિએ પણ આ દરજ્જો અને શિક્ષકના મનમાં જ પડી ગયેલો પોતા વિષેનો ઓછાપ-ભાવ સુધારવા બાબત કાંઈક વિચાર કર્યો છે, જોકે સુખ્ય સુધારો માગતી એક ચીજ તરીકે તેને નથી કહ્યો; — કરવો જોઈતો હતો.

તે સમિતિના રિપોર્ટના પાન ૨૫માં પર આ ભાગ છે. આ સમિતિએ ‘લોકશાળા’ નામની એક નવી જુનરાતી માધ્યમિક શાળા (આને અંગ્રેજી માધ્યમિક શાળા છે એની નહિ, પણ તેમાંથી અંગ્રેજી બાદ કરીને રહે એવા ચોરસની) કદાચ તે સાર કરવાની સરકારને બહામણું કરી છે. તે શાળામાંથી ને વિદ્યાર્થી બહાર પડે તેના દરજ્જોનો આ પાના ઉપર વિચાર કર્યો છે. તે કહે છે, “ઓછામાં ઓછું, ચાલુ શિક્ષકવૃત્તના ગૌરવની બેરબર તો આ વિદ્યાર્થી થશે જ એમ અને આશા બાંધીએ બીએ વળે, બધા વિષયો તેમજ માતૃ-ભાષા મારફત લખુરો એટલે, અગાને આશા છે કે, તેમાં જ્ઞાન ચોક્કસ વધારે સગીન અને પરિપૂર્ણ થશે. તેથી, જે નેહરીઓમાં અંગ્રેજી આવરથક ન હોય તેની ને જેમાં ગૌરવ લેવાના હોય એવી જગ્યાએ માટે આ લોકશાળાના વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય ન ગણવામાં કશું કારણ નહીં હોય. . . . તેથી કરીને, આને વર્નાક્યુલર ફાઈનલ થયેલાં ને ઓછાપ-

ભાવ વધી ગયો છે તે દૂર કરવામાં ઠીક ઠીક પાદ ગણશે.” અને તેથી આ સમિતિએ બહામણું કરી છે કે, લોકશાળામાંથી નીકળતા વિદ્યાર્થીઓને ગૌરવ બેરબર ગણી, અંગ્રેજીની ન્યાય જરૂર ન હોય એવી બીજી મોટી-ઓમાં પણ લેવા.

સમિતિની આ બહામણું વિશે કશું કહેવાપણું ન હોય. પણ એનાથી જો તે પેલા ઓછાપ-ભાવને દૂર કરશે એમ માનવી હોય તો, કહેવું જોઈએ કે, તે બૂલે છે. આ બહામણું પણ પ્રાથમિક શિક્ષકની જુદી નાત તો નથી જ કાઢી. અને જો ઓછાપ-ભાવના મૂળમાં ઉદ મૂકવા હોય તો આ નાત જ નાબૂદ કરવી જોઈએ. એટલે, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકને માટે નવી માધ્યમિક શાળા ન વિચારવી જોઈએ, પરંતુ ભૂતી ને ચાલુ વત્રમાં જે છે તે જ કાગમાં આણવી જોઈએ. એક સાવ સ્પષ્ટ પડેલી વાત છે ને આપણે યાદ રાખવી જોઈએ, તે એ કે, હિંદના બહુતરમાં જિન્દગી-ભાવ ને નાબૂદથી બચી કરવાનું કોઈ એક મુખ્ય વાતને આભારી છે એમ કહેવું હોય, તો તેથી વાત તે અંગ્રેજીનું શિક્ષણ અને તેનું માધ્યમ તરીકે મહત્વ છે. અને આ જ વસ્તુ પર પ્રાથમિક શિક્ષકની લોકશાળાની અલગતા કાયમ રાખીને, તે ક્યાં ઓછાપ-ભાવ દૂર કરવાની છે? અને અંગ્રેજી વગર કઈ મોટી મોટી તે આ લોકશાળાના વિદ્યાર્થીઓને આપાવનારી છે? અંગ્રેજી શાળામાં ગણત્યા વગર એ બની શકશે? ને કરાશે રાખીને સમિતિએ આ બહામણું કરી છે એ, ખરેખર, સાધવો હોય તો તેણે નવી ટબની — અને આજના વાતાવરણમાં આપોઆપ તે હીન ટબની જ લેખાવાની એમાં રાહો છે? — માધ્યમિક જુનરાતી શાળા ન કાઢનાં, ચાલુ ટબની માધ્યમિક શાળામાં જ સુધારા કરાવો, નવી નાત બચી ન કરવી જોઈએ. અને આ વસ્તુ આ સમિતિએ તેની અગાઉ જ પાના ૨૪ ઉપરની પોતાની બહામણમાં લગમગ સ્વીકારી પણ છે. તે કહે છે, “જે શિક્ષક તરીકે ગૌરવ પાસ થયેલા આવે તો તેમને અધ્યાપન હિરિમાં લેતા પહેલાં હાથકામોની પરીણા આપવી જોઈએ, કેમ કે ચાલુ ગૌરવ ચોરસમાં હાથકામોને વિષય નથી. અને પછી તે સમિતિવાળા લખે છે કે, “પરંતુ સરકારી ઉદ્યોગ-શિક્ષણ સમિતિ” સ્થાય છે તેમ, હાઈસ્કૂલમાં ઉદ્યોગ દાખલ કરવાનું જે સ્વીકારાય, તો પછી તે પ્રમાણે તૈયાર થયેલા ગૌરવ અને અગાતી લોકશાળાના ‘ગૌરવ’, અધ્યાપન હિરિમાં દાખલ થવાની હકિકત, સમાન થઈ રહે.”

આમ જો હોય તો પછી નવી લોકશાળા શું કામ? સરકારી ઉદ્યોગ-શિક્ષણ સમિતિની બહામણને જ તે શું કામ ન વધાવી લે? અને જો એક ગૌરવ બીજી રીતે બેરબર થઈ રહે, તો પછી કઈ રીતે તેઓમાં જુદાઈ રહેવાની? એક પાસે અધકચરું અંગ્રેજી કરી નેથી

માન-શાખા બગીચી હશે, અને બીજા પાસે સંઘીન માન-શાખા હશે, એ જ ને ? અને આજના વાતાવરણને જોતાં, એમાં જ પેલા એકપ-જાવ બોલો રહેશે. ગતે લાગે છે કે, લોકશાળા સુચવનારી સચિતિના સરસ કાગ પર, આ એની ભલામણ અને ઉપર બતાવ્યા તે એનો વિચાર, લગભગ પાણી જ ફેરને છે એમ કહેવું જોઈએ. શ્રી. વજીવ એમની અલગ નોંધમાં કહે છે તે સાવ સાચું છે કે, તો પછી નથી કબજું અલગ સાધ્યગિક તંત્ર ભેદ કરવાની કરી જરૂર નથી.

આ બાબત સૌને વિચારવા માટે એક સૂચના હુંકમાં આપી દઉં; તેના વિવેચનમાં કે સમર્થનમાં લખાણ નથી કરતો:—

૧. અંગ્રેજ આજે જે બજારના પાંચમા વર્ષથી, એટલે કે ગિરલ રફલથી શરૂ થાય છે તે બંધ કરી આઠમા વર્ષથી, એટલે કે હાર્ડરફલના પ્રથમ વર્ષથી શરૂ કરવું. (આ બહાણ પીછા સરકારી સચિતિએ કરી છે.)

૨. આજે હાર્ડરફલોમાં નિયમસર કમોચિયિસણ દાખલ કરવું. એટલે લોકશાળાની ખાસિયત એટલા પૂરી નીકળી જશે. પરિણામે એની જરૂર પણ ન રહી.

૩. આઠમા વર્ષથી અંગ્રેજ શરૂ થાય, તે એક વિકલ્પ તરીકે રહે. તેને બદલે સાધુભાષા કે કોઈ પ્રાંતીય ભાષા

પણ પસંદ કરી શકાય, એમ દહેવાય કે, આઠમા વર્ષથી એક અર્વાચીન ભાષા (સ્વભાષા ઉપરાંત) દાખલ કરવી. અર્વાચીન ભાષા એટલે આજની રાજભાષા અંગ્રેજી સાધુભાષા હિંદુસ્તાની, યા એક પ્રાંતીય ભાષા, જેવી કે ગરાડી, કૌરૂ, હિંદી, બંગાળી વગેરે.

૪. જેણે ગૌરિક પવા ન માને તેઓ ૧૦મું વર્ષ પડું કરી 'હિંદુસ્તાની શિક્ષક વર્ષ' ગાં કે અધ્યાપનનું દિવસમાં જઈ શકે. અથવા, ૧૧ વર્ષ બજાર લઈ ગૌરિક યદને બધે તો તેમણે બજાર વધે એ છટાપત્તિ જ છે.

આપણે પ્રાથમિક શિક્ષક આજ એક-ભાષી જ રહે છે એ બંદોબસ્ત નથી. તેને દિ- કે ત્રિ- ભાષી બનાવવો જોઈએ. તેની સ્વભાષાની શક્તિ વધે તે સાડુ આવરણક સરકાર તે બાજુ. અને તે ઉપરાંત કોઈ પણ અર્વાચીન ભાષામાં કીક કીક પ્રવેશ પામે, તો એનો આત્મવિશ્વાસ, જ્ઞાનપ્રતિભાં સાધન, અને જિજ્ઞાસા વધશે. અને એ વસ્તુઓને અભાવે એ આજે સ્વમાન જોતા બધે છે. એ બાબતમાં સુધારો કરીએ તો તેને આત્મપ્રતિષ્ઠાને ગર્વો બાળી ન સકાય ? પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો આ વિષે શું ધારે છે ? શું સૂચવે છે ?

૩-૧૦-૩૨

મખનભાઈ દેસાઈ

આર્થિક વિકાસની યોજનાઓ

મથા અંકમાં આપણે આર્થિક વિકાસની બિન-સરકારી યોજનાઓમાંથી ગહરની પ્રણ યોજનાઓ જોઈ. હવે ચોતાના હિંદી ગમ્દર સંધ તરફથી શ્રી. એમ. એન રોયે બહાર પાડેલી યોજના જોઈએ.

શ્રી રોયની યોજના

૧૯૪૩ માં હિંદી સરકારની સૂચનાથી પારિદિક પરિષદ માટે શ્રી. રોયે 'ગમ્દરો અને યુદ્ધાંતર યુનર્થ'ના પૃષ્ઠ એક નિર્મળ-નોંધાર કર્યા હતા. તેમાં કેવળ ઔદ્યોગિક ગમ્દરો માટે નહિ, પણ હલપદક ધંધા કરનાર બધા ગમ્દરો માટે વિચારણા કરવામાં આવી હતી. પછગથી તે જ સાલની આખરે તેમના ગમ્દરસંધની પાર્થિક સમાગમાં તે કાગ માટે જુદી સચિતિ નીચવામાં આવી. ત્યારે તેણે શ્રી. રોયની યોજનાને આધાર તરીકે રજીતે જે યોજના થયી, તે શ્રી. રોયની યોજના તરીકે ઓળખાય છે.

શ્રી. રોય બહાવા સામ્યવાદી છે. તેમણે ચોતાની યોજના રજીયાની યોજના ચોતાની નજર સમક્ષ રાખીને પડી છે. અજબત તેમણે કહાર સામ્યવાદી દિશિએ વિચાર કરવાને બદલે હિંદની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ તેમનો જોડ રજીયન અખતાર તરફ છે એ સ્પષ્ટ છે. તેણે માને છે કે કબજનું ધોરણ સતત વધતું જઈએ, એટલે કે, 'હમ્ય વિચાર અને સાહુ દંબન' એ તેમનો આદર્શ નથી, પણ 'ખૂલ પેદા કરવું અને ખૂલ

ખરચવું' એ તેમનો આદર્શ છે. જરૂરિયાતોને મર્યાદામાં રાખવી જોઈએ એમ તેઓ માનતા નથી. જરૂરિયાતો વધારતા જવું અને તેને પૂરી પાડવા માટે થગોનો ઉપયોગ કરીને ખૂલ પેદા કરવું અને તેની બજાર વહેંચણી થાય તેમ કરવું, એ તેમની દિષ્ટિ છે. ગાલ વધી પડે તો કાગના ક્લાક ઓછા કરવા અને લોકોને વધારે નવશાસ મળે તેમ કરવું, એમો તેમનો ખ્યાલ છે. કાલની પરિસ્થિતિમાં તેમની કલ્પના એવી છે કે, હરદને રોજના છ ક્લાક પ્રમાણે અઘવાડિયામાં છ દિવસ કાગ કરવાનું હોય અને વરસે એક ગ્રાસ ચરતે પગારે રત મળે.

તેમની યોજના દસ વરસની છે. તે દરમિયાન ગાયા દીઠ આવક ચાર ગણી (ખેતીમાં ૪ ગણી, ઉદ્યોગોમાં ૨ ગણી) વધે એવી ધારણા છે. (વર્ષિક ૩. ૩૩ ના ૧૨૮ થાય.) યોજનાનું ખર્ચ (મુદીરાકાણું અને નિર્માવ-ખર્ચ) રૂ. ૧૫૦૦૦ કરોડ થાય. આ રકમ અગાડની કોઈ પણ યોજના કરતાં મોટી છે. પણ તેમાં કલ્પના એવી છે કે, જમીનદારો પાસેથી બધી જમીન એકર દીઠ રૂ. ૩૫ આપીને સરકાર ખરીદી લે, અને એકરોમાં બધું દેવું ચાર આની લેણે સરકાર ચૂકવી દે. આ લેણુદારો અને જમીનદારોને, તેમને ચૂકવવાની રકમની લેન આપવામાં આવે. તેનું ૪૦ વંદસ સુધી ૩ ટકા લેણે તેમને વ્યાજ મળે. ભાર પછી કોઈ મળે નહિ. નવા ઉદ્યોગો બધા સરકાર

ચલાવે અને ન્હાના હથોગોવાળાને પોતાની મૂંઝી ઉપર ૩ ટકા વ્યાજ ગણે. આગળ જમીન અને હથોગો સ્વચ્છતા રાષ્ટ્રીય ધર્મ બધા અને તેમાં મોટા પાયા પર યંત્રો દ્વારા કામ કરીને ઉત્પાદન વધારવામાં આવે, તો ખરિજીએ લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું આવે; એટલું જ નહિ પણ, એ જમીન અને હથોગોની પેદાશમાંથી યોજનાનું મોટા ભાગનું ખર્ચ નીકળી રહે. તેમની ગણતરી મુજબ યોજનામાં પહેલાં ૩ વરસમાં રૂ. ૧૬૦૦ કરોડ બેઝેંએ. તે સિવાયના બાકીના રૂ. ૧૩૪૦૦ કરોડમાંથી રૂ. ૧૦૬૦૦ કરોડ ખેતીની પેદાશમાંથી અને રૂ. ૨૮૦૦ કરોડ હથોગોની પેદાશમાંથી પુનર્વંશના માટે વાપરવાની ધારણા છે. આ રીતે ત્રણ વરસ પછી તે યોજનાનું ખર્ચ લોકોની વધેલી પેદાશમાંથી જ મેળવી લેવાની હકપના છે.

જમીનમાં અને મૂંઝીમાં ફર્ક આપ્યા વગર તેમની ગિલડત પડાવી લેવાની તેમની યોજના નથી અને રાજસાતમાં મોટાં યંત્રો અને ઓલરો પેદા કરવાને બદલે, ખાવાપીવાની અને વાપરવાની વસ્તુઓ વધારે પેદા કરવી એવી યોજના છે. એ રીતે તે યોજના રશિયન અજીતરાયી જુદી પડે છે. બીજી રીતે જોતાં, પ્રામોદોગના વિકાસ પર ચક્ષુર આંધરો નહિ, મોટા પાયા પર વાનિક હથોગો રાષ્ટ્ર જ ચલાવવા અને યંત્રોની ગદદથી ખેતી પણ મોટા પાયા પર કરવી, એ બાબતમાં તે રશિયન યોજનાને મળી છે.

તે યોજનાની મહત્વની વિગતો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. સરકારનો સંબંધ જમીનદાર કે પટવારી સાથે ન રહે પણ સીધો ખેડૂત સાથે જ રહે. તે માટે બિન-ખેડૂતોના હાથમાંથી બધી જમીન સરકારે વળતર કસવીને (રૂ. ૧૭૩૫ કરોડ આપીને) લઈ લેવી. અને ખેડૂતોનું બધું દેવું ચૂકવી દેવું રૂ. ૧૦૦૦ કરોડના દેવાની રૂ. ૨૫૦ કરોડમાં પતાવટ કરવી.

૨. ખેડી શકાય તેવી જમીનમાંથી દસ કરોડ એકર જમીન રૂ. ૬૦૦ કરોડના ખર્ચે ખેતી કાચક બનાવવી. તેમાં મોટા પાયા પર યંત્રોથી ખેતી કરવી. તે જ પ્રમાણે રૂ. ૫૦૦ કરોડના ખર્ચે ૨૫૦૦૦ નમૂનેદાર ખેતરોમાં ખેતી કરવી અને ખેડૂતોને તે પ્રમાણે સહકારી ધોરણે ખેતી કરવા ઉત્તેજન આપવું.

૩. રૂ. ૬૦૦ કરોડના ખર્ચે હાલ છે તેથી ચાર ગણી નવી નહેરો બાંધવી અને ખીતની સગવડ વધારવી.

૪. ૫૪૦૦૦ ચો. મા. જંગલોનો બરાબર ઉપયોગ થઈ શકે તેવી. તેને સુધારવા રૂ. ૩૦૦ કરોડ ખર્ચવા.

૫. બધા નવા હથોગો રાષ્ટ્રની માલગી અને વ્યવસ્થા હેઠળ થાયે. વાહનવ્યવહારનાં સાધનો અને વેપાર પણ રાષ્ટ્ર દસ્તક રહે. વાપર-માલના હથોગોમાં રૂ. ૩૦૦૦ કરોડ અને ખાચરપ હથોગોમાં રૂ. ૨૬૦૦ કરોડ ફાલ્ક.

૬. નવી ૭૦ ટકા (૨૪૦૦૦ ગાર્ડલ) રેલવે વધારવી. આ લાખ ગાર્ડલ નવા પાકા રસ્તા બાંધવા (ન્હાના પાકા રસ્તા ૬૦૦૦૦ ગાર્ડલ છે.) ન્હાના કાચા રસ્તાને (૨,૨૦,૦૦૦ ગાર્ડલ) પાકા કરવા. ૬ લાખ ટન વજનનાં નવાં વહાણો બાંધવાં. (ન્હાનાં ૨,૭૦,૦૦૦ ટન છે.) નવાં બંદરો વધારવાં. જલવ્યવહારની સગવડો, અને તાર, ટપાલ તથા ટેલિફોનની સગવડો વધારવી. આ બધાં કામ માટે રૂ. ૧૫૦૦ કરોડ ખર્ચ થશે.

૭. હાલની વસ્તીવાળા દરેક ગામમાં દસ ખાટલાવાળા દવાખાનાની સગવડ કરવી. શહેરોમાં દસ હાલની વસ્તીએ ૮૦ ખાટલાવાળું દવાખાનું રહેવું. તે ઉપરાંત ૧૫૦ મોટાં દવાખાનાં અને આસપાસ રોગો માટે ૫૪૦૦ દવાખાનાં ચલાવવાં, તેનું ખર્ચ રૂ. ૪૬૦ કરોડ થશે.

૮. લોકોને પૂરતું સ્વચ્છ પાણી પૂરું પાડવા માટે રૂ. ૩૦૦ કરોડ ખર્ચવા, અને નવાં ધરો બાંધી આપવા માટે રૂ. ૩૧૫૦ કરોડ ખર્ચવા.

૯. હાલની વસ્તીવાળા દરેક ગામમાં પ્રાથમિક શાળા હોય. અને દરેક ચાર મા. શાળાએ એક માધ્યમિક શાળા હોય. અને દરેક ચાર માધ્ય. શાળાએ એક હાઈસ્કૂલ હોય. તે ઉપરાંત જુદા જુદા હથોગોમાં માટે શાળાઓ હોય અને હવે શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોય. આ કામને અંગે રૂ. ૮૨૫ કરોડ ખર્ચ થશે.

૧૦. ગામડાં અને શહેરોમાં રૂ. ૨૨૫ કરોડના ખર્ચે સાર્વજનિક કેન્દ્રો સ્થાપવાં. તે પ્રોડક્શનનું કામ કરે અને લોકોને માટે આનંદપ્રેમ, રમતગમત તથા જ્ઞાન-વિસ્તારના કાર્યક્રમો ચોલે.

૧૧. દરેક ગાણસને ફાલ્કનો ૨૬૦૦ ફેલરી ખોરાક, ૧૦૦ ચો. ફ. રહેવાની જગ્યા અને વરસે ૫૦ ચો. મા. કાપડ મળવાં જોઈએ.

૧૨. રાજસાતનાં ત્રણ વરસોમાં રૂ. ૧૬૦૦ કરોડ ખર્ચ થશે એવો આંકડો છે. તેમાંથી રૂ. ૪૫૦ કરોડ રેલિંગ જમીનચીરોમાંથી, રૂ. ૮૧૦ નવાં વેરામાંથી અને બાકીના જમીન અને હથોગોની આવકમાંથી મેળવવાની ધારણા છે. આમ ત્રણ વરસમાં માત્ર થયે ચઢવા પછી, બાકીનું ખર્ચ તો, અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રબલે ખેતી અને હથોગોમાં નવી આવક થશે તેમાંથી લેવાની હકપના છે.

આખી યોજનાનો માલસવનો ભાગ ખેતીની વધેલી પેદાશમાંથી આચારે રૂ. ૧૦૦૦૦ કરોડ (સમસ્ત દેશની આજની વાર્ષિક પેદાશથી ૪ ગણી) જેટલી જગી રકમ કાઢવાનો છે. તે કામ લોકોને રેનડયા વગર કેમ થાય એ મોટો પ્રશ્ન છે. યંત્રીકરણ અને કેન્દ્રીકરણ કેટલે અંશે પ્રબલે લાભકારી થશે એ પણ ચર્ચાર્પદ સુધાઓ છે. બધા લોકોને એ રીતે કામગીરમાં મોહવી શકશે અને વધવી પ્રબલે પણ એમાં સમાવેશ થશે તથા ખેતી પરનો બોલો બોલો કો શકશે, એ બાબત યોજનામાં જેટલી સહેલી

ગાનવામાં આવી છે તેટલી સહેલી નથી. એક તરફ કોરોડોની સંખ્યા છે, ત્યારે બીજી તરફ યાંત્રિક ક્ષયોગો થોડા લાખને જ હાથ આપી શકે છે. આ બે બાબતોની વિગતોમાં બિતરોની યોજનામાં મેળ મેસાડવાની જરૂર છે.

હિંદી સરકારની યોજનાઓ

૬૫૨ પ્રમાણે હિંદી સરકારે પશુ સુધોત્તર આર્થિક સુધારણા માટે યોજનાઓ કરવા માંડી છે. તેને માટે જુદી જુદી કમિટીઓ મારફત વિચાર પામ્યા છે. હાલમાં તેમજ એક અલગ ખાતું બનાવીને તેના ઘડા તરીકે સર આરદેશર દલાલને નીમ્યા છે. સર આરદેશર, ૬૫૨ વજુલેલી ક્ષયોગપતિઓની યોજનાના એક પ્રયોગક છે. એટલે દેશનાક માને છે કે, તેમની યોજનાને સરકાર સ્વીકારી શકે. પશુ બિટિશ સરકારનાં પોલાકી ચાકાં એમ થોલાં નથી હોતાં કે ગળ વાગી શકે. તે તો તેની બિટિશ-તરફી રીતે હાથ કરે છે અને કરે. વળી સરકારી કમિટીઓ તો છૂટક છૂટક પ્રશ્નો લઈને અલગ અલગ યોજનાઓ કરે છે. તેમાં કંઈ એકમેળ જણાતો નથી. વિશેષમાં તેમને વિલાયતના સુકેતોના આદેશ મુજબ હાથ કરવાનું રહ્યું. એટલે એની યોજનાઓથી નવાં નવાં ખાતાં બિલાં કરીને, પરદેશી નિખણોતો અને સાધનોને હિંદમાં ધુસાડવામાં આવે અને વધારાપડતું ખર્ચ થાય, તે સિવાય બીજાં પરિણામો જાણ્યે જ આવે.

અત્યાર સુધીમાં સરકારે કેટલીક યોજનાઓ બહાર પાડી છે તેમાં મહત્વની નીચે મુજબ છે :

વેલ્ફેર વિસ્તાર	રૂ. ૩૧૬ કરોડ ૭ લાખમાં
(૬૧ વર્સે ૫૦૦ મા. નવી વેલ્ફેર)	
ખેતીની સુધારણા	રૂ. ૧૦૦૦ " ૧૫
કેળવણીના વધારા	રૂ. ૨૭૦ " ૪૦ લાખને અંતે
સ્વાસ્થ્યોપચાર અને સુધારણા	રૂ. ૪૦૦ "

ખેતીની યોજના પંદર વરસની છે અને તે મુલત દરમિયાન ખેતીમાંથી થતી આવક બગાળી કરવાની ધારણા છે. કેળવણીની યોજના ૪૦ વરસમાં પૂરી કરવાની હલખા છે. આ યોજનાઓ દેવનંત્ર રીતે એકઠેરે હીક છે. પણ તેનો આખા દેશની સજા યોજનાના અંગ તરીકે વિચાર ન થાય ત્યાં સુધી તે ઉપયોગી થવાની નથી. રસ્તાઓ કે રેલવેનો અમુક સંતોગોમાં વિસ્તાર કરવા જેવો હોય, પણ હાલની પરિસ્થિતિમાં પકેટું કું કરવા જેવું છે એનો વિચાર કરીને, અરસપરસ બાબતોની યોગ્યયોગ્યતાને હિંદુસ્તાનની સામાન્ય પ્રબળ હિતની દૃષ્ટિએ જ્યાલ કરીને, આખી સજા યોજના ઘડાવી નેઈએ. આનું કું જ નેવા મળતું નથી, ત્યાં સુધી આ બધાં ખાલી હાથબિયાંના ધોડાનાં ગમનનામણાંમાં જ ખપે.

મુંબઈ સરકારની યોજના

મુંબઈ સરકારે પણ મુંબઈ દલાલની સુધારણા માટે પોતાના તરફથી એક યોજના બહાર પાડી છે. તેમાં થોડા

પાયા પરના ક્ષયોગોની ખિલવણીના કંઈ વિચાર કરવામાં નથી આવ્યો, તે બાદ કરતાં પીતની જમીન વધારવી, ખેતીમાં સુધારા કરવા, કેળવણી વધારવી, દવાખાનાંની સજવડ વધારવી, રસ્તા અને દવાઓ વધારવા વગેરે બાબતોનો તેમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તે હાલ પાછળ પડેલાં પાંચ વરસમાં ૬૦ કરોડ રૂ. ખર્ચવાનો અંદાજ કરેલો છે. અને તે માટે જરૂરી નાણાં મેળાં કરવાની શક્યાત પણ કરી દીધી છે. જુદાં જુદાં કામો માટે નિખણોતો અને નિરીક્ષકોની જરૂર પડે તે માટે હાલમાં જ તાલીમ પામેલા માણસો વધારવાની યોજના કરી છે. આ કામોમાં લઈ-માંથી પાછા ફરેલા સિપાઈઓને ફાકવામાં આવે અને તેમને ક્ષયોગધંધા માં એ દૃષ્ટિએ તે યોજનામાં ખાસ વિચાર કરેલો છે. જે મામે લઈઈ માટે ૫૦ કરતાં વધુ સેનિક આપ્યા હોય ત્યાં આપવાપ્રમાણ, ખુસ્તકાલિય, વાચનાલપ, બહેર કલમ વગેરેની સજવડ કરવાનો તે યોજનામાં વિચાર કરેલો છે. ખરી રીતે તે યોજનાનો મુખ્ય હેતુ જ સેનિકોને ફેકણે પાડવાનો છે. યોજનાના અસલ માટે સ્વેચ્છાની પસંદગી પણ એ દૃષ્ટિએ જ થશે. તેમ કરતાં આડકતરી રીતે સામાન્ય પ્રબળને જ લાભ પામ તે ખરો.

રાષ્ટ્રીય સરકારની આવશ્યકતા

૬૫૨ની યોજનાની સફળતા માટે આ દેશમાં રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવાની જરૂર પરદેશી સરકારને લાગે નહિ અને તેની સુધારણાની દૃષ્ટિ જુદી હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ તે સિવાયની યોજના કરનાર દેશને પોતાની યોજનાની સફળતા માટે હિંદમાં રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપનાની અનિવાર્ય જરૂર લાગી છે. રાષ્ટ્રીય સરકાર હોય તો જ કોઈ પણ યોજના સફળ થઈ શકે એમ દરેક સ્પષ્ટ અને સાદા અભિપ્રાય આપે છે.

વાવિ યોજનાનાં સુધા

આમ રાષ્ટ્રીય સરકારની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સ્વીકાર્યા પછી ૬૫૨ની બાંધી યોજનાઓનું તાત્કાલિક મહત્વ યોગ્ય થાય છે, અને તેની વિગતોની ચર્ચા કરવાનો અર્થ રહેતો નથી. આજે કરેલી યોજના પાંચ વરસ પછી જુદી રીતે જ ઘટતી પડે. એટલે આજની પરિસ્થિતિમાં યોજનાના મુદ્દાઓની ચર્ચા અને હાલ કું કરતું એ જ વધારે મહત્વનું છે. આ દૃષ્ટિએ, અત્યાર સુધીમાં કરેલી ચર્ચા ૬૫૨થી, ભવિષ્યનો આર્થિક યોજના માટે, નીચે પ્રમાણે મહત્વનાં મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે :

૧. આર્થિક વિકાસની વ્યવસ્થિત યોજના માટે હિંદ અખંડ રહેતું નેઈએ.
૨. યોજનાથી થોડાં સુખી માણસોના હાથમાં સંપત્તિ વધવાને બદલે, જેમની આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ હોય તેમને સોંપી પડેલો અને વધુ લાભ થતો નેઈએ. આ દૃષ્ટિએ ખેડૂતો અને નાના કારીગરોની સ્થિતિ સુધારવા પર પડેલું

ધ્યાન આપવું જોઈએ, એટલે કે આશ-અને શુદ્ધ-હયોગોનો વિદ્યાસ કરવો જોઈએ.

૩. જે માણનું કલ્પન શુદ્ધયોગોથી ફાવે એવું ને દષ્ટ હોય તેને યત્રોચોગ દ્વારા મોટા પાયા પર પેદા કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ.

૪. ચાતુ દારીયોની રીત ન પટે અને શુદ્ધયોગોને મોઢ રીતે ધક્કો ન પડે એ તે પ્રમાણે જ ઔદ્યોગિક વિદ્યાસ વગેરે જોઈએ.

૫. શુદ્ધયોગો માટે પૂરતો કાચો માલ મળી રહે અને તેમાં પેદા થયેલો માલ વેચાય તે માટે વ્યવસ્થિત યોજના થવી જોઈએ.

૬. ખેતી અને ગ્રામોદ્યોગોના વિદ્યાસ માટે, વિવિધ પ્રકારની સહકાર પ્રવૃત્તિને પ્રભુત્વીય દૃષ્ટિએ વિકાસ કરવો જોઈએ.

૭. યત્ર કલ્પાદન, રક્ષાચક્ષુનું કલ્પાદન, ખાલો અને દેલ્લે જેવા પાયારૂપ ધંધાઓ, જે નાના પાયા પર ચાલી શકે તેવા ન હોય, તે રાષ્ટ્રે ચલાવવા જોઈએ અગર રાષ્ટ્રને તે પર સંપૂર્ણ અંકુશ હોવો જોઈએ.

૮. દોર ઉપર અને તેને લક્ષ્ય ધધાઓ ખોલવાના પર આસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૯. જમદોનો વહીવટ અને તેની જિલવણી ખેતી, દોરઉપર અને નાના હયોગોને પોષક કાચ એ રીતે કરવાં જોઈએ.

૧૦. મોજશોખની વસ્તુઓ પેદા કરનાં પડેલાં સામાન્ય વપરાશની વસ્તુઓ પડેલી પેદા કરવી જોઈએ. અને દરેક જાતને પૂરઠ ખાવાપીવાનું, પહેરાવનું અને રહેવાનું મળવું જોઈએ.

૧૧. બજુવા કાચક દરેક બાળકને પાયાની દેવવણી મળવી જોઈએ અને તેને પરિશુભે તેનો સર્વાંગી વિકાસ થવો જોઈએ.

૧૨. યાગમાંના રક્ષા સુધારવા જોઈએ, પાણીની સગવડો વધારવી જોઈએ અને સ્વચ્છતા તથા સ્વાસ્થ્યરક્ષા માટે પૂરતી સગવડો હોવી જોઈએ.

૧૩. યોજનાને પરિશુભે દેશમાં દેવજ ધન વધે એટલું બસ નથી. તે ધન યોગ્ય રીતે વહેંચાવું જોઈએ.

૧૪. ઔદ્યોગિક વિકાસને ઘીને કારીબંદોની શારીરિક અને સામાનિક શક્તિનો ક્ષાસ ન થવો જોઈએ. પણ તેમનું વ્યક્તિત્વ અને સ્વતંત્રતાની ભાવના વધવાં જોઈએ અને તેમની નૈતિક ઉન્નતિ થવી જોઈએ.

૧૫. એકંદરે પ્રલભાં વેરસેર કે કલક વધવાં ન જોઈએ. પણ પરસ્પર ભાઈચારા અને સુખશાંતિ વધવાં જોઈએ.

કોઈ પણ યોજનાની વિચારણા માટે આ કેટલાક સામાન્ય સિદ્ધાન્તો છે. તે આધારે હિંદ માટે યોજના થવી જોઈએ; અને તે કસોટીથી કોઈ પણ યોજના તપાસવી જોઈએ. ઉપરની યોજનાઓની વિગતો આગળની ધૃક્ષે

તાત્કાલિક ગદાત્વની નથી; એટલે તેની ચર્ચા અહીં છે. દીધી છે. પણ સમગ્ર વાચક, ઉપરના સિદ્ધાન્તોની દૃષ્ટિએ તેમની સફેદ પરીક્ષા કરી શકશે. શ્રી. અમલાવતી યોજના ઉપરના સિદ્ધાન્તોને વધારે અનુરૂપ છે એમ કહેવાની ભાગ્યે જ ત્રસર દોષ. પણ હાલ તો એ યોજના પણ કાચક ઉપર વિચાર કરવા પૂરતી છે.

હાલ શું ?

ત્યારે હાલ તરત શું, એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઊઠે છે. સ્વરાજ્યશિક્ષિ વિના કોઈ પણ પ્રભુત્વીય યોજના થઈ શકે તેવા નથી, અને હાલની સરકારની દરેક યોજના સાચા પ્રભુત્વમાં ભાગ્યે હશે, એ નિઃશંક વાત છે. એટલે સ્વરાજ્યનો માર્ગ મોકળો કરવો એ દરેક હિંદીનું પ્રયત્ન કાર્ય છે. તેમ કરવા માટે, દરેક સમાજનું જોઈએ કે, હાલના સંજોગમાં, પ્રભુત્વીયાર્થિક તાકાત વધે અને પ્રભુત્વમાં સંધારકાં અને બન વધે તે સારુ પૂ. આંધીય સુચવેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમો દેશભ્રમથી પ્રચાર કરવો એ જ આજે આર્થિક જ નહિ, સર્વાધિ સુધારણા અને સ્વરાજ્યશિક્ષિનો યોગી માર્ગ છે.

રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં, ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગના પ્રચારથી આગેવાનોની આર્થિક રિયલિ સુધારવા ઉપરાંત, તેમાં આર્થિક સમાનતા ફેલાવવાની ભાવના રહેલી છે; સ્ત્રીઓ અને મનદોની ઉન્નતિ, તથા હરિજનો અને પછાદ વર્ગની ઉન્નતિ દ્વારા પછાદ વર્ગને અપનાવી એકપ્રભુત્વ વધારવાનો ખ્યાલ રહેલો છે; તેમાં સ્વભાષા અને રાષ્ટ્ર ભાષાનો પ્રચાર, પંચાતનો કેળવણી અને પ્રૌદ્યોગિક દ્વારા પ્રભુત્વમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો છે; પ્રભુને આદોય અને સીચની કેળવણી આપવાની છે અને આગમાં સાક્ષ રાખવાનાં છે; વિદ્યાર્થીઓ, કિસાનો અને મનદોનું સંગઠન અને કેમી એકથ દ્વારા રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગર કરવાની છે; અને હાલથી દ્વારા ભારે સામાજિક અનિષ્ટ દૂર કરવાનું છે.

આ રીતે, તેમાં દેવજ આર્થિક નહિ, પણ સર્વાંગી સુધારણાની દૃષ્ટિ રહેલી છે. તે માર્ગ વિશાળ છે; વ્યવહારુ છે. તે માર્ગે આપણે ભરાબર પ્રયાણ કર્યું હશે તો ભવિષ્યમાં આરામળના માટે આર્થિક અને સામાજિક વિકાસની યોજના વધારે સારી રીતે થઈ શકશે અને જનતાનો તેમાં પૂરો સાથ મળશે. સ્વરાજ્યમાં પણ જનતાનો સગનપૂર્વકનો સાથ ન હોય તો કોઈ યોજનાનો સફળતાથી અગત થઈ શકશે નહિ. માટે હિંદની કસોટીની જનતામાં જોડન અને સગમ ભાવનાં તથા લોકોને કડક પચમર કરવા એ અનિષ્ટકરી છે. તે કાગ અત્યારે રચનાત્મક કામથી જ થઈ શકે તેમ છે. તેમ કરતાં, આર્થિક સુધારો પણ અવસ્ય થશે જ અને ભવિષ્યની રચનામાં મૂળ ન ખારો. બીજા કાર્ષનિક યોજનાઓથી, તેના રસિકાઓને ચર્ચા કરવાની વક મળશે; પરંતુ પ્રભુ ભાગ્યે જ એક ઉગરું પણ આગળ વધશે ત્યારે રચનાત્મક કામથી, તે પ્રભુ કોઈ ને કોઈ આવજ વધશે જ. વિકસદાસ દેહાદારી

ભૂતકાળના પ્રયોગોની નિષ્કળતા

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આટલા બધા સુધારકો તથા વિચારકો થઈ જવા છતાં, સિદ્ધાન્તની બાબતમાં આ આવરથક સુધારકો શાથી સ્વીકારાયો નહિ તથા અગત્યમાં મુકાયો નહિ, તેમાં કારણો હવે આપણે વિચારીએ. કેળવણીની આ નવી, અને છતાં વ્યક્તિમાં વ્યક્તી, તથા સોષી રવાનાવિક પ્રકૃતિ આપા યુરોપને બેરબર સર રી ભેડી હોતા. પરંતુ એટલામાં જ ચંત્રયુગની જે ક્રાંતિ આવી પડી, તેણે આમોઘોર અને હાથકારીગરીનો નાશ કરી, જીવન અને સંસ્કારના મધ્યબિન્દુને નાના હથોળો અને ખેતીપ્રધાન સંસ્કૃતિવાળા આગાહમાંથી બસેડી, મોટા ઔદ્યોગિક શહેરમાં મૂકી દીધું. કુશળ કારીગર તથા શિક્ષણીની હવે જરૂર ન રહી; હવે તેા ગિણે અને કારખાનાંમાં, કાંઈ પણ કુશળતા વિનાની માત્ર ચાર્જિક ગમ્માન્નાવરીની જ જરૂર રહી. એવી હોદી નિયોજવાની કાળી ગાંઠની આસપાસ કેળવણીનું તંત્ર ગોઠવવાની હવે શક્યતા જ ન રહી. પરિણામે એવો પ્રયત્ન જ ન કરવામાં આવ્યો.

હાથકારીગરીના જગનામાં તેા રૂબંગમાં ચાલતા હથોળમાં બાળક રવાનાવિક હિસ્સો ભેટું અને તે ગારત પછો બીજીક વિકાસ સાધવું. પરંતુ કારખાનાંમાં કામ કરવાની પદ્ધતિએ અને શહેરના જીવને તેા સુરુપગા જે કુદરતી પરિસ્થિતિમાં વસતાં અને પોતાની કેળવણી તથા સામાન્ય રહાપણનું બટોળ પ્રાપ્ત કરતાં, તેનાથી વધુ ને વધુ અશમાં કરી મૂક્યાં.

આમ, યાંત્રિક યુગની કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તેા ભલે-મામી જ અસર થઈ. તેણે તત્કાલ શહેરવાસીઓની બીજીક શિક્ષણ માટેની કૃતિગ સગવડો હજ બહાર વધારી દીધી, અને બીજી બાજુ ગામડાંની વસ્તી તથા શહેરની ગોઠારી ચાલુઓમાં રહેલી અને કારખાનાંમાં ગાંઠરી કરતી ધાર્તાબંધ વસ્તી માટેની સગવડો ઘણી ઓળી કરી નાખી. પરિણામ એ આવ્યું કે, શહેરમાં રહેતા ઉપજી કાઢીતા અને તત્કાલ વર્ગો તથા બાકીની બધી શહેર કે ગામડાંની વસ્તી વચ્ચે માત્ર ધનની બાબતમાં જ નહીં, પણ કેળવણી, સંસ્કાર, અને બુદ્ધિના ચેતનપ્રયુગની બાબતમાં, ન ભેડી શકાય એવું પડેછાઈ અંતર પડી ગયું. ચંત્રયુગ પડેલાં કેળવણી અને સંસ્કારિતાની બાબતમાં ધનિક લોકોના ઇન્કાર જેવું ન હતું; ભલેકે વિદ્યાભ્યાસની બાબતમાં ગરીબ ધર્મશુભો અને ગંધર્ગ વર્ગ જ વિશા-ભાસંગી વર્ગ ગણાતો. આ વર્ગોનાં મૂજ ધરતીયાં

જરાબર જરાયેલાં હોતાં, અને આગજનતા સાથે તેમનો નિકટ અને ચાલુ સંબંધ રહેતો. આ રીતે પ્રાચીન અને મધ્ય યુગોમાં શિક્ષણ એક આગજનતા સુધી પ્રસરેલું રહેતું. પરંતુ શહેરોના ધનિક વર્ગ પૂરતી જ ગાયદિત રહેતી નવી કેળવણીએ હમ્ય વર્ગો અને જનતા વચ્ચેના સંબંધ તોડી નાખ્યો. નીચલા વર્ગોની અરીખાઈમાં હવે અજ્ઞાન તથા ગેતિક-તેમ જ ભૌતિક ગંદકીનો હમેશા થયો; અને પરિણામે શહેરમાં અને ગામડાંમાં વસતો આઠાવર્ગ, અને તેના અનેકવિધ પ્રશ્નો ભ્રમા થયા, કે જે આજે દેશોની આંતરિક તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિને પણ બચવપ બન્યા છે.

જ્યારે હાથકારીગરી અને હુલરકથોગની પટલી થઈ, અને તેમના વટે પલા હતાપદનની કાંઈ આર્થિક કિમત ન રહી, ત્યારે તેવા હથોળોને કેળવણીની યોજનામાં લાખલ કરવા, એ એક કૃતિગ તથા અરવાભાવિક વાત જ બને. એ હથોળને કાંઈ રસ તથા હાસાહસી શીખે પણ નહીં કે શીખવે પણ નહીં. પરિણામે, હથોળોની આસ-પાસ કેળવણી મંથવાનો સુધારકોએ પ્રતિપાદિત કરેલો સિદ્ધાંત અગત્યના ન આવી શક્યો.

કેળવણીમાં આ આવરથક સુધારો અગત્યમાં ન આવી શકવાનું એ તેા મુખ્ય કારણ કહેવાય. પરંતુ બીજું પણ એક પ્રબળ પણ ગોચર કારણ તે અરસામાં અદિતલ્લમાં આવ્યું હતું. જેમ જેમ રાજકારણમાં લોકશાહીનો સિદ્ધાંત પ્રચારમાં આવતો ગયો, તેમ તેમ રાજકારણ-ઓનો એક નવો વર્ગ નવા સમાજમાં પોતાનું મુખ્ય સ્થાન જમાવવા લાગ્યો. રાજકારણ હવે અખીર-કગરાવ વર્ગનો ઇન્કાર ન રહ્યો. મધ્યગાવર્ગના લોકો હવે રાજના બહેરજીવનમાં વધુ ને વધુ આગળ આવવા લાગ્યા તથા લાગ લેવા લાગ્યા. એ નવા રાજકારણીઓની સત્તા તેમના હમ્ય કુળ કે સામાજિક મોજાને હવે આભારી ન રહી; પરંતુ જનતાનાં વિસાળ ગતદારવર્ગોએ આભારી બની હતી. એટલે પોતાની સ્થિતિ બળવી રાખવા, તેમને પોતાનાં ગતદારવર્ગોને પંચાળવાં પડતાં. એ વસ્તુ સફળ રીતે પાર પાડવા, આ નવા રાજકારણીઓને સળેદો અને સૂચો બાપરવાની તથા ભાષાનો ચાલાકીઓઈકપયોગ કરવાની તાલીમ મેળવવાની જરૂર બીજી થઈ.

તેઓએ લોકગાનસનો ઉપયોગ કરી પોતાનું કાગ પાર પાડ્યું રહ્યું. લેવાશાસને તર્કશુદ્ધ દલીલ તરીકે બતાવવા અને ન્યાયશુદ્ધ બાબતને બુદ્ધિહીન બતાવવી; છટકાર સૂચો અને અચુક પોકારોનો ઉપયોગ કરી લોકગાનસને પોતા તરફ ખેંચવું; ચૂંટણી વખતે આપેલાં વચન પેતે પૂરેપૂરાં પાળવાં એવો દેખાવ કરવો,—એ બધામાં તેઓએ આદાકીબરી દલીલો અને છટકાર સૂચોને જ ઉપયોગ

* કેળવણીને કાંઈ હાથકથોગની અસપાસ મૂકી, જીવન અને કૃતિને એકસાથે બીજવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી મુશ્કેલ આજ કુપાસની કૃત 'અંબીયત' તાજેતરનું થેલું' પુસ્તકની અગત્યના અંકથી બાકી રહેલી ચર્ચા હવે આગળ ચાલે છે.

દરેક રહ્યો. ધણુ બહુ ચૂંટણી વખતે અપાતા વચનો પાળી શકાય તેવાં હોતાં જ નથી. કારણ કે એ બધાં એવા સામાન્ય તથા પોક્કળ સિદ્ધાંતોને લગતાં હોય છે કે, તેમને વાસ્તવિકતા સાથે નહીં ભેગા સંબંધ હોય છે.

પરિણામે તેણે રાખેલો, સુરો અને પ્રચાર, કાસ એમ જ બતાવવું રહ્યું કે, પોતે જેનો પ્રયત્ન પણ રાવ નથી કર્યો, તે વસ્તુ ક્યારની સિદ્ધ કરી દીધી છે ! વળી તેણે આગળજવાને આકર્ષવા ખાતર તેની આગળ પોતાને કેળવણીએ, સુધરેલો, અને જ્ઞાનની બધી શક્ય સાધનાઓમાં પૂરેપૂરો પારંગત દર્શાવેલો રહ્યો. એ વસ્તુ ત્યારે જ શક્ય બને કે જ્યારે તેની કેળવણી માત્ર બૌદ્ધિક તેમ જ સામાન્ય સિદ્ધાંતોને લગતી હોય. તદનુસાર બધી સજ્જા-કોષ્ટોને અંતે સુનિર્વચિત્તિઓમાં ચર્ચાપરિપદો અને બનાવટી ઘાસાસાઓ અને પાલક મેન્ટોનો અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે. હિતો તથા વડોલ તથા બલિયનો રાજકારણી આગેવાન એ બધી ચર્ચાપરિપદોમાં પોતાની બલિયની કારકિર્દી માટે તૈયાર થતા બન્યા છે. આવી મંડળીઓમાં ચાલતી ચર્ચાઓ રવાનાચિત્ત રીતે જ દુનિયા તથા વસ્તવિકતા સાથે સંબંધ વિનાની બની રહે છે. વિદ્યાર્થી પાસે સંબોધ તથા અસરકારક વિચારણા માટે જોઈતું પાકું જ્ઞાન તથા અનુભવ હોતાં નથી; પોતાની તે મોટી ભણપતે તે તકબાજી તથા બાયાની ચાલાકીબરી મોલવણી અને વાચાળતાથી પૂરી કરી લેવા મળે છે. પરિણામે ધણી વાર એમ બને છે કે, રાજા-કોષ્ટોનેની ચર્ચાપરિપદોમાં પહેલા નંબરનું દળાગ મેળવી જનારો છાકરો જ લોકશાહી તંત્રમાં બલિયતા રાજકારણી આગેવાન તરીકે ફૂટી નીકળે છે. આટલે સાચા રાજકારણી પુરુષોની જે તંબી ભેગામાં આવે છે, તેનું કદાચ આ જ મુખ્ય કારણ હશે. વળી છતરપિટી અને ટોંગનો આશરો લેવા કરવાનું આજની લોકશાહીમાંનું જે ખાસ વલણ દેખાય છે, તેનું પણ એ જ કારણ હશે.

તેમ છતાં, કેળવણીએ હંમેશા વાસ્તવિકતાને વકાદાર રહેતું જોઈએ, તથા જ્ઞાન અને ક્રિયાને પરસ્પર સંચિત્ત રાખી દેક કરવાં જોઈએ, એ ભવનો સિદ્ધાંત કદી છેક જ ભૂલાયો તેો નહોતો જ. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળાઓ અને ઔદ્યોગિક કેળવણીમાં તેનો સ્વીકાર ચાલુ જ રહ્યો. યુદ્ધ અને ખાસ કરીને અમેરિકામાં દેહકીક સૌથી વધુ ખોલેલી વિજ્ઞાન અને યંત્રશાસ્ત્રને લગતી કેળવણી-સંસ્થાઓ મોટા ઉલોમે સાથે જ સંકળાયેલી છે. જ્યાં વૈજ્ઞાનિક, દળનેરી અને યાંત્રિક શિક્ષણની રાજાઓ, કારખાનાં કે હથોળાઓ સાથે સંકળાયેલી હોતી નથી, ત્યાં પણ વિદ્યાર્થીઓને નિયમિત રીતે અચૂક ગણે ગિલે અને કારખાનાંઓમાં પ્રત્યક્ષ કાગકાજ અને અનુભવ માટે જાતું જ પડે છે, આ ક્ષેત્રમાં 'જ્ઞાન અને ક્રિયાએ સાથે જ ચાલવું જોઈએ,' એ સિદ્ધાંત સ્વીકારાયેલો જ રહ્યો છે.

માત્ર જીવન માટે તૈયાર કરતી કહેવાતી ચાલુ કેળવણીની રાજાઓમાં આ સિદ્ધાંત ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી. એનું કારણ, આપણે જોઈ આવ્યા તેમ, આધુનિક સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટ આર્થિક અને ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ તથા લોકશાહી રાજકારણ છે. તેમ છતાં, આ ક્ષેત્રમાં પણ એ ભવનો પ્રયોગો કરી, સારાં પરિણામ મેળવનારી રાજાઓનો અભાવ તેો નથી જ.

નિરીક્ષણ અને ક્રિયા કારા કેળવણી આપવાના સિદ્ધાંતોના વ્યવહારમાં બંને અગત્ય નહીં થતા હોય; તેપણ સિદ્ધાંત તરીકે આધુનિક કેળવણીશાસ્ત્રમાં સર્વત્ર તેનો પૂરેપૂરો સ્વીકાર તેો થાય છે જ. નાનાં બાળકો માટે કિંદરગાર્ટન અને મોન્ટેસેરી પદ્ધતિઓ પણ પ્રચારમાં છે. તે ઉપરાંત પ્રાથમિક શિક્ષણ અને 'પ્રીએક્ટ' પદ્ધતિવાળી રોલ્ટન પદ્ધતિ પણ છે. આ બધી નવી પદ્ધતિઓએ બીજાં શોળાં અંગે તે પરિણામો આપ્યાં હશે, —અને તેમણે મોટા પ્રમાણમાં કંઈ પરિણામ આણી દીધાં છે એવું નથી; —પરંતુ કિંદરુતાનામાં તેમના થયેલા પ્રચારે બાળકોની કેળવણીને આર્થિક બાલે એટલે બધે વધારી મૂક્યો છે કે, કેવળ તવંજર અથવા ઉપલા ગત્યચર્ચાના લોભે સિવાય બીજાં તે ઉપાડી જ ન શકે. સુંબઈ ભેગાં કેટલાંક શોળાં કેન્દ્રોમાં તેો બાળક દીક શિક્ષણની ફી મહિને જાત રૂપિયાથી મારીને દરરૂપિયા સુધીની હોય છે. એમાં વળતરખર્ચ માટે શોળા વધુ રૂપિયા ઉમેરવાના તેો બાધી જ. અને આ તેો બાલમંદિરો અને બાલવટિકાઓના અર્ચની વાત થઈ. પરંતુ 'પ્રીએક્ટ' પદ્ધતિનું ખર્ચ તેો બહા ભૂખને પણ બારે પડી નથી તેવું હોય છે. એ બધી પદ્ધતિઓના પાયામાં રહેલા સિદ્ધાંતો ચર્ચાઈ છે, પરંતુ તે પદ્ધતિઓ પોતે કિંદરુતાને ભેગા સ્તરીય દેશ માટે અતિશય અર્થાળ ગણાય. તેમના અતિશય અર્થાળપણા ઉપરાંત એ પદ્ધતિઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ પણ શક્ય નથી. કારણ કે, બાળક શરૂઆતનાં શોળાં વર્ષો દરમ્યાન તે પદ્ધતિએ કેળવણી મેળવે, પછી ત્યાર બાદ તેો જ્ઞાની પદ્ધતિનું જ શિક્ષણ આવે. એટલે જો કંઈ શોળાંએ લાલ તેને ગત્યો હોય, તે બધે પછીનાં વર્ષોમાં તેને રાજાના ઔદરમાં બેસી યાંત્રિક રીતે કરવા પડતા અસબક બૌદ્ધિક કાગકાજથી ધોવાઈ નળ્ય છે.

માંથીજ તેો પોતાની ચેતના વડે કેળવણીને, ધનો-તથાદક તથા સર્જનાત્મક એવા સારીરિક કાગકાજ કારા, અત્યારની કિંદરુતાની પરિસ્થિતિમાં શક્ય તથા વ્યવહારુ બનાવવા માગે છે. એક રીતે કહીએ તો તેમનો દરારો કેળવણીના ક્ષેત્રને તથા તેની પદ્ધતિને સુધારી, તેને સ્તરી અને વ્યાપક બનાવી, તેનો સંગામિન સિદ્ધાંતો સાથે મેળ બેસાડવાનો છે. એ હેતુ કંઈ બાળકોને માત્ર રગકડાં કે તેની બેઠની વસ્તુઓ પૂરી પાડ્યે, કેસગય, વસ્તુઓ અને ધનનો મોટા પ્રમાણમાં ભેગાં વ્યર્થ વ્યય થાય તેવું કામકાજ,

કંઈ સગાજ પિતા કે તેની આર્થિક ઉપયોગિતા તરફ કુલેસ રાખીને, ક્યો-કરાબ્યાથી ચિદ્ર ન થઈ શકે. તે હેતુ તો એવો કોઈ હાથકડોય શીખવવાથી પાર પડી શકે, કે જેને ચોક્કસાઈથી તથા કસગતાથી શીખવામાં આવે, તથા જેના અભ્યાસ અને પ્રગતિ આર્થિક ઉત્પન્નતા ગણવડે ચાલુ ગણાતાં રહે; તથા જે ઉદ્યોગ તેના વડે સાચી તથા માન્યરી આજીવિકા ગણી રહે તેટલા કારણથી જ નહીં, પણ સામાન્ય કેળવણીમાં પ્રયોજનો ગરિની

ઉપયોગી અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ તરીકે પણ શીખવવામાં આવે.

એથી કાળજીમરી રીતે તથા ઝીણવટથી કરવામાં આવેલો ઉદ્યોગ વિજ્ઞાનશુદ્ધ કાર્યકાળ કહેવાય. તેથી કરીને, સાચી કેળવણી—કે જેનો અર્થ વ્યક્તિનો વિકાસ અને સામાજિક પ્રગતિ બંને થાય છે—તેની દૃષ્ટિએ માંધીજીની યોજનાની શક્યતાઓ અગ્રાપ છે.

(ચાલુ)

ગોપાલકાસ પટેલ

એકેડેમીની આત્મકથા

માડું નામ એકેડેમી; અંગ્રેજોમાં કહેવો 'એમીઆ.' રહેવાસી પાણીના ખાઓચિયાનો. કદમાં ક્ષુ જેવકા અને આકારે ગોળગટોળ. પણ હું છું બહુધી. રૂપ બલ્લતાં મને આપડે છે. ધીંગાં સાંજો અને પ્થીંગાં દેકો તો ધીંગાં ગોળ, એમ જુદાં જુદાં રૂપ લેવાં એ મારે મન રચત છે.

હાથ, પગ, નાક, શન, આંખ એ બધામાં હું કોઈ ન સમજું. ખાવા ક્ષાયક કોઈ નાનો સરખો છવ કે પાંદડાની કળી ગળે કે તરત તમારું મોં ફાટે તેમ ગારી ચાગડી કહે. અને તે કોઈ ચોક્કસ કેકાણેથી નહિ, એમ ત્યાંથી સમજડ પડે તેમ. હું માડું મોં ધાલું કરી લઉં છું. 'એમ મોં' કરી લઈને ખાવાની ચીજને શરીરમાં સમાવી દઈ હું પાછા ચાગડી બદાખર કરી લઈ ઉતો તેમનો તેમ! આ તો મોંની વાત. હવે શરીરમાં જુઓ તો તેમાં ન ગળે નહર કે કાળજી. એક નાના સરખા પરપોટા જેવી જગા દેખાય અને ત્યાં ખાધું પચતું હોય. અરે, કોઈ કોઈ વાર તો માર પાંચ પાંદડીઓ જુદી જુદી જગાએથી શરીરમાં દાખલ કરી દઉં. મારા નાના સરખા શરીરમાં પાંચ પરપોટા દેખાય. પાંચમાં પચવાનું ચાલે, કેવી રાત! કેવી નિરાંત! તમે એક જ મોટે ખાનારા ને એક જ ચેટમાં પચવનારા એ ન સગાજ શોધો.

હાથ પગ તો મને નથી પણ કોઈક વાર મને ચાલવાનું. પાણીમાં લરવાનું મન થાય ખરું. ગારી ચાગડીમાંથી જ જે દેકણે લાંબા ફાંદા કાટી પાણી ઉપર તરતા મૂકી દઉં, એટલે એ ગારા પગ થયા. હવેસાંની માફક એ પગને ગારા શરીર તરફ એથી પાણીમાં તરતું એ મારે તો સાવ સહેલું. અરે! ક્લાક જે ક્લાકમાં તો અડધા ઈંચ નેટલું અંતર કાપી કાઢું! નરી આંખે નહિ પણ સૂક્ષ્મદર્શક કાચથી જુઓ તો જ તમાને ગારી ખૂબી સગબથ.

ઝાંડના પાનનો કડકો કે તમારી ચાગડીનો પાતળો હડકો કાચમાંથી જુઓ તો તમાને તે નાના નાના કેટલાય કણોનો બનેલો લાગે. એ દરેક ક્ષુ કોસ કહેવાય. તમારા શરીરમાં એવા કેટલાયે કોસ હશે. પણ હું તો એક

કોસ; માડું શરીર એ જ એક કોસ. ખીન કોસની સાથે રહી જીવવા કરવાનું મને ન મળે.

હવે કોસ એટલે શું તે જરા સગબતી દઉં. દરેક કોસને ફરતું એક પડ હોય. એ પડની અંદર જીવસ બરેલો હોય. આ જીવસને અંગ્રેજોમાં 'મેટાપ્લાઝમ' કહે છે. એ જીવસમાં એક નાના સરખા પરપોટા જેવું કોઈક હોય છે—કામમાં તેનું ખી હોય એવું જ કંઈક. આ પરપોટાને 'ન્યુક્લિયસ' કે કોસ-ખીન કહે છે, તેને પણ એક પડ હોય છે અને પડની અંદર કીણા કીણા રજકણ હોય. એ રજકણને હોશો 'ક્રોમોસોમ' કે રંગ-અણુ કહે છે. એવા રંગાણુના નાના સરખા નજીને 'ક્રોમીયમ' કહેવાય. કોસ-ખીનની બાજુમાં જ જીવસમાં એક ખીને રજકણ હોય છે તેને 'સેન્ટ્રોઝમ' કહે છે. આમ જીવસ, રંગાણુ, કોસખીન, 'સેન્ટ્રોઝમ', કોસખીનનું અને કોસનું પડ, આ બધું દરેક કોસની ગિલકત.

મને ઠીક ઠીક ખવાનું મળે તો હું વધતો ભરું. અરે, મારા કદ કરતાં બમણો પણ થઈ નહીં. પણ પછી શું? સૂક્ષ્મદર્શક કાચથી જુઓ તો ખરી રાત હવે જ સમબથ. પણ તે કાચ સારો જોઈએ.

જુઓ, પહેલાં તો કોસખીન યાવ લાણું. સેન્ટ્રોઝમના બે સરખા ભાગ થાય. વચ્ચે તે સાથે જ દરેકદરેક રંગાણુના બે બે ભાગ થાય. અરે, જીવસ પણ બે ભાગમાં વહેંચાઈ નથ. એમ પછી મારા બે સરખા ભાગ થાય, અને તે છૂટા પડે. એક એમીઆના બે એમીઆ થાય. દરેકમાં જીવસ, દરેકમાં કોસખીન, દરેકમાં પડ. અને આ બધું બે કલાકમાં જ બને. વધારે ખાવાનું આપો અને જોઈ લો. ખાવ. ખીન બે કલાકમાં બે એકેડેમીના ચાર, ચારના આઠ એમ ચાલ્યા જ દરે. એનો દિસાબ તો! કરી જોને, કેટલા થયે ભય તે!

કોઈક વાર મારી રાત્રિ ઓઝી થઈ ભય, કોઈક વાર મારાથી એકનાં બે ન થવાય એવું બને. પણ એવે વખતે મારા જેવા જ નબળા થયેલા કોઈક એકેડેમીને હું વળગી પડું. પછી તો અમારા બેનાં કોસખીન એક થઈ ભય.

રંગાણુનું નૃપ પણ એકબીજામાં મળી ન્નય, અને રસીરુનું પડ પણ એક યઈ ન્નય. બેનો એક એબીબા થયો ! પણ પળી શક્તિ સારી રહે. પાણીમાં આમ તેમ ઢલેલાય અને 'આવાનું' સાડું મળે તો ફરી એકતા બે, બેના ચાર, અને એમ ક્રમ ચાલ્યા જ દરે. ઘડપણમાં હું સમજું નહિ. માંદા પળીને ગરવામાં પણ સમજું નહિ. એટલે ચોત

ગારાથી આણું નાશે; પાસે આવે જ નહિ ને ! ફક્ત એક જ ચિંતા. માડું ખામોચિયું મુકાઈ ન્નય થા ગારાથી મોટા મોટા ટુવ મને રંગી ન્નય. બસ, આ જ માડું ચોત. નહિ તો હું 'અજર' 'અમર'.

આ યઈ મારી આત્મકથા.

અસીલાલ માંધો

રાજ્યકર્તા માટે નવ નિયમો

અનેક રાજ્યો અને કુટુંબોવાળા સામ્રાજ્યનો વહીવટ નેમને કરવાનો હોય છે તેમણે આ નવ આદર્શો નિયમો પાળવાનાં હોય છે : ૧. પોતાના આરિત્ર્યની કેળવણી; ૨. શુભવાન અને શક્તિશાળી યુવકોનું સંભાળ; ૩. સમગ્રો પ્રત્યે પ્રેમ; ૪. મોટા અમાત્યો પ્રત્યે માન; ૫. આખા અગ્રહાર વર્ગ પ્રત્યે માયા અને સહાનુભૂતિથીર્થે વર્તાવ; ૬. પ્રભુવર્ગ પ્રત્યે સંતતિના નેવે વર્તાવ; ૭. બધા પ્રકારના કારીગરોને ઉત્તેજન; ૮. દુરના ગાણુસો પ્રત્યે ઉદાર વર્તાવ; અને ૯. રાજ્યોના રાજ્યો પ્રત્યે માયા-ભર્યો વર્તાવ.

રાજ્યકર્તા પોતાનું આરિત્ર્ય કેળવે છે એટલે સાર્વત્રિક ધર્મ પાળવાનો હાખસો બેસે છે; શુભવાન અને શક્તિશાળી યુવકોનું સંભાળ કરવાથી તે પોટો નિષ્કંધ કરવાના ભેખગમાંથી બચી ન્નય છે; પોતાનાં રામાં પ્રત્યે પ્રેમ ફાંવવાથી તેના કાકાઓ અને ભાંડુઓમાં બળદાટ કે કંકવારા રહેતાં નથી; મોટા અમાત્યો પ્રત્યે માન રાખવાથી તે રાજકાનમાં બૂઝો કરતાં બચી ન્નય છે; આખા અધિકારી વર્ગ પ્રત્યે માયા અને સહાનુભૂતિથીર્થે વર્તાવ રાખવાથી તેઓ એના ભારે અદેસાનગંદ રહે છે; પ્રભુને સંતતિની પેઠે પાળવાથી તેઓ પરસ્પર સંગમો દારવા પ્રેરાય છે; બધા પ્રકારના કારીગરોને ઉત્તેજન આપવાથી તેને અર્થ માટે પૂરતાં નાણાં મળી રહે છે; દુરના ગાણુસો સાથે ઉદારતાથી વર્તવાથી તેઓ બધેથી આવેલાં એનું રાવણુ હે છે; અને રાજ્યના રાજ્યો પ્રત્યે માયાભર્યો વર્તાવ રાખવાથી આણું સામ્રાજ્ય તેનો આદર દરે છે.

રસરતા (Self-adjustment) પ્રાપ્ત કરવી, આત્મ-જોષાન કરવું, અને શિષ્ટાચારના નિયમ વિરુદ્ધ કોઈ કાર્ય

ન કરવું—એ રાજ્યકર્તા માટે પોતાની ભતને કેળવવાનો રસ્તો છે. નિંદાખેરિને દૂર કરવા, સોંદર્યની ગોઠિનીથી બચતા રહેવું, ધનથી કુલાવું નહિ અને શુભવાનોને સંભાળ આપવું—એ શુભવાન અને શક્તિશાળી ગાણુસોને ઉત્તેજન આપવાનો રસ્તો છે. માનની અને મોટા પગારની ભથ્થાઓ આપવી અને તેમના મળા અણુમળામાં ભાગ લેવો—એ સમગ્રોનો પ્રેમ સંપાદન કરવાનો માર્ગ છે. તેમના કુદરો અને આદાઓ કંઠાવવા માટે પુષ્કળ ગાણુસો આપવા—એ મોટા અમાત્યોને ઉત્તેજન આપવાનો રસ્તો છે. તેમના ઉપર બહોળો વિશ્વાસ રાખવો અને તેમને ખૂબ રાષ્ટ્ર આપવી—એ પ્રભુને ઉત્તેજન આપવાનો માર્ગ છે. દરેક જ તપાસ લેવી, મહિને પરીક્ષા લેવી અને મહેનતના પ્રમાણમાં માર્દી આપવી—એ કારીગર વર્ગને ઉત્તેજન આપવાનો માર્ગ છે. ભૂતી વખતે વળાવવા ભૂંડું, આવડી વખતે સમી લેવા ભૂંડું, તેમનામાં જે સારા હોય તેમની પ્રશંસા કરવી અને અણુઆવરતવાળા હોય તેમના પ્રત્યે દયા રાખવી—એ દુરના ગાણુસો પ્રત્યે ઉદારતાથી વર્તવાનો રસ્તો છે. નેમનો વંશ-ભેટો વૃદ્ધી ગયો હોય તેવાં કુટુંબોને ફરી ત્યાગ કરવાં, અને ગરી પશ્વર્થો હોય તેવાં રાજ્યોને ફરી સંઘવન કરવાં, અભ્યવરિયત યઈ ગયેલાં રાજ્યોમાં વ્યવસ્થા સ્થાપવી, અને સંકેટમાં હોય તેને ગઈદ કરવી, દરબારમાં તેમની અને તેમના દૂતોની મુલાકાત માટે સમય મુક્કર રાખવો, અને તેમની પ્રત્યે ઉદારતાથી વર્તવું પળી તેમને પાછા વળાવવા, અને તેમના આચારના પ્રસંગે નાની નાની કોટાથી તેમને આપકાર આપવો—એ સામ્રાજ્યના રાજ્યોને સંભાળવાનો રસ્તો છે.

—દોન્ડયુચિયસ

સુએ કહ્યું : "હું, છ ભયરયાનોથી વેરાયેલા છ સુએની વાત તેં સાંભળી છે ?"

સુએ જવાબ આપ્યો : "નાહ."

"તો બેસ, હું તને કહું છું."

"જ્ઞાન વિનાનું પરમજીવણુ: એ બેવડીજથ્થો ભોળપણમાં પરિણમે છે. જ્ઞાનના પ્રેમ વિનાની જિજ્ઞાસા; એથી મનની મક્તિ વેડકાઈ ન્નય છે. જ્ઞાન વિનાની નિષ્ઠા: એને લીધે પરિણામ પ્રત્યે ભેરવાઈ જાય છે અને તે હાનિકારક છે. જ્ઞાન વિનાની સ્વચ્છવદ્વત્તા: એને પરિણામે અભ્રમ્મસાહિતા ન્નમે છે. જ્ઞાન વિનાની દંઢતા: એમાંથી મલકાસ જ ન્નમે છે."

—દોન્ડયુચિયસ

નવું વાચન

અર્વાચીન દષ્ટિએ પ્રાચીન

હવિશી કલાસંસ્કર જોડીને નવો કાવ્યસંઘ, 'પ્રાચીન' (પ્રકાશક: ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ પા. ૧૦૦, ડિઝ ૨-૮-૦૦) વાંચવા મળ્યો, તે પરથી એક વિચારરૂપે નીચેનું લખું છે. એ ભાંગે ન સગાલોચનાં કહી શકાય; છતાં સાહિત્યમાં હાલમાં જેવા ચળતા એક વલણ વિશે એક ખ્યાલ આવ્યો, તે આ ચોપડીનો આધાર લઈને રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરું છું. એ ખ્યાલ કેટલે દરમિયાને સાચો છે એ કહી ન શકું. વિવેચકો ને વાંચકો આવજ રજૂ કરવાના હેતુથી જ એ ચોપડી રાખવાનું કરું છું.

પ્રાચીન કથાનાં કે હાલમાંનાં પાત્રોએ કરેલાં કાર્યોની ખીના કાચગ રાખી, તે કાર્યો સુધી પહોંચવા પાછળ તે પાત્રોનાં સા હેતુઓ હતા, તે નવેસર કહીને આલેખવાનું આકર્ષણ લેખકોને હંમેશા રહ્યું છે. એક તો (૧) મૂળ કથામાં રજૂ થયેલાં હેતુઓ પૂરતા નથી હોતા, તેા તેમને ખૂલવાનું મન થાય છે; અથવા (૨) પોતાની ખૂલવાયેલી 'અવનંદિ'ને અનુરૂપ ભાગતા ન હોવાથી તેમને નવેસર રજૂ કરવાનું મન થાય છે; ઉપરાંત (૩) પ્રાચીન કથાની તુચ્છ ખીનાને તેની પાછળ ગહાન હેતુઓ આરોપી બતાવીને, પોતાની કે તે ખીનાની ગહતા સ્થાપિત કરવાનું પણ મન થાય છે.

સામાન્ય રીતે જેને 'નવી અવનંદિ' કહેવામાં આવે છે, તેનાં પ્રાચીન આરંભિયો જુદાં પડતાં બે-ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો છે. (૧) સામાજિક સદૃશ્યો કે સામાજિક વર્ગ-દારીની ભાવનાને બદલે વ્યક્તિગત શુદ્ધિ કે ભાવનાને આગળ કરવા; (૨) ઈર્શ્યઅવન અને ઈર્શ્યસુખોને નકારતી વેરાવળ ભાવનાને બદલે તે અવન અને તે સુખોને પ્રશ્નપિત કરવાં ને તેમાં કાવ્ય અને કળા ભાગવી; (૩) જીવનભરી ભાવનાઓના કેન્દ્રમાં મૂકવી; (૪) અને છેવટે તેના આવરણ પરિણામ-રૂપે એકને છોડી, અનેક સ્ત્રી પ્રત્યે દોડતાં વૃત્તિનું, તેમાં આત્મી કે તેની છટા બતાવી, સમાર્થન કરવું.

બીજે અભિપ્રયે આ કાવ્યસંઘમાં 'નવીનતા'ના આ બધાં લક્ષણો એક પછી એક જેવા મળે છે. પહેલા કાવ્ય 'કણ-કૃષ્ણ'માં દુર્યોધનનાં સાથે વિદિગાં નિષ્ફળ નીવડ્યા બાદ, કૃષ્ણ કણને સગાબી જેવા પ્રયત્ન કરે છે. કારણ કે, કણ ન પોતાના હૃદયની દૃઢીક આઠોને દારણે પાંડવો સામે યવા દુર્યોધનને ઉરકેયાં કરતો હોય છે, તથા દુર્યોધન આખા યુદ્ધની ગદાર કણના બાહ્યજી કપર ન બાંધતો હોય છે. પાંડવો સામેની વેર-આંક છોડી નખાવવા કૃષ્ણ કણને તેની પાંડવો સાથેની ગુસ્સ સમાઈ જી કરે છે. કણને તે સાંભળી નવાઈ તથા આનંદ બને થાય છે; પરંતુ પોતાના દુ:ખના દિવસોમાં દુર્યોધનને દેરી કાઢવાંદ કરી, છેવટની ઘડીએ દુર્યોધનને પડતો મૂકવાની પોતાની

લાચારી બતાવે છે. ગદાકારતદારે રજૂ કરેલી કણની જે વફાદારીની સામાજિક ભાવના કાવ્ય છે. અપરણા દેખ કણ પાસે તે ઉપરાંત એક 'નવી' દલીલ બતાવે છે અને તે દલીલને જ કાવ્યના આધુન્યમાં તેમ જ ઈર્શ્યભાગ લેખક પોતે 'આખી કૃતિના નિષ્ફળ' રૂપે આલેખાવે છે. કણ કહે છે:— 'અવનમાં જન્મ નહીં પણ પોરુષ જ જેવામાં આવે એવી વસ્તુસ્થિતિ પ્રવર્તે' તથા 'સુજન્મના પેટક સાથે મારે બક્ષિતવની વીરતા' રજૂપાય, એ અર્થે મારી લડત છે, અને તે જ મારું અવનકાર્ય રહેશે.

પરંતુ એ દલીલ કણના મોંમાં મૂકતાં ગદાકારતદારું આપું કણનું પાત્ર કૃત્રિમ તથા તુચ્છ નથી થઈ જતું? કૃત્રિયકૃતારો મારેની જ હરીશઈમાં અને કૃત્રિયકૃતારો મારેના જ સ્વયંવરમાં કણને, સુત હોવાને કારણે, સામેલ ન કરવામાં આવ્યો. તેમાં કણના 'વ્યક્તિત્વની વીરતા'ને કેવી રીતે અવશ્યવામાં આવી કહેવાય? એ વાત બાબુએ રાખીએ, તો પછી, 'જન્મ નહીં પણ પોરુષ'ની સ્થાપનાની લડત લડતા કહેવાતા કણે તેનો કપાય શો કણ? પાંડવોના નિકાલ મારે અને તેમનો ન્યાય. ભારે પછી તેમને ન આપવા મારે દુર્યોધનને ઉરકેયાં કર્યાં, તથા બરી સમામાં પરકો બનેલી દ્રોપદીનું અપમાન કણે? 'જન્મ નહીં પણ પોરુષ'ની લડત તેા વિશ્વાગિરે આખી કહેવાય. ઉપરાંત બીલકુમાર એકલઅને કૃત્રિય ન હોવાને કારણે દ્રોણ-આર્યે રાક્ષસિદા શીખવવા ના પાડી ત્યારે તેણે જે કણ, અને બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈને રાક્ષસિદા આપવા ન દબાતા પરશુરામ પ્રત્યે કણે જે વડુ અને દયાબાહુ વેલાવ્યાં, તે સરખાવતાં, 'જન્મ નહીં પણ પોરુષ' મારેની લડત અભાવવાને દાવો કણના મોંમાં જરાય બંધાયેલો નથી.

અત્યાગા જ્યારે દુર્યોધનને એમ કહે કે, કણ સુત નહિતો છે, મારે તેનામાં સેનાપતિપદને થોમ્ય પોરુષ હોવું સંભવનું નથી, ત્યારે જરૂર કણ કહી શકે કે, 'જન્મ' રેચાય છે, પણ પોરુષ સ્વાયત્ત છે.' એટલે બહુનારાયણે 'વેણીસંહાર'માં કણના મોંમાં એ રખડો મૂગીને પોતાની કૃતિને તેમ જ કવિત્વને સુહાવ્યાં છે; પરંતુ કણ સાથેની વાતચીતમાં કણના મોંમાં એ દલીલ મૂકવી, અને એને આખી કૃતિનો નિષ્ફળ કહેવો, એ અર્થે વગરનું લાગે છે. પણ નવકુળ આખી જ કદંબી વ્યક્તિત્વગત્વની રાચે છે.

'બાળ રાહલ'વાળા કાવ્યમાં લેખક છુદ્ધના ચઢત્યાગ પાછળ પ્રાચીન કથામાં રજૂ થયેલાં બંદો હેતુ, અર્થાત્ જરા-વ્યાધિ-મુખ્યનું દર્શન, —એને પડતો મૂકી, 'સુકેતગાના જુન'વાળા 'ફૂલ' જેવા પુત્ર રાહલના 'સુખાનુજન'ના દર્શનને જલ ત્યાગવાના ચેરક હેતુ દરીકે રજૂ કરે છે. એક ખીનાને દલીલ એ છે કે, 'નતે અંધકારમાં ભગતાં ધરડા-નોંચી-મૃત મેવાં ત્રણ માણસો બીજા કોઈને પ્રકાશધામે શી રીતે

પહેંચાડી શકે ? સ્વયંભવો નિર્મલતા શી રીતે ચળાડે ?
 વધ્ય ધાર્મિકો કેડું શિશુ ઉછેરે ? નારિતપથે કદી અસ્તિત્વાયા
 હોતી હશે ? શારીરિક સૌમ્યતા સંશયે કે ભયે નિર્વાણની
 પ્રેરણા હોતી હશે ? ” (પં. ૧૮૫-૧૮૪). અને આ દલીલ
 તે બુદ્ધના મોંમાં ન બે વખત ચૂકે છે. જોકે, જ્ઞાન-
 રોગ-મૃત્યુ ભવે પ્રકાશધામે કે અમરપણે પહેંચાડી ન શકે,
 પરંતુ આગમપણું જીવવાની પ્રેરણા તે આનાદિકાળથી એ
 ન અનુભવથી મનુષ્યને મળી છે. અને પ્રાચીન કથાએ એ
 બાળકના દર્શને સિદ્ધાંતમાં ‘બંધન’ (રાક્ષ) નો ન
 ખ્યાલ લેતો. ક્યો હતો એમ જણાવ્યું છે, તેમ જ આજ-
 કાલના વીગાવાળા તથા રોર્વિસ સર્ટિફિકેટવાળા પણ એ
 જાણકના ચિત્ત વડે માણાપના મનમાં ભવિષ્ય માટેની
 ‘વિતા’ બીજી યાચ એમ માને છે, તે બાળકના દર્શનને
 જ્ઞાન-આધિ-મૃત્યુના દર્શન કરતાં નિર્વાણની પ્રેરણા મારેડું
 વધુ ચોક્કસ કારણ ગણવામાં શું ઓવિત્ય કે નવીનતા છે,
 એ ચર્ચા બંધે બાળકે રાખીએ; તેાપણ તે આખી વસ્તુનું
 નિરૂપણ કાવ્યમાં એવી વિચિત્ર રીતે કરેલું છે કે, બુદ્ધને
 પોતાની ભત્તડું નિર્વાણ મંચડી લીધા શરૂ તેમાં સમી જવાને
 બહલે કોણાંજો ઉદ્ધાર કરવા ધર્મચક્ર પ્રવર્તીતવામાં રાક્ષ
 પ્રેરક કારણ બન્યો, એમ લેખક કહેવા માને છે, કે બુદ્ધને
 જાતે નિર્વાણ પામવાનો મૂક પ્રયત્ન કરવામાં ન તે પ્રેરક
 કારણ બન્યો એમ, એ સગાભવ નથી. (જુઓ પં. ૫૧-૫૬;
 પં. ૨૦૩-૨૦૮ ઇ.) ઉપરાંત ઉપર પં. ૨૭૬-૨૭૭ માં
 આનંદ ને પ્રશ્ન પૂછે છે, અને બુદ્ધ તેનો (પં. ૨૭૭-૨૮૦
 તથા પં. ૨૭૭-૨૮૦ ગાં) શો જવાબ આપે છે, તે પણ
 એક જુદો જ કાયદો છે.

‘રતિ અને મહન’ વાળા કાવ્યમાં અતીન્દ્રિય અવસ્થાને
 બહલે ‘નિરતીન્દ્રિય’ અવસ્થાની એક નવી કલ્પના રજૂ
 થાય છે. મહનને રતિ પ્રત્યે અતિશય અનુરાગ છે. તે તેને
 પોતાની સાથે રમણકાળની માફક નિરંતર શરીર મનથી
 એક યથેશી જેવા ઇચ્છે છે. રમણકાળ પછી બંને વચ્ચે
 આવીને ખડું થતું શરીર-મનનું દૈવ મહનને મગસું નથી. તેનો
 ઉપાય શોધતાં તેની મનરે શિવ પડે છે. તે જુએ છે કે,
 જગતનાં સ્ત્રીપુરુષોની બધી વાસનાએ મથી નાખવાથી
 શિવને ઉદ્દિગ્ધતાએ એવા નિર્મલ સુખની ‘સુધાભાંધકી’
 પ્રાપ્ત થઈ છે. એ સુધાભાંધકીના દર્શનમાત્રથી મહનનું
 પાસના અને દેવતા સંતોષ થયેલું હૃદય શાંત થાય છે.
 પરંતુ આપણા આ કાવ્યનો મહન એથી પ્રેરિત થઈ, એ
 અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને બહલે, પોતાના રોમનો
 જુદો જ ઉપાય વિચારે છે. તે એ કે, આખા પરમ શાંત
 એવા શિવ ને પ્રેયસી-પ્રિયતામાં સ્વીકાર કરે, તે
 ‘નિરતીન્દ્રિય’ એવું પ્રિય-પ્રેયસીનું કાયમી એકચ સંબંધિત
 બને. લેખક નિરતીન્દ્રિય એકધરના પોતે ન અર્થ કરી
 બતાવે છે કે, તે એક એટલે અતીન્દ્રિય (ઉદ્દિગ્ધથી પર)
 નહીં એવું—એટલે કે રૂદિય સૌંદર્ય, બંનેની શારીરિક

વિરોધતાઓ રહે એવું એકપણું—જેનું એક પછીથી
 ધિવર્ગીયોએ અર્ધનારીયરૂપ ધારણ કરીને સિદ્ધ કર્યું છે.”

અને આ કલ્પનાને તે ‘સ્ત્રીપુરુષ’ બંધ અંગેની
 કાણો હતાતમાં ઉદાત્ત અને સુંદર કલ્પના’ કહે છે.

સ્ત્રીશરીરને કેન્દ્રમાં રાખી, તેની સાથે ઉદ્દિગ્ધતાનું
 એવું કાલ્પનિક એક પાંખતા પુરુષકલ્પનું ઉત્પત્તિ એક ન
 પરિણામ આવે: અને તે એ કે, થોડા દિવસમાં ન તે
 સ્ત્રી મન ઉપરથી ભેદની ભય, અને બીજી નવી સ્ત્રી પ્રત્યે
 આકર્ષણ થાય. બહુ આનું જ પતાકારવાન હોય એમ,
 ‘રતિ-મહન’ વાળા કાવ્યની તરત જ પછી ‘આશંકા’
 કાવ્ય આવે છે. તેમાં કાશીનો પ્રહલત રાત્ર મુગધાએ
 વનમાં જતાં, ત્યાં એક સુદર (શાપવ્રત અપસરા) જાણી
 ક્યા જોઈને, તેના રૂપમાં હુબ્બ બની, પોતાની રાણી,
 બાળક પુત્ર તથા રાજ્ય એ બધું બહીરતત્તને વનમાં તણ
 વળે તેની પાસે પડી રહે છે, અને છતાં પોતે બંધી રાણી
 પ્રત્યે ભવિષ્ય નથી બળ્યો એવું બતાવવા જાણીક્યા આગળ
 એક દલીલ કરે છે કે, “હું મારી રાણીને કૃતજ્ઞ બનીને
 બહોળા નથી; પરંતુ દક્ષિ (આંખ) ઉપર નેગા નિમેષ અને
 ઉન્મેષ બંને એકસાથે રહી શકે છે, અને બંને હોય તો જ
 આંખની કિંચા સંપૂર્ણ બને છે; અથવા છાતી નેમ
 ઉપરવાની અને પદમાની બંને કિંચાને એકસાથે આધાર
 બની શકે છે; અથવા આકાશ જેમ ચંદ્રકળા તેમ જ
 શકતાશ એ બંનેને એકસાથે ધારણ કરીને જ ‘દિવ્ય
 પ્રસાદ’ લઈ શકે છે, તેમ હું પણ મારી બંધી રાણી
 અને બીજા હું એમ બંનેને એકસાથે ધારણ કરીને જ
 કૃતાર્થ બનવા—રોમવા ઇચ્છું છું.”

જવાબમાં જાણીક્યા માન એટલું જ કહે છે કે,
 ‘વાત સારી છે, પણ એમાં દેશમાં જગમાં શું બહુ હોય
 છે ?’ જાણીક્યા પછી ખરેખર ‘નવીના’ છે ! એક સ્ત્રી
 અને પુરુષવાળા રાત્રએ આપેલી આ દલીલમાં તેને બીજી
 કશો વાંધો દેખાતો નથી !

બહુ મહને રજૂ કરેલા આદર્શનું ‘આશંકા’માં
 આવેલું આ પરિણામ જોઈને એકથા હોય, તેમ લેખક
 ‘કુબ્જ’ વાળા કાવ્યમાં પણ સ્ત્રીપુરુષના રજૂ શારીરિક
 પણ કૌણિક એકચ અને આવાનાગય પરંતુ કર્કશક કાયમી
 એકધરની વાત રજૂ કરે છે. કુબ્જ કૃષ્ણ પાસે એવું વરદાન
 માગે છે કે, તમે ‘યોગ દિવસ’ મારે ઘેર રહો. તેની
 સખાઓ તેને ટાણી માગે છે કે, માગ્યું ત્યારે પુકું જ
 મારડું છડું ને ? અથવા, હેયાની ઉપર પ્રિયને વાંધ્યો,
 તેના કરતાં હેયાની મીઠા જ તેને વાંધ્યો. હતા ને ?
 લેખક કુબ્જ તથા રાધાના કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમમાં એક
 બેઠ પાડે છે કે, રાધા પ્રિયતાને મંદિરમાં પૂજવા કરતાં
 પ્રિયતામય થઈ જવાનું અને વિશ્વ નેહનું હૃદય કરી
 તેમાં જ પ્રિયતામનો વિલાસ નિરંતર અનુભવવાનું પસંદ

કેરે છે. ત્યારે કુખને પ્રિય નરતુનો કબજે નેહ્યો છે; પોતાના પ્રિયતાને તે ગંદિશમાં પૂરવા માગે છે. પરંતુ આટલું કહીને લેખક પાછા બહુ ચગડતા હોય તેમ જ કહે છે કે, 'હવેકરે એનું બધાંય ત્યારે બને વચ્ચેના બેદ પશુ ગળી જાય છે. કુખને પાગલા કુખને રાધા બન્યા વગર છૂટકો નથી; અને રાધા પશુ વિશ્વને અણુએ અણુ કુખલીલા અનુભવવામાં શું કુખલવિત્તી જ વૃત્તિ નથી પાગલી?'"

અને આ બધું કહેવાનું પશુ મૂળ કાવ્યમાં ઉડે લગડયા કરતી એક બેલીથીઆમાં સમાયેલું છે, એવું લેખક પોતે આમુખમાં દસ લીટી વડે બતાવે છે ત્યારે જ આપણે સમજી શકીએ છીએ.

'ગાંધારી'વાળા કાવ્યમાં, પાંડવોઅધર્મથી (દુર્યોધન, કણ્વ, દ્રોણ આદિને ગારીને) છુટ્યા, એવા કુખને ગારવામાં આવેલા ટાણુના નવાબમાં લેખક કઈક વધુ દલીલો કમેરી રાકતા હતા; પણ તે માત્ર એક જ દલીલ ઉતારીને અટકી જાય છે કે, દુર્યોધને પહેલપ્રથમ અન્યાય અને અધર્મ આપ્યો હતો, એટલે પછી ધર્મયુદ્ધને પ્રશ્ન જ ઉપરિચિત પડે નથી.

ઉપર એક સામાન્ય મુદ્દો સ્વતંત્રપણે ધ્યાન ઉપર આવ્યો તે ટાંપી આ લખાણ પૂરું કરીએ. આજકાલના ગિલવાળાઓ પોતાના ઊકારાનું નામ ગિલને આપે છે; અને હોરહોડકારને તથા કષ્ટ પરીકનાસઓને પેસે—અને છતાં તે બેમાંથી એકની ગરજ વગર—પોતાના ઊકારાના નામને ગિલની બિંતિ કે કપરને તારે ચડાવીને વૃત્તિ અનુભવે છે. પ્રાચીન લોકો સામાન્ય રીતે બાપદાદાના—પિતૃના—વડવાના નામને આગળ કરવાની હિતિવાળા હોય છે.

આજકાલ કવિઓ તેથી આગળ નીકળે પોતાના કવિતાનાં પુસ્તકોને પોતાની 'ધરવાળી'નું નામ આપે છે; અને કવિતાને 'સુંદરી' કે 'પ્રેયસી' માનીને સેવે છે. આર્થ દેવેલા વાળીને ધેનુ અથવા માતા માનીને સેવતા, એ નેતાં આ પશુ એક અર્વાચીનતા જ ને ?

— "અન્યાયસી"

ભીંતપત્રનો દ્વારા લોકશિક્ષણ: લે. શ્રી. બળસભાઈ મહેતા. પ્રૌ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ, વડોદરા. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૮૪૪૨૪. ડિ. ૩. ૧-૮-૦૦

શ્રી. બળસભાઈ પટેલનાં માસરામાં રહ્યા અને પછી તેગણે યાગજ્ઞ માગને પોતાની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. માસરાના અનુભવમાંથી 'માડું' મારડું' ગુન્નાલી વાચકોને મળ્યું છે. અને હિંદી વાચકોને તેનો હિંદી અનુવાદ પણ મળ્યો છે. યાગજ્ઞના અનુભવમાંથી શ્રી. નરહરિભાઈ દ્વારા સંપાદિત 'વર્ધા' કેળવણીનો પ્રયોગ' વાચકોને મળી ચૂક્યું છે. હવે જે જ અનુભવમાંથી આ પ્રકાશન વાચકને મળે છે. હજારનાં એ પ્રકાશનો કરતાં

આ પ્રકાશન જુદી નતનું છે અને છતાં તે બન્નેનું પૂરક છે. પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. ગગનભાઈ દેસાઈએ કહ્યું છે તેમ, 'ગાંધીજીની વધધિજ્ઞાનાની અથવા અધિક સમાજ-સ્થાનાના દાર્શનિકી દૃષ્ટિનાની આંધી ખાતળી આંખી આ બધું સાહિત્ય મળીને આ પી રહે.'

ભીંતપત્રોનો જન્મ રાત્રાચક્રની લડવાના જગાનામાં થયો. તેમાં આગળ વધીને, ગ્રામીણવણી માટે તેનો ઉપયોગ શ્રી. બળસભાઈએ કરી બતાવ્યો છે. તેના આ સંપ્રદાય ઉપરથી ગામ-સેવકોને ગામીદર્શન મળશે અને ગામજનતાને સામાન્ય જ્ઞાન મળશે. આમાં કોઈ એક વિષય કે વિષયો ઉપર ચોક્કસ બળસભાઈએ લખેલું સાહિત્ય નથી. પણ ગાયકવાડમાં કામ કરતાં કરતાં રોજઅનરોજ ગામ-લોકોને જે કહેવા જેવું કામું અને જે પારિવા ઉપર ચડ્યું, તેના વર્ગીકૃત એકો કરેલા આ સંપ્રદાય છે. આથી તેમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર લખેલા લેખો કે નિબંધો નથી. પણ આખા ગામજનને આવરી લેતી દૃષ્ટિએ સાદી સરળ નેપિશ છે. દરેક ગામમાં કાપક બ્યક્તિ દ્વારા આનું ભીંતપત્ર સ્થાપવામાં આવે તે કેટલો ખર્ચો લાભ થાય તે આ પુસ્તક વાંચવાથી જણાય છે. આ કામ શાળાના શિક્ષકોએ ઉપાધી લેવા જેવું છે. ગાંધીજીની દૃષ્ટિના મુજબ, જે દરેક ગામમાં વધધિજ્ઞાનાની શાળા આવે તે આજ કામ દરેક ગામમાં તે શાળા કરી શકે; પણ તેથી શાળા, આજની જેમ, ગામજનથી અલગ રહીને નહિ, પણ ગામલોક સાથે જનતા સંબંધ બાંધીને ચાલતી હશે. તેથી શાળાના શિક્ષકો ભીંતપત્રોમાં અનેકવિધ રૂબ પણ પૂરી શકે છે. તેમાં દૈનિક સમાચારના સાર ઉપરાંત, વિદ્યાર્થીઓના કામોના ખ્યાલ આપી શકે છે. વિદ્યાર્થીઓનાં પર્વકો અને નાની નાની તપાસો અને પ્રયોગોના ખ્યાલ પણ આપી શકે છે. તેમ જ દેશના અને દુનિયાના પ્રચલિત પ્રશ્નોનું શિક્ષણ પણ તે દ્વારા આપી શકે છે. એ રીતે ભીંતપત્રને લોકશિક્ષણ કે પ્રૌદ્યશિક્ષણ મદતવનું અંગ બનાવી શકે.

આનું લેખનકામ એટલું સીધું લાગે છે તેટલું સહેલું નથી. તેમાં ગામલોકોને જોય તેમ સગળવી દેવાની વાત નથી. એ કામ શાળામાં બજાવવા કરતાં જુદી નતનું અને ક્ષાય અધડું પણ છે. તેને માટે વ્યવહારિક જ્ઞાન અને જાણ પર કાજ નેહ્યો. લખનારમાં જ્ઞાન સાથે વિવેક, વ્યવહારુ સગળ અને આપારાધિત બધું હોવું નેહ્યો. તે ઉપરાંત ગામલોકમાં તેની પ્રતિષ્ઠા હોવી નેહ્યો. તેનું જનન શુદ્ધ અને કચમી હોવું નેહ્યો. તે જ તેના રાખની, સુખના અને વિવેચનની ગામલોક પર અસર થાય. શ્રી. બળસભાઈએ સ્વપ્રેરણથી આવા શુભ કેળવેલા હોવાથી તેમનું ભીંતપત્ર હીંચું અને તેમાંથી આવેલ સંપ્રદાય નિર્માણ થયો.

ભીંતપત્ર ઉપર એક સાધન છે. તેનો ઉપયોગ યોગ્ય વ્યક્તિને હોય હોય તો તે દ્વારા પ્રત્યેક ધર્મ આપી શકાય છે. તે આ પુસ્તક બતાવે છે. આટલી તેની ઉપયોગિતા હોવા છતાં, ભીંતપત્રનો સીધો લાભ એક વાંચતાં આવડતું હોય તે જ લઈ શકે એ દેખીતું છે. આપણા દેશમાં સેકંડ હસ્ત કે બાર ટકા માણસ લખી વાંચી શકે છે. એટલે સામાન્ય આખંડમાં વાંચનારા તો બહુ ઓછા નીકળે. તેમાંથી સ્ત્રીઓ તો ઘણી ઓછી; એટલે તેમને પહોંચવા માટે બીજા રસ્તા શોધવા પડે. અલગત, દરેક કુટુંબના બહેનના મારફત ભીંતપત્રનાં ખબર અને શિક્ષણ સંચાલનાર યશ્વંતી ધરેમાં પ્રકાશી શકે છે. છતાંય, નિરક્ષરને પહોંચવાનું તો બાકી રહે જ છે. તે કાગ પ્રાર્થના, સમૂહવાચન, કપાળીદન, મુલાકાતો અને વાતચીતો દ્વારા કરવું રહ્યું, બળસાઈએ આ બાબત પણ વાચકને શક્ય હોય તો, સંબંધિત વાનગી પીરસની ભેટિએ,

આજની ઓંધવાદીને હિસાબે પુસ્તકની કિંમત ઠીક છે. પૈસા પરના ચિત્રની લીલાશ આગાહના કોઈ ધરની હોય કે વાંચનાર લોકો ગામવાડી હોય તેમજ હાથનું નથી. કાપાની નેહળી બાબત સામાન્ય રીતે બીજા પ્રકારનો કરતાં વિશેષ ધ્યાન આપાનું હોય એમ લાગે છે. તેમ છતાં, આશરે પચાસેક નેહળીની બૈંસ રહી જવા પામી છે. દા. ત. કુબડ, પિરાબ, વડિવડ, ચણુનરી, ન્યાંતિ, હરિશંકર, વગેરે. કેટલાક રાખોની નેહળી ભૂટે ભૂટે કેલાં બરી અને ઓછી બન્યે રીતે કરવામાં આવી છે. પહેળો એ એા બીંધી માત્રાથી છાપવામાં આવ્યો નથી. અલબત્ત તે પર હાથ પહોંતાં પ્રકારનોમાં ધ્યાન રખાશે એવી આશા છે.

આવા પુસ્તકમાં નીરક્ષીરો, વિવેક, આવિષ્કાર, અચેર, સુટાઈડ જેવા અધરા કે તળપદા રાખોની સમગ્રની આપી હોય તો સારી.

એકંદે જોતાં, આ પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં નવી ખાત પાડે છે. બીજા ભાષાઓમાં પણ આવા પ્રકારનાં પ્રકાશન જોવામાં આવ્યાં નથી. એટલે આવું નવા પ્રકારનું ઉપયોગી પુસ્તક, સસ્તું અને સારું બહાર પાડવા માટે પ્રકાશક સંસ્થાને ખરેખર ધન્યવાદ ધરે છે. આશા છે કે તે આ દિશામાં પોતાના પ્રયત્ન ચાલુ રાખશે. (જી. કુમારદેવી લે. શ્રી. લીલાવતી મુનશી. પ્ર. ૧૫૨ જી. સંસ્કરણ કાર્યલય, આગાહવા. પા. ૮૮, કિ. ૧-૪-૦)

શુભવંશના પ્રથમ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તની રાણી કુમારદેવીનું જનન આશ્વિનના આ નાટકની બીજી આવૃત્તિ આ છે. પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૩૦ માં થઈ હતી. નાટકના પાત્રાવેશન અને આખી કલ્પનાને માટે સૂચક એવી એની અર્પણ-પત્રિકા છે — “પ્રગતિને પંથે જીવે શુભરાવની સીરાક્ષિને”. કુમારદેવી ઐતિહાસિક નાગ છે, પણ તેનો અંગે હિતદાસ મળતો નથી. તે લિટ્ટીની કન્યા છે. ચંદ્રગુપ્ત

તેને ધરણીને લિટ્ટીનીએના સાથથી ધણું રાજ્ય મેળવે છે. આ ઋણને આદા કરવા ચંદ્રગુપ્ત કુમારદેવીને પોતાની સાથે ત્યારના સિક્કા પર આંધાવવાનું કરાવે છે. હિતદાસ-ગાંધી મળી ગાન આ હરીકવના દેસા કાઠામાં કલ્પના પૂરીને આ નાટકનું વસ્તુ ધડાકું છે. હિતદાસ પરથી સ્વેચ્છી કલ્પનાની એ આવી રીતે સર્જની કૃતિમાં સામાન્ય રીતે એમ બને છે કે, સર્જક પોતાના આદર્શ અને કાલના રંગની પીંછી ભર્યેઅનરૂપે તેમાં ચલાવે છે. આશા એ વસ્તુક્ષી કરતાં સ્વચ્છી વધુ બને છે. આ નાટક પણ એ જાનનું લાગે છે.

નાટક વાંચનાં કોઈ પ્રાચીન ગીરવરાણી વાતાવરણમાં કે આધારવર્તના તે કાળમાં આપણે વિચરીએ છીએ એનું યોગ્ય લાગે છે. પણ કદાચ એ કહેશ લેખિકાની નબરમાંયે ન હોય, નેકે નાટકજ્ઞા માટે તો એ નજીર મણાય.

લેખિકાએ આજના જમાનાની ભણેલી અને પુરુષો પડે બહેર કાચેમાં ઝંપલાવવાના કોડવાળી નવ-સ્ત્રીને, કુમારદેવીને મિલે, આદેખવા તાકવું લાગે છે. રાજની બીજી રાણી મધુમતી નહીં સ્ત્રી-આદર્શની પ્રતિનિધિ છે; કુમારદેવી નવા આદર્શની. રાજ કુમારદેવીને એથી જ પરણે છે કે, તે તેનાં પ્રેમ અને સત્તાની સહભાગિયણ બને. ખૂબ ત્યારે રાણી જ તેની સાથે ગળુગણાટ અને અસંતોષ શું કામ ? આથી સમજ થાય છે. પછી રાજને કેટલાક અટકથી સાગતો જેર આપવાનો પેટરો રહે છે એ તે મધુમતીના મહેલમાં તેની કારસી મારફત-કુમારદેવી આ બહુ ભય છે ને જેર નાંખેલા દારૂ પીતા રાજને બચાવે છે. પ્રાચીન નાટકોમાં આવે છે તેમ નાયક નાવિકાને નહિ, પણ આમ નાવિકા નાયકને સંકલ્પથી બચાવી પ્રેમમાં સાથે છે. આ ઉલટાવેથી પ્રાચીન યુક્તિ બહુ સારી ભગવી નથી. અને એક વાર પુરુષનેરો કુમારદેવીને ચાનકરણ કર્યા પછી આ બીજો જેલ શું કામ પડાય છે ? સપત્નીને દરાવવા ? ને તે કયા એના સંભાવના કોડમાં સપત્ની હતી ?

અને લિટ્ટીની લોકશાહીમાં તો મુશ્કેલ સ્વરૂપ માટે જ હોય એમ જોરથી કહી બતાવનાર કુમારદેવી પરણી કે સામાન્યના હલ્લાઓ કરવા ઉપર ક્યાંથી ગઈ ? પતિને રંગે ચડીને ? સ્વત્વને તેનામાં કુમારદેવી ?

ચાંદબીબી પેડે કુમારદેવી લડી ભણે છે. રાજને રાણીની કેટલાંથી સ્વભાવે ઓડાવી લાવે છે. તેમાં રાણી ધાયલ થાય છે. આથી રાજને પોતાનો પ્રેમ કલવવા માટે સુરોગ મળ્યો. અને તેને અગર કરવા સિક્કા પર પોતાની સાથે રચાન આપે છે. કુમારદેવી ધાયલ પહેલી પહેલી પણ આ બધાથી સંતોષ વ્યક્ત કરે છે. એક નાટક પુરું થાય છે.

પ્રશ્ન થાય છે કે સ્ત્રી-ઉદ્ધવની કઈ આકાંક્ષા આમાં પૂરી થઈ ? કુમારદેવી કઈ જાનનું પ્રસન્ન સ્ત્રી-પાત્ર વાચકને સ્પર્શ કરે છે ? એ વિચારતાં કહેવું પડે છે કે, આજના જમાનાની નવ-સ્ત્રીના કોડ જેવું જ એ બહુ અસ્પષ્ટ રહે છે. આજે નવ સ્ત્રી એવો આગા જોલે છે. તે સ્ત્રી

છ, ખીરુપ જેતાં લરી પડે છે; તેમ જ કુમારદેવીનું છે. પણ તેનો આદર્શ શો છે તે આ નાટકમાંથી સ્પષ્ટ બેસી નથી. એ રીતે, આ નાટક બહુ સફળ નથી થયું.

સાથમાં જ કહ્યું કે, નાટકનું વાતાવરણ સ્વયંચાળ ખાસ પ્રથમ થયો હામોતો નથી. દાસીઓની બાધા પણ સૌ જાણમાંથી જોઈ જાય છે, એ પણ એને જ સમર્થન કરે છે. આખી કુમારદેવીની વાત સમર્થનને બદલે તેના ધીરકર્મને કે એકાદ એવા બિંદુને વચ્ચે રાખીને વિષ્ટ રહ્યું હોત, તો નાટકની છાપ વધારે સ્પષ્ટ ને ચોટકૂ તો બનત જ. આથી જીવન કથાના આગળ જ નાટકમાં આવેલી સમજાવ. તેને માટે એકાદ રસપૂર્ણ જીવનચિત્ર જ રૂપે. એ રીતે જેતાં અહીંયાં નાટક કરતાં નવલ વધારે ક્ષીરત ખુબી

યુવાનોને બોલાવ્યાખ્યાતા-પ. જવાહરલાલ નેહરુ, પ્રકાશક-હમીરા હિંદુસ્તાન પ્રકાશન, મુંબઈ કિ. એ આવા. આ નાનકડું વ્યાખ્યાન દરેક યુવાને તો વાંચવું જ

જોઈએ, યુવાન આવતા યુગનો નાગરિક છે; પણ તેણે તેને માટે ક્યારે કસપી જોઈએ, જોઈની લેવારી કરી લેવી જોઈએ. તેનું બાહ્ય જો વેળાસર ન ભરે, તો આગળ પર તેને જ બાંધે મારવું પડશે. આની વેળાસર ચેતવણી આપી, પંડિતજી યુવાનોને ક્યો જાણે આપણે દેશ રોષે છે તે સમજાવે છે. એ જાણે, દેશમાં ક્ષીયે તો, આખી દુનિયાની બાંધાવામાં આપણે દેશની નિષ્ઠિ પૂરી સમાજી અને તેને સુધારવા માટે શું શું ને શા માટે કરવું, તેનો સાંશોપાંચ વિચાર કરી લઈ, તત્કાળ બનવું કરવા નહિ. આમાં યુવાનોને પંડિતજી જવા સલાહકાર દિકરાં બોલા જાય છે. આ પુસ્તિકા એ રીતે વિદ્યાર્થીઓને ઠીક ગઈદશર થાય એવી છે. અ.

પ્રકાશકશ્રીશ્રી [એક પ્રદર્શન] - લે. ૬. ગા. મુનશી પ્રા. મુનશી અંચલ નાથલિય, અમદાવાદ. કિ. રા. ૧-૪-૦ પાન ૮૪૦

અંધીજીના આગેવાની સ્વીકારીને શ્રી. મુનશીએ ૧૯૩૦ની સવિનય કાંચકાળની લડતમાં ભાગ લઈને દારાવાસ ખંડોરી લીધો તે વખતે ધેરોડા જેલમાં લખેલા પ્રદર્શન કે પ્રેરણા આ બીજી આવૃત્તિ છે. પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૩૧માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

૧૯૩૦માં જ્યારે લોકો પહેલવહેલા હલદેની સંખ્યામાં કાચકાળો બંધ કરીને જેલમાં મથા ત્યારે ત્યારે દરજિયાત અપરિશદ, સ્વાદરૂપિને ગારી નાખે એવો ખોરાક, હાને પરિણામે દેહાત્યાનાં મન સમજાવતામાં તો જોડે અજાણ્યાં, પણ પાછળથી સંચા અને સાદગીના ખસાલથી આકર્ષીયાં હતાં; અને જેલમાં ને આટલી બોધી વચ્ચેથી ચલાવી સમજાવે છે તો બહાર પણ આટલો સુધારો દાખલ કરીએ તો કેવું, એમ તેમને લાગ્યું હશે. પણ સ્વાસ્થ્યવૈજ્ઞાનના જેવા જ કંઈક આ જેલસંચા તેજા પૂરેતા જ હતો એનું જ્ઞાન બહાર આવ્યા પછી યુવાને આજી વાર લાગી નહિ.

પ્રદર્શન પ્રદર્શનમાં ઉપલા વર્ગના ગણાતા દમ્ય દેવવણી

પામેલા ડોક્ટર, પ્રોફેસર, બેરિસ્ટર વગેરે લોકો સત્યાગ્રહમાં ભાગ લઈને ધેરોડાની જેલમાં 'દાંબળ'ની થયેલા છે. સરકારે તેમને 'અ' વર્ગ આપ્યાથી ખાવાપીવાની બાબતમાં તેમને કશી તકલીફ વેઠવાપણું હોતું નથી. જેલે તેમનાં અતિ સુંવાળા અને પ્રતિષ્ઠાના વાહિયાત ખ્યાલ સેવનારા ડો. ચોટાભાઈ જેવાને એ બાબત પણ અજાણ્ય થાય છે ખરી.

એટલે જીવનમાં તેમને જે વસ્તુ સૌથી વધારે ખટકી હતી તે હતી શ્રીસહવાસનો અભાવ. એની માનસિક સેવના બહી જવા માટે તેઓ ધક્કાચર્મદારા અચર માનવનું સર્જન કરવાની આકાંક્ષા સેવતા. તેમના જ એક જેલસાથી ડો. માધુભાઈની પ્રેરણાથી તેઓ ધક્કાચર્મનું મત લે છે, અને જેલવાસ દરમ્યાન કંઈક માનસિક તેમ જ શારીરિક સ્વસ્થતા લેવાય છે.

બહાર આવ્યા પછી તેઓ બધા, ડો. માધુભાઈએ પોતાની આખી મિતલને ખર્ચે, નર્મલા દિનારે થાણે પાસે બંધાવેલા પ્રકાશકશ્રીશ્રીશ્રી દાખલ થાય છે અને માટે વાગે 'ગિથ્યાચાર' કરતા જીવન વ્યવહાર કરે છે. એક વખતે તેમનો પડોશ દિગ્વિજય રસોઈયા અવાનક ગાંધી પડે છે અને બધા પ્રકાશકશ્રીશ્રીશ્રીશ્રી શ્રી વાધાર બનીને તેની બાણી પેગલીને રસોઈ કરવા મોકાવે છે. આશ્રમમાં જીવું આશ્રમન થતાં તેઓ પોતાના મતથી અસિત થાય છે અને તેનો અનુનય કરવા લાગે છે. તેમાં દલીલો ઉપાંચ રાધ થાય છે અને વાત લગભગ મારામારી મુખી પડેલે છે. પરિણામે આશ્રમના સદસ્યો એક પછી એક આશ્રમની વિદાય લે છે; અને એક દિવસ તેના સંસ્થાપક ડોક્ટર અને પેગલી એકબીજાને ભેટી પડે છે એવું દરેક જાણે રહેલા બચવાનદાસની નજરે પડે છે અને પડેલા પડે છે.

દોઈ પણ નીતની લાયકાત કેળવ્યા વિના કૃત્રિમ વાતાવરણને વશ થઈને લીધેલા પ્રકાશકશ્રીશ્રીશ્રીશ્રી — એને દુરગ-બક્કાચર્મ' કહેવું જ વધારે રોમે — ટેકલી કરીને લેખક અટક્યા હોત તો પ્રદર્શનના હેતુ સફળ થયો ગણાત. પણ શ્રી. મુનશીએ એટલેથી જ સંતોષ ન માનતાં બક્કાચર્મનાં 'ચેવવાહને જ ઉતારી પાટવામાં' દુર્લભતા માની લાગે છે. તેથી તેમનું પોતાનું ઉપદેશમાં આપેલું કથન, 'ગંભીર અને સુદૃઢ વસ્તુની આમાં' ટેકલી' કરવામાં આવી છે, તે નવચે અનવચે સાચું કરી બેઠું છે. પાં.

દરિયાલાલ લે. શ્રી. ગુરુવંતરાય આચાર્ય, પ્રકાશક: ગુર્જર અંચલ નાથલિય, અમદાવાદ. બીજી આવૃત્તિ, પ્ર. ૨૨૮, રા. ૪૦.

દરિયા એટલારે ગુજરાતીઓની સાહસકથાનાં દોહાં, આ અંધ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અનોખી વાત પડે છે. એની બીજી આવૃત્તિ થવા પામી છે એ દર્શની વાત છે. બીજી આવૃત્તિમાં પણ બાધાના દોષો કે જેલની સુધારી લેવા તરફી લેવાઈ લાગતી નથી એ બજાબર નથી. બાકી અંધ રસિક છે ને વાંચવા લાયક છે. ચુ.

માસિક વિવેચન

બે જૂના ભેગી ગયા

છેલ્લા થોડાક વખતમાં શુન્નરાતે, ખાસ તો અગાધાવાદ નિઃશ્વાસે, બે પોતાના નિઃશ્વાસ સેવકો મુગાબ્યા. બેક અપૂરી ગણાય એવી વયે ગયા એ વિશેષ દુઃખની વાત છે. પહેલા ગયા શ્રી. વેણીકાલ બે. અને હજારમાં તા. ૧૨મી માર્ચે ગયા શ્રી. ઉચ્ચરલાલ દાળાદાસ બાસ. બેક ૧૯૨૦ના અસહકારના જાગનાની દીકરા પામેલા નવા ભેગી હતા. બાઈ વેણીકાલે કેટલોક વખત નવજીવન કાર્યાલયમાં કામ કર્યું; ત્યાર બાદ તેમણે વિરગગગને કેન્દ્ર બનાવ્યું ને તે વિગાગમાં ગદાસભામાં કામે કરતા હતા. શિશુજીમાં રસ લેનાર તે હતા. દેશની બધી સત્યાગ્રહી સંસ્થામાં તે હતા એ કહેવાની જરૂર નથી. ૧૯૪૨માં પદ્મદાસ પછી ૧૯૪૪માં દુકા ને મોડા વખતમાં માંદા પડ્યા ને દેહ છોડી, એ તો પચાસેય પૂરાં કર્યાં વજર ગયા. શ્રી. ઉચ્ચરલાલ બાસ હતા જોડાના વિગાગમાં અને અભ્યાસી પણ હતા. રાષ્ટ્ર માટેના તેમને પ્રેમ અને તેને મુક્ત કરવા માટેની તેમની તગમના તેમની વિદ્યા જેવાં જ નવજીવન હતાં. બાઈ વિકલાસ કાઠારીને તેમના પુત્રે તેમના ગરજ બાદ ગમેલી તેમણે કરેલી કેટલીક દુકા મેંધા સોંપી છે. તે આ માસિકમાં છાપવા માટે મોકલતાં શ્રી. વિકલાસભાઈ ને લખે છે તે જ સદ્ગતને અંતરિક્ષે નીચે લેવાયું છે.

"શ્રી. ઉચ્ચરલાલ ધર્મજી તાલુકાના માંડે ગામના વતની હતા અને જોડામાં થયેલા હતા. તેઓ રાષ્ટ્રીય મહાસભાના આજીવન સેવક હતા. રાષ્ટ્રીય રેળવણીના સેવકો અને મહાસભામાં કામેમાં તેમણે ઉંચાં ૨૫ વર્ષથી કામે આપેલી હતો. ૧૯૨૦ના મહાસભા તરફથી નિરંધ પાંચકાંતની હાલ પતાવે તેમણે સરકારી રાજાની મોકરી છોડીને રાષ્ટ્રીય રેળવણીના સેવકો અંતરિક્ષે હતા. શુન્નરાત વિગાગની રાજાની જ તેઓ વિગાગની નિયમક સભામાં નિમણા હતા. રાષ્ટ્રીય રેળવણીના જીવન મંદ થયા પછી તેમણે મહાસભામાં અલગ કામ કરવા માંડ્યું હતું. અને ૧૯૨૭માં મહાસભા તરફથી મુખ્યત્વે કામસભામાં એ ચૂંટાયા હતા. ધર્મજી તાલુકા સમિતિના તેઓ પ્રમુખ હતા, અને તે સભા તરફથી તેઓ અગાધાવાદ નિઃશ્વાસ મોડામાં પણ ચૂંટાયા હતા. ૧૯૪૦માં નિઃશ્વાસ મોડાના પ્રમુખપદે તેઓ ચૂંટાયા હતા, અને ૧૯૪૫ની ઉંઘે ચૂંટાણીમાં પણ તેઓ ફરી સત્ક સત્ક ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. મુખ્યત્વે વયથી તેમને કમને આવ્યો સાચુ પડ્યો હતો, એટલે તેમની તબિયત સારી રહેતી નહોતી, છતાં સત્યાગ્રહી તરફી કરીય તેમણે જેલ જવાનું ચોખ્ખું નહોતું. ઉપરનાં વર્ષોમાં તે તેમની તબિયત થણી નાજુક રહેતી હતી. છતાં ત્યારે પોતાના વિગાગમાં કામ આપે ત્યારે તેઓ ઉપાધી લેતા અને થોડા દિવસ ગામમાં ફરી આવતા. ગાંધીજીના વિચારોમાં તેમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી અને આજીવન પ્રચીન સંસ્કૃતિના તેઓ પ્રેમી હતા. શાશ્વતવને તેમને સારો અગાધાવાદ હતો."

તે જાણ અભ્યાસી હતા. મરણદિવસે ૫૬૬ દિવસ

અગાધાવાદ વિગાગના અગાધાવાદ, તેમના નિયમ પ્રમુખ, મોખરીઓ લેવા દેવા આવ્યા હતા. અભ્યાસ કરે તેમથી તે તેઓ પણ લખતા, એ તેમના પુત્રે અને બાવણાં કાગળમાં પંચી અલુ. તેમાંથી થોડુંક આ સાથે લખે મોકલું છું; તેઓ ઉચ્ચરલાલ રી રી તે જોડે."

ગમેલી મેંધાના કથાઓ હવે પછી.

પ્રમુ આ બેક સદ્ગતના આત્માને શાંતિ આપે.

ઉર્ફ પરિવહને ગાંધીજીના મોદેરો

મયે મહિને મુંબઈમાં ડો. અબ્દુલ હકના પ્રમુખપદે ઉર્ફ પરિવહન ગળી હતી. તેણે ગાંધીજીને નોતવું મોકલ્યું હતું. ગાંધીજીએ તેના જવાબમાં ઉર્ફમાં નીચે મુજબની પત્ર લખ્યો હતો:—"તમારો પત્ર મળ્યો. 'અબ્દુલ-ઉત્તરકી-ઉર્ફ'માં હું આવી તો શકતો નથી. એકલા ઉર્ફ કે એકલી હિંદોને હિંદીમાં હવે હું નથી રહ્યો. હું બેકની આબાદી છું છું; પરંતુ હું એ પણ છું છું કે, તેઓ આપસમાં ગળીને એક બને. મને આશા છે કે તમારે હિંદોને અર્થ તમે સમજાવ્યા છો."

વર્ધા હિન્દુસ્તાની સંમેલન

ઉર્ફ પરિવહન પૂરી થઈ તેને બીજે દિવસે વર્ધામાં અખિલ ભારતીય હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સંમેલન અનુષ્ઠ. અખિલ ભારતીય હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સભાના ગંતીએ આ સંમેલનને નોતવું હતું. આજની અનેકવિધ તકલીફોમાં પણ ઠી ઠીક સંખ્યામાં હેખકો તથા વિદ્વાનો પધાર્યા હતા. ઉર્ફ તરફી માટેની અબ્દુલના ગંતી ડો. અબ્દુલ હક તથા તેના મુખ્યપત્ર 'હમારી જાગના'ના તંત્રી પરિવહન દેહીજ પણ હાજર હતા. શ્રી. પુત્રોત્તમદાસ ટંકન ગાંધીજીને કારણે આવી ન શક્યા એ એક દુઃખદ ખોટ લાગી.

સંમેલને હિન્દુસ્તાની પ્રચારના કારણમાં મોક્ષ એક દગલ આગળ અનુષ્ઠ. એમ સૌને લાગ્યું. ૧૯૪૨ના મે મહિનામાં આ કારણે પ્રારંભ તો થયો, પરંતુ દેશ આગળ તેના સ્વરૂપ અને મહત્વની કાંઈ સંગતની આવી શકઈ ન હતી. ત્યારે તે નહિ થઈ શકેલું કાંમ આ સભા કારા કંપચ રીતે પાર પડ્યું, એમાં શંકા નથી.

આ કારણમાં શુન્નરાત રાષ્ટ્રભાષાપ્રચાર સંસ્થાએ આવેલાની લીધી છે, એ આ પત્રના વાચકો જાણે છે. વર્ધા-સંમેલને આજે જેવી સ્થાપના કરી તેવીના અભ્યાસને લીધે, તે સંસ્થાના આ કારણે પ્રારંભને વિષે શુન્નરાતના પ્રચારકોમાં બેગતી અને વિરોધ પણ રહ્યો. પણ હવે એને સ્થાન ન હોઈ શકે. રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારકાગ એટલે, અગ હિંદી અને સરજ હિંદીના આપસમાં મેળવણ એવી એક ભાષા હિન્દુસ્તાની છે, અને તે બે હિંદીમાં જાણ છે, એનો પ્રચાર કરવો એ છે. શુન્નરાતના સૌ પ્રચારકો હવે આ દબે પોતાનું કામ આગળ વધારો એમ આશા રાખતી બેઠીએ.

અતિથતનાં અનિદ

આને પેસાની બારે ખૂટ દેખાય છે. સરકાર પેસાતું યુદ્ધકાંઈ ચલાવવા માટે અડગળ કામગિરીમાં વહેવડાવે છે. કહે છે કે, તે કામ અંગે ગોંગાચા હાથ ગળી ગયે છે. આની અસર પ્રેમના વેપારીવર્ગ પર પણ થયા વગર ન રહે. રાજા-કારત્તવ્ય કાળગદ્. લોકમાનસપ્રવાહ માટે તે એ સમાનન સિદ્ધાંત છે. આનો સેવક બની આપણો વેપાર ને ધંધોદારનાર મેટિ બાગે 'કાળો' ન થઈ રહ્યો છે. પણ એ નવા દઈએ. આ બધા ધંધાના મળતરથી એ અણધાર્યા (?) પરિણામો આપ્યાં છે તે નોંધીએ.

ગાંધીજીને આને મળવલ ગાંધીરી ગણે છે. કારીગર, કારખાનદાર ને વેપારી તથા શેકને ત્યાં ટંકસાળ ન લાગે મંદાઈ છે, એમ કહેવાય છે. આમ અહાને આવી પડેલા અતિથતનું શું કરવું? અથવા 'કરવું' પૂછવા કરતાં, તેનું શું થાય છે—તેને કેમ વપરાય છે, એ નોંધવું ઠીક છે.

એક હિંસા કદાચ કદિમત નહીં ધર્મવિધિ પાછળ ખરચા કરવાની બિધમી લાગે છે. અલગે યજ્ઞયાગો વગેરે આગ ન વધ્યાં હશે ને? આમાં ભૂતી પરંપરાથી ફેર પડીને નવીનતા એ આવડી લાગે છે કે, આ વસ્તુ પણ ભદેરાત ને વ્યાખ્યાન-ખાટની બની નય છે. પ્રીતિવાસના યોગે ન ઓડી શકાય છે? જાણી હાથ આપે તે ડાખી ભણે એમાં તો શું? આખા જગતે તે નહતું નોંધ્યો! એવા ભદેરાતના જાણનામાં આપણે છીએ. રાષ્ટ્રનાં સેવાકાર્યો પણ આ ન ધનમાંથી ચેપાય છે, બીજે ચારે નથી. પણ આ ઉપરથી કાતાએ પેસાતી કાળો ધનપ્રાપ્તિનું કહ્યું આશ્વાસન ન મેળવી શકે. પણ એનું કાર્તિક થઈ હોય તો નવાઈ નહિ. બહાર, ચિહ્નનો તો એવાં દેખાય છે કે, આવા ધનદાનને બેરે ધનીવર્ગ એક પ્રકારની નવી સત્તા ભોજવવા ને કબજે કરવા તો નથી લાગ્યો? આ એ ખરું હોય તો, સાચો કહેવાય એવા મૂઠીવાદ હિંદમાં હવે સરકાય છે એમ ગણાય.

પણ વિભાગસજ્જામાં નાંખે એવા ખરાબ ખરચ-ખર્ચો તો બહુસંખ્યાએ અને પ્રજાચારના ખાળાયા લાગે છે. છાપાં કહે છે કે, અગ્રહારાઈ સુવનમાં આગલરી મહેસુલ મેડું બગાડું થઈ ગયું! અગ્રહારાઈના ગાંધીની સેવા માટે સતત એકાદાર તેમનું મહાજન વિચારમાં પડ્યું કે, સરખી વગેરેમાં વેરકાતા પેસા રોકવાને માટે ગાંધીજીને બચત કરતાં શીખવવું—તેમને માટે મુખાકારી-ભટ્ટાળ તેમાંથી રચવું.

શીર્ષાત રોકિયા વર્ગમાં કેવા પ્રજાચાર મળ્યા છે, એની નજી 'ન્યોતિધર્મ'ના એક લેખમાંથી જણે છે. (જુઓ 'પ્રેમનંધુ' તા. ૨૫-૨-૪૫ માં તેનો ઉલ્લેખ પા. ૧ ઉપર) આ એ સાચું હોય તો અગ્રહારાઈ પર આજીવ ઉપર પ્રજા રહ્યો કે શું?

યુદ્ધથી કેવાં કેવાં ભૌતિક અને નૈતિક વિપરિણામો થાય છે તે નિર્ભળ અનિદ લેખાય તો ન તેમાંથી સમાજને કંઈ દફાડો બચી શકે.

પરંતુ ઉપરની ઢગીકતા પરથી એક નવો વિચાર સૂઝે છે, તે એ કે, વધારે ધન મળવું એ નહીં સુખ નથી; એવું તો યુદ્ધધન એ ન સુખ છે; તે હોય તો ન પેસી. પણ સુખ, કદાચ હઈ શકતો હોય તો, દે. તેના વગર તે મારક ન નીપડે. સમાજવાદી ફિલોસોફીએ આ ખાસ કરીને ધ્યાન પર લેવા જેવું ગણાય.

ઉચ્ચ અભ્યાસ અને દેશી ભાષાઓ

'શિવ સાં'ના એક વિદ્વાન વાચક આ એક મહત્વના વિષય અંગે પત્ર લખે છે તેમાં કહે છે,

“ઉચ્ચ અભ્યાસ અને માનુષ્યા” લેખમાં શ્રી. દેસાઈએ વર્ણવેલા સંગ્રહ સાથે ન મળતો છે, અને મેટિ લખે તેમના કથન સાથે કું સંમત થઈ કું.”

“આંતરસામ્ય પ્રતિજ્ઞા મટે કદાચ અધિકની ભર ગણાય ખરી પણ આંતરસામ્ય પ્રતિજ્ઞા મટે તેની ભર કેમ ગણાય છે, તે સરકાર સમક્ષ નથી. આ કામમાં તો સરોધનદારે પ્રાંતીય ભાષાઓ શીખવો પાછળ સમય માળખો આવરથક છે મુજરાતી ભાષા સાથે હિંદી ઉપરાંત મરાઠી અને બંગાળી અથવા દક્ષિણી એકાદ ભાષા શીખવા પ્રયાસ થાય તો સરોધનદારે દોષી હિંદી કે માર પરપ્રાંતીય અધિકૃત વાક્યો મટે અધિકૃતમાં સરોધન કરવાથી દોષી બીરો?

“અર્જન, ભાષાની કે ચીની આપણી ભાષાકે ભાષામાં આપણા સરોધનદારને બેરે શીખવા તેમજ થાય તેવી મુશ્કેલ સેવામાં અગાઉ, આપણે ન આપણા દેશના બીજા પ્રાંતી ભાષાઓ શીખી માર્ગ-દર્શન કરવાની ભર છે.

“વળી, એ અર્જન કે અર્થ ન આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજવા સંસ્કૃતની અભ્યાસ કરી પાંડિત બની શકે છે, તો આપણે આપણા દેશી ભાષાઓ શીખી તેમના સરોધનમાં ફાળો કેમ ન આપીએ?”

પરમાપાનું સામ્ય અને પરમાત્મની નેહાથી ન હોત તો ને દીવા જેવું દેખાત, તે આપણે અથડાતા અથડાતા શીખવું પડે છે. નહિ તો, આપણી દેશી ભાષાઓનું સ્થાન ઉચ્ચ અભ્યાસમાં કેટલું બેઠું મેડું છે, તે સ્વીકારતાં વાર ન લાયત. અર્થેણ તો બીજી બધી બાજી છે તે માથે વાળી છે કે, ભજન રૂપે તેને બેરે તેકડી વેળા કરવાથી ન તેનો અભિભારના અનિદ અને ધાતક દબાણમાંથી બચી શકીએ. અને જાને પણ તે કાર્તિક તો જનાંય રહેશે ન; તેની સાચા માત્રા તેને વળગે નહિ, પણ તેને 'ફિલ્મ-ગાંધી' માત્રામાં રાખે ન ગળી શકનાર છે. અને પ્રત્યક્ષ ચિત્તા કરવાની ભર છે સરકારના અને દેશીભાષાઓના જાનના ઉદ્ધારની. તે તો તેને સામ્યમાં ખુલ્લાન આપે ન સકાય છે, અને હિંદની અખંડતા અને ખાસ સંસ્કૃતિને માટે પણ દેશી ભાષાઓને ઉચ્ચ અભ્યાસમાં ખાસ સ્થાન આપવું નોંધીએ.

આ લખાણ અને એક વાત યાદ આવે છે. ૧૯૩૦ પહેલાના જગાનામાં એક વાર શ્રી. ગણિભડેન પટેલ મહારાજમાં અર્થો હતાં, ને ત્યાં સરાડીમાં અભ્યાસ આપવું

હર્ષ. ગને યાદ છે ત્યાં સુધી, શ્રી. કાકાસાહેબ ત્યારે હજી કે, આપણે બાબાગંદિર કૃપાથી થયું! શ્રી. સરદેસાઈ, ખરે, રાજનારે આદિનું ઇતિહાસરસોધનકાર્ય ચરાડીમાં છે. તેને મું આપણે અંગ્રેજ વાટે ભેળેમું? એમ જ બીજી પ્રતિભાનું સંગ્રહનું. હર્ષમાં ગયા કૈલાનો કેટલો બધો અવધીન ઇતિહાસ પડેલો છે; તેને ગાટે મું કરીશું? હવે અભ્યાસનો વિચાર જરા દૂર નજરથી ને અંગ્રેજીની તાત્કાલિક ભરતકથી બચાવે કરવો ભેળેએ. તો દેશી ભાષાઓનો અભ્યાસ સ્વતંત્ર ખિલવણી ને હતેભન માગતી એક મોટી અભ્યાસ-સાખા જરૂર જણાશે. એમાં રહેલી મોહિકતા તો સ્પષ્ટ છે. કેવી શરમાવનારી ખોટ!

દેશી ભાષાઓના અભ્યાસની બાબત ચર્ચાઈ છે ત્યારે એક ખબર હજેવા જેવી માર્તું છે. તે એ કે, દાર્શનિક સંગ્રહિતના સભ્ય શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર ધોષે અહમદનગરની તેમની નજરફેર ફરગિયાન સરકાર સાહેબ પાસે શુજરાતી શીખવા માંગેલું ને ગાંધીના અંતરણ્ય છતાં તેમાં એમણે શીક પ્રગતિ કરી લીધી છે. તેમણે તે આજન આદ્ય રાજવા કેટલાક શુજરાતી યુસ્ત્રીશ ચંચાભ્યાં હતાં. તેની સાથે સારો શુજરાતી-બંગાળી કે એવો મદદગાર કેસ પણ માગ્યો હતો. તેણે કેસ તો કોર્ટ બજામાં નથી, એટલે ન મોકલ્યો રાક્યો. જવાબમાં શ્રી. પ્રફુલ્લ બાણ ને અફસોસ કરે છે તે ખરેખર ચોક્કસ વાતે એવો છે. તે લખે છે, “આજ તો હમારી વર્તમાન હાલત એસી પડી છે કે હિંદી-બંગલા, યા શુજરાતી-બંગલા, યા મરાઠી-બંગલા એસા કોર્ટ બી અધિધાન (કેસ) મિલના મુશ્કેલ છે.” પણ અંગ્રેજ-દેશીભાષા કેસ મળો તો? દેશી ભાષાના આવા કોશીની ખોટ કેવી શરમાવનારી છે! ભાષાસાહેબના અભ્યાસને ખાતર પણ આવા આતર-દેશીભાષી કેશો તો જરૂરના છે. સ્વતંત્ર દેશનો હવે અભ્યાસ આવી પોતાની સ્વતંત્ર દિશાઓ બોલે ને ખીલે.

‘પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના પગારો’

પ્રાથમિક શાળાના એક હેડમાસ્ટર લખે છે:

‘ભ-યુવની ૧૬૪૫ના ‘શિક્ષણ ને સહિત્ય’ અંકમાં ‘શિક્ષકોના પગાર અને તાલીમ’ નામના લેખ ઉપરથી, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના પગારોના સંદર્ભે કેટલા હલકા છે, તે લખનારો વિચાર આપ્યો. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના પગારો માટે કઈ આજકાલની ભૂમ નથી, પણ કેટલાયે ભૂત વખતથી આ ભૂમ આડી આવે છે. સને ૧૯૨૩ના ‘પ્રાથમિક ફેનરહી એક્ટ’ થી જુદીકદ સ્થાનિક સત્તાધીશ અંદોલોને સંતોષે, કે તત્ત જ પગારો ઘટાડવાની વાત આવી, અને પગારો ઘટાડવાનું કલંક યોડેલે લીધું. સને ૧૯૧૮-૧૯ની યોજનામાં શિક્ષકોને છેવટે પગાર ૮૮ રૂપિયા હોતે તે ૧૯૨૨ની યોજનામાં રૂ. ૧૦ કરવામાં આપ્યો. ત્યાર પછી સ્થાનિક સત્તાધીશ અંદોલો સહે-પાંચે યોજના પ્રમાણે પગારો આપી રાકશે નહિ, એમ કરાવી શિક્ષકોમાં અફસોસ, વિરોધ, કરાવનારે હાલનીભણું શિક્ષકોના વિરોધ છતાં

ખાખર કહ્યું. વળી તે ૧૯૩૮થી ૨૪ પણ કહ્યું. ખાખ ૧૯૩૫માં ખ્યાનું છેવટેનું મારણ ઘટાડી રૂ. ૫૦ કરવામાં આનું. સને ૧૯૩૬માં નીતું વર્ષ કાઢી નાખી પાડો છેવટેનો થોડ રૂ. ૪૦ નકી કર્યો.

હાલમાં બધા જ સરકારી મોકરોના પગારો વધારવાની વાત ચાલી રહી છે. વળી બહુ પ્રમાણે તલાલીઓના રહેલ ડંઠો પડના કરવામાં આવ્યા છે પણ શિક્ષકોના પગાર વધારવાની વાત તો થઈ જ નથી. ભ્યાં વધારવાની વાત થાય કે લોકલ એગ્રેડેશી અને સરકાર એલાલકાઈ કરી વાત ઉઠાવી દે છે. અમારી સરકાર અને બેરોડે નર રાખના છે કે, સને ૧૯૪૧ના રહેલ તાબી રક કરી છેઈ સરકો પગાર શિક્ષકોને ખરો તેવી યોજના બનેએ મળી પડી કાઢવી, અને તેનો ત કાંઈ અમલ કરવો.”

મારું છે કે, ઉપલા પાત્રમાં રહેલી હકીકતો બરોબર દરો. બીજા ધંધા કરતાં શિક્ષણમાં ગળતર બધે જ ચોક્કસ હોય છે; પરંતુ તેને મથાંલો હોવી જ ભેળેએ. આ માસને અંતે આઠાવાદમાં મળનારું પ્રાથમિક શિક્ષણ સંમેલન આ બાબત વિચાર કરશે જ. અને સારજન્ટ હમિયીની બધામણો સરકાર સામે પડી જ છે. પ્રશ્ન તો એ છે કે, ખર્ચ ગાટે પેસા ક્યાંથી કાઢવા? દેશમાં બધે જ સુધારણા અને પ્રગતિનાં કામે ચોક્કસ બેઠાં છે; બધાને ખ્યાલમાં રાખીને પ્રજાના નેતાઓએ કામ કરવાનું છે. અલબત્ત, તેમાં શિક્ષકોના પગારોનાં પ્રશ્ન અવગણી ન રાકાય એવો એક છે, એમ સી હજી કરશે.

આ સાથે શિક્ષકવર્મની એક ફરજ પણ છે. આને શિક્ષણકાર્ય એક વેપાર જેવું બનવું બધ છે. ક્યુશનની બધા દહાડે દહાડે વધે છે; પરીક્ષાઓની દશા ક્યારે છે. સારારો, શિક્ષકોના ધંધો ચડતો નથી. તે બાબતમાં આપણે શિક્ષક જ કાંઈ કરીએ તો વળે એમ છે.

અને શિક્ષકોની તાલીમનો મુશ્કેલ પણ આની સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. એકલા પગારની વાત થાય ને તાલીમ બાબતમાં હત્યાહ ન હોવાય તો, એ વસ્તુ સમાજ પર સારી છાપ નહિ પાડે, એ ચોક્કસ છે.

આ બધા પ્રશ્નો વિષે અગાધાદમાં મળનારું સંમેલન કાંઈક સ્પષ્ટ કરાવ પર પડેલિરો એવી આશા રાખીએ.

એક નાનકડો કીમતી હેવાલ

જન્યત વિચારીની આગસેવા સમિતિ તરફથી ગારસઈ વાલુકામાં જોડાસતુ મામે વકલમ વિદ્યાલય આજ કાલ કરતાં છેલ્લાં પંદરેક વર્ષથી ચાલે છે. અનેક રાષ્ટ્રીય, શિક્ષણસંસ્થાઓ પેટે તેને પણ, આપણા દેશની શુભા મી સામે લડતા, તરફી છાંચી અગતી જ પડે, એ સ્પષ્ટ છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી તેની આસપાસનાં અનેક ગારસાઈં એ એક ખીલતું જતું સેવાકેન્દ્ર બનવું બધ છે. આ સેવામાં સત્યાગ્રહાગ્રાનાં શ્રી. અંગાબહેન વેદને કાણો છે તે ત્યાં હવાખાનું અને જોડાણ ચલાવે છે. જે હેવાલની અહીં વાત કરું છું તે એમની આ બે પ્રવૃત્તિઓનો છે. (૫૬ ઉપર ચાલુ).

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યાંયા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪-અંક ૪]

અમદાવાદ

[એપ્રિલ, ૧૯૪૫]

સ્વ૦ શ્રી મહાદેવ દેસાઈનું સ્મારક

[શુભરાત્ર, મુંબઈ, તથા બહારનાં જાણીતાં બાઈબલોગીસ્ટ સહીયો નીચેની અખીલ પ્રગટ પાડે છે. એઓ તેને માત્ર આખી પોતાની કૃતિઓની સદ્ગુણના સમસ્તારથી એકલવા ચાહું તે નવજીવન પર મોકલે આપે એવા વિનંતી છે.]

સ્વ૦ મહાદેવભાઈ આપણે એક અમોઘું રત્ન હતા. માંધીજી ને અનુયાયીઓને પોતાના ગણતા કે ગણે છે તે બધામાં મહાદેવભાઈ પોતાની અત્યંત બક્ષિયી પ્રિય શિક્ષક, પ્રિય પુત્ર, તેમ પ્રિય સખાનું સ્થાન પામ્યા હતા. તેઓ મક્કા હંફયાના હતા. બક્ષિયોચની સાથે તેમણે હર્ગશિષ્ય તેમ જ જ્ઞાન-યોગીને સુભાગ્યે મેળ સારથી હતો. તેથી જ તેમના મરણ પછીના માંધીજીના પહેલાં હૃદયાર્થે એ હતા કે, 'એ તો યોગી હતો.' મહાદેવભાઈ એકનિષ્ઠ યોગીનું જીવન જીવી ગયા છે અને યોગીનું મૃત્યુ પામવા લાગ્યમાળી થયા છે.

૨. તેમનું યોગ્ય સ્મારક કરવાના વિચારો ધણી વાર ચલુ થયા છે. આપણે તેમનું શું સ્મારક કરી શકવાના હતા? શમસુંદરજીની પ્રત્યે પોતાની સેવાશક્તિથી હનુમાન જેમ અમરપદ પામી ગયા, તેમ આધુનિક ઇતિહાસમાં માંધીજીની સાથે તેમણે પોતાનું નામ અને સ્થાન અમર કયું છે. માંધીજીએ સૂચવ્યું છે કે, મહાદેવભાઈનું સ્મારક કરવા હચ્છનારા તેમના મિત્રો તથા પ્રાર્થકો તેમનાં આદર્શો અને અધૂરાં રહેલાં કામો પૂરાં કરવાનાં મત લે અને બીલગો પાસે એમનાં જેથી નેહિક સેવાનાં મત લેવડાવે.

૩. મહાદેવભાઈના આ આદર્શો સ્મારકને યુદ્ધિઆપવાના હેતુથી, તા. ૧૫-૮-૪૫ પહેલાં દસ લાખ રૂપિયા એકઠા કરવાનું શુભરાત્ર મંચરય સમિતિએ નક્કી કયું હતું. અહીં તથા બક્ષિપૂર્વક હઠ્યો અને જ્ઞાનની મહાદેવભાઈએ

અદોનિસ ઉપાસના કરી છે. તે ઉપાસનાને એક આદર્શ તરીકે નજર સમક્ષ રાખી સેવાનું મત લેનારા સેવકોના સંખ્ય શુભરાત્રમાં ચલાવવામાં તથા એવા જ નવા સેવકોને લાક્ષીમ આપવામાં આ રકમ વાપરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

અનં ૧-૨-૧૯૪૨

અવસાન ૧૫-૮-૧૯૪૨

૪. પણ મહાદેવભાઈની સેવાનું જેત ફક્ત શુભરાત્ર જ ન હતું. જિંદગી-બર તેમણે હરિદ્રનારાયણની સેવા આપ્યા દેશમાં કરી હતી. માંધીજીએ મદલુ કર્યો છે તે જ તેમનો સેવાનો માર્ગ હતો. માંધીજીએ પ્રચલિત કર્યો છે તે સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરી, પ્રત્યક્ષ તેનું પાલન કરી, દેશમાં અને જગતભરમાં તેનો પ્રચાર કરવા મટિ તેમણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કયું હતું. અધૂરું મોઢું આ કાર્યે બચરિયત હળથી આગળ વધે એવી યોજના તેમનું યોગ્ય સ્મારક લેખાય.

૫. ચોતે બેઝી કર્યે જતા હતા તે સર્વ સામગ્રી, નેણિ, ટિપ્પણ વર્ગોની પૂર્ણ તપાસ કરી અનેક અંશે તૈયાર કરવાની તેમની સતત તીવ્ર અધિભાષા હતી. આ સામગ્રી તપાસી તેમ જ તેને આનુષંગિક વિષયોનો અભ્યાસ કરી સાહિત્યરચનાનું અને માંધીજીના જીવનસિદ્ધાંતો પ્રબ સમક્ષ રખ કરવાનું ને કાર્ય મહાદેવભાઈએ પોતાનું માર્ગેનું હતું, તે ઉપાડી લેવામાં આવે એ બહુ હજ છે. આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓને પાપવા એક કેન્દ્ર સુંબઈમાં કાઢવામાં આવે એ અનેક દષ્ટિએ હિતિ છે. સુંબઈમાં કેઈ યોગ્ય સ્થળે એક હમગરાતમાં જુદા જુદા વિભાગોમાં આ બધું સાહિત્ય એકત્રી કરી તેમાં ઉમેરો કરવાની બ્યવસ્થા રાખવી,

તે સાધનો ઉપરથી પુસ્તકો તૈયાર કરવાં, વ્યાખ્યાનો યોજવાં, એ વિષયોમાં સંશોધન કરવું, સંગ્રહાલય સ્થાપવું વગેરે — આ સર્વનો સમાવેશ આ યોજનામાં થઈ શકે. આ સમારક સુંબઈમાં બેઠું કરવામાં આવે તેા, એ તેનું સ્વરૂપ વ્યાપક થઈ, ઉત્તુક એવા દેશસરમાં પડેલા તેમના મિત્રો અને પ્રશંસકો તેમાં પોતાનો ફાળો આપી શકે. આ યોજનાને મૂળ સ્વરૂપ આપવા માટે રૂપિયા ૫૬૨ લાખની રકમની જરૂરિયાત છે.

૬. એટલે બંને યોજનાઓ માટે કુલ ફાળો રૂપિયા ૫૫૦૨ લાખનો જોગ કરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

૭. ઉપર કહ્યું છે તેમ, મહાદેવભાઈએ જીવનમર દરિદ્રનારાયણની સેવા કરી છે. એટલે ગુજરાતમાં તાલીમી તથા સેવાનાં કેન્દ્રો કાઢવાના તેમના સમારકમાંથી પણ દરિદ્રનારાયણની સમગ્ર રીતે સેવા વાય અને તેમને જોગવાઈ મળે, તથા એ સેવા અને જોગવાઈ દ્વારા અપલ્લમાં ગામડાંમાં પડેલા દરિદ્રનારાયણની રિયલિંગમાં મુદ્દારો વાય, એ હેતુ લક્ષમાં રાખી, આ સમારકની મુખ્ય વિગતો નીચે પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવી છે:—

[અ] ગાંધીજીએ આપણી આખી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ ગામડાં સુધી વિસ્તૃત કરી નાખી ગામડાંની સમગ્ર સેવા કરવાના હેતુથી, કાર્યકર્તાઓને ગામડાંમાં ભેરી જવાની સલાહ આપી છે. તે મુજબ ગુજરાતનાં ગામડાંમાં ભેરી જવા ઇચ્છનારા કાર્યકર્તાઓ તથા સ્વયંસેવકોને સર્વાંગી તાલીમ આપવા માટે મહા-વિદ્યાલયની કોલેજનું એક શાખાસેવા અથવા આગવરાજ્ય વિદ્યાલય ગુજરાતમાં સ્થાપવું.

[બ] કાર્યકર્તાઓ તથા સ્વયંસેવકોને જરૂરી તાલીમ આપવા માટે તાલીમી કેન્દ્રો તથા જ્ઞાનવર્ધક અભ્યાસકેન્દ્રો — (રિફરાર કોર્સિસ) ચલાવવા.

[૨] સમગ્ર સેવાની ગાંધીજીની દષ્ટિ મુજબનું રચનાત્મક કાર્ય કરનારા અને બીજાં સપ્તસેવાનાં કામ કરનારા સેવકોના સંઘ ગુજરાતમાં સ્થાપવા તથા ચલાવવા.

૮. તેમ જ, દરિદ્રનારાયણની સેવાને હરેશ નજર સામે રાખીને, સુંબઈમાં જે સમારક કરવાનું તેનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ:—

[અ] મહાદેવભાઈના લેખો, નોંધો, ટિપ્પણો વગેરે પુસ્તકના રૂપમાં પ્રગટ કરવાં અને તેમનું જીવન-ચરિત્ર તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવું. મહાદેવભાઈએ એકઠી હોલી સામગ્રી તથા અન્ય રથભેરી બીજા સામગ્રી ભેગી કરી ગાંધીજીના વિચારો, સિદ્ધાંતો, પ્રવૃત્તિઓ બાબત પુસ્તકો અને પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરવી.

[બ] વ્યાખ્યાનસભા, અભ્યાસમંડળ વગેરે દ્વારા ગાંધીવિચારની પિઞ્જન પ્રબલ કરવી. ગાંધીજીના

આર્થિક સિદ્ધાંતોને અનુસરીને માલ ઉત્પન્ન થતો હોય તેનું તથા તેમાં વપરાતાં યોજના, તેની કિંચા વગેરેનું સંગ્રહાલય સ્થાપવું. આ કાર્ય માટે વૈવિધ્ય કાર્યકર્તાઓ ચેતન આપી નીમવા. અને તે સર્વ પ્રવૃત્તિના કેન્દ્ર તરીકે એક ઇમારત બાંધવી.

૯. મહાદેવભાઈ પ્રત્યે જે આદર અને પ્રેમ લોકોમાં છે તે જોતાં આટલી પચાસ લાખની રકમ તેા તેઓ સહેજે આપશે. જોકે ઉપર જે કામો ગણ્યામાં છે તે માટે પચાસ લાખની રકમ બહુ નાની ગણાય. એટલી રકમથી તેા આર્વા કામોનો આરંભ જ થઈ શકશે. પણ આપણાં કામો મારફત જે સાચી લોકસેવા થઈ શકશે, તેા જનતા કામોને તથા મહાદેવભાઈના સમારકને સદા જીવંત રાખશે, એવા અમારો પાકો વિશ્વાસ છે.

૧૦. ગરીબોની સેવા એ જ ગાંધીજીના જીવનનું મુખ્ય દષ્ટિબિન્દુ છે. અને સ્વ. મહાદેવભાઈએ પણ એ જ આદર્શ પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યો હતો. એટલે આ સમારકની રકમ એ જ કામ માટે ખરચવાની છે.

૧૧. સદરજુ ફંટ એકઠું કરવા, તે મદિની તમામ વ્યવસ્થા કરવા, તથા તે ફંટ દૂરદીશોને હવાલે કરવામાં આવેલાં મુદ્દો તે રાખવા બાબતની મોઢવણી કરવા એક ચમિતિ નીમવામાં આવી છે. શ્રી. એમ. એ. મારતર તેના પ્રમુખ છે. શ્રી. હરનાથપા તેના મદામતી છે. નીચેના ભાઈઓ તેના ખયાતઓ છે:

અમરાવાડ અને

શ્રી. ગણેશ વામુદેવ ભાવનગર

શ્રી. બેળીલાલ લાલા

શ્રી. મણિલાલ અનુરભાઈ સાહ

સુંબઈ અને

શ્રી. મંગલદાસ પંકવાલા

શ્રી. મહમદ હુસેન હાસમ પ્રેમજી

શ્રી. રામનાથ પોદાર

શ્રી. ભગવંત અમ. ખીમજી

અને આ સમિતિના મંત્રીઓ નીચે પ્રમાણે છે:

શ્રી. જીવજી કાં. દેમાઈ અમરાવાડ

શ્રી. મગનભાઈ પ્રા. દેસાઈ "

શ્રી. રાવજીભાઈ મં. પટેલ નડિયાદ

શ્રી. મણિભદ્રન વલ્લભભાઈ પટેલ

શ્રી. વેકુંડ લાં. મહેતા મુંબઈ

શ્રી. રતિલાલ મં. ગાંધી "

શ્રી. શાંતિકુમાર નં. મોદાસ "

શ્રી. ઉમાચંદર દીક્ષિત "

૧૨. સદરજુ ભંડોળ માટે ઉપર જણાવેલા હરેશ પાર પાઠવા, ગુજરાત અને સુંબઈ માટે જે દૂરદી મંડળો નીમવાનું કામ ગાંધીજીને સોંપી દેવામાં આવ્યું છે અને તે તેઓ કરશે.

બાળસૃષ્ટિમાં ડોકિયું

બાળલીલા

આપણે જને બાળકોની રમત કહીએ છીએ, તે ખરું જોતાં તેમની રમત નથી હોતી. આપણે મોટિસઓ કાઢી સમામાં બેસીને સમ્પૂર્ણોત્તેજીથી રમતા હોઈએ અથવા પ્રયોગશાળામાં બેસીને કુદરતનું રહસ્ય શોધી કાઢવાના પ્રયત્નમાં તકીન થયા હોઈએ, એ વખતે, આ શું ચાલી રહ્યું છે, તે ન સમજવાથી બાળકો જો આપણી એ પ્રવૃત્તિને 'વૃદ્ધલીલા' કહે, તો તેમાં તેમની જરાય ખૂબ ન કાઢી શકાય. બલકે, તેમને એમ કહેવાનો વધારે હક છે. બાળકોને હજી હવે મોટા થવાનું છે. મોટપણને અનુભવ તેમને નથી હોતો. એટલે મોટપણની પ્રવૃત્તિ વિશે તેઓ ગમે તે કહે તોય તે તેમને શોભે.

પણ આપણે એક વખત નાનાં બાળક હતાં. બાળકોલીલાને આપણે અનુભવ લીધેલા છે. આપણાથી એમ ન કહી શકાય કે, બાળકોની આ બધી પ્રવૃત્તિ શા માટે ચાલી રહી છે, તે અમે શી રીતે જાણીએ ?

નાનાં બાળકો આ દુનિયામાં આવતાવેત તેને અને પોતાની જાતને સમજવાને માટે જરૂરી-પ્રયત્ન કરતાં હોય છે. મોટી ઉંમરે પાંચ દલાક બાળકું અને બાળકોના વખત રમતું એ આપણે કાર્યક્રમ હોય છે. પણ બાળપણમાં પ્રચુની શાળામાં રમતોના સમય એ જ 'ધ્યાનપૂર્વક' બાળકોના સમય હોય છે. ઊંઘના તેર કલાક બાદ કરતાં બાકી રહેલા બધા સમય બાળકો કુદરત-ચુરુના હાથની એ અજાણ્ય બાજુમાં જ હોય છે પાછળથી માણસની પાસે બાળકોના પ્રવૃત્તિ આવે છે, ત્યારે તેની નાલાયકી જોઈને બાળકોના કલાકો યોગ્ય કરવા પડે છે, એટલે જ ફરે !

રમતું અને બાળકું એવા ફરક શા માટે કર્યા હશે એ કોણ જાણે ! રમત ક્ષેત્ર બાળકું અને બાળકોના ક્ષેત્ર બધી જાતનો આનંદ અનુભવવા એ જ વારતવિકાસપણે જરૂરું છે.

કેળવણીની આડે જો કોઈ વસ્તુ આવડતી હોય તો તે ભાષા છે. નાનાં બાળકોને ભાષા નથી આવડતી હોતી, તેથી જ તેઓ કુદરતની શાળામાં ભળી શકે છે, અને તેથી જાતના પ્રયોગો દુઃકાવટ વિના કરી શકે છે. અભ્યાસ-ક્રમ નિશ્ચિત નથી હોતો, તેથી દુનિયાભરના તમામ વિદ્યાર્થી તેઓ એકીબખતે શીખે છે. આપણા પોતાની વિદ્યુતિને લીધે આપણે તેમના શિશુલને બાળકીલા કહીને અવગણીએ છીએ, એટલું જ !

પ્રકૃતિમાતાને ઘેર બધા જ વ્યવસ્થાઓ આનંદમય છે. કુદરતની શાળામાં મળતું દુઃખ પણ અનુભવથી ખીચોખીચ ભરેલું હોય છે. તેથી તે આનંદમય જ હોય છે; અને તેથી મોટપણમાં એ વસ્તુઓ આપણને તાણદાયક, કંટાળેા ઉપજાવનારી અથવા બચાવ લાગે છે, તે કરતાં બાળકોને

વિશેષ આનંદ અને ઉત્સાહ લાગે છે. બાળલીલા એટલે જ ઉત્સુક જીવન, કુદરતી પોષણ અને સંપૂર્ણ શિશુલ !

મૂંઝવણ

ચેરે ચેરે પાવલા, તુલા દેતો પૈસા;
પાઝલ માલા મોઢા, પૈસા જાલા ચોટા !
(આપ દે આવ, વરસાદ. હું તને એક પૈસો આપીશ, વરસાદ તો મોટો આવશે ખરી, પણ પૈસો ખોટો નીકળ્યો !)

બાળકુદયની કેટલી બાંદ મૂંઝવણ ! એક ગરીબ કુટુંબને ત્યાં આવેલા એક ગરીબ મહેમાને બાળકને એક પૈસો આપ્યો. બાળકનું બધું ધન એટલે તે એકનો એક પૈસો. બાળકને કેટલીય વસ્તુઓ ખરીદવી હતી. પણ પોતાના પૈસા આપ્યા તેને કોઈ પણ ચીજ ખરીદવાની લાગતી નહિ.

બાળક એક વખત મેળામાં ગયું. ત્યાંની દુકાનોમાં જત જતની વસ્તુઓ જોઈને બાળક મનમાં ને મનમાં કહે, 'જમરોડો છે તો બહુ મુંદર, પણ તે કિંવા માટે આપેા એક પૈસો ખર્ચો નખાય શું ? તેના કરતાં પૈસો જ પાસે રાખ્યા હોય તો શું ખોટું ? પૈસો વગાડવાની સિયોદી લજ' તો આપેા દિવસ વગાડતાં વગાડતાં કરી શકોશી ! પણ તેથી શું સીદી માટે પાસેનો પૈસો નાખી દેવાય ? એક વાર પૈસો બધા તે પાછો નહિ આવે.'

દરેક વખતે બાળકે પોતાના કોડના તાજાવાના એક પક્ષમાં પૈસો મૂકીને બીજા પક્ષમાં દુનિયાભરની તમામ ચીજો એક પાછી એક મૂકીને તોળી જોઈ, પરંતુ કોઈ પણ ચીજ એ પૈસાની તોણી આવી નહિ.

હનાજાના ઉવડના દિવસો છે. જલાર તડકા કહે કે માતું કામ. ધરમાં એક એક પાનું સરીરમાંથી પરસેવાના રેલા ચાલે છે અને સમય થઈ ગયા છતાં હજી વરસાદ પડતો નથી, એવી રિયત છે. દર વરસે હનાજામાં ખસખસના લાડું જનાવી આવનાર બા આજે તાવથી 'હડહડે છે, અને એ જ હનાજાની આખરે આકાશે વાદળોની પિછોડી ચોદેલી હોવાથી આસપાસમાં પવન અને ધરમાં બા તદ્દન અંગણાઈ ચયાં છે. તે ઠાકરાને થયું કે, હવે આપણે પૈસો કાઢવા જઈએ. એ હોડો જ બજત પ્રહાર કે સંત નામદેવ' હતો, કે એની કેવળ પ્રાર્થનાથી વરસાદનું ઉત્તમ હૃદય પીગળવાનું હતું. તેણે વરસાદને તેની ફી આપીને, તદ્દન ડોકરની માફક, તેને બાલાવવાનું નકો ક્યું' અને આત' વાણીથી તે બોલ્યો,

'ચેરે ચેરે પાવલા, તુલા દેતો પૈસા ! . . .'
મોઢામાંથી રાખો બહાર પડયા ન પડયા એટલામાં આકાશ ચઈ બીકું !

હાથ પર પડતાં શીખાં જોઈને આનંદિત થયેલા છોકરાં આને આ શુભ વર્તમાન કહેવા માટે પર ભણી દોરે છે. એટલામાં મુસળધાર વરસાદ તેને રસ્તામાં જ આપકી પાડે છે. હવે વરસાદને કબજા થયાં મુસળ તેની પૂરી ફી તેને ચૂકવવી જ નહોતી. હરિશ્ચંદ્રની જમ આપેલું વચન ખરું કરવામાં આવ્યા પાછા થવાય જ કેમ? રોજ ખિરસામાં પેસો છે કે નહિ તે કેવળ ફફેસી જોવાની જ છોકરાને કેવ પંડી હતી. રોજ ને રોજ તેને ખદાર કાઢી જોવાથી તે સસ્તો થશે એ જાણે તેણે કદી પણ પેસો ખદાર કાઢ્યો ન હતો. આજે કાઢી જાય છે તો શું?

પેસો ખોટો!
પેસાને ઉઠાવી નેચો, તેની બન્ને બાજુઓ ઘસાઈ ગઈ છે. આ પેસો કે એ બંજુવાનું એકે ચિહ્ન તેના પર

ન ગમે. મારી હાડગી સાથે જ દોડી આવોને મારી બાને સંતોષ આપનાર વરસાદને હવે ફી શી આપું? જૂન ચિંતાતર થઈને તદન ગળગળો થઈને છોકરાં કહે છે,

“પાકલ મોટા મોટા, પણ પેસા જાતો રાંઘા!”

પેસો પ્રથમથી જ ખોટો નહિ ટોચ, માનું નસીબ જ ખોટું, તેથી આટલા સંયમથી સાચવી રાખેલા પેસો ખોટો નીકળ્યો.”

બાલકુદર્યની આ કેટલી મારે મુંઝવણ! ૦

કાકાસાહેબ કાલેકર

• ‘વનશીલા’ નામથી શ્રી કાકાસાહેબે ગ્રંથાલમાં લખેલો નાનકડો નિઃપ્રજાગ્રમીયો આ લેખો ઉતાર્યા છે

ગાંધીવાદ શીખવાની ખરી રીત

[શીખવર્ગોની મોટામોટી સંખ્યા છે. રેલે વર્ષમાં ગાંધીજીની વિચારણા અને કાર્યપદ્ધતિ પર વિચરણ માટે વખત કાઢાય છે. તે કામ સુખ્યત્વે લાખણ અને ચર્ચાથી જ આવે છે નીચેના લેખમાં ગાંધીજીની શીખવાને માટેની ‘ઉદ્બોધપદ્ધતિ’ કે વર્ષાશિક્ષણ પદ્ધતિ સમજવામાં આવી છે. તે પ્રયોગવાન છે. પંખનની વિચારણાપદ્ધતિને માટે સરકાર તરફે મોકલેલા અનુકૂળતા તેને અહીં ઉતારી છે. મૂળ હિંદુસ્તાનીમાં જ તે ઉતારી છે, કેમ કે તેને સમજવામાં ભય જ રાજીને મુશ્કેલી પડશે એમ માન્યું છે. આ સંજોગો શ્રી. ડિ. ૫૦ આશ્રયણ, નવદરિયાઈ પરીખ, પ્યારેલાલ અને સ્વામી મ્યાનંદ એ ચારના નમૂનો મોકલવામાં આવ્યો હતો]

‘નિર્વગ્નિ’ ખરું બહુ બાતે’ એવી હોતી હો એ કિંમત? ખડસ ઓર ભાવણોસે પૂરી સમજમે’ નહીં આતી; ઉન પર ચલના શુરે કર દે’ તો હી સમજમે’ આતી હે. રચનાત્મક કાર્યક્રમથી ફરકે લો આપ સિદ્ધિ’ ગાંધીવાદ પર કિતાબે’ પડ કર થા બ્યાખ્યાન સુનકર પૂરી સમજ નહીં’ પા સકતે. કસકા અમલ કરતે કરતે હી પા સકેગે. હસ લિયે હન આપસે સિદ્ધિસિદ્ધિ કરતે હે કિ આપ નીચે બતાઈ હુઈ બાતેં પર અમલ કરના શુરે કર દે’:

૧. છાટે છાટે ગરોહ (મંડળ) બનાવકર સાથ જોડકર નિયમસે ચરના ચલાવા, ઓર ઉસસે નિરખત રખનેવાયે સખ કામ સીખના.

૨. છાટે છાટે ગરોહ બનાવકર મોહોલ્લે થા દેહાતકી સફાઈ કરના ઓર ઉનહે’ સલ કર સુશોભિત કરના.

૩. બઠાઈ, છુદાર, રોજ આદિ કારીગરોકે કામેકો હસ હદતક સીખ લેના કિ ઉનકે ઓલરોંકા ઉપયોગ કરનેકા આપકો સુહાવરોં હો નય, ઓર ઉન લોગેકે સાથ આપ ઉનકે કામેકો હાથ બેઠા સકે.

૪. જમ લો આપકો મોકા મિલે, કિસાનોકે સાથ જતમે’ ભકર ઉનકે સાથ કિસાની કામેકે હાથ બેઠાના.

૫. છુટીકે દિનેકો’ કુછ ગાંધીકો સુનકર વહાં પર એસી કોઈ ઓજા બનાના એ કિ ઉન ગાંધીકે લોગોકે હમેચકે લિયે કામકી હો: ‘મસલન, મોકાથ કૂચા થા પકી સડક, થા નાલેકે બપર છાટાસા પૂલ બાંધના, થા બચ્ચેકે લિયે એલ-મેદાન (ફીલ્ડ) ઓર ઉસકા સાજ બનાના, થા બડે પેડ રોપના, થા વઠાંકો કોઈ સાવજનિક ઉમારત, મંદિર,

મસજિદ આદિકી મારમાત, રંગાઈ વગેરા કરના.

૬. એસી કોઈ ઓજા કરનેકે ઉપરાન્ત દેહાતિયોકે હસ પ્રકારકા જાન ઓર શિક્ષા દેના એ કિ કનકે જીવનમે’ લાસ પહુચાનેવાલી હો. મસલન, કનકે શેગેકે આસાન ઇલાજ બતાના, ઉનકે ધંધોકે સુધારકી સૂચના દેના, જિસસે ઉનકી આમદની બડે, ઉનકી ધર્મ, નીતિ, કલિયાં વગેરામે’ સુધાર હે; ઉનકો ફિરો પ્રકારકા નિર્દોષ ખેતો’ જન મિલે.

૭. ચલ લો નદરી હે કિ આપ છાટે છાટે સ્વાધ્યાય મંડલ (રેડી સકલ) બનામે’, ઓર ઉનમે’ ગાંધીજીકે વિચારોંકા ઓર દેહાતિયોંકા અનેક રોજગરોંકી સમસ્યા-ઓંકા અચી તરહ બચ્ચાસ કરે’, હંઈ ગિલકે દેહાતકી કુદરતી સાધનસામગ્રીકો નેચ કરે’, ઓર તરહ વરહલી કિસાણી બનકારી (Statistics) ઉઠકી કરે’.

આગે આનેવાયે જમનેમે’ આપ લોગો પર બહુત બહી જિન્મેદારી આનેવાલી હે. હસ વકત તો હમ પરતંત હે, ઓર દેશકો રતતંત કરનેકા બકા ભારી કામ આપી રહા હી હે. લેકિન, હમ ઉમ્મીદ કર સકતે હે કિ વહ કામ નજદીક ભવિષ્યમે’ હો જમચા. ફિરબી, છતનેસે હમારા કામ પૂરા ન હોચા. પરતંત તાકી બેઠી બેઠી બારી હોને પર હી ઉકરે વડે બરોસે સખ બંધનકર બનેવાયે નહીં હે. હમારા દેશ અજ્ઞાન, વિષમતા, ગરીબી, રોજ વગેરા અનેક આપતિયોસે ઘિરા હુઆ હે. હન સખે સામને લગાતાર આપકો અગરતે રહના હોચા. હસ બડે જંગમે’ સિપાહી બનનેશી અપેક્ષા હન સખ આપતિયોસે જંગ લેના કમ સુરિકલ નહીં. હસકે લિયે આપ તૈયાર હો. ફરવરી, ૧૯૪૫

શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીમંડળો

રાષ્ટ્રની સર્વવ્યાપી ભયૂતિ જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ આશોઆપ 'તેના જુદા જુદા વર્ગો પણ જગવા લાગ્યા છે. એનો ગ્રાખણ દાખલો વિદ્યાર્થીઓ છે. તેમણે જગા જગાએ પોતાના મંડળો સ્થાપવા માંડ્યાં છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણીકારો કહેતા આવ્યા છે કે, વિદ્યાર્થી-સ્વચાલી પ્રવૃત્તિ દરેક શાળામાં ચલાવેા, કેમ કે, વિદ્યાર્થીને કીમતી તાલીમ આપનારી વસ્તુ તે છે. આ સલાહ કાંઈએ માની, કાંઈએ ન માની, અને કાંઈએ માની ન ગાની કરી. હવે જાણના જોરને પ્રતાપે, વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેળે મંડળો સ્થાપવા લાગ્યા છે; તેમને આવડે છે એ ઢોમે તેઓ પોતાનું સંગઠન કરે છે; સુએ છે તેવાં કામો કરવા મથે છે, અને જુલાય છે ત્યાં આજ દેશની આઝાદીના નાયક-સમાજ બનેલા મહાસંસ્થાના કાર્ય-કાર્યો પાસે પહોંચે છે. કેમ કે, તેમના સ્વાભાવિક નેતા હોવા નેહતા હતા એવા ને તેમના સરકારી શિક્ષક, તેમને વિષે, આ બાબતમાં, વિદ્યાર્થી-જગતને કદાચ વિશ્વાસ નથી, એમ હાલે છે. (માતું છું, વર્ગના બાણવરની બાબતમાં તો હજી તે હરી.) અને એ દુઃખદ દશાને માટે શિક્ષકો પોતાનો જ દાવ્ય નેહ શકે, કેમ કે રાષ્ટ્રની ભવતમાં, મન મૂકીને, વર્ગ વરીકે શિક્ષકો છે, એમ કહી શકાય ખરું?

આ અધિતમાં સહેજે દેશીય શિક્ષકો વિદ્યાર્થી-મંડળની નવી સુદેશી સંગઠનશક્તિ વિષે વહેમ, વિરોધ, અને હસણી તથા દુષ્કારની નજરે જુએ છે.

વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકો વચ્ચેના સંબંધની એક બાબત આ યદ્ય. શિક્ષકો તરફની ને વિદ્યાર્થીઓ સામે જતી તેની બીજી બાબત પણ છે, કે હોઈ શકે, એ મને ખબર છે. પણ અત્યારે એક જ બાબત અહીં માંડી છે, તેનું કારણ ત્રીયેનો એક વિદ્યાર્થીનો પત્ર છે. તેણે મને લખ્યું કે, શિક્ષકો અમરા સંગઠનનો વિરોધ કરે છે, એ 'પૂછ્યું', શું કામ? તેનો જવાબ વાળતાં તે નીચેની ખબર આપે છે:-

"મારા પિતા સરકારી ડોક્ટર છે. અમે અહીં વિદ્યાર્થી-મંડળ સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો, અપાયું પણ ખરું. તમે 'પૂછ્યું', શિક્ષકો શા માટે વિરોધ કરે? શિક્ષકો અહીં જતાં જતાં ચીખવતા નથી. દેશીક વખત તો મન શવે ત્યારે અવિ ને મન શવે ત્યારે નય. વિદ્યાર્થીને બાપ સમાન ગણે છે. આમ મને તેમ વર્તે. વિદ્યાર્થી-મંડળે આ વાત સારી માણું હોયકું. આથી શિક્ષકો હમણા એની તરફ કરી નજરે જુએ છે. હાલની વાત કહું. એક શિક્ષક શાળામાં જ પાણી વખત આવતા નથી. આવે છે તો વર્ગમાં ચીખવવા જતા નથી. એ શિક્ષકને આ વર્તે જુડ છે, આથી મને તેમ વર્તે છે. રૂઢીબેઠાં પણ અસહાય છે. કાલજી! બીજી શિક્ષક એવે એવા મંબલ જ નથી.

"આવી આવી દેશીય બાબતો છે નથી વિદ્યાર્થી-મંડળને એમને કહેવાની ફરજ પડી ને કહેવાથી વધુ ઉછેડાય. આથી શિક્ષકોને વિરોધ છે.

"હમણાં જ કંઈ પણ કારણ દર્શાવ્યા સિવાય કે ૧) નો વધારો (દરેક વર્ગમાં) નહર કર્યો ને-આ ગામત શાળા છે. તેને 'ગ્રાંટ' મળતી નથી. તેને કહાવા સાખતો એ અમરા પ્રથમ ફરજ છે. આથી અમે 'પ્રમુખ' ને 'પૂછ્યું' કે, "શા માટે આ વધારો નહર કરવામાં આવ્યો છે?" "ગ્રાંટ નય છે મહે." પણ અમરા ગામમાં વિદ્યાર્થીઓ ગરીબ છે ને આ કી-વધારો તેમને પત્તે કેમ નહોતો. આથી ખૂબ વિરોધ થયો, અમે હિસાબ નેહ્યો ને કહ્યું કે વધારો વાજબી છે ત્યારે શાંત પડયા. પ્રથમ ત્રણ વિરોધ હોયો, હવે પછી છે. કારણ કે અહીંથી જુદા જામના વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. પણ આ વધારો નેહને અમરા પાસે એક શાળા છે ત્યાં નય. ને આથી શાળાને એ વિદ્યાર્થીઓ નય એટલે સંખ્યા તેમ જ કી એકી મળે ને શાળા કલાવ બંધી પડે. કારણ કે આ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ફક્ત ૪૬ છે વર્ગ ૧ છે. શિક્ષક ત્રણ છે. (૧, ૨ ને ૩ થોણે એકા છે.)

"આ બનાવથી શાળા અમરા વિરોધ કરવા લાગી. 'પ્રમુખ' માત્ર પિતાને ધર લખ્યો છે, 'એને બમે વર્ગમાંથી રત્ન આપીયું.' આથી માત્ર પિતાએ મારો વિરોધ કર્યો ને એમણે એમ લખ્યું કે, "એ આજની વિદ્યાર્થી-મંડળનો સભ્ય પણ નહીં રહે!"

"આ બધી 'નેહિય'ની વાત નથી પણ તદ્દન સાચી છે. "એક બાલુથી પિતાલ કહે છે કે તું મંત્રી તરીકે રાજનાથ' આપ. હવે ને કું' સંજનાયુ' આપું તો બીજી જ પળે મંડળ સમાન હાવ નીચે નય. શાળા ગ્રાંટ મેળવવા જલુ તલસે છે. આથી અમને આજાદી માટે અને દેશ માટે કોઈ પણ નહર કાર્ય ન કરવા કે એ સ્વાભાવિક છે."

અને અંતે તે પૂછે છે, આ સંજોગમાં મારે શજનાયું આપવું કે શું કરવું? શિક્ષકો ઉછેડાવામાં બે કારણના દાખલા પત્રબેઠકે આપ્યા છે: ૧. શિક્ષકની ગાળ દેવાની કુટબ. ૨. કી તથા શિક્ષણ વિષેની ફરિયાદ. તેમાંની પહેલી વસ્તુ ને આથી દોષ તો તે આરે નિય છે. વિદ્યાર્થી, વિનયથી છતાં કહેતા પૂર્વક, ગાળ દેતા શિક્ષકનો વિરોધ કરવાનો અધિકાર છે. તેવા શિક્ષકના વર્ગનો ત્યાગ કરી વિદ્યાર્થીઓ તે જ વખતે તેમના આચાર્ય પાસે ફરિયાદ કરવા નય, તો તેમાં કંઈ એટલું નથી.

- કી તથા શિક્ષણની અવ્યવસ્થા એવી બાબતો નથી. તેમાં આચાર્ય, વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ તથા શાળાની વ્યવસ્થા-સમિતિને ફરિયાદ સંભળવાપણું અને યોગ્ય દાદ આપવાપણું રહેલું છે. શિક્ષણમાં કીનો સવાલ એક સામાજિક જવાબુ રૂપ પડેલો નય છે, તેમાં આખા સમાજે જ વિચાર કરવા વારો નજીક આવતો નય છે. પણ તે અહીં એકી, પ્રસ્તુત દેશ આગળ નેહ્યો. કી-વધારા અંગે

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના મન ધન તરફથી એવી ખબર લાગતા વળગતાને આપીને સમજવું જોઈએ કે, પોતાને કરવાનું પોતે કયું છે. તે એવી બાબતો છે કે, તેમાં તેઓ ધારે તેમ જાણે ફેરફાર — વાંકી અને શાળાસમિતિ કે આચાર્ય વગેરેના સાથ વગર — ન કરાવી શકે.

ઉપર, વિદ્યાર્થીએ શાળાના આપણું એ બાબત : શું કામ તેના પિતા શાળામાં મારે છે ? શું કામ આચાર્ય પોતાના વિદ્યાર્થીના આમ તેજવધ કરવા તેના પિતાને પ્રેરવા ? સારું તે એમ નહિ કે, આચાર્ય તે વિદ્યાર્થીની શક્તિ સમજી તેને શાસ્ત્ર માર્ગ આપે ને બતાવે ? વિદ્યાર્થીઓ સમજી તરીકે પોતાના પ્રશ્નો વિષે વિચાર કરે ને સ્વસ્થતા કરે, તેથી શિક્ષકો ને સંચાલકોએ બહાર ન જોઈએ, એમાં કયું શરૂઆતનું નથી કે તે નાહકની બહાર

એવે. ક્યારેક પણ તે આપણું શિક્ષણ પ્રાણહારી બનવાનું હશે — અને બનવું જ પડશે, — તે શિક્ષકો અને સરકાર અને શિક્ષણખાતાથી દૂરીને જાય છે, તેમાં સુધારો કરવો જ પડશે. બધ અને લાલચનો ત્યાગ અહીં પણ એટલો જ જરૂરનો છે. ગાંધીજીએ સરકારી માન્ટ અને સરકારી કામ સામે હમેશા જ ચેતવણી આપી છે, તેમાં નકરું સરકારી યુનિવર્સિટી કે અસહકારવેદા નહોતા. શિક્ષણવેતનમાં સ્વરાજ તે વગર અશક્ય છે, એ સૌ કોઈ કબજે. સ્વરાજથી વિદ્યાર્થીઓ આનો પણ વિચાર કરે, કેમ કે જે તંત્રમાં દાસ તે બને છે તેમાં અનેક બંધનોમાં એક બંધન આ સરકારી કામ અને માન્ટની લાલચ પણ છે, કે જેમના વિના દાસનું શિક્ષણતંત્ર ગમે એમ નથી.

મગનલાઈલ દેસાઈ

સ્વ. ઈશ્વરલાલ વ્યાસની નોંધો

[૨૦ વ્યાસના પુત્રે શ્રી. વિદ્યારાજ કોશીને કહી કહી મને કું. તેમથી નીચેની આવી આપણું કું. પાપક એટલું ને ભેરો જ કે, શ્રી. વ્યાસ કેવા ભગ્ન માં છે.]

શુભશત વિશ્વવિદ્યાલય !

ગાંધીજી આને જ સદીથી એકાગ્રતાને ગામડાંના કોશીની વાવ પોકારી પોકારીને કહી રહ્યા છે. એટલું જ નહિ, પણ તે ખાતર પોતાના પ્રાણ નિષેધી રહ્યા છે. કારણ કે આગેવાનોમાં તેમને ભારતોદ્ધાર દેખાય છે. આ ભારતોદ્ધાર હાલના તેના સંસ્કારવિષયક મંત્રણામાંથી કાઢી કાઢી કરવા જેવું છે. આવે વખતે આપણા પહેલી હરોળના માનવતા કેટલાક આગેવાનો અને સુચિત્ત નેતાઓ શુભશત યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાની હિલચાલ જોરશોરથી કરી રહ્યા છે.

આ યુનિવર્સિટી આપણી હવાત યુનિવર્સિટી જેવી જ થશે એમ લાગે છે. શુભશત યુનિવર્સિટીની રૂપરેખા હજી સંપૂર્ણ રીતે બહાર આવી નથી. પણ હાલની આપણી કે પરદેશની યુનિવર્સિટીની નકલ કરવા સિવાય તે વધારે નિષ્ણા બનવાનો સંભવ યોગ્ય છે. તેમાં ગરી મહમને શુભશતી સાડી પહેરાવેલી હશે. એ નબળી પાતળી પણ આર્થિકહિલા નહિ હોય. અને હવાત યુનિવર્સિટીએ પશ્ચિમની તત્વાઓ જ છે એમ તે કબજ કરવું પડશે.

આપણા આચાર્ય શિક્ષિત લોકો સંસ્કાર વર્ણવે કર સમાન બને છે. તેઓ એવી જ યુનિવર્સિટીનાં ધાવણ ધાવીને બેઠે છે. તેમાં તેમનો ટોપ નથી. તેમને બાવ નહોતું ત્યારે ધાવણ તેમના પેટમાં મળે છે. હવે તેમણે અને સ્વદેશાભિમાનના મહાન કમળકાને સ્વીકે તેમનામા પોતાની બેઠેવાનું બાન આપ્યું, અને સુધરવાને તેઓ

આપેલી મોપા, તેમણે મને આપી છે, તે મળા મંકમાં બાંધીને નીચે હવે પડી. આહીં આપણે મોપા પરથી અન્યારથી હતા, આ મોપા મહત્ત્વની આપણે હિલચાલો

તત્તોડ પુરુષાર્થ કરી રહેલ છે. પણ તેથી તે પોતાના લોકોમાં વધુ અર્થ ગ્રેસ પરથી સંસ્કારના હેતુ ના પાડી શકે નહિ.

બાવનગરના દીવાનસાહેબ પવિત્ર નર્મદાતટે કોઈ સ્થળ શુભશત યુનિવર્સિટી માટે પસંદ કરવા હિમાયત કરે છે. તે અત્રેના માતબર શ્રેષ્ઠ અમૃતલાલભાઈ અમદાવાદ જેવા શહેરને આમણ થઈ છે. અને પોતપોતાના હિંમત બિનદુષ્ટી સાચા હશે. એકે પુરાણો આર્થવાદનો રસ્તો ચીંધો; બીજાએ અત્યારનો કલ્યાણવાદનો રસ્તો ચીંધો. પણ ભારતને અને શુભશતને તે આને ત્રીજી જ વસ્તુની જરૂર છે. અને એ વાત ગાંધીજી આને જ સદીથી પોકારી રહ્યા છે — ભારતનો આગેવાન.

યુનિવર્સિટી એટલે મોટા મકાનો, પ્રયોગશાળા, પુસ્તકાલય, વ્યાયામશાળા, — વગેરે સામગ્રી ઉપરાંત વ્યવસ્થાપકો અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ. આ ત્રિવર્તમાં વિદ્યાર્થી છેલ્લા બાને છે. પણ આપણે આને જરૂર છે, નજર સમક્ષ વિદ્યાર્થી પ્રથમ આવે તેની. આપણે આને એવા અધ્યાપકોની જરૂર છે કે જેઓ વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ સ્થાન આપીને ભારતનાં ગામડાંમાં મોટાં મકાનો વધેના બહારોષ વગર ગામડાંકોને કેળવી શકે.

આને દેશને કઈ વસ્તુની ખાસ આવશ્યકતા છે ? દેશનો આપકાળ શું માગી રહ્યો છે ? આપણી શક્તિ અને સાધનોનો અણુએ અણુ આપણે ગામડાંને કમાવવામાં લગાડવો જોઈએ. પરદેશી ઝેર અપામળ વધ પ્રજાસતીય હક્ક સુધી પહોંચી રહ્યું છે. તે બંધ પડે તે પહેલાં

આપણી સેવાદાસી સંજ્ઞાની પદોંચાદીને તેને જીવંત રાખવું જોઈએ.

ગરી વાત એ છે કે, ત્યાં સુધી આપણે પરંતુ જીએ ત્યાં સુધી આપણે 'સા વિદ્યા વા વિમુક્તયે'ના મંત્રને સાથે કરનારી કોઈ વિદ્યાપીઠ કાઢી શકીએ નહિ. એટલે આપણે જરૂર છે કે અત્યારે પ્રાચીનકર્તા તાલીમ કેન્દ્રોની અને ગ્રામીણ નામક વિદ્યાપીઠોની.

૨

મોન્ટેસરી રચય'શિક્ષણ

ડૉ. મોન્ટેસરી અત્યારે અમદાવાદમાં શિક્ષણના તાલીમકર્તા તરીકે રહ્યા છે. તેમણે પ્રારંભિક મંત્ર પ્રવચન 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના વ. ૪, અંક ૧માં પ્રસિદ્ધ થયું છે તે મારાં પાંચવામાં આવ્યું. એક મોન્ટેસરીના તે આપણે કહી જીએ, પણ આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને હું નમ્રભાવે પછવાની દિશત કરું છું કે, તેમણે આપણા પ્રાચીન શિક્ષણશાસ્ત્રનો પરિચય કેળવ્યો છે અને તેનું સંશોધન કર્યું છે ખરું? શિક્ષણ તેમજ અન્ય સર્વે વિષયોમાં મારી નમ્ર વિનંતિ તો એ છે કે, સારામાં સારી વસ્તુ પણ એ આપણે બીલની અને બીલ પાસેથી લઈએ અને તેને આપણી અનુરૂપ કરવા કદાચીએ તેમજ તે આપણને વાંદરનકલ સમાન રહેશે. અત્યારે આપણી પોતાની ભૂમિકા કપર આપણી પોતાની રીતે — પછી બીલની પ્રેરણા, ઉદ્દેશીય, સમજા અને સહાયતાથી — આપણે તેને પ્રાણવાન કરીએ, પ્રગતિવાન કરીએ, દીપ્તાવીએ, તો તે જ અનિષ્ઠ બનવી જાયતે હજારમાં આપણે ફેરવી શકીએ — આપણે કરવી જોઈએ.

૩. મોન્ટેસરીએ બાળકના જન્મથી તે રચય'શિક્ષણ કેવી રીતે લઈ રહ્યું છે તેનું ચિત્ર પોતાના મંત્ર પ્રવચનમાં આપેલું છે. પણ આપણા સંસ્કારમાં — કનનસીએ કાલમાં હુમ્મપ્રાય થઈ ગયેલ છતાં હજી પણ રિવાજમાં ધણે કેટલે રહેલ — ગર્ભાધાનસંસ્કાર છે અને આપણા આ જન્મના શિક્ષણનું વાતાવરણ બાળકની ફરજ તો આપણને ગર્ભાધાન વખતથી જ કરવાની ફરજ નાંખે છે.

મોન્ટેસરી વર્ગના તાલીમકર્તાઓ અને અન્ય શિક્ષણશાસ્ત્રના રસિકાઓને મારી એ સૂચના છે કે, તેમણે આપણા સંસ્કારમાં રહેલ શિક્ષણશાસ્ત્રની નીતિનું સંશોધન કરવું. તેમાં આધુનિક જગતના અનુરૂપ ચોંચ ફેરફાર કરવા અને જેવી રીતે ખાતુંપીડું સ્વાભાવિક છે તેનું જ કેળવણું અથવા "વિકાસ સાધવો" (ડૉ. મોન્ટેસરીના સંબોધમાં — ચાંપીછના સંબોધમાં મારાના પેટમાં બાળક પેલા થાય છે ત્યારથી —) પણ એટલો જ સ્વાભાવિક છે એ સિદ્ધ કરવું અને તેને બંધબેસતી રચના જનતામાં સ્થાપવી. તો જ આપણે શાસ્ત્રને કેળવી શકીએ, બાકી બીજી રીતે બધી મુશ્કેલીમાં પરિણમે છે.

પુનર્ધંદનાના સિદ્ધાંતો

પુનર્ધંદનાની યોજનાઓને મારેડો કાઢ્યાં છે. આનંદની વાત છે કે, દરેક ચિત્તનરીલ સંસ્કાર અને સન્નારી યુદ્ધ પછી નવી દુનિયા બનાવવાના મનોરાજ્યમાં રમણ કરી રહેલ છે. હિંદમાં સરકારી અને બિનસરકારી તત્ત્વો હમર કરી રહ્યાં છે. પરંતુ બિન બિન વિષયોની બિન બિન વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી યોજનાઓ જીટલી નહરે પણ જોઈએ તો તેની અંદર પોતપોતાનાં સ્થાપિત હિતોનો આશય જણાયા વિના રહેતો નથી. આથી દહેશત રહે છે કે, ત્યાં આચારની ભૂમિકામાં વિચાર પહોંચે ત્યારે બધા એકબીજા પાસે નહિ હોય. આથી સર્વે વિચારકોને પ્રાર્થના છે કે, તેમણે પ્રથમ તો અમુક મુજબત સિદ્ધાંતોમાં અથવા પુનર્ધંદનાના પાયાના સિદ્ધાંતોમાં એકમત થવું. આ રહ્યા દેટલાક સિદ્ધાંતો :-

૧. ભારત તેનાં લાખે ગામડાંમાં વસે છે — જનને છે, પોતાય છે, જીવે છે અને મરે છે. એટલે ભારતના ઉદાર એટલે ભારતના ગામડાંનો ઉદાર. ભારતની પુનર્ધંદના એટલે ભારતનાં ગામડાંની પુનર્ધંદના.

૨. સારેડો આ લાખે ગામડાંના જીવનને પ્રતિ કરનારાં, આવસ્થક રક્ષણ કરનારાં અને ગૌભાષ્ય છે, ભારતમાં ફરિના શિખરરથ છે; ગામડાં કપર ચક્રનારાં કે ગામડાંના શિર ઉપરના રથર સમાન નથી; તેમજ તેને બાંધણ કરનાર પણ નથી — ન દોષાં જોઈએ.

૩. ભારતની આજનતાનું જીવન, જીવન વિધેના દલાક નિશ્ચિત સિદ્ધાંતો પર સ્થાપેલું છે. એ સિદ્ધાંતોને નવતારા સમાન લેખીને આગળ ચાલવું જોઈએ.

આ લાખના અત્યારે વિકૃત થઈ ગઈ છે, પણ નાશ પામી નથી. તેની વિકૃતિ કાઢી નાખીને સુધારવી જોઈએ.

૪. બહારથી કાઢેલી કોઈ પણ યોજના સફળ થશે નહિ. યોજનાનો વિકાસ પ્રજાજનમમાંથી થવો જોઈએ. તે યોજના આપણી સંસ્કૃતિને પાલક હોવી જોઈએ. ગામડાં એ આપણી સંસ્કૃતિનાં મથકો છે અને રહેવાં જોઈએ.

૫. કોઈ પણ યોજના આપણા બતકાળથી ચાલી આવતી હોય, પરંપરાને ધ્યાનમાં લીધા વિના થશે તો તેથી ગેરલાભ અને અવ્યવસ્થા બની થશે અને પરિણામે વિકાર નહિ પણ નાશ કરશે.

સહવિચાર પણ, તૈયાર ન હોય તેવાને ગળે પરાણે ઉતારવાથી, આપનાર અને લેનાર બન્નેને નુકસાન કરે છે. અદિ પ્રબંધી તેવાં, વાતાવરણ, પરંપરા વગેરે પ્રભાવમાં સજવાં જોઈએ. તેમાં સ્થાપિત હિતો અને બીજાં જીવે સ્વાર્થમય વિચારો બરેલા હોય તો તેવા વિચારો તો પ્રબંધે ગળે કેમ કતારાય?

શબ્દોના વંશ

ધાતુસાધિત શબ્દો

પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાના બંધાય શબ્દો ધાતુ-સાધિત છે. પ્રાચીન વ્યુત્પત્તિસાસ્ત્રી શાકવર્ણિ આચાર્ય, રઘોલાઘીવિ આચાર્ય, ચારક આચાર્ય અને પ્રધાન વૈષાકરણ આચાર્ય પાણિનિ વગેરે બધા શબ્દવિદોનો એકસરખો એ મત છે કે શબ્દો બધા ધાતુ-સાધિત છે.

ધાતુ-સાધિત શબ્દોમાં કેટલાક શબ્દો યોગિક છે. એટલે કે, જે ધાતુ દ્વારા એ શબ્દો નીપજેલા છે તે પોતાના ધાતવર્થ તરફ વક્રાદાર હોય છે.

બીજા પ્રકારના કેટલાક શબ્દો રૂઢ અથવા દેશ્ય હોય છે. વળી, તે રૂઢ શબ્દોમાં કેટલાક એવા પણ હોય છે જે બીજી બીજી આર્યેતર ભાષાના પણ હોય છે; કિંતુ આર્યેએ તેમને ગૃહીત કરેલા હોવાથી વૈષાકરણેએ તેમને પોતાના જ સમૂહ સાધી બતાવવા પ્રયત્ન કરેલ છે. ખરી રીતે તો એવા આર્યેએ ગૃહીત કરેલા પરભાષાના શબ્દોને સાધવાની જરૂર જરૂર નથી. બહુ બહુ તો એવા શબ્દો વિશે ‘અમુક એક શોકસ ભાષાના છે’ એવો નિર્ણય ખ્યાલ હોય તો એ પરભાષાના શબ્દોની ભાષા ઓળખાવવી અને તેમનું મૂળરૂપ આપી આર્યેએ તેમનું ફેરું ઉચ્ચારણ સમજાવવું, એટલું જ પરંતુ છે; પરંતુ આપણા વૈષાકરણેને એવા શબ્દો સંબંધે તેમની શોકસ ભાષાનું જ્ઞાન ન રહ્યાથી તેમણે આર્યેશબ્દો અને આર્યેતર શબ્દો એ બધાને એક લાકડીએ ઢાંક્યા છે, એટલે સંસ્કૃત ધાતુપાઠમાંના ધાતુઓ દ્વારા સાધી બતાવ્યા છે. આમ થવાથી એવા પરભાષાના શબ્દોની ઓળખ મુશ્કેલી ટપી રાખી નથી, એટલે એમાંનાં મૂળરૂપો સમજામાં જતાં રહ્યા છે. ‘એએ કઈ કઈ જુદી જુદી ભાષાના છે’ એવી સમજ પણ ટપી નથી. જો એવા પરભાષાના શબ્દોનાં મૂળરૂપો અને તેમની જિલ્લ જિલ્લ ભાષાની ઓળખાણ ટપી શકે હોત, તો એવા શબ્દો દ્વારા આપણે એમ શોકસ કહી શકત કે, આર્યે અને આર્યેતરો વચ્ચે જે સંબંધો આવેલા તેમાંના આર્યેતરો અમુક અમુક જિલ્લ જિલ્લ દેશના નિવાસી હતા અને એ રીતે એ પરભાષાના શબ્દો ઉત્પત્તિસકારને ધણી જ મદદ કરી શકત. હવે નવીન રીતે ભાષાશાસ્ત્રનું એકાણુ ધર્મ બધ છે એથી એ પરભાષાના શબ્દો વિશે પણ પ્રકાર પડવા લાગ્યા છે.

યોગિક અને રૂઢ એ બે ઉપસંત એક રીત પ્રકારના પણ કેટલાક શબ્દો છે અને તેવા શબ્દો મિશ્ર રહેવાય છે. આ મિશ્ર શબ્દો પછે અંગ્રે રૂઢ-દેશ્ય-શબ્દોને મળતા હોય છે.

આપણે એ કહી શકીએ એમ નથી કે, ધાતુઓ દ્વારા શબ્દ સાધવાની પ્રથાનો પ્રથમ આધિકાર કોણે કર્યો. પરંતુ વસ્તુનો-અર્થનો-સ્વભાવ, ક્રિયા, ગુણ અને સંબંધ વગેરે જોઈને અર્થવાચક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ યોગ્યતાની રીત ધણી જ પ્રાચીન છે અને શ્રી પાણિનિ સુધીના સમયમાં એ પદ્ધતિનો ક્રમવિકાર વિશેષ થયેલો માન્ય થતો છે.

કદાચરણ માટે અગ્નિ શબ્દ જ સર્વથા. અગ્નિ પદાર્થમાં ગતિક્રિયા છે, પ્રકારનો કે ઉચ્ચતાનો ગુણ છે, અને પોતાની જાતને બીજામાં સર્વ જવાનો સ્વભાવ છે. આ ત્રણે ક્રિયા ગુણ સ્વભાવને અથવા ત્રણે ક્રિયાઓને જોઈને ધ્રાસકવર્ણિ નામનો આચાર્ય અગ્નિ શબ્દને સાધિત કરતા ત્રણ ધાતુઓને કલ્પે છે. એ કહે છે કે અગ્નિ શબ્દ ત્રણ ધાતુઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે : અગ્નિ શબ્દનો આદિ ‘અ’ તેની ગતિક્રિયાનો સૂચક છે અને તે, ગતિ અર્થવાળા ‘હ’ ધાતુમાંથી બનતા ‘અયન’ શબ્દમાંથી આવેલો છે. પછીના ‘ચ’ વ્યંજન-પ્રકાર-અર્થવાળા ‘અચન’ ધાતુ દ્વારા સંધાતા ‘અચ્ચ’ શબ્દનો છે. (અચ્ચ શબ્દમાં ફેરે તેનો ગ્ કરીને અગ્નિમાં જોડવાનો છે.) અથવા બાળવા અર્થવાળા ‘દદ’ ધાતુમાંથી નીપજતા ‘દદ્ય’ શબ્દનો જે ચ છે તેને જ અહીં અગ્નિમાં યોજવાનો છે અને ઉદ્ધો ‘નિ’ સર્વ જનું અર્થવાળા ‘ની’ ધાતુનો છે. (ની ધાતુ દીર્ઘ છે તેને અહીં ક્ષર કરીને જોડવાનો છે.) આ રીતે એ શાકવર્ણિ આચાર્યને મતે અન્યનનિ એ રીતે અગ્નિ શબ્દ સાધિત થયેલ છે.

મહર્ષિ રઘોલાઘીવના પુત્ર આચાર્ય રઘોલાઘીવે કહે છે કે, અગ્નિનો સ્વભાવ આદ્ય નથી, રક્ત છે — અગ્નિમાં રંગહન નથી. એટલે અગ્નિનો ‘અરનેહન’ સ્વભાવ પદાનમાં રાખીને તેઓ કહે છે કે ‘અગ્નિ’નો આદ્ય ‘અ’ નિષેધ-સૂચક છે અને બીનારા અર્થવાળા કૃત્ર્ય ધાતુના આદ્ય કૃત્ર્યમાંથી ‘અગ્નિ’નો ‘ગિ’ ભાગ આવેલો છે. (કૃત્રી શબ્દે હન્દે ‘ય’ આ ધાતુના આદ્ય ‘કૃત્ર’નો ગિ કરવાનો છે.) અર્થાત્ એમાં રંગહન નથી—બીનારા નથી તેનું નામ અનગ્નિ-અગ્નિ. નાસ્તિ જિઃ યન્નિમ્ સ અગ્નિઃ એ રીતે ‘જિ’ સાથેના નળ સમાસ દ્વારા અગ્નિ શબ્દ સંધાયેલ છે.

પ્રસિદ્ધ નિરુક્તકાર ચારક મુનિ વળી ‘અગ્નિ’ વિશે તુલી જ કલ્પના પસંદ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં, એટલે થજ વગેરેની પારમાર્થિક ક્રિયાઓમાં તેમ જ સરીરરક્ત વગેરેની વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિઓમાં,

ન્યાં જુઓ ત્યાં બધે અગ્નિ ન અગ્નેસર-આગેવાન-પ્રધાન દેખાય છે, વા બધે તેને ન પ્રથમ દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે, મારે તેને—અગ્નિ રાખ્દને—ચર્ચાપણે અગ્નની એ દ્વારા સાધવો જોઈએ; અગ્ન નયતિ એટલે એ આગળ આગળ નય વા અગ્ન નયતિ—એને આગળ આગળ લઈ જવામાં આવે તે અગ્નની-અગ્નની. આ અગ્નની રાખ્દનું ન બીજું ક્યારણ તે અગ્નિ છે.

આ પછીના મહર્ષિ પાણિનિ ગતિઅર્થવાળા અગ્ન ધાતુ દ્વારા અગ્નિ રાખ્દને સાધી ખતાવે છે. તેઓ કહે છે કે અગ્નિમાં ગતિ છે એટલે અગતિ થતિ અગ્નિ: અર્થાત્ અગ્નનિ-અગ્નિ. નિ એ પ્રત્યય છે.

આપણા ગુજરાતના પ્રધાન વ્યાકરણકાર આચાર્ય હેમચંદ્ર એમાં એટલું કહે છે કે અગ્નિમાં શિવગતિ છે એટલે અગતિ-શિવગ્ ગરહતિ થતિ અગ્નિ: અર્થાત્ એ જગતિ કરે—ઉપર વરડે ગતિ કરે તે અગ્નિ. આ હેમચંદ્ર અને આ પાણિનિ ઉપર પ્રમાણે અગ્નિ રાખ્દને સાધિત કરવામાં એકમત છે.

એ રીતે એક અગ્નિ રાખ્દને ઉપર પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન વ્યુત્પત્તિકાર્યો પોતાપોતાની રીતે સાધી ખતાવે છે, અને એ સાધનાપદ્ધતિમાં વ્યુત્પત્તિની વિદ્યાર્થ ક્રમિક વિકાસ યથેદો છે. પહેલા શાકપણિયે એ મારે તણ ધાતુ ચૂંટ્યા, પછીના ર્થોક્તાશિવિએ એમ કરવામાં વિશેષ ગૌરવ વા અવ્યવસ્થા સગળ એક ધાતુ ચૂંટ્યો અને સમાસ દ્વારા અગ્નિ રાખ્દને સાધિત કરી મહર્ષિ યાજ્ઞે પણ અગ્ન અને 'ની' નો ઉપપદ સમાસ કરીને જ પદો દ્વારા અગ્નિને સાધી ખતાવ્યો.

પરી રીતે અગ્નિ એ અખંડ ન રાખ્દ છે, પરંતુ સામાસિક રાખ્દ નથી, એ દર્શને ધ્યાનમાં રાખીને આચાર્ય પાણિનિ અને હેમચંદ્રે તેને એક અખંડ રાખ્દ તરીકે ચર્ચાપણે સાધી ખતાવ્યો. આ રીતે ઉત્તરેશ્વર વ્યુત્પત્તિની સાધનામાં વિકાસ થતો આવ્યો છે એમ હું માનું છું.

હેમચંદ્ર પછી અત્યાર સુધીમાં આપણી ભૂમિએ કોઈ એવો પ્રખર વેશકરણ વા વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રી નથી નિપજ્યો એ કે જે ઉપરની 'અગ્નિ' રાખ્દની સાધનામાં નવી ભાત પાડી શકે. ન્યાં સુધી કોઈ નવી ભાત પાડનારો ન બને અને બીજા બાધક પ્રમાણે ન આવે ત્યાં સુધી આપણે અગ્નિની પાણિનિ અને હેમચંદ્રે ખતાવેલી વ્યુત્પત્તિ-સાધનાને પ્રમાણિત કરવાની રહી.

હમણાં જે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનું નવું ખેડાણ થવા માંડ્યું છે એ રીતે અહીં એ વિચારવાનું રહ્યું કે, 'અગ્નિ' રાખ્દની સાથે અક્ષરની અને અર્થની અવેક્ષાએ મળેલા આવે એવો કોઈ રાખ્દ અવેસ્તા ભાષાના ગ્રંથમાં છે કે

કેમ? આચંશાખાની પ્રાચીન કે અર્વાચીન બીજ કોઈ ભાષામાં છે કે કેમ? અર્થાત્ પ્રાચીન લેટિન કે ગ્રીક વગેરે ભાષામાં છે કે કેમ? અથવા પ્રાચીન વા અર્વાચીન એવી અનાર્ચ સાખાઓની ભાષામાં છે કે કેમ? અથવા ગોરિટ્ટક ભાષામાં છે કે નહિ? આ વિશે કોઈ અભ્યાસી પ્રકાશ નાખશે તો વળી અગ્નિ રાખ્દની વ્યુત્પત્તિ વિશે નવેર નવો પ્રકાશ પડશે.

વેદિક ભાષામાં અગ્નિ. પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અગ્નિ, અગ્નિનિ, ગિનિ, અગ્નિણિ. સંસ્કૃત ભાષામાં અગ્નિ. ગુજરાતીમાં અગ્નિ, અગ્નિનિ, અગ્નન, આગ. હિંદી ભાષામાં અગ્નિ, અગ્નન. આગ, આગિ. મરાઠી ભાષામાં અગ્નિ, આગ. બંગાળી ભાષામાં અગ્નિ, આગુન. સિંધી ભાષામાં આગિ. એ બધાં જુદી જુદી ભાષાનાં પરસ્પર મળતાં આવતાં 'અગ્નિ' રાખ્દનાં ક્યારણો છે એ ક્યારણો જોતાં ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી અને બંગાળી ભાષા મૂળે સમાનતાની બીજ ઉપર જોવી યથેદો છે અને માત્ર નામત; જુદી જુદી જાણ છે, એ જણ દર્શાવે અગ્નિમાં હાથવા એવી છે.

અં બેચરદાસ જોશી

ટિપ્પણો

૧. હીનાર, તુરુઈ, વનાધુજ, પારસીક, ખાહ-લિક સાખિ, કોરૂચ, લગ્ગાક, સુરુહ, લોહલાહ, ઉશક, મુરુહક, લોરુખાન, ઉકનાક, ખુરુહ અથવા ખોરુહ વગેરે અનેક પરમાણના રાખ્દો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કોશમાં અને વ્યાકરણમાં જુલૈત થયેલા છે. આર્યો અનાર્ચ રાખ્દને અને અનાર્થો આર્ચ રાખ્દને તે રાખ્દોનાં મૂળ ક્યારણોમાં યથેચ ફેરફાર કરીને બોલતા. એ બોલત મહાપદિત કુમારિએ વિશેષ લીમતથી પોતાના તંત્રવાર્તિકમાં જણાવેલ છે.—નુઓ 'જુજરાતી ભાષાની ઉત્કૃષ્ટિ' પાનું ૩૬-૪૧

૨. દશરથ, કૃતાંત, ગીર્વાણ, નગેરે મિશ્ર રાખ્દો છે. મિશ્ર રાખ્દોનું પ્રધાન લક્ષણ એ છે કે, તેમાં કોઈ પણ એક પદને જણે બીજું પદ મૂકી શકાય નથી. એમ કે દશરથને જણે દશસ્થાન એમ ન ચાલી શકે.

૩. અગ્નેષ ભાષામાં ર્પીક ઉપરથી ર્પીકર, લપ ઉપરથી લપર, રન ઉપરથી રનર, વડ ઉપરથી વડર. વેક ઉપરથી વૌકર વગેરે રાખ્દો બણીતા છે.

૪-૫-૬. નુઓ મન્દેદસદિતા (પ્રથમ અધ્યાય) પૃ. ૩૩.

૭. નુઓ માધવીર ધાતુગતિ પ. ૫૯

૮. નુઓ અભિધાનવિંતામણિકા કાંદ ૪, સ્થા ૧૧૫

૯. નુઓ ધાતુપરાયણ પાત્વક ૮૩, પ. ૧૭

સ્વાધ્યાય

યોગનો તત્વાર્થ — ૧

યોગનો ખાસાર્થ આપણે અગત્ય જોઈ આવ્યા. હવે તેનો તત્વાર્થ જોઈએ. તે બીજા સૂત્રમાં આમ કહ્યો છે — યોગઃ ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । યોગ એટલે ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ છે.

યોગ સમ્પદ આપણા ધર્મ-સાધ્યત્વમાં એટલી બધી હૃદયી વપરાયો છે કે, હવે હવેરથી જોતાં, તેના અર્થમાં નવું અરાજક કે અનિશ્ચિતતા ન હોય એમ લાગે. યોગના કાલે તે બધામાંથી યોગનું ને મૂળતત્ત્વ, કે જેમાં તેનું યોગયજ્ઞ રહ્યું છે, તે બતાવવું જોઈએ. આ સૂત્ર કહે છે કે, યોગનો તત્વાર્થ કે તેનું સ્વરૂપ ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધમાં રહેલું છે. એટલે, યોગ કહેવાતી અનેક વસ્તુઓ આ સ્વરૂપને ન અંતર્ગત કરીને યોગપણને પામે છે એમ થયું. બીજી રીતે કહીએ તો, કોઈ પણ વસ્તુએ યોગ નામ પામવાને માટે વૃત્તિનિરોધની તાકાત પોતામાં રહેલી છે, એમ બતાવવું જોઈએ. યોગના પ્રકારાંતરોમાં સૂક્ષ્મ રૂપે વ્યાપક એવું આ વૃત્તિનિરોધ તત્ત્વ એટલે શું ?

આ સમજવા માટે ચિત્તનું સ્વરૂપ કેવું છે તે ક'માં બહુ જોઈએ. ચિત્ત એટલે અંતઃકરણ. બહારનાં કશું — દ્વિદેશીય આપણે શરીર બહાર પહેલા પદાર્થો અદૃશ્ય કરીએ છીએ, જેમ કે, આંખ જુએ છે, કાન સાંભળે છે, નાક સૂંધે છે, ચામડી સ્પર્શે છે, છત્ર ચાળે છે, હાથ અડકા કે આણી જુએ છે, પગ પારો લઈ નચે છે, વગેરે. આ બધા દ્વારા બાહ્ય દ્વિદેશો મનને કે આંતર કાણને માહિતી મોકલી આપે છે. જેમ કાચ ફિરણને પસાર કરે તેમ. માત્ર ફેર એ કે, તે તે દ્વિદેશ વિરોધ-ધર્મી કાચ છે. આંખની ત્વચા અને માટી એવાં પડાવાં છે કે તે દ્વારા જોવાની ક્રિયા ઉત્તરોત્તર થઈ શકે છે. તેમ બીજા દ્વિદેશોનું સમજવું.

આ માટી કે ત્વચાવિરોધમાં રોગ કે ખોટ આવે, તો તેનો નિર્મળ ધર્મ બગડે. જેમ કે, કમળાવાળા આપ પીણું જુએ. નબળો કાન અચૂક ન જોવાયો અવાજ પકડી શકે. સારીથી નાક તેટલો વખત બગાડા સૂંધી ન શકે. વગેરે.

બાહ્ય પદાર્થના અદૃશ્યની આ બધી ક્રિયાઓ જ્ઞાન-તંત્રોમાં દ્વારા, તેમની ન પેટે અદૃશ્યનું બાકીનું અને બહુ કામ કરનારા અવશ્ય, — અંતઃકરણ — અંદરની દ્વિદેશ ને છે, તેને પહોંચે છે. શરીરવિદ્યાની સાધનામાં કહી શકાય કે, આ સૂક્ષ્મ એવા અંતઃકરણને જો કોઈ સ્પૃશ્ય એવું અંજ હોય તો તે મનજ અને રેખિરેખા વ્યાપેલું એવું તેનું જ્ઞાનતંત્રવત્ છે. કોઈ બાહ્ય પદાર્થના જ્ઞાનને પામવાને માટે, બાહ્ય દ્વિદેશો (આંખ, કાન, નાક, હાથ-પગ વગેરે) પેટે ન આ જ્ઞાનતંત્રો અને મનજ પણ

જરૂરનાં છે. આંખનો જ્ઞાનતંત્ર બગડે તો છતાં આંખે પણ આપણે જોઈ ન શકીએ; અને એથી લેલું પણ એટલું ન સાચું છે. શરીરનાં એ એક અવયવો — દ્વિદેશો અને જ્ઞાનતંત્રવત્ર — સામ્ય દોષ ત્યાર પછી ન આપણે ચેતન-કામ કરી શકીએ. સામાન્યપણે આપણને એમ લાગે છે કે, જોઈ કે તરત જાણું, સૂંધું કે તરત અંધ બનર પડી. પણ, એ એકસાથે ને તરતોતરત થતી પૂરી પ્રક્રિયામાં કમ છે, પગાયો છે. રોગ-દરામાં આ કમ તરત દેખાય છે. એ પ્રક્રિયા ઉપર કાળ મેળવનાર યોગી પણ એ કમ જોઈ શકે છે. અસ્તુ.

આમ, કોઈ પણ દ્વિદેશ-કાર્યનું પૂરું કે બહુ બાંન, બાલકરણ અને અંતઃકરણ બેડ મળીને કામ કરે, ત્યારે આપણને થઈ રહે છે.

આમ ને આખા ચેતનાનો વ્યાપાર કે ક્રિયા ધર્મ તે કરનારું એક સમય ને માનવ અંગ તેને ચિત્ત કહી શકાય. બુદ્ધિ-રાશિનું ન બીજું નામ એ છે, એમ કહો તોય ખોટું નથી. બુદ્ધિ એટલે ને વડે આપણને જોધન-જ્ઞાન કે જ્ઞાન યાચ છે, તે આપણી શક્તિ, કે તે આપણું અંતઃકરણ.

ચિત્ત ત્યારે આ વસ્તુને કહે છે. તેનું પ'શ્ચીકરણ કરવા બેસવાની જરૂર નથી. સારી બાધામાં, ચિત્ત એ આપણી ચેતનાનો, આપણે છતાંએ છીએ એનો, અનુભવ કરાવનારું આપણું અંજ કે શક્તિ છે. તેનું કામ આપણને જ્ઞાન કે જોધન કરાવવાનું છે. ને સાધન વડે આપણે આપણા ચિત્ત કે ચેતનાનો વ્યાપાર કરી શકીએ છીએ, તે સાધન એ ચિત્ત.

તેની હયાતી કઈ રીતે આપણને જાણાય છે ? પવન જેમ વાવાથી, અગ્નિ જેમ હાલથી, સૂર્ય જેમ તેજથી, તેમ આ ચિત્ત-વસ્તુની હયાતી ને દ્વારા જાણાય છે તે તેની 'વૃત્તિ' છે. ચિત્ત પોતાનું કામ ને રીતે કે ને દ્વારા કરે છે તેને જ્ઞાન કહે છે. સંસારમાં જેમ હઠેરીઓ જોડે તેમ ચિત્તમાં વૃત્તિઓ જોડ્યા કરે છે. ચિત્તના એ ધર્મ ન છે એમ માનો.

વૃત્તિ મોઢિયદેલી જોડે, રહી રહીને જોડે કે હચાકપરી જોડે, જ્ઞાનતંત્ર જોડે કે કાળના મારતી જોડે, જોડવાની કાલ બનર પડે કે નયે પડે — પણ તે સતત જોડે છે. જેમ પાણીની સપાટી પ્રસન્ન અને સ્થિર દેખાય, છતાં તેમાં અચૂક સૂક્ષ્મ મોલ' છે ન; વસ્તુ ગમે તેવી મુંઝાળ દેખાય, છતાં સૂક્ષ્મદર્શકથી જુએ તો તેમાં સૂક્ષ્મ આકાશ-જેવા જાણાય ન; તે ન પ્રમાણે ચિત્તને માટે છે. તેનો નિર્વાહ તેની અંદર બેઠતી 'વૃત્તિ' દ્વારા ચાલે છે. આપણી ચેતનક્રિયા વૃત્તિનાં આમાં કાણું વડે ન ચાલે છે. વૃત્તિ

એ ચિત્તથી જુદી કલ્પી ન શકાય એવા તેનો ધર્મ છે. જિત્તિના એ સતત હેઠાણમાં અમુક પ્રકારે અને ઉદ્દેશથી નિયમનનું કે નિરોધ યા રોકવાનું તત્વ આણું એને 'યોગ' કહે છે. એટલે, જે કાંઈ યોગ કહેવાય તેની કસોટી એ થઈ કે, તે ચિત્તને રોકવામાં કે કાજમાં લેવામાં મદદ કરે છે. કાંઈક પણ એનું 'રોકવાનું' કામ

કરે તો તે 'યોગ' છે. તેમાં યોગાવતાપણું તોઈ શકે; પણ કાંઈ જ તે ન હોય એ ન ચાહે.

અહીં એક પ્રશ્ન ઊઠે છે:—તે જિત્તું લક્ષણ જ છે કે ભક્તિ કરવું, તો તેનો નિરોધ એટલે શું ? અને શું કામ ?—આ પ્રશ્ન આગળ પર ઉદ્ભવે તેટલો.

કમલા:

મગનભાઈ દેસાઈ

વીસમા સૈકાનાં ઔદ્યમ અને ઈવનું જીવન

(બ્રિટિશ આર્થિક સલામતીની બિવરીજ યોજનાનો સાર)

યુદ્ધ પછી અનેક જાતની યુનર્થકતા કરવાના મનોરથો ધણુ, દેશો કરી રહ્યા છે. હિંદમાં પણ તેવી યોજનાઓ થાય છે. પણ હિંદને તો પોતાના વિકાસ માટે જેની સામે રક્ષણ મેળવવાની તરફ છે, તેની પાસેથી જ રક્ષણની રત્ન મેળવવાની છે. રક્ષક જ બક્ષક બનવાનો બધ છે. એટલે હિંદ સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવું ન થાય ત્યાં સુધી તેને માટેની અંગ્રેજ યોજનાઓથી કંઈ વળવાનું નથી. પણ સ્વતંત્ર દેશોની વાત જુદી છે; અને તેમાંય યુદ્ધમાં વિજયપથે રાચતા દેશોની વાત તેથીય જુદી છે. તેઓ જેમ આખી દુનિયાનો કાજ પોતાના હાથમાં રાખવાની મહેત્તા સેવી શકે છે તે જ પ્રમાણે પોતાની પ્રજાની અનેકવિધ ક્ષતિ કરવાની યોજનાઓ કરી શકે છે અને તેને મૂર્તિમંત કરવાની આશા રાખી શકે છે.

ઉત્તર મૂડીવાદી છે અને યુદ્ધ પછી પણ મૂડીવાદી રહેશે. પરંતુ મૂડીવાદી તંત્રમાં અને તેટલી તે પોતાની સમસ્ત પ્રજાને સુખી અને સમૃદ્ધ રાખવા હજી છે. મૂડીવાદી તંત્ર બધું અને હિંદુ કૃષક નહીં છે એટલે પોતાના લાભાર્થે બીજાની કેટલી હિંદુ કરવી પડે છે તેની તેને ચિંતા નથી હોતી. પોતાનો મર્યાદિત હેતુ સરે એટલે બસ. આ દૃષ્ટિએ ઉત્તર પોતાની પ્રજાનું હિંદુ વિચારે છે. યુદ્ધ પછી ત્યાંની સમસ્ત પ્રજાની આર્થિક સલામતી સચવાય તે માટે સર વિલિયમ બિવરીજ એક વિસ્તૃત રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો છે. તેના નામ પરથી તે બિવરીજ રિપોર્ટ કે યોજનાને નામે ઓળખાય છે. તેમાં ઉત્તરના રિપોર્ટ કે યોજનાને માંદગી, ઘટપણ, બેકારી, વગેરે નિંદાના અસામાન્ય પ્રસંગોએ હાડવારી ન પડે તે માટે રાજ્ય તરફથી અમુક મદદ આપવાની યોજના વિચારેલી છે. યુદ્ધ પહેલાં પણ પ્રચલિત કાયદાઓ અનુસાર ત્યાંના ધોકાને બેકારી, ઘટપણ, અસ્થિરતા જેવા પ્રસંગોએ અમુક મદદ મળતી હતી. પણ તે સમસ્ત પ્રજાને માટે સંપૂર્ણ વ્યાપક નહોતી. તેમાં યોગ્ય સુધારાવધાસ સર બિવરીજ સૂચવ્યા છે અને તેના ધણે અંશે અમલ કરવાનો ત્યાંની સરકારે સ્વીકાર કર્યો છે. આ યોજના મુજબ ત્યાંના

માણસને જુદા જુદા કેવી જાતના લાભ મળશે અને જુદા જુદા પ્રસંગે આર્થિક સલામતી કેવી રીતે સચવાશે તે સર રોનાલ્ડ ટેલીસને 'Social Security' નામની પુસ્તિકામાં વાર્તાપૂર્ણ વર્ણવી છે એ ઉપરથી તે યોજનાનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. અહીં તે વાર્તા દેકામાં ફેલાવી છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૫થી ૨૦૦૦માં ઔદ્યમ અને ઈવનું જીવન

યુદ્ધ પડું થયું. ઔદ્યમ નામનો ૨૫ વરસનો એક ખજારી યુદ્ધ દરમિયાનના પોતાના વહાણવટાના કામમાંથી છટા થઈ, પોતાને ઘેર પાછો ફરે છે પણ ઘેર તેને માટે કામ નથી. એટલે સરકાર તરફથી તેને કામ શોધી આપવામાં આવે છે. લાંટના એક હારખાનામાં અઢવાડિયાના ૪ ખીરની (લગભગ ૫૬ રૂપિયા) મજૂરીથી તેને બોધવર પર કામ મોકલવામાં આવે છે.

રયાનિક નોકરીખાત તરફથી તેને કામપોથી આપવામાં આવે છે. આ પોથી હારખાનાનો માલિક પોતાની પાસે રાખે છે અને તેમાં દર અઢવાડિયે તેની નોકરી દરમિયાન પોતાના અર્થે ટિફિડ થોડે છે.

રાજ્ય તરફથી મળતી અનેકવિધ સમવડો માટે એકમને પહેલાં દર અઢવાડિયે ૧ શિ. ૧૦ પે. સાવજનિક ફાળો આપવો પડતો. તેને બદલે હવે ૪ શિ. ૩ પે. આપવા પડે છે. તે એને બારે લાગે છે. પણ નવા વધારાના શાસને દિસાએ તેને સંતોષ્ય મળે છે અને ધીમે ધીમે તે ફાળો આપવા ઉપરાંત તહેવાર વગેરેના ખર્ચ માટે ખીલું પણ થોડું જમાવે છે.

ઔદ્યમ માંડે પડે અમર કામ પરથી હજી થાય ત્યારે તેની કામપોથી તેને પોથી આપવામાં આવે છે, જે પરથી તે માંદગી કે બેકારીભયું અઢવાડિયે ૨૪ શિ. કાચેસર રીતે મેળવી શકે. એક વખત લાગ્યવશાત એ માંદો પડે છે. પહેલા ત્રણ દિવસ તેને કંઈ મદદ મળતી નથી. પછી તેને મદદ મળવાની શરૂ થાય છે. તેણે ૪૮ અઢવાડિયાં પોતાનો ફાળો બરાબર ભર્યો છે એટલે તેને પૂરેપૂરી મદદ મળે છે. માંદો થવાથી પોતાની નણકના આરોગ્યકેન્દ્રમાં તેણે જવું બેઠ્યું. પણ તે ચાલી શકે તેમ ન હોવાથી તેના વિજામના દાકતરને બોલાવે છે.

તે તેને માંદગીની ચિહ્નો આપે છે અને તેની માંદગી ગંભીર હોવાથી તેને આરોગ્યકેન્દ્રમાં ખસેડે છે. ત્યાં એમ માલુમ પડે છે કે તેને રાસ્ટ્રક્રિયા કરવાની જરૂર છે એટલે તેને દસ માઈલ દૂર નિસ્લાની હસ્પિતાલમાં લઈ જવામાં આવે છે. એક અઠવાડિયા સુધી તેની પાસેથી કંઈ ખર્ચ લેવામાં આવતું નથી. તેને ઘેર કોઈને પૈસા મોકલવાના ન હોવાથી બીબા અઠવાડિયાથી તેની પાસેથી રહેવાના અને બોમ્બે ખર્ચના અઠવાડિયે ૧૫ શિ. લેવામાં આવે છે. દવા વગેરેનું કંઈ ખર્ચ તેને આપતું પડતું નથી. તેને માંદગીખર્ચ અઠવાડિયે ૨૪ શિ. મળ્યા કરે છે.

સાને યશ પછી તેને ચેતાનું મૂળ કામ મળતું નથી એટલે તે નોકરીખાતામાં જાય છે. 'દાલ બોઈલરવાળા માટે જગ્યા નથી' એવા જવાબ મળવાથી તે બેકારી બન્યા માટે પત્રક બેઠે છે અને તેને અઠવાડિયે ૨૪ શિ. મળે છે. કામ મળવા સુધી દર ત્રીજે દિવસે તેને બેકારી પત્રક પર સહી કરવા જવું પડે છે. દરમિયાન કોઈ કામ મળી જાય તો તેને ત્યાં જવાનું કહેવામાં આવે છે. એ તે નવા કામે જવાની ના પાડે તો તેનું બેકારી ખર્ચ બંધ થાય છે. પણ અસાધિને લીધે દાક્ટરની સૂચના અનુસાર નવા કામે તે જઈ શકે તેમ નથી એટલે તે રથાનિક લવાઈ મંડળને અર્પીત કરે છે. એ તેની અર્પીત નામજાર ચર્ચ હોત તો તેને છ અઠવાડિયાં સુધી બેકારી ખર્ચ મળત નહિ. પણ તેની અર્પીત નામજાર ચર્ચ એટલે તેનું ભરખું ચાલુ રહ્યું. તેના પર થયેલી રાસ્ટ્રક્રિયા મળી તે બોઈલર પર કામ કરવા લાયક રહ્યો નહોતો અને તેને અનુકૂળ કામ મળતું નહોતું. શેડમાં અઠવાડિયા પછી નોકરી ખાતામાં અમલદારે તેને બાલાવીને કહ્યું કે, તમારે બીજું કોઈ અનુકૂળ કામ પસંદ કરવું પડશે, અથવા તો પછી તમે કોઈ કામ માટે યોગ્ય નથી એ કારણે તમારું ભરખું બંધ થશે. એ તમે સરકારી ટાલીમ કેન્દ્રમાં હજવું છજો નેરી શોખવા જવા તૈયાર હો તો ત્યાં મોકલી આપું. ત્યાં સોળ અઠવાડિયાં ટાલીમ લેવી પડશે અને પછી તમને યોગ્ય કામ મળશે. તમારું મુસાફરી ખર્ચ વગેરે તમને આપવામાં આવશે.'

એકમને ચેતાનું યર છોડીને બીબા ધંધામાં જવાનું પસંદ નહોતું પરંતુ બીજે કયાય નહોતો. તેની પાસે એટલી અવત નહોતી કે તે ભથ્થા વગર ચલાવી શકે. એ તે ગરીબ તરીકે રાષ્ટ્રીય રાહત ખાતાની મદદ માને તો મળી શકે તેમ હતી. પરંતુ ગરીબ તરીકે મદદ લેવાની તેની ઇચ્છા નહોતી એટલે તે ટાલીમ લેવા ગયો. તેની માફક સેન્ટ્રલ સિપાઈઓને તેમ કરવું પડ્યું હતું.

ટાલીમ દરમિયાન તેનું ખર્ચ તેને મળતું. ધીમે ધીમે તેને કંઈક વધારે રકમ મળતી થઈ. ત્યાં ઈવ નામની એક

બાઈ બીબા વિદ્યાનમાં ટાલીમ લઈ રહી હતી, તેની સાથે પછીથી તે પરચેરી અને ત્યાં જ કામે લાગ્યો.

ઈવ પણ કામ કરતી હતી એટલે તેના લગ્ન પ્રસંગે, તેની કામચોખીમાં દર ૪૦ બરેલા હપ્તાએ ૧ પૌંડ લગ્ન ભેટ તેને મળી. લગ્ન પછી પણ તેણે કામ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. તેને પહેલી સુવાવડ ચર્ચ ત્યારે છ અઠવાડિયાં અગાઉ તેણે કામ છોડી દીધું અને તેને કારીગર સ્ટ્રીટરીકે તેર અઠવાડિયાં સુધી દર અઠવાડિયે ૩૬ શિ. મળ્યા. તે ઉપરાંત દરેક સ્ત્રીના હક તરીકે સુવાવડ મદદના ૪ પૌંડ મળ્યા. સુવાવડનું ખર્ચ તો બધું હસ્પિતાલમાં પડ્યું. બાળક ટોમ સાથે ઘેર ગયા પછી આરોગ્યકેન્દ્ર તરફથી તેને અને બાળકને દોઢ મદદ દૂધ ઘેર બેઠાં મળવા લાગ્યું.

દર વસંત ઋતુમાં એકમ બે અઠવાડિયાંની હકની ચકતે પચાસે રમ લઈને ફરવા નીકળતો હતો અને રાષ્ટ્રીય નવેનાર મંડળે સરતા દરે કરેલી વ્યવસ્થાને કામ લઈને ટકરીઓમાં ફરવું સાથે રહેતો હતો.

ટોમ પછી મેરી અને એડીથને જન્મ થયો. પણ હવે ઈવ કારીગર તરીકે કામ કરતી નહોતી એટલે તેને અઠવાડિક ૩૬ શિ. ન મળ્યા પણ સુવાવડ મદદના ચાર ચાર પૌંડ મળ્યા. તે સુવાવડ માટે હસ્પિતાલમાં જતી ત્યારે આરોગ્યકેન્દ્ર તરફથી ટોમની ઘેર સંભાળ રાખવાની વ્યવસ્થા થતી હતી. ટોમ પહેલું બાળક હોવાથી તેને માટે કંઈ મોટું મદદ તેમને મળતી નહોતી, પરંતુ બીબા અને બીબા બાળક માટે અઠવાડિયે આઠ આઠ શિકિંગ મળતા હતા. વચ્ચે એકમ માટે પડી જાય તો માંદગી ભથ્થાના પત્રિકાની માટે અઠવાડિયે ૪૦ શિ. અને બાળક માટે ૮ શિ. મળતા હતા એકમને ચેતાને અઠવાડિયે ૪ પૌં. ૧૦ શિ. મળતા હતા તે ઉપરાંત બે બાળકોના ૧૬ શિ. મળતે તેની કુલ અઠવાડિક આવક ૫ પૌંડ ૧ શિ. થતી હતી. ચેતે મોંઘે પડે તો પત્રિકાનીના ૨ પૌંડ અને ત્રણ બાળકોના ૧ પૌં. ૪ શિ. મળતે અઠવાડિયે કુલ ૩ પૌં. ૪ શિ. ઘેર બેઠે મળતા હતા. છોકરાનું ભરખું સલામતી કચેરીમાંથી પિતાને નહિ પણ માતાને મળતું હતું.

છોકરોને ૧૫ વરસની ઉંમર યતાં સુધી ભરખું મળતું હતું. આ ઉંમર પછીથી વધારીને ૧૮ કરવામાં આવે છે. છોકરાંએ મોટાં યથા પછી દિવસને મોટા સમય દોલેજમાં લાગી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. શહેરનાં છોકરાંએ માટે ત્રણ ત્રણ માસ માટે ગ્રામવાતાવરણમાં ટાલીમશાળાઓ કાઢવામાં આવે છે.

ધીમે ધીમે બાળકો મોટાં થાય છે. પરણે છે અને જુદાં ઘર માંડે છે. એકમ વખતે વખત મહિં પડતે. એટલે ઈવ ફરી કામે ચડે છે. તેને કારીગરની પત્ની તરીકે અઠવાડિક હપ્તા ભરવાની જરૂર નહોતી, પરંતુ ૧૦ વરસે

પેન્શન મળે અને માંદગીએકારીના સ્વતંત્ર લાભો મળે તે માટે તેણે પોતાના આઠવાડિક ફાળો બરવાનું આદુ રાખ્યું. એકમને ૬૫ વરસે અને ઈવને ૫૦ વરસે પેન્શન મળે છે. તે બંનેને મળી આઠવાડિયે ૩૦ સિ. મળે છે. હમરાંત તેમણે ત્રીસ વરસ સુધી આઠવાડિયે ચાર પાંચ સિદ્ધિ બખાવીને બચતખાતામાં મૂક્યા હતા તેમાંથી તેઓ આઠવાડિયે ૧૫ સિ. લે છે. આ રીતે કુલ ૪૫ સિ. માંથી ૫ સિ. બાકાના આપીને બાકીના ખોરાકો, કપડાં વગેરેમાં તેઓ ખરચે છે.

આમ સાન્નિધી જીવન ગુલરતાં વીસમી સદીને અંતે એકમનું અવસાન થાય છે. એના મરણ પ્રસંગે તેની પત્નીને ૨૦ પૌંડ રાખ્ય તરફથી મળે છે. તેમાંથી તેની મરણ સંજોગે 'અર્થ' સારી રીતે નીકળી નહે છે.

આ રીતે માંદગી, બેકારી, અકસ્માત, લગ્ન, સુવાવડ, બાળકોનું 'અર્થ', તેમની કેળવણી અને ઉચ્ચ અવસાન સુધીના પ્રસંગોએ, જ્યારે જ્યારે માણસને અસામાન્ય ખર્ચમાં લીટસ્તું પડે છે, તેને માટે બિયોર જોગવામાં પ્રમંથ કરવામાં આવ્યા છે. તે જોગવા અનુસાર પ્રભનો કોઈ માણસ માંદગી, બેકારી કે ઘડપણને કારણે જીવનમાં રહેતો ન જોઈએ. પોતાની સુવાનીમાં પ્રમાણિકપણે કામ કરનાર દરેકને યોગ્ય કામ મળતું જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ જીલ પ્રસંગોએ આવી પડતા ખર્ચને માટે સાવ-જનિક પ્રમંથ કરવો જોઈએ.

હિંદમાં આવી જોગવાની વાત કરવી એ હવામાં બાથકા બરવા જેવું લાગે છે. આઠવાડિયે રૂપિયા એ રૂપિયા

માંડ કમાતા હોય તે માણસ ફાળો પછી શો આપી શકે ? હિંદમાં તેા આવી વસ્તુઓ લોકોની દાન અને દયાવૃત્તિ પર છોડી દેવામાં આવી છે. ગરબ સંસ્કૃત કુટુંબને લીધે ઘણા માણસોને માંદગી અને ઘડપણમાં નિભાવ થાય છે. સાધારણ રીતે માંડ માંડ એ દેક ભોજન પણ મળતું ન હોય તે માંદગી અને ઘડપણમાં 'પણ શું' કરે ? બાળકોને દૂધ અને કેળવણી તેા ક્યાંથી જ મળે ? ઇંગ્લંડ જેવા દેશમાં આઠવાડિયે સામાન્ય રીતે ૪ પૌં. કમાણી થઈ શકવી હોય ત્યાં આવી મોડી જોગવા કરવી શક્ય છે. હિંદ જેવા દેશ માટે હાલ તેા એ આકાશકુસુમવત્ છે. પણ આજે ઇંગ્લંડ તે કરી શકે છે અને હિંદ નથી કરી શકતું તેનું કારણ શું ? ઇંગ્લંડને પણ હિંદ જેવા દેશોની અંધતિ લૂંટવાની ન મળે તેા આવાં બારે 'અર્થ' દેહમાં કરી શકે તે મોટા સવાલ છે.

ઇંગ્લંડને આ જોગવાને અંગે ૧૯૪૬ કરોડ પૌંડ 'અર્થ' કરતું પડશે. એટલે લગભગ ૬૩૦ કરોડ રૂ. થયા. હિંદની આખા દેશની વાર્ષિક આવક ૨૫૦૦ કરોડ રૂ. ગણાય છે ત્યાં વાર્ષિક સલામતી માટે આવા મોટા 'અર્થ'ની વાત જ ક્યાં કરવી ? અને ઇંગ્લંડની વસ્તીને હિસાબે હિંદની નક્કી લગભગ આઠ ગણી; એટલે તે જોગવા અનુસાર હિંદમાં કેટલું 'અર્થ' થાય, તેનો તેા આંકો પણ મૂકવાની જરૂર નથી. અને છતાંય સ્વતંત્ર હિંદને પોતાની પ્રજા માટે સલામતીનો વિચાર નહિ કરવો પડે એમ નથી. અને હિંદ આજાદ હોય તેા પોતાની રીતે ન કરી શકે એમ પણ નથી.

ચિકલકાસ કોહારી

જોડણી સ્થિર છે

કડી હાઈસ્ક્રીનના વિદ્યાર્થીઓ એક અવનતું ને તારીફ લાયક મંદજ થયાવે છે. તેના મંત્રીના નીચે પત્ર આપું છું, તે ઉપરથી તેનો પરિચય અને તે પત્રમાં જે સુદો એ પૂછે છે તે પણ તેમના જ શબ્દમાં જણવા મળશે. પત્ર નીચે પ્રમાણે છે :

"શિંસાનના તબીબી,

અમારું મંદજની કરી મોડી એજબાણ આપને અપવાદી છે નહિ. અમે હાઈસ્ક્રીનમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓનું સામાન્ય મંદજ છીએ. અમારું સાતેતરમાં સ્વર્ગવાસી થયેલ શિક્ષક શ્રી મોહનલાલ બાઈની પ્રેરણાથી અમે ગુરુશીરી જોડણીના નિયમકારી બન્યા છીએ અને તેથી અમે નામે તથા કામે જરા લિયિન લાગે તેવું એક જોડણી-મંદજ રચાયું છે. અમારું કામ માનવી લાયકોરીનાં રોહિંદાં કે અઠવાડિક છાત્રોનાં મોટા અધ્યક્ષોનાં મણકાં ને ભલે-મજરીની જોડણી બિરસકિસ પ્રમાણે સુધારી આપવાનું, તથા જે ફકલગર ભાઈઓ અમારું કબુ' અને તેમની ફકલ હિંદનાં પાંદિયાં-માંની જોડણી સુધારી આપવાનું છે અને અમારું રોજનારો સમયના

ખબલકારમા પણ એવી રીત રાખી છે કે, દરેક કામગીરે જોડણીની રીતે સુધારીને લખવાને અવારનવાર પત્રો મોકલો આપેતા

અમારું કામ કોઈના સંખ્યાવ પામતું નથી, એ કટેવાની આપને જરૂર નથી. ખતાં અમે અમારા મદ્યત ગુરુ મતેના ફૂલભાવથી પ્રેરાઈને તેમનું ખલ્લ મણી આ કામ ચલાવ્યું રાખીએ છીએ; અને તેથી બાતાવણીમાં કંઈકે અસર પડવા કરે છે, એમ અમારું લાગે છે.

અમે ગ્રામ-પુરતકાલયનાં પુરતકોમાં પણ બનતાં પુરતકોની જોડણી મંત્રીની પરવાનગીથી સુધારીએ છીએ.

અત્યાર સુધી તેા અમારું કામ ટરુમયુ થાયું, પણ હવે અમારામાંથી જ કેટલાક હતાશ થાય એવું એક કારણ બન્યું છે.

મોટા વખત ઉપર સુજ્ઞાન વર્નાકુલર સોસાયટીનું એક પુરતક 'અર્થ અને અંધકાર' અમારી લાયકોરીમાં આવ્યું. તેમાં જોડણીના નિયમો બાજત સમજાવ આપેતા કે અર્થ કરેતા એક નિયમ તથા તેને અધારે તૈયાર કરેતા નવો બિરસકિસ અમારા જેવામાં આવ્યો. તે ઉપરથી જણાયું કે તેના લેખક એમ દાવો કરે છે કે :

૧. વિદ્યાર્થીના નેરણીકોશની નેરણી પણ સતત સુધારવા રહેવાનો અવકાશ તેમ જ નીતિ છે; નવા તે પ્રમાણે નવા નવા સુધારા ગમે ત્યારે સરવાળે તેની નેરણી બદલવાનો અને તેને હક છે.

૨. ત્યાં સુધી શુભરાત્રી લખાવું શાસ્ત્રીય વ્યાકરણ ન હોય, તેમ જ લાપતાની ગુણવત્તી નહીં ન થાય, ત્યાં સુધી તેની નેરણીની આખતમાં 'ઉપરથી' કહી રાકાય તેવી રીતિ ન જ આવે; એટલે ઉપરથી નેરણી ગણીને ગોખવામાં કે અમલમાં મૂકવામાં હજી અનુભવ ફરતી ભવિષ્ય સુધી સુલભની સમજ ન હોઈએ.

આવા અર્થનું લખાણ વાંચી અમે ચમક્યા, તથા અમને અમારા પ્રયત્નો કંઈક હવેલાના હોય એમ લાગવા મંડ્યું. અમે 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'માં આ આખત આપના તરફથી કંઈક સત્તાવાર યુગ્મણો કે રહિયો આવશે એની આત્માર સુધી રાહ નેચા કરી. પણ આપના તરફથી કંઈ યુગ્મણો અહાર ન પડ્યો.

તો આપને પૂછવાનું કે, આપે શ્રી શાસ્ત્રીએ સચવેલા સુધારાઓ માન્ય રાખ્યા છે? તેવા શબ્દો હિરત આપ શિન્ડામાં અંક અહાર પાડો, તે સાચું ન થાય?

પત્રસંપાદકનો મીઠો કપડો હું સ્વીકારું છું. 'મંથ અને મંથકાર'માં આવેલો પ્રસ્તુત લાગ મેં નેચો હતો. તે વખતે જ મને, પત્રસંપાદક જણાવે છે એવી ભીતિની ખંધ ગયેલી. અને મને થયું કે, કાંઈ લખતું નેરણી ખડું? પણ મેં માન્યું કે, કદાચ જરૂર ન હોય. હવે નેરણી હું કે, જરૂર હતી, જે લખી જણાવવા માટે આ નવનુવાન માનુષાખા-પ્રેમીઓને ધન્યવાદ થઈ છે.

શ્રી. શાસ્ત્રીને નિમંધ અને શબ્દકોશ ગુજરાત વર્ના-કુલર સોસાયટીએ છાપ્યા છે. ગુજરાતની ધણીજરી સરકારનાઓએ નેરણીકોશની પદ્ધતિ, હુનિવર્તિની અને વિદ્યાર્થીનીઓ, તે પૂર્વે કથારી સ્વીકારી છે; તેમાં એક મુખ્ય સંસ્થા ગુ.વ.સો. છે. અને તેને સ્વીકાર તે સંસ્થાના મંત્રીએ 'મંથ અને મંથકાર'ના પોતાના નિવેદનમાં પણ કર્યો જ છે, એ આનંદની વાત છે. તે કહે છે, "કોઈ કોઈ શબ્દની પં. શાસ્ત્રીને ઠીક ન લાગતી નેરણી સુધારવામાં આવી છે. . . એનાથી સંસ્થાની નીતિ બદલાઈ છે એમ કોઈ ન માને."

તો પછી આને મેંધવારી ને અછલના નજારામાં ઉપરી ૧૦૪ પાન નેરણી કાગળ-ન્યય શું કામ કરવામાં આવ્યો હશે, તે નથી સમજતું. વિદ્યાર્થીનો ખિસ્સાકોશ છે જ; ચર્ચાને માટે કાંઈ જરૂરી માનીએ તો પણ નિયમની જરૂરી લાગતી ચર્ચા અને ફેરફારના કંટાળા દાખલા બસ થાત. ખેર, અહીં તો એટલું જ કહેવાનું રહે છે કે, નેરણી-કોશની સર્વમાન્ય થયેલી નેરણી ગુ.વ.સો.ને માન્ય છે; અને તેમજ આ લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, છતાં તેની કલ જવાબદારી તેના લેખકની જ છે. આ પ્રકારના વ્યક્તિગત આગ્રહો તો આ સંધિકળમાં ક્યાંક ને ક્યાંક કેટલાકને રહેવાના, એમ માનવું નેરણી. નેચો પોતે એમ સેવવા ઇચ્છે તેમને કોઈ રોષી ન શકે. માત્ર સર્વમાન્ય નેરણીને તેનાથી ખાધ ન આવવો નેરણી.

પત્રસંપાદક શાસ્ત્રીજીના બે મુદ્દા રાંધે છે, અને તે બે બરોબર હોય તો નેરણીમંડળનું કામ હવેલાનું ફર ને કયો એમ કહે છે, એ કથારું છે. પણ શ્રી. શાસ્ત્રીજીના એ બે વિચારો બરોબર નથી.

શ્રી. શાસ્ત્રીજી સમજે છે, કે વિદ્યાર્થીને નામે આપાડે છે, એવી કોઈ નીતિની અને નહીં નથી. કોશમાં એવા કોઈ સુધારાને અવકાશ નથી કે જેથી એકધારી થયેલી નેરણી પાછી અરાજકવાળી થઈ રહે. અને ભીતિ છે કે, શાસ્ત્રી કહે છે એવું ને હોય, તો તો નેરણી અંજ દળી દળીને કુલદીમાં વાજવાનો વારો જ ગુજરાતને નસીબે આવે. એ તો કોઈ કપાથી નિવારણ જ નેરણી માનવ અને તેનાં કાર્યો હમેશા સુધારાને પાત્ર છે, એ વ્યાપક ન્યાયથી બહુ જ સુધારાપાત્ર છે; પણ તેનો અર્થ કામે અંધાર રાખવાં, કેમ કે પૂર્ણ થવાનાં નથી, એવો ન કરી શકાય. એ જ સામાન્ય કાષ્ટો નેરણીકોશને લાગે છે. નેરણીની ચર્ચા અર્ધા કોશથી ઉપર નેરણી નહીં થયા પછી, તે બાધામાંથી વહેવાર માગ્યું કાઢી નિયમાવલી ધડાઈ અને તે પ્રમાણે કોશ રચાયા છે. ત્યાર બાદ એમાં ઇન્સાઈ-ઇન્સાઈ, ઇન્કાર-ઇન્કાર જેવા આંગળીને વેટે ગણાય એવા ફેરફાર છતાં સત્તર વર્ષમાં થયા છે. ખાસ નેરણીને નહિ પણ શૈલીને લગતો એક નિયમ અસ્થાને ને બિનજરૂરી જણતાં તેને નિયમાવલીમાંથી કાઢી નાંખવામાં આવ્યો, કે જેને લીધે એકે શબ્દની ચાલ નેરણી ઉપર અસર નહોતી. અને હમણાં ખિસ્સાકોશની ત્રીજી આવૃત્તિમાં, 'શતાબ્દિ'માં 'શતાબ્દી' દીર્ઘ નેરણી, એ બધું માલુમ પડતાં, તે સુધારવામાં આવી છે. આ બધા એવા ફેરફારો છે કે, તેગનાથી પ્રતમાન્ય થયેલી નિયમાવલી નથી બદલાતી. અંગ્રેજીના *Civilized, Civilise* જેવા આ ફેરફારો કદાચ ચાલ રહે. પરંતુ તેથી શું અંગ્રેજીની નેરણી અસ્થિર છે એમ મનાય? તેથી વિચારી' તે ન શોખિ-જોખે એમ કોઈ' કહે તો કોણ માને? તેમ જ ગુજરાતી નેરણી માટે છે. ઉપર જણાવેલાના જેવા ફેરફારો છતાં, નેરણીકોશની નેરણી સ્થિર છે ને નિયમાવલીને તોડી નાંખે એવા એકે ફેરફારને માટે રચાવ નથી.

તેમને બીને મત પણ એવા જ લેણે છે. લાખા બાલવી અને લખવી એ પ્રથમ અને પ્રાથમિક ક્રિયા છે. વ્યાકરણ ને આધારાસ્ટ્ર તેની પછી પછી ચાલે; એમને માટે કોઈ ભાષા હોલી નહીં શકે, અને સમજવાનો મુદ્દો એ છે કે, વ્યાકરણ અને ભાષાસાસ્ટ્રનું ખેડાણ ધાઓ કે ન ધાઓ, છતાં આપણે સૌ આપણી ભાષા શિષ્ટ અને એકધારી રીતે આજ લખવા વાંચવા માગીએ છીએ, તે કાર્યમાં ભાષાવિદો મદદ કરી શકે; પરંતુ પ્રભુને તેઓ પોતાને વાંકે રોષી રાખી ન શકે. અને એક રીતે તેનાં ગુજરાતના ભાષાવિદોને જ પ્રતાપે આપણી નેરણી સ્થિર થઈ ન કહેવાય? તેઓએ ને આ વિષય વધેથી ખેઓ

ન હોત, તો ગાંધીજી અને એમના સાથીઓ કઈ મૂઢીથી જોડણીને સ્થિરતા આપી શકત? પણ આમાં નવી વિદ્યતા કામ નથી દેતી; ધણી વાર તે તકરારોમાં જ પડી વ્યવ છે. સમસ્ત પ્રવર્તનને એ ન પાલવી શકે; તેને તો વર્તમાનમાં લખવા માટે સ્થિર એકધારી જોડણી જોઈએ. સહઅભ્યની વાત છે કે, એ કામ જોડણીકેસ દ્વારા ગાંધીજીએ આપણી સાથેને કરાવી આપ્યું છે.

એટલે જોડણીમાં જના મંત્રીને જણાવવાનું કે, જોડણી સ્થિર છે; તમારા સ્વબોધરૂપ પુણ્યસ્થાનમાં તમે શુદ્ધ જોડણી માટે બેખાધારી બન્યા છો, એ કાર્ય શ્રેષ્ઠતા જરૂર

નથી; બલકે તેનો ચેપ આખા શિક્ષણ-જગતને લગાડ્યો. ને તમારી પ્રવૃત્તિને વેગીથી બનાવશે. એનો જય જ છે. અને જોડણી સ્થિર થવાથી તેની ચચાનો જે અખાડો નમતો મટયો છે, તે બચતશક્તિ હવે વ્યાકરણ અને ભાષાની ઉન્નતિનાં ખીન્ન અનેક સ્તંભ પરેનાં ક્ષેત્રોમાં વાળી શકાયો. એ પણ સાદું જ ગણાય. આમ સ્થિર જોડણીથી એ પ્રવૃત્તિઓને પણ શોધક વેગ મળે છે. ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ તો તેના વિના ડગલું પણ ન બરી શકત.

મગનભાઈ દેસાઈ

ઇતિહાસનો અભ્યાસ

ઇતિહાસનો અભ્યાસ વર્તમાન પરિસ્થિતિ સમજવા અને ભવિષ્યમાં ભૂતકાળની બુદ્ધિનું પુનરાવર્તન ન થાય તે માટે કરવાનો હોય, તો તે પ્રકારના અભ્યાસને વધારે બ્યવસ્થિત, સરળ અને સુલભ બનાવવો જોઈએ. માત્ર ૧૮૫૭ના પ્રસંગને તપાસતાં ચાલુ ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકોમાં શ્રી. નાનુભાઈ પુવરજી દેસાઈ કૃત 'આપણા દેશનો ઇતિહાસ' એ પુસ્તકમાં આ પ્રસંગ વિશે કંઈક વિસ્તૃત કહેવાય છે, અને આશરે પંદરેક પાનમાં એ મહાન બળવાનાં કારણો, એના આગેવાનો, વિસ્તાર અને વિષ્ણુતાનાં કારણોની અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી આપવામાં આવેલી છે. આપણાં પાઠ્યપુસ્તકોની આવી દશા છે. આ પ્રસંગના અભ્યાસના પ્રશ્નને બીજી રીતે તપાસીએ તો, ઇતિહાસની પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોમાં આ પ્રસંગના પ્રશ્નો બિલકુલ મામૂલી અને ઉપર-ચોટિયા જણાશે. કેળવણીના પ્રક્રમાં રસ લેતા સંસ્કૃતને તેમ જ શિક્ષકોએ આ બાબત તપાસ કરી વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ઇતિહાસના અભ્યાસ તરફ દોરવાની જરૂર છે.

ઇતિહાસનો અભ્યાસ કેટલાક ભૂતકાળથી શરૂ કરી વર્તમાન તરફ આગળ વધે છે; કેટલાક વર્તમાન કાળને જ પ્રાધાન્ય આપી ભૂતકાળને અવગણે છે; જ્યારે કેટલાક ભવિષ્યકાળ તરફ જ મીઠા માંડી ઝાડા રહે છે. આવો અભ્યાસ હમેશાં એકાંગી અને અધૂરો ગણવો જોઈએ. કોઈ પણ નામરિકને આજના ધમાલિયા જીવનમાં આવો અભ્યાસ કરવાનું પરવડશે નહિ.

આ કારણથી જ આપણા દેશના આધુનિક કે અંગ્રેજી રાજ્યના અભ્યાસનું મધ્યબિંદુ ૧૮૫૭ના પ્રસંગને ગણવું જોઈએ, એ જ આ માસિકમાં અંગ્રાહ લખેલું. અને તે માન્યતા સહેજે વિચારતાં સ્પષ્ટ થશે. દા. ત., ૧૬૪૨ની સાલનાં અહિલનો તપાસવાં હશે તો ૧૬૩૦-૩૨ની સવિનયજંગની દિલ્લવાલનો અભ્યાસ કરવો પડશે. સવિનય-જંગની દિલ્લવાલ સમજવી હશે તો બારડોલી સત્યાગ્રહની ભૂમિકા સમજવી પડશે અને બારડોલી સત્યાગ્રહ માટે અસહકારનાં જગરણ કઈ પરિસ્થિતિમાં મંડાયાં તે વિચારવું પડશે. અસહકારની દેશબ્યાપી પ્રવૃત્તિ પાછળ નિશ્ચિત-વા

વાલા બાગના અભ્યાસો, ડાચર ઓડવાધર પ્રકરણ અને રોચેટ બિલ વગેરે સર્વ અગત્યના બનાવો તેના યોગ્ય શોધકોમાં નીરખવા પડશે; અને સરકાર તરફથી જે અભ્યાસો ૧૯૧૬માં થયા તેની પાછળનો ઇતિહાસ વિચારતાં કાંતિ અને ભાંગફોડાના કપાસકાંચે પોતાને શોધ્ય જણાતા રસ્તા કેમ લીધો તે વિચાર્યાં સિવાય કેમ ચાલશે? — અને કાંતિવાદીઓને સમજવા માટે આપણે ૧૮૫૭ના પ્રસંગ ઉપર જરૂર વધુ ધ્યાન આપવું પડશે. ૧૮૫૭નો પ્રસંગ એવો મહાન, ગંભીર અને અંગ્રેજોને તેમ જ આપણે માટે એટલા કઠુણ છે કે એ પ્રસંગને આધુનિક ઇતિહાસનું મધ્યબિંદુ બનાવીને અભ્યાસની પૂર્વાપર રચના કરવામાં જાને પક્ષને હિતાવહ માર્ગસૂચન મળવા સંભવ છે.

વળે ચાલુ જમાનામાં શાખામાં બહુતો વિદ્યાર્થી પણ રાજકારણમાં આવેશ કે આવેશની કંપવાવવા કલ્પક હોય છે, પણ તે સમજતો નથી કે પોતાના આવેશ કે આવેશને મિથ્યા વહી જવા ન દેવા હોય તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ કોઈ પ્રકારની અભ્યાસભૂમિકા અતિ જરૂરી છે. વિદ્યાર્થી-ઓએ અને શિક્ષકોએ અભ્યાસમંડળો દ્વારા આવું કેટલુંક અભ્યનું જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ.

અંગ્રાહ ઇતિહાસ સાથે તત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો પડતો, પણ પછીથી ઇતિહાસ સાથે સંપતિશાસ્ત્રને જોડવામાં આવ્યું. મારા અભિપ્રાય મુજબ, જમે તે વિષયનો અભ્યાસ કરવો હશે તેની પાછળ કોઈક તાત્ત્વિક વિચાર અને યોજનાની જરૂર હમેશાં રહેશે; એટલે માત્ર ઇતિહાસના અભ્યાસ સાથે તત્વજ્ઞાનના અભ્યાસને પણ જોડી રાખવાનું યોગ્ય જણાવું નહિ હોય.

આના સમર્થનમાં એક ઉદાહરણ આપું. આપણી સંસ્કૃતિ મુજબ ન્યોતિપનો અભ્યાસ હોય કે ન્યાયનો, સંપૂર્ણતા અભ્યાસ હોય કે નીતિશાસ્ત્ર અથવા ચાલુક્ય-નીતિનો અભ્યાસ હોય, પણ શરૂઆતમાં જ એવું વિધાન કરવામાં આવ્યું કે, આ શાસ્ત્રના અભ્યાસનું અંતિમ ધ્યેય પરમતત્ત્વની કોખી કરવાનું છે. આ પ્રયોગ બધે રૂઢ થઈ જવાથી અર્થદીન બાસતો હોય, પણ તેની પાછળનું

રહસ્ય આપણે પારખી ગઈશું તે કોઈ પણ અભ્યાસની પાછળની તાત્વિક રચના અને યોજનાની જરૂર આપો-આપ સમજાઈ જશે; અને આ સમજણ બાદ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ — જેની વાત અવારનવાર કરવામાં આવે છે પણ આશ્ચર્યમાં આવતી નથી — ચોનાની એવે જ યોગ્ય રચના પ્રાપ્ત કરી બસત રહેશે.

માનવસુદ્ધિનો વ્યવહાર રાજસી કે તામસી મઠી બધવા એકાં યઈ એટલા પ્રમાણમાં સાદિયકતા તરફ વળશે, તેટલો ફાયદો અભ્યાસીને તેમ જ અભ્યાસની વસ્તુને થવાનો છે.

ઈતિહાસનો અભ્યાસ માત્ર તવારીખોમાં કે રાજકીય દ્રષ્ટિ જ કરવો જોઈએ એવો સંકલ્પિત થત આવ્યો કોઈક જ ધરાવતા હશે. ઇતિહાસના બેંડા અભ્યાસને ચાહે તે તે સંસ્કૃતિનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ એવો મત થતો નય છે. તેથી આપણા દેશના આધુનિક ઇતિહાસની સાથોસાથ આપણી સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ આદરેલો જોઈએ અને સુમાન, ધર્મ, વ્યવહાર, નીતિ, કર્મકાંડ વગેરે, અને રાજકીય પરિસ્થિતિ તે પ્રદેશો વાર પામવા વ્યાવહારિક અને કાય્ કુશળ સુદ્ધિનો ઉપયોગ આપણે ઝડપથી કરવો પડશે. સંભવ છે કે, ખીલ આગળ વધતાં દેશની માફક

આપણે પણ બંધો કરી ભરીશું. બંધે બંધો દરીએ, પણ તે સુધારવાની તક મળશે તે એકાં ફાયદો છે? વિખ્યાત જર્મન લેખક ઝટે કહે છે : "Thought expands but James, action animates but narrows." (વિચાર વ્યાપક વધે છે પણ જંગોડો છે; કાય્થી ભેરા આવે છે પણ તે સંકલ્પિતતા આણે છે.) આપણે આ જ વચન-માંથી એકેમાં સપડાવ્યા વિના ઝડપથી આગળ વધવું હશે તે સંસ્કૃતિના ફરકો પ્રેરનાં જરૂરી ફેરફારો કરવા પડશે અને એ ફેરફારો વિચાર અને અભ્યાસ બાદ થાય તેટલા માટે સમાજમાં અહિંસાનો ભાવો કરવા પડશે.

આ દ્રષ્ટાં લેખના મુદ્દાને સમર્થન કરતો શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાલાનો અભિપ્રાય ઠાંધી આ લેખ પૂરો કરું. મશરવાલા "ફેલવશીના પાયા" નામની ગોતાની શૌપકીમાં લખે છે:-

"જે બનાવથી આપણી પ્રજાનો હાલની રીતિ તરફ આવવા પડેલા ધક્કો મળ્યો, તે બનાવથી વિચારવાર અભ્યાસ રાફ કરવો જોઈએ. હાલના તરીકે, દિક્ષિતાનને ઇતિહાસ મુદ્દાપિયન કંપનીઓના કે ૧૮૫૬ના બધવાના કાયથી રાફ કરવો જોઈએ."

વિજયશંકર મંછાનાથ બટ

સ્વ. શ્રી ત્રિવેદી સાહેબની જીવનકથા સારુ

[સંસ્મરણ મઠિ વિનંતી]

સ્વ. પ્રૌફેસર જયશંકર ત્રિવેદીના અઘણ અવસાનથી જેમ શુભરાતે એક વિરલ રત્ન ગુમાવ્યું છે, તેમ તેમના સ્નેહીઓને પણ ખાંદે અંગત ખોટ પડી છે, એ આપણે સહુ અનુભવીએ છીએ. એમણે સ્મારક રચવાની દિલ્લચાલ તો થાલે જ છે, તે કપરાત તેમના જીવનની સુવાસ બીજી રીતે પણ સચવાઈ રહે એ ખાંદે તેમના સંસ્મરણોનું એક પુસ્તક લખવાનો વિચાર શ્રી. મહાદેવભાઈએ ગાળ્યો હતો. તેઓ પણ બહાળે થાલ્યા ગયા. હવે ત્રિવેદી સ્મારક સમિતિના સભ્યો તથા ખીલ મિત્રોની ઈચ્છાથી શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લે તે કામ માથે લીધું છે. એમા શ્રી. કાકાસાહેબ હાલેલકરે અદ્યાજલિ (appreciation) લખી આપવાનું સ્વીકૃત્યું છે, અને નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી તે પ્રગટ કરવાનું એના વ્યવસ્થાપક શ્રી. જીવજીત દેસાઈએ માથે લીધું છે.

જેમના અનેક શુભોનું પ્રતિબિંબ મોટી મોટી થટનાએ

સરનામું :

શ્રી. ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ,
દાહોરા બાગોળ, મુ. ગોધરા
અમર

શ્રી. જીવજીત હાલ્લાભાઈ દેસાઈ,
નવજીવન કાર્યાલય,
પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

કરતાં સાચ નાના નાના મણાય એવા પ્રસંગોમાં જમારે પડવ, એવા પુરુષના જીવનને લખતા અનેક પ્રસંગો, તો તેમના મિત્રોની સ્મૃતિમાં જ સચવાઈ રહેલા હોય. એ વિષે એ પ્રસંગો એટલા વધારે લખી મોકલે તેટલું જ આ પુસ્તક વધારે રોબ. મુસાફરીની હાડમારીના આગળ દિવસના લેખકને માટે ઘણા મિત્રોને બંતે મળવું પણ સંભવ નથી. એટલે આપને વિનંતી છે કે, આપ બનની ત્વરાએ (આ કાગળ મળ્યા પછી વધારેમાં વધારે એક માસ દરમિયાન) આપના સ્મરણના રહેલા એવા પ્રસંગો લખીને નીચેને સરનામે મોકલવા કૃપા કરો. આપની પાસે સ્વર્ગસ્થના કંઈ કાગળો હોય ને તે મૂળ કે નકલ મોકલશે તો વધારે ઉપયોગી નીવડશે. પ્રસંગો તેમ જ કાગળો બંનેને અંગે વાચકમાં તેમ જ ખાનગી વિગતો કાગળને માટે ખાનગી રાખવામાં આવશે, એટલી અને આપને ખાતરી આપીએ છીએ.

લિ. નેવકે

અમૃતલાલ વી. કકર
(લેડી) પ્રેમલીલા ચિકીત્સા કાકરશી
(પ્રમુખ, યો. ૧૦ પી. ૦ ત્રિ. સ્મારક સમિતિ)
દેવચંદ્રભાઈ અ. ૦ સાહ
ભાઈલાલભાઈ રા. ૦ પટેલ
નરહરિ પરીખ
ચંદ્રશંકર શુક્લ
જીવજીત દેસાઈ
મનુ ૧૦ ત્રિવેદી

નવું વાચન

આહાર અને પોષણ: લે. ઝવેરભાઈ પટેલ. ૪૦ ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય, અમદાવાદ, ડિ. ૦-૮-૦.

[બાળક તથા પ્રોત્તેજ સમજાય એવા સરળ સંવાદની રૂપે રખાયેલી, વિજ્ઞાનની આ ચોપડીના આદિ વચન તરીકે ગ્રંથિત 'એ બેબા' નીચે પ્રમાણે લખે છે:]

ડો. કુમારખાએ અચ્છી પ્રસ્તાવના આપી છે, પણ મારે શું કહેવાનું હશે? પરંતુ ઝવેરભાઈને મોઢા કહો કે પ્રેમ મને શોડો ઠાલવાવાળો હતો? એમને ખાતર આ પુસ્તિકા હું અથથી ઇતિ સુધી વાંચી ગયા. હું મારા ન જ્ઞાન ઉપર જૂઠવા ચાહતો નહોતો. ડો. મુરારીભાઈ તે મારી પાસે ન હતાં. મેં એમની પાસે બહુ વચાવ્યું, અને શોડી વસ્તુઓ એમને ને લાગી તે બતાવી. ઝવેરભાઈએ એ સુધારી લીધી. એની મતજબ એ વર્ણ કે, આ પુસ્તિકા ઉપર ડો. મુરારીભાઈ અને ડો. મનુ ત્રિવેદીની મદદોર વાંચી છે, અને પુસ્તિકા સારી લાગે છે. બાપા સરળ અને સારી છે. મને આશા છે કે પુસ્તિકા હજારોની સંખ્યામાં વચાશે.

સેવાશ્રામ, ૪-૩-૪૫

સે. ૦ કં. ગાંધી

હસિણુ આફ્રિકાની રંગબ્રુમિ : લે. શ્રી માલુસ'કર મોતેશ્વર ભોષી. ૪૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ, મુંબઈ અને અમદાવાદ, ડિ. ૩-૮-૦.

પરદેશ ખાતેની હિંદી વસાહતોની હકીકતો આપણું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં બહુ ઓછું છે. ૬૦ આંબની રંગબ્રુમિ'ના લેખકે તેનું અમુક સાહિત્ય ગુજરાતને આપવા માંડ્યું છે. આ પુસ્તક ૬૦ આંબમાં વસતી હિંદી કોમને વાસ્તવિક ખ્યાલ આપે છે. લેખકે ત્યાંની હિંદી કોમને જોડો અભ્યાસ કર્યો નહોતો. જીવન એજવવાના ઉદ્દેશથી ત્યાં નહીં ચડેલા, છતાં તેમના વિદ્યાર્થી-કાળમાં દેશભરમાં ને રાષ્ટ્રવાદના નુબળા આવેલા તે ભાવનાથી રંગાયેલા હોવાથી, જીવનની ભેજવાઈએ સાથે સાથે હિંદુની દેશભેવાની ભાવનાને પણ તેમણે ન્યાય આપ્યો. અને તે પ્રવૃત્તિના પરિણામરૂપે આ પુસ્તક ગુજરાતની સમગ્ર મુકવાને તેમણે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી, એમ કહેવાય. તેથી ગ્રાહિત માલુસ કોઈ પ્રવૃત્તિના નિરીક્ષક તરીકે તેનો ઇતિહાસ આલેખે તેના કરતાં તે પ્રવૃત્તિમાં રચાયેલો જન તેનો ઇતિહાસ આલેખે, તે સચોટ અને વાસ્તવિકતાથી ભર્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ ઇતિહાસ પણ એવા ન છે. હિંદુના રાજકારણમાં રસ લેનારા, હિંદુની પ્રતિષ્ઠાની ચોક્કસ કરનારા, હિંદુની ભૂતકાળની નહોતોલાલીનાં રવખો ચાદ કરી મગર ચલાવેલો

પોતાના ભાઈભાંડુઓની કેવી બેઠવણી દર્શાવે ૬૦ આંબમાં થઈ રહી છે તેનું ખ્યાન આ પુસ્તકમાં વાંચી શકો.

તેમ ન જિંદગી સામાજિક : હિંદી જિંદગીઓ, જિંદગી ન્યાય અને લોકશાહીના ગુણગુણવાદ ગાનારાઓએ પણ આ પોતાની બેઠવણીનું ખ્યાન બહુનું બેઠવે. આ પુસ્તક એની કીક કીક સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

લેખકે ઢાલની જાને બાહુ તપાસીને આપણાં દુઃખ સાથે આપણા દોષ સામે પણ આંચળી ચાંધી છે. તે દુઃખદ આલોચનામાં ત્યાંના આપણા ભાઈઓમાં પ્રવર્તતાં મતભેદ, વ્યક્તિગત ખેંચાપેંચો, સ્વાર્થપરાયણતા, તક-સાધુતા, અને કોમી વેરઝેરનું વર્ણન પણ છે. ન્યાય સામાજિક આપણિમાં બધી હિંદી કોમ છે, ત્યાં વળી કોમી ભેદ સાને હોય ન છતાં આપણા દુઃખોએ બહુની કોમી પ્રશ્ન ત્યાં પણ ઊભો થયો છે. આમ હરીફ તત્ત્વને પહોંચી વળવામાં આપણી કમજોરી ક્યાં ક્યાં છે તે લેખકે સરસ બતાવી આપ્યું છે. ઉપરાંત હિંદી યુવકનું સામાજિક ચિત્ર લેખકે દોરે છે, તે કઈ ગીરવ પેદા કરે એનું નથી. આને હિંદી યુવક પોતાનું રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વ જોઈ બેસવાની તૈયારીમાં છે. ને વર્તમાન અભિવ્યક્તિ ખાતર વહીવટ લઈ રહ્યા છે, તે એરાધારામ, બેપરવા અને નફાઈની કુવાળી સેલ પર મુદ્દી રહ્યો છે. યુવકોમાં થોડા અનુકરણીય અપવાદો છે ખરા, પરંતુ તેઓમાં ખાચર'ગમાં જનું અને પરશીઓ સાથે સારાબની સિમ્મત માલુવી વગેરે દુરાચારોની ફેરન થઈ છે. એ બધાનું વર્ણન વાંચતાં સહેજે દિલમાં ધાપ છે કે, પરદેશમાં આપણાં ભાઈભાંડુઓએ ને સમૃદ્ધિ ભેગી કરી છે તેને ભેગે પણ તેમણે પોતાની સુસ્મૃતિનું અને ચારિત્ર્યનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે. સંસ્કૃતિ અને ચારિત્ર્ય ત્રિવાચની વસાહત પ્રભને અધોગતિમાં નાંખે છે અને તેની ગુલામીની બેઠવણી સમજાત કરે છે.

આજુ પુસ્તક એકંદરે ગીરવમરી રીતે લખાયું છે. તેમાં કેટલેક સ્થળે લેખકે પોતાની પ્રશંસાનો હલ્લેખ કરતા, અન્ય ગૃહસ્થોના અભિપ્રાયો ટાંકવાથી પુસ્તકના હજાણનું ગીરવ ઘટ્યું છે. તેમ ન થયું હોત હો સાહે.

રાવજીભાઈ મં. પટેલ

બે ગીતો : લે. કેરાવ મં. સરસ્વેયા, બાવનપર. ડિ. ૦-૨-૦.

સોળ પાનની આ નાની ચોપડીમાં બે કાવ્યો છે— 'વીરાનું ગામતું,' અને 'પ્રભાત બજા.' શોભીત ને

રાસના લયમાં અને કાઠિયાવાડી લોકવાયામાં તે લખાયાં છે. તેથી વાંચવા-ગાવાં ગમશે. પહેલું ‘નીરાનું ગાગતડું’ સાંચું કાવ્ય છે. બીજા કાવ્યમાં ગદ્યતા અર્પાં રસ જમાવવા પ્રયત્ન થયો છે, પણ તે સફળ નથી. તેના કરતાં પહેલા કાવ્યમાં લેખક વધારે કાવ્યો છે. તે કાવ્યની કેટલીક પંક્તિઓ રસભરી ગમે તેવી છે. પણ સમગ્રપણે એ કાવ્ય હૃદય ઉપર નેહિએ તેવું બનતું નથી, એ કહાય. કવિના રાસના પ્રયત્ન હોય તે, તેને આભારી હશે ? બાકી પહેલા કાવ્યનું વસ્તુ અર્થ પસંદ કર્યું છે.

મોહાસામાંથી મળેલાં પ્રાચીન શિક્ષક અને પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં મોહાસા : લે. રમણલાલ સોની.

મોહાસા હાઈસ્કૂલના સામયિક ‘અરુણ’નાં પાનામાં લખાયેલા નાનકડા લેખનું આ આપાનિયું સચિત્ર છે. તેની વસ્તુ તેના નામ પરથી જ સ્પષ્ટ છે. મોહાસા પછું નૂતનું ને ઐતિહાસિક ગ્રામ છે. શ્રી. સોની ત્યાંની હાઈસ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક છે. સાથે સાથે આવી સામગ્રી પણ ભેળી કરી તેમણે પ્રભુ આગળ મૂકી, તે તેમના વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ કરવા જેવું જ અણુાય. પણ કેટલા ઓછા શિક્ષકો એ કરે છે ? ગુજરાતમાં ટેર ટેર હાઈસ્કૂલો છે; તેમાં વિવિધ વિષયના મેન્યુએટ શિક્ષકો કમ કરે છે; તેઓ પોતપોતાના પ્રદેશનાં પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, તથા સમાજ વગેરેમાંથી કંનેા રોજ હોય તેને અભ્યાસ સહેલું કરી શકે. તે કરે તેા કેટલી બધી ક્રીમતી સંસ્કૃતિક સામગ્રી આપોઆપ અને વિના ખર્ચે ગુજરાતને મળે ? આ આપાનિયા પરથી એ વાત ખાસ જ્ઞાન ઉપર આવે છે.

શ્રી સામળાજી : પરિચયકાર-શ્રી રમણલાલ સોની. પ્ર. સામળાજી મંદિરના દૂરની તરફથી શ્રી અ. શં. જુઝાલા. સામળાજી વેણુવોતું નૂતનું નીર્ધ છે મોહાસા પાસે ઉંડર રાત્ર્યમાં તે છે. કાળબળે અનેક મંદિરો ને મકાનો, કપેશા કરનાર જનતાથી લાછને, સીતામતા પેરે, ધરતીમાં સમાઈ જાય છે. એવા એક આખા પ્રદેશમાં સામળાજીનું મંદિર તરી આવેલું છે. તેના મંદિરને કલાક્રીય પરિચય શ્રી. સોનીએ મોહાસા હાઈસ્કૂલના પત્રમાં આપેલો, તે પ્રકાશકે આ આપાનિયાજીને બહાર પાડ્યો લાગે છે. મોહાસા અંગેના આપાનિયા પરથી બહોતો (ઉપર જણાવ્યો તે) વિચાર આથી પાકો થાય છે.

મંદિરે આસપાસ અઠારે વર્ણો એકલી થતી હોય એમ લાગે છે. તેમની અલગ અલગ ધર્મશાળાઓ છે. નોંધવા જેવું છે કે, હરિજનોની પણ છે. એ જતીળ હિંદુ છતાં તરછાડાની જનતાએ ડા. ૨૦૦૦) તેમાં ખર્ચ્યા છે. પણ સામળાજીની આવી આવબખિને, તે દેવને આમવા

કરી બેઠા સ્વપ્નો બહારે આપે છે. આ મંદિરમાંય હરિજનો છે. જ રખાય છે ! પ્રકાશક દૂરની કહે છે કે, “મંદિરના દરવાજા બહારથી પગથિયા ઉપરથી કાંતીકી જુલિયાના દેવ દર્શનને લાભ (?) લઈ શકે છે.” અને તે ઉપરાંત લખે છે, તેઓ “બેઠ પગથિયાં ઉપર દૂડીમાં મૂકી શકે છે અને તે રક્ત બહારના પરચૂરણ સમયમાં વધરાય છે.” કેમ કે દેવ પંચ પોતાને ગળેથી ‘બાવ-બગતિ-બેઠ’થી અલગાય તેથી ? હિંદુઓના દેવો પણ આજે ચૂતકી જેવા યઈ ગયા દેખાય છે, તે આ જ પાપે ને ? દૂરની તરફથી સામળાજીને આ પરિચય છપાય છે, એના અર્થ તે દેવનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે ને ? તેા પણ દૂરનીઓએ તેમનું ને તેમના દેવનું આ અપમાનવંધ ક્વંતે તેા પહેલું ધોતું બેઠેએ. પ્રભુદરબારમાં સી સરખા છે, અને પત્ર, પુષ્પ કળ જે હાઈ બાવથી તેને ગપાય તે તેને વહાલું છે. અપમાન સહીને પણ હરિજનો સામળાજી પાસે જાય છે એ, સ્વપ્નોની બાવના કરતાં વધારે સાચી દટતા બતાવે છે એમ નહિ ?

પાંડું હવેરી : લે. રમણલાલ સોની. પ્ર. ગ્રેગલ આદેશના, મોહાસા. બીજા આપ્તિ. ફિ. ૦-૨-૦ (પા. ૧૬)

લેખક જણાવે છે કે, મૂળ બીજ કયા પરથી લખાયેલી હિંદી વાર્તાના શુભશાની અનુવાદ પરથી સ્વતંત્રપણે આ વાત ધરી છે. હમ અને પુનર્જન્મને સિદ્ધાંત સમજાવે આ મુંદર ક્યાનક વાંચતાં રસ પડે છે. વચ્ચે વચ્ચે ઉપદેશાત્મક ભાગ આવે છે ત્યાં લખાણ ને ભાષા જરાક ખટકે છે, તેથી વાર્તારસ જરા દેહાય છે. વાતની ઉલ્લા અંદ જરા હતાવળે આદિપાર્શ્વ જતા લાગે છે; તેનું રહસ્ય સહજ સમજાવું નથી. ફરીને જો આ પ્રાચીન લોકપ્રિય ક્યાનું રૂપાંતર છાપવા વારે આવે, તેા તેને વધારે સરળ અને વિસ્તાર કરી, તેની બાડખાંપણો કાઢી નાંખવી નેહિએ. તેમ કરતાં વાર્તા લાંબી થાય તેના વાંધો નહિ, છાપાપતિ સમજની ધોરે, આ સરસ લોકપ્રિય ક્યાનના બહોળા પ્રચારમાં આથી મદદ જ થશે. તેને સચિત્ર પણ કરી હોય તેા મોવામાં મુગધ મળે.

શ્રી સ્વાધ્યાય ગીતા : અનુ. શ્રી. નલિન મ. જડ, વલસાડ ફિ. ૦-૨-૦, છપાલ ખર્ચ ૦-૨-૩ (પા. ૧૬-૨૨, પાકું બાંધેલું પૃથું)

બજબજીતીને મૂળ સાથે સરળ ગદ્ય અનુવાદ આમાં આપ્યો છે. એનું નામ ‘સ્વાધ્યાય’ સાથે જોડવામાં એ કારણ લાગે છે કે, શોકના પાક માટે સ્વાધ્યાય તરીકે ગીતા હોય એવી બાવના એમાં સેવાય છે. અનુવાદકે આ હેતુથી ને ગીતાપ્રચાર કરવા માટે ગીતા-સમાજ નામે સંસ્થા લલાવે છે. આ ગોપરી તેની કાર્યકર્તા તરીકે છે. સંસ્થા એવા હેતુ રાખે છે કે, ‘બાઈબલ

સોસાયટી' જેટ, ગીતાસમાજ ચેરેધર અને 'એથેનિક સામા કોલેજમાં બહુતા વિદ્યાર્થીના હાથમાં સર્વાંગમુદ્ર ગીતાનું પુસ્તક હોય, એવું કરવું. પુસ્તક હાથમાં પહોંચે એનો અર્થ તે લેનારને તે માટે પ્રેમ અને આદર હોવો જોઈએ, એ તેમાં સમજ લેવું જોઈએ.

આજની મોંઘવારીમાં ચોપડીની કિંમત ઠીક ઝાલી રાખી ગણાય. ચોપડીના પ્રચારમાં એ વસ્તુ મહત્ત્વ ધરે.

૨૧૦ અમતલાલ વૈષ્ણવના પત્રો : પ્રામિરયાન-આગ્રહ ભંડાર, ભાવનગર. કિં. ૨-૦-૦.

આ પત્રોની પહેલી આવૃત્તિ 'તેત્રીસ પત્રો' નામથી ને લેખકનું નામ 'અક્ષાત' રાખી પ્રસિદ્ધ થયેલી. આ બીજી આવૃત્તિમાં લેખકનું નામ જણાવ્યું છે ને ૨૧૦ ની સ્મારક ગ્રંથમાળાના પહેલા મણકા તરીકે તે પ્રસિદ્ધ કરી છે. આવૃત્તિમાં બેએક પત્ર ઉમેર્યા છે, અને આખું ગ્રંથ-સંપાદન મુદ્રારી લીધું છે. સુવકોની નીતિમત્તાને પોષક એવા આ પત્રસાહિત્યની સમાસોચના આ પ્રાસિક્ષિકા પહેલી આવૃત્તિ વખતે આવી જ ગઈ છે, એટલે ફરી જ્યાં ફેરફાર જરૂર ન હોય.

અમરારાં બા : પૂ. સ્વરૂપાનું છવનચરિત. લે. વનમાળા પરીખ, ડૉ. સુશીલા નંચર. પ્ર. ૦ નવછવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિં. ૧-૮-૦.

ગાંધીજીનો સરકાર સાથે પત્રવહેવાર ૧૯૪૨-૪૮ : પ્ર. ૬૫૨ મુદ્રા. કિં. ૨-૮-૦ (મૂળ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી અનુવાદ, એમ અલગ બે ગ્રંથો)

આ બે પુસ્તકોની ભેગી મોંઘથી કદાચ નવાઈ થશે. પણ એ ભેગમાં રહેલી એકસમાન વસ્તુ થી ધંધવાને માટે જ આ મોંઘ છે.

બાની છવનકથા બાપુના છવનની જોડે અર્થગ્રંથ જેટ જોતપોત છે. તેમાંથી વીણી કાઢી તેનાં જુદાં જુદાં ભિંદુઓની સુદખા આલેખી આપી શી. વનમાળાએ ગુજરાતને આભારી હતું છે. છવનચરિતલેખનમાં પોતાની ખાત પાંદે એથી રીક્ષામાં લેખિકાઓ આ પહેલો પ્રયત્ન સફળ ને આશાપ્રદ છે, એટલું મોંઘી મુખ્ય વસ્તુ પર આવ્યું.

મોંઘાની બીજી, ને રસિક ખંડ ડૉ. સુશીલાએ ૧. બાનાં પોતાનાં સંસ્મરણોની માળા ગ્રંથીને ચોખ્ખો છે. આપોઆપ તે સુવાચ્ય ને રસિક થાય જ. લેખિકા પાસે તેને માટે જરૂરી કલમ-ખજ પણું છે. આની સાથે, તેમાંથી, સરકારે ગાંધીજીને જે નજરકેદીના છવનના અધારપદમાં રાખેલા, તેમાં એક પ્રકારનું રાહિયું કરવાનું જે મળે છે, એ રસ પાણુ અચૂક છે. બાના કુટુંબ અવસાન જોડે સંકળાયેલો એ રસ કુટુંબ છે; તેની સાથે બોલુકપે લેખિકા આજખાન મહેજના રાજકેદીઓનું છવન આલેખે

છ, તે આપણા લોકજીવનના પણુ એક કુટુંબ રસનું જ ચિત્ર નથી ?

૧૯૪૨-૪૪ વર્ષોનું આપણા દેશનું એક ચિત્ર એ થયું. ફેરફાર અક્ષાત અટકાયતીઓની આને જ મળતી કુટુંબ કથાઓ, આપણા પ્રથમ દોડિયા અટકાયતીના જ જીવનમાં પ્રતિનિધિત્વ પામે છે.

બીજું પુસ્તક આ સમયનું બીજું પાણું ચીતરે છે, અને તે સજ્જદારી છે. સરકાર જોડે ગાંધીજી સતત કેવા લડતા રહ્યા છે, અને કેવા હસોડીકર સંલેગોમાં, તેનો આમોઢખ ખ્યાલ આ દસ્તાવેજ પત્રવ્યવહાર આપે છે. દિવંદા આ દાળના કંતિદાસમાં સરકાર જે અડકાઈ અને ટંટમિભાજ, જળસ્થળી અને જાહેર દાખખ્યા છે તેનું, અને સામેથી અસહાય કરી મુકાયેલી પ્રબળતા બંધી નેવા ત્યાં રવાંચ તેની જે નજ છતાં અડમ અને સ્વમાનમરી વર્ણનાત કરીને સૂચ્યો છે; — આ બિડ પાસાનો આ પત્રવહેવાર સંઘાટ ચિતાર આપે છે.

બેડ પુસ્તકોનો ગાંધીજીએ પોતે આમુખ લખ્યો છે. ભવિષ્યનો કંતિદાસકાર આ બે દસ્તાવેજને બકી જઈ ન રહે.

ખસીજગત : લે. ૧૨૫બાઈ પટેલ, અંબાગાલ કનામદાર. પ્ર. ૧૦૨ એન્ડ કંપની, મુંબઈ : કિ. ૦-૧૦-૦.

ક્યા એવી નીરસ દમે રીપખવાતી બેગોળને તે દેશમાંથી કદવાના શિક્ષણ-પ્રયત્નમાં આ મહેજાર સચિત ચોપડી મદદરૂપ થઈ પડશે. અને તે આપવા માટે બાળકો લેખક પ્રકારકોને ખરેખર આભાર માનશે.

નાનકડી ભાજ-ચોપડીમાં આખું જગત બરવા મથવા કરતાં, કમિક ભાજો પાડી ખાત-જગત-માળા-જેવું ચોખ્ખામાં આવે તે સારું કે કેમ, એ વિચારવા જેવું છે. ભૂગોળના કચાલી શિક્ષકોએ પોતાની વિધવિધ સંપન-ચોપડી આ ચોપડીને વધુ ચોખ્ખાવવામાં મદદ કરવી જોઈએ. આપણા જ્ઞાત ને કુદરતી ભાગો — થરોતર, કાનમ, વાકજ, નજકોટો, મહીકોટો, સાજરકોટો, કંચ કાંઠિયાવાડના ભાગ — લઈને તેમની પલુ આ દળની પુસ્તિકાઓ ચોખ્ખી જોઈએ. માન સિમ્લુ જ નાદિ, આપણે માનુષ્યમિથેગ પણ તેનાથી ખીજશે.

આંગણવાંતાં શાળામાર, ઊડતાં ભંગી, વગડામાં વસનારો : લે. — નિરંજન વર્મા અને જયમદન પદમાર, પ્ર. ભારતી સહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ ને મુંબઈ. ફરેકની કિં. ૦-૧૦-૦. પા. અનુક્રમે ૧૬, ૫૦, ૫૬. સચિત.

શેડાંક વર્ષો કપર 'ફૂલજાળ'માં આવતાં મહેજાર પછી-જણુંનો અહીં પુસ્તકાકાંદે મળે છે કે શું ? અંતરીક્ષનાં બાળક સમાં પંખીને માટે સદાદાજથી માનવને એક પ્રકારનાં પ્રેમ ને આકર્ષણ રહેલાં છે. (જનાં ફેરફાર

પંખીનો શિકાર કરી તેને ઉદરરપ કરે છે એ પણ એક એવા જ — મહે સુદ્ર — આકર્ષણી જ હશે ને ?) બાળક તો તેમાં ખાસ આકર્ષાય છે. તેના કુદકાશ અને કલરવમાં તેને પોતાપણનો કુમળકો આવે છે. અને પ્રીટી પણ તે સુણી ક્વાન'દ જ માણે છે ને ? એની ખાતરી કરવી હોય તો વસ્તીમાં કાન ફાડતો જનરવ અને વાહનોના ધર-રવ યાદ કરવો, અને તેની સાથે વનવનરે ને ખેતરોમાં કાન ભરતો પક્ષીઓના કલરવ જોવો.

પણ આજે બોલેલા ગણુતા લોકો પક્ષીને ઓળખતા નથી, જેમ આકાશના તારાનેય નથી ઓળખતા. તે પરિચય આ પુસ્તકોમાંથી મળશે. એમ એક સારી રજૂ પૂરી પાડનાર આ ગોપડીઓ ઉપયોગી ને આવકારપાત્ર છે.

પક્ષી વિષે મળતી બધી સામગ્રી — કાવ્ય, લોકકથા ને વિજ્ઞાનમાં — વાળીને વર્ણન આપાયું છે. તેમાં સાહિત્ય-છદા રેડવાને પ્રયત્ન જોખ્યો છે; તેથી તે બાળક મઠે કદાચ ધાર્યું કામ ન હે તો નવાઈ નહિ. બેગાબેગો અલી નેધિતો જઈ કે, બાળક મારે વિરોધ જરૂરનું એ છે કે, શિયા આખેફૂલ મળ રંગમાં અપાય ને તેની સાથે બાળકોના કોઈ કંચિનું તેનું ગીત જોડે મુકાય, જે તેઓ હોંશે હોંશે ગાય ને સમજે. પણ તે તો એક સ્વર્ગત સૂચના થઈ.

મં

ગમનને ગોષ્ઠે : કો નિરંજન વર્ગી, અને ન્યમલ્લ પરમાર, પૃ. ૨૮૦, દિ. ૩. ૩-૮-૦. પ્રં બારતી સાહિત્ય સંધ.

આકાશી પદાર્થોના પરિચય આપતાં આવાં પુસ્તકો આપણા સાહિત્યમાં ઓછાં છે. આ પુસ્તક તેમાં એક અગત્યનો વધારો કરે છે. લેખકે હેગપરદેશની તાસ નક્કો અંગેની કથાઓ, તેમને પોતાને સૂઝી કલ્પના સાથે વાળી ફઈ વિવિધ સામગ્રી પીરસી છે. લેખકે કાલસાહેબના

'ઇવનનો આનંદ'નું અનુકરણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હોય અને સાથે સાથે સાહિત્ય અને કલ્પનાની રંગીળી પૂરતા ગયા હોય, એમ જણાઈ આવે છે. પણ એ તો અધરી કળા છે.

નકશાઓ ઘણા ચારા અને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે. તે સાથે વિજ્ઞાન સંબંધી હકીકતોમાં પણ પૂરતી ચોક્કસાઈ રાખી હોય એમ જણાય છે. પુસ્તકને અતિ સુચિત્રે તેની ઉપયોગિતામાં વધારો કર્યો છે.

ખ'૦ ગાંધી

સામાજિક સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાલોચના માટે મળ્યાં છે :

ધૂધવતાં પૂર લેખક : શ્રી. સુનીલાલ મડિયા; પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી-મુંબઈ, ૪-૮-૦. ઊભી વાટે લેખક : શ્રી. મુલાબદાસ એકર; પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, ૨-૮-૦. જનમટીપ લેખક : ઈશ્વર પેટલીકર; પ્રકાશક : લોકપ્રકાશન લિ. અમદાવાદ, ૩-૦-૦. આંખ આનંદશીકર મુખ સ્મારક ગ્રંથ સંપાદકો : શ્રી રસિકલાલ હાસલાલ પરીખ, શ્રી રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી, શ્રી હમરાસકર નેહલાલ જોષી; પ્રકાશક : ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ, ૮-૦-૦. હંસાઉલી સંપાદક : શ્રી પં. દેશવરામ કારતીરામ શાસ્ત્રી; પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે; ૧-૮-૦. અગ્નિધર્મ વ્યાખ્યાતા; અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસખે; પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે; ૨-૦-૦. ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લેખક શ્રી રત્નમણિ-રાવ બીમરાવ ભેડે; પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે. ૪-૦-૦. ગુજરાતના પંચમહાલ જિલ્લાના બીરો લેખક : પાંકુરંગ જોષી; પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે; ૨-૮-૦. Czechoslovak Sokol પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ ૨, ૦-૧૨-૦.

શિક્ષક કુંજનુએ પૂછ્યું : "માણ્યો તો બધા જ છે, પણ કેટલાક મદાન છે ને કેટલાક સુદ્ર છે; અમ કમ ?"

વેનિસયરે જવાબ આપ્યો : "જેઓ પોતાના મદાન અંશને અનુસરે છે, તેઓ મદાન છે, અને જેઓ પોતાના સુદ્ર અંશને અનુસરે છે તેઓ સુદ્ર છે."

માણસો ધન અને માનની કામના કરે છે. પણ એ જો સારે માર્ગે ન મળતાં હોય તો જતાં કરવાં જોઈએ. માણસો અપીનાઈ અને નીચતાને તિરસ્કારે છે પણ એ જો સારે માર્ગે યાજી ન રાક્ષય તો સહી લેવાં જોઈએ.

સત્યની ખોજમાં મરેલો કેઈ વિદ્વાન જો ખરાબ કપડાંથી અને ખરાબ ખોરાકથી ધરવતો હોય તો તે વાત કરવાને પણ લાયક નથી.

— કોન્ફ્યુશિયસ

માસિક વિવેચન

રાષ્ટ્રીય સમાદ

એપ્રિલ ૧૬મી ૧૩મીના સમાદને 'રાષ્ટ્રીય સમાદ' હકેવામાં આવ્યું છે તે બધી રીતે ચોખ્ખું જ છે; બીજું કાંઈ નામ તેનું પડું વાગક ન બની શકે.

મુલક જિતાયા બાદ, જો તે પાછા તેના પરદેશી વિજેતા સામે જાડે તો તેને દાબવો, ને તેમ ફરી કરવાની ખા બૂલી નય તેવો કસ ખેડાડવા કેર કરવો, એ સદજ સમગ્ર્ય એવી વિજેતાઓની નીતિ છે. દિલ્હીના અંગ્રેજ વિજેતાય એમાંથી મુજ નથી. આ નીતિને પહેલો પરવો ૧૮૫૭ માં અપાયા બાદ, હિંદી પ્રત્ન કાંઈક ભોળવાય ને અંગ્રેજ રાજની સારાસ તેને હેરે વરો, એના ચાંપતા હવાને યેવાયા. તે કાંઈક સફળ પણ થયા. પરંતુ સરકારી ને રાજ્ય પ્રત્નને કદી જ કોડે ન પડી શકે એવી ગેર-કુદરતી ઓજ મુલામી છે. અને બીજી બાજુએ, પરરાજ્ય અને તેટલું સુરાજ્ય બનવા ફાંસા ગાદે તોય તે ઉવટે પરાંયું જ છે, એટલે ચોતાના ન્તન પર આવવા જેવું લાગે તે વખતે ન્તન ઉપર થયા વગર એ ન જ રહે. આલું કાંઈક ૧૯૧૭-૮ પછીના આપણા ઇતિહાસમાંથી બતાવી શકાય.

૧૯૧૮ના એપ્રિલની પેલી તારીખા એને એક દાખલો છે. ત્યારે હિંદી રાજની આખાલદંદ સી-યુડુખ જનતાએ (કોમિના બેદ વગર) પંબભમાં નેખાસ કરીને જલિશન-વાક્ષા બાગમાં પેરશાન્યની અગ્રજતાનો ચમકો શાખ્યો. રાજદારી બેદો બૂલી નઈ સી પક્ષના નેતાઓ એકી-જવાને તેની સામે પોકારી હાક્યા. પણ કાંઈ મું ? પ્રાલહદેયમાં ચરચરતા એ રાખને કઈ રીતે સામનો ? થોલ કાર્યદિશા મળે તો જ એ બની શકે. તે વખતે ભૂની હોમિસની કાર્યપદ્ધતિ એણી નીવડી તે ધડી ને આજને દહાડો, એ ભૂની મોડેરેટ નેતાગીરી ત્યારથી ગઈ તે ગઈ.

કુદરત જેમ સમાનકાર્યમાં પણ ખાલીપણ સંભવ્યું નથી. ગાંધીજીની અહિંસાનીતિએ પેલી ખાલી નજા આપોઆપ લઈ લીધી. ગુપ્તતા અને દિલ્હીની વાંઝિવા અને બેનરની નીતિ તે સ્થાન ન લઈ શકે. અંગ્રેજ રાજ-હત્યાએ વારંવાર આંગળાં કરડે છે કે, આટલાટલાં વર્ષો થયાં, આટલાટલાં દમનનો ટોક પાડીએ છીએ, છતાં આ ગાંધીનો દોર વૃદ્ધો કે મરેલો કેમ નથી ! એનું કારણ ઉપરની બીતામાં ગળે છે : ગાંધીજીનું નેતૃત્વ પ્રભના ટાડ સાથે જડાયું છે; પ્રભના દાડને સાખત રાખી સ્વતંત્ર કરીને જ એ કૃતાર્ય મઈ શકે છે.

ગાંધીજીએ કહ્યું કે, સરકારનું સમગ્ર્ય પ્રબળતા અનિષ્ઠ અને દેશદ્રોહી સહકારથી જ ટકે છે; તે આપણે સમગ્ર્યએર પાછા ખેંચી લેવો જોઈએ. પ્રભને આમાં પોતાનાં દોષ અને અપમાનને ઘોવાનો સ્વમાન બચાવે માર્ગ લાગ્યો. ત્યારથી એ વરનું હિંદી પ્રબળીય રાજકારણનો મુજાસર બની મઈ છે.

પણ અસહકાર એકરો તો નકારવાચક વાત મઈ. તે ટપી પણ ન શકે. તેને હકારવાચક બાજુ હોવી જોઈએ. પ્રભ કરે શું ? એના નવાબ ગાંધીજીએ સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ દારા આપ્યો. પ્રભ સરકારના લાખાધરમાં ન ફસાય એ તો બરોબર. પણ પછી તેણે પોતાનું સ્વતંત્ર ધર રચવું જોઈએ; વૃદ્ધ્યુ કૃદ્ધ્યુ હોય તે બધું સંગ્રામી લઈ સાખત ફરી લેવું જોઈએ; નવી નરદો પ્રમાણે તેમાં જોઈતા ખડો ને મુખ મગવરો તથા રાચરથાલું વચાવી લેવાં જોઈએ. આ અંગે દેશના ઇબનની વિધવિધ શાખાકપરાખાઓમાં પાતપોતાનું ઇટક અને અરસપરસ ખાસ કરી અનુભવ વગર દામ કરનારા અનેક સમાજસેવકો પેડીએપેડી દેશમાં પાક્યા ક્યાં છે. હોમિસે પણ પોતાના ઇતિહાસમાં અનેક ખાબતોના સુધારા વિચાર્યા હતા. આ બધાને એકજપાટે આવરી લઈ એક આર્પદેશી ગાંધીજીએ તે બધી ઇટક વિખરેને રાજની ઇબંત સુધારખામૂતિના કલિવરનાં અંગકપાંગ બતાવી આપ્યાં. દેશની આકારી અને સ્વમાનના ચક્રપાંગ પ્રાણ એમાં પૂર્યાં. દરિદ્રનારાયણની સેવા, અહિંસા અને નીતિમતાએ તેનો આત્મા ધડ્યો. સ્વતંત્ર મથે હિંદનું પરતર કઈ દળે ને ક્યા માર્ગેએ ફરીતું એ બલિષ્ઠવબનની જવલંત રૂપરેખા પણ તેણે દોરી આપી. (તેથી જ આજે દિલ્હીવરાજના ધરેયાઓ 'યુક્તીતર' સ્વનાત્મક આજન ટેકવતા નથી, કેમ કે તેમને તે માવામૂજો સ્વવાની નરર નથી.)

આજ કરીને, ગાંધીજીએ દેશની સર્વંતોષુખી અને સર્વંતોષુ સુધારણા અને યુનર્થરેખને માટે એક છુલંદ ઓજ દેશ આગળ રાખી. તેથી જ એની આજ ૧૫ બાબતો બજાવી હોય, છતાં તેમાં ઉમેરાને સ્થાન હમેશા છે જ. આજ તેની શાત એટલી કે, જેમ એવન શરીરનો ઉમેરો તેને સદતા અને બિનપરાધા ખોરાકથી જ થાય, તેમ આ સ્વનાત્મક કાર્યમૂતિનું પણ છે. દરિદ્રનારાયણને અને હલિતને સેવનાર ઓજ એને મરે; સ્વમાન અને સ્વાશ્રય તથા નતવગદેન ને પ્રબળીય મુજવિદાસ તેને મરે. જે કાંઈ ઓજ ઉમેરાય. તે આ મૂજમન તવને પરાધી ન હોવી જોઈએ.

આથી જ સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ દેશમાં સર્વં દુઃખોનો અકસીર હતાન છે, એમ કહી શકાય છે. પાલમિન્ટરી,

કામ એવું આવે નથી, એ એને માટેનું બહુમાં બહુ તો સાધન ન બની શકે. પણ તે સાધનેય જે નબળા સ્થનાત્મક કાર્યક્રમની પ્રેમી ન હોય, તો બહુ નીવડે. ગાંધીજી કે કોઈ પ્રધાન — બહેને એને તેવો પ્રતિભાવન તે હોય — પ્રભ ઉપર તે હાવી નહિ શકે. તેથી સ્થનાત્મક કામ તો (પોલિન્ટરી કામ બાંધે ત્યારે પણ) સદા સામે છે ન. પ્રભ સ્વચાનપૂર્વક પ્રધાનપદમાં સંભળી શકે એ કાળ આવે, તો ત્યારે પણ તે સ્થનાત્મક કાર્યને ન આગળ ધપાવવાને માટે તેમાં પડશે. કો-એસ પાર્ટે, હસ્તીમાં રહેવાને, આમપ્રભની સેવા વગર બીજી વાકાત ન નથી.

આમ ત્યારે રાષ્ટ્રીય સમાદાગાંધી અસહકાર અને તેની સક્રિય બીજી બાબુરૂપ સ્થનાત્મક કાર્યક્રમ બિખર્યાં છે. એણે આપણા દેશને લેખધારીની જગ્યાએ, ભગીને શું કરવું તે બતાવ્યું, અને સરેરાશ આગળ ચાલ્યા જવાને માટે પૂરતી હાંબો મળત પણ આંખી આપી. આપણે આ બધું માન્યું છે, પણ થણે બાગે મૂકતામાં. તેમાં જ્ઞાનબળ ને શ્રદ્ધાબળ એાઈ છે. તેથી કાર્યબળ ભેરવાણું ને ઝીક ઝીકે એવું ટકાવદાર નથી નીવડ્યું. સમાહતી યાદ દર વર્ષે એ રહેવાને માટે અપાય છે — આપવી પડે છે. તેથી ન એ ન ગમતો અનુભવ આજ ન સેકા ઉપર થયા છતાં વરસો-વરસ લેવા ન પડે છે, ને તે યાદ આપવાથી ગાંધીજી ધાકતા નથી. મહાન પ્રભના ને સ્વાતંત્ર્યના કલિકારો એવી ન અખૂટ ધીરજ અને સતત ભૂચી ઉપર રચાય છે. મનમાં પ્રશ્ન બેઠે છે, નિશાનવાલાનું સાચું સ્મારક ને સ્વચાન મંદિર, તે આપણે ક્યારે કરી રહીશું ?

વલસાડમાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર

તા. ૭-૪-૪૫ના રોજ વલસાડ કેન્દ્રમાં હિંદુસ્તાની 'પદ્મલી દૂસરી' પરીક્ષામાં પાસ થયેલ પરીક્ષાર્થીઓને પ્રમાણપત્રો આપવાનો મેળાવડો થયો. તે નિમિત્તે તે કેન્દ્ર તથા તેના હિં. પ્રચારક મિત્રોના પરિચય મેળવવાનો લાભ મળ્યો. ઈ. સ. ૧૯૪૨ સુધી આ કેન્દ્ર વર્ધા સમિતિની હિંદીપ્રચાર પરીક્ષાઓનું કેન્દ્ર હતું. તે પછી હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંસ્થા સ્થાપી; બાઈ નાણાવધીએ તેની નિરીક્ષિત આ કેન્દ્રમાં કામ કરવા બાઈએ આગળ મૂકી. તેમણે પસંદમાં સમજી લીધું કે, જે રાષ્ટ્રવાદી હિંદી રાષ્ટ્રની અખંડતા અને એકતા સંભાળવા અને પોષવા તથા વધારવા માટે હોય, તો તેણે બે સિપિમાં લખાવી હિંદુસ્તાનીને સ્વરૂપે ન હવે આગળ વધવું જોઈએ. માત્ર હિંદી અને નાગરીથી કામ લેવાનો કાળ હવે વીત્યો છે; હવે સ્વસ્થતાપૂર્વક ને મક્કમ પગલે કો-એસે ૧૯૨૫થી દેશ આગળ મૂકેલી નીતિનો અમલ શરૂ થયો ન જોઈએ. એમ કહો કે, હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંસ્થાની સ્થાપના આ ન સ્વસ્થ દર્શનનું પરિણામ હતી. વલસાડના પ્રચારકોએ આ ઉત્તર

સમજી લીધું, અને ત્યારથી તેમણે ગુજરાત રાષ્ટ્રવાદી પ્રચારની નીતિને અપનાવી લીધી છે અને તેમાં તેઓ અનુભવે વધુ ને વધુ દૃઢ થતા ગયા છે.

અને તેને તેમણે પોતાના કામથી સોભાવી પણ છે. પ્રચારકોએ ન પરીક્ષાર્થી બનીને ૧૯૪૩-૪માં ૬ સંખ્યાથી રાષ્ટ્રવાદ કરી. આજ તે સંખ્યા ૫૦ ઉપર તેમણે વધારી છે, અને રિપર ટો અને આગળ વધીશું, એવી એમની પૂરી ખાતરી છે. પ્રસૂત મેળાવડામાં પ્રમાણપત્રો મેળવવામાં ત્યાંની સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલના કેટલાક શિક્ષકો પણ હતા. પ્રચારકામ પોતાથી ને શ્રદ્ધાથી કરે યાંય તો ન ચોપી નીવડે, એ કાર્યસૂત્રની ત્યાંના બાઈએ પૂરી ખબર છે.

અને ત્યાં ન નવરૂપે કે, હિંદુસ્તાની પ્રચારનાં લગભગ ૮૦-૮૫ કુલ કેન્દ્રોમાં, પરીક્ષાર્થીઓની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વલસાડ આજ સારે નંબરે છે. ૧૯૪૨ આગાડના વર્ધા સમિતિના હિંદીપ્રચાર જમાનામાં પણ આ દૃષ્ટિએ તેની નામના ઠીક ઠીક હતી. મેળાવડાના ગાંધીજી કહ્યું કે, ૧૯૪૨ બાદ પરીક્ષાને-પ્રચારનીતિ સુધારી લીધી તે પૂર્વે વલસાડના પરીક્ષાર્થીઓની સંખ્યા લગભગ અઠીસો ઉપર પહોંચેલી ને તે ૨૦-૨૫ હજારની વસ્તીમાં. એ સંખ્યાથી તે કેન્દ્ર ગુજરાતનાં પહેલાં છોડાં કેન્દ્રમાં સ્થાન પામ્યું હતું. એ કેન્દ્રના મૂળ પ્રચારક શ્રી. નલિન મલ્લ સંસ્કૃતના પ્રેમી છે. ૩૦ વર્ષ ઉપરની ભૂતી એવી એક સંસ્કૃત પાઠશાળા તે ચલાવે છે. ગુજરાતને માટે સ્થાપવામાં આવેલી વર્ધા-સમિતિમાંથી એમણે રાજનાનું આપ્યું છે. અને હવે તે અને તેમના સાથી-શિક્ષકો એક-સમનીથી હિંદુસ્તાની પ્રચારમાં લાગ્યા છે. એ જેમણે કે, શિક્ષણ-કાળના પોતાના જ્ઞાનને પણ તેઓ ઉપયોગ કરે છે; હિંદુસ્તાની શીખવવા માટે ફાંબે એવી પદ્ધતિની તેઓ શોધ કરવા મથે છે. તેને માટે ઘટતા પાઠો કેમ પોષવા તેની ચર્ચા કરે છે. હિંદુસ્તાની પ્રચારના પના કામમાં આથી ઉંચના પ્રેરણાથી ન પ્રાણુ ફૂંકી શકાય. તેમ કરનારને પછી, પ્રભ અને વિદ્યાર્થીઓ આ કામમાં સાથ નહિ આપે, એવી ભાતિ રહેતી ન નથી. એ વલસાડના આ મેળાવડાના વાતાવરણમાંથી સ્પષ્ટ નજીક આવ્યું હતું.

એમાંથી શું કરવું ?

એક રાષ્ટ્રવાદીપ્રચાર પ્રેમી બાઈએ મને પત્રથી પૂછ્યું, વર્ધાની પરીક્ષાઓ માટે વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવાનું કામ હું શું કે નહિ ? આવો પ્રશ્ન આજના સંધિકાળમાં બીજા ધણીને થતો હશે, એમ મનાય.

આ પ્રશ્નનો જવાબ સામાન્યપણે વાંધીલએ પોતાના 'ગુજરાતમાં હિંદુસ્તાનીનું પ્રચાર કામ' એ નિવેદનમાં તો આપી ન લીધો છે. (ભૂએ સિ. સા. વર્ષ. ૪.

અંક ૧. પા. ૨) પરંતુ તેથી આ બાઈને પૂરી સ્પષ્ટતા ન મળી હોય એમ લાગે છે. પોતાના પ્રશ્નો તે રોકડો જવાબ માગે છે. એવો જવાબ તો એમના કાર્યના નિયામક કોઈ હોય તો તે હઈ શકે; નાહિત શાશ્વત બહુ તો પ્રશ્નના મુદ્દા જ સ્પષ્ટ કરી બતાવે, અને પછી કહે, 'યથેચ્છસિ તથા કુરુ.'

આ પ્રશ્નમાં શા મુદ્દા છે? હિંદી સાહિત્ય સંમેલન ઉદ્દેશને નોખી ભાષાવત્ માને છે; હિંદીને સ્વતંત્ર બનેલી માને છે. રાષ્ટ્રભાષા તરીકે તેનો પ્રચાર કરવો ને નામતરી લિપિનો રાષ્ટ્ર લિપિ વરીકે, એને તે મોતાનું એક કાર્ય ગણે છે. તેથી સરળ હિંદી+ઉર્દૂના સુભગ મુંદર સગાસગરૂ બનની એવી હિંદુસ્તાની, કે જે બેક લિપિમાં લખાય છે, અને લખી શકાય, તે એણે સ્વીકારેલી રાષ્ટ્રભાષાની વ્યાખ્યા ૨૬ મણુવામાં આપી છે. તે સુખળ વધી સચિતિ હવે કામ કરે છે.

હવે કોન્ગ્રેસ, હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા, અને ગાંધીજી શું કહે છે તે જોઈએ. ઉત્તર હિંદના ફોરો હિંદુ-મુસલમાન વગેરે સી લોકો જે એક પાયાપર સરળ બોલીમાં પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે, અને તે લખવી હોય તો ઉર્દૂ કે નાગરી લિપિમાં લખે છે, એને હિંદુસ્તાની નામ આપે છે, અને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે તે જ હોઈ શકે અને છે, એમ કહે છે. એટલે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર એટલે આનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. સાહિત્યની હવે આવતાં આ બોલીની બે શૈલીઓ બની છે, એ હકીકત છે એ બહુ. પણ બેટએ જો આમ-જનતાની સેવા કરવી હોય તો બેટએ તે જનતાની ભાષાની સરળતા તરફ જતું જોઈએ. એમ કરવું એ તે બેટના પોતાના જ હિતની વાત છે. એ વસ્તુ તો દેશની બધી દેશીભાષાઓને માટે જોઈએ છે; માત્ર અમુક ઉપલા કે ખાસ વર્ગોની જ ભાષા કે શૈલી લેવાય ન મુંજરાતી, બંગાળી, મરાઠી કે કોઈ દેશી ભાષા આગળ વધી શકે. એટલે ઉપરનો જોધ તો હિંદી અને ઉર્દૂ બેક સાહિત્યને દેશની બધી બીજી ભાષાઓ પેઠે સમાન ભાવે લાગુ પડે છે.

અને એમાં જ હિંદુસ્તાની પ્રચારનું પણ કામ આપો-આપ સંધાયું છે. એમ કાચ તો જે સરળ હિંદી-ઉર્દૂનો સુભગ સંગમ તે ચાહે છે, તેની નજીક પહોંચાય. આથી કરીને અને એ રીતે, હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા હિંદી અને ઉર્દૂના પોતપોતાના પ્રચાર- અને પ્રગતિ- કાર્યને મદદ-કર્તા સંસ્થા થઈ. હિંદી સાહિત્ય સંમેલનનો હિંદી-નાગરી-પ્રચાર પણ તેમાં છે; ઉર્દૂ અબ્જુમતને ઉર્દૂ ભાષા-લિપિ-પ્રચાર પણ એમાં છે. બેક સંસ્થાઓ જો આ સમજે તો તેઓ સહેજે અને આપોઆપ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાને ઉપકારક અને મદદકારી બને. પણ જો તેઓ પોતપોતાની

આસિક પ્રચાર-વસ્તુને જ આખી અને એકલી વાત મનાવવા ને ચલાવવા ચાહે, તો ગોરાઓ ભોલો થાય. કેમ કે, 'જ્યાં લગી ભાષાનો દેશકલ્યાણની સાથે સંબંધ છે ત્યાં લગી હિંદુસ્તાની પ્રચાર' એ જ એક ધ્યેય હોઈ શકે છે.

એટલે, રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર ચાલનાર માટે નીતિ સ્પષ્ટ છે. હિંદી શૈલી કે ઉર્દૂ શૈલીનો ખાસ અવધાન કરવા માગનાર ભુશીથી હિંદી સાંઠ સંમેલન કે ઉર્દૂ અબ્જુમતનો આશરો લઈ શકે. બાકી તે બેક સંસ્થાઓનું કાર્ય એટલે અરી રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારના કાર્યને સ્પર્શે છે, તેટલા અંશમાં તો એ કામ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા કરે છે, — હાથીના પગમાં સી આવી નંધ એ ન્યાયે. આમ જો સમજાય તો 'પછી, સારમાં એ' કહ્યું તેવા પ્રશ્નો જવાબ, દરેક જણ પોતપોતાની જેણે સહેજે મેળવી શકશે. .

વેરભાવે બહિષ્ ?

રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્નની એક નવી જ છણાવટ શ્રી. કનેલાલા મુંજરાની, હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની ગઈ જ્યુર બેકડના રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર વિભાગના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં જોઈ તેમણે તેમાં એવા ભાવનું વિધાન કર્યું કે, "રાષ્ટ્રભાષા હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે વહેવારના માધ્યમ માટે જ નહિ, પણ મૂંઝે અને મુશ્કેલી તેની જરૂર સંસ્કૃતકૃત્તી કે સંસ્કૃત જોડે ગિય થયેલી એવી પ્રાંતીય ભાષાઓ બોલતા હિંદુઓ વચ્ચે માધ્યમ માટે પણ છે." (તો પછી તેને રાષ્ટ્રીય કેમ કહેવાય? તો તો એ કેમથી ભાષા જ બની રહે ને? બેર.) અને એથી ભાષા હિંદી જ છે, એમ તેમણે કહ્યું.

આ વિધાનને આગળ ખીલવીને તેમણે કહ્યું કે, હિંદુઓ હિંદીને 'રાષ્ટ્રભાષા' તરીકે, અને મુસલમાનો હરખે તો ઉર્દૂને (તેમની 'રાષ્ટ્રભાષા' તરીકે કહેવું હોય તો,) તેવી રીતે ખીલવે. આ હવે પ્રથમ કામ થાય. પછી ન્યારે બેકડો એક યશી ત્યારે એ બે ભાષાઓનું જે મેશ, યવાનું હરો તે યશે. એને વિષે અત્યારે ફિકર શું કામ કરવી? બેકડો સમન્વય કરવાનો વખત ત્યારે આવશે.

રાષ્ટ્રભાષા (૧) પ્રચારની નીતિની આ માંડણીથી તો બત બતના ને અત્રેક પ્રશ્નો ઊઠે છે. પણ, તે બધા અહીં છોડીએ. તરત લાગે છે તે એ કે, આ તો ભાષામાં પારિવાર તો ન હોય? વેરભાવે તેની જ ભક્તિ તો નથી થઈ જતી? કારણ કે, કોયો આમમાંથી એક યશીને વરસવાની નથી. તેને માટે દુરદેશીથી ને સંકલ્પપૂર્વક કામ કરવું જોઈશે. તેનું એક મોઢું સાધન ભાષા છે. તેને બે અલગ પ્રવાહોમાં જોરથી વહેવા માટે વિચારપૂર્વક પ્રયાણ કરવું, એથી કોઈ કાળે તેનો સમન્વય શી રીતે

સંભવે, એ ન સમજાય એવી વાત છે. રાષ્ટ્ર કે પ્રવચની ભાષા કૃત્રિમતાથી નહિ પણ કુદરતી રીતે ધરાય છે, એવી જ તો મૂળ ખરી બોલીનું તેના બાપકોના નવા સંજોગોમાં ઉદ્ભવ પ્રગટ્યું. તેને અને હિંદીને અલગ બતાવી તે એ વચ્ચે ખટરાગ ઉઠેરવાનું કામ આપણી પરદેશી શાસ્ત્રવ્યવસ્થાએ કેટલે દરજ્જે કર્યું છે, એ તો ઇતિહાસકારો બરાબર બતાવી શકે. અહીં તો એટલું કહેવાનું કે, આપણે એ રાષ્ટ્રવાદક ખટરાગની કુદિલનીવિમાં ન ફસાઈએ; અને સમજીએ કે એ રૂપે ફેલાયેલી ભાષા-નદીનો પુનઃસમાય સાધવા માટે એ સમર્થ રસાયણ-બીજ હોય તો તે પ્રત્યક્ષદશમાં રહેલી એકરાષ્ટ્રભાવના અને માનવ માનવ વચ્ચે નૈસર્ગિક જીવન-એકતા જે સામાજિક બળ હોય છે, તે છે. એને પાયામાં લેવાને બદલે, એ વસ્તુને અવગણી એ તેને બજારોને ને કાંચબી બકારો આપવા જેવું ન થઈ જાય? આજ એ કામો એક નથી, તો તેમણે તેવી થવાનો કાળ જાણ છે. તેનો પ્રયત્ન જાણ પડે અને આપણું બધું કામોમાં તે અતર્કત દોષો નેહાયે. નહિ તો તો વરવા-આવરણે—તજાવમાં—પડવા—પાય જેવી વાત થઈ રહે. બાવીસવી શ્રી રોવિકા તાલીમ વર્ગમાં ગાંધીજીએ કહ્યું એમ, “આંધ્રામાં આંધ્રું, (એક રાષ્ટ્રભાષાના) આ હેતુમાં તો પાકિસ્તાન ન હોડું નેહાયે.”

એટલે, રાજકારણ ક્ષેત્રની જેમ જ રાષ્ટ્રભાષા ક્ષેત્રમાં પણ એક અખંડ રાષ્ટ્રભાવનાને રૂપે આપણે બૂંટીએ. એક રાષ્ટ્રભાષા વચર એક અખંડ હિંદ કંપકું પણ અધકું છે.

તારક મંડળ

તારક એટલે તારનારાનું નહિ પણ તારાનું જ્ઞાન પ્રસારનારું મંડળ આ છે, એ શરૂમાં જ કહી દઉં. ‘તારા-મંડળ’ નથી કહ્યું એટલે ફેડાવાના ‘તારામંડળ’થી બેદ જતાવવાનો રહેતો નથી. પણ તારાનું જ્ઞાન આપનારું મંડળ તેના આપણા અજ્ઞાનમાંથી તારનારનું મંડળ જરૂર બનવા માગે છે. બીજી રીતે પણ તે તારક હોઈ શકે છે. જર્મન ફિલસૂફ કાન્ટ કહેતો, એ બન્યતાએ આગળ હું આવું નહાડું છું—એક માનવ અત્તાના-માનું સામિત્ય અને બીજું તેની જ તેજકાયાવાળા આભકાના તારા. વિરાટ ભગવાનની કોઈ પ્રત્યક્ષ સૂતિ હોઈ શકે તો તે હપર જ્ઞાકારો ને નીચે અક્ષર મહાસાગરનું દરય છે. તેનું રહસ્ય તારક બની શકે છે.

ખગોળનો અભ્યાસ એ ત્રણ રીતે થાય છે: એક ગણિતવિદ્યા તરીકે; ફલન્યૈતિય તરીકે; અને ભૂમંડળના અકોરાવ કાન્ય તરીકે. તેમાંની છેકડા અભ્યાસનો નાદ જ્ઞાતાતના શિક્ષણમાં શરૂ કરવાનું માન, ગમે સાદ છે ત્યાં સુધી, સત્યામહાત્મ્યની રાષ્ટ્રીય શાળા વાટે શ્રી. કાકા-સાહેબને ધટે છે. શ્રી. હરિહરકૌશલ બદ મુખ્યત્વે ખગોળ ગણિતના રસિલા; તે પણ એ જ શાળાના એક ભૂત

શિક્ષક. તે બીજામાંથી આજે ગુજરાતમાં તારાઓ હપ એક સારાં યુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. અને હવે આજ મુકમે ઉપરાંક મંડળ રચપાય છે. મંડળ, તારાની નકર ને તેનું પુરતક તૈયાર કરવા માગે છે. ખગોળનું દ્વિમાસિ ચલાવવા પણ વિચારે છે. અને લાપણો ને સહાયો મારફ તારા-જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માગે છે. સહય થવા માં રા. પ એકામાં જોણ ફી કરાવી છે. સહયને મંડળ સાહિત્ય મફત આપશે. વસંત ઋતુનું આકાશ જતાવતે એક નકશો પ્રસિદ્ધ પણ થઈ ચૂક્યો છે.

આ મંડળને એક વિનંતી કે, તે આપણા ગામડિયાએ ગણતા પણ તળપકા લોકોના તારા-જ્ઞાનને છવું દરે; તેમની તે અંગેની લાખાને ચાહ દરે; અને એમ પોતાની પ્રવૃત્તિને એ મૂળ ધાયા ઉપર લખી દરે.

આ વિષે વધુ બહુવા ઇચ્છનાર, મંત્રી ‘તારક મંડળ’, કંકર બિહિંડ, આણંદ, એમને લખે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ નિબંધ હરીફાઈ

‘ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુંબઈ, ના મહામાને નીચેની ભદેરાવ પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલી છે :

“ભારતીય વિદ્યાભવન તરફથી ભારતીય સંસ્કૃતિને જગત વિષયો પર નિબંધ હરીફાઈ ૧૯૪૨ની સાલથી શરૂ કરવામાં આવી છે. યર્ષ, વિષયો, કલા, સાહિત્ય, રચપત્ત, ભારતીય ભાષાએ, ભારતનો રાજકીય ઇતિહાસ, કે તેની સામાજિક વા ગાંધીજી રાજન્યવ્યવસ્થા-આ જે આવા અનેકવિધ વિષયો પર સંસ્કૃત, અંગ્રેજી કે હિન્દીમાં મોક્ષે અન્યેષણાનું નિબંધો મોકલવા અભ્યર્થનાએ આમંત્રણ છે. આ નિબંધો મારે આ વર્ષે પરિતોષિકા ૭ મુજબ સંક્રાંતિ અને ૭ રોષ્યપંક્તિ રાખવામાં આવ્યા છે.

‘ભારતીય વિદ્યા અને તેનું જીવનમાં રથાન’ એ વિષય પર નિબંધ લખનાર માટે એક સુવર્ણચંદ્રક અને એક રોષ્યપંક્તિ એમ બે ખાતિતોષિકા રાખવામાં આવ્યાં છે.”

આ નિબંધો ઓગસ્ટ ૧૯૪૫ પહેલાં ભારતીય વિદ્યાભવનમાં મોકલી આપવા વિનંતિ છે. વિશેષ માહિતી માટે સ્વિચ્છે, ભારતીય વિદ્યાભવન, ૩૩-૩૫ હાવે રીડ, મુંબઈ ૭, એ સુદારને પત્રવ્યવહાર કરવો.”

નિબંધો વિકલ્પ તરીકે અંગ્રેજીમાં શું કામ માગવામાં આવે છે? સંસ્કૃતમાં નિબંધલેખન એક લેખન-પરાક્રમ કહાય બલે લેખાય, ખાણી તેની ઉપયોગિતા વિષે શંકા છે. અને ખાસ તો એ વિનંતી કે, આ વિકલ્પોમાં કાંઈ નહિ તો ગુજરાતી ઉમેરી લેવી જોઈએ.

ઈત્યાસી નિબંધ હરીફાઈ

ફાઈર્સ ગ્રુપ સથાના મંત્રી નીચેનું ભદેર કરવા મોકલે છે:—

૧૯૪૦ કંસનદાસ મૂળજી સ્મારક બેડોળની યોજના મુજબ તમામ મુજસતી બેડોળને વિવાર્ધીઓ અને વિવાર્ધીઓને (આ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪૮૫૬ પ]

અમદાવાદ

[મે, ૧૯૪૬]

રાષ્ટ્રભાષા વિષે વિચાર

[આ નામથી તાલેજરમાં બહાર પડનારા પુસ્તકની પ્રતાપના તરીકે નીચેના "બે બોલ" ગાંધીજીએ લખી આપ્યા છે; તે દુકાનમાં જ્યાં સંચોદ રીતે, તાપ્તના આ એક બેલપક અસરવાળા રચનાકારની રમૂસગત કરે છે. આ પુસ્તક શેઠાક વિવરણ બહાર પડે છે.]

સાઈ જનલુઈએ રાષ્ટ્રભાષા ઉપરનાં મારાં લખાણો ને બાપજીનો સંગ્રહ બરાબર વખતે પ્રગટ કર્યો છે. બધા લેખો તો નથી વાંચી ગયા, પણ પહેલા ત્રીસેક પાના વાંચી શક્યો. મારું પહેલું બાપજી સવ ૧૯૧૭ના મધ્ય ત્યાંથી ઉત્તરોત્તર મે' ને વિચારો ફરોન્યા છે તે જ આજે છે. માત્ર આજે વિચારો દૃઢ થયા છે ને તેઓએ વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ લીધું છે. હિંદી, ઉર્દૂ ને ગે' સાથે બેલવાં છે. હિંદુસ્તાની શબ્દોનો પ્રમાણ પણ દૃઢ થઈ ગયો છે. ઉદારના હિંદી સાહિત્ય સંગ્રહનમાં ને મે' ૧૯૧૮ની સાલમાં હતું

હવે, તે જ આજે કહી શકો છું, હિંદુસ્તાની, એટલે ઉર્દૂ નહિ, પણ હિંદી ઉર્દૂ ને રૂઝું ઉત્તરના હિંદી સમગ્ર રાષ્ટ્ર તેવું સંગ્રહિત થઈ ને નાગરી અથવા ઉર્દૂમાં લખાણેલું રૂપ. આ પૂરી રાષ્ટ્રભાષા, બાધી અધૂરી. પૂરી રાષ્ટ્રભાષા શીખવારે આજે તો બન્ને લિપિ શીખવી જોઈએ ને બન્ને રૂપ બહુવાં જોઈએ. રાષ્ટ્રપ્રેમ આ નિશ્ચયપૂર્વક માગે છે. ને આ બહુરી તે કમારો, નહિ બલુ તે ખારો.

મહાબળેશ્વર
૧-૫-૪૫

મો. ૬૦ ગાંધી

સંસ્થાઓની શિસ્ત

[કન્યા-કેળવણીની સંસ્થાઓની નીતિરીતિને નરહરિલાલ પંચોજને પૂછવામાં આવ્યા હતા. તે પ્રશ્નોને તે શિક્ષણ-અંગત તથા બહુબંધનમાં પણ ઉપયોગી પ્રકારે

કન્યા શિક્ષણથી શિસ્ત અને શિક્ષણ તથા વર્તન વગેરેની બાબતમાં સામાન્ય ઢબના ટેલાક મુખ્ય નિયમો ઘડાવા જોઈએ એમ માન્યા છે? ને હા, તો હઠાહરણરૂપે તે કઈ બાબતોમાં ને કેવા હોય?

કેળવણીની સંસ્થામાં, અને ખાસ કરીને સ્ત્રી કેળવણી-સંસ્થામાં, સ્ત્રીપુરુષસંગ્રહ અને કસ્ટિક નહીં શિક્ષણ અને સુરુચિના નિયમો આડેલા હોવા જોઈએ? ને હા, તો તેમાં કઈ બાબતો લેવી જોઈએ?

ચૂંકણાણની ઢબની સંસ્થામાં છાત્રાલય, શિક્ષક-નિવાસ વગેરે હોય. તેના અવરનવર, મેળાપ, સ્પર્શરેષા, વગેરે બાબતોમાં છાત્રાઓ, શિક્ષક-શિક્ષિકાઓ. તથા જનતા — સૌને માર્ગદર્શક રાજ એવા શિક્ષણચારના નિયમો ઘડવા જોઈએ? ને હા, તો તે કેણે ઘડવા ઠીક માનો છે? ને ના, તો આ બધી બાબતોમાં નિયમન અને વ્યવસ્થાને અર્થે બીજી કઈ રીત સૂચવે? આવા નિયમો

અને ટેલાક પ્રશ્નો ઠી. હિંદોસ્તાન પ્રજાવાળા તથા સ્ત્રી અને તેના તેમજે આપેલા ઉત્તરો નીચે આપ્યા છે, અને વિચારેતક પડે.]

ઘડાય તો યોગ્યતાપૂર્વક તેના પાઠનની, સંસ્થા વતી દેખરેખ રાખવાની જવાબદારી કોને શિર ઠોલી જોઈએ? વ્યક્તિ જેડે સંસ્થાએ પણ શિક્ષણ અને શિક્ષકપ્રતિષ્ઠાની બાબતમાં રાંધા અને કૃષ્ણશીરી પર એવી રીતિ મેળવવી ધટે. એમાં સૌ સંમત થશે. એવી રીતિ મેળવવા સાડુ, ઉપરની બાબતો ઉપરાંત ને કાંઈ બીજું વિચારવા નેહું હામે તે જણાવરો.

ઉત્તર

એવો કેઈ સમાજ નથી હોતો કે જેમાં સ્ત્રીપુરુષ-સંગ્રહ અર્થે શિક્ષણ અને સુરુચિના-કાંઈ નિયમો જ ન હોય. લેખી નિયમો ન હોય એમ બને. પણ શું ચોગ્ય અને શું અચોગ્ય એ વિષે કેઈક પ્રકારનો લોકમત હોય જ છે, અને સાધારણ રીતે સસ્થ સ્ત્રીપુરુષો તે લોકમતને અલુસરીને જ વર્તે છે. ને લોકમત બળવાન હોય છે, એટલે કે તેની વિરુદ્ધ વર્તન કરનાર ગમે તેવો મોટો માણસ હોય, તોયે તેની સામે સમાજના પ્રતિષ્ઠિત માણસો

સંકેત રાખ્યા વિના પોતાનો અણગમો કોઈ પણ રીતે પ્રગટ કરે છે, તો તે મર્ચાંદિઓ આગ્રહપૂર્વક પળાય છે. ને લોકમત નબળો હોય છે, એટલે કે પ્રતિષ્ઠિત માણસો મર્ચાંદાનગ સામે નિઃસ્વકોચપણે મોઢામોઢ વાત કે સાસન કરતા નથી, કે પોકાર હઠાવતા નથી, પણ તે વિષયને કેવળ કૃષ્ણીનો વિષય બનાવી છાની રીતે કે ચર્ચા કર્યા કરે છે, તો નિર્મલો પળાતો નથી.

મહારવની વસ્તુ નિયમોને બાધાબદ્ધ કરવા કરતાં લોકમતને બળવાન અને વગર સંકોચે પ્રગટ થતો કરવાની છે. આપણા દેશમાં ને વિવિધ અનર્થો આજે ચાલી રહ્યા છે (જેવા કે, હાળાં બનલ, હાંચરુરાવત, કે સ્ત્રીપુરુષનો શિથિલ વ્યવહાર), તેનું કારણ ચોખ્ખાચોખ્ખી બાબતમાં સ્પષ્ટ ગતિનો અભાવ નથી, પણ અચોખ્ખો ભારપૂર્વક નિર્ણય કરનાર લોકમતનો અભાવ છે. પક્ષાભિમાન હોય તો મોટા દોષને પણ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા માણસો છાવે છે; પ્રતિપક્ષી હોય તો નિર્દોષ કે નચ્છી વસ્તુને પણ મોટું અને વિદુરૂપ આપે છે. ભ્રાંમાંથી એકેને સ્વયં કે નીતિની ઝાઝી પસંદ નથી હોતી, પણ સ્વપક્ષને બળવાન કરવા પૂરતો તેનો ઉપયોગ કરે છે એટલું જ. આ જ બંધ છે.

બહેલા, અધ્યયન વર્ગના સમાજમાં છેલ્લા બેત્રણ દાયકાથી સ્ત્રીપુરુષમર્ચાંદાના સંબંધમાં આચારવિચારમાં ધણી ફરક પડી ગયો છે. ભૂતે સમાજ કેટલીક બાબતમાં સાંકડદિલ હતો, અને બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં તે કાળના નિયમોનું અક્ષરમાં પાલન અગવડભર્યું થયું છે. સાંકડદિલના પ્રતિપરિણામ (રિ-અંકેશન) રૂપે તથા નવી પરિસ્થિતિના નેશને કીધે, બંદા નિયમોની વિરુદ્ધ દિશામાં આગ્રહપૂર્વક જવા પ્રત્યે કેટલેક અંશે વલણ ઉત્પન્ન થયું છે. એ પ્રતિપરિણામની અસર હંતુ પૂરી થઈ નથી અને સમાજ હંતુ સ્થિર વિચારમાં નહોતો નથી. તેથી કેટલાક દોષો ઉત્પન્ન થયા કરે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં આજે બહુ ચોક્કસ નિયમો ધરી કાઢવા મુશ્કેલ લાગે છે. બેચાર નીતિસૂત્રો સર્વે માન્ય રાખે અને વ્યવસ્થાપક સમિતિ અનુભવે નિયમો બનાવવી બધ તો બસ સમજાવું. છતાં, આજે તો એમ નજીક છે કે, કોઈ વ્યવસ્થાપક સમિતિ બહુ ચોક્કસ નિયમો નહીં ધરી શકે. શુદ્ધિની નબળવણ અંતે તો એકંદર વાતાવરણ, કાયદેકાંચિની સમજ અને જવાબદારી અને શુદ્ધિ માટેની ચોક્કસ ઉપર જ આધાર રાખશે.

સ્ત્રીપુરુષસંબંધમાં એકાંત, શરીર-લગાઈ (= સખતીય કે વિભતીય તરુણો કે કિશોરિણી એકબીબને વળગવું. તે પર પડવું કે બીજી રીતે લાડના ચેતસ્યોજા કરવા), કામોદીપક દરજો, નાટકો, પુસ્તકો, સંગીત ઇત્યાદિમાં સાથે મળી ભાગ લેવો, બાઈ-બહેન-મા-બાપ જેવા કૌટુંબિક સંબંધ ન હોવા છતાં તેવા બાંધ્યા છે એવું મનને મનાવી, સગાં બાઈ-બહેન-મા-બાપ સાથે પણ

ન કર્યાં હોય તેવાં લાડ કે લગાડ (intimacy) કરવાની છૂટ લેવી, વગેરેને મહિનતા કે ભયનાં રથાનો ગણાવી રાકાય. સગાં બાઈ-બહેન-મા-બાપથી કે તેમની સાથે અમુક છૂટ તો ન જ છૂટ રાકાય એવો આગ્રહ ન હોય; તથા પોતાનું શરીર એક પવિત્ર તીર્થ (મંજાનજી કે મંત્રેશું નજી) અથવા શુભિ છે અને આપદ્ધર્મ વિના જેમ તીર્થ કે મેનને ચૂક, મળમૂલ, પગનો સ્પર્શ વગેરેથી અપવિત્ર ન કરાય, અથવા પવિત્ર થઈને જ તેને અડાય, તેમ પોતાના શરીરનોય — જેની બેઠે પાતે વિવાહથી સંબંધ બાંધ્યો છે એવાં પતિ પત્ની સિવાય — પવિત્ર રાખવાનો આગ્રહ ન હોય; વળી ભોમની બળવાન ઇચ્છા છતાં ગમે તે કારણસર પસંદગીની હિંમત ન થતી હોય; — તો ક્યારેક પણ, જીવાની વીત્યા પછી પણ મહિનતા ઉત્પન્ન થવાનો ટર રહે છે.

બીજી બાબતીય છે પણ આગમાં સાંખવાની ભર છે કે, આપણે આજે સમાજ જ અપવિત્ર વ્યવહારથી સારી પેઠે ભગડે છે. જેમો અનીતિની ધણી ચર્ચા કરે છે, તેમનો મોટો ભાગ ભંતે ચારિત્રવાન હોય છે જ એમ ન કહેવાય. મામડાંમોમાંથી વ્યભિચારનારોનો (venereal diseases) પ્રમાણ ધણું મોટું છે. “કુચમાં હશે તેટલું દવાદામાં આવશે.” ન્યાં સુધી સગરત પ્રભુ ચારિત્ર કાચું ન વધે ત્યાં સુધી સંસ્થાઓ — જીવાન છતાં કુવારાં રહેલાં સ્ત્રીપુરુષોની સંસ્થાઓ નીતિશૂદ્ધ રહે જ એ રાકપ નથી.

સરકારી કુટુંબ તથા સમાજમાં માતૃશાખાની જેમ બાળક સહેને સહેને શિક્ષાચાર, સુરુચિ અને મર્ચાંદાના નિર્મલો શીખે છે. વ્યાકરણના નિયમો ન ભર્યા કે સાંખત્યા છતાં જેમ રતનાપાના વ્યાકરણ મુજબ જ ચોડું મોટું થયેલું બાળક ભાષા બોલવા માંડે છે, તેમ આવા નિયમો વિષે પણ થાય છે. વ્યાકરણની જેમ સદ્વર્તનના નિયમો ધરી કાઢવા હોય તો ભણે પણ તે ધરવાનું કામ જેમને એ નિયમો પાળવા છે, પળાવવા છે. તથા ને સમાજ વચ્ચે પસીને કાગ કરવું છે, તે ત્રણેના પ્રતિનિધિઓ ગણાને કરે, અને તેમાં કોઈ વિચારબેદ અથવા સંકો રહે તો ત્રણે ગણાને, ત્રણેને જેગના ગત ગટિ આદર હોય તેવા કોઈના નિર્ણય તે બાબત સ્વીકારી વર્તવા બંધાય તો કીક. ને કોઈ બીજી રીતે તેને ધરવાનો પ્રયત્ન થશે તો તે કાચય ઉપર જ રહેશે.

ને નિયમો સૂચવવામાં આવે તે એવા હોવા એટલે કે જે સમગ્ર સમાજને પાળવા માટે બલામજૂ કરવા જેવા હોય; માત્ર એકાંત સંસ્થાના અંતર્ગત વ્યવહાર માટે જ નહિ. “સ્ત્રીપુરુષમર્ચાંદા”માં “સહસિમજી”વાળા લેખમાં ને નિર્મલો સૂચવ્યા છે તે વિચારી લેવા ધટે.

સેવાશ્રમ

કિશોરલાલ ધન મશરૂવાળા

૧૪-૨-૧૫

નરહરિ પરીખ

[ગયા અંકમાં શ્રી. કાકાસાહેબના બે નાનકડા નિબંધ આપ્યા હતા. નીચેના જે નિબંધો એ જ વિષયનાં બીજાં બે પાસાંમાં ડોકિયું કરાવે છે.]

શિક્ષક

પારધીથી જેમ પશુઓ બીએ છે તેમ શિક્ષકથી વિદ્યાર્થીઓ બીએ છે. સાંજમાં કહ્યું છે કે, માખાપ વિષે આદર, રાત્રિ વિષે નિંદા, તથા દેવને વિષે ભાતિ રાખવી, અને શુરુને વિષે તમારી આ બધી જાબનાઓ એકત્ર થવી જોઈએ. એક કવિએ હાસ્યાહની પરમાવધિ કરીને કહી નાખ્યું,

ગુર્મદ્દા ગુરુવિષ્ણુઃ ગુરુદેવો મહેશ્વરઃ ।

‘ગુરુઃ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ તમ્યે શ્રી ગુરુવે નમઃ ॥

આ કવિ કોઈ શુરુભક્ત શિષ્ય હતો કે અભિપ્રિય શુરુ હતો તેની શોધ હજી થઈ નથી.

ઈશ્વરના કરતાં શુરુ પ્રેમ હોય જ નોઈએ. ઈશ્વર બહુ તો ભક્તપ્રિય હોય છે અને તે પણ કબજ કરતાં યશસ્વય છે. આપણે ઈશ્વરને ભક્તિ અર્પણ કરીએ છીએ ત્યારે તે કહે છે, “ન મે દેવ્યોસ્તિ ન પ્રિયઃ ।” — મને કોઈ પ્રત્યે ખાસ પ્રેમ કે પ્રેમ નથી.

શુરુને ભક્તિ પ્રિય હોય છે. પરંતુ જેમ આપણને દૂધ ખાવડું હોય તો પશુ ગાયને બે હાકડીઓ ગાયો વિના આપણથી રહેવાડું નથી, તેવી જ રીતે શિષ્ય પાસેથી ભક્તિ વશૂલ કરી વખતે સોડીને પ્રયોગ કરવાની બાબતમાં શુરુને સંકેપ થતો નથી.

પણ, જ્ઞાનવરવજાવ કેવો વિચિત્ર છે તે તો જુઓ । જ્યારે શુરુઓ શિષ્યોને જ્ઞાનવરોની જેમ હળે જોડતા, તેમ જ શિષ્યે માગી આણેલી શિક્ષા પણ તેને પેટ ભરીને ખાવા દેતા નહિ, અને કહી રહેલા, “જાલને કયતો દોષઃ જાલને કયતો ગુણઃ” (હાડ લાવવામાં બહુ દોષ છે તે મારવામાં બહુ શુભ છે), ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ શુરુનિધાની પરાકાષ્ઠા કરતા ।

આજકાલના શુરુઓ એવા નથી હોતા. શિષ્યોનો રાગ નોઈને તેમની પાસેથી હાગે શેડું, શિષ્યોને આરાધ્ય દેવત સમજવું, શિષ્યોને સન્માનપૂર્વક સંજોષવા, એવો આદર્શ જેમણે પ્રચલિત કર્યો, તે શિક્ષકોને વિષે શુરુભક્તિ વધવાને બદલે તેમને પોતાના દુરમન ગણીને તેમની સાથે વર્ગકલ્હ જમાવવાની ઇચ્છા આજકાલના વિદ્યાર્થીઓને થાય છે, અને શિક્ષકોની વિરુદ્ધ પોતાના અધિકારીનું સંરક્ષણ કરવાને માટે વિદ્યાર્થી-સંગઠન કરવાનું મન થાય છે ।

‘નિંદા જાણે શુભામેનો શુભ દોષ એમ લાગે છે જ કોઈ આપણું સુલતાનની માફક વતે’ છે તેને નિંદા આપો-આપ મળે છે, અને જો ગિત્રની માફક વર્તવા જાય છે તેનો કોઈ ભાવ પછડું નથી ।

પણ આજનો શિક્ષક કહે છે, “શુભામેનો શુરુ થવા કરતાં બજવાખોરાના શિત્ર થવાડું મને વધારે પસંદ છે. અમે સ્વતંત્રતાની મહત્તા તેમને ગળે ઉતારીએ છીએ તેથી

જ તો અમારા વિદ્યાર્થીઓ બંડ કરે છે. શુરુની વિદ્યા શુરુને ફોળે એમાં કશું જ ખોટું નથી. તેને એવી ખાતરી હોય છે કે, દરેક ધર્મસંસ્થાપક, પેગંબર, જન્મદાત્રી માતા તેમ જ જ્ઞાન અને તેજસ્વિતા આપનારા શિક્ષક— એ બધાની હદર તેમના મરણ પછી જ થવાની હોય છે ।”

ઇન્સ્પેક્ટર-નિરીક્ષક

અગાડ શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓના શિકારી હતા. પ્રભુથી એ સહન થયું નહિ તેથી તેણે ‘શિક્ષકોના શિકારી’ઓ નિર્માણ કર્યાં. આ નવા પ્રાણીનું નામ છે નિરીક્ષક ।

પરીક્ષક જેમ વિદ્યાર્થીઓને શું આવડે છે તે ન જોતાં શું ન આવડવાનો સંજય છે તે જોઈને અચૂક અપરા અને કિલ્લ પ્રસો પૂછે છે અને ઊકારાની કતલ કરવામાં આનંદ માને છે, તે જ પ્રમાણે નિરીક્ષક, શિક્ષકો કેટલી મહેનત લે છે, કેટલા શિષ્યવત્સલ છે, તેમની જ્ઞાનનિષ્ઠા કેટલી છે, એ જોવાને બદલે, તેમ જ જ્ઞાનમાં પાછળ પડેલા શિક્ષકોને પોતાના બહેણા જ્ઞાનનો લાભ આપવાને બદલે, શિક્ષક જ્યારે મોટો દોષ અથવા પોતાની વૃદ્ધ માતાને મળવા ગયો હોય, તે જ દિવસે અચૂક દુર્વાસાની જેમ ‘અવં અઠં મોઃ’ એમ કહેતો આવીને હાજર થાય છે, અને શેરાપોથીમાં જાણે ફાંસીની જ સજા ફરમાવતો દોષ એટલી અંબીરતાથી શિક્ષકોના શુભો તેમાં નોંધી રાખે છે.

શિક્ષક ઊકારાઓને જેમ મારે છે તેમ પ્રેમથી તેમને પોતાની પાસે પણ ખેંચે છે. ઊકારાઓને પ્રસન્નવશાત્ વડે છે, તેમ જ બણાવવામાં તફીન પણ વાપરે છે. મોટા આવવા માટે ઊકારાઓને કલાક કલાક સુધી બેઠા કરે છે તેમ જ માખાપ ઊકારાઓના તદ્દન નાનપણમાં લગ્ન કસવાડું હોય તો ઊકારાઓ વતી વચ્ચે પડીને તેમનું રક્ષણ પણ કરે છે જ્યારે નિરીક્ષક તો કેવળ કસાઈની માફક અથવા કોઈ મારાની માફક માત્ર શિકાર જ કરે છે.

એક વાઈએ મને પૂછ્યું, “નિરીક્ષક એટલે શું ?” મેં કહ્યું, “નિરીક્ષક એટલે શિક્ષકોનું પાપ ।” શિક્ષકો જો પોતાનો ધર્મ સમજીને અને પોતાની ક્લેષ બિનચૂક પાર પાડે, તો આટલો મોટો પગાર અને આગ તેમ દોડધામ કરવા માટે મોટરો આપીને આટલા નિરીક્ષકો નીમવાની જરૂર નહિ પડે. નિરીક્ષકોને કારણે નેટલો પૈસો ખર્ચ થાય છે, તે બધો શિક્ષકોમાં વહેંચી આપવામાં આવે, તો શિક્ષકો કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાની બાંધધરી આપશે કે ?

શિક્ષકોનું જ પાપ નિરીક્ષકનું રૂપ ધારણ કરીને તેમને કનડે છે, તેને કોઈ શું કરે ?

(મચકી ‘વનસોભા’ પુસ્તિકામાંથી)

કાકાસાહેબ કાલેલકર

વિદ્યાર્થીઓ અને આત્મશુદ્ધિ

આજના નવીન જગતમાં આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક પરિભાષા ‘ફેરોનેબલ’ નથી; વૈજ્ઞાનિક હોવાતી ને મનાતી ભાષા તેવી બની છે. તેથી મધ્યાળમાં વાપરેલો ‘આત્મ-શુદ્ધિ’ શબ્દ પ્રથમ દૃષ્ટિએ બટકાની મારે નહિ, તે સારુ તેનો જે સાચ સાદો અને સમજાય એવો અર્થ છે, તે દલીને આગળ ચાલીશ.

આત્મશુદ્ધિ એટલે ભલે પોતાને સારું કરવું-સુધારવું તે. આ લેખને વિષય છે-વિદ્યાર્થીઓ ભલે કઈ બાજતોમાં સુધરવાને મટિ મથે.

આજ કાલ બીજી એક દેશન એ છે-અને તેમાં હોવાતું કેળવણી શાસ્ત્ર પણ સાચ દે છે-કે, ઉપદેશાત્મક (‘દારેશ્વિક’) પદ્ધતિ સારી નથી, કેમ કે તેનાથી કોઈ ખાસ સુધારે છે એવું નથી; બલકે નવ-ખાસતું તે પ્રત્યે અણુમતી ધરાવે છે. તેથી, ભલે સગજવું ને ભલે-સુધાર કરવા એટલે કે આત્મશુદ્ધિ એ નવી દારેશ્વિક પદ્ધતિ કરતાં સારી ગણાય. હું માનું છું કે, એવું તો કોઈ હોવા નથી માગતું કે, અમારે સુધરવાની જ જરૂર નથી. ભલે, જ્યારે પણ કોઈ દોષ અંગેની કશી ચર્ચા ઉપરે છે ત્યારે, તે દોષનું કારણ અમે નથી, પરંતુ સંસ્કૃતિ અને સમાજ-સ્થિતિ છે, એવી ભલતી દોષને દૂર સેરવવા દારા મનામાં નિરાંત વાળી એ રીત આજે વધી પડી છે ખરી.

પણ હવે વિષય ઉપર આવું. મજા અંકમાં ‘વે’ વિદ્યાર્થી’ મંડળો અને શિક્ષકોના સંબંધી એક મુદ્દો ચર્ચા હોતો તેમાં છેલ્લું કે, વિદ્યાર્થીઓ સામે જીવી એક બાજુ છે, જો શિક્ષકો ને વાલીઓ પાંદો રહે છે. જેમ કે, આ બુજાજ લોક એક સામાન્ય ફરિયાદ બે કરે છે કે, મ’ડલોત કામ અને શાખ્દરેવાને નામે છાકરાઓ લખતા નથી, અને ચળવળિયાઓને ખાટી નામના મેળવવાનો હાજ મળે છે. વિદ્યાર્થી’ મંડળ પ્રશ્નિ અજ્ઞાસિતા અને વિદ્યાપ્રાપ્તિની વિરોધી નથી; બલકે તેમને પોલવા ને બીલવવાને મારે છે; પરંતુ જીનવાણી શિક્ષકો ને વાલીઓ સમજ મેકા લાગે છે એવી રીતની નહિ. માત્ર ગોખવું, આપેલા પાઠ તૈયાર કરી લાવવા, ‘શુરુની શિક્ષા માનવી’, ‘જવું પાંસડું’ ઘેર’ પછેરે બાજતો જ ને એમા ગણાય, તો તે જમાનો ગયો છે. પારવંચ અને અંગેજી શાખ્દા શાયતા અને આરાગ ભોગવવા વગેરેની મનોદશામાંથી નીકળેલી એ શિક્ષણ-વ્યાખ્યા આજ તે યુગની સાથે જવા ભેડી છે — લગભગ ગઈ ગણાય. આજ વિદ્યાર્થી’ એની સ્વતંત્રતાની વિદ્યાસ-રીત બોખતો લાગે છે; તેમાં તે શહેરો સારી પેઠે કરે છે, કરશે પણ. તેમાથી તેને વાળી લાવવાનો રસ્તો પણ નવીન જ હશે. અને નવા જમાનાની માનસદશા એવા એ રસ્તો આત્મશુદ્ધિનો છે.

આ શબ્દ મોંધીજીએ આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ભગત કર્યો છે: તેને નવો અર્થ આપ્યો છે, નવી ભાવના આપી છે. વ્યક્તિની આત્મશુદ્ધિ સમજના આપણને તેમણે બતાવ્યું છે કે, સામુદાયિક આત્મા એવી પણ ચીજ છે; દરેક સંજોગિત કે વ્યવસ્થિત અને જીવંત સમજીને તેનો આત્મા કે જીવંત-કેન્દ્ર હોય છે, કે જેની ‘નજી શુદ્ધિ ઉપર જ તે તે સંજોગની સેવા કરવાની વાકાત અને નિર્દેશો નમતી હોય છે. તે પ્રમાણે વિચારીને તેમણે હિંદી શાખ્દ-સમજીને કહ્યું કે, તમારા જીવનની આટલાટલી બાજતો સુધારો, નહિ તો તમે ખર્ચાઈ જશો; તમારી જીવામી એમાંથી જ માતબર થઈને તમારી ઉપર સવાર થયેલી છે. આવી વિચારણાના પાયા ઉપર બેસેલો કાર્યક્રમ તેને જ તેમણે રચનાત્મક કાર્યક્રમ નામ આપ્યું છે.

તે જ રીતે વિદ્યાર્થી-જગતનો વિચાર કરીએ તો, શાખ્દોના આ આશાજર્થો ને બીજોતો વર્ગ પોતાના ખાસ કામને અંગે કયો કાર્યક્રમ રાખે? આજ કાલ તેની બાલ બાજુ તરફ વધારેપડવું અને અર્ધ જોર ખર્ચાય છે. તેને બદલે વિદ્યાર્થીઓએ ‘જરા અંતર દિલ કરી’ જોવાની જરૂર છે. ખરા અને જરૂરી કાર્યક્રમમાં બીજી મોટી ભાગે આ રીતે જ મળે છે. આજ વિદ્યાર્થીઓ બહુમુખ વધારે છે, અંતમુખી જોઈ છે. એમના શાખ્દ-કાર્યની રાજઆત કદાચ એ જ રીતે ચાલ્યું હશે. પરંતુ હવે જ્યારે તેમણે સંજોગિત રૂપે પોતાનું કામ ઉપાડ્યું છે ત્યારે પોતાના વર્ગને મોટાના ભલ-સુધારના પ્રશ્નોમાં પણ તેઓ પડે, એ મોટાનેા સમય આવી પહોંચ્યો છે.

આટલી પ્રસ્તાવના પછી, તેમનામાંથી જ એક જણે મને આપેલી ખબરો નીચે ક્રમાં લેવાનું છે. તે કરતી વખતે ચેતવણી આપું છું કે, કોઈ વ્યક્તિ પોતાને તે “ટોપી ગેસતી આવે, છતાં પહેરી બેસે” નહિ; આ વર્તનો ક્યારે વિદ્યાર્થી-જગતમાં — ખાસ કરીને તો કોલેજ-‘વલ્ડ’માં ચાલી રહેલા એક ચારિત્ર-ચાલત દુષણને અંગે છે. આ વિષે આ ગાંધિકામાં અગ્રાહ ચેતવણી અપાયેલી જ છે; એક વિદ્યાર્થી તે ધ્યાન ઉપર લે છે અને તેનાથી ચેતવણ વર્તનમાં ઉતારવા મથે-છ, તેથી એ નોંધ ફરફલ થઈ છે.

આટલી પ્રસ્તાવનાની સાથે હવે તે ખબર નીચે આપું છું:—

“જૂના શિક્ષણ-સાહિત્યના અંક વાંચતાં મારે ધ્યાન વર્ષ ૧૯૧૬ના પાન ૪૩૮ પર લખેલ ‘કલમક’ ખિલ’ તરફ દોડવું છે. તે સંબંધી મારો અગત, પદ્મપાત સિવાયનો, સાચો અનુભવ રજુ કરું છું.”

“કલ્પનાની વ્યવસ્થામાં મણી જગાડ અને ચોરી તથા ખાઈ જવાનું રહેલાં હોય છે. કલ્પના મંત્રી થઈ એટલે એકાદ ‘સુદ’-સાદપાદલન અને પૈન મદિયાળ તો કરી જ લેવાનાં.”

આ હકીકત એકંદરે અને એટલે જાણે તદ્દન સત્ય છે. આ સાથે હું મંત્રી હોને તે પદ લેવા કેમ પ્રેરણા તે જાણવા જેવું છે. કોયેજનું વાતાવરણ ‘નવ’ નવ’ અને નવડ જેવું લાગતું. આમણા ધર્મના ઉકાડાઓ મોટી મોટી વાતો કરી અમને તેજની બહાદુરી વખાણ કરી પ્રેરવા પ્રયત્નો કરતાં. આ અણગા પ્રયત્નો પૈસા ‘૫૬’ લેવા માટે મન મેળવવા માટે જ હતા, એમ હાલ સમજાણ પડે છે, તેઓ પ્રથમ દર્મમાં (સવધમાં) તો આવા નવા વિદ્યાર્થીઓને ભોળાઈને એ પદ મેળવવા વ્યાસનાજી વત્તા અને છૂપી રીતે અધરે પણ બલાથી રાકતા, પણ મેં મહારાજ અને મંત્રીઓની વાતો સાંજોસી, પ્રથમ સવધમાં આ લેણીની વ્યવસ્થા, કઈ રીતે પૈસા ખાઈ જતા તે, મહારાજ કઈ રીતે કલ્પનેઃ આવ ચોરતા, વગેરેના મેં અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને તેમનું કાવતરું નજીબબંદ પકડ્યું. એ લેણી બીજા વિદ્યાર્થીઓના રેસા પર તાગકાપિયા કરતા. બીજા કોયેજેમાં તપાસ કરતા આજ પ્રમાણે ચાલતું ખાલતું પકડ્યું, આ ભેઈ મારું હૃદય કંઈકે ઊંડકું. મને આ તાગકાપિયા ધુલ્યાપાકવાનું મન થયું. પણ એકદમ ઉતાવળિયું પગનું ન લાગતું એમ વિધય કર્યો અને યુક્તિથી કામ પાર પાડવાનું નહીં કહ્યું.

બીજા સવધમાં વિદ્યાર્થીઓએ, મારા પ્રચાર સિવાય, ખાતી કામ કરવાની શક્તિ ભેઈને, મંત્રી થવા વિનંતિ કરે. આ તક જતી ન કરવી એમ મેં નહીં કહ્યું, અને આ પદ રચીકહ્યું. અમણી કોયેજમાં અનેક રેસામાં છુટાં છુટાં થાલે છે, આજ મુશી એને બંધથી કાને ત્યાંથી માણ લાવતા. એથી બાવ એકસરખા ન રહેતા. ૫૨૩ મેં રેસિટન્ટ પ્રેક્ટિસને મળી સર્વેના મળ્યું અને બીજા જુદાવિધાતો અમુક નહીં કરાયે ખાલસ પાસેથી બચીવાનું નહીં કહ્યું, કે એથી સર્વના બાવ એકસરખા હોઈ શકે અને બિલમાં ક્યાં કરેક પડે છે તે તુરંત ખ્યાલ આવે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ માસે જ બિલ નીકળ્યાં જુના થયું જા. ૪૩-૬-૦ નીકળ્યું. અને એણમાંએણું બિલ જા. ૩૧-૦-૦ નીકળ્યું. એણમાં એણું બિલ મારું હતું. મેં જ સર્વ કામ અભ્યાસ અર્થે રચીકારેલ અને આજ મિત્ર પ્રેરણને બાલે પ્રથમથી ઉવડ મુશી કામ ઉપાડી લીધું. આ જતાવથી સર્વને નમર આ તદાવત તરફ ગઈ સર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને લાજનાવજગતા પ્રેક્ટિસને વિચારમાં પડયા. સર્વનાં બિલ બરાબર તપાસવામાં આપ્યાં આપિઆપ બીજા બેનેબરો અને સોટરોએ ધુલ્યા પકયા અને બધાં બિલ જતાવવામાં આવ્યાં. મેં સર્વ ભેઈ લીધું. આમ ધુલ્યા પકયાનો તેઓ મારા હુકમન બન્યા.

મારું બિલ એણુંઆવણું કારણ કે તે તદ્દન પ્રાગ્વલિતતાથી તૈયાર કરેલું, એક પાઈ પણ બિગડામાં મૂકી નહોતી; અને

એકસરખી મહારાજને સીકું સામાન કાઢી આવતો. છતાં કંઈકે મહારાજ ખાઈ જતા, કારણ અનાજ અમુક ચોક્કસ પ્રમાણમાં ભેઈએ તે અસર અનુભવ નહિ, બસ ખર્ચ ફક્ત માસના શ રા હશે વગેરેથી બિલ એણું આવતું.

આ પ્રકારે બાંક બૂના અને નવા બેનેબરો અને મંત્રીઓ મારા સંબંધી અનેક પ્રકારનો મિત્ર પ્રચાર અને આકર્ષણ કરવા લાગ્યા. નવા નવા સાણું માનવા લાગ્યા, પરંતુ સાણું બાળતાં અને જ સાચ આવતા. આ પ્રમાણે અરે મારના કાર્યમાં અનેક ખરો શીખવાના અભ્યાસ અને હજુ પણ ખાતરી છે કે એ મહારાજ અને બીજાઓના સહકાર હોય તો અસરકારક મેળવતી છતાં જા. ૨૮ મુશી બિલ લાખી રાક્યો હોય. મારું બિલ આ મેળવતી બાંક એણમાં એણું છે આખાંચ અમલ કરવામાં હું અણીશુદ્ધ પ્રામાણિક રહ્યો છું. મને આ ૫૬ લેવામાં બિલકુલ અંગત રવારું નહોતો. અમા વિરોધીઓ ૫૨ મેં દેર વાળવાનું રવખમીયે પણ વિચાર્યું નહીં. આ દર્મમાં ધરે અવાનાં મારા કંઈ વિરોધીઓએ પણ તેમની ભૂત દણુલ કરી છે અને મને અસિનંદન આપ્યાં છે. તેઓ ખોટા પ્રચારથી રોમાંચ મેલેલ હતા.

દર્મમાં તે ભાઈએ બાળવિલ તદ્દન સ્થાયીભય છે. હજુ પણ તે પ્રમાણેની માન્યતા મંત્રીઓના મનમાં દસી ગઈ છે અને તે રેન્ટ, પૈન વગેરે કાઢે છે. એક ભાઈએ તો વળી જા. ૨૦૦ કાઢી વાધ્યાં, મારી આત્મતા છે. મેં તો તિલક કર્યો છે કે રેકે સવધમાં એકવાર બેનેબર વળતું અને પ્રામાણિક બિલ લાવતું ભેઈ બીજાઓને ડર રહે.”

આ પત્ર સોન-ટકા આત્મશુદ્ધિના પ્રયત્નનો છે. તે વસ્તુ પણ વિદ્યાર્થીના અભ્યાસની જ છે; રાષ્ટ્રની સ્વર્ગ-તામાં તો એ જ ખરો અવધાસ છે. ચારિત્ર્ય (એટલે માત્ર નીતિ સદાચાર મનાતી જ વસ્તુ નહિ, પણ દુવનને સાર્થક કરવાના બધા ગુણો, દેવો, અને આવડતો, તથા તે મુજબનું દુવન-ચરતર) એ જ વિદ્યાસ્થાસ છે. આને કંદેનારી વિદ્યા તો ક્યાંક નોકરી કરી ખાવાના ધંધાની ઔદ્યોગિક તાલીમ જ રહી છે. તેનાથી ચારિત્ર્યના અમુક અંશો ધકી રાકાય છે; પરંતુ આજના પરદેશી સિદ્ધાન્ત-તંત્રમાં તે અંશો બાળે જ રહી રહ્યા છે. વેપારમય બનેલા જગતમાં એ આખું તંત્ર જ વેપારી દેવે ચાલવા લાગ્યું છે. એમ ન હોય તો પોતાના જ સદાધ્યાસીઓની સેવાનું કામ કરવા ચૂંટાયેલા વિદ્યાર્થી તેમના જ પૈસા આપડી ખાય? આજ તાલીમમાંથી હાલ કાળા વેપાર માટે જરૂરી રીડું માનસ તૈયાર થઈ હશે ને? વિદ્યાર્થી-જગત આ બાબત વિચાર કરે; એ બાબતમાં તેઓ જુ નતે પોતાને મદદ કે કાંઈ કરી શકે.

૧૨-૫-૪૫

મગનભાઈ રેસાઈ

મહાપુરુષ હંમેશાં સદાચારનો વિચાર કરે છે; ક્ષુદ્ર પુરુષ સુખનો. મહાપુરુષ
રાક્ષાસનો વિચાર કરે છે, ક્ષુદ્ર પુરુષ લાભનો.

— ઠાન્દુશિવસ

એક શિક્ષકવાળી શાળાએ અને વર્ગની વિદ્યાર્થીસંખ્યા

ચોડા વખત ઉપર શ્રી. હં. સાબહેન ગદેતાના પ્રમુખપદે અમદાવાદમાં ભરોયેલી પ્રાથમિક શિક્ષણ પરિષદે કેટલાક અગત્યના કારણે ક્યાં છે, તેમાંના એક જે કેવળ એ જાણના વિરોધને બાદ કરતાં સર્વાંગમતે થયો હતો, તે વિશેષ વિચારણા માટે એવો હોઈ તેની અંગે નોંધ લેવા છાંડે લેખી છે. એ કારણ એવી ભલામણ કરે છે કે, પ્રાથમિક શાળામાં એક શિક્ષકને બેઠાસાથે બહુવધા માટે ૩૦થી વધુ વિદ્યાર્થી ન આપવા, અને ૩૦થી વધુ વિદ્યાર્થી જે શાળામાં હોય તે શાળામાં એક શિક્ષકની કામગીરી હેતુ; વળી ૩૦થી ઓછી સંખ્યા હોય તે પણ એક શિક્ષકને બેઠાસાથે વધુ વર્ગો નહિ આપવા. આ કારણ-અત્યારે જે પરિસ્થિતિ છે તેના ઉપ વિરોધ ડાંચે રાખે થયેલો છે. અત્યારે પરિસ્થિતિ એવી છે કે, એક શિક્ષક દીઠ ૪૦ વિદ્યાર્થીઓ લેખવામાં આવે છે, અને એ સંખ્યાની મર્યાદામાં રહી શિક્ષકને એકથી વધુ વર્ગો આપવા પડે તે આપવામાં આવે છે. આ મુજબ આપણી અનેક શાળાઓ માત્ર એક-શિક્ષક-શાળાઓ તરીકે કામ કરે છે. આજ સ્થિતિ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ સંતોષજનક નથી જ. એક શિક્ષકને ૪૦ વિદ્યાર્થીઓ — અને તે પણ પ્રાથમિક શાળાના — સંભાળવાનું સોંપવામાં આવે તે કાર્ય તે શિક્ષકને માટે ઘણું ભાર છે, એ હકીકતનો છંદાર થઈ શકે એમ નથી, અને તેમા પણ જુદાં જુદાં જે વળુ ધોરણો મળી એ સંખ્યા બની હોય ત્યારે તે એ કાર્ય લગભગ અશક્ય જેવું જ બની નય.

આ અનિષ્ટમાંથી બચવાના કૃપાય તરીકે ઉપરોક્ત કારણ યોજાયો હતો, અને જે દૃષ્ટિ એની પાછળ છે તે વિચારવા જેવી છે એના આપણે સ્વકાર કરી લઈએ; પરંતુ એ જ પરિષદે જે બીજે એક કારણ પસાર કર્યો હતો તેના અનુસંધાનમાં એ કારણને જે વિચારવામાં આવે, તે આ કારણની મર્યાદા સહેજે ભેદી શકાયે. બીજે કારણ પ્રાથમિક શિક્ષણને ફરજિયાત અને મફત બનાવવાની ભલામણ કરે છે. એટલે આજે શિક્ષણ જેટલું વ્યાપક છે તેથી એના લગભગ સાત ગણો વિસ્તાર કરવાની એ કારણ ઉમેદ રહે છે. એ સાથે નીચે પણ એક કારણ પરિષદે કર્યો છે. તે મુજબ હાલ જે ૧૫થી ૪૦૦૦ પંચાયત ધોરણ છે તેની જગ્યાએ ૩૦થી ૧૦૦૦૦ ધોરણ રાખવું એવી ભલામણ કરવામાં આવી છે. જે શિક્ષકને થોડું ઘણું પણ પેટિયું આપવું હોય તે આ કારણમાં કરવામાં આવેલી ભલામણનો અમલ કરવો જ રહેશે, અને તે સાથે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત અને મફત હોવી જોઈએ એ પણ, જે પ્રજાને કોઈ પણ જોગે છવડું હોય, તેને માટે આરોગ્યશાસ્ત્રના નેટલી અગત્યની વસ્તુ છે. એ જ મુદ્દાઓને તે સિદ્ધાન્ત તરીકે જ આપણે સ્વીકારી લેવા જોઈએ.

આ જ મુદ્દાઓને જે અગત્યમાં મૂકવામાં આવે તે આપણે કેટલી જવાબદારી લેવી પડે એનો સાદો હિસાબ કરી જોઈએ તે એમ કહી શકાય કે, કેળવણીને મફત અને ફરજિયાત કરવા નવાં-આવના. કરતાં લગભગ સાત ગણો બીજે ઉદાવવાનો રહે, અને ૧૫-૪૦ ની જગ્યાએ ૩૦-૧૦૦ નો ક્રમ સ્વીકારતાં લગભગ અઢી ગણો બીજે વધુ બીજે ઉદાવવાનો રહે; એટલે સરવાળે આજના કરતાં કુલ સત્તર અઢાર ગણો વધુ બીજે ઉદાવવાની આપણે ત્યાંના કેળવણી પડે. આ માટે પૈસા ક્યાંથી લાવવા? જે આપણી સરકાર હશે તે આજે કેળવણીના નિભાવ માટે જે આવકનાં સાધનો છે તેના પર પણ તે કાંઈ મુશ્કેલી — કારણ કે, આજે આજકારી આવકનો સારો એવો દિરસો કેળવણી ખાતે વપરાય છે. એટલે આવક તે આજના કરતાં પણ ઓછી થવાની. પણ બીજી પ્રબલ્લકારણ કાર્ય કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય સરકાર ધરીસર પણ બોળે નહિ નાખી શકે. એટલે તેને આવકનાં નવાં સાધનો શોધવાનાં રહેશે, અને ખરચ ઉપર બને તેટલી કાતર ચલાવવાની રહેશે. આ દૃષ્ટિએ ખરચની મોટામાં મોટી વિગત તે શિક્ષકોનું ચેતન છે. તેના પરનો કાંઈ જે સીધી રીતે બીજે શિક્ષણ ઉપર ન પડે, પણ પરિણામે તે એ શિક્ષકને જ એટલું પાંગણું બનાવશે. એટલે એમાં તે કોઈ પણ ભતૂની બાંધછોડ નહિ નથી શકે. વળી ૩૦-૧૦૦ નો ક્રમ સામંત યોજનાથી ઓછો છે [જે યોજના અનુસાર તે ૧૮૦ મુખી લઈ જવાની યોજના છે]. આ ક્રમ સામે-પર્યાયે યોજનાને મળતો છે, અને એમાં બાંધછોડને બહુ જ ઓછો અવકાશ છે, એવું સામાન્ય રીતે સોને લાગશે. એટલે ઉપર જણાવેલી આજના ખરચ કરતાં સત્તર અઢાર ગણો વધુ ખરચ ઉદાવવાની જવાબદારી તે આપણે માથે લેવી જ છે.

હવે એ સાથે આપણે ૪૦ ની જગ્યાએ ૩૦ વિદ્યાર્થી રાખવાનું વિચારીએ તે આજે જે કામ એક શિક્ષક વડે થાય છે તે માટે આપણને ૧૫ શિક્ષક જોઈશે. આ પ્રમાણે એક-શિક્ષક-શાળા ન નમવા દેવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતાં વધી જશે, અને કદાચ આજના એકની જગ્યાએ ૧૫ શિક્ષકની આપણને જરૂર રહે. એટલે આપણા ૧૫-૧૮ ગણા બોલની જગ્યાએ ૨૫ થી ૨૭ ગણો બોલે આપણને ઉદાવવાનો રહે.

આ વિશેષ બીજે ઉદાવવાનું અનિવાર્ય જ છે! શિક્ષકો કહે છે કે, અમે ૪૦ જેટલાં બાળકોને નહિ સંભાળી શકીએ. એ માટે તેઓ માધ્યમિક શાળાઓનાં ધારાધોરણ તરફ આંખોની ચીંધે છે. ત્યાં ૪૦ થી વધુ વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય રીતે એક વર્ગમાં નથી રાખી શકતા. પણ માધ્યમિક શિક્ષણ અને પ્રાથમિક શિક્ષણ

વચ્ચે રોટલો અને ધીંદૂધ અને એકલા રોટલા જેટલા ફરક છે. રાત્રી બસે પ્રભને ધીંદૂધ પૂરાં નહિ પાડી શકે, પણ પ્રભને રોટલો આપવાનો ઇન્કાર તો તેનાથી નહિ જ થઈ શકે. પ્રાથમિક શિક્ષણ તો પ્રભને ભેઈંતો રોટલો છે. આપણી ગણિત હોય તો ધી માખણ પણ આપીએ, પણ શક્તિ ન હોય તો ? કેળવણીને વ્યાપક જનાવણી એમાં આપણી રાષ્ટ્રીય શક્તિ, ચોખ્ખતા અને નિષ્ઠાની કસોટી રહેલી છે. આજના કરતાં અનેક અગ્રે વધારાનો ખરચ પ્રભના બધા ભાગના મોટા ત્યાજ વિના કેવળ અસંભવિત છે. એકએક વર્ગે કંઈ ને કંઈ ભોજ આપે તો જ પડે. એ વખતે શિક્ષક ને આજના કરતાં વધુ સારાં સંતોષોમાં હશે, આજે એને માથે સતત ઝૂંઝૂમી ચિંતાઓનો બાર કંઈક હળવો બાંધો હશે તે કંઈક વધુ બોલ ઉઠાવવા તૈયાર નહિ બને ?

આ માટે બીજી પ્રશ્નોએ શું કહ્યું ? એ અથવા શું કરે છે તે તરફ નજર કરી લેવી અવશ્ય નહિ લેખાય. ફિલિપ્પાઈન્સ, જે લગભગ આપણા જેવી સંસ્થિતિમાં હતો, તેણે પ્રાથમિક શિક્ષણને વ્યાપક જનાવણીની રૂપરેખા ૧૯૦૬માં એક શિક્ષક દીઠ ૮૦ વિદ્યાર્થીની કરી. ૧૯૨૪માં એ આંકો ૫૦ જેટલા થયા, અને ૧૯૩૪ માં ૪૫ જેટલાં હતાં. ૬૫ ઇંચે ઇન્ચિમાં ૧૯૩૫માં શિક્ષક દીઠ ૫૦ વિદ્યાર્થી હતા, જ્યારે શ્રી. હંઝાબહેને શ્રી. પુરુષોત્તમ દાંકેલા એક વિધાન મુજબ આજે આપણા શિક્ષકને માત્ર ૨૦ વિદ્યાર્થીએ જ ફાવે આવે છે ! શ્રી. પુરુષોત્તમ કહે છે તે મુજબ સંભવ છે કે દુનિયાભરમાં એાળગા એાળી સંખ્યા આપણા શિક્ષકને સંભાળવાની રહે છે. ૪૦ના આંકો તો માત્ર નિયમ પૂરતો જ રહે છે. દફતરમાં કેટલીક નામે તો એવાં હોય છે ને કદી પણ શાળાને લાભ નથી લેતાં. એટલે સંખ્યા પરિણામે શિક્ષક દીઠ રહેતી જ રહે છે. જતનના એક ગરીબમાં ગરીબ દેરાને આ વિલાસ પરવેડે ? ખુદ ઇન્ડોરમાં પણ સંખ્યા ૪૦ જેટલી છે, અને એક-શિક્ષક-શાળાએ પણ ત્યાં છે.

આ બાબતમાં ઓરેંટલિયાના લોકોએ ને પુરુષાવં દાખવેા છે તે આપણા જેવી સાધનરહિત પ્રભએ વિચારવો પડે. ઓરેંટલિયામાં વસ્તી બહુ ઓછી આજી વેસથેલી પડી છે. કેટલીક વખતે તો બે ગામે ૧૦-૫૦ માર્બલ જેટલું અંતર હોય છે. કેટલીક વાર ગામમાં બે પછે એટલા બધાં એાળાં હોય કે માત્ર ૩૦-૩૫ જેટલાં બાળકો માટે એકથી સાત પ્રોરણની શાળા કેમ નમાવવી એ એક પ્રશ્ન થઈ પડે. કેટલીક જગ્યાએ તો માત્ર બે તણ જ પર હોય, અને બહુી શકે એમાં બાળકોની કુલ સંખ્યા આઠ દસ જેટલી જ નીકળે. આવાં ગામે ત્યાં ટપ્પાળાં બંધ છે ! ખરી રીતે જોતાં એને માટે માત્ર શાળા પણ બંધબેસતો નહિ લેખાય, પણ આ સ્થિતિ ત્યાં વ્યાપક છે. આ બાળકોના અભ્યાસનું શું ? એક પ્રશ્નની સંક્ષિપ્ત આગાં

કસોટી રહી હતી. ફરકનો કમ એવો છે કે, સામાન્ય રીતે મુશ્કેલી જેવું લેખાય તે ઉત્તમ મોટિવા પુરુષાર્થી લોકો માટે એક તક જેવું બની રહે. ઓરેંટલિયન પ્રભના પુરુષાર્થને એક તક મળી. પહેલાં સંકષ્પ એમણે એ ક્ષેત્રે કે, શિક્ષકને સલાહ તાલીમ આપવી, તેની ચોખ્ખામાં કંઈ પણ હમ્મચ રહેવા ન દેવી, તેને એક સાથે સાત જેટલા વર્ગો કેમ સંભાળવા તેની પણ રીતસર તાલીમ આપવી. વળી આપણને નવાઈ લાગશે કે, પ્રાથમિક શાળાઓનાં બાળકોને પત્રવ્યવહાર બાર શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ કરી પત્રવ્યવહાર-શાળાઓ (Correspondence schools) બંધવાનું ઇરામું. આ વિચાર પ્રાથમિક શિક્ષણના ઇનિટિયામાં કેવળ નવો જ દેશ એટલું જ નહિ, પણ બેહુદા લાગે એવો હતો. પણ દરેક મહાન કાર્યની શરૂઆત એવી નથી હોતી ? ઓરેંટલિયન લોકોએ પોતાની બધી શક્તિ આ પ્રશ્ન પર એકમ કરી અને, ત્યાંના કેળવણી ખાતાએ બહાર પાડેલા હેવાલ મુજબ, પત્રવ્યવહાર દ્વારા તાલીમ પામેલાં બાળકો જ્યારે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં દાખલ થાય છે, ત્યારે બીજાં બાળકો કરતાં વધુ ચોખ્ખતાવાળાં ગણાય પડ્યાં છે ! આ શાળાની ચોખ્ખા એવો હોય છે કે, દરેક નિલ્લામાં એક નિમ્ણત શિક્ષક મંડળ હોય છે જે ગામમાં અલ્પસંખ્યાને કારણે શાળા ન થઈ શકે એવા ગામનાં બાળકોને આ શિક્ષકો પોતાના વિદ્યાર્થી તરીકે નેપિ છે. આમાં એક જ ગરત સંભાળવાની હોય છે અને તે એ કે, દર આવાડિયે બાળકો માટે ને સ્વાધ્યાય મોકલવામાં આવે તે વાંધો ઉઠેલી આપવાની રીતો અથવા માતામાં અથવા તો કુટુંબના ગમે તે એક સભ્યમાં લાવવાત હોવી જોઈએ ! આ અજતરો સફળતાપૂર્વક વર્ષોથી ત્યાં ચાલે છે ! આ ઉપરાંત એક શિક્ષિકા એકસાથે પાંચથી સાત મારણે સંભાળે એવી અસંખ્ય એક-ગણક-શાળાઓ ઓરેંટલિયામાં આજે મોબાઈ છે.

દેશમાં, આપણી પ્રાથમિક કેળવણીને પ્રશ્ન એ એક નહિ રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન છે. સાન્ટે ચોખ્ખા આદિ ચોખ્ખાઓ, જે આપણા પ્રભજીવનના પૂરા ખાલ વિના તૈયાર થઈ રહી છે તે આપણને અવળે માગે દોરી ન બંધ એ સમી આપણે સાચવેત રહેવું પડે. શ્રીમતી દંસાજીને પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે તેમ, એક શિક્ષકને કેટલાં બાળકો સોંપી શકાય એ પ્રશ્ન આપણે ખૂબ ગંભીરતાથી વિચારવો જોઈએ, અને “પ્રાથમિક શિક્ષણ સાર્વજનિક જનાવણીની ગતિ ત્વરિત કરવી હોય તો દર શિક્ષકે ૪૦ થી ૫૦ બાળકો લીધા સિવાય કદી નથી. જેમ જેમ શિક્ષકોનું ઉત્પાદન વધે અને આર્થિક સ્તર વધે તેમ તેમ એ સંખ્યા ઓછી કરી શકાય,” આ આખો પ્રશ્ન અનેક વિગતોના દોર્ષ તેની લંબાણ થયાં અને ચક્રમ નથી. પણ જેમ પ્રાથમિક કેળવણીને

બાપડે બનાવવાના વિચારમાંથી ખરી થતી આર્થિક અકળામણી પૂ. ગાંધીજીને વર્ષા યોજનામાં રહેલા સ્વાસ્થ્ય-જનની તરફ દર્શન કરાવ્યું, અને આપણને ઘડીસર તે આજના બનાવી દે એવી યોજના એમણે આપણી પ્રભુ સંગ્રહ મૂકી, અને તેનો અંશતઃ સંસ્કાર કરાવવામાં તે સફળ થયા, તેમ જ આર્થિક અકળામણીમાંથી સફળ રીતે

પાર પડી આપણા પ્રભુજીવનને કેમ વધુ પ્રાણુવાન અને તેજસ્વી બનાવી શકાય એના શક્ય તેટલા બધા ઉપાયો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વિચારી લોકગતને કેળવવા એ પ્રત્યેક વિચારવત નાગરિકની ફરજ છે, અને એ દૃષ્ટિએ એ-શિક્ષક-શાળા અને શિક્ષક દીક વિદ્યાર્થી સંખ્યાના પ્રશ્નો વિસ્તૃત ચર્ચા થાય એ ખૂબ જરૂરનું છે.

ગીણાવાઈ દેસાઈ

શિક્ષકોની સુધારણા !

[૨૧૦ ઈસવીસાલ અક્ષતી ગયા અંકથી બાકી રહેલી એક નોંધ]

વિદ્યાર્થીગણની સુધારણા પૂર્વે શિક્ષકગણ સુધરવો જોઈએ એવું તાત્કાલિકમાં જ જાહેરમાં સમાચારમાં પ્રતિપાદન થઈને કેળવણીની સારી દિશામાં અગ્રિમિતિ દર્શાવેલો છે. રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે કેળવણીને સ્વેચ્છાથી સાધન માનનારને સારા પ્રયુષાઈ તરફ દિશાગમ્ય પણ ઉક્ત શ્રેષ્ઠમાં થયું છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે, શિક્ષકગણને ક્યાં સાધનોથી સુધારવો અથવા, બીજી રીતે કહીએ તો, આપણી કલ્પનાના આદર્શ શિક્ષકો કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવા. આ પ્રશ્ન વહેતાવ્યાપાત જેવો યાને 'વૈદ્યસન, આપ આપને સુધારીએ' જેવો લાગે છે. શિષ્ય સુધારવા સારા શિક્ષક જોઈએ પરંતુ સારા શિક્ષક મેળવવા મુ. જોઈએ ? આનો ઉત્તર આત્મચરના જમાનામાં આપણે સહેલો નથી.

પગાર વધારે આપવાથી સારા શિક્ષકો મળી શકે ? વધારે સત્તા આપવાથી સારા માણસો શિક્ષક થવા લાગશે ? માન પ્રતિષ્ઠા વધારવાથી પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ આ વ્યવસાયમાં પડશે ? આજ તાલીમ આપવાથી આપણે અર્થ સરશે ? આવા ત્રણેય શિક્ષકસુધાર-વાંછુઓના ચર્ચાઈ રહ્યા છે અને યાગદીપીગડની નીતિએ નિહાળતા એ આવશ્યક પણ છે. પણ ઉપરના જેવા સવાલોનો માનો કે આપણે સંતોષકારક ફરજો કદાચ લાવી શકીએ તેપણ તે તલસ્પર્શી સુધારણા નહિ કરી શકે

આપણા દેશમાં આધુનિક યુગના પૂર્વ સમયમાં આજણે શિક્ષકના વ્યવસાયમાં પડવા. તેમનું પ્રધાન ક્ષત્રવ્ય અધ્યયન કરવું અને અધ્યયન કરાવવું એ રહેલું. તેમના વર્ણને પ્રધાન હેતુ પણ એ ગણ્યો. એને માટે જ તેઓ જન્મતા, જીવતા અને મરતા. બાકીના સંસ્કૃતી ભરતી ઊઠવાની જરૂર નથી. ને બાકીજો શિક્ષક હતા તેમનાં લક્ષણો કેવાં હતાં એ આપણે તપાસીએ.

પ્રથમ તો તેઓ સ્વતંત્ર હતા. રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રગણમાં હોય, છતાં માણસ ધણી બાળકોથી સ્વતંત્ર નથી હોતો. હાલના શિક્ષકોની માફક કોઈના વેતન ઉપર તેમના જીવનનો આધાર નહોતો. તેમની અંજલ જરૂરિયાતો એટલી સંયમી હતી કે, તેમનો વ્યવસાય જ એ જરૂરિયાતો કલ્પતાપૂર્વક પૂરી પાડતો. તેમના કોઈ નિયામક નહોતા.

તેઓ પોતે જ પોતાના નિયામક હતા. તેમના પોતાના વ્યવસાયમાં જ્યારે માર્ગદર્શનની આવશ્યકતા લાગી ત્યારે પોતાના વ્યવસાયમાં જ જ્ઞાનવૃદ્ધિ, અનુભવવૃદ્ધિ અને ચારિત્ર્યશીલ નરપુત્રોનો સંસદ પાસેથી માર્ગદર્શન માગતા. તેઓ શિષ્યોને પોતાનું સર્વસ્વ ગણતા અને શિષ્યોની પ્રતિભાના પ્રકાશમાં પોતાનાં જન્મવળ પડા અને ધન્ય જીવન માનતા. પોતાના વ્યવસાય માટે તેમનામાં આવી પાત્રતા હતી. પણ મનુષ્ય તરીકે તેઓ કેવા હતા ? પ્રભુસમુદયમાં ટાંચતી વ્યક્તિઓ અર્થાત્ ઉન્નતમાં જન્મ વ્યક્તિઓ તેઓ હતા. તેઓ ધર્મમાં જીવા નૈતિક જીવનના પ્રતિનિધિ હતા. એક વર્ગ તરીકે તેમના જીવનમાં સાદાઈ અને સંયમ, વિદ્યા અને તપ સદૃશ હતાં. તેમનો ત્યાગ વૈરાગ્યમાંથી જ ઉદ્ભવતો. પ્રાચીન શિક્ષકોની આવી કઈ આપણી કલ્પના છે.

તેની સાથે આધુનિક શિક્ષકોની વાસ્તવિકતા સરખાવે. પોતાના ધર્મમાં ડચ્છું બરવામાં પણ પરત્વે; પોતે પણ આ ધર્મમાં પડવામાં પોતાની જાતને હીન ગણનાર; જન્મ તરફથી પોતાને તોછડાવેલા સ્વભાવનાર; જન્મ જન્મત થાય એટલે સરકારને બારણે પોતાના પગાર વધારાની જ થા નાખનાર (આ ધા વાળી નથી એવું કહેવાનો આશય નથી) — અત્યારનો શિક્ષક કોઈ તુમાખી રાત પાસે ગોઠા જેવી રક્ષા અડખડી રહ્યો છે. પરિણામે તેની સમગ્ર જીવન આજ સાથે પ્રભને પોતાનાં વહાલાં સંતાનોમાં બગાડાયે મળે છે. જ્યાં શિક્ષકવર્ગ આવે ત્યાં શિષ્યવર્ગ આત્મ-જીવવાળો કલ્પવે એ રીતોમાંથી તેલ કાઢવા બરાબર છે.

ત્યારે હાલના શિક્ષકને આદર્શ શિક્ષકની દિશામાં કેવી રીતે લઈ જવો ? મારા પોતાના વિચારમાં એક રસ્તા આવે છે. આપણે પા સહી પહેલાં રાષ્ટ્રીય માનસના યોગ્ય હતા. ગાંધીજીને પ્રારંભમાં રાષ્ટ્રીયતાનું એક જ્વર, આંદોલન જીવું કરીને આપણા સૌની સુધારિને જીવંત આપીને જન્મદ ક્યાં આ આંદોલનમાંથી આપણને રાષ્ટ્રીય સેવકો ગણ્યા. સેવકોને માર્ગદર્શન કરનારા નેતા ગણ્યા. સ્વદેશભક્તિનાં વિરલ હડાહડરો મળ્યાં. અને સૌને પ્રેરક આત્મશક્તિ મળી, ને આજે સમગ્ર હિંદીને મોટે મુજ

કંઈ કહેવડાવે છે કે, અમે સ્વરાજ્ય અમારા આત્મભવથી પ્રાપ્ત કરીશું. આવા ઇલાજ શિક્ષકસંઘ માટે અજગાવનો નોંધ્યો.

આરિચરણ શિક્ષક વિનાની શાળા એ વિદ્યાલય નથી પણ એ ક્ષતિનું કેદખાનું છે. વિદ્યાલય આદર્શ શિક્ષકોને આભાવે મુતલબ થયું છે. સારામાં આરુ જેન પણ સારા ઇન્સેરને આભાવે નિરુપયોગી જ માત્ર નથી પણ બર્થકર છે. તેમ સારા શિક્ષક વિનાનું વિદ્યાલય મલેરિયાના મચ્છર પેદા કરનાર ગંદા પાણીના ખાખિયા તુલ્ય છે.

સમાજનું વાતાવરણ આ બાજતમાં જેમ જેમ સુધરશે તેમ તેમ આપણને ઉચ્ચ કક્ષાના શિક્ષક મળશે. બીજા છાત્રો આ પાયાના ઇલાજ વિનાના ઠકરો નહિ. બીજી છ આ બાજતમાં પડેલ કરે ત્યાં સુધી આપણે રાહ ભેળી નહિ. શાંખીછના તેમ આવી પ્રવૃત્તિ પર આશીર્વાદ છે. તેમની સામસેષકની હાલના આને મળતી છે. આવા શિક્ષક સમાજથી એક રીતે અળગો નહિ હોય પણ

વિદ્યાર્થીઓને કેન્દ્રરથને રાખીને તેને લાગતાવળગતા અથવા ખરું કહીએ તો પોતાના સંબંધમાં આવતી વિશાળ આગમનતા માટે મિત્ર, ફિલચૂક અને આર્થિક હરો. ગુજરાતમાં અનેક પ્રશ્નો છલાઈ રહ્યા છે. કેળવણી વિષેની મહત્ત્વની પરિપેદા બચાવની અગ્રી કપર છે. તેવે વખતે તેના મુખ્ય અંગ તરીકે આદર્શ શિક્ષક ઉત્પન્ન કરવા માટે સહાયક વાતાવરણ આગમનવામાં ઉત્પન્ન કરવાની વાત મોખદે રહે એ આવશ્યક લાગે છે. નહિ તો પાંદડા વિનાની રણભૂમિ માફક કેળવણીની તમામ ચર્ચા વાતોમાં રહેશે.

બીજા ઇલાજો હશે, છે; પણ તે ઓને રિયર કરી રહે તેવાં, તેના પૂરતા પાયાના ઇલાજરૂપ આદર્શ શિક્ષકની બાવનાનું પ્રબંધ મોજાનું પ્રબંધની રમમાં થ્રેરવાની વસ્તુ પ્રથમ થવી નોંધ્યો.

આ પુનઃ નિર્માણનના જમાનામાં શિક્ષણની પુનઃ નિર્ભરના વિના સમજાણ કક્ષાજ બીજો નથી. પણ શિક્ષક સુધારણા વિના તે દૂરધર વિનાના એલિન જેવું થશે.

(સ્વગ) ઇન્દિરલાલ બ્યાઝ

શિક્ષણમાં અનાસ્થા—એક બૌદ્ધ સંવાદ

[તત્કાળે ભેટાં શિક્ષણ એ એક મુદ્દા બ્યાપાર છે, અપ્રમાદ અને પુરુષાર્થમાં દુષ્ટોથી આપકળા છે. તે દલિએ ભેટાં તેવું પુષકરણ કે પદ્મિ સંભવનાં નથી. બાળક ભેટાં સુધી ખરેખર 'માનવ' કંઈ ન રાકાય તેવી 'અપ્રક' અવસ્થામાં હોય છે, ત્યાં સુધી તે પશુપંખીની પેઠે હવનન્યાપારની આત્મિક પ્રેમલગ્નોથી પ્રેરણાને જ વિનાની પરિસ્થિતિમાંથી અને પોતાના હવનતંત્રમાંથી જ આવકો અને માદિતિઓ મેળવતું વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે. તે બધી આવકો બીજા કોઈના શીખવી તે શીખે છે એમ કહેવાને બાકે એમ જ કહેવું નોંધ્યો કે, તે પોતાના હવનતંત્રના વિષયોથી અને અવલોકનાઓથી આપમેળે જ શીખે છે

આ વાન હવનન્યાપારને છાત્રી દિયઓ પૂરતી સાચી છે પરંતુ તે બધી શાસ્ત્ર-વિકાસ પૂરી થઈ, ત્યાં વાસનાતંત્ર-ભાવનાતંત્રના ધકતરની વાત આવે છે, ત્યાં જ મનવી શિક્ષણનું સાચું શોધ શરૂ થાય છે. કાલકે, તે સેષમાં જ મનુષ્યને ખરેખર ચેતન-આપાર શરૂ થાય છે. બાળક હવનન્યાપારને ઉપયોગી બાજતો ભરે આપમેળે શીખે, પરંતુ માનવપ્રાણમાં જ એક એવો વિશિષ્ટ ચેતનાન્યાપાર સંભવિત છે કે જેમાં તે હવનન્યાપારની સાહ્યિક પ્રેમલગ્નોની ઉપરજાઈ જઈ—તેને તેહીકેથી તાપે તેથી પણ વાસનાતંત્રે કે ભાવનાતંત્રે હોલો કરી રહે. એ ભાવનાતંત્રના ધકતરના આલુચાલની પરિસ્થિતિ અપદા 'સંગે-સંગત' નો મોટો ફાળો હોય છે. શિક્ષણનું મુખ્ય કામ પણ એ જ છે કે, ભાવનાતંત્ર અને વાસનાતંત્રના તંત્રને એવું શુદ્ધ કરવું કે જેથી તે હવનના ધીય તરફના પ્રચાલનનું અવરોધક ન બને, પરંતુ સાધક બને.

અને શિક્ષણની રાત્રિ વિષે અનાસ્થા એ જગજીને જ સંભવી રહે છે. સામાન્ય વાસનાતંત્ર અથવા ભાવનાતંત્ર પ્રેરણા-શુદ્ધ કરવું—એના જેવું મોટું તથા આવશ્યક કામ જેમ બીજું કોઈ નથી, તેમ તેના જેવું મૂક તથા હુદિશો અનાસ્થ એવું કામ પણ બીજું કોઈ નથી. સૈકેડા જગદગુરુઓ—ઈશ્વરવતી આવે છે અને બચ છે; છતાં જગતજગોની વિપરીત ભાવનાતંત્ર, અને તેથી થતી વિપરીત પ્રવૃત્તિઓ કાલ પૂરતી પણ ચોખવી વચુ; એ રીતે ભેટાં શિક્ષણની રાત્રિના વિષે સહેલે અનાસ્થ થાય. અને છતાં અદિગન કામજામોમાં અમુક પુરુષના સંપત્તી અમુક અદિગના દહ-મથળ ભાવનાતંત્રમાં ધરણથી અચાનક હોકરો જ પકડે થઈ ગયાના કામજા પણ કાલિહાસને પાને પાને પડેલા છે. એ આખી વસ્તુતિથિ બૌદ્ધ સાહિત્યની ખનોમ શેલીમાં નીચેના સૂચનાં રજૂ કરવામાં આવેલી છે.]

લોહિચ્ચસુત

[દીપનિકાય-૧૨]

પુદ્ધ ભગવાન કોસલ દેરામાં ફરતા ફરતા એક વખત સાલગતિકા ગામે આવી પહોંચ્યા. તે ગામ કોસલ દેરાના પસેનહિ રાજાએ પૂરેપૂરા અધિકાર સામે લોહિચ્ચ બ્રાહ્મણને અપેક્ષ કરેલું હતું, તથા તેમાં ધનધાન્ય વગેરેની આબાદી સારી હતી.

એ અરસામાં લોહિચ્ચ બ્રાહ્મણ કોઈ કારણથી એના મતને કથો હતો કે, “કોઈ અચ્ચુ કે બ્રાહ્મણ પોતે કુશળ ધર્મ સમજે કે પ્રાપ્ત કરે; પણ તે બીજને કાંઈ શીખવી ન રાકે. બીજે બીજને શું શીખવી રાકે? અને છતાં તે બીજને શીખવાના નય, તો તે બીજી તથા ઊઝીને

નવી જામમાં પડવા જેવું થાય; તથા તે એક પ્રકારની લોભશક્તિ ન કહેવાય. કારણ, કોઈ કોઈને વળી શું શીખવી શકે ?”

હવે લૌહિય આશ્રમે બુદ્ધ ભગવાન આમમાં પધાર્યાની વાત સાંભળી. તેણે બુદ્ધની એવી ખ્યાતિ સાંભળી હતી કે, તે અહિંનું છે; ફરી પેરે સંબુદ્ધ છે; વિદ્યા અને આચરણથી સંપન્ન છે; સુગત છે; લોકવિદ છે; કેળવવા યોગ્ય ક્ષેત્ર પુરુષોના સારથિ છે; દેવો અને માનુષ્યોના ગુરુ છે; તથા તે દેવોથી માંડીને જ્ઞાતા સુધીના સર્વ જગતનું, તથા ધર્મ-શાસ્ત્ર વગેરે વર્ગોવાળી સર્વ પ્રભુનું હાઈ સ્વરૂપણું બનેલું છે. વળી તે આદિમાં કલ્યાણકારક, મધ્યમાં કલ્યાણકારક તથા અંતે કલ્યાણકારક એવા ધર્મોના ઉપદેશ કરે છે; તથા તેને મદિ કેવળ, પરિપૂર્ણ અને પરિશુદ્ધ એવા સાધનમાર્ગ (અધ્યયન) પણ દર્શાવે છે.

લૌહિય આશ્રમે તરત કેસિક નામે વાળંદને ચોતાની પાસે બોલાવેલો, અને તેને કહ્યું : “બલા કેસિક, તું ત્યાં ધર્મજી ગૌતમ આવ્યા છે, ત્યાં ન. ત્યાં જઈને પ્રથમ તો તેમને મારી થતી કુરાળ સમાચાર પછ તથા પછી કહે કે, ‘આપ આપના બિશ્વમંથ સાથે આવેલી કાલે બિક્ષા લેવા લૌહિય આશ્રમે ત્યાં જઈને પધારો.’”

‘વારુ’ કહીને કેસિક વાળંદ ભગવાન પાસે પહોંચ્યો, તથા તેમને લૌહિય આશ્રમે સંદેશ તથા નિમંત્રણ વિધિસર નિવેદિત કરી. ભગવાને મોન વડે તે નિમંત્રણને સ્વીકાર કર્યો.

એ વાતની ખબર પડતાં જ લૌહિય આશ્રમે બીજા દિવસે વહેલી સવારથી ચોલાને ઘેર ઉત્તમ પ્રકારનું ખાનપાન તૈયાર કરાવવા માર્ગદર્શન; અને બધું તૈયાર થતા બેસિક વાળંદને પાછો ભગવાનને તેડું કરવા મોકલ્યો.

ભગવાન ખમ્મ બિદ્યાનો સમય થયો બાળી, પાત્ર-ગોવર ધારણ કરી, સંઘ સાથે લૌહિયને ત્યાં પધાર્યા. લૌહિયે આદરસત્કારપૂર્વક ભગવાનને તથા સંઘને સ્વદ્વરે બધી વાનીઓ આગ્રહ કરી દરોને જમાવી. લોભવિધિ પૂરે થયા બાદ ભગવાન હાથ તથા પાત્ર ધોઈને, લૌહિયે આપેલા આસન ઉપર બેઠા. લૌહિય પણ તેમની પાસે આવીને બેઠો.

હવે ભગવાને કેસિક પાસેથી લૌહિયના પેલા અભિપ્રાયની વાત સાંભળેલી, તેથી લૌહિયને સાચા સમજ આપવાને હરાદે પછડ્યું :

“હે આશ્રમ, તું આ સાલવતિક આમમાં રહીને તેનું ઉત્પન્ન ખાય છે, એ તો ખરું છે ને ?”

લૌહિય-હા, ગૌતમ.

ગૌતમ-હવે હે લૌહિય, કોઈ એમ કહે કે, આ સાલવતિક આગ લૌહિય આશ્રમનું છે, માટે તેની બધી આવક તેણે એકલાએ જ ભોગવવી જોઈએ, બીજા કોઈને

તેમાંથી કશું ન મળવું જોઈએ; તો તેનું કહેનારો માણસ તારા આશ્રિતોના પેટ ઉપર પગ મૂકનારો કહેવાય કે નહીં ?

“પેટ ઉપર પગ મૂકનારો જ કહેવાય.”

“તેવો માણસ તે બધાનો દિતાકાંક્ષી કહેવાય કે અદિતાકાંક્ષી કહેવાય ?”

“અદિતાકાંક્ષી કહેવાય.”

“તે અદિતાકાંક્ષી માણસનું મિત્ર તે બધા પ્રત્યે મૈત્રીભાવનાવાળું કહેવાય કે વૈરભાવનાવાળું કહેવાય ?”

“વૈરભાવનાવાળું કહેવાય.”

“વૈરભાવનાવાળો માણસ સમ્યક્દષ્ટિ કહેવાય કે મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય ?”

“મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય.”

“હવે, હે લૌહિય ! મિથ્યાદષ્ટિ માણસની બેમાંથી એક જિતિ ધાય, એમ હું કહું છું. કાં તો તે નરકમાંથી ધાય, અથવા પશુધ્યાનિ પામે.”

“તે જ પ્રમાણે, હે લૌહિય, કોઈ માણસ એમ કહે કે, કોસલનો પુરોહિ રાજા કારી અને કોસલનો માલિક છે, તેથી કારી અને કોસલનું બધું ઉત્પન્ન તેણે એકલાએ જ ભોગવવું જોઈએ, બીજાને તેમાંથી કશું ન આપવું જોઈએ; તો તે માણસ પણ તે રાજાના આશ્રિતો અને સંબંધીઓના પેટ ઉપર પગ મૂકનારો, તેમનો અદિતાકાંક્ષી, તેમના પ્રત્યે વૈરભાવનાવાળો તથા મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય કે નહીં ?”

“જરૂર કહેવાય.”

“તે પ્રમાણે, હે લૌહિય, કોઈ માણસ એમ કહે કે, ‘કોઈ અગ્રણ્ય કે આશ્રમ પોતે કુરાળ ધર્મ સમજે કે પ્રાપ્ત કરે, પણ તે બીજાને કોઈ શીખવી ન શકે, અને છતાં તે બીજાને શીખવવા ભય, તો તે બીજા લોકો છાંદીને નવી જામમાં પડવા જેવું થાય; તથા તે એક પ્રકારની લોભશક્તિ ન કહેવાય. કારણ, કોઈ કોઈને વળી શું શીખવી શકે ?’—તો તેવો માણસ—

“—જે કોઈ કુલપુત્રો તથાગતે (બુદ્ધ) ઉપદેશો ધર્મ તથા આચારને સ્વીકારી, તેમાં પ્રથતરણીલ થઈ, બીજા બુદ્ધને પ્રાપ્ત કરવાના હોય, —તેમના આગમાં અતસર કરનારો, તેમનો અદિતાકાંક્ષી, તેમના પ્રત્યે વૈરભાવનાવાળો, અને મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય. અને મિથ્યાદષ્ટિ માણસની બેમાંથી એક જિતિ ધાય, એમ હું કહું છું. કાં તો તે નરકમાંથી ધાય, અથવા પશુધ્યાનિ પામે.”

“હે લૌહિય ! ત્રણ પ્રકારના ગુરુ નિદાને પાત્ર છે. તે ત્રણ પ્રકારના ગુરુની કોઈ નિદા કરે, તો તે નિદા ધોય, સત્ય, ધર્મ તથા નિર્દોષ કહેવાય. તે ત્રણ પ્રકાર કયા ? એક પ્રકારનો ગુરુ એવો હોય છે કે, તેણે જે ઉદ્દેશથી ધરના ત્યાગ કરી, બિશ્વપણ સ્વીકાર્યું હોય છે, તે ઉદ્દેશ તેણે પોતે જ પ્રાપ્ત કર્યો નથી હોતો. અને છતાં બીજા શ્રોતાઓને તે ધર્મ ઉપદેશો છે : ‘આનાથી વધારું કિંમત ધરી, આનાથી વધે સુખી થશે કલ્યાણ.’”

પરંતુ તે શ્રોતાઓ તેનો ઉપદેશ સાંભળવા ઇચ્છતા નથી, તેને પોતાનો જ્ઞાન ધરતા નથી, કે તેનું કહેવું સાંભળીને તેને લક્ષમાં લેતા નથી; પરંતુ તેના કલાથી જુદે જ માર્ગે વર્તે છે. તેવા યુગને જરૂર કહી શકાય કે, જે વસ્તુ મેળવવા ઇ સાધુ થયો છે, તે વસ્તુ તે પોતે પ્રાપ્ત કરી નથી, છતાં બીજાઓને ધર્મ શીખવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તેઓ તારો ઉપદેશ સાંભળવા ઇચ્છતા નથી, અને સાંભળે તો તે પ્રમાણે વર્તવા રાજ નથી. એટલે તારો એ વ્યાપાર પેલા કામુક જેવો છે, કે જે તેનો તિરસ્કાર કરી તથા તેના ઉપર અનુરાગના લવણેશ વિનાની પ્રેરણાનો કમુકતાથી કેટલો મૂકેલો નથી. અર્થાત્ તારો ઉપદેશવ્યાપાર એ એક પ્રકારની લોભજનિ છે જ; કાંઈ કોઈને વળી શુ શીખવી શકે ?

હે લોહિત્ય ! આ પ્રકારના શુરુ નિદાને પાત્ર છે; તથા તેમની તે પ્રકારની નિંદા અવગમ્ય નથી.

હવે બીજા પ્રકારના શુરુ એવા હોય છે કે, તેમણે જે ઉદ્દેશથી ધરને ત્યાગ કરી ભિક્ષુપણું સ્વીકાર્યું હોય છે, તે ઉદ્દેશ તેમણે પોતે પ્રાપ્ત કર્યો નથી હોતો. અને છતાં બીજા શ્રોતાઓને તેઓ ધર્મ ઉપદેશો છે : “આનાથી તમારું હિલ ધરો, આનાથી તમે સુખી થશો છાયાદિ.” તે શ્રોતાઓ તેમનો ઉપદેશ સાંભળે છે, તથા તે ઉપદેશ લક્ષમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તે છે. તેવા યુગને જરૂર કહી શકાય કે, જે વસ્તુ મેળવવા ઇ સાધુ થયો છે, તે વસ્તુ તે પોતે પ્રાપ્ત કરી નથી, છતાં બીજાઓને ધર્મ શીખવવા નીકળી પડ્યો છે; તો તારો તે વ્યાપાર પેલા ખેલત જેવો છે, કે જે પોતાનું ખેતર નિંદવા યોગ્ય નિંદામણી બધું પડયું હોવા છતાં, બીજાનું ખેતર નિંદવા યોગ્ય માની સાકે કરવાના મનસુખા ધરે છે. અર્થાત્ તારો ઉપદેશવ્યાપાર એ એક પ્રકારની લોભજનિ જ છે : કાંઈ કોઈને વળી શુ શીખવી શકે ?

હે લોહિત્ય ! આ બીજા પ્રકારના શુરુ પણ નિદાને પાત્ર છે; તથા તેમની તે પ્રકારની નિંદા અવગમ્ય નથી.

હવે ત્રીજા પ્રકારના શુરુ એવા હોય છે કે, તેમણે જે ઉદ્દેશથી ધરને ત્યાગ કરી ભિક્ષુપણું સ્વીકાર્યું હોય છે, તે ઉદ્દેશ પોતે પ્રાપ્ત કર્યો હોય છે. અને પોતે તે ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ તેઓ બીજા શ્રોતાઓને ધર્મ ઉપદેશો છે : “આનાથી તમારું હિલ ધરો, આનાથી તમે સુખી થશો છાયાદિ.” પરંતુ તે શ્રોતાઓ તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા ઇચ્છતા નથી. તેમને પોતાનો જ્ઞાન ધરતા નથી, કે તેમનું કહેવું સ્વીકારીને તેને લક્ષમાં લેતા નથી; પરંતુ તેમના કલાથી જુદે જ માર્ગે વર્તે છે. તેવા યુગને જરૂર કહી શકાય કે, જે વસ્તુ મેળવવા ઇ સાધુ થયો હોતો તે વસ્તુ તે પોતે પ્રાપ્ત કરી છે; પરંતુ બીજાઓને ઇ ધર્મ ઉપદેશો છે ત્યારે તેઓ તારો ઉપદેશ સાંભળવા ઇચ્છતા નથી, અને સાંભળે તો તે પ્રમાણે વર્તવા રાજ નથી. અને છતાં

હવે તેમને ઉપદેશ કર્યા કરે છે, એ તારો વ્યાપાર, બીજી લોકો છોડી નવી લોકમાં પડવા જેવો છે, તથા તે એક પકારની લોભજનિ જ કહેવાય. કાંઈ કોઈને વળી શુ શીખવી શકે ?

હે લોહિત્ય ! આ ત્રીજા પ્રકારનો શુરુ પણ નિદાને પાત્ર છે, તથા તેની તે પ્રકારની નિંદા અવગમ્ય નથી.

હે લોહિત્ય ! મેં જેમને નિંદાને પાત્ર બતાવ્યા હતા, તે ત્રણ પ્રકારના શુરુ એ પ્રમાણે છે.”

લગવાનું કહેવું સાંભળી, લોહિત્ય તેમને પૂછ્યું : તો પછી હે ગૌતમ ! એવા એક પ્રકાર બાકી રહે છે ખરો કે જે નિંદાને પાત્ર ન હોય ?

હા લોહિત્ય ! શુરુનો એવો એક પ્રકાર છે કે જે નિંદાને પાત્ર નથી; અને તેથી તેની નિંદા યોગ્ય, સત્ય, કે ધર્મ ન કહી શકાય.

તે પ્રકાર કયો ?

હે લોહિત્ય ! ધાર કે, આ લોકમાં એક તથાગત ઉત્પન્ન થાય; તે આદ્ય હોય, ૧૨ી પેઠે સંપૂર્ણ હોય, વિદ્યા અને આચારજીવી સંપન્ન હોય, સુગત હોય, લોકવિદ્ હોય, તથા દેવ-માર-અઘાતુકા સકળ વિશ્વનું અને શ્રમણ-આઘાતુ પગે વર્ગોવાળી સર્વ પ્રલનું રક્ષય બાલુતા હોય. તેવો તથાગત આદિમાં કલ્યાણકારક, મધ્યમાં કલ્યાણ-કારક, તથા અંતે કલ્યાણકારક એવો ધર્મ સંગીપાત્ર ઉપદેશો, તથા તેને માટે જરૂરી એવો દેવળ, પરિપૂર્ણ અને પરિશુદ્ધ એવો સાધનમાર્ગ (અઘાયથ) પણ પ્રમાણિત કરે.

તેનો તે ધર્મમાર્ગ કાંઈ શુદ્ધપતિ, કે શુદ્ધપતિપુત્ર કે બીજો કાંઈ ઢલથી રૂખમાં જન્મેલો માણસ સાંભળે. તે સાંભળી તેને તપોગતમાં શ્રદ્ધા પેદા થાય; અને તે એવો વિચાર કરે કે, શુદ્ધવનમાં ચીરડી બહુ છે, તથા જન બહુ છે. પરંતુ પ્રવ્રત્ત્યા પુરલી હવા જેવી છે; ધરમાં રહેનારો માણસ એકાંત પરિશુદ્ધ અને એકાંત પરિપૂર્ણ ‘અઘાયથ’ (મોક્ષમાર્ગ)નું પરિપાલન કરી શકે એ અશક્ય છે; માટે સુંદન કરી, કપાય વસ્ત્રો ધારણ કરી પ્રવ્રત્ત્યા લેવી એ જ ઉત્તમ છે. પછી નાની કે મોટી સંપત્તિનો ત્યાગ કરી, કે નાના કે મોટા જ્ઞાતિસમુદાયનો ત્યાગ કરીને, તે ભિક્ષુ બને. ત્યાર બાદ ભિક્ષુના નિયમોને અનુસરી, તે પ્રાણહિનનો ત્યાગ કરે, દંડ-આદિનો બીજા પ્રાણીઓ વિરુદ્ધ ઉપયોગ ન કરે. તથા લન્નયુક્ત દયાણુ ચર્મ, બધાં પ્રાણીઓ ઉપર હિતાનુકૂળ રાખે; કાંઈનું આખ્યા વિનાનું દરમિજ ઉપાડી ન લે, આપેલી વસ્તુઓ ન ગ્રહણ કરે, આપેલી વસ્તુની જ દમ્પકા કરે, અને એમ ચારીથી યુક્ત થયેલા શુદ્ધ અંતઃકરણ વડે વર્તે; ‘અઘાયથ’ છોડી અઘાયારી થાય, અને સ્ત્રીસંપર્ગ વિરત થાય; ગ્રામાવાદ છોડી સત્તવાદી અને વિશ્વાસુ બને; આદિચૂલ્લી છોડી દે, એકની વાત બીજાને કરી લડાઈઓ લગી ન કરે, પરંતુ જીવો મરેલી વસ્તુઓ સાંત પાડી સંપ કસાવનારો

ધાય; ઠોર વાણી તથા, કાનને ગમે તેવી, હૃદયગમ વાણી બોલે; તથા બકવાદ, ગામગણમાં, નિંદાક્રમથી ઠોડી, વખત વચ્ચેને બોલે, સ્વયં હોય તે જ બોલે, અર્થયુક્ત બોલે, ધર્મયુક્ત બોલે, વિનયયુક્ત બોલે, તથા હૃદયમાં મંથરી રાખવા જેવી. દર્શાવે, ચોખ્ખા વિભાગવાળી અને મુદાસર વાણી બોલે; નક્કામાં વાદવિવાદ, તર્ક કે સમ્પદ-ચાતુરીઓ ન કરે; ખીજ-વનરૂપતિનો નાશ ન કરે; એક વાર બોલે ન લે, રાત્રિ-વિકાળે જમી નહીં; નૃત્ય-મીટ-વાદન તથા ન જેવા ચોચ દરથો તમારાઓ જેવા વગેરે પ્રવૃત્તિ ન કરે; પાસા-રોગમાં-દર્શન-ગિરિ-આજ્ઞા-ચાળાચલ-અભિનય-ધારણા વગેરે રમતગમતોનો ત્યાગ કરે; માલ્ય-ગંધ-વિલેપન-ધારણ-ગંદન-વિશ્લેષણથી વિરત થાય; જીંઘા-મોઢી પધારીઓ, તેમ જ કીમતી ઝુંવાળી તથાઈઓ-રત્નઈઓ વગેરેનો ત્યાગ કરે; સોનુંરેખું ગદણું ન કરે; હાડું-ધાન્ય વગેરે ન સ્વીકારે; સ્ત્રી-પુમારિકા-દાસ-દાસી-બહાર-મેઠાં-દાથી-વાય-પોડા-પોડી-ખેતર-આગ-બગીચા વગેરે ન સ્વીકારે; ફલકર્મ, ભાંજાઉવાપણું, ભવિષ્ય ભાખવું, ઝૂકન ભેગા, નિધિ-હોમ-દંડન કરાવવા, ભરણું-મારણું-વરીકરણ કરવા, મંત્ર-તંત્ર-સામુદ્રિક-જ્યોતિષ-વેદક વગેરેનો ત્યાગ કરે; ક્યવિક્ય ન કરે; વાળપાથી, કાંસાથી કે માપથી ઉતરે નહીં; લાંચરૂવત, કમાઈ, દંડોડટી ન કરે; તથા કાપણું-મારણું-ભાંધવું-કગડું-ભૂંટવું-ખાંડ પાડવી વગેરે કામો ન કરે.

દેહ દાંડવા પૂરક ધાય એટલા સ્ત્રીવરથી, અને પેટનો ખાસ પુરાય એટલા ભિક્ષાવથી તે સંપૂર્ણ થાય. જ્યાં નય ત્યા, પંખી જેમ પાંખોના બાર સહિત જ નય છે, તેમ પાતાનો નરેરી સમાન સારો લઈને જ નય આમ તે આવીશોલથી યુક્ત બનીને પોતાના અંતઃકરણમાં નિર્મળ નિર્દોષ એવા સુખનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે.

આંખ-કાન-નાક-જીભ-વંદન-ગાન વગેરે ઈન્દ્રિયો પોત-પોતાના વિષયોના સંબંધ પામે ત્યારે તે તેમાં નિર્ગતનું અને હાવમાવાહિતું ગદણું ન કરે; તથા જે ઈન્દ્રિય ઉપર સંયમ ન હોવાથી અભિધ્યા, દોષનંદય વગેરે પાપકારક અકુશલ ધર્મ અંતઃકરણમાં પેસવાનો સંભવ હોય, તેમ તે નિગ્રહ કરે. આવા આર્થ ઈન્દ્રિયનિરોધથી યુક્ત ધર્મને તે અંતઃકરણમાં નિષ્પાપ સુખનો અનુભવ કરે.

તે જ્યાં આવવામાં, આમ તેમ જોવામાં, ભેસવા-જોડવામાં વગેરે સર્વ ક્રિયાઓના સાધનાત્મકી (રમ્પતિ-સંપ્રત્યયથી) વર્તે.

આ પ્રમાણે આર્થ શીલસમુદાયથી, આર્થ ઈન્દ્રિય-

નિરોધથી, અને આર્થ રમ્પતિસંપ્રત્યયથી યુક્ત થયા બાદ, તે એકાંતમાં—અરણ્યમાં, કુંવર ઉપર, ઝાડ નીચે, ખીણમાં, યુદ્ધમાં, રમણાનમાં, વનમાં, ખુશી જગમાં, ખડની ચંદ્ર ઉપર—પોતાનું આસન બનાવે; અને ભિક્ષા વગેરેથી પરવારી, પલાંડી વાળી, દેહને ટકાર રાખી, તથા રમ્પતિને ભગત રાખીને ખેરે. અભિધ્યાનો (પરદ્રવ્યા-સંકિનો) ત્યાગ કરી, નિર્ગોભવિત ધાય; વ્યાપાદ(દિષ) ઠોડી, અદ્વેષવિત ધાય; આગસ ઠોડી નિરસ ધાય; બ્રાહ્મતા ઠોડી શાંત ધાય; અને કુશંકા ત્યાગી નિરાશંક ધાય.

આ રીતે ચિત્તને મલિન કરનારાં અને પ્રજ્ઞાને દુર્બલ બનાવનારાં એ પાંચ નિવરણો ઠોડી દઈને, તે વિષયોથી અને અકુશલ ધર્મોથી પરારૂત થઈ, એકાંતવાસને લીધે થતા પ્રીતિસુખવાળાં, અંતઃકરણને શાંત કરનારાં, ચિત્તને એકાગ્ર કરનારાં, સમાધિથી પેદા થતા પ્રીતિસુખવાળાં, ઉપેક્ષા, રમ્પતિ અને સુખવિદારયુક્ત, તથા અતિ સુખ-દુઃખવિરહિત, ઉપેક્ષા અને રમ્પતિથી પરિચુદ્ધ (ચાર) ધ્યાનો પ્રાપ્ત કરે. પછી તેને દુઃખ, દુઃખનો સમુદય, દુઃખનો નિરોધ, અને દુઃખનિરોધનો માર્ગ બરાબર સમજાઈ અંધ. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી કામાસવ, ભવાસવ, અવિદ્યાસવથી તેનું ચિત્ત યુક્ત થાય; અને પછી તે ભણે કે, જન્મનો ક્યથ થયો, બ્રહ્મચર્યવાસ પૂરો થયો, કર્તવ્ય ખલાસ થયું, અને હવે હૃદયોક્તમાં મારે ફરી આવવાપણું નથી.

હે લોહિત્ય ગમે તે શુરુ હોય; પરંતુ જેના શિષ્ય હેઠળ શિષ્ય આવી ઉદાર વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી શકે, તે શુરુ નિંદાને પાત્ર નથી. એવા શુરુની જે નિંદા કરે છે, તે નિંદા અસત્ય, અધર્મ, તથા પાપરૂપ છે.

આ સાંસજીવાંતે જ લોહિત્ય બ્રાહ્મણ બ્રમ્હાને ગળગમેા ધઈ કહેવા લાગે :

હે ગૌતમ ! નરક-ખીણમાં ગબડી પડતા માણસના કેસ પકડીને કેઈ માણસ ખેંચી લે, તથા સપાટ પ્રેરેશ ઉપર પાછો રિયર કરે. તેવી રીતે આપે મને નરકખીણમાં પડતાને બચાવી લીધો છે. વળી હે ગૌતમ ! દંકાયેલી વરતને કેઈ ખુશી કરી બતાવે, કે ભલા પોણાને સ્તોત્ર બતાવે, કે અધારામાં દીવાનો પ્રકાશ કરે, તેમ આપે અનેક રીતે મને ધર્મ પ્રગટ કરી આપ્યો છે. આ હું આપ બ્રમ્હાને ગૌતમને, ધર્મને તથા સંધને શરણે આઈ છું. આજથી આંદરે મરતા સુધી આપને શરણે આવેલાંને આપ સ્વીકારો !

ગોપાલકાસ ૧૦૦

જ્યારે આપણે સદૃશી માણસોને જોઈએ ત્યારે તેમના જેવા થવાનો વિચાર કરવો જોઈએ; જ્યારે આપણે એથી જલદા રચનાવના માણસોને જોઈએ ત્યારે અંતરમાં ધર્મ આત્મપરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

—કોન્ટ્રીસિયસ

આપણે ક્યાં છીએ ? કેમ છીએ ?

‘ભૂતકાળમાં દિંદમાં દુધ દહીંની ડોલો બેઠી હતી. દિંદની ભૂમિ તેનાં બાળકો માટે જ નદિ પણ તેના સ્વર્ગ પ્રદાનકો માટે સ્વર્ગ સમાન હતી. તેણે બધાના મન છતી લીધાં હતાં.’ (એસ. સી. ચુકરજી)

‘દિંદનાં મુંદર મેદાનો સ્વર્ગના બગીચા જેવાં છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે સ્વર્ગ દિંદમાં છે તો તમને આશ્ચર્ય થવું ન જોઈએ, કારણ કે સ્વર્ગની પણ દિંદની ભૂમિ સાથે સરખામણી થઈ શકે તેમ નથી.’ (૧૪ મી સદીમાં — અબ્દુલ વસક)

‘દક્ષિણ આફ્રિકાના બુદ્ધમાં લોડ’ રોબર્ટ્સ વડા સેનાપતિ તરીકે, ૮૫ વરસની ઉંમરે સક્રિય કામ કરતો હતો. તો મહાભારતના બુદ્ધમાં ૮૪ વર્ષની ઉંમરે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને ૨૫ હાંકે કે દ્રોણાચાર્ય ૮૫ વરસની ઉંમરે વિરલ યોદ્ધાની માફક બાણયુદ્ધ ખેલે એથી આપણને આશ્ચર્ય થવું ન જોઈએ.’ (સી. વી. વેલ)

આવી સ્વર્ગના બગીચા સુખી ન બળવાન લીધાંયુષી લોકોની ભૂમિની આજે શી દશ થઈ છે ? તેના બાળકોને પૂરવું ખાવાપીવાનું કે પહેરવાનું મજબૂર નથી, તેમ જ લોકો જેમ તેમ જીવે છે અને અકાળે મરી જાય છે. જે દેશ આધનસામગ્રી, શરીરસ્થપતિ અને સ્વરક્ષિતતા માટે હતા તે આજે પરાધીન દશામાં પડેલો છે અને તેની ગણના આજે પછાત દેશોમાં થાય છે. આ બાબતનું નીચેના આંકડા આપણને જ્ઞાન કરાવે છે :

દિંદના લોકોને પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવવા માટે આજે કેટલું યોગ્ય મળે છે ?

દરેક દિંદની સંસ્થા

	મળે છે	મળતું જોઈએ
ખેતર	૧૮૦૦ ફેવરી	૨૮૦૦
દુધ	૪ લોટ	૫૦
કાપડ	૧૬ યો. લા	૫૦

જેવી ખેતર દુધ અને કપડાની બેચ પડે છે, તેવા જ રહેણાંણની હાડમારી છે. શહેરોમાં ગંદકીવાળાં કેટલાક ધરો તો ટોરને રહેવા લાયક પણ હોતાં નથી અને થોડા પગલાઓ વાદ કરતાં, મોટા ભાગનાં મકાનોમાં બાળ્યે જ જન્મી રહ્યાં ૧૦૦ યો. ફૂ. જગ્યા મળે છે. ગીચ વસ્તી એ તો શહેરોનું દુષણ જ છે. ગામડાંનાં ધરોમાં આજુ-બાજુની મોકળાશ હોય, પણ ધરોમાં તો બાળ્યે જ મોકળાશ હોય છે એ ધરો હવા ફળતર અને સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ રહેવા લાયક તો નથી જ હોતાં. આ સ્થિતિમાં — અજ્ઞાન અને દારિદ્ર્યના પ્રાધાન્યમાં — રોગો ધર ધાલે અને મરણપ્રમાણુ ઘોંસું રહે, બાળમરણુ ધણું યાવ અને આયુષ્યમાન યોગ્ય રહે એમાં શી નવાઈ ? તે કેટલું છે અને કેટલું હોવું જોઈએ તે — આદર્શ તરીકે નદિ પણ

બીબ દેશની સરખામણીમાં — સામાન્ય રીતે કેટલું હોવું જોઈએ તે જુઓ :

	હાલની સ્થિતિમાં	કેટલું છે ?	સામાન્ય રીતે કેટલું હોવું જોઈએ ?
જન્મપ્રમાણુ દર દબરે	૩૪.૫	૨૦	
મરણપ્રમાણુ ”	૨૨.૪	૧૫	
બાળમરણુ દર દબરે જન્મે	૨૦૦	૫૦	
સરસરી આયુષ્યમાન વરસ	૨૭	૬૦	
જન્મ દીઠ વાર્ષિક આવક રૂ.	૫૬	૧૦૦	
લગભગ વાંચના પૂરતી કેળવણી દર્જા	૧૨	૧૦૦	

આ રીતે કેળવણી, આરોગ્ય, ઉદ્યોગો, દરેક બાબતમાં આપણે પછાત છીએ. આપણી જન્મ દીઠ આવક એટલી ઓછી છે કે તેમાંથી બાળ્યે જ જીવનનિર્વાહ ચલાવી શકે. હતાં આપણે છતીએ છીએ તેનું કારણ તો એ છે કે, તાત્કાલિક મરી જઈએ એટલું બધું યોગ્ય આપણને મળતું નથી અને જે થોડું મળે છે તેમાં દિંદની આગ્રાદવા અને સુચનાસપ્થ દેવ કેટલીક પૂર્તિ દરે-છે. પણ આ દેશમાં અવારનવાર કાકલુ રોગો ફાટી નીકળે છે અને લાખો લોકો તેના ભોગ બને છે, તથા પ્રભવી શારીરિક શક્તિ બિતરી ગઈ છે અને આયુષ્યમાન ધણું ધટી ગયું છે, તે દીવા જેવું છે.

આપણા ખેડેતા એ દેશની યોદ્ધામાં મોટી શક્તિ ગણાય. તેઓ પણ આજે બિદલ દશામાં છે. તેમની સ્થિતિનો ખ્યાલ નીચેના આંકડા ઉપરથી આપો :

	સામાન્ય ધોરણે	કેટલું છે ? કેટલું હોવું જોઈએ ?
ખેત દીઠ જમીન	૩ એકર	૧૫
રેવું	૧૦૦ કરોડ રૂ.	૦
એકર દીઠ ખાદ્ય ધર્મ	૧૬૦ રતલ	૧૮૦૦
” ” ” કાંચર	૮૦૦ રતલ	૨૪૦૦
” ” ” રોરડી	૧૦ ટન	૪૦
” ” ” કપડો	૬૮ રતલ	૩૦૦
૧૫૦૦ હિપ્પન રોબર્ડ	૧૫ રતલ	૧૦
(ફૂજીયો રોર દીઠ)		
પીત્તી જમીન	૨૨૫ દર્જા	૫૦

જમીન અને દુધનો ધણી આવી સ્થિતિમાં છે તેનું કારણ શું ? છેલ્લાં સો વરસમાં દુનિયાના બીબ દેશો આગળ વધ્યા અને આપણે કેમ પાછળ રહ્યા ? અકબરના વખતમાં એક રૂપિયાના ૪ મજૂ ધર્મ અને ૮ મજૂ બાબતી મળતી, તેને જલદે આજે ૫ રોર ધર્મ અને ૭ રોર બાબતી કેમ મળે છે ? અકબરના વખતમાં ખાખાખોરાગીની વસ્તુઓના જેટલા ભાવ હતા તેના કરતાં આજે આઠ ગણા કે તેથીય વધારે ભાવ કેમ છે ? અરે ! ૧૯૩૫ ની

સરખામણીમાં આને ત્રણ ગણા ભાવ કેમ છે? પુરુષનું કારણ હોય તો પુરુષમાં પડેલા દેશોમાં તેટલા ભાવ કેમ નથી વધ્યા? ખ્રિસ્ત ઇશ્વર અમેરિકામાં સવાયા કે દોડા બાવ કેમ થયા છે? હિંદમાં મોટાનો કુચારો છ અણુ થયો અને ત્યાં દોડ કે બે ગણા બ કેમ થયો?

આ પ્રશ્નોનો જવાબ શોધીએ તો એક બ કેમ છે અને તે એ કે, આપણા દેશમાં આપણે પરત્વ જીએ; સ્વતંત્ર દેશો પોતાની પ્રભુતા દિલની દિલ્લે જેને વ્યવસ્થા કરી શકે છે તેવી આપણે કરી શકતા નથી. તેથી બ આપણે ત્યાં બિનજરૂરી કેટલાંક વસ્તુઓ ખર્ચ્યા થાય છે અને જરૂરી ખર્ચો પર કાપ મુકાય છે. આના થોડા દાખલા નીચે:

કેટલું છે? કેટલું હોવું જોઈએ?

લકડી ખર્ચ	સરકારી ખર્ચના ૨૫ ટકા	૧૦
મોટા અમલદારોના		
ખાદા	બજારી આવકથી ૬૧૦ ગણા	૧૦૦
કેળવણીના ખર્ચ	બજારી દીઠ	૧ શ. ૩૦
દવાખાનાની સગવડ	દાખરા દીઠ	૬૦૦૦ માણસો ૫૦૦

વિકલપાસ દોહારી

‘એ’ અને ‘તે’

‘એ’ અને ‘તે’ના ઉપયોગમાં કાંઈ ફેર કરવો જોઈએ કે એમ તેમ વાપરી શકાય? એક વાર મારા એક લેખ તપાસતાં બાંધીજીએ તેમાં બિચાર કેહાણે મારા ‘એ’નો ‘તે’ કરી નાંખ્યો હતો. મેં એમ માન્યું કે એમના કાનને ત્યાં ‘એ’ સાથે નહિ લાગ્યો હોય તેથી તેમ કહ્યું હશે. એ વિષે મેં એમને તો કહી પૂછ્યું નથી, પણ ત્યારથી એ પ્રશ્ન મારા મનમાં ઊઠ્યા હયાં છે. કાકાસાહેબ તથા કેટલાક ‘અસલ’ ગુજરાતી લેખકોનેયે ખૂબાં તેમણે તે બંને અનેકરૂપે વાપરી શકાય એવો મત આપ્યો.

પણ મને એમ બાસે છે કે ‘એ’, એ ‘આ’ અને ‘તે’ની વચ્ચેનું રૂપ છે. હિંદી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં જ્યાં ‘આ’ બ વાપરવો પડે છે, તેવી ઘણી જગ્યાએ ગુજરાતીમાં ‘આ’ ‘આમણે’ વાપરવાની રિત નથી. તેવી જગ્યાએ ‘તે’ નહિ પણ ‘એ’ વાપરવો યોગ્ય ગણાય. કેટલીક વાર ‘આ’ વાપરવો કે ‘તે’ વાપરવો, તે વિષે શંકા જેવું હોય, ત્યાં પણ ‘એ’ વાપરવો જોઈએ. પણ જ્યાં ‘પેલો’ એટલે કે હિંદી, મરાઠીમાં ‘તે’ બ વપરાય એમ હોય, ત્યાં ‘તે’ વાપરવો જોઈએ. એક વાર પ્યાનમાં લેવા જેવી ડાકે, ‘આ તો દારૂં સર્વનાથ તરીકે ગુજરાતીમાં ઘણું થોડા ઉપયોગ થાય છે. દારૂંક વિશેષણ (‘આ માણસ’) કે ક્રિયાવિશેષણ (‘આ ચાલ્યો’) તરીકે બ વધારે થાય છે. દારૂંક સર્વનાથ તરીકે, જ્યાં બીજા ભાષાઓમાં ‘આ’ (જદ, દા, ફગ્) વપરાય ત્યાં આપણે ઘણુંખડું, ‘એ’ વાપરતા થઈ ગયા છીએ.

બિચાર દાખલા આપું.

સરકારી તંત્ર સાચી રીતે પ્રભુત્વીય હોય તો બ આવી ઊભી ફર થાય; અજ્ઞાનોના નાશ થાય અને પ્રભુ-ઉપયોગી કાર્યોમાં પેશા ખરચાય; બેટી અને ‘દુહોનો આભાર’ થાય અને જીવન જીવવા લાયક બને.

પણ બધાય સ્વતંત્ર દેશોમાં પ્રભુતા બધા વર્ગોનું હિત જોવાય છે એવું હંમેશાં બનતું નથી. સામાન્ય રીતે સાચી સત્તા થોડા માણસોના બ હાથમાં હોય છે અને દેશની સંપત્તિના મોટા ભાગના ઘણી પણ થોડાક માણસો હોય છે. વિશેષમાં બે કંઈ સુખચેત્ત મનને મારે છે તે પછત દેશોને બોલે મેળવેલું હોય છે. આવા પરજોગી અને મર્યાદિત પ્રભુતાને પણ કંઈ અર્થ નથી, પ્રભુતા પ્રભુતા બધા વર્ગોના હિતમાં અને અંકુશ દેશ હોય અને સર્વોદયની દિશાણુ હોય તો બ તેથી ભાગ થાય અને સાચી પ્રગતિ થાય.

(ક) “આપણે આપણી રીત સુધારવી બ જોઈએ, ય વાત જમણે બારપૂર્વક કહી.”

અહીં હિંદી-મરાઠીમાં ‘એ’ની જગ્યાએ ‘આ’ બ વાપરવો પડે; અને ‘એમણે’ ને બદલે ‘આમણે’ (જ્ઞાતી-જ્ઞાતી) વાપરવો કે ‘તેમણે’ (જ્ઞાતી-ત્યાતી) તે સંદર્ભ પરથી કરાવવું પડે. માટે મને લાગે છે કે, પહેલી જગ્યાએ ‘તે’ ન વપરાય, અને બીજા જગ્યાએ સંદર્ભ માલુમ ન હોવાથી ‘એમણે’ વાપરવો ઇચ્છ; પણ ‘તેમણે’ બેટી નહિ કહી શકાય.

(ખ) “એક વાતનો નિકાલ આવી ગયા પછી તેની ફરી ફરી ચર્ચા કરવી નહિ.”

અહીં હિંદી-મરાઠીમાં ‘વસ્તુ-ત્યાતી’ બ વાપરી શકાય. માટે ગુજરાતીમાં ‘એની’ ને બદલે ‘તેની’ યાજવું ઇચ્છ.

(ગ) ‘ક’વાણું વાક્ય આમ પણ લખી શકાય : “આપણે આપણી રીત સુધારવી જોઈએ, જમ ય એમણે બારપૂર્વક કહ્યું.”

અહીં સારું સમજીએ કે ‘એમ/એ’ ને બદલે ‘આમ/આ’ પણ મૂકી શકાય. માટે અહીં ‘તેમ/તે’ વાપરવા ઠીક નથી.

(ઘ) ધારો કે શંકર અને વિધુ એક બ કામ માટે કમેનવાસે છે. શંકરને પહેલાં કંઈક આશા અપાઈ હતી, પણ પાછળથી વિધુને પસંદ કરવાનો વિચાર થયો. શંકર જગ્યા બેળવવા ચોરડા બહાર ઊભો છે. ચોરડામાં બે જણ વચ્ચે નીચે મુજબ વાત ચાલે છે :

• ગુજરાતીમાં હિંદી-મરાઠીમાં, વદ-તે બોલે છે, એ બોલે છે.

એક — આપણે તો વિદ્યાને જ પસંદ કર્યો છે ને ?
બીજો — હા, પણ હવે જાન થો જવાબ આપવો ?

એક — અને પાછા જવા કહી દો. અને કહો કે પહેલા તમારે મટિ વિચાર લેવો ખરી, પણ હવે વિચાર બદલાવો છે.”

અહીં ઉક્તિ વાક્યમાં ‘એને’ ને બદલે ‘તેને’ વાપરવો કે નહિ ? અને લાગે છે કે ‘એને’ વાપરવો વધારે યોગ્ય ગણાય, કારણ કે, ને ‘આ’ અને ‘તે’ બંનેનું કામ આપે છે, અને આ ઉકાલે સંકરને મટિ ‘આ’ સર્વનામ વાપરવું કે ‘તે’ એ વિષે વિકલ્પ થઈ શકે છે. હિદી-મરાઠીમાં આ ઉકાલે ‘એ-જાણ’ અથવા ‘એ-જાણ’ બને ચાલી રહે.

પણ ત્યારે શું હિદી-મરાઠીમાં તરબરો કરી આપણે

આંખની

સાદામાં સાદી આંખ અવસિયાની. અરે તેને આંખ કહેવી કે કેમ તે જ ન સમજાય. સૂર્યમંદરક કામથી જોવા જ કરાવે. આમ ફેરવો તેમ ફેરવો. તેની આંખ જરૂર જ નહિને, છતાં તે અજ્ઞાપણથી નાસી અધારામાં ભરાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પ્રકાશ અને અધારનો એ તફાવત તે બહુ કામથી ? બહુ ગોઠાકાઈથી બેઠે એ તો તેની આંખ આપણને ન જરૂર, પણ પ્રકાશનું બાન કરાવનારા (Sensory cells) બાનકોષ તેની આગળના અહીં તહીં વેરાયતા મળી આવે. આ જ તેની આંખ.

નહી તજાવમાં ઘોખીતા પથ્થર ચડવા હોય કે દોડાં પડવાં હોય એની આનુબાહ કેટલાંક ટપકાં નહરે પડે છે. એ દોડાં કે પથ્થર નીચે વરાઈ ભરાં આંખની નહરે ધણી વાર ચરે. તેમને આંખને ઉકાલે કાઢ્યાં ટપકાં હોય છે. તેને અવસિયા જેવા જ ભાનકોષ હોય છે અને એ કોષની આનુબાહ ફરતું કાણું ચક્રકુંડ હોય છે. એ એટલું નાનું હોય કે આપણને ટપકું જ દેખાય. આટલી સાદી કામમતી તે જાતને દિશાનું બાન યાચ છે. અને તેથી જ અધારી જગા રોધવાનું તેમને સરળ બને છે.

Sea snail (દરિયાઈ ગોઠગણ) માં આંખની રચના કંઈક વધારે સારી છે. તેના માથામાં ખાંડો હોય છે અને તે ખાંડામાં યજ્ઞ ભાનકોષો હોય છે. અને ખાંડાની બાનુઓ બધી બાનુઓથી કાળી. Haliois (farsbell) માં આંખ એવી જ હોય છે. ફક્ત ખાંડા, જોડા ગોખલા જેવા, અને કંપકુંડાં બિંદુ સાંકડું.

ઉદ્ભવાળા દેશોની રોધ માણને મોટા લોક ઉપર ફરી. પણ ફરતે એ રોધો વહેંચે કહેવેલો. તેણે એક ટપકાં (Pearly nautilus) આંખમાં તેને જ ઉપયોગ કરી નાખ્યાં. આ ટપકાં આંખમાં એક પેટી અને તેમાં ખારીક ઉદ્ભ, પેટીને તળિયે (Retina) દષ્ટિષ્ટ અને તેના ઉપર પથરાયેલા ભાનકોષ. વિકાસક્રમની દષ્ટિએ આ આંખ

એ-તે માં નિર્ણય કરીશું ? અને એ ભાષાએ ન આવડતી રોધ તેણે શી રીતે નિર્ણય કરેલો ? હું નીચેના નિયમો સ્વયં હું :

(૧) જ્યાં કાનને અડતું લાગે છતાં ‘આ’ કે ‘આ’નું રૂપ વાપરી સમય એમ હોય ત્યાં ‘એ’ વાપરવો.

(૨) જ્યાં ‘આ’ અને ‘તે’ બંને વાપરી સમય અથવા ક્યો વાપરવો તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ હોય, ત્યાં પણ ‘એ’ વાપરવો.

(૩) જ્યાં ‘આ’ ન જ વાપરી સમય તેમ હોય ત્યાં ‘તે’ જ વાપરવો.

(૪) ‘એનું-તેનું’ ‘એટલું-તેટલું’ વિષે પણ આ જ નિયમો સમજવા.

૮-૪-૪૪

દિ. ૫૦ મ.

ઉત્ક્રાંતિ

ખૂબ આગળ વધેલી અણુાય. છતાં તેમાં ઘણી ખામી હોય છે. સાંકડા કાખામાંથી જતા પ્રકાશ બહુ ઓછો હોય. એટલે જ છબી આંખમાં પડે તે બહુ ઝાંખી હોય. એટલા કદિ તે દોડાંમાફર ઉદ્ભવાળા દેશો વાપરતા નથી. અને દોડાંમાફરને સતોષ ન થાય એવા સાધનથી ફરતને કંઈ સતોષ થાય ? આંખનું ઉદ્ભ મોટું કરે તો દષ્ટિષ્ટ ઉપર બંધિને ઉકાલે પ્રકાશનું ઘાણું જ પડે. એટલે ઉદ્ભ ઉપર ઉપર ઉપર કંઈક કરવાનું બાકી રહે. એ ઉદ્ભમાં બાહ્યોગ કાચ (Convex lens) મુકેલા રહ્યો. જો આમ બને તો વધારે પ્રકાશ આંખમાં જાય અને તેથી છબી સારી થાય. માણસનું જન્મી તે પહેલાં જ ફરતે ‘લેન્સ’ની રોધ કરેલી અને તેના આંખમાં ઉપયોગ કરેલા.

દષ્ટિષ્ટ ઉપર છબી પડે તો જ દેખાય. અને ‘લેન્સ’માં મુકેલી. આને પાસે ચીનેલી છબી બહુ જ બહુ અંતરે પડે. આને તોડ કેમ લાગે ? આ માટે લેન્સ અને દષ્ટિષ્ટ વચ્ચે અંતર ઓછું વધુ થાય તેમ કરવું રહ્યું, અંતર તો આંખની લેન્સ ઓછીવતી ગોળ થઈ જાય એવી કરાગત કરવી રહી, ફરતે બંને રીત અજમાવી.

દોડાંમાફરના દેશો માફક ફોક્સ ગોઠવવા, લેન્સને આંખીપાછી ખસેડવાની કરાગત કેટલાંક માણીઓની આંખમાં હોય છે. દેહકાની આંખ એવી જ હોય છે. માણસની આંખતેવી નથી. તે બીજા પ્રકારની છે. તેમાં લેન્સની ગોળાઈ અંતર વધતા બેઠવાની વસ્તુના અંતર, પ્રમાણે ઓછીવતી થાય એવી ગોઠવણ છે. આંખની આવી ગોઠવણને મેળવ-રશ્મિ (Accommodation) કહે છે. આ શક્તિ આંખ ગુમાવે ત્યારે અજમાવી નહર પડે છે.

આંખનો આ વિકાસક્રમ તપાસીએ ત્યારે આપણને સહેજે સમજાય કે, કેટલી પણ મોટું કામ પહેલે જ પ્રયત્નને બિલકુલ નથી, થોડો થોડો મુશ્કેલ વધારા કરતાં જ કામ સંપૂર્ણતા થાય છે. ફરતે પણ તેથી પર નથી.

અસીલાહ આંખી

યુદ્ધોત્તર કેળવણીની સારજન્ટ યોજના

દુનિયામાં હાલ ચાલતા પ્રવાહનું અનુકરણ કરીને, હિંદી સરકારે યુદ્ધ પછીની યુવર્ધનનો વિચાર કરવા માટે એક ખાસ જોડણી છે અને રસ્તા, રેલવે, ખેતી જેવા છૂટક છૂટક વિષય ઉપર યોજનાઓ થઈ છે. તે પ્રમાણે કેળવણી માટે પણ પ્રખ્યાત કેળવણી સલાહકારી મંડળે એક યોજના ઈ. સ. ૧૯૪૪ના નવન્યુઆરીમાં બહાર પાડી છે. તેના મુખ્ય પ્રયોજક હિંદી સરકારના કેળવણી વિષયક સલાહકાર શ્રી. બેન સારજન્ટ હોવાથી તે સારજન્ટ રિપોર્ટ તરીકે ઓળખાય છે. તે રિપોર્ટ દેશ પરદેશમાં કેળવણીકારોનું સારી પેઢે ધ્યાન ખેંચે છે તે યોગ્ય છે. કેળવણીની દૃષ્ટિએ તે ૩૦૦ પાનના નાનકડાં રિપોર્ટમાં યોગ્ય વિચારો ભરેલા છે.

હિંદી દૃષ્ટિએ કેળવણીના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોનો વિચાર કરી જુદા જુદા કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તેનો કેવી રીતે અમલ કરવો તે પણ આ રિપોર્ટમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. આ રીતે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ તે રિપોર્ટ કેળવણીમાં રસ લેનાર દરેક હિંદીએ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

કોઈને પણ મહેનત ખૂંચે એવી તે રિપોર્ટની મહત્ત્વની બાબત એ છે કે, તે આખી યોજનાનો અમલ કરવા માટે ૪૦ વરસની મુદત બતાવી છે. આમ લગભગ એ જમાના સુધી હિંદીમાં કેળવણી રાષ્ટ્રવ્યાપી કરવા માટે રાહ ભેલી પડે તે કોઈ પણ રાષ્ટ્રપ્રેમી હિંદીને પાસે નહિ. દરેક હિંદી એમ જ ઇચ્છે કે, રશિયા જેવા દેશોએ થોડા સમયમાં થોડાની પ્રભુતાથી નિરક્ષરતા નાબૂદ કરી અને કેળવણી રાષ્ટ્રવ્યાપી કરી તેમ હિંદીમાં પણ થવું જોઈએ. તે માટે નાણાં વ્યયેની ને મુશ્કેલી હોય તેનો રસ્તો કરવો જોઈએ. હિંદુ દેવતાનું હોય તો લોકમત સંગઠિત કરીને તેનો રસ્તો અવરલ કાઢે, પણ આજની પરિસ્થિતિમાં જેવી સ્થિતિ દેશમાં પ્રવર્તે છે તેનો ખ્યાલ કરીને રિપોર્ટના ધડબેચાએ તેનો વિચાર કર્યો છે. તેમને નાણાંની મુશ્કેલી લાગે છે. તે ઉપરાંત કેળવણી માટે જરૂરી શિક્ષકો અને ગ્રેન્ટ પણ જલદી તૈયાર ન થઈ શકે એમ તેમને લાગે છે. ઉતાવળ કરવા જતાં ગોચર શિક્ષકો નહિ મળે અને કેળવણીનું ધોરણ બગડી જશે એમ તેમને લાગે છે. આમાં કેટલુંક તરવાસ છે. પણ તે માટે લગભગ અડધા સૈકા સુધી રાહ ભેલી પડે તો તે અશક્ય છે. કેળવણી માટે જરૂરી નાણાંને કેળવણી સરકાર જરૂર કરી શકે છે. લોકર માટે હાલ લગભગ ચાર અબજ રૂ.નું વાર્ષિક ખર્ચ કરી શકે છે તેા યુદ્ધ પછી પારે તેા કેળવણી રાષ્ટ્રવ્યાપી કરવા માટે તેટલા જ નાણા ખર્ચવા શકે છે. શિક્ષિત લોકોને જરૂરી તાલીમ આપીને યોગ્ય શિક્ષકો પણ થોડા સમયમાં તૈયાર થઈ શકે છે અને તેમ છતાં આદર્શ શિક્ષકો તૈયાર ન થાય તેા ચોખ્ખો વરસ સુધી રાહ ભેલી તે કરતાં, બનવી તેવારી કરીને રાષ્ટ્રવ્યાપી કેળવણીની તાત્કાલિક યોજના કરવી તે

યોગ્ય છે. તે માટે ૧૦થી ૧૨ વરસનો સમય પૂરતો મળેલા જોઈએ.

નાણાંની વ્યવસ્થાને અંગે માંથી છ તેા કહે છે કે, આપણે કોયો દ્વારા કેળવણી આપવી જોઈએ અને તે રવાનગી થોગી જોઈએ. આ તરીકે દેશમાં બીજી રીતે રાષ્ટ્રવ્યાપી કેળવણી આપવી મુશ્કેલ છે. તેમાં દેશની સમગ્ર છે અને કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ કંઈ ખોટું નથી. બલકુલ લાભ પણ છે. રિપોર્ટના પ્રયોજકો ઉદ્યોગ દ્વારા - પ્રાચીન દ્વારા - કેળવણીમાં માને છે, પણ રવાનગી કેળવણીમાં માનતા નથી. તેને અંગે તેઓ નીચે પ્રમાણે લખે છે:

૧. 'વિવાદોમાં ને વસ્તુઓ બનાવે તેના વચ્ચેથી કેળવણીનું ખર્ચ નીકળી શકે' એક એ વિચારને બેઠું રચીકારી શકવું નથી કોઈ પણ પ્રકારની કેળવણીમાં બને તેમ કરીને નીચલાં પાસાંમાં તેમ થઈ શકે કે યુવકોને એમ બોલને લાગવું નથી. બહુ બહુ તેા એટલી જ આશા રાખી શકાય કે કિયામતક કામને અંગે જરૂરી શાખો વગેરે ખર્ચ તેમાંથી નીકળી શકે' (પા. ૮)

૨. 'કોઈને ખાતરી થઈ છે કે, થઈ યોજનાના વિધોર્ધના કામમાંથી શાખાનું ખર્ચ કાઢવા સંબધી ને આશા સંખવામાં આવી છે તે પૂરી થાય તેમ નથી. કોઈ સંભોગમાં ને આશા કયો તેમ કોય તેાપણ ને કેળવણીને લોગે થશે આમ મુશ્કેલ કેળવણીને લોગે તેમ કરવા બોલે ઇચ્છવું નથી આથી બોલને અનિષ્ઠાએ એવા નિર્ણય પર અભાવ જાય છે કે, હિંદીમાં ને યોગ્ય કેળવણી પામલ કરવી હોય તેા બીમ રેશની આલક હિંદને પણ તે માટે પૈસા ખર્ચવ જોઈશે.' (પા. ૯૮)

સિદ્ધિ દિ'દમાં હાલ એકંદરે ૩૦ કરોડ રૂ. (૧૯૪૦-૪૧) જુદા જુદા પ્રકારની કેળવણી પાછળ ખર્ચાય છે. તેમાંથી કુલ ૧૭૫ કરોડ રૂ. સરકાર ખર્ચે છે. તે રકમમાં જરૂર અનેક મણેા વધારી કરવા પડશે. પણ ગરીબ હિંદને જુદી જુદી અનેક પ્રકારની રાષ્ટ્રના ધડતર અને ઉત્થાનની યોજનાઓ માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચવા પડશે, તે બધાને ખ્યાલ કરીને કેળવણીની યોજના પણ થવી જોઈએ અને તે દૂંક સમયમાં થઈ શકે તેવી હોવી જોઈએ. કરોડોની રકમમાં ખર્ચવા બતાવીને જમાનાઓ સુધી કેળવણીની યોજના લખાવવી તે યોગ્ય નથી. આમ સુધી સરકાર તેમ જ કયું છે. ૨૭૦ ગોખલેને વાર્ષિક ૪૦ લાખ રૂ. જેવી નજવી રકમની નેગવાઈ કરી આપવાની પણ નાં પાડી હતી. હાલ રાજ્ય કરોડ જેવી રકમ તુરત કાઢી આપવાની સરકાર ના પણ પારે. તે વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ મુશ્કેલ પણ હોય. એકલી કેળવણીની યોજનાની દૃષ્ટિએ મુશ્કેલ ન હોય તેા બીજી રાષ્ટ્રીય યોજનાઓનો ખ્યાલ કરતાં મુશ્કેલ લાગે, એટલે થોડા ખર્ચમાં જલદી અમલ થાય તેવી યોજના કરવી જરૂરી છે. અને વિચારથી પાસેથી બચાડ કર્યા પિનાં, કુશળતાપૂર્વક કામ કરાવવા જતાં કેળવણી કમળી જશે એ તેા જમાનાઓથી નમીલી

પુરતક્રિયા કેળવણીમાંથી બિન્ને થયેલો બ્રમ છે. વ્યવહારથી અતિરિક્ત ગણિત ગણતું અને વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને બાળા શીખવાં, એમાંથી જ કેળવણી મળે છે એનો બ્રમ હાલ પ્રચલિત છે. એટલે કુશળતાપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક કામ કરતાં કરતાં સાચી કેળવણી નહિ મળે એવું કેટલાકને લાગે છે. પણ હાલની કેળવણીથી બાળકો અચવિચુઅ ચઈ નય છે તેને બદલે અમપ્રેમી યરો તોપણ દેશને અને વ્યક્તિને લાભ જ થવાનો છે, એમ માનવું જોઈએ. તેથી હાલની કેળવણી કરતાં માણસ, યુગશાનના એક કેળવણી-કારનાં શબ્દોમાં, ‘વધારે જાણ નહિ નીવડે’ એટલું તો યોક્ત્વ રહી શકાય. તેનો અર્થ એ નથી કે, બાળકો પાસેથી હાલ ઉપરાંત વેતનું કરાવવું જોઈએ અને કોઈ પછી રીતે શાળાનું જગ્યાં તેમની મનસ્વીમાંથી કાઢવું જોઈએ. તેનો અર્થ એટલો જ છે કે, પુરતક્રિયા શિક્ષણ પાછળ વધારે પડતો સમય આપવાને બદલે ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં વધુ સમય આપવો જોઈએ અને તે દરમિયાન જુદા જુદા વિષયોની

વ્યાવહારિક કેળવણીની સાથે જોડીને, બાળકોની પાસે સમજાપૂર્વક કુશળતાપૂર્વક કામ કરાવવું જોઈએ. એમ કરવાથી બાળકોને કામ કરવાની ટેવ પડશે; તેઓ નકામી અર્થહીન વાતો નહિ કરે કે પુસ્તકો વાંચીને પડયા નહિ રહે, શિક્ષણ દરમિયાન શાળાના અર્થમાં યોગ્ય કાળો આપશે; અને શિક્ષણ દરમિયાન મેળવેલી કુશળતા અને જ્ઞાનથી, ભવિષ્યમાં પોતાનો આપદાદાનો ધંધો કે પોતે પસંદ કરેલો ધંધો ઉભળશે. આવો કંઈક ખ્યાલ વધારે કેળવણીના છે તે કેળવણીની દૃષ્ટિએ કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ અયોગ્ય નથી.

રિપોર્ટની આ એક એ બાબતો અને બીજી પરચૂરણ કેટલીક વિષયો બાદ કરતાં એકંદરે તે રિપોર્ટની વિચારણા, ઉપર જણાવ્યા મુજબ, કોમલી છે એમાં શંકા નથી. તેમાં કંઈવાં કેટલાંક વિધાનો અને વિચતવાર બહામણો સંધરવા જેવાં છે, તે વિષે હવે પછી વિચારવું.

—શાહ

વિહલકાસ કોઠારી

સ્વાધ્યાય

યોગનો તત્ત્વ-૨

અથા અંકના લેખમાં અંતે એક ગ્રન્થ પૂજીને અટકયા હતા:—ચિત્તની વૃત્તિનું લક્ષણ જ ને બેઠકયા કરવું એ હોય, તો તેથી નિરોધ એટલે શું? તેમાં વફતોબ્યાધાત આવતો નથી? ને બની જ ન શકે એમ કહ્યું પછી તે બનાવવું એમ કહેવા જેવી વાત એ તો થઈ. એટલે જો ચિત્તવૃત્તિ બેઠકયા જ કરે એમ કહેા, અને યોગ એટલે તેમનો નિરોધ એમ હોય, તો એ વચ્ચે મેળ ક્યાં?

અને બીજો પ્રશ્ન એ ઉઠાવ્યો હતો કે, જો એવું શક્ય પણ માનીએ તોપણ ચિત્તપ્રકૃતિથી વિરોધી લાગતું એ કામ કરવાની જરૂર શી?

આ બે પ્રશ્નો જ ખરું જોતાં આખા યોગશાસ્ત્રના મૂળ પ્રશ્નો છે. અને એની પરિપૂરી સમજ આપવામાં જ યોગ-શાસ્ત્રનો મોટો કાળ ખરો થાય છે. આ સમજાવવા માટે તે શાસ્ત્ર ચિત્તનું સ્વરૂપ, તેના ધર્મો, તેના ઘટકો, તેની સક્રિય વગેરે માનસશાસ્ત્રીય પ્રશ્નો વિચારે છે. પણ તેટલું એ માટે પૂરતું નથી; તેથી ઈડે બેતરીને યોગશાસ્ત્ર આ જડ અને ચેતનના સમાજ વ્યાપારનું પ્રશ્નકરણ કરી બતાવે છે અને માનવચિત્ત એ આખા સંસ્કારકને હઈ રીતે વિષય દે છે અને તેમાં કેવી રીતે ને શા માટે પોતાનું કામ કરે છે, તે બધું ધરાવી બતાવે છે.

યોગશાસ્ત્રનો આ કાળ તેની ફિલસૂફીનો કાળ થયો. એ દૃષ્ટિએ જ તેથી તેને યોગ-સ્પર્શન કહેવામાં આવે છે. પરંતુ તે કેવળ ફિલસૂફી નથી; તે ખરેખર તો સાધનાનું કે પુરુષાર્થનું શાસ્ત્ર છે. વિજ્ઞાનમુખ સાધના હઈ હોવી જોઈએ એ બતાવવા માટે જ તે આ ફિલસૂફી-ભાગને ઉઠે છે; અને એના પાયા ઉપર સચોટ સાધના-માર્ગ બતાવે

છે. તેથી કરીને, મનુષ્યે પોતાના જીવનને સાર્થક કરવાતે માટે શું કરવાનું છે, મનુષ્યનું ધ્યેય શું છે, તે બતાવીને તેની પ્રક્રિયા પણ તે યોગ આપે છે.

આને માટે યોગશાસ્ત્ર ઉપરના પોતાના શાસ્ત્રીય અન્વેષણનો આધાર લઈ, એ પોતાની ફિલસૂફીના પાયા ઉપર, માનવઉદ્યમની મૂળ આકાંક્ષાઓ અને તેની પ્રકૃતિનું આધુનિક ઘટવર પણ વિચારે છે. અંતે એમાંથી હઈ રીતે વર્તતાં તે સફળ થઈ શકે તેનો આશ્ન દોરે છે.

આ શાસ્ત્ર બતાવવો એ જ ખરેખર યોગ છે. એનું જ નામ યોગ છે, એ આપણે જોઈ ગયા.

અને એ યોગનું સ્વરૂપ એ છે કે, ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવી જોઈએ. પ્રશ્ન એ છે કે, જો ચિત્તની વૃત્તિ બેઠકયા જ કરતી હોય તો તે રોકાય ખરી? અહીં આગળ રોકવાનો અર્થ એવો કરીએ કે, સહાકાળને માટે, તો તો કહી દઈએ કે, એ અશક્ય છે; ચિત્તપ્રકૃતિના ધર્મથી જ એ તો વિરુદ્ધ છે. પરંતુ અસુખ દર્મે, અસુખ કાળ, અસુખ પ્રયોજનને સાડુ તેમને વાળવી, કેળવવી, રોકવી, એમ હોય તો એ અશક્ય નથી. બદલે યોગશાસ્ત્ર એ જ કરવાનું કહે છે; એ જ એનું પ્રયોજન પણ છે.

એક દાખરો દો — એ જ પાણીની સપાટીનો. પાણીનો સપાટી પરનાં મોઝાં સહાકાળ બેઠે છે; પણ આપણે કહી શકીએ છીએ કે, તે બધાં એક રિધર અને આત્યંતિક સપાટ અવસ્થામાંથી ઉપર જ ઊઠ્યા કરે છે. આ અવસ્થામાં કયે દેખાવ નહિ, છતાં તે છે જ એમાં શંકા નથી.

* અગ્રહીના લેખને તે સ્લોક થાડ કરીએ —

મોક્ષાઁ ધ્યેયશુદ્ધિ ને સાધને યોગનિષ્ઠા;

ઉપરયે કમોઁ ડો ના, ધર્મનું એ જ લક્ષણ

અને તે ન જ દેખાય એવેય નથી. એક મોનું કલ્પો. તે ટાંચે પહોંચે છે; તે જ નીચે જતરે છે. નીચે જતરી ટાંચથી જલદી જગાએ ખાડામાં નત્તે છે આ જ ગતિએ દરતાં વચમાં તે પેલી આદર્શ સમાન સપાટ ભૂમિકામાંથી પસાર થાય જ છે. તે વિના મોનું સંભવી જ ન શકે. આનો સમય ક્ષણિક છે; પણ ક્ષણને માટે તે છે એમાં શંકા નથી. વિજ્ઞાનનાં વર્તમાન સાધનો વડે એને ભેડે પણ શકાય. અને એ પણ યાદ કરવું જોઈએ કે, એક જ રચાને એકસાથે બે મોનું નહિ બેઠી શકે.

ખીલે એક દાખલો લઈએ—સિનેમાનું ચલચિત્ર. બધી બાબતો આધારની અંદર, આત્મા જેવી જ્યોતસ્વરૂપ રીતે પડકા ઉપર પ્રકાશભૂમિ પારે છે. આ રીતિ સિનેમાની મૂળ ભૂમિકા છે. પરંતુ એને કોઈ ચલચિત્ર એપ્રુ જ કહેશે કે કહી શકે? કીવાની એક અને પડકા વચ્ચે ફિલ્મની પદી દોડવા લાગે, ત્યારે ચલચિત્ર થાય.

ફિલ્મની પદી અનેક ફોટાની તરંગમાળા જેવી છે. ક્ષણભર જો તે થોભે તો ચલચિત્ર પણ થોભે, એટલે કે તે ચલચિત્ર જ મટી નત્તે. થોભતી ક્ષણે પદીના જે ફોટા કીવાને દેખાડેલા હોય તે જ પડ ઉપર રિયર એક્ષપોઝી ભેગા મળે.

ફિલ્મની ફોટાવધી એક પછી એક ચાલે છે; કોઈ વ્યક્તિએ જે કોય આપણે કહી જ નથી જોતા. પણ એક પછી એક બેઠતી જ્વલિતે જોવાએ ફોટા સમગ્રપણે ચિત્ર ઉપર એક ચલ ચિત્રકથાની છાપ ભેગાંર ઉપર ઉત્પન્ન કરે છે.

હવે એક ફોટા અને ખીલે ફોટા એ બે વચ્ચે શું છે તે જાણીએ. એ બે વચ્ચે કોઈ જ ફોટા તો કોઈ ન શકે; ભાર મૂળ પ્રકાશભૂમિ, કે જેના ઉપર પેલી ફોટાવધી વિલસતી ચાલે છે, તે જ તે અંધકાળે હશે તે જ આવી સંધિરિયતિ કોઈ ચિત્ર તો નથી જ બતાવતી; એટલે કે આપણે કહી શકીએ કે, તે કાળે ચલચિત્ર નિરુદ્ધ થાય છે. અને એવા સતત ચાલતા નિરોધને લઈને જ ચલચિત્ર

શક્ય બને છે; નહિ તો કદમથી ચલચિત્ર નહિ બેપલ શકે. ફોટાવધીની પદીનો દરેક ફોટા સામાન્ય છબી જેવો રિયર છે; તેમાંથી પ્રકાશ અને ગતિ દ્વારા સિનેમાની સહિ બૂધી કરવામાં આવે છે.

ચિત્રની જ્વલિતું પણ આમ જ છે, તે પણ કહી એક સાથે બે-બેઠી નથી શકતી. તે બેઠે છે ચિત્રની જ મૂળ ભૂમિકામાં કે ન્યારે બીજી જ્વલિત નથી હોતી. -તે વખતે ચિત્રજ્વલિ નિરુદ્ધ જ હોય છે, જેમ સિનેમાની પદીના બે ફોટા વચ્ચેનો કાળ.

એટલે હવે વ્યાખ્યાને પેલા પ્રશ્નો ઉત્તર મળે છે. કે, ચિત્રની જ્વલિતેનું કલાણ કહી બંધ નથી થતું એટલે અર્થ? એ નથી કે તેમનો નિરોધ નથી થતો, બલ્કે, ચિત્રવ્યાપારમાં આવેલો ક્ષણિક નિરોધ જ્વલિત કલાણ પોતે જ ચોતરફ રહેલા છે, સદાકાળ નિરોધ ન થાય; અંત સદાકાળ ચિત્ર વ્યાપ્ત કરે એ પણ નથી સંભવ; જ્વલિત બે ચિત્રધર્મની સાથે જ જડાયેલા ધર્મ છે કે તે શક્ય. તે ધર્મનક્ષણે ચિત્ર જ્વલિત હોય છે; એટલે, બેઠતું ને શમતું, પાણું બેઠતું ને શમતું, એ જ્વલિતું શક્ય છે. તેથી કલાણ જેમ જ નિરોધ પણ ચિત્રનો સાર્વભૌમ ધર્મ છે, અંત કહેવામાં આવ્યું છે.

હવે બીજે પ્રશ્ન વધારે સ્પષ્ટ થશે; ક્યાં જોઈ રહેવું બીજો થશે. એ નિરોધ પણ વ્યાપ્તિય ચાલે જ છે, તો તે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રશ્ન શો? અતે તો તો થાય એ કોઈ પુરુષાર્થનું કામ ન રહ્યું.

અને ધારો કે, એ નિરોધ પુરુષાર્થથી મેળવવા હજીએ, તેપણ તેમાં પ્રયત્નન શું છે? કંઈમાં, નિરોધ દશ સદય છે જ તો તેને યોગ-સાધન દ્વારા મેળવવાનું કહેવામાં શો અર્થ રહેશે? એ?

આ પ્રશ્ન થોડાની વ્યાખ્યાના પ્રવૃત્તિ સૂત્ર પછીનાં બે સૂત્રોનો પણ વિષય છે. તે હવે પછી.

૧૩-૫-૧૪

-મગનલાઈ દેસાઈ

શબ્દોના વંશ

ધાતુસાધિત શબ્દો—૨

આપણા પ્રાચીન શબ્દશાસ્ત્રીઓમાં બે પક્ષ છે; એક પક્ષ વ્યુત્પત્તિવાદી અને બીજો પક્ષ અવ્યુત્પત્તિવાદી. વ્યુત્પત્તિવાદી પક્ષ શબ્દોનાં મૂળ ધાતુમાં માને છે. તે પક્ષ વ્યુત્પત્તિ શોધતી વખતે ધાતુને જ આજબ કરે છે અને શબ્દોનાં મૂળમાં રહેલા ધાતુને શોધી કાઢી શબ્દમાં 'આટલો ધાતુ-અંશ પ્રકૃતિ-અંશ અને આટલો બીજો અંશ એટલે પ્રત્યય અંશ' એમ શબ્દમાત્ર વિશે દષ્ટિ સંખીને પોતાના નાદને અનુસરે છે; વળી, જે કેટલાક શબ્દો એવા છે જેમાં 'આટલો ધાતુ-અંશ અને આટલો પ્રત્યય અંશ' એવું શોધી શકાય તેમ નથી તેવા અર્થવાત શબ્દ પ્રાચીન શબ્દોનાં અને આર્યભાષામાં પેટેલા અન્ય-

ભાષાના શબ્દોનાં મૂળ શોધવા પણ તે પક્ષ પ્રયત્ન કરે છે અને તેમાં પણ 'આટલો ધાતુ-અંશ અને આટલો પ્રત્યય-અંશ' એવું નિર્દેશ કરે છે કેતાં સાથે સાથે એ પક્ષ બે નિર્ણયને સંવંધ પ્રામાણિક રૂપે સ્વીકારતે નથી અને બીજા બીજા શબ્દોની સાથે જેમનાં મૂળ શોધવા અસાધ્ય છે એવા શબ્દો વિશે પણ કેવળ પ્રકૃતિ-પ્રત્યયની કલ્પના કરતી એટલું જ પ્રયત્નન એ નિર્દેશનું નહીં છે, એ સંવંધ સ્પષ્ટિત છે. ધાતુવંશ, લોકરૂઢિ અને શબ્દાર્થ એ ત્રણે વચ્ચે નવા વિશેષમાં વિશેષ સમાનતા હોય ત્યાં સંબંધનું મૂળ ધાતુમાંથી શોધવું સૂચા છે. પણ નવા ધાતુવંશ લોકરૂઢિ અને શબ્દાર્થ એ ત્રણે વચ્ચે સામ્ય ન નહીં ત્યાં પણ શબ્દોનું મૂળ શોધવા માત્ર ધાતુ તરફ

જ ભેટું એ સર્વથા યુક્ત નથી. અને આવે'રસલે અવ્યુત્પત્તિવારી પક્ષની દૃષ્ટિએ એવા અસહ્ય શોધવાળા પ્રાચીન શબ્દોને જ્યાં સુધી તેમની ખૂબી વ્યુત્પત્તિ ન જણાય ત્યાં સુધી એ અવ્યુત્પત્તિ ન કહેવા અથવા તેમનાં મૂળ શોધવા આર્યશાખાની વા અનાર્યશાખાની બીજી બીજી ભાષાના શબ્દોને એવા પ્રાચીન શબ્દો સાથે સરખાવી લેના મૂળનો પતા લગાડવો, એ એક જ માર્ગ ઉચિત્તત્તમ છે. આ રીતે મારી સમજ પ્રમાણે ભાષાના પ્રદેશમાં વ્યુત્પત્તિપક્ષ અને અવ્યુત્પત્તિપક્ષ એમ બંનેને અમુક અમુક અવેશ્યાએ સ્થાન છે.

અહીં ધાત્વર્થ, લોકરૂઢિ અને શબ્દાર્થ એ ત્રણે વચ્ચેની અધિકાધિક સમાનતાને નજર ઉપર રાખીને શાં હો સં નૂ અને તેને મળતા શું ભાષાના 'હોડું' ક્રિયાપદ તથા તે ઠારા નીપજનાં બીજાં નામેા વા ક્રિયાપદો વિશે દૃષ્ટિ વિચાર કરવાનો છે. શુંમાં હોય છે, હડું, હડો. હિંદીમાં હોતા હે, હવા, હોવા. અસહિયા અને બંગાળી ભાષામાં પણ 'હોડું' ક્રિયાપદનાં રૂપો છે પરંતુ તેનાં બધાં કદાદરણે આખી રહું એટલું બંગાળી અને મરાઠી અને આવડતું નથી. પરંતુ 'હોડવ' વગેરે ક્રિયાપદો એમાં પ્રચલિત છે એ અસંક છે. ગુજરાતી ભાષામાં 'હોય છે', 'છ' અને 'યાય છે' એ ત્રણ ક્રિયાપદો વધારે વ્યાપક છે અને તેમના અર્થમાં પણ એક તરતમતા છે, 'છ' ક્રિયાપદ કેવળ 'હવાતી'ને સૂચવે છે; 'યાય છે' ક્રિયાપદ હવાતી સાથે વિશેષ પ્રકારની ક્રિયાને બતાવે છે; અને 'હોય છે' ક્રિયાપદ ને સત્તા સિદ્ધ છે તેને બતાવે છે. 'ગાંધીજી મહાબળેશ્વરનાં' 'છ' એટલે તેઓ ત્યાં કેવળ વિદ્યમાન છે એમ એ વાસ્તવ્યું 'છ' ક્રિયાપદ સૂચવે છે. 'ગાંધીજીને અનુયાયી સત્યાગ્રહી યાય છે' એટલે 'જે અનુયાયી છે તે સત્યાગ્રહી યાય છે' એ રીતે સત્તા-હવાતી-સાથે એક વિશેષધર્મ તે અનુયાયીમાં બને છે 'ધર્મનાં ફળ મીઠાં હોય છે' એ વાસ્તવ્યું 'હોય છે' ક્રિયાપદ 'ત્રણે કાળમાં ધર્મનાં ફળ મીઠાં જ હોય છે એમને કહીને અજવાલ નથી' એમ સિદ્ધ સત્તાને સૂચવે છે. આ રીતે મારી સમજ પ્રમાણે 'છ' 'યાય છે' અને 'હોય છે'ના અર્થમાં એક વિશેષતા છે, એમ જાને લાગે છે. આ વિશે કોઈ શબ્દમિત્ર વિશેષ પ્રકાશ નાખશે તો નજર લાભ લઈશ. જગાં 'હોડું' ધાતુ મૂળમાં છે તેવાં ગુજરાતી ભાષાનાં બીજાં ક્રિયાપદો અને નામેા એ પ્રકારના છે: કેટલાકમાં આદિમાં 'હ' સ્તુતિ છે અને કેટલાકમાં આદિમાં 'ભ' સ્તુતિ છે. હોય છે, હંતો, હંતો, હવા (ક્રિયાપદ) હોવાપણું, હોનાર, હોનાર, હોનારત વગેરેમાં આદિમાં 'હ' સ્તુતિ છે ('હોનારત' શબ્દમાં 'હો' ધાતુ જણાય છે અને તેનો પ્રધાન અર્થ 'ભવિત-વદા' છે એમ મને લાગે છે.) આ નીચેનાં ક્રિયાપદો અને નામેામાં 'ભ' સ્તુતિ છે,

હડુંભવડું, અપડુંભવડું, સંખવડું, પ્રખવડું, પરાખવડું, પ્રખવડું, વિખવડું, ભાવડું-ફાવડું, વગેરે અનેક ક્રિયા-સૂચક શબ્દોમાં 'ભ' સ્તુતિ છે. ભવ, વિભવ, પરાભવ, સંભવ, પ્રભવ, પ્રયુ, વિભૂતિ, ભમ્બી, ભાવના, ભવ, ભાવ, સ્વભાવ, વિભવ, વૈભવ, વિભાવ, ભૂ, ભવન, ભુવન, ભૂમિ, ભાતુક, ભવાની, ભવિતવ્ય, ભવિતવ્યતા, ભાતી, ભૂત, ભવિષ્ય, ભવ્ય, અનુભૂતિ, સદાનુભૂતિ, ભવતું, પ્રભાવ, અનુભવ, અનુભવિયણું, હજભવ, ભમ્બા, ભવિક, ભવી, ભાવિક આ બધા શબ્દોમાં 'ભ' સ્તુતિ છે અને આ બધા શબ્દોમાં 'હો' ધાતુનો પ્રધાન અર્થ 'સત્તા' સર્વત્ર યોત્તયિત છે. જે શબ્દો ઉપર આધાર છે તે શબ્દોની સાથે બીજાં શબ્દોનો શોધ કરીને અનુભવગમ્ય, અનુભવસિદ્ધ, ભાવાત્મક, ભાવા-રોપણ, ભાવાર્થ, ભવસાગર વગેરે અનેક બીજાં શબ્દો બનતા છે.

આ રીતે જેમના મૂળમાં એક 'હોડું' ધાતુ છે એવા 'હ' સ્તુતિવાળા અને 'ભ' સ્તુતિવાળા અનેક શબ્દો નીપજેલા છે. એ શબ્દોમાંના કેટલાક હૃદ પછી છે, જેમ કે ભવ એટલે સંસાર, ભવ એટલે મહાદેવ, ભૂ એટલે જમીન વગેરે.

વેચરદાસ દોશી

૧. જુઓ હૈમપદપારણા પૃ. ૧ અંક ૬.

૨. જુઓ અભિધાન ચિન્તામણિ પૃ. ૧, બીજાં મહોક્તી ટીકા. ૩. આપણે ભાષામાં, પ્રાકૃતમાં અને સંસ્કૃતમાં 'વિષય' શબ્દ છે ('પ્રા' વિષય) ચાલેલા સમયથી આનો પદવર્ણ 'વિષય' આ રીતે થયેલો છે. 'વિ' એટલે વિનય 'ય' એટલે યતિ, અર્થાત્ પતિ નજ થયેલો એવી સી 'વિષય' કહેવાય. પરંતુ 'વિષય' એ પૃથક્કાર બસતર નથી લાગતું. બીજી બીજી ભાષાઓમાં પણ આ શબ્દને મળતા જ શબ્દો મળે છે:

ઉડાયુરોપિયન—Widb	લેટિન—Widwo
(કેલિપત)	ગ્રીક—Widawo
સંસ્કૃત—વિષ્વા	એકદં હાઇનર્મન—Widawa
પરશિયન—વેલા	ગ્રોડન' નર્મન—Wittwe
(ફારસી—વેલ)	વેલ—Weduw
લિયુનિયન (વ્દની મેલ)	એકદં ફીલિયન—Weduwo
—Vidova	એકદં ઉલિયન—Widewe
એકદં આલ્સિય—Fedb	ઉલિયન—Widow

(The Genesis and Growth of English p. 84).

આ બધાં શબ્દોમાં 'વિષય' શબ્દનાં જુદાં જુદાં ઉચ્ચારણો છે. એજ સમયનાં મટે જ આ બધાં રૂપો પ્રસિદ્ધ થતાં જ અહીં અભિધાન છે એ શબ્દોમાંના કેટલાં પણ શબ્દોમાં 'વિષય' નો એ અર્થ જાણ્યો કાઢેલો છે તે અર્થ નીચેનાં શબ્દો હોય તો 'વિષય' એ અનુરૂપિ વાળબી ગણાય અને એવો અર્થ ન નીચેનાં હોય તો એ ચાલે બતાવેલી વ્યુત્પત્તિ-કેલિપત ગણાય.

નવું વાચન

અમારી ઇન્દુનું શિક્ષણ — લેખકના. ગ. પરવર્ધના
અનુ : ગણેશરાવ લોકરી; પ્ર. પુસ્તકાલય ૨૦૦ સંઘ મંદળ,
વડોદરા. ડિ. ૩૧. ૨-૭-૦, પાન ૧૬૫૨૦૪

બાળકના જન્મથી માંડીને તે પુખ્ત કંચરે પહોંચે
છે ત્યાં સુધીના તેના જીવનનો વિકાસ શી રીતે થાય છે
તેમ જ તે વિકાસને તેનાં ગાત્રપિતા શરીરે સહાયબળ
થઈ શકે છે, તેનો સરસ ચિતાર આપતી લેખિકાની આત્મ-
કથાના પાયા હપર રચાયેલી આ એક નાનકડી કેળવણી-
વિષયક વાર્તા છે. લેખક પોતે શિક્ષણના એક પીઠ તરફ
છે અને પોતાની કન્યાને પોતાનાં કેળવણીવિષયક ચંતરો
અનુસાર ઉછેરવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન તેમણે ભરે છે. કેટલા
છે. દુબાઈએ એ કન્યા જીવનનીમાં પ્રવેશ કરવાની સાથે જ
ગુસ્તી અર્થ અને તેની માતા પણ આશય અવસાન પામી.
તેમ છતાં એ અંગત આપત્તિથી ભ્રમરેશ્વર ન થતાં લેખકે
પોતાના અનુભવનો નિઃશંક આ પુસ્તકને રૂપે જનતાને આપીને
તેને ઉપકૃત કરી છે.

કેળવણીના પ્રશ્નોને સમગ્રપણે વિચાર કરવામાં લેખકે
કોઈ પણ અંગત અધિક્ષા કે પૂર્વગ્રંથો આડે આવવા
દીધાં નથી, પણ દરેક વસ્તુનું વસ્તુનિષ્ઠ દ્રષ્ટિથી પરીક્ષણ
અને મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ને તેને આદે
વાર્તાની રીતીનું અવલંબન ક્યું? કોવાથી અનેક ગાન-
સાહ્યોય શિક્ષાન્તોનું આકલન સરળ અને સહેલું બન્યું
છે. બાલકાનસનું જ્ઞાન મેળવવા મારે આ પુસ્તક બહુ જ
ઉપયોગી છે અને તે બંદોબા પ્રમાણમાં વચ્ચાવા યોગ્ય
છે. કેવળ શાસ્ત્રીય શિક્ષાન્તરચના પુસ્તકથી આનું કામ
ભાગ્યે જ થઈ શકે. પેરેડેસોઝીનું “ગરૂં લોડાનું વાજકોને
શી રીતે કહેવું” અને રૂસોના “દાક્તરી” નું અનુકરણ અહીં
નજરે પડે છે; ફેર એ કે પહેલામાં શાસ્ત્રીયતા તરફ વધારે
એક છે, અધારે બીજાની બુદ્ધિની વચક અને જીવનનો અર્થ
જેવા મળતાં નથી.

બાળકનાં રહેલી સ્વતંત્રતાની વૃત્તિ અને તેની પ્રવૃત્તિ
પરાયણતા એ બે વસ્તુઓપર બાર દર્શને, કેવળ નિષેધાત્મક
નિયમનને લેખકે વખોડી કાઢ્યું છે. છતાં અમુક એક
પંથના અનુયાયીનો આશ્રય લેખકે બતાવ્યો નથી. રસેલે
જો નિરાશ્રયી વૃત્તિથી પોતાનું પુસ્તક લખ્યું છે તેવી જ
રીતે લેખકે આ પુસ્તક લખ્યું છે.

બુદ્ધિનિષ્ઠપણું તથા સારસારવિવેક પાને પાને
આપણને જોવા મળે છે. ક્યાંક લેખક પોતાની ચર્ચાઓનો
પણ એકસાર કરતા નજરે પડે છે. એકે છતાંમની બળતમાં
બતાવેલી નિબાલસતા નિબાલસતા તરીકે પ્રસંસાને પાત્ર
લક્ષે હોય, પણ તે પામરતાની જ સ્વલક અણ્યા તેવી
છે. (જીઓ, પા. ૫૭-૮)

કેળવણીને અંગેના કોઈ પણ પ્રશ્નને સળવાનો લેખકે
જરાય પ્રયત્ન કર્યો નથી. કામચલાઉ ને ભંતીય જ્ઞાનના
સવાલનો હેતુકે પણ લેખકે બહુ જ કુશળતાથી બતાવે છે.
એકે આ પ્રશ્ન સહાય વિદે જ રહેવાનો.

આવા સરસ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર એટલું સારું
લેખકું નથી. એકે પ્રકાશકે દરબારી ભાષામાં તેનાં ખાસ
વખાણું કરી મેનામાં મુગ્ધ બળવાના યોગ જેવું ગણાવ્યું
છે. મૂળ ગરાડી ભાષા બહુ જ બોધવની અને મુંદર છે.
ગુજરાતીમાં પ્રવાહનો આભાવ ખરેક છે. ક્યાંક લેખકે
કેવળ દેશમાં મળી આવતા શબ્દો વાપરેલા જણાય છે
તે ક્યાંક સાવ જુદા જ અર્થની પ્રતિતિ કરાવનારા શબ્દો
વાપરેલા માત્રા પડે છે. શબ્દોની ચર્ચકોગીમાં ઔચિત્ય
જળવાયું નથી. ગુજરાતીમાં ‘હાપાલય’ જેવા શબ્દો
દે. મળેલા. તેના જાહેર લેખકે જુદા જોડાણો મૂક્યા. નેલકા
‘વિદ્યાર્થી’ વસંતિગૃહ’ જેવા શબ્દોને જ વગમી રક્ષા છે.

નવી ચાર્જિસ વખતે અનુવાદની ભાષા તેમ જ ક્યાંક
ક્યાંક ભેટણી મુદ્રાચારમાં આવશે એવી આશા રાખીએ.

પાં

મુવલ્કમ — લેખક રામનારાયણ નામદાસ પાંકે
પ્રકાશ : લક્ષ્મીદાસ પુસ્તકાલય ગાંધી, ભારતી પ્રકાશન
મંદિર, રાણેલવાડી, જાવનગર. કિંમત ૩-૮-૦.

તુષ્ણાનો માર્ગે માણસ સાથી વસ્તુ પાડીને આત્માસની
પાછળ આંખ રાંધીને પડે છે અને તેને બાકમાં લેવાનો
નિરંજીત તત્વેટ પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ તેની આ
આંધળી અને વિક્ષણ દોટને પરિચયે અતે તેને નિરાશા,
વિવાદ અને અસ્પષ્ટ અનુભવો જ લાગે છે. મૂળજળની
પાછળ પડેલા ક્યા મુશ્કેલી તરફ ખીખી છે? આકાશકુંદુમ
કોને લાંબુ છે? જ્ઞાનવસ્તુતનમાંથી કોને કુદ્ય મળ્યું છે?
સુવર્ણમુશ્કેલી વાર્તા આ સંતાનન ધરનાનું એક સચોટ
ઉદાહરણ પડું પાડે છે. વાર્તા દે.કમાં આમ છે. :

જગજીવન કરીને એક આગાહનો વણિક યુવાન છે.
બાપ તેને નાનો મૂકીને મરી લય છે. પરંતુ અંત, ઉચોત
અને અગપરપણ જીવનથી વિધવા માતા, પત્ની તથા
જ બેક પુત્ર એટલાના બનેલા પોતાના પરિવારનો નિર્વાહ
તે બહુ સારી રીતે ચત્રાવે છે. નિર્વાહ માટે ખેતી કરમાંત
તે એક નાનકડી દુકાન પણ ચત્રાવે છે. પણ એથીયે વિશેષ
તો એ કે, પોતાની ત્રહજ ભલગનસાઈ, પરજનુપણું અને
મિલનસારપણું વગેરે ગુણોથી સામાન્ય તે સો કોઈનો
પ્રીતિપાત્ર થઈ પડે છે. મહેનતમન્દરીથી તે પોતાને નોકરો
તેના કરતાં વધારે ધાન્ય પેદા કરે છે. પ્રામાણિકપણે દુકાન
ચલાવીને તેમાંથી થોડી રોકડ કમાણી કરે છે. આમ તેની
પાસે જોઈતા પ્રમાણમાં ધાન્ય છે, ધન છે, ઘેર હેતાળ
માતા, પ્રેમાળ પત્ની અને સવિધ્યની આશા સમો પુત્ર

છે તથા ગામમાં સારી નામના પશુ છે. આમ જગજીવનું જીવન સુખી છે, ભણું-ભાદણું છે. તેને કશી વાતની વાણ નથી.

એક દિવસ પોતાના વધારાનો બાજરી ગીડામાં ભરીને પાસેના શહેરમાં તે વેચવા લય છે. બાજરી વેચીને તાલેતરમાં જ રંગૂનથી પાછા ફરેલા પોતાના મામાને તે મળવા લય છે. ગામમાં રંગૂનમાં વેપાર દ્વારા સારી પેઠે ધન કમાયા છે અને એક થોડું મકાન બાંધીને એ શહેરમાં ભારે દબદબાથી રહે છે. મામાના આ વૈભવવિલાસ જોઈને તેને મુકાબડે જગજીવનને પોતાનું ગામડાનું જીવન તુલ્ય લાગે છે. અને તેના અંતરમાં એવા જ જીવનને માટે કામના પેદા થાય છે — મામાને ત્યાં તેને સુવર્ણમૃગનું દર્શન થાય છે. અને પછી ૧ — પછી સુવર્ણમૃગ માટેની એની દોડ રાત્રે થઈ જાય છે. મામા સાથે રંગૂન જવાનું નક્કી કરીને તે ઘેર આવે છે. ઘેર આવીને તે રંગૂન જવાની વાત કહે છે. એની મા, એની પત્ની અને મામાના લોકો રંગૂન જવાની એની વાત સગચા જ રાક્ષાં નથી. એને અહીં શી વાણ છે કે રંગૂન જાય? પણ જગજીવનને શી વાણ હતી તેની બિચારાં એ બધાને શી ખબર હોય? ઘેર એને કોઈનું નથી. સુવર્ણમૃગના આકર્ષણ આગળ એનાં બધાં આકર્ષણો ઓગળી જાય છે. આખરે, પોતાની માતા, પત્ની, મિત્રો તથા મામાલોકો સોને તારાજ કરીને તે રંગૂન જવા ઊપડી જાય છે. એ સોને તારાજ કરવાનો જગજીવનને માટે આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો પણ એને એમ ક્યાં વિના છૂટેકા જ નહોતો. એક અતિ પ્રબળ વસ્તુ એને ખેંચી રહી હતી.

રંગૂનમાં તેના મામા એક ધનાઢય ગુજરાતી રોકડા શહેરમાં તેને નોકરી અપાવે છે. અહીં પણ અંત, ઇલોગ-પરાયણતા, પ્રામાણિકતા, વફાદારી અને સ્વભાવની મીઠાશ વગેરેની પોતાની મૂળીથી શહેરના ઉપરી અધિકારીઓના તથા રોકડા પ્રેમ સંપાદન કરે છે અને ઉત્તરીતર પોતાની પ્રગતિ સાધે છે. થોડા જ વખતમાં તે એ શહેરનો વ્યવસ્થાપક બને છે. દરમિયાન દેશમાં જઈ તે પોતાની પત્ની તથા પુત્રને રંગૂન લઈ આવે છે.

પછીથી જગજીવન પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કરે છે અને એમાં પણ તે સારી પેઠે ડૂબે છે અને ધન સંપાદન કરે છે. હવે તે એક આદેશાન બંગ્લો ખરીદે છે અને તેમાં તે તથા તેનો પરિવાર ભારે શાકમાઠથી રહેવા લાગે છે. તેના મામાના કરતાંયે તેની સંપત્તિ તથા વૈભવ-વિલાસ ક્યાંયે વધી જાય છે. રંગૂનમાં તે એક આગેવાન અને પ્રતિષ્ઠિત શેઠ તરીકે નામના મેળવે છે અને ત્યાંના અધિકારી વર્ગમાં પણ તે સારી લાગવગ પ્રાપ્ત કરે છે.

પરંતુ લક્ષ્મીદેવી એના ઉપર પ્રસન્ન થયેલાં જીભુય છે ત્યાં જ બાળકયક લઇલો આવે છે! જાપાનીઓ જાહેરશ તથા રંગૂનના કબજે લે છે અને જગજીવનને પોતાની સંખ્યા સંપત્તિ મૂકીને પોતાના કુટુંબ સાથે ખાલી દાંધે

દેરા પાંજા ફરતું પડે છે. ગામ આવ્યા પછી તેનો તથા તેના કુટુંબનો ત્યાંની પરિસ્થિતિ સાથે મેળ ખેસતો જ નથી. ગામમાં તે હવે પચાસા જેવો લાગે છે. તેની અને ગામની વચ્ચે એક અસહ્ય યદોદા જોવા થયેલો હોય છે. હવે જગજીવનને પોતાની વંદુરસ્તી, પ્રસન્નતા અને સ્વભાવની મીઠાશ ગુમાવી હોય છે અને અસમાધાન, અભાવો તથા નિષાદ તેની મનઃસૂચિને ઘેરી લે છે. પોતાનું ગુજરાત ચલાવવા માટે હજી તેની પાસે પરંપરા સાધન છે, પણ એનાથી એને સંતોષ નથી અને તે સફાની લતે ચડે છે. એમાં પણ એ પોતાની પાસેનું રજીસ્ટ્રું ગુમાવે છે. એની પત્ની તથા ગામનાં સૌ કોઈ એને એ બંધુ છોડી ગામમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળવા સમજાવે છે પણ એની તેના ઉપર કચી અસર થતી નથી અને તેનાં હવાતિયાં ચાલુ જ રહે છે. અને આ રીતે વાતોનો અંત આવે છે.

વાર્તા વાંચી રહ્યા વાંચી પ્રશ્ન ઊઠે છે કે, રંગૂનનો અકસ્માત ન થયો હોત અને જગજીવન રોક ઉત્તરીતર નધુ ને નધુ ધનરૂઢિ કરતા રહેતો તો આ વાર્તા સુવર્ણમૃગના સત્યની ધોતક રહેત કે કેમ? અમને લાગે છે કે, એને માટે આવા અકસ્માતની કશી જ જરૂર નથી. ‘માનવીને કેટલી ભૂમિ ભેટીએ’ (‘હાલ મથ લેન્ડ ડસ એ મેન નીડ’) નામની પોતાની અનુપમ વાર્તામાં કદા અકસ્માતનો આશરો લીધા વિના જ શોસ્ત્રોય એ વસ્તુ સંચાલ રીતે બતાવે છે. તૃષ્ણાથી પીડાતો માણસ કદી સંતોષાતો જ નથી. ત્રિશુલવતી સમૃદ્ધિ પણ એને માટે પૂરતી નથી બની. દેવતરસનાની પેટે પુષ્કરવલ્લની કૃતિ પણ એની એ તરસ છિપાવી શકતી નથી. જેનું ચાલું જ કાણું છે તેની તરસ કેવી રીતે છાપે? તેમ જ તૃષ્ણાથી જ હણાયેલો છે તે સંતોષ, સમાધાન અને પ્રસન્નતા કેવી રીતે પામી શકે? અંદરની ઊંચુપ બહારની વસ્તુઓ કેવી રીતે પૂરી શકે?

બાકી આખીયે વાર્તા મુંદર છે. એની ભાષા અને શૈલી સરળ અને પ્રવાહી છે. આભાલવજ્જ સોના હાથમાં એ નિર્ભયતા-પૂર્વક મૂકી શકાય એવી છે, અને બીજી બધી વાત જવા દઈએ તોયે એના એ ગુણ કઈ જેવો તેવો નથી. મન બન

વાચિનિદેવી લેખક: રા. રા. ‘પૂમકેટુ’, પ્રકાશક: રૂબરૂ ચંચરત કાર્યાલય, અમદાવાદ. પૃ. ૩૫૨, કિંમત. ૪-૮-૦૦

ગુજરાતના ચૌકડય રામચોના કાળને સ્પર્શતી પાંચ-સાત નવલકથાઓ લેખકે એકબીજાના અનુસંધાનમાં લખેતરમાં લખી છે; અને હવે તે નવલકથાઓના કુટુંબનામાં એક-એ નવલકથાઓ તે લખવાના હોય તેમ પુરતકમાંની બહેરાત ઉપરથી જણાય છે. આ નવલકથા તેમાંની એક છે. તેમાં ચૌકડય ચામુંડ રામના સમયની ઇ. સ. ૧૦૦૦-૧૦૧૦ના વર્ષની બીજા આવે છે. પુરતક વાંચી રહેતાં જ એવી છાપ પડ્યા, વિના રહેતી નથી કે,

લેખકની દ્વંદ્વિ વાર્તાઓની હથોટીથી કે બીજી નવલકથાઓના અનુભવથી જે ચાર્લસે આ નવલકથા વાંચવા જનારને કદાચ અસંતોષ થશે. મેં એાતે લેખકની કેટલીક દ્વંદ્વિ વાર્તાઓ વાંદ કરતાં બીજી કેઈ નવલકથાઓ નથી ભેઠ. પરંતુ આ પુસ્તકનું ઘડતર ભેળે એમ લાગ્યું કે, તેમના જેવા લાંબા વજનથી આ કામમાં પડેલા કારીગરને દાણે ને મુથોચ્ચ, પ્રમાણસર, ઘડતર તથા સૌંદર્યની અપેક્ષા રખાય, તે આ પુસ્તક પૂરી નથી પાડી શકતું. એમ લાગ્યા જ હશે કે, બહુ લેખક કરી દાંડાદોડમાં છે, અથવા તો કીક-સની પેઠે તેમને તેમનાં પાત્રો કે તેમની કેટલીક કલ્પનાઓ એકસાથે બતાવવાની પેઠે એવાં વજનથી પડેલાં છે કે, તે જાણી કંઈક અજમાયશ તેમાંથી કંઈક અચ્છી ફીટ નિપલવી નથી શકતા.

આ પુસ્તક જ નહીં. તેનાં કુલ ૩૫૨ પાનમાંથી ૨૬૩ નેટલાં પાનમાં તે માત્ર એક જ રાતમાં પાછલા ત્રણ પ્રદરમાં ખનવી વાત જ ઉતારે છે. કાં તો તે એક મોઢું પુસ્તક લખતા હોવા ભેઠેએ કે નેનાં આ રાત્રાતનાં એક કે બે પ્રકરણ છે; અથવા તો એમ કહો કે, ચોડી રાતના બન્નાત કલાક નેટલા દ્વંદ્વિ સમયમાં પાઠ્ય, માળખા અને હાલ નેનાં ત્રણ ત્રણ રાત્રીઓના રાત્રીઓ, મુવશાને, મંત્રીઓ, સામંતો, સેનાપતિઓ, સેન્યા, પ્રભુઓ અને જટપટિયાઓના કામગીરી સમાપીને એક મુદ્દા, સુદેખ, અને સંગમ નવલકથા ઊભી કરવાનું તેમનાથી બની શક્યું નથી.

વાર્તામાં જુદાં જુદાં પાત્રો રત્ન કરવામાં આવે છે, ત્યારે રાત્રાતમાં તેમનું ફેરફાર એકધારું બમકમળું. વર્ણન કરવાની લેખકની શૈલી કંઈક જટલ છે. એ વાત જવા દઈએ, તોપણ તેવા વર્ણનથી તે પાત્રોને હાથે યવાનાં બમકઅર્થો કાઢીની ને વિશિષ્ટ અપેક્ષા વાચકના મનમાં ઊભી થાય છે, તે ઉપર મુધી સંતોષાતી નથી, અને તેથી ફરીને યોગ દાખલામાં ને ભલતા ધીમા કે અસાધારણ નહીં એવા કાર્યથી પણ વાચક સામાન્ય રીતે તરસાર ન કરે, તે ભલતા કાર્યથી પણ વાચક આ દાખલામાં તો અચંદુલ રહે છે. રા. રા. ધૂમકેતુ જેવા આ ફેરમાં રીંદા થવા આવેલા કળાકાર આ વસ્તુ સહેને સમજી શકશે.

કાર્ય બરાબર રત્ન ન થઈ હોવાથી તે કાર્યની પરિસ્થિતિ પણ બરાબર વ્યક્ત થતી નથી. વાચક સહેને એવી અપેક્ષા રાખે કે, આ ભલતા એતિહાસિક પુસ્તકના વાચનથી તેને તે કાળના યુગરાતની અને યુગસતીઓની આકાંક્ષાઓ, આદર્શો, રીતિનીતિઓ વગેરેનો સ્પષ્ટ મળી રહેશે. પરંતુ આ નવલકથામાં પાત્રો અને કાર્યો એક-બીજાને એવાં અટવાવી દે છે કે, નથી એકે પાત્ર ધૂરું નિકસરું, કે નથી એકે કાર્ય બરાબર ઊપરું. પરિણામે આપણે કેઈ વિશિષ્ટ કાળના વિશિષ્ટ પાત્રોના સંદર્ભમાં કોઈએ એવું પુસ્તક વાંચતાં આપણા મનમાં સહેને નથી ઊભવું.

અંતમાં એક બાળકનો સહેન જલ્દિય કરી લડ'. રા.

૨૧. ધૂમકેતુએ આ નવલકથામાં અધવચ્ચ — કદાચ વચ્ચે નહીં — એક મહત્ત્વ અને લોગ લોગબીને લોગાસકિત સંદિધ યવાનો તેનો સિદ્ધાંત બારે આદ્યરથી રત્ન કર્યો છે. રાત્રમહારાત્રને પણ ન મળે કે રાત્રમાત્રે એવા વૈશવ અને સ્ત્રીઓમાં દહાઈ રહેતા તે મહત્ત્વને હાથે વાંદમાં તો એક સામાન્ય દૂત નેટલું જ કાર્ય નાખે છે. એટલે તેના લોગસિદ્ધાંતના વર્ણન પાછળ લેખકે ને પાનાં બચ્યાં છે, તે પાછળ એક અદ્ભુત જીવનસિદ્ધાંત રત્ન કરવાના સ્વતંત્ર જ આશય હોય, એમ લાગ્યા વિના રહેઈ નથી. એ લોગસિદ્ધાંતની કંઈ ટેકડી કરવાના કે તેનાં મામાં પરિણામ બતાવવાનો આશય હોય, તો તેનું કોઈ કાર્ય નવલકથામાં અતિ દેખા રત. પરંતુ મહત્ત્વની મદના ઉપર મુધી કામચ રાખવામાં આવી છે. તો શું લેખક આ સિદ્ધાંતને એક શાપ જીવનસિદ્ધાંત તરીકે લેખે છે, અને તેથી તેને આટલું મહત્ત્વ આપી રત્ન કરે છે? કદાચ તેમનો તેવો આશય નહિ હોય. કદાચ પ્રયોગન વિના પણ ગમે તે વાતનું માત્ર બમકમળું. વર્ણન કરવાની તેમની હાંમેસની ટેવથી તે બે ચાર્લસ થયા હશે. અને કદાચ તેમની તેથી ટેવ જ તેમને અત્રાની પાત્રોના બાર જેવા મુદ્દા અને તેમ છતાં (અથવા તેથી જ) એવા લખા ધીરુ વિવેચક શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાકંને હાથે 'સાહિત્ય-ચિમશ' માં કરવામાં આવી છે તેવી તીખી દીકને પત્ર બતાવતી હશે. 'અલ્પચાસી'

1. Bishop Grundtwig by Leonard Kenworthy p. 14, As. 4.

૨. Czechoslovak Sokol, p. 31, As. 12

નાલદા પ્રકાશન, એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, મુંબઈ. પ્રકાશક નહીં હોય છે કે, પ્રાચીન દિનમાં નાલદા વિદ્યાપીઠ વિવિધ વિદ્યાઓના અભ્યાસ માટે મહદેર હતી, તે પરથી તે નામે આ ગ્રંથાવલિમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના માચકો માટે અરસપરસ સંસ્કૃતિક સમન્વય કરવાની દિષ્ટિથી, અંગ્રેજીમાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ઉપરનાં બે અંગ્રેજ પુસ્તકોમાંથી પહેલામાં ડેન્માર્કની લોકશાળાઓના આદ્ય મુદ્દાપક વિષય યુનિવર્સિટીની પ્રશ્નિઓ અને તેમના જીવનનો પરિચય, અને બીજામાં ચેકોસ્લોવાકિયાની સોકોલ પ્રશ્નનો પરિચય આપવામાં આવ્યાં છે. બંને પુસ્તિકાઓ દેશમાં ગ્રામ્ય પરિચય આપે છે. ૧૮ થી ૨૫ વરસના યુવાનો માટે શાળાથી ડેન્માર્કની લોકશાળાની (ફાક હાઈસ્કૂલ) પ્રશ્નિ અને સોકોલને નામે આગળથી ચેકોસ્લોવાકિયાની વ્યાયામ પ્રશ્નિ, એ બંનેએ ત્યાંની પ્રભુમાં અદ્ભુત વેતન આણેલું છે. તે વિષે દેશમાં સામાન્ય પરિચય હજીના અંગ્રેજ વાચક માટે આ પુસ્તિકાઓ ઉપયોગી છે. ખરી રીતે આવી પ્રકાશન સંદેશોએ તરફથી પાત્રોપાત્રની માત્ર-ભાષામાં પણ આવા પ્રકાશનો પ્રગટ થાય તો જ સામાન્ય વાચકોને પહોંચી શકાય. વિગ

માસિક વિવેચન

સૌને વિનય થયો ?

વિશ્વયુદ્ધનો એક અને લોકશાસનો ભાગ પૂરો થયો. સૌ કોઈ એવી 'હાથ'નો દમ કાઢશે, એમાં શંકા નથી—એકે રાત્ર મર્યાદાઓને કાઢે છે, રાત્ર ઘણું જીવે, એવો જ અનુભવ યુદ્ધ વિશે પણ જગતને થયા કર્યો છે. પણ એ વળી ખીણ વાત થઈ.

યુરોપમાં યુદ્ધ પૂરું થયાને આજને પ્રસંગે માનવતાવાદીઓ મનશે કે, યુદ્ધ એક આપણા સંસારને વળગેલી બધા છે; તેનું નિવારણ તો થવું જ જોઈએ; પણ તે તો યશો ત્યારે થશે; દરમિયાન 'કનિયાનું મેં કાળુ'—એ ન્યાયે, આ જગતવ્યાપી ખૂનરેણુ ઠળ એથ એક પ્રજાની કૃપા છે.

હવેલા રાજકારણી આ પ્રસંગે એમ તાજ ધરો કે, જગતમાં લિપકેલા ફાશી—નાઝી—વાદોની બધા બમે તેમ કરીને પણ કોપી પાડી; હવે આગળની વાત આગળ ઉપર.

અને હાલેલી પ્રત્યેક તપા યુદ્ધમાં સંડોવવામાં આવેલી એવી પરવશ તથા પછાત પ્રત્યેક અવારે શો વિચાર કરતી હશે, એ એક નોખું જ પ્રકાર છે.

યુદ્ધની આર્થિક ભીંસથી ભૂજે ને ટાંટે કે, લાકે મરવા લોકો આશા સેવશે કે, હવે પાછા મુખના દહાડા આવશે; કદાચ દુનિયાના કપલા વર્ગના ને કરતા કારવતા થઈ જશેલા લોકોને હવે જગારી તરફ એવાની કુરસદ મળશે. અથવા કદાચ, તે કદાચેલા વર્ગો એવી તો કીનદયામણી દશામાં છે કે તેમના મનમાં આવી લાગણી ઊઠવા નેવોય મેતના ન હોય.

આમ સૌ સૌની રીતે જમની ઇશાલી કપરના વિનયથી વિચારશે; અને એમાં દરેક પોતાની રીતે વિગાસશે પણ.

મહાસત્તની કેંકાઈથી અને પાગવતામાંથી હવે વિનય હાથ આવ્યો; પણ તે વિનય એટલો જ કે, મારામારીમાં એક પણ જીવે; હવે વધુ મારામારી કરવી નહિ પડે. પરંતુ તેથી માત્ર વિનય થયો એ હવે જ એવાનું છે. ઉપનિષદની પેલી વાતમાં આવે છે કે, વિનય તો ઈશ્વરનો હતો, પણ વચલા લોકો તેને પોતાનો માની હઈને કુદાચ છે ને પોતાનો સહિયગ ગાય-અડાવે છે. આને 'વિનય-દિને' હતેલાઓ પ્રજાને યશ આવે છે ને તેની દુવા તો થાને છે; પણ એ, પેલા કોપાઉપનિષદના ધર્મી દેવો પેટે, માનતા ને વર્તતા તો એમ જ લાગે છે કે, વિનય અમારો છે!

મયું યુદ્ધ નાઝીવાદ ને ફાશીવાદના નાશને મટિ બેસાયું. તેમાં તે બાલત: ફાળું. પરંતુ, આ વિનય પૂરો નથી. ખુરૂ મેતાં નાઝી-ફાશી-વાદો સેકાંતના સાધાન્ય-વાદનાં જ ફરજનો છે. તેનાં જમન, મહાવિધન કે ન્યાયની રૂપો મરે છે એવ સાદું જ છે. પણ એટલું બસ નથી;

રાજદારી મહોમારીનું એ આદિ-કારણ જ ટળવું જોઈએ. તે જ આ યુદ્ધનો ખરો ને આખો વિનય હાસલ થયો ગણાય. તે વિચાર કરતાં એ યાદ આવે છે કે, આ પ્રથમ વિનય મેળવવા માટે ચર્ચિત્તની અધ્યક્ષતા તમે ચાલની બ્રિટિશ સરકારે દિ'દની પ્રભા પર પાડી કબજે રાખીને જ વર્તવાનું ચોગ્ય માન્યું છે. વિનયને દિવસે પણ તે લોકશાહી-વિરુદ્ધ કબજે ઇટલાનાં કર્યાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. ઇટલાના વિનયદિનના આનંદમાં આ એક કલંક લિ'દોચીને દેખાતા વચર રહેતાં નથી. કેમ કે, તે દૂર કર્યા વચર આ વિનયથી જગતની માનવતાની મૂકી વધનાર નથી, અને યુદ્ધખીજ મરશે કે કેમ એ શંકા જ છે.

નામમાં જ બધું છે!

ઈ. સ. ૧૯૧૮થી ૧૯૪૫ આવતાં મુખીમાં દુનિયા કેટલી આગળ વધી કે પાછી પડી (જે હોય તે માનવાનું વાચક ઉપર છોડું છું), તેની એક દ્રષ્ટી ફોડી આપવી હોય તો એ કે, 'એન્ટે' રાખે છોડી, 'ટ્રસ્ટ' રાખેલી વાચિત ટમે જગતના પછાત દેશોની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, એમ કહેવાય છે. 'એન્ટે' એટલે આશા; તેવી આશા (૧૯૧૮ની આગતિના) રાષ્ટ્રપિ કાન્સ, અપાન, અમેરિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા ઇતિ દેશોને આપી. તે પ્રમાણે વર્તતાં તેથી એ 'આશા'ને સર્વ-મુક્ત-મતિએ યોદ્ધિયાં કરી ગયા: આશા-પ્રદેશો ખંડિયા દેશો બની ગયા, હવે તે ખાલસા જ કરવા દેવાની વાતો પણ થાય છે.

તેમાંથી મોડું જગત જમે છે? ને અમેરિકા કહે છે, 'એન્ટે' નહિ, 'ટ્રસ્ટ' તરીકે સોંપા. ભરો રોકસપિયર કહી ગયો કે, નામમાં એવું શું બન્યું છે? પણ આજના તેના રાષ્ટ્રજનોને હિસાબે તે ભોળો હતો. નામમાં જ બધું છે, એમ તેઓ માનતા લાગે છે.

ને રાષ્ટ્રદેશી મનદેર ને હૃદયપલટો થઈ નય તો 'એન્ટે' 'વલદી' 'ટ્રસ્ટ' કરવાથી જરૂર સાન કાન્સિસકો જગતનો ઉદ્ધાર કરી રહે.

ભાષાશાસ્ત્રીઓને

વિવાધીકાના મેટ્રીકોશની નવી આગતિ ટેવાર થાય છે એ આ આગળ જાહેર થયેલું છે. આ વેળા મુખ્ય હમેશા વરીકે તેમાં રાષ્ટ્રપ્રયોજો અને બાકીની વ્યુત્પત્તિ આપવા નિરધાર્યું છે. ઉચ્ચારણ આજે પણ નિર્દેશ હમેશારો, ઉપલબ્ધ સામગ્રીમાંથી આ અંગે તારવી કાઢવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેથી કોઈ તે કામ પૂરું ન થઈ રહે; ભાષા-પ્રમાણો અને તદ્દિશની મદદ હમેશા જોઈએ. આ વિનતી એક જાહેસ પ્રકારની મદદને માટે હું છું. સૌને વિનતી છે કે, અચને તે પૂરી પાડે.

આ અંગમાં એક લેખમાં કેટલાક રાષ્ટ્રો આખ્યા છે, જેમની વ્યુત્પત્તિ અમને મળતી નથી. તે તે

બાળત્વમાં જેમની પાસે જેટલા શબ્દોનો ઉકેલ હોય તેઓ તેટલા અમને લખી મોકલી આપારી કરે. તે અંગે વિચારના જેવું રાકય સૂચન હોય તેા તેય જણાવવા વિનંતી છે. જેઠાંજીકારા કાર્યાલયમાં આવી સામગ્રી જે એકઠી થશે, તેનેા વડતો ખપ લેવામાં આવશે. શબ્દો કક્ષાવાર આપતો જઈશ, જેથી હાથપ્રત તૈયાર થવી જવામાં સાધે સાધે મળતાં સૂચનોના ઉપયોગ થતો રહે. એટલે, નવોં અંક બહાર પડે ત્યાં સુધીમાં—એક માસેની અંદર જવાબ આપનારા આપે તેા સાડુ. સ્વતંત્ર રીતે પણ જેમની પાસે વ્યુત્પત્તિના અણુવિગ્રેહના ક્ષેત્રમાં કામ લાગે એવી સામગ્રી પડી હોય તે મોકલે તેા આજાર થશે. આમાં મારી નબર સામે આપણા યુગ્મરાતીના અધ્યાપકો મુખ્યાને છે.

૨૧૦. મોતીભાઈ અમીનનું સમારક

૨૧૦ મોતીભાઈને અમે એવું સમારક તેમણે જ રચેલી સંસ્થા તરફથી થાય છે એ જાણી રોને આનંદ થશે. એ દ્વારા ચરોતરે તેની આસપાસના પ્રદેશને લાંબા વખતથી જરૂરી એક શિક્ષણસંસ્થા થણુ મળી રહે છે. આ સંસ્થા ૨૧૦ સાહેબને પ્રિય એવી ચરોતરની સારી સેવા કરનારી અને તેના સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં સુસંસ્કારી રહેલવાડું બન્યું બનેા, એ પ્રાર્થનાની સાથે નીચેની ખબર મળી છે તે આપું છું :

"વડોદરા શાંત્ય પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રવેશ અને ચરોતરના શૈક્ષણિકલક્ષ્ય વિતા ૨૧૦ મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીનના સમારક તરફ 'મોતીભાઈ અમીન પ્રાથમિક શિક્ષક અધ્યાપન મંદિર' ચરોતર એન્ડુકેશન સોસાયટી, આણંદ, તરફથી આજુક મુકામે રાખ થાય છે.

તા. ૧૧-૬-૪૫ થી ૪૦ વિદ્યાર્થીઓના ફંદેલા વર્ગનો વર્ગ ચાલશે. અધ્યાપન મંદિર અંગે અલગ વિદ્યાર્થી આશયની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી છે. કાબલ થવા ઉચ્ચતા, બહુઓ નીચેને સમન્વેષી અવસ્થા મંગલો થા. ૩૦ જે ખેલેલાં પૌતાની અવસ્થા મોકલી આપે. ફી દર સરે ૩ રૂપ છે.

શ્રી સંઘ ૨૦ પટેલ, મંત્રી, ચરોતર કેળવણી મંડળ, આણંદ."

રજુભિતશયમ ચંદ્રક

એમ સાહે છે કે અનેક પ્રકારની ઘડબાંમ પડી, યુગરાત સાહિત્ય સભાએ પૌતાની ચાર્લિંગ ચંદ્રક-વરમાળ સુરત કોલેજના અધ્યાપક અને આપણા એક વલસપશીને વિદ્વાન વિવેચક અંગ વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને ખહેરાવી છે, જે માટે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ. આ માનને તેઓ ક્યારના યોગ્ય હતા; આટલે મોડે આ આપવાનું સૂઝે છે એ જ હાલ્ય નવાઈ લાગશે,

જે મોડાપણાનું કારણ આ ચંદ્રકદાન વિષે કરી સજળ કાયદો નથી, એ અમને લાગે છે. આ ચંદ્રક આપવાને માટે એક ધોરી નીતિ હોવી જોઈએ. દર વર્ષે ૨૧૫૫૨ જેથી ચિંતા તેને આપવાને માટે બેઠી ને બેઠી ન હોવી

જોઈએ. ખરું આ માસિકમાં આજાક એક વાર સૂચવવાને મળવી કોઈક ચંદ્રકદાનનીતિ પોતાની જોઈએ. એ બાજુ જ અહીં લવાડું :

".....ચંદ્રકની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર પણ તે આપણી કંઈક બાંધી નીતિરાતિ હોવી ધરે. નીચેની પ્રણ વરતુ સચવવા જેવી... (૧) ચંદ્રક આપવાને માટે વિષયોની કમખદતા બહેર કરવી જોઈએ. (૨) આપવાના વર્ષ દરમિયાન, નિશ્ચિત વિષયનાં પ્રકિદ થયેલાં બધાં પુસ્તકોમાંથી દેખને ચંદ્રક આપવો જોઈએ. (૩) કોઈતા નહીં કરવાને માટે તે વિષયના લક્ષિણો પરીક્ષકસમિતિ નીચેની જ જોઈએ, જેથી હાથ મણવાની બંધી રીત ન લેવી પડે."

(શ્રી. સા. યુ. ૧. પા. ૩૧૬ ૫૨ની 'ફાલ્ગુન ચંદ્રકની પ્રતિષ્ઠા' એ મેંખમાંથી.)

ગ્રીષ્મવર્ગ વ્યવસ્થાપકોને

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિને અંગે ગ્રીષ્મવર્ગ કામ મુખરાતનું ખાસ લક્ષણ હોય એમ લાગે છે; બીજા પ્રતિભામાં આ બંધનું વાવડું બંધનું નથી.

આ વર્ષે અનેક વર્ગો ચાલ્યા, તે બધાની માહિતી વિખતે બહાર પડી નથી. તે તે વર્ગોના વ્યવસ્થાપકોને વિનંતી છે કે, તે આ ખત કપર મોકલી આપે. તે બધાને એ ખપ છે કે, કેટલા કઈ બંધનના વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રવૃત્તિને લાભ લે છે, તે વર્ગોમાં જે અપાય છે તેમાંનું કયું રસિક અને લાભગાથી થાય છે, એ બધી વસ્તુઓના વિચાર કરવો જરૂરી છે. એ પ્રવૃત્તિમાં મોટે ભાગે દાર્શનિકલોના વિદ્યાર્થીઓ સારા ભાગ લે છે, એમ જણ્યું. આ સાચી આસાદાયક વસ્તુ છે. એમ હોય તે આગળને માટેનું કામ વધારે સાડું ને સંગીન કરવા આચારથી વિચાર કરવા જોઈએ. તેને માટે વર્ગોના સામગ્રી સોએ એકઠી કરીને મોકલવા વિનંતી છે. તે સામગ્રીમાં આટલી ખબરો તેા આપે જ :—સચળ; કેટલા વિદ્યાર્થી કુલ આવ્યા; ક્યાં અભ્યાસ કરનારા તે હતા; તેમનું શીઈગટલ અને અભ્યાસક્રમ; કોણે શું અભ્યાસ આપ્યું તે; કુલ ખર્ચ; તે મેળવવામાં વિદ્યાર્થીએ કેટલો ભાગ આપ્યો; તમં પોતાનાર કોણ; ખાસ અનુભવો થયા તે તથા આગળને માટેનાં સૂચનો.

કન્યા ગ્રીષ્મવર્ગ

આ વળા એ વર્ગોની ખાસ મેંખ લેવી જોઈએ. એક થી વિદ્યુલ કન્યા વિદ્યાલય, નડિયાદ, નો કન્યા ગ્રીષ્મવર્ગ. કચ્છ અને ચુંભઈથી પણ તેમાં બનેલો આવી છે. જેવું કે લેલેજની કોઈ કન્યા આવી નથી. લગભગ ૨૫ બહેનો છે તે દાર્શનિકલમાં કે ધારણુ બહુતી બાળાઓ છે. એક વિધિયાં હિંદુસ્તાની તથા કાંલણી જાળુના ઉચ્ચત તે શીઈ છે. તેઓ પૌતાની રજોઈ બંતે કરી લે છે. સવારથી સાંજ સુધીના તેમના ભરચક કાર્યક્રમમાં સાંજના બેએક કલાક બહારના વ્યાખ્યાતાઓને માટે છે. આ બહેનો સંગીત પણ શીખે છે. જેવું કે, કન્યાઓની ચાલ કેળવણીમાં આ વર્ગ ગ્રીષ્મની ખોટ પૂરી પાડે છે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪-અંક ૬]

અમદાવાદ

[જૂન, ૧૯૬૧]

મારાં લખાણ વાંચવાની યાવી

['વર્ણવ્યવસ્થ' નામની ગોપીકૃતી ચોખ્ખી નવી આવૃત્તિમાં પ્રગટવારૂપે તેમણે હખેલો લેખ આ છે.

આ આવૃત્તિ તાલેતરમાં બહાર પડી છે.]

આ પુસ્તક ફરી વાંચવાની મારી પાસે ફરસદ નથી. હું ફરી વાંચવાની ઇચ્છા પણ નથી રાખતો. મારી પાસે બીજું કામ પણ છે.

મારી દૃષ્ટિ કે માણસ દેશ આગળ પધે છે અથવા પાછળ પડે છે, કહી રિયર રહેતો નથી. જગત આખું અતિમાન છે. એમાં અપવાદરૂપે કોઈ નથી, કંઈ ન નથી. એટલે હું કાલે હતો એવો આજે હું અને એવો રહીશ, એવો હાલો કહું તો તે ખોટો છે. એવો મોઢ પણ મારે ન રાખવો જોઈએ.

આટલું ખરું. મારાં લખાણ કે વચનો એવાં હોવાં જોઈએ કે તે કોઈને ભ્રમણામાં ન નાખે. એના બે અર્થ કે વધારે થઈ શકે એવું હું ન લખું. એટલે કે મારે લખવું, બોલવું, આચરવું, તે સત્ય અને અદિરસાને નજરમાં રાખીને જ, મારી માની સાથે વચનજલ્લ યથો ત્યારથી હું આમ કરતો આવ્યો છું, એમ કહી શકું. ખરું જોતાં તો હું સમજાવો થયો ત્યારથી જ સત્યનો ઉપાસક રહ્યો છું.

પણ આનો અર્થ એ નથી કે, સત્ય અથવા અદિરસાને મેં હંમેશાં પૂર્ણપણે જોવાં છે, અથવા તો આજ જોઈ હું. સત્ય અને અદિરસા દેશ વધારે ને વધારે રખપ રીતે જોઈ હું એવી મારી માન્યતા છે. તેથી વર્ણવ્યવસ્થા હું આજે જોઈ છું તેમ હંમેશાં જોયો છે એમ ન કહેવાય. વર્ણ અને આશ્રમ દિહું કે ધર્મની બેઠ છે એમ મેં કહ્યું છે, અને આજ પણ એ વચનને વળતું છું. મારી માન્યતાના નથી રતા વર્ણ, નથી રહ્યા આશ્રમ. એ જાણે હોવા જોઈએ ધર્મ. એમાં આશ્રમનો તો લોપ જ છે, એમ કહેવાય. વર્ણ કેવળ અધિકારરૂપે જોવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય હોવાનો હાલો તે અડધાર. જ્યાં ધર્મ ત્યાં અડધાર કેમ ? શૂદ્રની તો ગણતરી જ ક્યાં છે ?

• દિહું નામ અપ્રયોગ્ય છે. ને દિહુંધર્મને નામે જોળખાય છે. તેનું નામ માનવધર્મ છે; એટલે મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ. એ ધર્મ બિંદુ સીધાય છે. એ અનંત છે. એ નથી કહેવાતો વેદમાં કે નથી કહેવાતી મનુષ્યકૃતિમાં. એ માનવ હૃદયમાં છે. અને એમ તે સર્વકાંડ ખમે તેમ તેના હૃદયમાં જાય.

શૂદ્ર એટલે નીચું ? અને અતિશૂદ્ર એટલે નીચમાં નીચ ? આ ધર્મ નહિ, અધર્મ કહેવાય.

ગીતાના ચાર વર્ણ આને ક્યા ? વર્ણથી ભતિનો ખા વરતુ છે. ભતિએ અમણિત છે. તેને સાતુ ગીતામાં કે કોઈ બીજા પુસ્તકમાં આધાર હોય એમ હું નહોતો નથી. ગીતામાં ચાર વર્ણ કહ્યા છે, ને તે ગુણ-કર્મ ઉપરથી. ચાર ઉદાહરણરૂપે છે, એટલે ચારથી વધારે પણ કહી શકાય અને એમાં પણ, આજે તો એક જ વર્ણ વતે છે, અને તે શૂદ્રનો અથવા કહો કે અતિશૂદ્રનો—હરિ-જનનો—અપ્રશસ્તનો. આ વસ્તુ ખરી છે એ વિષે મને શંકા નથી. બધા દિહુંને આ જાત સમજવી શકું તો દિહું ભતિમાં યતા બધા ઝપટા રાખી નાંચ. દિહું મુશ્કલાન વગેરેના કેમી કપડાં પણ રાખે અને દિહુંસ્તાનની પ્રત્ય જગતમાં બહુ મોટું પદ ભોમવે. એમ ક્યારનીયપણ માનવું ધર્મ નથી, અધર્મ છે, તેમ રંજકેય પણ અધર્મ છે. ક્યારનીયપણ કે રંજકેય કોઈ સાક્ષમાં જોવામાં આવે તો તે સાક્ષ નથી. સાક્ષ ધર્મ વિરુદ્ધ વચન ન જ હો એવો નિશ્ચય કરીને જ માણસે સાક્ષને અડવું જોઈએ.

ભતિવેદેએવી જડ વાલી છે કે એના છાંડા મુશ્કલાન, ખિન્નતા વગેરે બધા ધર્મોએ લાગ્યા છે. એટલું ખરું કે, પ્રમાણમાં બધા ધર્મમાં વાગ્યો જાય જ છે. એ ઉપરથી હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે મનુષ્ય માનમાં એ હોવું રહેલો છે. શૂદ્ર ધર્મથી જ એ હોય મોઢી શકાય. આવા વાડાઓ, ક્યારનીયપણ તે તો કોઈ ધર્મપુસ્તકમાં નથી જોયું. ધર્મની દૃષ્ટિ મનુષ્યમાત્ર સમાન છે,— વધારે ભણેલો, વધારે જીજિવિષો કે વધારે મનવાન, અલભુ, મૂર્ખ કે ગરીબ કરતાં કિંચિત નથી. ને તે સંસ્કારી એટલે ધર્મથી શૂદ્ર થયેલ હોય તો, પોતાનાં ભણતર, બુદ્ધિ કે પનથી, પોતાનાં અલભુ, મૂર્ખ કે ગરીબ, ભાઈ કે બહેનની તે સેવા કરશે, ને પોતે જ પામશે છે તે પોતાનાં ભાઈ બહેનને એટલે આખા જગતને આપવા મથશે. ને ધર્મની આ રીયતિ છે તો આ ધર્મહીન રીયતિમાં-વિશેષે કરીને અને રંગભાષે અતિશૂદ્ર જનવામાં ધર્મ રહેલો છે. પોતાની પાસેની સંપત્તિનો તે સ્વામી

નથી પણ શાલી કે રક્ષક છે. તેનો ઉપયોગ તે જગતને સાચુ કરશે. પોતાની મહેનત તરીકે પોતાને ભાગે ને આવે તે જ વાપરશે. આમ કાચ તો કોઈ કંચાળ નહિ હોય, કોઈ ધનવાન નહિ હોય, આ વ્યવસ્થામાં સહેજે બધા ધર્મે સમાન મણારો; એટલે ધર્મના, જાતપાંતવા, ધનિક મરીખના એક અને બધા મારી.

આ સ્થળે આ વિચાર પણ ફરેલા પડે છે. પરતંત્ર પ્રભુને એક સર્વોપરી ધર્મ એ છે કે પહેલી તકે તેણે પરતંત્રતા છાદી નાખવી. ને પરતંત્ર છે તે પરાજિત અતિશય છે. પછી ભલે તેને ઇલાકાએ અપાયા હોય, ન્યાયાધીશ ખનાવ્યો હોય કે પદ્મવાલો હોય, રાજા હોય કે રંક. જેમ વધારે દુષ્ટાર્થિ તેમ પરતંત્ર રાજ્યમાં વધારે મરાધીનતા. આમ સ્વતંત્રતાને ધર્મની સાથે એટલાં અને ધર્મ તે સર્વવ્યાપી રૂપ આપતાં ગયા પેશમાં બનાવેલી રિયલિટ સદાજ આવરી ભેઈએ.

એ સુદૃઢ રિયલિટ આજ આગે કે કાલ તેની પંચાતમાં ને પોતે ધર્મ પાળવા માગે છે તે નહિ પડે. અને ને ધણા માણસો તે ધર્મ પાળે તો પરતંત્ર રળે એટલું જ નહિ, પણ સ્વતંત્રતામાંય અધાર્થની નહિ રહે. મારા સ્વખાનું આ સ્વરાજ છે. એની મને જાણના છે. એ

જેજવવાને ખાતર હું કવવા માગું છું, એ પ્રવચનમાં મારી દરેક શ્વાસ જલ એમ મથી રહ્યો છું.

આ વિચારોની વિરુદ્ધ એ કોઈ વાંચનાર આપુસ્તકમાં કંઈ પણ જુએ તો તેટલો મુધારો કરીને પુસ્તક વાંચે.

મારી મહેનત બચાવવાને ખાતર, મારા વિચારોનું જેણે 'દોહન' કહ્યું છે અને જેણે તેમ કરવા અતિશય મહેનત કરી છે, તેણે મારા આજના વિચારોનું ટાંચણ ચોક્કસું છે. જે તેમાં સહી કરી શકે તો મારો વખત બચાવી લઈ, એ શ્રી. કિશોરલાલભાઈ હરેશ. તેમાં મુખારા વધારા કરવાની તો સહેજે મને છૂટ હતી. પણ એ વાંચતાં મેં જેણું કે, 'પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે શ્રી. કિશોરલાલ વાંચી ગયા, વિચારી ગયા ને મારા આજના વિચારોની સાક્ષીરૂપે એક નોંધ ઘડી કાઢી. તેમાં ભેઈ હું સહી ન આપી શકું' તોયે એ આની સાથે પ્રમથ કરતી ઘટે છે. એમાં અને મારી 'આવી'માં વિરોધ નથી. શ્રી. કિશોરલાલની નોંધ પુસ્તકના અંત્યાસ ઉપર રચાયેલી છે એટલે વાંચનારને કદાચ વધારે મહદરૂપ થઈ શકે.

સત્યનો જ જય હશે.

મદાખજેશ્વર, ૩૧-૫-૪૫ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

• આ નોંધ આ લેખ પછીના લેખ તરીકે આપી છે.

‘વર્ણવ્યવસ્થા’ ઉપર શ્રી. કિશોરલાલભાઈની નોંધ

એવી એક સૂચના કરવામાં આવી છે કે, ગાંધીજીએ પોતાના લેખોના સંગ્રહ ફરીથી તપાસી નહીં પોતાના આજના વિચારોને જ પ્રમથ કરે એવી રીતે તેની મુધારેલી આવૃત્તિ જ બહાર પાડવી. આ સૂચના મને બરાબર લાગતી નથી. પણ આ નોંધથી કદાચ સામાન્ય વાચકને મદદ મળશે.

આ પુસ્તક ‘વર્ણવ્યવસ્થા’ વિષેનું કોઈ-ચાંગોપાંગ સાસ્ત્ર કે કાયદો નથી. પણ પચ્ચાસ વર્ષ દરમિયાન ગાંધીજીની ભાવનાઓ અને વિચારોનો કંઈ રીતે વિકાસ થયો, તેનો, ઇતિહાસ છે. બીજા, એકે રે. એટલે જ એક લેખક છે, છતાં કેટલેક અંશે તે પોતાના તેટલા જ હિંદુ સમાજના ઠીક ઠીક ભાગના વિકાસનાયે સાક્ષી છે. ને વસ્તુ આજે પોતે મૂકે તે કરતાં વધારે નબળી રીતે મુકાયેલી હોવા છતાં, તેઓ હિંદુ સમાજને સહેલાઈથી સમજાવી શકતા નહોતા, તે કરતાં વધારે કઠણ વસ્તુ આજે તેને સમજાવી શકે છે. આ જતાવે છે કે એક પેઢીમાં હિંદુ સમાજમાં કેટલી વિચારક્રાંતિ થઈ છે. સમાજના અવ્યવસ્તી માટે આ સાક્ષી કાયમ રહે એ સાકું જ છે. ઉપરાંત, હજુયે આજળ પર પોતાના વિચારોમાં ફરક ન પડે તેની શી ખાતરી? તે સત્યના શોધક હોઈ એટલું અને જેણું સત્ય પોતાને સમજાવુ જલ્ય છે તેમ તેને રબ્બ કરે છે, અને વધારે દર્શનની આકાંક્ષા એવે

છે. એટલે વખતોવખત બધા વિષયોના બધા લેખોનું સંશોધન કરાય? આ અસંભવ છે.

દરેક લેખની નીચે તારીખ મુઠેલી હોવાથી, અને અનેક કેશાણે પોતાના હેતુલા વિચારોને જ વધારે સાચા સમજવાની એવગળી આપેલી હોવાથી, છાદિ સલાખનાત પ્રામાણિક શોધકની દિશાબલ થઈ શકે એમ નથી. તે છતાં એ કોઈ માનુષ્ય નવા વિચારને ઊડી જતા વિરોધી વિચારને ટાંકે તો સમજાવું એટલે કે, તે કાં તો ખોટા ઇરાદાથી તેમ કરે છે, અથવા તે હજુ વિચારની એ ભૂમિકામાં જ છે, જ્યાં જાંબીલ એક હશે, હજી. પ્રામાણિક શોધક ગાંધીજીના વિચારોનું તારણ બનાવે તે જુદી વાત થઈ. જેમ, માનવા તરીકે, ‘ગાંધી-વિચાર-દોહન’ માં મેં કહ્યું છે.

કેઈનાયે લેખોને જોઈ કોઈ વાચક બેદરકારીથી વાંચે, તેમાં વાપરેલા શબ્દોને લેખકના અર્થમાં નહિ, પણ પોતે માનેલા અર્થમાં જ સમજ્યા કરે અને પછી ગોટાળામાં પછી દીક્ષ કરવા બેસે, તો તેનો જવાબ નથી. એવા દીક્ષકાર પોતે ગોટાળામાં પડે છે એટલું જ નહિ, પણ મુજ લેખો ન વાંચ્યા હોય એવા પોતાના આત્મિકા કે વાચકને પણ ગોટાળામાં નાખે છે. આટલું કહીને, જતાવળા વાચકને સાવધ કરવા અને ગાંધીજીના વિચારોમાં ધોમે ધીમે કેવો ફરક પડતો ગયો છે તે દેખાડવાના હેતુથી એક દાખલા આપું છું.

બ્રાહ્મણ, સનિય વગેરે વર્ગો, મોઢ-લાઈ વગેરે જાતિઓ કે ન્યાતો, અને બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણેતર જેવી જાતિઓને આધારે જોવા કરેલી નતિઓ કે કોમો-રણે નોખી વસ્તુઓ છે. એ બધા માટે અંગ્રેજી 'કાસ્ટ' શબ્દ વાપરવાથી ગોટાળા જોવા થાય છે. સાધારણ રીતે ગાંધીજીએ ત્રણેય જોડા જુદા જુદા શબ્દોથી દર્શાવ્યા છે. કોઈક ટેકાએ એક-સરખી પરિભાષા ન જળવાઈ હોય અથવા એકને બદલે બીજા શબ્દ વપરાયો હોય, ત્યાં ધણીખુરું સંદર્ભથી ખુલાસો થઈ જાય છે.

હવે, આ ત્રણ પૈકી, જાતિઓના અસ્તિત્વને ગાંધીજીએ આપણા યુગમાં જરૂરી કે ઇષ્ટ માન્યાનું મને યાદ નથી. તેને વખોડવાની બાબતની કડકાઈ વધતી ગઈ દોષ્ટ એમ બને. એક કાળે જાતિઓને તોડવાની આવશ્યકતા એમને ઇષ્ટ લાગતી હતી, અનિવાર્ય લાગતી નહોતી. આજે તે અનિવાર્ય લાગે છે.

બ્રાહ્મણ—બ્રાહ્મણેતર જેવા નતિભેદો તો આજની નિકટ શત્કાંડય પરિસ્થિતિમાં પરિણમ્યા છે. એ જાતિભેદોથી લત્તન થયેલું અનિષ્ટ છે, અતે તેનો ઝેરલાલ લેવા માટે લત્તન કરવામાં આવેલી આધુનિક સંસ્થાઓ છે. જાતિઓના જનાથી જ એ ટપી શકે.

'વણ' વિવેના ગાંધીજીના વિચારો મૌલિક છે. એતે જાતિઓ સાથે લેવાદેવા નથી; રાષ્ટ્રીયીશીલ્પવદાર સાથે નથી. એ જાતિઓની ભાવના કે પૈસાની વિપત્તિ પર નહિ, પણ સામાજિક તેમ જ આર્થિક સમતાના સિદ્ધાન્ત પર અને તેને પહોંચવાના આદર્શ પર ધરાયેલા છે. અલ્પજ્ઞતાથીજ વાયક તેતે આજે તો તેમનો મનવિહાર જ માતે એ સંભવ છે. આદર્શવાદી પ્રજા તેને સિદ્ધ કરવા મથે. ગાંધીજીના આદર્શ સમાજમાં યુનિવર્સિટીને વિદ્યાના આચાર્ય અને ગામડાનો મહેતાજી, સરસોનાપતિ અને

નાનકડો સિપાઈ, બાહોશ વેપારી, વાણેતર, મનુર, બંજી સર્વે એકસરખા કુડીન ગણાતા હશે, અને સર્વેની ખાનગી આર્થિક રિયત સરખી હશે. તેથી પ્રતિષ્ઠા કે આવક વધારવા માટે કોઈને એક ધંધામાંથી બીજા ધંધામાં જવાની લાલચ નહિ રહે. અણુક ધંધા કરવાની લાયકાત વારસામાં બેસી આવતી હોય કે કેળવણી અને આસપાસના વાતાવરણનું પરિણામ હોય, સેકંડે નેતુથી વધારે બાળકોની લાયકાત તો બાપડા કા ધંધા માટે જ હોવાનો સંભવ છે. તે ધંધા કરવાથી આવક કે પ્રતિષ્ઠા યોગી ન થાય, તો નકામો જ બીજે ધંધા ચૂંથવાની તેને હચ્છા નહિ થાય. જે રીતે આજે, લાયકાત હોય કે ન હોય તોયે, સેકંડા વિદ્યાર્થીઓ યુનિવર્સિટીની રિસીઓ પાછળ પડે છે, તેમ તે વર્ગમાં નહિ મારે. ગામડાના છુદ્ધિયાળી જુવાનો ગામડાંઓને ગામડાંની કરી નાંખતા જોવામાં નહિ આવે. અપવાદરૂપ બાળકો જુદી રૂતિવાળા હોય એમ બને. પ્રમાણની બદલાતી જરૂરિયાત મુજબ જુદા ધંધા માટે કેટલાકને પ્રેરણા કરવામાં આવે એ પણ સંભવે. એનો ગાંધીજીની કલ્પનાસુદ્ધિમાં નિષેધ નથી. કારણ કે તેમની સુદ્ધિમાં જળવદારી—દિસા—ને તો રચાન જ નથી, અને અપ્રગતિશીલતાનેયે રચાન નથી.

જે આજે બ્રાહ્મણ ગણાય છે, પણ બ્રાહ્મણનો ધંધા કરતા નથી, અથવા જે આજે બ્રાહ્મણ ગણાતા નથી, પણ બ્રાહ્મણનો જ ધંધો કરે છે અને તેના આદર્શો મુજબ જ વર્તે છે, તેતે કયે નામે ઓળખવા, તે વિષે એક કાળે ગાંધીજીએ વિચારો પ્રગટ કર્યા છે ખરા. પણ કોતે શું નામ આપ્યું. તે ઠરાવવામાં હવે એમને રસ રહ્યો નથી એમ કહી શકાય. સર્વે ધંધાદારીઓના ચાર જ વિભાગ કરવા કે વધારે—ઓઠા અને કેટલા તે વિષે એમણે પોતાના વિચારો 'ચાવી' માં પ્રગટ કર્યા જ છે. કિંગ ધમ મશાજીના

શિક્ષણની સોદાગરી

મૈટ્રિક અને બીજી પરીક્ષાઓનું પરિણામ એક સામાજિક ખળભળાટનું રૂપ પકડવું જાય છે. જવાબદાર છાત્રો પણ તે વિષે લાંબી ટીકાઓ ને વિચારણામાં બેસવા જેવું મહત્ત્વ આપે છે. આ નર્મી શુદ્ધ શિક્ષણપ્રેમનું પરિણામ નથી જ; તેમાં સારાં માઠાં બીજાં અનેક સામાજિક કારણો પણ છે.

પરીક્ષાએ એટલે કે પદવીએ એક કમાણીના કે ખુરે નેતાં નોકરી કરવાના પરવાનાનું રૂપ લીધું છે. એટલે સુધી કે, પાસ થવાને માટે ચેરી કરવી એ તો આજે માનુલી બોળજણની રીત બની ગઈ છે; તે કરવાના આગાહ કુતિભર્યા અને જાણીતા ક્યાનો રસ જમાવે એવા રસા થાનતા પણ સાંભળવા મળે છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમજ

સિનેમા-દર્શન આમાં ઠીક મદદદેય કરવું હોય તો નવાઈ નહિ. પરીક્ષાને લાગવન કે ઓળખાણ પિછાનથી પહોંચવું, એ પણ ખૂબ યાદનું છે. તેમને પેષર ફેડવા માટે નાણાં અપાયોની દાખલો પણ કાન ઉપર આવ્યો છે. અને કલકત્તાથી તો જુલમ્બી ખબર આવે છે કે, પરીક્ષાર્થીને તેના નિરીક્ષકે ચેરી કરવા કે કરાહમાં રોડપો ત્યારે તે લેવા બિચારા નિરીક્ષકના બન ઉપર દુદી પડ્યો!

આમ શાળી થયું છે! આ વિચાર કરતાં મને એક શિક્ષણ પરિવર્તમાં એક બલ્લીતા રાજા-સંચાલકે શિક્ષણ-સંચાલનને માટે વાષરેલો શબ્દપ્રેરણા યાદ આવે છે. તેમણે કહ્યું કે, આ કામને માટે 'educational statesmanship' હોવી એટલે—રાજા-સંચાલન પણ એક

રોન્યવરીવટ જેવી કુશળતાનું કામ છે; તે કરનારમાંય રાજપુરુષના ગુણો હોવા જોઈએ. એ જ શબ્દોને જરાક ફેરવી લઈને કહું તો, ઉપરની આખી ખલાનું કારણ એ લાગે છે કે, 'એન્યુકેશનલ સેલ્ફસમેનશીપ' નહિ પણ આને ધણે સ્થળે 'એન્યુકેશન સેલ્ફસમેનશીપ' તો ખૂબ ફાલેલી ગેવા ગણે છે. શિક્ષણ નથી વેપાર કે સોદાગરી ખનતું નથી છે. વિદ્યાર્થી ને માણાપો સોદા પકવવાની જિત્તી કામ કરે છે; શિક્ષકો સોદામાંથી ખનતો લાભ તાકે છે; અને એમ છેક ઉપર સુધી એકધારી આ શિક્ષણની સોદાગરી વ્યાપી છે.

અને માત્ર નોકરીનું જ પ્રશ્નોત્તર નહિ; નોકરીનો પરવાનો — એટલે કે કરાઈય પદની — દોષ, તો લગ્ન-ખનદમાં આવે છે. આમ નથી આર્થિકમાં સામાજિક કારણ ઉમેરાયું છે. ઊદાહરે તે વરસે વરસે ન ચડે તો તેની શક્તિ વિષે ચોછપ જણાય; તેથી તેના માવ ખેસી જાય. માટે માણાપોએ તે ચડતો રહે એ તો 'યાન રાખણ' જ જોઈએ; "પણ બહુવાનું તો એના નસીબમાં હશે તે થશે." શિક્ષકોને એવી ચિંતા રહે કે, ને નહિ ચડાવીએ તો સામેની શાળા-કુકાને તે જરો ને ત્યા તેને ચડાવશે; પરિણામે આપણે 'ડાબુ' જોઈને ડંકણ થું કામ ખનતું. આપણું થું નથી છે? નહિ બલિે તો તે જાણે; ફી એવાનું કારણ નથી. આમ ઢાઈ શ્લેષમાં ઊદાહરણો ઉપર ઉપર (કે નીચે નીચે?) ધકેલાય છે; બહુદરનું કે પરીક્ષાનું ધોરણ પડતું નથી છે; ધૂરાનશીપી લાંચ પ્રતિષ્ઠિત પદવિ તે જરો વ્યસન ખનતી નથી છે; ચઢતું એ જ ન્યાં લક્ષ્ય અને ત્યાં પછી બહુદરની વાત પાછળ રહી જાય છે. પરિણામે, પાંચડીનો વજ છેડે આવે તે ન્યાયે, શાળાઓ આવા ધકેલિયા માલની સફાઈ કરવાનું 'કલેઆમ' કામ મેટ્રિક પરીક્ષા પર નાંખે છે. તેનું તંત્ર પણ પેલી 'એન્યુકેશનલ સેલ્ફસમેનશીપ' થી એણું યુજા હોઈ શકે? એ ક્યાં આ સમાજસ્થિતિથી જુડે? છે? વળી તેમને વચ્ચેના કેટલાંક વરસો 'કલેઆમ' — વિદ્યાર્થી ચળવળોનો સામનો કરવો પડયો; હજુ પણ તે આકૃત ન જ આવે એમ એણું જ છે? તેમણેય હરી હરીને ચાલતું જોઈએ. 'જોએ કોનક્લે'ના તંત્રી ચિંતાતુર મને અગ્રેસરમાં પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે, આ વર્ષે મેટ્રિકનું પરિણામ એણું કેમ આવ્યું? ૫૦ ટકાથી ઊતરીને ૩૮ પહોંચ્યું! થું તેથી વિચારો. વિકાસ અટક્યો? હિંદની પ્રગતિના ટકા ખેસી નયા? આજ તો જાણે ન પડી પડયું. છતાં તે વિષે વિચાર કરવો જોઈએ ખરો. જહુ કાપકાઈથી તે અંગે કહેવાય છે કે, ગયે વર્ષે પરીક્ષકોમાં જે પોલ ચાલતું પડ્યાયું, તેથી કરીને કાંઈક સુધારો થયો તેનું આ ફળ હોય. ખનયા ભેગ છે; પણ પોલ નામે નાજદ થયું એમ માનવા જેવું જોાયું તો કોઈ નહિ હોય. એને લઈને જ વધતા ટકા કાપવાને તો કદાચ હજીય સ્થાન હશે.

પેલા પોલ પડ્યાયાથી પરીક્ષકો કદાચ આ વખતે 'કડક' થયા હોય. 'કડક' એટલે? ૫૦ ટકા આપવા કે આપવા જોઈએ એમ માનીએ તો ને? 'કડક' કે 'ધ્યાણ' (!) નું ધોરણ થું? મેટ્રિક એ કોલેજનું પ્રવેશ-પ્રમાણ છે. ચાલુ મેટ્રિક થયેલા કોલેજમાં નમે છે? ત્યાં ધોરણ સચવાયું છે? કોલેજનું ધોરણ ચડયું છે કે ઊતર્યું છે? આંમળવા મળે છે કે, ઊતરે છે.

સ્વભાષા મારફતે શીખવાનું નથી છે તેથી અંગ્રેજી કાચું રહે છે! માને કે તેમ હોય. અને એમ ખને જ. તો પછી તેમાં કુઝિય થું કામ? પણ 'કાચું' એટલે? થું કામ વ્હાં ધસાઈ ગયેલાં ને વસ્તુસ્થિતિએ જોતાં જોતાં કરેલાં મોરણો હજીય ધસડયે રખાય? એમ કેમ કોઈ નથી કહેવું કે, રાષ્ટ્રજનમાં અંગ્રેજીની જરૂર અને તેના અભ્યાસની પદ્ધતિ તથા ધોરણો ખાખત ખૂલત નવેસર વિચાર કરવા કાળ આવી લાગ્યો છે?

આ પ્રશ્નો વિચાર કરતાં, ઊદાહરણો નાપાત ધાય છે તેથી તેમનું કુઝિય જોઈને લાખણિયાળા ખની જવાની બીતિ રહે છે, તેથી સંભાળવાની જરૂર છે સ્વતંત્રતાપ્રેમી વિદ્યાર્થી પોતા પ્રત્યે રખાની એવી ધ્યાખાડ જિત્તી લાગે. રાષ્ટ્રની ભાવી પેઢીને મનથી પણ ખડતલ ને સ્વાભિમાની બનાવવા ચાહનારાઓ પરિણામના ઉવટના પાંચડીના વળથી ન ગમરાય. ઢાઈશ્લેષોના અભ્યાસ વિષે જે જાણવા મળે છે તે પરથી, નવાઈ તો ઊઠી એમ છે કે, આઠલાં વર્ષોથી ૫૦-૫૦ ટકા પરિણામ આવતું, તે શી રીતે? એટલે સમાજકલ્પિત વિચારનારો તો આખા તંત્રમાં જ જીટ ઊતરીને નજર કરવી જોઈએ. તે વગર ભાણે જ કશું કામથી કેસરી કરી શકાય. મેટ્રિકનું પરિણામ સુધારવાનું કામ પરીક્ષકોને કે મોડરેટરોને ધાય જોઈયું છે; તે કામ ઢાઈશ્લેષો, માણાપો અને વિદ્યાર્થીઓના સ્વભાવી પુરુષાર્થનું છે. તે ક્યાં વગર ખીલ જધાં ફાંડાં છે. એટલું જ નહિ, સરમાં આપણે જોઈ એવી, સમાજની સ્થિતિનું માટે જીવલેણ એજા કલ્પન થયા કરશે.

પરંતુ જોવા તો એમ મળે છે કે, ગયે વર્ષે પરીક્ષકો વગરેનું પોલ પ્રગટ થયું, તેથી સરકારે ને યુનિવર્સિટીએ પણ જને નામેરીશીયનું અર્થ, તેને પ્રત એક અવાજે એવું જ ગણે છે એમ નથી. સાચે જ શિક્ષણ એક સામાજિક મોહો ખની ગયું છે; તેમાં 'કાઈ' અને 'કંબાઈન' જેવું છે; તેમાં ફાવવાના શ્રીયા પણ હોય છે. તેને સમાજ કે વ્યક્તિના વિકાસના મુખ્ય સાધનનું પદ નથી રહ્યું; મનુષ્યો ધડવાનો ઉચ્ચ એ નથી રહ્યું. પરદેશી રાજ્યમાં આ નવાઈનું કારણ ન બને પણ સ્વતંત્ર યવા માગતા દેશમાં? કે પછી આપણી સ્વતંત્રતાની લમળા પણ એવા જ પોચા લાગણીવેદો છે?

સારજન્ટ યોજનાના કેટલાક નોંધપાત્ર વિચારો.

અથા અંકમાં સરકારી સારજન્ટ યોજનાનું સામાન્ય રૂપ આપણે જોઈએ. હવે આ તેના બીજા હપ્તામાં, તે યોજનાએ જાણવેલા કેટલાક નોંધપાત્ર વિચારો તારવીને આપું છું. એમની ચર્ચામાં બિરતવાનો સવાલ નથી.

૧. આ દેશના લોકોની કેળવણી ઉપર આ દેશના બંધિયનો આધાર છે.

૨. કોઈ પણ સમાજ કે રાષ્ટ્રની બિનપ્રત્યક્ષ કેળવણીમાં, જે શારીરિક ચોક્કસતા, શુદ્ધિ અને ચારિત્ર પર પૂરેપૂરો ભાગ મૂકવામાં ન આવે, તે તે સમાજ કે રાષ્ટ્રની કદી સમૃદ્ધિ થઈ શકે નહિ.

૩. કોઈ પણ અવરણની કેળવણીમાં, શુદ્ધિ અને ચારિત્રની કેળવણી સાથેસાથ થવી જોઈએ.

૪. દિ'દની અત્યારની કેળવણીની પદ્ધતિ ઉપર દિ'દની બાલિ કેળવણીનું અસરકારક મંડાલ થઈ શકે તેમ નથી. ખરેખર કેળવણીનું વધારે સાદુ ચલુતર કરવા માટે, અત્યારની સંસ્થાના પદ્ધતિના યજ્ઞાખરા ખાજો નાશ કરવો પડેશે.

૫. રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં, બધાંય બાળકોને યોગ્યમાં યોગ્ય એટલી કેળવણી મળવી જોઈએ કે જેથી કેળવણી બીધા પછી તેઓ પોતાની આજીવિકા ચેળવી શકે અને સમાજમાં વ્યક્તિ તરીકે અને નાગરિક તરીકે પોતાની ફરજે અદા કરી શકે. ઉપરાંત જેમનામાં કાયદાકીય હોય તેમને જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જવાબદારીનાં રથાન સંબાળવાની તાલીમ મળવી જોઈએ.

૬. કેળવણી રાષ્ટ્રીય હોય તે તે આખી પ્રજાને માટે હોવી જોઈએ. હાલની મરજિયાત કેળવણીની પદ્ધતિમાં જે બચ'કર બગાડ થાય છે તે કાયમ રાખવો ન હોય અથવા વધારવો ન હોય તે કેળવણી બદલને માટે ફરજિયાત હોવી જોઈએ. આ રીતે જે કેળવણી દેશબ્યાપી અને ફરજિયાત કરવી હોય તે ન્યાય એ છે કે તે મફત આપવી જોઈએ. અને સામાન્ય શુદ્ધિ એમ કહો છું કે, કેળવણીને મૂળ હેતુ સિદ્ધિ કરવા માટે તે જરૂર સમય માટે આપવી જોઈએ.

૭. ૧ થી ૧૪ વરસની ઉંમર સુધીની પાંચાની કેળવણી એ સર્વજન હોવી જોઈએ. જે તેના હુકમ કરવામાં આવે તે તેની ધર્મી ઉપયોગિતા યોગી થઈ જાય. જે પાંચ વરસ સુધી ન ફરજિયાત કેળવણી આપવામાં આવે અને તે અગિયારમે વરસે પૂરી થાય, તે આજીવિકા ચેળવવા માટે કે જીવનની તૈયારીરૂપે તે પૂરી તાલીમ અછૂટી શકાય નહિ.

૮. દેશનાં બધાંય બાળકો માટે શાળાઓ ખોલવામાં આવે તેપણ જે સંસ્કૃતપૂર્વક શિક્ષણ આપવાનું ન હોય

તે તેથી લાભ થવાનો નથી. તેથી શિક્ષકો કેળવણીના ક્ષમમાં કુશળ હોવા જોઈશે અને તેમને બરાબર પગાર આપવો જોઈશે.

૯. કોઈ પણ અપ્રાપ્તવયસી સમાજમાં પિતા કરતાં માતાને કેળવણીના વધારે અગત્ય છે. અને તેથી કેળવણીની બધી સવલતો સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને માટે એકસરખી જ હોવી જોઈએ.

૧૦. રાષ્ટ્રીય કેળવણી નાતબત કે ધર્મના બેદ વગર સીને માટે એકસરખી હોવી જોઈએ.

૧૧. ધર્મના વિશાળ અર્થમાં, બધા પ્રકારની કેળવણીમાં ધર્મની ધેરણા મળવી જોઈએ. જે અભ્યાસક્રમના પાયામાં નીતિનો વિચાર નહિ હોય તે અભ્યાસક્રમ ઉપર નિમ્બળ નીવડશે.

૧૨. રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં પરીક્ષા કોઈ ને કોઈ રૂપમાં હશે, પણ પહેલાં શિક્ષણની પદ્ધતિ નક્કી કરવી જોઈએ અને પછી તેને અનુકૂળ પરીક્ષા રચવી જોઈએ.

૧૩. જે દિ'દ કેળવણીની બાબતમાં હજી પણ પોતાની જવાબદારી નહિ ઉઠાવે, તે સુધરેલી પ્રત્યક્ષમાં તે કાયમનું પછાત રહી જશે. . . . કેળવણીનું ખર્ચ યોગ્ય કરવાનો વિચાર કરવો એ બોલામાં પોદી કરકસર છે.

૧૪. પ્રાથમિક શાળાઓમાં દાખલ થતાં બાળકોમાંથી કોઈ ધારણ સુધી ૩૦ ટકા બાળકો ટકે છે. એટલે બાળકોનાં ૮૦ ટકા પર કરેલું ખર્ચ નકાર્યું જાય છે.

૧૫. ગરીબ ખેડતો અને મજૂરો પોતાનાં બાળકોને શાળામાં મોકલવા આનાકાની કરે છે. કારણ કે બાળકોની મજૂરીમાંથી થતી કમાણી જતી કરવાનું તેમને પાલવણું નથી. આ રીતે જે દેશમાં ગરીબમાં ગરીબને પણ પોતાનાં બાળકોની કમાણી પર આધાર રાખવો પડેતા હોય તે દેશની આર્થિક અવસ્થામાં ગંભીર ખામી હોવી જોઈએ.

૧૬. ક્રોડ વાચન, લેખન અને મણિતનું શિક્ષણ એ યોગ્ય નાગરિકની તાલીમ માટે હવે પૂરતું ગણ્યું ન જોઈએ.

૧૭. અગિયારમે કે બારમે વરસે બાળકો તારુણ્યમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેમનામાં કેટલાક માનસિક અને શારીરિક ફેરફારો થાય છે. તે ધ્યાનમાં લઈને કેળવણીની રીતમાં અને અભ્યાસક્રમમાં તે અવસ્થાએ યોગ્ય ફેરફાર કરવો જોઈએ.

૧૮. બાળમંદિરોમાં બાળકોને અમુક વિષયના શિક્ષણ કરતાં અનુભવની નજર હોય છે. આધારણ શાળાની માફક તેમાં વિષય-શિક્ષણને બાળ્યે જ રથાન હોઈ શકે.

૧૯. હાઈસ્કૂલને આજે કોલેજના શિક્ષણની પૂર્વ તૈયારીરૂપે ગણવામાં આવે છે, તેમ ન થતું જોઈએ. તે

શિક્ષણ પોતાની મેળે પર્ચાસી હોય એમ ગણાવું જોઈએ. . . . એક રીતે ભેટાં લાઈટફક્સ એ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની કસોટી છે. કારણ કે તેમાં જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો માટે નિષ્ણતા અને આગેવાનો તૈયાર કરવાનો પારખો નાખાય છે.

૨૦. સંસ્કારની કેળવણી માટે કોઈ ખાસ માર્ગ છે નહિ. જુદા જુદા વિષયોના શિક્ષણમાંથી બાળકને જેમ કેળવણી મળે છે તે જ રીતે ઉદ્યોગ અને પ્રત્યક્ષ વિજ્ઞાનમાંથી પણ સંસ્કાર અને કેળવણી મળે છે. . . . એ બંનેનું ન જોઈએ કે, યશ્ણ વિદ્યાર્થીઓને, એકે તેઓ અમુક ધર્મામાં પડવાના ન હોય તોપણ, પ્રત્યક્ષ કામ કરવાથી પણ લાભ થશે.

૨૧. વિદ્યાર્થીઓને હેતુ એ છે કે, સમાજનું ઔદિક ધોરણ જાણું કરવું; પ્રભુજ્ઞાનસને પદવું; રાષ્ટ્રીય શ્રમિને મુશ્કેલી કરવી; લોક અભિલાષા માટે સાચા સિદ્ધાન્તોનું દર્શન કરાવવું; જ્ઞાનાના નિવારણને વિચારવું અને સંયમથી અંકિત કરવા; રાષ્ટ્રીય સત્તા ધરાવનારા લોકોના કામમાં મદદરૂપ થવું, અને વ્યક્તિના જીવન-વ્યવહારને મંદકારી બનાવવો.

૨૨. હાલની પદ્ધતિમાં પરીક્ષાઓને ઘણું વધારે પડતું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે એ વિષે શંકા નથી. આથી સંકુચિત પુસ્તકિયા શિક્ષણને કનેજન મળે છે અને સાચો અભ્યાસ થતો નથી તથા મૌલિક વિચારશક્તિ કેળવાતી નથી.

૨૩. પ્રોડશનશીલ હેતુ એ હોવા જોઈએ કે, દરેકને પોતાની પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, જીવન પર્થત, ચાલુ અને પૂરે-પૂરી કેળવણી મળ્યા કરે. એટલે કે, દરેક પ્રભુજ્ઞાન નામરિક તરીકે પોતાની ફરજો બરાબર અદા કરે એવી કેળવણી આપવી જોઈએ. . . . બાળક દોડી શકે તે પહેલાં તેણે ચાલતા શીખવું જોઈએ. આથી કોઈ પણ પુષ્પ વંશરેના માણસ કેળવણીને ઉપર પ્રમાણે વિશાળ અર્થમાં લાભ ઉઠાવી શકે તે પહેલાં તેણે જાતનાં વંચિતો શીખવું જોઈએ. . . . જાતનાં વંચિતો શીખવું એ કંઈ કેળવણીનું ખેત્ર નથી તે તો માત્ર સાધન છે. . . . પ્રોડશનશીલ સાંસ્કારિક અને વ્યવહારિક બંને પ્રકારનું હેતુ જોઈએ. તેમના દૈનિક જીવન અને કામની સાથે તેને બરાબર જોડવું જોઈએ.

૨૪. બાળકોના શિક્ષણમાં જે પદ્ધતિ કામમાં આવે છે તે પ્રોડશનશીલ હોવામાં કામગીરી આવતી નથી. આથી શિક્ષકોને તે માટે ખાસ તાલીમ આપવી જોઈએ.

૨૫. કોઈ પણ વ્યાપક કેળવણીની યોજના માટે મહત્ત્વની નિર્ધારિત એ છે કે, પૂરતા શિક્ષકો હોવા જોઈએ અને તેમને તાલીમ આપવા માટે પૂરતી સંસ્થાઓ હોવી જોઈએ. . . . તેમને પૂરતો પગાર મળવો જોઈએ અને શિક્ષકો પર એટલું ઠસાવવું જોઈએ કે, તે ધંધો પોતે

કેળવ આજીવિકા માટે કરે નહિ, પણ તે એક સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલું કામ સમજને કરે.

૨૬. પરભુજી શ્રીઓ અને વિધવાઓને શિક્ષકો તરીકે પણ પ્રમાણમાં દેખવી જોઈએ. માનુષ્ય અને વિવાહિત જીવનમાંથી એવું જ્ઞાન અને અનુભવો મળે છે કે જે બાળકોની સંબાળ અને કેળવણી માટે અમૂલ્ય થઈ પડે છે.

૨૭. શાળાનું દરેક બાળક તંદુરસ્ત હોય અને તેને શારીરિક વિજ્ઞાન બરાબર ધ્યાન એવી દરેક શાળામાં વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. . . . તંદુરસ્ત બાળકો જ કેળવણીને પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવી શકે છે.

૨૮. હિંદની શાળાઓમાં શિક્ષકો અને બાળકોનાં વાલી વચ્ચે સંબંધનો અભાવ હોય છે એ શોચનીય છે.

૨૯. રાષ્ટ્રીય કેળવણીની યોજનામાં, જેમાં બધાં બાળકો માટે સૌ સોની શક્તિ પ્રમાણે કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા થતી હોય તેમાં એ સ્વાભાવિક છે કે મૂઠ અને અપંગ માટે પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

૩૦. ખરી રીતે, કેળવણી એટલે બાળકને માનસિક, નૈતિક અને શારીરિક જ્ઞાનનો ખાસ ધૂંટો પાઈ દેવો એ નથી, પણ બાળકને સમાજને ઉપયોગી થવાં પણ શીખવવું જોઈએ. આથી શાળા મહાશાળાના જીવનનો મહત્ત્વનો હેતુ એ હોવો જોઈએ કે, વિદ્યાર્થીને શાળાની અંદર અને બહાર સામાજિક અને નાગરિક જીવનની તાલીમ મળે.

૩૧. બાળકોનાં જીવનમાં સામાજિક દષ્ટિ હોઈ રાહતી નથી. તેને ધીમે ધીમે એવું જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ કે, તે એક સમાજમાં રહે છે અને તેના પોતાના ઉપરાંત બીજા લોકો સમાજમાં વસે છે, જેમણે તેણે પચાત રાખવો જોઈએ.

૩૨. તરુણ વ્યવસ્થામાં શરૂઆતથી જ સમાજસેવાનો વિચાર બાળકોમાં સીંચવો જોઈએ.

૩૩. આનંદ અને ઉત્સાહ ફક્ત બાળકો માટે નહિ પરંતુ બધી વંશરના લોકો માટે જરૂરી છે આથી રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં તેની વિવિધ રીતે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અને વિશાળ દષ્ટિએ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ યોજવી જોઈએ.

૩૪. કેળવણીની યોજનામાં બાળી રહેલા વિદ્યાર્થીઓને ધંધો બતાવનાર ખાત્ર પણ હેતુ જોઈએ.

૩૫. કોઈ પણ કેળવણીની યોજનાનો જોડીકંદારી કુશળતાપૂર્વક અમલ કરવામાં ન આવે તો તે સફળ થઈ શકે નહિ.

આ વિચારો કેળવણીની પુનર્દેશના માટે સામાન્ય સૂત્રો જેવા છે અને કોઈ પણ કેળવણીની યોજનામાં જ્યાંમાં લેવા જેવા છે હવે પણ જુદા જુદા પ્રકારની કેળવણી અંગે ઘોંટ કરેલી મહત્ત્વની બસામણો જોઈશું.

વિહલદાસ કોહારી

ક્રાંતિકાર તપસ્વિની શ્રી. નાનીબહેન ગજજર

“ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ લયઃ ।”

સંસ્કૃતનું આ ગરજુ સ્વ. શ્રીમતી નાનીબહેને સાચું પાડ્યું છે. માનવીની મહત્તા તેના ગુણ સંસ્કારથી અને તેના કાર્યથી મપાય છે. માત્ર પ્રાદક્ષિણા જ નહીં લેવાને કારણે કે પરથીએ અથવા ખિતાબો મેળવવાને કારણે માત્ર ધનપતિ હોવાને લીધે કે વર્તુલને કારણે કેઈ વંદનીય થઈ શકતું નથી. તે માટે ભેદભેદ છે જીવનની તપશ્ચર્યા, શ્રી. નાનીબહેન પ્રાદક્ષિણા નહોતાં, પદવીધર નહોતાં, ધનિક પણ નહોતાં; એ તો હતાં માત્ર હિંદુ સમાજની વિધવા—સમાજની સળગતી ચિતામાં નિરંતર જળતી જીવતી સતી. એ જીવનમાં સુખ, આનંદ, ઉદારતા, ભિન્ન કે પ્રકાશને જરા પણ અવકાશ કે આવકાશ નથી તે જીવન એમને મળ્યું હતું. પણ એ જીવન વેદફાઈ જવાને નહોતું સરખ્યું. જીવનને આપરી લેતા પેતા અધારા જોનારોને તેમણે બળપૂર્વક દૂર હરોલી મૂક્યા, અને જ્ઞાનની નિષ્ઠા પ્રેમશયી સૌજન્યને કંથી નાંખતાં ગાદા તિથિરજને કલેશવાદો પ્રયાસ આપ્યાં.

સુરતના સ્વ. કલ્યાણદાસ ગજજરનાં પુત્રી અને સુવિખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સ્વ. શ્રી. ત્રિભુવનદાસ ગજજરનાં એ બહેન થાય. શ્રી. નાનીબહેન હૈં શિવમૌરી ગજજર સત્તર વર્ષની વયે વિધવા થયાં. અને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં જ પોતાના જેવી અસંખ્ય બાળવિધવાઓની વિષમ દશાના વિચાર એમને આવવા લાગ્યા. તે પોતાનું દુઃખ જીલી ગયાં. ખુણે બેસીને રડવા કરતું ને બીચારાં બાપડા ગણાઈને જીવન વેડી નાંખતું એ દુઃખથી કમની અવજા કરવા જેવું છે, એમ તેમને લાગ્યું. માનવી મને તે સંભોગમાં સુધાય તોયે તે તે સંભોગ પ્રમાણે જીવનને સારામાં મારો ઉપયોગ કરવો, એ માનવીનું કર્તવ્ય છે. શ્રી. નાનીબહેને પણ એ પ્રમાણે આવી પટેલા સંભોગોને સદુપયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એ અધકારયુગ હતો એમ કહીએ તો ચાલે. સૌ-જીવજીવી નાગની હતી. ચાર પાંચ થોપડી ચૂનરાતી બહેલી બાળાની ગણના બહેલી બાળામાં થતી. કુમારી, સોભાગવતી કે વિધવા કેઈ સ્ત્રીને માટે ભદ્રેજીવન જેવું ક્યું હતું જ નહીં. ક્લીન ગણાતાં કુટુંબની સ્ત્રીઓ ઘોણે દિવસે પણ નોકરના સાથ વિના ઘરની બહાર ચાર ડગલાં પણ જતી નહીં.

એ જમાનામાં, લગભગ સને ૧૮૬૮-૬૯ની સાલમાં, શ્રી. નાનીબહેન અને સુરતના નાગર ચંદ્રસેય સ્વ. શ્રી. રાહતરાયનાં પુત્રી શ્રી. બાલમૌરી મુનશી, એ જે સુવાન વિધવા બહેનોએ સૌમ્યતા નામની એક નાનકડી સંસ્થાની સંસ્થાપક હતા, અને તેમાં સૌનું જીવન, પોતાના સંભોગ

અને દેશહિતનું કોઈક કાર્ય ઉપાડવાની અભિલાષા પર અચ્છિં થતી. એ જ ગરજમાં ૧૯૦૦-૧માં સુરતમાં બર્ધકર પટેલ દ્વારા નીકળ્યા ને તેને પરિણામે કેટલીયે સુવાનીઓ અને કુખળી બાળાઓ વિધવા બની. આ બનાવથી શ્રીમતી નાનીબહેનના હૈયાને બારે આઘાત પહોંચ્યો, અને એ આઘાતનું પરિણામ તે સુરતનું ‘વનિતાવિશ્રામ.’ સંસ્થાપકમાં એ ચાર બહેનોને પોતાની સાથે રાખીને એ રહ્યાં. ૧૯૦૭માં ‘વનિતાવિશ્રામ’ની સંસ્થાપના કરીને સૌકમલિતાં બીજી સંસ્થા અને સામાજિક કાંતિનો પ્રયત્ન કરાવ્યો. આ મંગલ પ્રવૃત્તિને સૌએ કમલદાસે વધારી તો નહોતી જ લીધી. તે સંસ્થાની તેમ જ એ બંને બહેનોની ખૂબ ખૂબ શ્રીકામ્યા થતી. આ સંસ્થા વિધવાઓને સ્વેચ્છાચારિણી બનાવતી, અને હિંદુ સંસ્કૃતિનું નામ નિશાન બંધાઈ જશે એવી પણ વાતો થતી. પરંતુ અર્થ વિનાના આટલા હોશપાવદથી કરી બધ એવાં તે બહેનો નહોતાં. તેમનું કાર્ય સાચું હતું. રુમાજ-સીતમની બહીમાં સિદ્ધાઈ જતાં જીવનો પર વાત્સલ્યનું અમૃત સિંચવું કરતું એ તેમનું વ્રત હતું. દુઃખાઈ પિસાઈ જતાં એ જીવનોને હાનરથી વારિથી પોષવા ને સન્માન વાળવાં એ તેમની મહેમત હતી. આ મહેમતની સિદ્ધિને માટે તેમણે કઠિન તપશ્ચર્યા સ્વીકારી ને આશ્રમની બહેનો આગળ દબાવવા દાંત મૂક્યું. આશ્રમમાં શિક્ષણ ને સંસ્કાર આપવા ઉપરાંત ‘વનિતા વિજ્ઞાન’ નામનું એક માસિક પણ એ બહેનોએ કાઢવા માંડ્યું અને એ દ્વારા પોતાના દેનુઓના પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આશ્રમની વજીવણી કરનારોમાં મૃગાં બન્યાં. આશ્રમની સુવાસ દૂર દૂર સુધી પ્રસરવા લાગી, અને સુરતનો એ ‘વનિતાવિશ્રામ’ કુશારિકા, સધવા, વિધવા સૌના વિશ્રામ અને આનંદનું સ્થાન બન્યો.

એ આશ્રમમાં કેટલીયે દુઃખી બહેનોને આશ્રય ને આશ્વાસન મળ્યાં. પરંતુ જીવનમાંથી મરુત્ત્યજીવનમાં આવવાની તક મળી. સુખ, આનંદ, વિલાસના મરતીકાર્યો કોઈક વાતાવરણ વચ્ચે અધારા ખૂણામાં એકલી તરફડતી ને કદીક જૂપા અનાચાર સેવતી કોઈ બિચારી અસહાય વિધવાને આશ્રમના પવિત્ર ને નિર્વિકાર વાતાવરણમાં નવી દ્રષ્ટિ ને જીવનનો નવો આનંદ મળ્યાં.

અધારામાંથી પ્રકાશમાં આવવાનો, અસત્યમાંથી સત્યમાં પ્રવેશ કરવાનો એ બહીરંચ પ્રયાસ હતો. શ્રી. નાનીબહેને તે માટે અગ્રણ્ય પરિશ્રમ કર્યો અને તન મન ધનથી તેની પાછળ મંડાયાં રહ્યાં. તેમનું કાર્ય એવું સંબોન હતું કે, સૌહાર્દચિંતકોને અને સમાજસુધારકોને દેર દેર આવા આશ્રમોની આવશ્યકતા લાગવા માંડી,

અને પરિણામે સુંબઈ, અમદાવાદ, રાજકોટ વગેરે રથને એમની જ દોરવણી નીચે આશ્રમે રથપાયા લાગ્યા. આ આશ્રમેને શ્રી. નાનીબહેન પોતાની સારદા-પુત્રીઓ કહેતાં. આને સુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ, રાજકોટ, બાવનગર, પોરબંદર, ને બીજા ગાળોને આવી એમની સાત સારદા-પુત્રીઓ દુઃખી અને અસહાય બહેનોનાં જીવનમાં અમૃત-સિંચન કરી રહી છે.

સૌજન્યમાં પ્રદાસનાં ફરિજો પ્રમથાપનાર એ વનિના-વિશ્રામે આને આપણને જીવનચાલી લાગે છે. વનિના-વિશ્રામનું નામ પણ કોઈ કોઈને તે જાણે પ્રતિકાંતિકારી લાગે છે ! અને, આવા કાર્યની વાતો શી ને તેનાં ગુણ-ગાન શાં, એમ પણ કોઈકને લાગતું હોય તેનાવાઈ એવું નથી, પણ ગાણુસ ગાત્ર આજ પર જ નથી જીવતો. સમાજ એટલે આજનો જ સમાજ નથી. એને દાલ પણ હતી અને આવની દાલ પણ આવવાની છે. કાલના સંભોગે કેવા હતા, દાલે સમાજની રીતિ કેવી હતી, લોકજીવન અને સમાજના આદર્શો કેવા હતા, એ બધું જાણીએ સમજીએ અને પછી દાલે જે થયું તેનો એ વાતાવરણ સાથે મેળ મેળવીએ, તે જ તે કાર્યના ગુણ.

દોષની ટુચના કરી શકાય.

એટલે જે જમાનાને અધિકારયુગ તરીકે જાણવાથી શકાય એવા જમાનામાં, અસંખ્ય વિષયો બહેનો ન્યારે અધારા ખાણમાં નિરંતરની ચિતામાં, જીવની સિંચાની હતી ત્યારે, આપમેળે આ કાર્યની સફળતા કરનાર નાનીબહેન ખરેખર એક વિરલ વ્યક્તિ હતાં. તેમની દષ્ટિ નિરાળ હતી. સ્ત્રીમાત્ર દુઃખાચેલી, દુઃખાચેલી ને દુઃખી છે અને કેટલીય સૌભાગ્યવતી બીજી. પણ અનેક પ્રકારના સીતમોથી ચંચળાઈ રહી છે, એમ તેમને લાગ્યું અને આ તેમની દષ્ટિએ જ આશ્રમનું નામ ‘વિધવાશ્રમ’ રાખવાને બદલે ‘વનિનાવિશ્રામ’ રખાવું હતો એમ હું માનું છું.

જે કાળમાં સ્ત્રી ઉપર બહાર પગ નહોતી મૂકી શકતી, જેને રસ્તે મોક્ષી નહોતી શકતી, કમ, મરણ કે દેવદર્શન સિવાયના કોઈ પ્રસંગની સ્ત્રીને કલ્પના પણ નહોતી આવી, તે કાળમાં આ એક મહાન પગલું હતું. તેવા જમાનાની એ કાંતિકારી ઝરવા હતી અને કાંદિયા પ્રથમ ઝંડો એમણે ફરકાવ્યો હતો. એવાં કાંતિકારી શ્રી. નાનીબહેને અંજલી આપવી એ પણ ચોરસ લેવા એવું છે. સૌસગાજ તેમનો ઋણી છે અને રહેશે.

ન્યાયરેના સુકલ

કાણુ કોને ચડે છે?

“કોઈ તાજી આંખ કોઈ નામે તો રાખે તેની કોઈ નાંખે, કોઈ તારો દાત પડી નાખે તો સમી તેને પાડી નાંખે, એવું તમે સંભળ્યું છે, પણ હું તમને કહું છું કે ફક્ત રાખે પતા ના.”

મેથુ. ૫:૩૮-૩૯

નાનાસાહેબ (૧૮૫૭) લોહીતરરથો ને યાંત્રી ફર આદમી હતો, એની માન્યતા અંગ્રેજ પ્રભા ધૂસી છે; અને શાળાઓના એકપક્ષી હતિહારો પરથી કેટલાય હિંદીઓ પણ એમ જ માનતા લાગે છે. એક લેખકે તો નાનાને અશ્વત્થામા સાથે સરખાવ્યો છે.

આ વિષે બેરોબર સગતોલનથી વિચાર કરવા હોય તો દાલની બીજ બાજુએ એવી જોઈએ. હાનપુરમાં અંગ્રેજ સ્ત્રીપુત્રો તથા બાળકોના હત્યાકાંડમાં નાનાસાહેબ સીધી કે આડકતરી રીતે જવાબદાર છે, એવો બચાવ હોઈ ન શકે. પરંતુ એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે ન્યાય કરવો હોય તો એ પરંતુ નથી; તેને માટે સામેના નાયકો — જનરલ નીલ, નિકલસન, ને અજનાબાના કેવા વિષે બહાઈ હાંકનાર ફર વગેરેની વર્તણૂક પણ નજર સામે હોવી જોઈએ. અને એ દબે આપણાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો હવે તો સુધરી જવા જોઈએ.

આ ખૂનખાર પ્રસંગ પર અંગ્રેજ પુસ્તકો લખ્યાં છે, અને એક બાજુને યોજીવતી રત્ન કરે છે. પરંતુ તેમાં જે નવાં એક બાજુનાં છે તેમનો ફાલો યાંત્રી છે; અને

એથી ઊલટું, જે હિંદી બાજુની કાંઈક રત્નઆત કરે છે તેને પ્રમાણમાં બહેરાત યોગી છે. જેમ કે, ફિરોઝનું ‘ધી ટલ ઓફ ધી ગ્રેટ ર્યુનિની’ (મહાન બળવાની પાલ). એટલું જોખન તેને વિષે કહે છે, “રેવરંડ ફિરોઝ (એલ એલ. કી.)ના પુસ્તક બેટલું ધિક્કારપાત્ર બીજું એકે પુસ્તક બળવા ઉપર કદાચ નહિ હોય. પણ તેનું વેચાણ ને અસર પાર વચરનાં થયાં છે !” અને સામેથી જોખનનું ‘દાલની બીજ બાજુ’ પુસ્તક વીસેક વર્ષ પર બહાર પડ્યું છે, પણ ફિરોઝ બેટલું તે બહીરું ન થયું.

હવે નાનાના સમકાલીન પેલા અંગ્રેજો વિષે અંગ્રેજ લેખકોમાં જ લખાણમાંથી મળતી બીના ટંકમાં નોંધે.

અદલાબાદના પોતાના એક દિવસના કામનું વર્ણન કરતાં એક અમલદાર આમ લખે છે:—

“એક સહેલમાં અને અદભુત આનંદ થયો. અમે એક તોપ લઈને સ્ટીમરમાં બેઠા. સીજ અને ગોરા સિપાઈઓ સહેર તરફ ધરવા. અમારી સ્ટીમર ઉપરવાસ હતી હાંતી અને અમે ડાળી અને જમણી બાજુ તોપના ગોળા ચલાવતા હતા. જતાં જતાં અમે એક ખરાબ ગોળામાં પહોંચ્યા. અમે કિનારે જઈને બંદૂકની ગોળાઓ વરસાવવા માડી. મારી જતી બેનાળી બંદૂકે કેટલાય કાળિયાઓને સુવાડી દીધા. મને વેર... વાળવાની એવી તો ચળ નહીં હતી ! અમે બંને બાજુનાં ગામોને

આજ થાગણી શરૂ કરી. જાળાઓ આકાર સુધી જોઈ ચડતી ચડતી ચારે કાર ફેલાઈ ગઈ. પવન તેની મદદે આવ્યો. દગલના જ બદમાસો ઉપર વેર ચાલવાનો રિવજ આવી પહોંચ્યા છે એમ કપલ લાગતું હતું. દરેકને અમે જળવાયોર ગામેને બાળવા અને નાશ કરવાને નીકળ્યા પડતા, અને અમે વેર વાળ્યું છે. * * * લોકોના પ્રાણ અમારા હાથમાં છે. અને હું તમને ખાતરી આપું છું કે અમે કોઈને પણ છોડતા નથી. * * * ગુનેગારને એક શાંતી ઉપર ખેસાડી કોઈ ઝાટ નીચે લઈ જવામાં આવે છે. તેના બળામાં દોરડાને ફાંસો નાંખવામાં આવે છે. પછી શાંતી ખસેડી લેવામાં આવે છે, અને તે લટકતો રહી ન્ય છે.” (Charles Ball's Indian Mutiny vol (i) p. 257.)

સર જ્યોર્જ કેમ્પબેલ લખે છે:—

“અને હું ભણું છું કે અહિંનાદમાં બહુ જ ભયંકર કલેઆમ ચલાવવામાં આવી હતી.....અને ત્યાર બાદ નીચે કલેઆમથી પણ ભયંકર વસ્તુઓ કરી. તેણે લોકોને ભણીબળને એવા પ્રકારની ચાતનાઓ આપીને આપી કે જેની ચાતનાઓ હિન્દીઓએ કરી પણ આખ્યાના પુરાવો મળતો નથી.”*

જ્યારે નીલ કાનપુર આવ્યો ત્યારે ગોરા અને શીખ સિપાઈઓ લૂંટ કરવામાં મગાસ લેતા. આ બાબતમાં તે પોતે લખે છે:—

“મેં અહીં થયે મૂક્યો ત્યારથી શાન્તિ સ્થાપવા માટે ખૂબ પરિશ્રમ કર્યો. પડે છે. હું આવ્યો ત્યારે સળગા લૂંટ કરવામાં મગ લેતા. જે શાન્તિ સ્થાપવા નિયતો થયા અને તેનો અગ્રણ સખતાઈથી કરવા માગ્યાં. સેનિકોનું વર્તન બિલકુલ નિર્ભર હતું. બંધોર પહોંચ કે તરત જ અને તેનો નિકાલ કરી દેતા. તે પોતાના બચાવમાં સતોષકારક પ્રમાણ આપી શકે નહિ તો તરત જ તેને ફાંસીએ લટકાવી દેવામાં આવતો. જે જગ્યાએ સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની કતલ કરવામાં આવેલી તે ઘરના (બીબી પર) ભોંયતળિયા ઉપર ફેંલે મેં ઈચ્છા લીધીને થરભરી રહ્યાં છે. આ જગ્યાએ એક ઘાત મેં ખાસ બંધોરો પાસે સાફ કરાવ્યો. લોકોને સ્પર્શ કરેલાં જે હવેલોળીના મિન્ટુઓ માટે અતિશય ખરાબ કામ ગણાય છે. તેઓના મન મુજબ આનું કાર્ય કરવાથી આત્મા અનંતકાળ સુધી કષ્ટ ભોગવે છે. તેઓ ગમે તે ધારણા હોય પણ આવી સમજ્યા વડે એ લોકોને શંકાશીલ બનાવવા એ તો મારો ખાસ ઉદ્દેશ છે.”

નિકલસન વિષે એમ કહેવાય છે કે, બળવાયોરોને

* Sir George Campbell, Provincial Civil Commissioner in the Mutiny, as quoted in the 'Other Side of the Medal' p. 81.

ઝડપી ફાંસી દઈ ઝડ ટપ ન્ય તે એને યમવંત હઈ. તે એવો કાયદો . . . ધડાવવાની તરફારી કરતો હતો કે, આ લોકોને વિલાવી વિલાવીને મારી શકાય. બીજી ધણી રીતે અંગ્રેજ લશ્કરના અપહરણ નિકલસન કેવું કૂર અને રિભામણીશું માનસ ધરાવતો હતો તે આમ સ્પષ્ટ થાય છે.

આનું જ માનસ પંબલવાળા કપર સાહેબનું છે. કાનપુરમાં અંગ્રેજ સ્ત્રી બાળકોનાં શબ એક ફવામાં નાંખવામાં આવેલાં તેનું સફળ વેર વાળી કપરસાહેબ બડાસ દાંકતા કે, જેમ એક ફવો કાનપુરમાં છે તેવો જ અન્યબાળમાં છે. લગભગ વજુસી (શરણે આવેલા) સેનિકોને કતરારને પોતે મારી આ મામના ફવામાં ફેંકી દેવામાં આવેલા.

હવે નાનાના કાનપુરના કાલ વિષે લખ્યો:— ધેમસન અને ગેરેટ નેવા આધુનિક ઇતિહાસકારો કાનપુરની બીબીધરની હત્યા માટે બનાસ અને અહિંનાદની નીલની વર્તણૂકને કારણભૂત માને છે. એટલે કે, તે કાલ ઉપરનાં ચણેનોમાં જણાય છે તેવું કહે જેટ મજબૂતીએ કરાયું નહોતું.

વળી કેટલાક ઇતિહાસકારોના મત મુજબ નાનાસાહેબ સી બાળકોની સ્નેહાથી કતલ કરાખ્યાનું જણાય નથી. તાત્કાલે રોષે, આજમકલ્લા, અથવા સેનિકોના ઉકેરકાટ આગળ નાનાસાહેબ લાચાર હશે એમ માનવાને ધણું કારણ છે.

આ પ્રમાણે ત્યારે ‘બળવા’ સામેના મુખ્ય અંગ્રેજોની વર્તણૂક વિષે જણવા મળે છે.

આવા વજુનો વાચવાંચ આપણને ગમે તેવાં નથી. સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્તે વરસો પર લખેલું કે, આવા દાખલા વિદ્યાર્થીઓના પાઠ્યપુસ્તકોમાં ન રાખવા પડે. આ સલાહ તરત વાંચવી છે. પણ એનું પાત્રન એકપક્ષીય ન હોવું જોઈએ. સામાન્યપ્રેમી અંગ્રેજ પ્રબને અને શુભામ સિંહી પ્રબને દાહની ફાવની બાબત જ ન બતાવ્યા કરવી જોઈએ. યા તો માનવહૃદયની હીન પશુતાની આ બાબત પર ઇતિહાસનાં પાઠ્યપુસ્તકો સાવ પડેલા પાડી રાખે, અથવા ન્યાયકુદ જને બાબત રાખે કરે.

આ આખા પ્રકરણમાંથી પ્રબળ સૂર તો એ જ સારનો છે કે, વેરથી વેર રમતાં નથી; એનો સ્ત્રોત કાંઈક ઉપર મથાળે કોઈએ વાક્યમાં કહેવો છે તે જ છે. પરંતુ સામાન્યને અને ક્રિસ્તને બને નહિ તે તો પછી શું થાય ? અને શું સામાન્યના સંચાલનમાં એવી નિષ્ફરતા હોય ? ? યોલ્ફટોય હેતા તેમ, મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્ર જેમ નવા જમાનાની સુદમ ગુલામી છે, એમ સામાન્યવાદી રાજકારણ નવા જમાનાની એકી માનવ કલકી જ છે — તેનાં રાક્ષા ને કલકી જુદી રીતે કામ કરે છે એટલું જ.

વિજયરાઠર મંછાવામ ભદ્ર

ભગવદ્ગીતા—એક સ્વાધ્યાય

[શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ પદ્મવેણી આ બ્રહ્મણ્ય લેખ આપે એક સાથે આખી શાકત તે બ્રહ્મણ્યગિતિને રસ પડના; પરંતુ તેના લગ્નપુને લઈને રંગેક હવતા પાછા પડશે એમ લાગે છે. આ પ્રાવેશિક પહેલો હવેતો: ૧૧. બારે અનેઅધ્યયનને પદિસુમે લખાયેલો આ લેખ મીતકથાતરંગિને તે ખાસ વિચારપ્રદ થશે એમ અર્થ ૧૧. હવે તેઓ આ વિષયમાં અર્ચામાં પણ લીટરી રહે છે. મં.]

૧

અભ્યાસકાળમાં પાઠપુસ્તક તરીકે ગીતાજીને અભ્યાસ કરવો પડ્યો, ત્યારે વધારેપડતા હાસ્યહાસી (ચુલ્લાતી પ્રેરે બહાર પાડેલી આશ્ચર્યમાં આપતી) સાથે દીકાઓ સાથે અભ્યાસ કરી નાખ્યાં. પરિણામે ‘ગીતા’ અને ‘ગોટા’ એ બે સખ્તો મારે માટે સમાનાર્થ બની ગયા; અને પછીનાં સર્ગગ બાવીસ વર્ષ સુધી ગીતાની સામું પણ જોડું અસાધ્ય બની ગયું. સાથે સાથે ગનમાં એવી ગાન્યતા પણ જન્મી ગઈ કે, જેઓ ગીતાને વખાણે છે, કે રોજ વાંચે છે, તેઓ કાં તો વચર સમજે—બીજાઓ કહેતા અને કરતા હોવાથી—કરે છે, અથવા તો પેલા વાંકકાઓની વાતની પેઠે, બંને ઉત્તરાયા હોવાથી બીજાઓને ઉત્તરાયા તેમ કરે છે. ગીતાપ્રસંગકેન્દ્ર કેટલોક વર્ષ તેમાંથી પોતાને ગમતા અનુક વિભાગને જ નજર સામે રાખીને તેમ કરે છે, એ હું બહુતો હતો. પરંતુ મને તે વખતે શાંકર વેદાંતની જ લગ્ન લાગી હતી; અને મેં જોયું કે શંકરાચાર્ય જેવાને પણ ગીતામાંથી સુસંગત રીતે પોતાના મત બતાવતાં ફીણ પડે છે; ત્યારે ગીતા પ્રત્યેનો મારો અણગમો સવિરોધ વધી ગયો.

ત્યાર પછી, શેઠાં વર્ષ થયાં ગીતામાંથી ‘અનાવરવક’ ભાગો પડતા મૂકી, કે બધા સ્થેકો નવેસર મોઢીની રબ્બ કરવામાં આવતાં સંકલનોનો યુગ રાજ થયો. ગને થયું કે, ચાલો, હવે શેઠાચાર્ય પ્રમાણિક માણસો નીકળ્યા ખરા કે જેઓ દિગ્ગતપુષ્કંત કહી શકે છે કે, આખી ગીતામાં સર્ગગ એક સુસંબદ્ધ વસ્તુ રબ્બ, યનેલી બતાવવી અસાધ્ય છે. દરમ્યાન હું પોતે તો નાનપણમાં ગોપેલી અને મોટપણે અભ્યાસેલી ગીતાના શખ્તો લગભગ બૂલી જવા જ આવ્યો હતો; અને કોઈ પણ દારણે હું ફરી ગીતાને હાથ અટકાવવા તત્પર નહોતો.

પણ બનિત્યતાના માર્ગો અદ્દ્યય હોય છે. ઉપર એક જુદો જ દારણે, ગીતાને લગભગ પચીસ વર્ષ બાદ હાથમાં લીધી; અને તે એવે સમયે કે જ્યારે ગીતાનો અભ્યાસ (આગ બીજ દારણે પણ) મારા હાથ ઉપર ન હોત, તો મારા અંતરમાં જુદી જ બાલ પરિસ્થિતિને દારણે અચાનક ઊભા થયેલા શંકા અને વિચિકિત્સાના વંદોળમાંથી હું દ્વાય સાગ્રેસમી બહાર નીકળી શક્યો ન હોત.

આ સ્વાધ્યાયમાં, હું, ગીતાના નવેસર કરેલા એ અભ્યાસ દરમ્યાન ગને સગબંધેલી કેટલીક બાબતો રબ્બ

કરવા હજુ હું.—એમ માનીને કે, કોઈને તે કંઈક ઉપયોગ થઈ પડશે.

૨

ગીતાનો ઉપદેશ બંને સમાજન કાળ માટે, તેમ જ “પુરુષરાણો બ્રાહ્મણે અને ભજ રાજગિરિ” ઉપરાંત સામાન્ય જનસમુદાય કહી શકાય તેવા વૈશ્ય, ક્ષીરિ અને શૂદ્રો—એજ તમામ માટે હોય, છતાં તેની રબ્બાત એક ચાક્રસ એતિહાસિક કાળમાં, એક ચાક્રસ દેશકાળની પરિસ્થિતિનો સમાનો કરવા માટે કરવામાં આવેલા છે, એ નિર્વિવાદ દેખાઈ આવે છે.

આ પરિસ્થિતિનું ટૂંકાં વર્ણન આપણું ગીતામાંથી પોતામાંથી ગમે છે. તેને તારવી જોતાં સમભય છે કે, તે વખતે સામસાથે બે આપણે જો કરતા બે—પણ જુદા જુદા આચાર-વિચારના પ્રવાહોથી સમાનબ્યવસ્થા અસ્તબ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી:—

(૧) એક બાજુ જુદાં જુદાં યમયુગરૂપો ગામેગામ ફરીને સંસારની અસારતા બતાવી-બતાવી, સંસારના બંધમાંથી મુક્તિ આપવા, સાંસારિક બ્યવહારમાત્રમાંથી સેકંદો યુવાનો અને યુવતીઓને અકાળ સંન્યાસ લેવાવતાં હતાં.

(૨) બીજી બાજુ, જુદા જુદા વેદિક ક્રિયાકરિના પુરાહિતો સમાજનાં ધન તેમ જ જનુલને, દુઃખતા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ અર્થે, અથવા જુદા જુદા ઇષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ અર્થે, ‘અન્ય દેવતાઓને’ સંજોગ કરવા માટે કરાતા મોટા મોટા યજ્ઞોને માર્ગે વાળ્યા કરતા હતા.

(૩) ત્રીજી બાજુ કેટલાય સર્વિયો ‘ઈશ્વર બધાને સંત્રાસ ધરાઓની જેમ ફેરવે છે, તથા ભક્તોનું ચોક્કસ તે બંને વહન કરે છે; માણસો તે બધા પ્રમાણે—કંઈએને તણને તેને જ સારણે જવાનું હોય છે’—એવી કંઈક બળતી માન્યતાઓ અને અદ્વાઓ દારા, લોકોના જનુલને ‘મરકમ’ એટલે કે પત્ર, પુષ્પ, ફળ, પાણી વગેરે દારા મંદિરાદિમાં કરાતી પૂજા-અર્ચા અને કથા-સ્તવન તરફ ખેંચી રહેતા હતા.

આમ, મુક્તિ, બલિ અને રત્ન જેવી બાબતો તરફ પ્રેરના વિચારવંત કે કર્મશીલ લોકોનું જનુલ વળી જતાં બાકીનું આણું સગાજનનું (તેના અર્થતંત્ર તથા રાજ્યતંત્ર સાથે) બાહ્યસંસ્કારના ધરાઓના હાથમાં આવી પડ્યું.

• તેની પ્રકાશ આપણને જન-બોલકાઓમાં (કમણ સંસ્કૃતિમાં) જોવા મળે છે.

દ્વં. તે લોકે ઈન્દ્રિયમય જગત, અને દિવિય ધ્વનને જ સત્ય તથા ઉપદેય માનતા; ઈન્દ્રિયભોગે પ્રાપ્ત કરવા એ તેનાં ઉત્તમ તથા ઘેર કર્મો કરતાં જગત પણ ન ડરતા; દંભ, અક્રોધ, ક્રોધ, રાગ, બલ, દુષ્ટ, ક્રોધ, મદ, માન, પાતુષ્ય એ તેમના મુખ્ય ગુણો હતા; નહોતો તેમને કાર્ય-અકાર્યનો વિચાર, કે નહોતી તેમને કોઈ, આચાર કે સત્યની પરવા; તેઓ, જગતને સ્ત્રીપુરુષના કામ સંબંધથી જ ઉત્પન્ન થયેલું, ઈશ્વર કે બીજા કોઈ પ્રતિષ્ઠા વિનાનું, અને વિષયભોગરૂપ પ્રયોજન માટેનું જ માનતા. એ નજાતમા, અકપપ્રજ્ઞિ "વાળાઓને હોય જગતનો ક્ષય થાય ત્યાં સુધીનાં ઉત્તમ કર્મો જ પ્રવર્તતાં. તેમની કામ-વાસના નેટવી કુષ્પર હતી, તેટલી તેમની ચિંતાઓ પણ પ્રલયાન્તેય છેડા ન આવે તેની દીર્ઘ હતી. મોઢથી કુષ્ટ સંહરણે અને અશ્રુચિ મતોવાળા બની, તેઓ કામભોગ માટે ગમે તેવા અન્યાયો કરે પણ અર્થ મેળવવા ઇચ્છતા.

દેહમાં જેને આપણે ઇન્દ્રિયોક્ત વ્યવહારરૂપે દેહીએ, ત્યાં સર્વ અવદારોનો કાંતો અ-કર્મના આદર્શથી ભ્રાજ કરવામાં આવતો, અથવા તો (યા એટલે કરીને) ત્યાં વિ-કર્મનું જ રાત્ર્ય ચાલતું. વાત આટલેથી જ નહોતી અટકતી. કર્મસંન્યાસવાળાઓમાં પણ વિમુદ્ધ મિથ્યાચાર જ મોટે ભાગે ચાલતો, અથવા અવશપણે પ્રકૃતિ જ ગુણોથી દોરાઈ એ વિ-કર્મ થાય તે ચાલતું. ભક્તિવાળા-ઓમાં પણ જુદા જુદા કામો કરે જ્ઞાન દરાર્થ ભતાં, અકપમેધસુ બની તેઓ પાતપાતાની પ્રકૃતિ મુજબ જુદા જુદા નિયમોમાં રિયત યઈ, અનેક દેવતાઓનું સરણુ સ્વીકારવાની અટપટમાં પડવા રહેતા; અથવા તો બધું ભગવાન જ કરે છે એવી માન્યતા હેઠળ, સર્વરચના માટેનાં કર્મો પણ છોડી દઈ, ઉવટે સંન્યાસવાળાઓની જેમ વિમુદ્ધ મિથ્યાચાર અથવા પ્રકૃતિ અનુસાર વિકર્મજન આચર્યા કરતા. વેદિક ક્રિયાકાંડવાળાઓ પણ અવિપશિત-પણે વાળીને 'પુષ્પિતા' કરી કરીને, સ્વર્ગ સિવાય બીજું કોઈ મેળવવા યોગ્ય નથી એવો વાદ ભલો કરી, કામપરાયણ બની, સ્વર્ગનાં ભોજીશ્વર માટે ક્રિયાવિશેષ-બહુલ અનેક થતાદિ ક્રિયાઓનું ભણુ (કણુ) કરી, તેમાં અટવાઈ ગયા હતા. દરમ્યાન આસુરી સંપ્રદવાળાઓએ આદેશોમાં રાત્ર્ય, ભોજ અને સુખ માટેનાં કારમાં ધુલ્લોમાં જુદાં જુદાં કુયોગો ક્ષય, સનાતન કુલક યોગો ક્ષય, અને સાશ્વત નીતિયોગો ક્ષય યઈ, અધર્મ-રા અભિભવ થતાં, ચારે તરફ વલ્લંકરનો જ વડોળ રાકી રહ્યો હતો. વ્યર્થ આશાઓથી પ્રેરિત અને સાશ્વત ક્રિયા ભેદમાં એવાં તેમનાં વ્યર્થ તપકર્મોમાં તેમનું કર્તૃત્વ પણ ઓછું વેડફાઈ નહોતું.

૩

આ અવવર્તિતમાંથી સમાજને બચાવવા દોષ, તથા તેમાં કોઈક અવગમિત કે વ્યવસાયાત્મિક 'ચોક્ક' નિષ્કય-

જીલ્લિ ઉત્પન્ન કરવી હોય તો, જેનું પ્રમાણુનૂતનપણું સૌ કોઈ સહેને સ્વીકારે એવા કોઈ પ્રતાપી પુરુષે અથવા પુરુષોત્તમે, વર્ણવ્યવસ્થાની અને વર્ણધર્મની પુનઃસ્થાપના કરી આપીને, સામાજિક આચારવ્યવહારમાંથી વિકર્મને દાંકી કાઢતું જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ એ વર્ણધર્મ અનુસાર ફરેને ફોળે આવતા સ્વકર્મના પાલનને સ્વકર્મ નેટવે બોધે દર્શાવે આપી, તેને મનુષ્યધ્વનના સર્વોચ્ચ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટેની અંતિમ સાધનારૂપ કરાવી, મુખિ માટે અન્ય કોઈ પ્રજ્ઞિતા સ્વીકારની કે ફોળે આવતા સ્વકર્મના ત્યાગની આવશ્યકતાના પોદારને બંધ કરેલો જોઈએ, અથવા ઓછા કરી નાખેલો જોઈએ.

આ કામ અમુક કે તમુક સાક્ષની આજુ દીપે ઓછું સિદ્ધ થાય; સાક્ષની આજુ તો પેલો કાગળ-પી, વેદવાદરત, ગ્રેવિઈ કર્મકાંક્ષી પણ હઈ શકે; તેમ જ પેલો કર્મસંન્યાસી પણ હઈ શકે! એટલે 'તત્ત્વાત શાસ્ત્રમન જ ને' એમ કહેવા છતાં, તથા 'અસાશ્વવિદિત' કર્મો કે તપોને નિંદા છતાં, ગીતાકારને પોતાનો સંદેશ આપવા માટે પોતાનું નહું જ પ્રમાણુ બેસું કરવું પડે છે. અને તે પ્રમાણુ છે 'યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ.' ગીતાનો અવતારવાદ, વિમુક્તિવર્ણન, અને વિશ્વરૂપદર્શન એ ત્રણ બાજનો એ અર્થો છે. અર્જુન પણ અવતારવાદ, વિમુક્તિવર્ણન અને વિશ્વરૂપદર્શન જોવા-સાંભળવા પાછી જ દહે છે કે, "તમને ચાહવ કે સખા આનીને મેં તમારો જે અવિવેક કર્યો હોય, અથવા તમારું અપમાન હયું હોય, તે માફ કરો, અને હવે હું તમારું દણું કરીશ!" શ્રીકૃષ્ણ પણ ગીતામાં ઉપદેશક કે તત્ત્વ-ચિંતકની સામાન્ય પદ્ધતિ છોડી, સીધા સંબોધામાં સંભળાવી દે છે કે, "જેઓ મારા હતા પ્રમાણુ શ્રદ્ધા અને અનુસૂચા-પર્વક વને છે, તેઓનું જ શબ્દો થાય છે; અને જેઓ મારું કહેવું કરતા નથી, તે અચેતસુ અને સર્વજ્ઞાનવિમુદ્ધ લોકોને હું નાશ પામેલા જ બનું!" (૨, ૩૧-૩૨). ઉવટે અદારમા અધ્યાયમાં તો તે અર્જુનને જ ચેતવણી આપે છે કે, "અદઃકારથી હું જે મારું કહેવું નહિ માને, તો હું નાશ પામીશ!"

કોઈ પણ સાશ્વતકાર પોતાનો મત બીજાને મળે ઉતારવા એમ ને એમ આવી રીત તો અખતવાર ન જ દે. કારણ કે તેથી તેનો આખો ઠેલુ જ માથો ભય. પરંતુ એક અર્જુન સિદ્ધિવતને પ્રસ્થાપિત કરવા, તેના સમર્થક તરીકે સ્વર્ગ પુરુષોત્તમને જ વચ્ચે આજુવા પડવા છે, અને તે પુરુષોત્તમના પુરુષોત્તમપણાનું સમર્થન કરવા જ અવતારવાદ. વિમુક્તિવર્ણન અને વિશ્વરૂપદર્શન ગીતામાં રચાન પામે છે. બાકી, એમ ને એમ તો બધા જ બલે છે કે, કોઈ પણ કુચમાં કોઈ પણ અવતારી પુરુષ ન્યારે વસ્તુતાએ પોતાની વચ્ચે વિચમાન હોય છે, ત્યારે તેને અવતાર તરીકે સ્વીકાર કરી, બધા લોકો તેના દશાનું પાલન કરે છે જ, એમ સામાન્ય રીતે બધો બનતું. તેને

વધરતે એ જ ન થયારે તેા બાગ્ય ! તેથી બિલકુલ, ગમે તેવા માણસને પણ, અજ્ઞાન વંદન કે લાલચના માર્ગ, અમુકના કે તમુકના અવતાર તરીકે સ્વીકારી, તેને તન-મન-ધન અર્પવાની વિપરીતતાના દાખલા પણ નેહરૂએ તેટલા મળે છે.

અને વિભતિવાદ ! વિભતિવાદનો સ્વીકાર તેા, પરિણામની દૃષ્ટિએ, તેથી પણ ખંડા છે. કારણ કે, વિભતિ તેા સત્ત્વગુણી પણ હોઈ શકે, રમેયુષ્ણી પણ હોઈ શકે, અને તમોગુણી પણ હોઈ શકે. 'પૂર્ણ' પણ હોઈ શકે અને અપૂર્ણ, પણ હોઈ શકે. છતાં શ્રીમદ્ અને બ્રહ્મિનિત હોવાથી કોઈ પણ વિભતિમાં ઈશ્વરનો આલિપ્તાર માની, તેને સર્વાભાવે આત્માસમર્પણ કરવા જતા કેટલાય લોકો કે પ્રભુએ પાયામાલ થઈ જવાનાં પ્રમાણુ નેપોલિયન અને દિટ્કર જેવાઓના દાખલામાં મોનુદ છે.

અને 'હું હોકાના સય માટે પ્રવૃદ્ધ થયેલો છાજ છું,' 'એ' આ બધાને સારી તાપ્ત્યા છે, ઉ નિમિત્તપ્રચર વા, 'તું આ રણમાં ઉતવાને જ છું' એટલું જ કહેવા માટે ભેનાં હબર મુખમાં હબર છલેા ગણવામાં આવી છે, તેડું વિશ્વરૂપ, બાગ્યે અનુદન સિવાય ખીલ કોઈનામાં વિશેષ ભાવ-અંતિ કે સગળ પ્રેરી શકે.

અને તેમ છતાં ગીતા જેવા તત્ત્વચિંતનના પુસ્તકમાં એ વારે બાબતોને ખાસ સ્થાન છે, એ શું સૂચવે છે ? એ જ કે, એક ચોક્કસ ઐતિહાસિક કાળમાં બીલા થયેલી ખાસ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા જે અપૂર્વ સિદ્ધાંત ચીતાકારને પ્રસ્થાપિત કરવો છે, તે સિદ્ધાંતની પ્રામાણિકતા બતાવવા, અવતાર તરીકે સ્વીકારાયેલા શ્રીકૃષ્ણ જેવા પુરુષોત્તમની પ્રમાણુભવતાની તેને મદદ લેવી પડી છે; અને સાથે સાથે શ્રીકૃષ્ણ જેવા પુરુષોત્તમની અવતારિવાને સમર્થી આપવી પડી છે.

એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, આપણે, શ્રીકૃષ્ણ અવતારી પુરુષ હતા કે નહીં, તેમ જ તેમણે સ્વમુખે આવા ઉપદેશ આપ્યો હતો કે નહિ, એ ભવતની ઐતિહાસિક ચર્ચા અહીં નથી કરતા. શ્રીકૃષ્ણ જેવા પ્રતાપી યોગેશ્વર આવા જ ઉપદેશ આપે, અને તેમણે આપ્યો પણ હોવા નેહરૂએ, એ નિર્વિવાદ છે. અહીં તેા આપણે, ગીતાને એક રૂબરૂ સાથે માની, તેમાં આ અવતારવાદ વગેરેનું જે સ્થાન છે, તેથી શું સૂચિત થઈ શકે, એટલું જ સ્વતંત્ર રીતે વિચારીએ છીએ. આગળ વિવરણ હવે પછીના અંકમાં.

ગોપાલકાશ પટેલ

અક્ષરજ્ઞાન વિનં વ્યક્તિવિકાસ

કેળવણી કેવી હોવી નેહરૂએ એ પ્રશ્ન હાલમાં ધણે ચર્ચાય છે. કેળવણીનો મૂળ હેતુ બાળકોને ભવિષ્યના ઉપયોગી શક્તિઓ બનાવવાના હોવા નેહરૂએ. એક નિષ્ણાવ અમેરિકન માનસશાસ્ત્રીએ આ બાબતમાં પાતાના દેશના વિદ્યાર્થીઓને સિક્ષણ વિશે લખ્યું છે, તે અહીંના ભણતરને પણ લાગુ પડે છે. તેથી તેના વિચારો ટંકમાં નીચે આપ્યા છે.

આ માનસશાસ્ત્રી કહે છે કે, અમેરિકાની હાલની ચાલ કેળવણીપદ્ધતિ માત્ર ઉપલક્ષિત જ્ઞાન અને દિગ્રીઓ જ આપે છે, અને તેનો સંબંધ દેશના વહેવારની સાથે ધણે ઓછો હોય છે; પરિણામે તે ભણતર વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે ખાસ ઉપયોગી નથી નીવડતી.

આ દૃષ્ટિએ નહીં નહીં કસાઓના વિદ્યાર્થીઓની નેહરૂ તપાસ કરી, તેમાં તેને જણાયું કે, કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિત્વની બાબતમાં કઈ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં, કે શાળાના ઉપત્તા વર્ગોના છોકરાઓ નીચલા વર્ગના છોકરાઓ કરતાં વ્યક્તિત્વની પરીક્ષામાં અડિયાતા નથી હોતા. અરે, કેટલાંકનું તેા એમ પણ માનવું છે કે, કેટલીક વખત વધારે અંત વધારે ભણતર આવી પ્રગતિ કરવાને બદલે વિદ્યાર્થીઓને અવગતિએ પહોંચાડે છે. હવે પહેલાંની માફક ધંધાદારીઓ કોલેજ ગ્રેજ્યુએટને પાતાને લ્યાં કાગે

લેવા માટે પડાપડી નથી કરતા. એ લોકો પસંદગી કરતી વખતે ઉમેદવારના અસ્વાસ કરતાં તેની બાલ પ્રવૃત્તિઓ તથા મિલનસારપણ વગેરે યુગ્મી કપર વધારે ધ્યાન આપે છે.

આ બાબતમાં તેણે આપેલા બેએક દાખલાઓ નેહરૂએ.

એક વિદ્યાર્થી તેની પાંચે આવ્યો. તે રસાયણશાસ્ત્ર ભણ્યો હતો અને સારામાં સારી ઇન્જનેરી કોલેજમાં પાસ થયો હતો. તેની પદવી નેહરૂ એક કારખાનામાં તેને સારી નમ્યા મળી. પણ થોડા વખતમાં જ લ્યાંથી તેને એ નમ્યા માટે નાલાયક કારવામાં આવ્યો. કારણ તરીકે નિર્ણયવામાં આવ્યું કે, તેનામાં કોઈ પણ ભવનું ઉપયોગી કામ કરવાનું વલણ નહોતું. કેળવણીના ફેરની બદારના નમત સાથે ધણે વખત સંબંધમાં નહિ આવવાથી આ વિદ્યાર્થીની રિયતિ અત્યંત દયાનનદ તેમ જ હાર અને નિસહાથી બેઠેલી થઈ ગઈ હતી. આ વિદ્યાર્થીના સામાન્ય કામ કરવાની મૂળ શક્તિ તેા હતી, અને જો મિત્રણ સાથે આ શક્તિને તેણે પહેલેથી કેળવી હોત તેા તે ધણે આગળ આવી ચકયા હોત. તેને બદલે તેણે માત્ર વધારે અને વધારે પદવીઓ મેળવવાનો સહેલો રસ્તો લીધો અને સાથે સાથે છવનમાં ભણતરના ઉપયોગને બને એટલો દૂર હડસેલેતો ગયો. પરિણામે, ન્યારે તેના ભણતરનો

બાપર ઉપયોગ કરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તે તદ્દન છાત્યાર બન્યો હતો. બહારના દેખાવ પરથી તે સારા વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આપતો હતો, પરંતુ તેનામાં પોતાની જ્ઞાનશક્તિ ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. અભ્યાસની પાછળ ગાળેલા વખતથી તેમ જ પદવીઓ મેળવ્યાના પોદા સંતોષથી તેના વ્યક્તિત્વને સખત નુકસાન પહોંચ્યું હતું; પરિણામે તે કોઈ પણ બાબત ઉપર આખરી નિષ્ણંદ કરી શકતો નહોતો.

બીજે એક વિદ્યાર્થી તરતનો જ મેળુએક હતો અને કોઈ કામધંધાની શોધમાં તે આ માનસશાસ્ત્રીની પાસે આવ્યો હતો. માનસશાસ્ત્રની પરીકાથી પ્રાદુર્ભ પડ્યું કે, તેનામાં ભણતર પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ સામાન્ય જ હતી અને અંગ્રેજી ભાષા (જેમાં એ પોતાને પલ્લો હોશિયાર માનતો હતો) વિષે કંઈક વિશેષ જ્ઞાન હતું. પરંતુ તેનું વ્યક્તિત્વ અનિશ્ચિત તેમ જ કોઈ પણ વસ્તુની ચમક વિનાનું હતું. દુઃકમાં કદીએ તે તેનું વ્યક્તિત્વ એવી રીતે ધરાઈ ગયું હતું કે તે પોતે કેળવણી કરી શકે ખરો, પણ આપી નહિ શકે. તેનામાં ધન્યતા તેમ જ જેમ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નહોતી. તેના વિચારો આકર્ષકા હતા. એકસરખું તે ઘોઘી શકતો નહોતો. તેમ છતાં તેને પત્રકારના ધંધા કરવા હતો. ખુરૂ જેવાં તેની શક્તિ હરીફાઈવાળા જીવનના દખાણ નીચે, કોઈ અર્થબર્યા કામમાં વપરાય તો જ ખીલી શકે એમ હતું. આથી એ માનસ-શાસ્ત્રીએ તેને એ ધંધાના વિચારો છાડી કઈ કોઈ છાપખાનામાં કામ કરવાની સૂચના આપી. છ મહિના બાદ તે વિદ્યાર્થી ફરી પેલા માનસશાસ્ત્રી પાસે આવ્યો અને બજાવ્યું કે, પોતે કોઈક માસિક પત્રની નોદરીમાં રહ્યાં હતાં. એ કામ દ્વારા તે ધણી મનુષ્યોના સમાગમમાં આવી શક્યાં હતાં. જે કામની તેને પ્રથમ ક્ષી જ માહિતી નહોતી તે વિષે પોતે ધણું જાણી શક્યાં હતાં. તેના દેખાવમાં તેમ જ વર્તનમાં ધણે દેરફાર પડી ગયો હતો. તેનામાં ધન્યતા તેમ જ આત્મવિશ્વાસ આવ્યા હતાં. જરા પણ અચકાયા વિના તે વાતચીત કરતો થયો હતો: દુઃકમાં, તેની શક્તિએ બાહ્ય વિકાસ સાધવા માંડ્યો હતો.

આથી, આ માનસશાસ્ત્રી ધણા કેસમાં દોલેજ કે કેવળ ભણતર છાડી, પુસ્તકોનાં મનુષ્યો કરતાં જીવંતોની સાથે સમાગમ કરવા ને પાસેના જ્ઞાનનો કામમાં ઉપયોગ કરવા પણ સલાહ આપે છે અને એ એમ કે, શરૂઆતમાં કેળવણી ધણી સારી રહેવા સાથે બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાની તાલીમ આપે છે. પણ આગળ જતાં બધો વખત માત્ર સાંભળવા, વાંચવા, બહુવા અને એવામાં જ ભય છે, અને સામુદાયિક સમતબત તેમ જ ઉપયોગી કામકાજમાં વખત એટલો અપાતો ભય છે. આ દેવ

નિશાળ તેમ જ દોલેજમાં જેમ વધતી ભય છે તેમ તેમ વિદ્યાર્થીમાં કામ કરવાની શક્તિ એટલી થતી ભય છે; અને કોલેજના અભ્યાસ પછી તે તે એટલી વધી ગઈ હોય છે કે, તે અભ્યાસ પૂરો થયા પછી પોતે શું કરવું એ વિષે એને કશો જ ખ્યાલ હોતો નથી, અને આ ખ્યાલના અભાવે માત્ર આમળ અને આગળ અભ્યાસ કરવા સિવાય બીજું કશું જ ધ્યેય (1) રહેતું નથી. પરિણામે એ અભ્યાસ તેના વિકાસને હાનિ પહોંચાડે છે.

ભણતરનો મૂળ હેતુ વિદ્યાર્થીઓને કંઈક ઉપયોગી જીવન જીવવાને માટે તૈયાર કરવાનો હોય છે. આમ છતાં, નિશાળના ભણવાના કલાકો, શિસ્ત, તેમ જ નિશાળના કામકાજનો બોલો, એ બધું વિદ્યાર્થીને જીવનની તાલીમ આપવાને બદલે વિદ્યાર્થીને ખરી જિંદગીથી દૂર ને દૂર ખેંચી ભય છે. વિદ્યાર્થી પોતાને તેમ જ આખા સમાજને ઉપયોગી નીવડી શકે, એ બહુતરનો હેતુ હોવો જોઈએ. દિલગીરીની વાત તો એ છે કે નિશાળમાં વધારે છાત્રાભ્યા બહુ ગમે એ કારણે નિશાળનું ધોરણ નીચું કરવામાં આવે છે. પરિણામે જે છાત્રાભ્યા ભણતરના જીંદગી ધોરણને લઈને કંઈક કાપડો પામી શક્યા હોત તેમને માટે તો સહેલું ભણતર એક 'કોલેજી' સમાન જ બની રહે છે; તેમની શક્તિ પછી હસાની નથી.

અસરકારક વ્યક્તિત્વ માટે ફક્ત જુદા જુદા વિષયો બાબત હોશિયારી નહિ પરંતુ ઘોડાકામાં વધારે અને એકાદ વિષયમાં સોધી વધારે હોશિયારી પણ જોઈએ છે. હાલની કેળવણીની પદ્ધતિ, કોઈ એક બાબતમાં હોશિયારી અથવા તો ચરિયાની પ્રાપ્ત કરવા દેવાને બદલે, જુદા જુદા વિષયોમાં વિદ્યાર્થીઓની હોશિયારી પાપરી દે છે. પણ કેળવણીમાં ખરો પ્રશ્ન વિષયોના નથી — એટલે કે કયો વિષય શીખવવો અને કયા નહિ એ પ્રશ્ન કેળવણી માટે મુખ્ય મહત્વનો નથી; એ માનસશાસ્ત્રીનું માનવું છે કે, કેળવણીમાં કુચ્ચ ધોરણ તેમ જ શિસ્ત એ બેને મહત્વનું સ્થાન છે.

આધુનિક ભણતરનું અતિ નુકસાનકારક પરિણામ, જેમાં પદવીની જીજ્ઞાસા આત્મની જીવન આત્મિક અભિમાન છે, તે તેમાંથી પરિણમતી કુચ્ચબલ શક્તિ છે. જીવનનું વર્તનમાં આ દેવ તેનાં વર્તનમાં ધણી જાણી આવે છે :— જેમ કે માણાપોને જીવન જમાનાનાં ગણવાં; કોઈ પણ જીવનની આબારશક્તિ અથવા તો જવાબદારી વિના માણાપના પેસા, મોટર તેમ જ બીજી કોઈ પણ વસ્તુ વાપરવી; માણાપોના ધર્મ, રાજકીય તેમ જ નૈતિક વિચારો ઉપર તિરસ્કારશક્તિ; પોતાના પિતાના ધંધા તરફ, તેમ જ મહેનતમંદીના કામ તરફ ઉદાસીનશક્તિ વગેરે. પરિણામે આવા વિદ્યાર્થીઓનું કામ તેમ જ પ્રવૃત્તિ અત્યંત નુકસાનકારક બને છે. આ માનસશાસ્ત્રી માને

છે કે, આધુનિક બહુવરમાં વિદ્યાર્થીને મનુષ્યના સાચા સ્વભાવની ઓળખાણ આપવી વધારે જરૂરી છે; તે દ્વારા જ તેમનું જીવન નિઃસ્વાર્થી તેમ જ વિરભિંગાની બની શકે. અને તે અંગે, આ માનસશાસ્ત્રી માને છે કે, ધર્મ સિવાય, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળની મનુષ્ય-જાતની એકમાત્ર નિઃસ્વાર્થી પ્રવૃત્તિનું એકીકરણ, બીજું

કંઈ પણ સાધન કરી શકે તેમ નથી. ધર્મનું બંધન જ મનુષ્યને નિઃસ્વાર્થી તેમ જ સેવાપરાયણ બનાવી શકે છે. **પ્રમીલા ઇન્દરલાલ કલાઈ**

• (Henry, C. Lino ના 'The Return To Religion' પુસ્તકમાંથી 'The Vice of Education' પ્રકરણમાંથી લીધેલા વિચારો.)

૦યા કેરણુ—ચર્ચા

[આ નવો વિભાગ શરૂ થાય છે, જો કે વસ્તુ-વિષય નવો નથી. તેના નામ પરથી સ્પષ્ટ છે કે એમાં વ્યાકરણના પ્રશ્નો આવશે. બ્યુરપતિ તેને જ લાગ ગણાય; એટલે 'શબ્દોના વંશ' તેમાં આવ્યા જશે. વાચકો આ વિભાગને હવે ઉપડી લઈ ખીલવશે એવી આશા છે. મં.]

પેલું 'આ' 'એ' 'તે'

શ્રી. કિં ૫૦ મં એ ગયા અંકમાં ઉપાડેલી પેલી 'એ' 'તે' ચર્ચા જરૂરી છે. 'એ' 'તે' એ વિદેશ્યે વાપરી શકતા ન હોય. તે બલબલા લેખકો તે બાબતમાં ભૂલ કરતા માણસ પડશે.

'આ' [સં. બચ્ચ] 'હદમ' પરથી ઘટાવાય છે; એ [સં. ઘઃ] 'એતદ્' પરથી; અને તે 'તદ્' પરથી.

મરાઠીમાં જા ('આ' 'એ'ને મળવું ગણ્યું ૩૫) જદ્, પ્રા. જર પરથી બતાવાય છે; તો 'તદ્' પરથી જ છે. એટલે કે, બ્યુરપતિથી જા 'આ' 'એ'ને મળવું નથી. પણ તે એકનું કામ મરાઠીમાં આપે છે. પણ મરાઠીમાં એવા જ નિરાળા ઉપયોગ છે ખરા? (ગુજરાતીમાં છે માનીને પૂછું છું.)

સરસ્વતીમાં જદ્, જદ્, અને જદમ આ ત્રણેના અર્થ કેવા છે? કમળાશંકર બતાવે છે કે, જદ્ સમીપતા બતાવે જદ્ વધારે સમીપતા; અને જદમ દૂરને મઠિને તદ્ પરાક્ષને માટે વાપરાય છે. (બ્યાં બાંચ, પા. ૧૧૬). ગુજરાતીમાં આ ત્રણે શબ્દો માટે અલગ રૂપો છે; એટલે મરાઠી કે હિંદી ધોરણ લેવાનું ફાવે નહિ; સ્વતંત્રપણે જેવું વધારે સાકું.

પેલુંજે તે એ કે, 'તે' ત્રીજે પુરુષવાચક સર્વનામ છે. 'જે'ની સાથે સંબંધમાં 'તે' આવે છે, તેથી સંબંધક સર્વનામ પણ ખરું. પરંતુ 'તે' દર્શક સંખ્ય ખરું? સંબંધકતામાં દર્શકતા રહેલી છે, તે પરથી કહાય ગણીએ. કમળાશંકર તેને 'એ' 'આ' 'પેલું' જોડે દર્શક ગણાવે છે. પરંતુ તેમાં શુદ્ધ દર્શકતા 'એ'ની ગંધથી જ આવવી હોય એમ નથી લાગતું? અને તેથી જ 'એ' 'તે'ના પર્યાયી પ્રયોગની ભૂલ ન થતી હોય?

પ્રશ્ન એ જોવા જોઈએ કે, 'તે' ત્રીજે પુરુષ સર્વનામ છે, તે તેથી પરાક્ષવાચક છે; પણ કોઈ રીતે દર્શક માનવાને કારણ ખરું? જો તેને દર્શક સંખ્ય ન ગણીએ તો 'એ' સાથેના ગોટાળો સ્પષ્ટ થાય.

૧. નીચેના દાખલા જુઓ—

'સર અમર પ બપોરે પોતાની શક્તિએ કરીને ધરી રહ્યા છે.'

'વલ્લભભાઈની બદલી થઈ તેનું કારણ પ કે, તેમાં સરસ કવિતા છે.'

'એક વિદ્વાન કહે છે કે કવિતા પ એવા હુન્નર છે કે જે પોતાની પ્રેરણાથી . . . રસજ્ઞાન કરાવે છે.'

આ દાખલાઓમાં 'એ'ને બદલે 'તે' વાપરી ન શકાય એમ લાગે છે. કારણ, જે દર્શકતા 'એ'થી બતાવાય છે, તે 'તે' ન બતાવે, એમ લાગવાથી? તેમ જ નીચેના દાખલામાં 'એવા'નું 'તેવા' ન થાયે—

'સર અમરથી પર જ્યાં પુરુષોત્તમ જે બચવાન છે, તે જ્યારે જીવનના કષ્ટપણને અર્થે . . . (અહીં 'તે' બદલે 'એ' પણ ન જ થાયે ને? કે . . . તે . . . સંબંધક છે.)

૨. આ નીચેના દાખલો જુઓ—

'નરસિંહ મહેતા ગરીબ ધરને હંતો પ તેની ભોળઈ દળણું દબવી તે ઉપરથી માણસ પડે છે. જ્યાં બાપનું નામ કોઈ . . . કહે છે. જ્યાં મોઢા બાઈનું નામ . . .'

અહીં આચળ શરૂમાં 'તેની' ત્રીં પું સંખ્યા વાપરી પણ 'એના' સંખ્યા બદલે, તે શું કામ? અહીં 'તેના' જ નોંધ્યે એમ નહિ? ' . . . દળતી તે . . . ' કે 'એ' નોંધ્યે?

૩. કિં ૫૦ મં એ લીધેલો દાખલો જુઓ. એક-આપણે તો વેગને પસંદ કર્યો છે ને? બીજી-હા, પણ હવે આવે શો જવાબ આપવો? એક-જો પાછા જવા કહી દો. જો કહો કે . . .

ધ્યાન એ રાખવું જોઈએ કે, 'આ' 'પેલું' એ સામાન્યમાં દર્શકતાવાળાં સંખ્યા છે. તેથી જ બીજાના ઉત્તરમાં 'આને' છે, કેમ કે તે સમીપ છે. ખરો મહત્વનો વિચાર 'એક'ના ઉત્તર છે. ત્યાં એ 'એને' કહે છે; 'તેને' ન કહી શકે, કેમ કે એ ત્રીજે પુરુષ નથી. જેને વિશે કહેવું છે તે બતાવવાનું જ કામ 'એક'ને છે, એક જણના 'મનમાં' જે એક છે તેને બતાવવા 'પરંતુ' 'પ'

કામ હઈ દે છે. જેમ કે જુઓ 'એ' વિષેના નિઃરાઈ દાખલા (૧) માં ઉપર. ત્યાં ક્યાંય 'આ' વિનં 'વેલું' નો પ્રશ્ન નથી; પણ નરી અમુક દર્શકતા છે. 'દાર અક્ષર એ જે . . . ' એટલે 'એ'માં સમીપતા દરતા કરતાં પ્રત્યક્ષ પ્રસ્તુત દર્શકતા બતાવવાનો ખાસ શુભ હોય એમ ન માનવું જોઈએ ? અને આ કામ પેટા 'તે' ન કરી શકે; આ 'એ' મારફતે જ લેવું દુસ્ત લાગે છે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, મારાલીમાં 'વેલું' માટે ખાસ સખ્દ નથી.

(આ, એ, તે) પ્રમાણે (આમ, એમ, તેમ,) (આતું, એતું, તેતું) હંચો (આવડું, એવડું, તેવડું) (આટલું, એટલું, તેટલું), (આવું, એવું, તેવું) નો ન્યાય ધરો એ તો ઉઘાડું છે. એટલે આ પ્રશ્નો તોડ 'એ' 'તે' ની દર્શકતા પર આધાર રાખે. જે એક દર્શક સંજ્ઞા માનીએ, તો પછી માત્ર કાનને સાંતું ન લાગવા પર જ ફરક થાય છે એમ ? તેય નહું' દેખાઈ નથી. જેમ કે (૧) વર્ગના દાખલા. વેચાકરણીઓ આની ચર્ચા કરે એવી આશાએ આ લખું છું.

૨

શબ્દોત્તેજ એવડો પ્રયોગ

એક વાતે ધ્યાન એમું તેથી તેની વિશેષ ચર્ચા થાય એ હિસાબે આ ચર્ચાપત્ર ચોક્કસ છે. આપણી ભાષામાં એક જ શબ્દ એ વાર વાપરીને ભાત ભાતના અર્થ સંધાતા લાગે છે. અને આ અર્થો સાધવામાં કઈક નિયમ પણ છે, જે તારવવા જોઈએ. નીચે કેટલાક દાખલા દાંડું છું, તેમાં રસ લઈ કાપાપ્રેમીઓ પૂર્તિ કરશે, એ આશા છે.

૧. એક પ્રકાર એવો લાગે છે કે જ્યાં સમરતા કે નયપણું કે બહુતા બતાવાય છે. દા. ન;

પીણું પીણું લગ્નદર જેવું.

ચોમાસામાં લીલું લીલું જોઈને આંખ ઠરે છે

ભીનું ભીનું ખારો નહિ.

લેડું લેડું પાતાળ !

એને તીખું તીખું જ લાગે છે.

તે ખજર ચાંખળી એ પાણી પાણી ઘઈ ગયા.

બધું પાણી પાણી થઈ ગયું.

૨. આ નીચેના દાખલા વારંવારતા બતાવે છે ?

ખાઈ ખાઈ કરતો રાક્ષસ આત્યા.

રામ રામ કરો.

માણસ માણસ મુંઝે છે ?

હલે હલે-કરવાથી હાઈ વળશે નહિ.

૩. નીચેના દાખલામાં પ્રત્યેકતા બતાવતી લાગે છે:-

ગાંડા ગાંડા રહ્યા, રાહા રાહા ગયા.

ઝાડ ઝાડ પડી ગયાં, ઝાડવા રહ્યા.

સૂકા સૂકા ચરી ગયા, બડા બડા વચ્ચે ભેરી પડ્યા.

જે જે જાગે તે તે ફાવે.

બધું વચ્ચેથી લઈ તેની તેની જગ્યાએ ચોટવી દે.

જે જે લાગે તે ભા, નીચે નીચે અમને નાખ્યા.

સારી સારી વસ્તુ એમણે લીધી.

માણસ માણસમાં બેઠે છે.

પિંડે પિંડે મતિ ભિન્ન.

ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા.

૪. હવે નીચેના દાખલા જુઓ—

'ગેરો આભો, મુંઝું લાભો ?'

કોણ કોણ આભું ?

કોઈ કોઈ ખરાબ નીકળે.

ક્યાં ક્યાં જઈ આવ્યા ?

અમુક અમુક બાળકમાં તેને ગમ નથી.

આમાં મુંઝું બતાવાય છે ? પ્રત્યેકતા બતાવે છે એમ

ગણાય ? કે કોઈ નવા પ્રકારે વિચાર કરવો ?

ઉપરાંત ક્રિયાપદ ને તેનાં રૂપોના ક્રિયાને ઉપયોગ

એક અલગ વિચાર બને છે. તે હવે પછી, દર્શનાત્મક આ

બાળકમાં રસ લેનારા નવા નવા દાખલા ને પ્રકારો

બોલે ને જણાવે એવી વિનંતી છે.

૩

શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કહો

અંધ મહિને ઘોડાકે સખ્દો પૂજ્યા હતા. બે જણના

જ જવાબ મળ્યા. વધારે જવાબોની આશાથી આ

આગળની ચોટી આપી છે. તે શબ્દોના અર્થ વગેરે

અંગે જોઈએકારા જેવા વિનંતી છે.

અહક(-ર)ું વિનં (૨) સંકિં

અહજા પું.અ.અ.વ. અહયો પું.

અહડી ઓ. અહસી પું.

અએખણી ઓ. અહો પું.

અર(-)ક ઓ. ઉપનામ અહબી પું.

અરડળ ઓ. અહાણી પું. (રામ)

અરડળુ અ.કિં. અહાળીક વિ.

અરડળું વિ. અહાળી ઓ.

અહામણ નં. અહાણું નં.

અહલું વિ. અહાલી ઓ.

અ(-આ)ટાપણું સંકિં. ગાકાનો અટો, હટો પું.

અટાક ઓ. નાડું. અટજક વિ.

અટિમણું, અટિમણું સંકિં. અવુમ(-ગો)હ. અજુગોહ,

અટોડી ઓ. -ખ, -હ પું.

અડકિયાં નં.અ.અ. અજુવડ પું.

અડકણું સંકિં. અજુસારી પું.

અહયોહ(-અ-અ)હયો પું. અતડું વિ.

અહયણું ઓ. અતરડી અ.કિં, -રો પું.

અહજુ નં. (ટોટું) અતરાપી, પું. વિ.

અહાણો(-ગો) પું. અતલમણું (સચું) વિ.

અહણું નં. અથાણું નં.

અહફે ઓ. અથાણું અ.કિં.

અહ-અહફે વિ. અથણું સંકિં.

અહજા વિ. અહ(-અ)રડળું સંકિં.

અહમોહ(-અ) વિ. (૨) ઓ. અહથા પું. બેટ

સમાધિ પામે છે; એમ શ્વતિનું કાર્ય પૂરું થતાં તે શમે છે ને શશુ-નિરોધ જેવું બને છે, ત્યાં તો પાછી બીજ શ્વતિ લે છે.

આટલાં સૂત્રોથી ત્યારે ચિત્ત કેમ કામ કરે છે તે, યોગની પરિભાષામાં, એટલે કે, નિરોધને સંમજવાની દૃષ્ટિએ આપણે સમજ્યા. યોગ એટલે ચિત્તશ્વતિનો નિરોધ; તે

વખતે ઇલાત્તા પોતાના સ્વરૂપની અવસ્થામાં હોય છે; બીજે અર્થે વખતે તે શ્વતિના સ્વરૂપને પામે છે. તે શ્વતિનું સ્વરૂપ કઈ કઈ બતાવું છે? જેનો નિરોધ કરવા હોય તો તે છે શું એ સમજ્યા વગર તે કેમ થાય? હવે પછી શોધ-વિચાર તે તરફ વળે છે, તે આપતા અંકમાં.

૧૨-૬-૪૫

મગનભાઈ દેસાઈ

નવું વાચન

ગીતાગીતમંજરી લે. જુગતસમ દેવ, પ્ર. ૦ નવદ્યપન કાયલિય, અમદાવાદ. પા. ૧૬૪ કિ. ૧-૦-૦

[ગીતાના અપારોહરશો ગીતરૂપે લખેલો આ 'અનુવાદ' છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં 'એ એક' તરીકે ગાંધી નીચે પ્રમણ્ણે લખે છે: 'ગીતામાં 'ગીત' શ્રેવાની સહેલી શુદ્ધિ અને જડી નથી. એટલે એમાં રહેલો રસ જટલ હોઈ શકતો નથી. ધાત્રી વાર એવું બન્યું છે કે, કોઈ બીજા મને મધુર લાગે એમ કોઈએ વાઈ બતાવ્યું છે ત્યારે તેમાંથી રસ લઈ શક્યો છું ને પછી રહસ્ય પણ જિંદગી શક્યો છું, કોઈ વાર હું પોતે જ સુર ગણુગણી શક્યો છું ને રસ અને રહસ્ય બંને લઈ શક્યાં છે.

આવા માણસની પાસેથી બાઈ જુગતસમે આશીર્વાદ મળતા બે મુદ્દા બીતાં બીતાં માગ્યા છે. 'બીતાં બીતાં' કેમ કે મારા સમયની કિંમતની તેને ખબર છે, સંજ્ઞાની મારી મર્યાદાની પણ ખબર છે.

છતાં માગ્યા છે એને અર્થ એ છે કે હું ગીતાને આત્માનો રાખડોશ ગણું છું. 'મંજરી' પૂરી વાંચી નથી શક્યો, પણ મારી આંખ તો, બરાબર ફેરવી ગયો છું. રચના અને મગી છે. મહેનત લેવાયેલી તરી આવે છે. અધ્યાયોમાંથી જે તેમને બાંધ્યું છે તે પોતાની હિમ્મત બાઈ જુગતસમે ગાયું છે. 'મંજરી'ની પ્રસ્તાવનાઓ, પછીનો રાખડોશ અને ગીતાગોષ કે જગત્તિવિગમમાંથી ચૂંટી કાઢેલા પ્રાસંગિક દ્રશ્યો અને ગીતાના પ્રાસંગિક સ્લોકો અભ્યાસીને મદદરૂપ થાય એમ છે.

બાઈ જુગતસમની મજલ પૂરી નથી થઈ. બાર અધ્યાય લગી પહોંચ્યા છે. આપણે આગા. રાખીએ કે તે મજલ પૂરી કરી શકશે.

સાદમી મંજરી પછી દાકાસાહેબની 'એ ફેરી' સાદુ ક્ષણેમાં ગીતા પણ ભેટ્યાં છે એ હીક થયું છે.

અસ્તામી એટલું પણ વાંચ રાખે કે, બાઈ જુગતસમ ગીતાને જેવી જાણ છે તેવી અમલમાં મુકનારા છે, ને તેમાંથી મળતી દુધની અખંડ ધારામાંથી પાન કરનારા શોરામાંના એક છે. એટલે 'મંજરી'ને સૂધવા ઉબ્જનાર બે તેને ગીતાને અનુસરતું ચનાસક્ત હર્ષે ગાયરતું હોય અથવા એવા કરાને સાદુ પુષ્ટિ મેળવવી હોય તો જ 'મંજરી'ને અડે.

મહાબળેશ્વર ૨૭-૫-૪૫

સો ૦ કાંધી

જિલ્લી વાટે લે. ગુલાબદાસ એકર. પ્ર. ૦ આર, આર. ડેકની ઈપ્પી, મુંબઈ. પા. ૨૪૨, કિં. ૩-૦-૦

બાર લઘુકથાઓનો આ સંગ્રહ છે. લેખકના આ અગાક બે સંગ્રહો પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમાંનો 'વસ્તુધરા અને બીજી વાતો' આ માસિકમાં અગાક ચર્ચાયા છે. (જુલો, વર્ષ ૩ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૧, પા ૪૬૬) તેમાં બહારેલી બાબતો આ સંગ્રહને પણ જાનુ પડે એવા તે છે. આ વાર્તાઓમાં બાળ્ય જ એકાદ વાર્તા ફરી વારવા મન થાય એવી છે. આકાશરિયે મહિને વાર્તા-વિભાગ બરવાની જરૂરવાળાં છાપાના બરની આ વાર્તા લાગે છે. કુટુંબનાં નાનાં મોટાં સ્ત્રીપુરુષો સ્ત્રી સાથે મળીને ન માણી શકે કે વાંચી શકે એવી તેની વિષય-પસંદગી અને શૈલી છે. અને મોટાંમાં પણ, અમુક રીતે રહેલાં અધમવર્ગી શહેરી યુવાનયુવતીઓ જ રસ પામે તો પામે, એવું લાગે છે.

યોગકેતી-પુરુષસંબંધ અને ભત્રીજાઓનાં પોતાની વાર્તામાં કુખ્ય રસમૂલ બનાવે છે. જ્યાં તેમ ન હોય ત્યાં મજા આટ-વણીને રૂપે આ શુદ્ધિ દેખા દે. નવું માનસ-સાક્ષ આબ્યા પછી આ વધી પરચું છે; ને બીજું એક હોય એમ, અમુક ગાંધે બપની એવી આ દલાહુકિા દેટલાકના હાથમાં આપી ધઈ બેઠી છે પરંતુ નામ પ્રમાણે ક્યાએ ક્યા તો હોતું જ નોઈએ; 'પણ આ પ્રથમરણ પાંજનારી શૈલીનું ભેજમ જ એ છે કે, ક્યાને તે પોતાના પોલ નીચે અંગણાની ન દે, તોય તેને પોતા જેવી પોચી અને દવામાં બીજી જાય એવી તો કરી જ દે છે. જેમ કે, આ સંગ્રહની 'ધ્રમસેર' વાંચે ધ્રમસેરના બીજી જાય છે; તેને માટે, તરંગી મનોમંથનમાં બાચકા બરવા પડે છે.

લઘુકથા કદમાં લઘુ બલે હો. પણ તેના કથાબિંદુમાં તે અતિ તીક્ષ્ણ — દુષ્ટતા જેવી ટચાકે બનવી નોઈએ. આટ-રસની જમાવટથી તે બીજી વધુ તીક્ષ્ણ ને સચોટ બનવી નોઈએ પણ કેટલીય વાર બને છે એવું કે, આટ-જમાવટમાં જ એટલાં રમ અને આવડત દેડાય છે કે પછી વાંદને માટે તે એકાંક રહે છે. ૧૦ તો આ સંગ્રહમાં 'નીલનું બત' અને 'સુરભિ' વાંતો. એક વ્યવિચારની કથાઓ છે. મૂળ એક વ્યવિચારના પ્રસંગને જ ચીતરવામાં બળ છે, ને એક કથાઓમાં કથા જેવું બાળ્યે જ પછી રતો છે. વાર્તામાં દણ કથન-બિંદુ જ નથી જણાવ. ક્યાંક બિંદુ

હોય છે તે તે પડું બીજવું નથી; મનને એમ રહી નય છે કે, ખસ પડ્યું! જેમ કે 'પિતાપુત્ર'. પિતા સામે ઇછેદાઈ, લડવાને માટે તીરની પેઠે ફરેલો પુત્ર પિતાને હાથે રમઈ એવડાં એકદમ ટાટો થઈ નય છે, એ સ્વાભાવિક પથવસાન નથી લાગતું હતાય એ લેખકે contrast-વિરોધ-બંધની અસર પાડી કામ લેવા પા્યું' હોય, તે તે નિમ્નજ લાગે છે. પુત્રને જે પિતાના સ્વભાવ વિષે જ મૂળ બલ થયેલી લાગી, તે તેમ વાતી દારા ન થઈ શકે, એવું તેણે નિરૂપણ છે. જુઓ બીજ એક વાત — 'અર્થો કલાક'. દુઃખ અને નાણાબીડનો માર્થો શૈરદલાલ ધરાકને છેતરવા નય છે, પણ છેતરી સહતો નથી. આવો ઉમદા ગુણ વાતી વાંચતાં મન ઉપર છપાતો નથી. તેમ જ જુઓ 'બીજી વાટે'. જેમ તેમ કરીને ક્યાના તાંતણા મેળવવા જેવું લાગે છે. રોકની લથડપથડ ક્યા જ અંતે વધારે ધ્યાન પર આવે છે, ને પેસા આપવા તે હોડ છે એમાં કરો તેનો પક્ષતા તેા ક્યાં રહ્યો, તેના ગાંડપણ જેવું લાગે છે. ને લોકને એથી રાચતા લેખકે અંતે બતાવ્યા છે.

'ત્રણ પત્રો' ની વાત પત્રપે આવેખાઈ છે. ફંખીના એ પત્રો છે. પતિ જ્ઞલમાં છે, તેને વિરદિવેળી પત્ની લખે છે; પતિ ત્યાંથી જવાય આવે છે. 'મેષદૂત'-વેડ તેમાં હોય એ કહેવાની જરૂર નથી. એ પત્રો વાંચને એમ થાય છે કે, કું ફંખીયેમ પણ કલામા દેખાડવાની ચીજ બનવી નેઈએ? એક જગાનામાં અશ્લીલ ગણાય એવી કામચેલાએ ક્રિત્રિમાએ છલોકે ભેટા ક્યાં; તેા તે લખાય પૂં કામ નહિ? એ તો કીક પરતુ દેખીતી પડદા પાછળની વાતોય એમ લેવા એની? જોએ પડદા પાછળ બલે ન રહે, પધુ 'પડદાની વાતો' બેથી ચીલ હદયને ત્રણવાળી એ સિલ સુઝવિ ખરી?

અંતે સંજ્ઞદની જે વાતો, જે હજનામા ચારી છે: 'ગુલામદીન ગાદીવાળો' અને 'રખડું' બેકમાં લેખક સીમા પોતાનું વસ્તુ બદલાવવા પાછળ ધ્વાન કે છે, તેા વાતી સરળ રીતે નમે છે. ગુલામદીન પોતાની વાત ટાંચે ચલાવતા જ કહે છે, તેમા કુલલકથી ટાંગાના હેતાતુ રસ લે છે; પણ જે વચ્ચે વચ્ચે કીકને બહલે સમભાવ વધારે હોત છે? પણ લેખકને કહાય શહેરી નવજુગના વિચારો નેઈ બદલા વિચારોના ફરક પણ ચીતરવા હરો, જોકે તેમ હોય તેા એ બહતો નથી. 'રખડું' ની ક્યા અધૂરી રહેલી લાગે છે; તેણે વસ્તુ નવલકથાનું લખાણ માને એમ લાંછું ચીતરવાથી દ્રષ્ટી વાતાનું કે તેને નાનું પડયું લાગે છે. જે એક ખાસ પ્રસંગ પર લખુ ક્યા થોછ છે, તે જ પરતું આડંચિત્ર અપાત તેા ચાલત. વાતમાં 'રખડું' ને એળખાવવામાં વાતીનાં ઉરમાંથી રજ પાન નય છે; ક્યાનો ખાસ ભાગ ૮ પાનમાં પી નય છે. રખડું તેની ધર્મબહેન (?) ની જવાબદારીથી જીવનમાં પક્ષતા લે છે;

સામેથી તેનો 'ઉજારક' વાલિયો બિતરતો નય છે; વાચકને એમાં રસ આવે છે, ત્યાં તેા વાત પરી થઈ નય છે! લખુકથાકલાની દષ્ટિએ આ - હોય લાગે છે. જ્યાં આ જે ક્યાઓ આ રર ક્યાની નાયક છે. તેમાંની એકાદને આ સંજ્ઞદની નાયક નામધારી બનાવી શકાત. પણ આ તેા એકને લાગની વાત થઈ.

લેખક એ આ જે વાતોની જેની શૈલીએ વધારે વાતો લખે તેા સાડું.

સંજ્ઞદની કિંમત બહુ છે; પણ આવા સાહિત્યનાં વાચકને કહાય એ ન કહી હોય.

ગુજરાતના પંચમહાલ નિહલાના ભીલો, લે. ૩. પાંદરમ ગોવિંદ વળીકર, પ્ર. ૦. ૫. મેસાચી, અમદાવાદ, ૪૦ ૨૦૦૬ ડિ. ૨. ૨-૮-૦

બીલ સેવા મંડળવાળા શ્રી. વળીકરને હાથે આ પુસ્તક લખાયું છે. તેમાં સામ્યતાનાં રજ પાનામાં દેકાલમાં પણ યુદ્ધસર બીકોનાં સ્વભાવ, રીતરિવાજ, ધર, ખેરાક, પોષાક, તહેવારો પછે સંબંધી માહિતી આપવામાં આવી છે. બાકીનાં ૧૭૩ પાનામાં બીલોનાં લક્ષણો, શોર્ષનીતો, ગરબા, કહેવતો, બુવાનાં બીટો, કચરાનાં બીટો પછે વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યાં છે. તે ઉપરાંત બીકોની આખમાં નવસરથી રચાયેલું બિહોડી રામાયણ તેના રાખની માત્રા સહિત આપવામાં આવ્યું છે. જ્યાં જ્યાં બીટોમાં આવતા અપરિચિત શબ્દોના અર્થ પણ આપવામાં આવ્યા છે. આ રીતે, આ પુસ્તકમાં ગુજરાતના બીલો વિષે તકન નવી જ અને આધારભૂત માહિતી અને તેમાંનું ક્ષુદ્રચ સાહિત્ય આપવામાં આવ્યાં છે.

આ જ પ્રમાણે, ગુજરાતની બીજી કેમી — કાકરાડા, બારેયા, રાનીપરજ — વિષે પણ આધારભૂત માહિતી એકઠી કરવામાં આવે તેા ઉપયોગી થઈ પડે. જોઈ પદવીની પરીકાઓ માટે નિખંધો લખનારા એવા નિખંધો તૈયાર કરે તે કચ્છના યોગ્ય છે. પણ તે ખરે થોડું થણું ફરીને પાંચપચાસ પુસ્તકો વાંચીને ઘેર બેઠાં નિખંધ લખી નાખવાથી કઈ વળે નહિ. તે માટે, પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને જ્યાં એજિરિયર અને ઇતિહાસનું સંશોધન તેમાં એકાં થવાં નેઈએ.

લપરની દષ્ટિએ, આ પુસ્તકમાં જે થયુ છે તે ક્રીમાં અને ઉપયોગી છે. સંશોધનની દષ્ટિએ તેમાં થણું વિશેષ ઉમેરી શકાય તેમ છે. માહિતીની સાથેસાથ અનુભવમાં આવેલા પ્રસંગોની ચંચળી કરી હોય તેા માહિતી વધારે રસિક થઈ શકે. ખેતી, ઉદ્યોગ અને મજૂરીની સ્થિતિ વિષે વધારે જાણ બિતરવું નેઈએ. બીજી પછાત કોમો સાથે જુદી જુદી રીતે સરખામણી કરવી નેઈએ. આજ સુધીના મંડળના કામનો આજ આપીને પ્રગતિદર્શક આંકડા આપવા નેઈએ. મંડળે જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં વધારો કરી હોય તેા તે પણ ઉતારવી નેઈએ. એમ કલમ,

કિતાબ અને અનુભવનો મુમેળ કરવો જોઈએ. આ રીતે બીજા બીકો અને બીજા કોમો વિષે નિજથી લગાય તો ધણું ઉપયોગી કામ થાય. શ્રી. વણીકર પાસે બીજા વિભાજના બીકો વિષે હજી ને માહિતી પડી છે, તેનું સંશોધન તેઓ આગળ ચલાવે અને તેનું પરિણામ વાચક આગળ ધરે એ હજી છે. તેમનો આ પ્રયત્ન જરૂર આવકારપાત્ર છે

વિ.

અભિધર્મ' વ્યાખ્યાતા : અધ્યાપક ધર્મનંદ કાસ'બી. પ્રકાશક : ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. પૃ. ૧૩૪૨૩ (મૂલ્યાંક) કિંમત રૂપિયા બે.

પૂજ્ય ગાંધીજીએ પોતાના શરૂઆતના રાજકીય જીવનનું કેન્દ્ર ગુજરાતમાં રાખ્યું હોવાને કીધે, તથા શરૂઆતમાં જ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ નેની વિદ્યાસંસ્થાની તેમણે ગુજરાતમાં કહેલી સ્થાપનાને કીધે, ગુજરાતને અનેક અનુદય લાગ્યા થયા છે. તેમનો એક મુખ્ય લાભ મદાન બોદ પંડિત ધર્મનંદ કાસ'બીનું ગુજરાતમાં આવવું, એ છે. તેમના ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાવાથી ગુજરાતને અનેક કિંમત બોદ અંથોના પ્રામાણિક તથા સરળ અનુવાદો મારફત પરિચય મળ્યો છે; એટલું જ નહીં પણ 'જીહલીલા', 'જીહલરિમ', 'સમાધિમાર્ગ', 'બોદ સંયતો પરિચય' આદિ સ્વતંત્ર અંથો મારફત ભગવાન બોદ તથા તેમના અંધ અને સિદ્ધાંતોની સ્થાપાય માહિતી સુલભ થઈ છે. જગતની ધણી ગોરી પ્રભાએ ઉલ્લી એક બે લીસીઓથી બોદ ધર્મના અભ્યાસ તરફ ખેંચાઈ છે; અને તેમના વિદ્વાનોએ પ્રસિદ્ધ ફેરમાં મૂળ પાલી અંથોનાં પ્રકાશનો તથા અનુવાદો વગેરે મારફત તે લોકોએ યોગ્ય બુદ્ધિના કુપદેશો વિષે ઠીક ઠીક માહિતી મેળવવા પ્રબલ કર્યો છે. તે જ અરસામાં ગુજરાતને જગતના અર્વાચીન બોદ પંડિતોમાં અગ્રગણ્ય કહી શકાય તેવા વિદ્વાન પાસેથી સીધા સ્વતંત્ર અંધ મળવા, એ તેનું જેનું તેનું સદ્ભાગ્ય કહી શકાય નહીં.

પરંતુ ત્યાર બાદ સાગરમંથીમાં ધણું પાણી વહી ગયું છે. પરદેશી પ્રભાની ગુલામીમાં સ્પષ્ટાયેથી અને તેમાંથી સ્વતંત્ર થવા લગતી પ્રભાની બધી પ્રવૃત્તિઓ ચળવળના ધુમાડા અને ધમસાણથી અસ્પષ્ટ રહીને એકમાત્ર ચાલી રાકે નહીં. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ શું કે અધ્યાપક કેસરબી શું—બધાને એ ધમસાણની અવિરતા વારંવાર સ્પર્શતી રહી. તેમાં કોઈ બીજી ગુજરાત બહાર ગયા. તે ઘણે વર્ષે પાઠા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉપક્રમથી ગુજરાતમાં 'અભિધર્મ'ને લગતાં આ વ્યાખ્યાનો આપવા પાછા આવ્યા હતા.

અભિધર્મ' એ બોદધર્મ'અંથોનાં ધણું પિટકોમાંનું ચીજ પિટક છે. સામાન્ય રીતે જનસમુદાય બોદ સાહિત્યના ને વિભાગથી પરિચિત હોય છે તે કુલપિટક છે. તેમાં બોદ ધર્મ'નો ઉપદેશાત્મક ભાગ સંધરાયેલો છે. ચિત્તવિટક-

માં સાધુસંધના આચારવિચારને લગતી બાબતો છે. જ્યારે આ ચિત્તવિટક એક અનોખી જ વસ્તુ છે. અને તેનો પૂરો અભ્યાસ આખી બોદ દુનિયામાં ધણુ ભાગ્યે જગ્યામાંથી આચાર્યને હશે. અધ્યાપક કેસ'બીજી જ આ વ્યાખ્યાનોના ઉપસંહારમાં જણાવે છે કે, "આ વિશાળ વાદ્યમયનું શેડું ધણુ જ્ઞાન મેળવવા માટે મારે ભારે શ્રમ કરાવવો પડ્યો છે. એ સાહિત્યનો દ્વંકમાં પરિચય કરાવવા માટે આ વ્યાખ્યાનોની યોજના છે."

ભગવાન બોદે તેમના સમયમાં આત્મવાદને આધારે નીપજેલાં કેટલાંક કુપરિણામો જોઈને લોકોનું ધ્યાન દુઃખમાંથી ખસવાના સીધા માર્ગ ઉપર કેન્દ્રિત કરવા માટે આત્મા વિશેની બધી ચર્ચા ઉપર જ છેદ મૂક્યો. "પોતાની કે બીજાની કલ્પિત માટે આત્મવાદની જરૂર નથી, એટલું જ નહીં, પણ એ વાદ માણસની જનનિતિના માર્ગમાં વિપ્રકર્ષા છે." એવું તે માનતા હતા. પરંતુ આત્મવાદે લોકોના મનમાં એવું સ્થાન પરાપર્વથી જમાવેલું હોય કે, આત્માની ચર્ચા છોડવાનું તમે કરાવો, તેહવામાનથી જ તેને અંગની વિશેષ ચર્ચાઓમાં લમરે અટકાવું પડે. આથી બુદ્ધ ભગવાને સામાન્ય રીતે જેને આત્મા કહેવાય છે, તેનું વિશ્લેષણ કરી આખીને (વિમગ્ન) તેની રૂપ (અડ પદાર્થ), વેદના, સંજ્ઞા, વર્તકારત્તથા વિજ્ઞાન એવા પાંચ વિભાગ પાડી બતાવ્યા. આ રીતે આત્માનું પૃથક્કરણ કરીને આત્મવાદનું નિરસન કરતા હોવાથી બુદ્ધ 'વિમગ્નવાદો' કહેવાયા. અરોહ રાજના વખતમાં આત્મવાદનો પ્રસાર ખૂબ વધતાં, બુદ્ધના વિશ્લેષવાદને વધારે મહત્ત્વ મળ્યું; અને બુદ્ધ એટલે વિશ્લેષવાદી એવો જ અર્થ કરવામાં આવ્યો. એ કારણે તે જમાનામાં આત્માના અદાર ધાતુઓ રૂપે વિશ્લેષણના અભ્યાસને પ્રાધાન્ય મળ્યું, અને તેની મહત્તા વધી. એ પૃથક્કરણને વિદ્યાસ 'ધર્મસકુણિ' અંથમાં વધારેમાં વધારે થયો છે. અભિધર્મ'પિટકમાં 'ધર્મસકુણિ' ઉપરાંત બીજાં છ પ્રકરણોનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ ધર્મસકુણિ ઉપરથી જ અભિધર્મ'ની ચોટ બાંને રચના કરવામાં આવી છે.

ચિત્તના ૮૬ કે ૧૨૧ વિભાગ કેવી રીતે થાય છે; તે પ્રત્યેક ચિત્તમાં કઈ કઈ ચિત્તવૃત્તિઓ હોય છે અથવા હોઈ શકે; ચિત્ત અને તેના ચેતસિક ધર્મો વેદના-હેતુ-દુષ્ટ-દાર-આલંબન વગેરેના સંબંધથી કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવે, વગેરે બારીક અને વિસ્તૃત ચર્ચાઓ આ ધર્મસમુદાય અરોહના સમય પછી ને. ઉભો થયો છે "અરોહ જ્યારે અનેક વિદ્વાનો સ્થાપી, બિહુમોના યોગદેશમની સારી એવી વ્યવસ્થા કરી, ત્યાર પછી આવા અંથોની રચના કરવાની દુરસદ તેમને મળી નહોતી. એમ કાસ'બીજી શરૂઆતમાં જ કહે છે.

આ રીતનું સદૃશ વિશ્લેષણ અને તેનું ગણિત એ અમણુ સ પ્રદાયોમાં ખાસ ખીલવવામાં આવેલી વસ્તુ છે.

તેન સંપ્રદાયમાં પણ બળવાનીયુત આદિ પ્રયોગોમાં તે બતવું (પણ જુદી બાળને તે લગત) પ્રસિદ્ધ છે. સિંધની બુદ્ધિ નીચે પણ, તેની રચનાસિદ્ધિ કસાય, અને ધ્યાનાદિથી પદ્યાર્થોના અપરિમલિ સાધુન સિદ્ધાંતના પદ્યાર્થોની આસપાસ ન બુદ્ધિ કસવાનું એક નિર્ણય તેમ ન પવિત્ર સાધન મળી રહે, એ ન આપા પ્રકારના પ્રયોગો નેનુ હોય એમ લાગે છે.

ધર્માર્થદ્વયે ચોતાનાં આ પાંચ વ્યાખ્યાન વંદ અભિધર્મપિતૃના એ વિષયની રૂપરેખા આપવા પ્રયત્ન થયો છે. તેઓશ્રી ચોતે ન વ્યવસ્થિત છે તેમ, “અભિધર્મ” સાદિયતેના સારાંશ આપી, એમાંના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓનું બધા સમગ્ર રહે એની બાબતો વિચેચન કરવાનું કામ રાહેવું નથી.” તેમાં આવી નાની છતાં અર્થ મોટી રેની ચોપડી ગુણ રીતે ભરપૂર્વ નથી તેથી વાચકને માટે સમજવાની મુશ્કેલી વળી પાછી વધી છે. ૬૦ એટલાં પાન માટે ૩૭ બહેની વાંચી તેા તેમણે ચોતે ન ગ્રન્થિ-પત્રમાં આપી છે, અને તે ઉપરાંત બીજી તેટલી બધો લેખ પણ મુખારવી બાંધી રાખી છે; અને નવાઈની વાત તેમ છે કે, ૩૭ લીટીના ગ્રન્થિપત્રમાં પણ રચન બતાવવાની કે બધ બતાવવાની બાબતમાં બીજી પાંચ બહેન છે. આવા રૂઢિચઢ વગર આવા સારા વ્યાખ્યાતા મેળવીને, તેમની ચોપડીને કંઈક સુવાચ્ય મુશ્કેલે ઉપાવી પણ ન રાખવી, એ આખણે માટે સાધુ નથી લાગતું. ગો. ૧૦

આચાર્ય આનંદરાઈકર મુલ સમારક ગ્રંથ
[ગુજરાતી વિજ્ઞાન] પ્રકાશક, ગુજરાત વર્નાક્યુલર ચોસાપટ્ટી:
મપ્રકાશક. પ. ૪૫૦, કિ. ૮-૦-૦

ગુજરાતનાં આ એક મોટા “આચાર્ય”ની રચનિતં ચતુરુપ ગ્રંથ બહાર પાડીને વર્નાક્યુલર ચોસાપટ્ટીએ એક આવશ્યક અને ઉપયોગી કામ પાર પાડ્યું છે. સદ્ગતના અનેક મિત્રો, સંબંધીઓ અને પ્રસંગિકોએ આચાર્યશ્રી સાથેનાં ચોતાનાં સંસ્મરણીય લખી મોકલેલી આચાર્યશ્રીની મુર્તિને વધુ ઉઠાવહાર બનાવી આપી છે. ના રીતે ચોતાના જમાનાના મહાપુરુષનાં સંસ્મરણીય ચોટ રાખી આટલા મોટા પ્રમાણમાં લખી મોકલનાં અથવા ભેજાં કરનાં, એ હદેક રીતે આપકારદાયક છે.

આ ગ્રંથમાં સંસ્મરણીય ઉપરાંત આચાર્યશ્રીના સિદ્ધાંતને લગતા મતોની મનીસા કરતા એક-એ લેખો છે, અને ત્યાર પછી કેટલાક વિદ્વાનોએ આચાર્યશ્રીને સંસ્મરણીય રીતે અર્પણ અભ્યાસપૂર્ણ રચના લેખોના સંગ્રહ છે.

આચાર્યશ્રીએ ચોતાના જીવનનાં ઉપયોગી યોગ્ય વર્ષ એટલે સમય બનાવેસ કિંદુ સુનિર્વચિતીમાં આપ્યો હોઈ, તે સમયના તેમના પરિચિતોએ કિંદુ કે અંગ્રેજીમાં લેખો મોકલ્યા હશે; તેમાંના કિંદુ લેખો તેા આ ગુજરાતી વિજ્ઞાનમાં છેડે આપી રીધા છે, પરંતુ અંગ્રેજી લેખોનો

જુદો બીજો ભાગ પ્રસિદ્ધ થવાનો છે. તે લેખોમાં આચાર્યશ્રીનાં સંસ્મરણોને લગતા લેખો નો હોય, તેા તેમનું ગુજરાતી આપવું સાધુ થાત.

એક વિચાર આવે છે : આવા સમારક ગ્રંથોના ગુજરાતી અને અંગ્રેજી એવા બાબાવાર બે વિભાગ પાડવાને બદલે, એકમાં જીવનચરિત અને સંસ્મરણો, અને બીજામાં સંસ્મરણોનિરૂપે અપાયેલા સ્વર્ગ લેખો એવા વિભાગ પાડ્યા હોય તેા ચારા નહીં ?

જીવનને લગતાં સંસ્મરણોની બાબતમાં પણ એક વિચાર સૂઝે છે. સામાન્ય રીતે, અંગ્રેજીના સાંપ્રતિમય રાજ્ય દેશ એક ઢમે એકધારા ચાલ્યા જતા નોદરિયાટ કિંદુ જીવનમાં વિશેષ કંઈ પાસાં હોતાં નથી. તેમ ન આચાર્યશ્રી જેવા કુશળ અને સફળ અધ્યાપકનાં સંસ્મરણોનો મોટા ભાગ તેમનો વિદ્યાર્થીવર્ગ ન આપે. તે તે બધાંમાં આચાર્યશ્રીના જીવનના એક ન પાસાંનું ગુજરાતવર્તન કાઢું આભ્યા હશે એ ખતવા ભેગ છે. એટલે એનાં સંસ્મરણો મેળવીને માસિકોમાં ન પ્રગટ કરવામાં આવે, અને આવા સમારક ગ્રંથમાં રાજઆતમાં તે બધાનો ઉપયોગ કરી સંપાદક એક વિસ્તૃત વિગતપૂર્ણ જીવનચરિત ધડી લઈને નોડી આપે, તેા વધુ ઉપયોગી અને રસિક ન થાય ? એકે, આચાર્યશ્રી જેવા પુણ્યપુરુષનાં સંસ્મરણો અનેક મુખે કહેવાય તોપણ તે સમજવામાં એક પવિત્ર કથા સાંભળ્યા જેવી નિર્મળ આનંદ આપ્યા હશે છે.

જનમટીપ :—લેખક : ડૉક્ટર પેટલીકર, પ્રકાશક : લોક પ્રકાશન સિસ્ટમ, અમદાવાદ, પ. ૨૧૫, કિ ૩. ૩-૦-૦

“પ્રભબુ”માં કહડે કહડે પ્રસિદ્ધ વૈદ્યશ્રી આ નવલકથાનો આ પુસ્તકાકાર છે. સુપ્રસિદ્ધ નવલકાર શ્રી યુનીસાલ વર્ધમાન રાહે એનું શુદ્ધીકરણ અને સંસ્કરણ છે” એ અને શ્રી અવેરચંદ મેઘાણીએ અંતરના ઉમળકાથી ઉમરાતો પ્રવેશક લખીને એક સાંગોપાંગ ક્લાસિક તરીકે એનો પુસ્તકાર કર્યો છે.

બજાર દેવા જેવા બહારવટિયા જમાનાવારી ચંદોતરની પારણવારિયાં કેમના જીવનમાંથી આ કથાનું વસ્તુ લીધેલું છે, અને આલેખન સામાન્યતઃ સુરેખ. મહાનુભૂતિભર્ય નીરપ્રત્યક્ષાબળ અને બીડીને આંખે બાંડે એવી વિવિધતા-બરુ” હોવાથી શ્રી મેઘાણી જેવાને અતિપ્રસંગ કરવાનું મન થઈ નવ્ય એ સ્વાભાવિક છે. છતાં એટલું તો રૂપક ન છે કે, માર્ક પેટલીકર જીવતા છતાં એક સહિતસાથી નવલકાર છે. અને નવલકથા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભાત પાડે એવી રસિક અને તેમરવી છે. શ્રી મેઘાણી ચોતાની બાબમાં અસલ કાઠિયાવાડી બાપાને જે રીતે અપનાવે છે અને કાઠિયાવાડી યાતાવચ્ચ સર્જે છે એ રીતે આ કથાના પાત્રોના નેમાં એમની અસલ બાબા સાંગોપાંગ

રહેવા દીધી હોત તે ચરોતરનું વાતાવરણ જાગૃત્વમાં ધણી મદદ થાત. એમ કરવાને બદલે ચરોતરના પાટલુ-વાડિયા પાંચોના મોંમાં આ પુસ્તકમાં તો શિષ્ટ ગુજરાતી, ચરોતરી આગ્ય ગુજરાતી અને 'માણુ' જેવી કાલિયાવાડી ગુજરાતીનો આછા પણ કદંગો રાજીએળો કરવામાં આવ્યો છે; અથવા તો સંસ્કૃતમાંને હાથે લેખકે યવા દીધો છે;— જે હોય તે. એ એક દોષ જ મણાય. કાલિયાવાડી 'માણુ' ગુજરાતીમાં ત્યાં ત્યાં વાપરી રાહાય, પણ ચરોતરી 'દાણુ'ને તો પાટલુવાડિયાના મોઢામાં પણ 'સાણુ' કરીને જ છાપવું નોઈએ એમ માનવાને કહું જ કારણ નથી.

વર્તમાન રાજાજીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ અને સરકારના સરેલા તંત્રનું સચેત આલેખન એ પણ આ કથાની ઉપચારિતામાં કલાની દૃષ્ટિએ કાયમી ઉમેરો કરનારાં તરવા છે. જીવનચર્યા એ માત્ર કાવ્યનું જ અંગ નથી, સાચા સાહિત્યનું અંગ પણ છે જ.

ધરતીને મથાળે અનુવાદક શ્રી. મુશ્કેર મો. બદ, પ્ર૦ સાહિત્ય મંદિર, ભાવનગર. પૃ. ૨૧૦, કિં. રા. ૩ ઈ. સ. ૧૯૩૭માં રચિયાની સરકારની મદદથી, પ્રે. જોટા રમીકુટની સરદારી નીચે, ચાર વિભાગોમાં બેસીને ફરી સાહસ વીરોગી એક ટુકડી ઉત્તર ભુવને સંપૂર્ણ પ્રવાસ કરી આવી, તેની આ સાહસ કથા છે. પ્રજા લેખક જોઈએન નામનો એક પત્રકાર છે. અનુવાદ ખૂબ સાથે સરખાવી રાકાયો નથી, પરંતુ અનુવાદની ભાષા સરળ, પ્રસન્ન અને વેગવંતી છે. અને પુસ્તક અલગત બધા સાહસપ્રેમીઓએ વાંચવા જેવું છે.

ચૂં

પટેલ પટલાણી; બહુઈ થમ્મી લે૦ રમણલાલ સોની, પ્ર૦ સાર્વ કાર્યાલય, મોઢાસા. કિં. દરેકના રા. ૩; પાન ૧૮૮. સચિત્ર.

જુદે જુદેથી વાંચેલી, સાંભળેલી તે પરથી રપ્તત્ર વડી કાઢેલી અને નવી કાપેલી એવી વાતોના આ સંગ્રહો બાળકોને મળ પડે એવા છે. બાપા પ્રવાહી છે; સુધારીને વધુ સારી કરવાને અવકાશ લાગે છે. નેહળીની બૂલો ખૂબ છે, એ આની વાદે ક્ષતિ છે. મ૦

સાભાર સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાલોચના માટે મળ્યાં છે :

ક્રીમ્મદ્ ભગવદ્ગીતાતોરણિપદ્ વૈદિક માન્યમ માન્યકારા : શ્રી ૧૦૮ હરિપ્રસાદ વૈદિક મુનય : ક્રીમ્મદ્ ભગવદ્ગીતા-માધનમાન્ય [સંદ ૧૨] માધ્યકાર અને ત્રણ અધ્યાના પ્રકાશક : શ્રી નલિન બદ, વલસાડ. કિ. ૫-૪-૦. જીવન-દર્શન દર્શા અને પ્રકાશક : શ્રી નલિન બદ, વલસાડ કિં. ૨-૦-૦. ઉપમા લે. બાલુકાર્થ પ્રા. વૈદ, પ્રકાશક, ભારતી સાહિત્યસંઘ-મુંબઈ ૧; અમદાવાદ. કિં. ૨-૮-૦. પંચમી લે. સ્વ. હરજીવન સોમૈયા

પ્ર૦ ઉપર પ્રમાણે, કિ. ૨-૮-૦. દોલતપરી લે. નિર્જન વર્મા અને અન્યમથ પરમાર, પ્ર૦ ઉપર પ્રમાણે, કિ. ૧-૦-૦. સોના પદમણી કિ. ૧-૦-૦ ચૌલાલા રાણી કિ. ૧-૦-૦ કંઈ સોલામણી કિ. ૦-૧૦-૦ રૂપરૂપનાં અગાર કિ. ૦-૧-૦-૦. ગ્રેમી પંખીલ કિ. ૦-૧-૦-૦. બપાના લે૦ પ્ર૦ — ઉપર પ્રમાણે. સાહિત્ય અને પ્રગતિ સંપાદકો : શ્રી કરસનદાસ માણેક, શ્રી. ગુલાબદાસ જોડર, શ્રી. ઉમેદવાઈ મણિયાર, શ્રી. રમપ્રસાદ, શ્રી. બહુલેશ, શ્રી. ભોમીલાલ ચાંધી, પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૩-૦-૦. બહિષ્કાર પ્રયોજક : પવારા પ્રકાશક : આદર્શ પુસ્તક મંદિર, ભદ્ર, અમદાવાદ. કિ. ૩-૦-૦. ગુજરાતનો નાથ લે. ક. મા. મુનશી પ્રકાશક : જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, અમદાવાદ. કિ. ૫-૦-૦. કામસ્ત્રમ મજરાતીમાં રબ્બ કરનાર : રમણિકલાલ અ. મહેતા. પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૫-૮-૦. હિન્દની પુનઃરચનાની વિચારણા પ્રયોજક : શોમનરાવ હરજીવનદાસ વનજી, મુંબઈ. કિ. ૦-૦-૬. વેદની વિચારધારા લે. શ્રી. રાધાકૃષ્ણન અનુ૦ ચંદ્રશંકર શુક્ત, પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કં. મુંબઈ કિ. ૨-૪-૦. યુવાનોની સંસ્કારસાધના લે. અનુ૦ પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૧-૮-૦ ગાંધીવાદી આદિકે યોજના લે. શ્રીમતારાણ અવરવાલ અનુ૦ અને પ્ર૦ ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૧-૪-૦ ઉમેશ જીવન — લે. ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ પ્ર૦ શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ કિ. ૦-૨-૦ ધરતીને જોળે — લે. ચૂનીલાલ વ૦ સાહ પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે. કમંના નિયમ લે. હરજીવન કાં મહેતા પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે. આત્મજ્ઞાનપ્રાકાર થયેલા એકે મહાત્મા સાથેના પરિચય — લે. સ્વામી શ્રી કૃષ્ણાનંદજી પ્ર૦ ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૦-૪-૦ પત્રકાર — લે. કવેરચંદ મેઘાણી પ્ર૦ ગુજર અંચરલ કાર્યાલય કિ. ૩-૦-૦ રાણી પ્રતાપ — (દિનેન્દ્રલાલ રોય કૃત) અનુ૦ કવેરચંદ મેઘાણી. પ્ર૦ ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૨-૮-૦ રહિયાળી રાત ભા-૩ — સં : કવેરચંદ મેઘાણી. પ્ર૦ ઉપર પ્રમાણે કિ. ૧-૮-૦. રામ-રાણી — લે : કવેરચંદ મેઘાણી પ્ર૦ ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૨-૦-૦. પૂર્વ અને પશ્ચિમ — (સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર કૃત) — અનુ૦ નમીનદાસ પારેખ પ્ર૦ મહાગુજરાત પ્રકાશન મુંબઈ. કિ. ૩-૮-૦ ભોજ અને કાઠીદાસ — સં૦ લક્ષ્મીનારાયણ મો. પંડ્યા. પ્ર૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ૦ કિ. ૪-૮-૦. રોહરોય કૃત એ નવલકથા અનુ૦ ચંદ્રશંકર શુક્ત પ્ર૦ મે. વોરા એન્ડ કં. પંખી. કિં. ૨-૮-૦. રસપીળી — લે. રમણિક અરાવવાળા પ્ર૦ જીવન સાહિત્ય મંદિર, વડોદરા કિં. ૦-૦-૬. સાંદિપનીનાં રેખાચિત્રો — લે. અને પ્ર૦ ઉપર પ્રમાણે. કિં. ૨-૮-૦.

માસિક વિવેચન

એક અંક પૂરો થયો

સરકારે છેવટે મહાસલાની દરિયાબારીને, કરી બાંધપટ્ટી કે કરાવ-પાઠા-ખેંચણી વગર, ચૂપચાપ છાંયી દીધી છે; અને એમ કરીને, ૧૯૪૨ આગસ્ટમાં જે એક પ્રકરણ તેણે બંધું હતું હતું, તેનો એક અંક પૂરો કર્યો છે.

આ અંકની સૂત્રધાર સરકાર જ હતી. ત્યારે ગાંધીજી વાઇસરોયની મુલાકાત માગવાના હતા; તેને બદલે તેમને જેલ આપીને એની રાજઆત થઈ. જેલમાં રહ્યાં ગાંધીજીએ ત્યારે ત્યારે પ્રસંગે જોયા ત્યારે સતત સરકારને કહ્યું કે, તમે વાત તો કરો! પણ ત્રણ વાઇસરોય એ સીધી વાતના જવાબમાં આડું જ બાલતો રહ્યો, ને સાથેથી બહારી મહાસલાને, તેના નેતાઓને, અને ખુદ ગાંધીજીનેય આડખા મુખી પહોંચાડી મોકલ્યાં. તેમાં તે પોતાનું પ્રાણમિત કમિશન બૂકી ગયો ને દેશના લાંબાને માટે કમોતે મરણ આપ્યું. એમ, ગાંધીજીને હિંસાને માટે જમત આમળ જવાબદાર કહેવાને પોતે તો માનવતા જ વીસરી ગયો ને એથી તો દિસા કરી બેઠો કે જેનો ભેટો યુદ્ધ જ છે.

ફર થોડે થોડે મંદિને એક યા બીજે કારણ કે રૂપે મુલાકાતની આ વાત સરકાર સામે આવી. એમએ નાટકમાં દર્શકો આગળ આજ્ઞા, ને જે વાત માની હોત તો થોડામાં પડત, તેને ત્રણ ત્રણ વર્ષ કર્યા; ને તેથી પ્રભને જે રમરાગ્યા કરી એ તો કપર હતું. છેવટે, હવે ગાંધીજીને બોલાવ્યા, મીલાના સાહેબને બોલાવ્યા, ને દેરાતું કામ આગળ લેવામાં મદદની તેમની પાસે માગણી થઈ. આમ એ મુલાકાત ન આપવાના અંકનો અંત આવ્યો છે, તેથી સૌ કોઈ સમજ થાય, એ સ્પષ્ટ છે. હવે પછી કેવો ને કયો અંક બિલકરી એ તો 'આરતલાગવિધાતા' ભણે. એ ગમે તે હો, પણ એક વાત ચોક્કસ ન બનીએ, કે જે શ્રી. જીવરામભાઈ 'આ અંકને ઉઠે પડે મૂકેલા કાવ્યમાં ગાય છે :—

‘બહુ નહિ રાચને કે સમને,
રાજ્ય જેવા સાલો મનને—

તમે હજી ઘેર નથી પધાર્યાં એના બહુકારા.’

સ્વાતંત્ર્ય-દેખી હજી ઘેર નથી પધાર્યાં તે ન બહીએ.

‘કાળી નોકરી’

‘કાળાં બનર’ ને તેના કરવેવાઓનો કોઈ રીતે જવાબ ન થઈ શકે. પણ બીજી એટલી જ ‘કાળાં’ ચીજ કે જેના વગર ‘કાળું’ બનર કદાચ ન ચાલી શકત, તે તરફ પણ આંખી ચાંપવી નેહીએ.

હમણાં વેવલ સાહેબે જે ચાલના બહેર કરી છે તેનાથી વેપારને શી અસર થશે તે વાત ચાલતી હતી.

એક જગે કહ્યું, પ્રમુખીય સરકાર જેટલા પ્રમાણમાં વધુ આવે, તેટલા હિંદી વેપારને તો ફાયદો જ થશે, એમાં બહુ વિચારની જરૂર ન હોય. એકે તેમાં ટાપસી પૂરી, હા, પણ જો એક એક અમુક વેપાર કે વેપારીની વાત કરવા હો તો જુદી વાત. આ ઉપરથી વેપારના એક અનુભવીએ કહ્યું, એમાં તો કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી; વેપારી માટે તો ગાંધીજી છો જેવા થોડાક બાદ કરો તો બધે કશું અડધું જ નથી; થનડું ભેર તમે ભણી નહિ.

આ એક વાત, હવે બીજી એક : કેરીગણે ચાલે છે. પારસલમાં રેલવેવાળા ફારી કરી લે એ તો કાંઈ નવો અનુભવ ન કહેવાય. આજે તે ખૂબ વધું હતો એ ખરું. પરંતુ, ઉપરાંત એમાં ‘શિરભેરી’—નફાઈ ભેવા મળે છે. એક રેલવે-અગ્નિગતે, ઘડું, મારફત, ગામમાં નેજા ચીલ. બાપની કેરી ચોખી છે! જવાબ મળે છે—એજ ઉપકાર માનો કે રહી છે! ભેઈએ તો તે ભઈ ભણો, નહિ તો જલે સહી નહ.

અને આમ તમે આજે સરકારી ખાતે ખાતે ફરી થયો, તો આવા ને આવીય મરિયાતા પાર વગરના ટુકકાઓ મળશે. પ્રમથાં લાલગી મેઝે તે બધા ચાલતા જ હોય છે.

આ બધા પરથી કહેવાનું એ કે, બનર જ નહિ, નોકરી ને ખાતાં પણ ‘કાળાં’ નથી થયાં કે જે પરસ્પર છે. અને એ બધુંય ચાલે છે, કારણ કે પ્રભ પાસે લોકમત અને નીતિનું ભેર નથી.

વિજયવાપટા અને દીરોપૂરી

‘એ. પી. આર્થ.’નો નીચેના તાર (૧૭-૫-૪૫ના) ‘દિપ્ત્યુત’ પત્રમાં વાંચ્યો તે વધુ રસથી ધ્યાનપાત્ર હોઈ અહીં ઉતાર્યો છે :—

‘મે ૧૫, ૪૫, ૧વી દિલ્હી

“અહીં કાલે સાંતે વિજયવિદ્યાની ઉત્સવણી પૂરા રંગમાં હતી. ભરવાડ ભત્તો એકે હિંદી—અર્ધનસ ને સૂકેલા દેખાતો—‘કોનેલ પેલે’ (દિલ્હીનો એકે ભણેલો ભણ) ની કુકલ બહાર ફરકવેલો મોટો એકે ‘ગુનિયત નેક’ છબોખાનો લઈ જતો મણુમ નકમો વાવલને તેણે બગલ નીચે મંતાકયો હતો, ને મરીના દોરેલ ભણી તે લઈને ભણતો હતો. એર પેરેની તેની હિલચાલ બરથી આકર્ષકને લેતો દેલો વળા હતા તેમણે એને પકડ્યો. બીલ હોલો વળી એકકા થયા, ને વેચો તેને પૂના લાવ્યા. તેના જાળમાં નીચે પ્રમાણે કથા તે માણસે કહી :—

‘મારે પત્ની ને એ બાળકો છે, તે બુખ્યાં છે, ને કપડાં પણ ટૂંકને નથી કે પડેરીને બહાર આવી શકે. આને અમે સંભાળ્યું જ મફત ખાવાનું આપવા છે. પણ મારી સ્ત્રી ને બાળકો તે લેવા ગયાં ન શકે.

‘કુ’ પડે ને અગાળને ગયો; પરાઈને ખાવાનું અપ્યું; અને પંચ પૂરી ને ચોડો ચીરો ખતા કુટુંબને માટે લઈ ગયો.

‘બેર જોતા હોતો ત્યારે રસ્તામાં આપા રાતા રાતા ચોટા કપડાના ઢુંકરા ઢુંકરો બહાર લટકતાં મેં જોયા.’ આજે ‘જોરના મેં ચાચોના હું’ મારી મી ને બાળકો માટે એક બે એ ઢુંકરાનો લાગ ખાઈ નથ તો લઈ નથ માટે બધું ધુ. અત્યાર સુધી તેમજ હું કાચો નહોતો.’

માણસના કહેવા પરથી ચાલ સાચી લાગતી હતી. દેખાતાથી એક નથ તે માણસને પોતાને બેર લઈ ગયો ને સાદી તથા ખોળા કપડાં આપી વિદાય કર્યો.”

કપડાં તો ચોટાક માસ ચાલશે, પણ શીરોપૂરી નહિ તોય ચોટલાનું શું ? વિનયદિન તેનો કતર ન લાગ્યો ? હિંદને માટે તેણે એનું વચનેય ત્યારે કયાં આપ્યું હતું કે હજી આપે છે ?

આપણે ત્યાં શું છે ?

પંતજના ‘દ્રિબ્યન’ પત્રમાં (૨૬-૫-૪૫) માં એક કેળવણીકારે લેખ બહાર પાડ્યો છે. તેમાં તે કહે છે કે, એક પત્રમાં હિંદી વિદ્યાર્થીજન આજે કેટલું છે તે ઉપર વિચારપૂર્વક એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. “પણ યુ. પી. ના ન કેળવણીકારોના વિચારો એ છે, તેથી આખા હિંદને નામે બાકનું કદાચ અતિશયોક્તિ ગણાય. છતાં, યુ. પી. ને માટે તો તે ધ્યાનપાત્ર છે.”

અને એમ જણાવીને તે લેખક યુ. પી. ના વિદ્યાર્થી-જનતા વિશે જે કહે છે તે પરથી પ્રશ્ન ઊઠે કે, ત્યારે આપણે ત્યાં શું છે ? શું એમ ન નથી ? તે લેખક આ પ્રમાણે લખે છે:—

“યુ. પી. ની એક યુનિવર્સિટીના ‘આર્ટસ’ વિભાગના વિદ્યાર્થી (‘ડીન’)એ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થી વિશે ચર્ચા કરતાં કહ્યું, ‘વિદ્યાર્થીઓમાં કોઈ વાતમાં ગંભીર રસ લાગ્યો ન લેવા’ મળે છે. બોદ્ધિક વિપર્યયા રસ તો ક્યારનો લાંબા કાળથી ચાલ્યો ગયેલો છે; રાજકારણમાંથી પણ રસ જવા લાગ્યો છે.” અને આ ક્યનના સમર્થનમાં તે વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે, અમારી યુનિવર્સિટીના ‘ગ્રેજુએટ’માં લગભગ ૩૦ હજાર અંધ છે, તેમાં વિદ્યાર્થીઓ ફક્ત કયાસાદિત્યની પરવા કરે છે. ઉપરાંત તેણે કહ્યું, ‘સારું સમૂહજન ખીલવવા માટે અમે કેટલાંક મંડળો ચલાવીએ છીએ, પણ તેમાં કાવતા નથી. હમેશા તેમાંથી ચાપર ન થઈને રહે છે, કચી ગંભીર ચર્ચા થતી નથી. કોઈ કરા વિષય પર નિબંધ વાંચવા નીકળી આવે, તો તેમાંથી નીકળે છે એ કે, તે.ક્યાંકથી તફાવતેલો હોય; અને આ બધા પછીય તેના પર ચર્ચાનું તો મીઠું ના’ કદાચ કોઈ કહે કે, એ વિદ્યાર્થી સાદેજ પરડા યતા નથ છે અને ઘરડા લોક સગાર નિરાશાવાદી-વલણવાળા તો યતા ન હોય છે. પરંતુ તેમની આ દીઠાઓ પર તે ન યુનિ-

વર્સિટીના એમનાથી નાના એક યુવાને પણ મઠું માર્યું’ છે. અને એણે તો, વળી એવ ફરિયાદ કરી છે કે, વિદ્યાર્થીઓમાં એક સામાન્ય માનસિક સુસ્તી કે બેપરવાઈની વૃત્તિ હવાઈ ગઈ લાગે છે. તેને એમ લાગ્યું છે કે, વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય, કે સામાજિક, કે વિદ્યાવિષયક કરા ન જીવનમાં કોઈ રસ લેતા નથી. તેની સાથે, તેઓ તેમની જ માસિક પરીક્ષાઓમાંય ક્યું યોગતા દેખાતા નથી. આની સાથે દલીલ કરવામાં આવે કે, આ અભિપ્રાયો આખા વર્ગને લાગુ થતા નથી ને તેમાં હોરાનું વિદ્યાર્થી-ચિત્ર બેરબેર નથી. એમ પણ આગળ નહને દલીલ કરાય કે, અમુક પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓ માટે આ વસ્તુઓ કદાચ દરો, પણ તેથી કોઈ તે આખા દેશમાં બધે છે એમ ન કહેવાય. છતાં તે આપણા ધ્યાનપાત્ર તો છે ન. અને શિક્ષકો તથા માળખાએ બિડએ તેનો ગંભીરપણે વિચાર કરવો જોઈએ.”

આપણે ત્યાંના અધ્યાપકો તથા વિદ્યાર્થીજનના અનુભવોના આ બાબત પ્રકાર પાડશે ?

પાણું ઊખાડ્યું !

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓનું પોલ-પ્રકરણ પાણું જઈ સેનેટની સભામાં ઉપેક્ષામાં આનું ! અંદાજપત્રમાં પરીક્ષકોના મહેનતાણાની મંગાણેલી રકમ પર કાપ મૂકીને આ કરાવું. છાત્રોની ખજાર પરથી લાગે છે કે, એક ભણીતા સિન્ટિક (કે સેનેટર ?) એમાં સંઘર્ષાવેલા કહેવાય છે, તેથી આમ બન્યું છે.

એટલે આપું પ્રકરણ હવે નરી શુદ્ધિના પ્રેમની વૃત્તિ પરથી બીજે યરડું છે કે શું ? એક ખાનુ ખોરી ખોરીને નવા કેરાની તપાસો મંગાવે છે, ત્યારે ખીજ ખાનુ તપાસાઈ ચૂકેલા ને શુનાવાર કરાવેલા કેસોની એજ-ધાણી ચાલે છે’ અને એક પક્ષે નામાંકિત ને વિદ્વાન માનેલાની નામાવલી લેવા મળે છે.

અહીં પણ, શુદ્ધ બહને શુદ્ધ રૂપે કહેવી ને તેને ન છાવરવી, એ હતમ નીતિને ધ્યાન નહિ ? યુનિવર્સિટી સેનેટનું ઘડતર પણ સુધારો ન માગે છે.

ઉત્કલ વિદ્યાર્થીકોનો કરાવ

સિંધ એવીસા જેવા પ્રાંતો જ્યાં યજ્ઞા નથ છે તો તેની સાથે સાથે તેમના સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક અને સાંસ્કારિક વગેરે પ્રશ્નો પણ નવા નવા ને નવે નવે રૂપે ઊભા થાય એ સ્વાભાવિક ન હતું. અને તે સમય અને નરસા, જરૂરી અને યિનજરૂરી, કામના ને નકામા, બધી રીતના હોય એ પણ બને ન. કેટલાક પ્રશ્નો તો અણધાર્યા પણ ઊઠે. જેમ કે, દમણમાં શ્રી. ફેરામહાસે જણાવ્યું કે, સિંધ મુંબઈ પ્રાંતની જેટલું હતું ત્યાં સુધી પ્રાંતનાં પત્રોમાં સિંધની ખજારને ધ્યાન ને તેને માટે

ગરબ પછી રહેતી; છતાં પણ યવાથી આ એક સારી વસ્તુ બંધ થઈ છે.

ઉપરનો ખાસ હમણાં ઓરીસા યુનિવર્સિટી અને એક બજાર વાંગી તે પરથી આવ્યો. કદાચ પટવાની સાથે બેઠે નવા પ્રાંતમાં પોતાની જુદી યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માટે પ્રયત્ન શરૂ થયો; ઓરીસાએ પોતાની સ્થાપી રીધી ને કામ શરૂ કર્યું. તેની સાથે દેરાની બધી યુનિવર્સિટીઓ સામે ને કેટલાક મૌલિક સલાહો છે, તે તેની આગળ પણ આવે ન, એ હમણું છે. તેમાંના એક સલાહમાં આ નીતમ યુનિવર્સિટીએ તેની બધી 'અમ્મા'ઓને ધરો બેસાડવા જેવો દરાન કર્યો છે.

પ્રશ્ન એ આવ્યો કે 'ઊડિયા' બાધાનું સ્થાન શું? આની ખૂબ ચર્ચા ચાલી — ચાલે ન. તેમાં બે પક્ષ હતા, જે સહેજે કહી શકાય એવા છે. એક કહે, ઊડિયાને પ્રાંતની સ્વભાષા તરીકે બધાં વર્ષોમાં પ્રચલિત સ્થાન હોવું જોઈએ, સામેના પક્ષ કહે, પણ ઊડિયા અંગ્રેજી જેવી ક્યાં છે? ક્યાં તેનું સાહિત્ય, ક્યાં ઊડિયાનું? આ લોકો પોતાની જાને વિશેષ આગ ન બિચાર કરતા હશે? બેર. હર્ષનાં વાત છે કે એ પક્ષને ધટ્ટું સ્થાન મળ્યું; દરાવ થયો કે અંગ્રેજી સાથે ઊડિયાને પણ ફરજિયાત સ્થાન હોવું જોઈએ. એટલે, ત્યાંના કોયેજ વિદ્યાર્થી પોતાની ભાષા બધાં વર્ષો બહુરો. ઊડિયાની પ્રગતિ માટે આ કાંઈ નાની શરૂઆત ન કહેવાય.

પણ હજી આ નિર્ણય કાઢ્યું ન કાપ્યું છે; બીનું સકેટ્યું છે કહીએ તોય ચાલે. પરબાધાની સાથે નહિ, તેનાથી આગળ ને પ્રથમ સ્થાને સ્વભાષા છે. તેનો એ હક ત્યારે ન તે ભોગવી શકે, ત્યારે શિશુમળું માન્યમ પણ સ્વભાષા ન થાય. તે થયા પછી અંગ્રેજીને અપાટ બોલું સ્થાન એની મેળે હમણું પડશે, ને એનું બેઠકું અને શરમજનક લાગશે કે ભારેમાં ભારે કદર અંગ્રેજીવાદી પણ ત્યારે અંગ્રેજીને નહિ બચાવી શકે. પછી અંગ્રેજીને અવશીન બાધાઓના અભ્યાર-વિભાગમાં તેને ધટ્ટ સ્થાન મળશે. દરમિયાન ઉત્કલ ને પચણ બધું છે તે બીજા માટે ધટ્ટા લેવા જેવું છે.

સામેથી એક જવાબદારીય બેઠી યાય છે : સ્વભાષાનું જરૂરી સાહિત્ય નથી એ તો અખિલ ભારતીય એજ છે. તેને કદવાના પ્રયત્નો યોગ્ય છે? પ્રાંતો પોતાની યુનિવર્સિટી કરવા ચાહે તેનો અર્થ ન એ છે કે, તેના બાના તરીકે તેઓ આવા પ્રયત્નો કરવા અંદી પડ્યા છે. બની પડેહું વાસી હજે શિક્ષણ આપતા રહેવાના રૂપાંતરમાંથી નવી યુનિવર્સિટી ન બેપજી શકે. નવી યુનિવર્સિટીની તૈયારી એટલે આવા પ્રયત્નોની જોગવા. આવા પ્રયત્નોની સફળતાની એક ને અનિવાર્ય શરત એ છે કે, સ્વભાષાને માધ્યમનું ગૌરવ આપવા માટેની તૈયારી હોવી જોઈએ.

તો ન સાહિત્યની બેઠક સતત સાધરો ને તેથી પ્રયત્ન કરવાર માણસો આગ ચકી જઈ કે જાતી નહિ શકે. કોઈક કોક હદોડિ સાહિત્ય કરશે. ને ત્યારે સ્વભાષા માધ્યમ બનાવીશું, એ કહી ન ન બતાવવાના હાલોપ નીવરશે, એમ આજે તો નવી યુનિવર્સિટીઓના ઇતિહાસ પણ બતાવે છે.

એ અસહિષ્ણુતા હતી ?

'સિન્સા'ના એપ્રિલ અંકના (પા. ૮૫) 'નેડહી દિવર છે' એ લેખની વાચકને વાદ દેવડાવવાની જરૂર પડી છે. એ લેખ વાંચીને અમદાવાદના 'પ્રભુધં' પત્રમાં શ્રી. 'સાહિત્યપ્રિયે' આ પત્રના તંત્રી ઉપર આરોપ કર્યો કે, તેમણે અસહિષ્ણુતા બતાવી. તે વાંચી મેં તેમને નીચેના પ્રકારનો મેકેલેટો, ને તે પત્રમાં પ્રેસિદ્ધ થયો હોય તો મારા મેવામાં આવેલા નથી. એ ખુલાસો આ પ્રમાણે હતો :

તા. ૧૬-૫-૪૫

"શ્રી. તંત્રીજી, પ્રભુધં,

ના ૨૦-૫-૪૫ ના અંકમાં શ્રી. 'સાહિત્યપ્રિયે' લખ્યું છે કે, "મેહણી ઉપર બાપા બાકરજી અને જીતલિખા દિલ્લિપ્ત પૂર્વક પત્રી ચર્ચા ઉપર કંઈકો કંઈકો લખવે એ અસહિષ્ણુતા લેખાય. એવી ચર્ચા થવી ન જોઈએ."

આ ટીકા મારા 'નેડહી દિવર છે' એ (સિન્સા) એપ્રિલ, પા. ૮૫) લેખ ઉપર છે. જે હુકોને પાયા જરૂરી છે ને તેથી મને નાહક અન્યાય કરે છે, તે શક આ લખ્યું છું, ને પ્રગટ કરીને આભારી કરીશ.

મેં ક્યાંય ચર્ચા અંગે કહ્યું નથી. અને કાગળ-અધ્યુત્તને કહ્યું છે તે ચર્ચાના નિષ્પત્તિ અંગે નહિ પણ "તેને ચાલે" તેજર કરેલા નવા બિરસાગ્રો" ને માટે છે તેથી તેમાં સેલ પાડીને મેં અધ્યુત્ત છે કે, "અચ્ચિ માટે કોઈ જરૂરી માનીએ તોપણ નિયમથી જરૂરી લાગતી ચર્ચા અને ફેરફારના ન કેટલાક કાગળો બસ યાન." હાથે "નવો બિરસાગ્રો" કરવા નવા કોઈ જરૂર નહોતી

આમાં મેં અર્થબદ્ધી તો ક્યાંય થયી નથી. તો અસહિષ્ણુતાની તો વાત ન ક્યાં રહી ?"

બાકરજીચર્ચાની જરૂર

શ્રી. રા. વિ. પાઠક 'યુ. સા. પરિષદ યત્રિકા'માં ગ્રંથસિદ્ધિ વિશે વાત કરતાં કહે છે, તે ચોચ છે ને આ ચર્ચા તે ઉપર એવી વિનંતી છે. કાંઈ નહિ તો ને કેટલાક ચર્ચાર્થેદ મુદ્દા તેમણે ગણાવ્યા છે તે સ્પષ્ટ કરે એ તેક આરોપ જરૂરનું છે. તે કહે છે :—

"આપણે ત્યાં બાકરજીસિદ્ધિ વિવાદોજોમાં અત્યંત અગ્રિય વિષય છે તેડાં એક કારણ એ પણ છે કે, આપણે ત્યાં હજી હવતી જાણનું સાદું બાકરજી લખાયું નથી. આપણે બોલાતી ભાષાના કેટલાક અમલોરે પ્રયોજી હજી બાકરજી પકડ્યા નથી. આપણે સાધારણ રીતે શુભાગી ભાષા ખૂબી વિનાની છે એમ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪-અર્ધ ૭]

અમદાવાદ

[જુલાઈ, ૧૯૪૫]

બાલવાડી

[હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘ હવે જન્મથી મરણ સુધીની સમગ્ર કૅવલગીનો વિચાર કરી રહ્યો છે. ૭ વર્ષથી ૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધીના કુમારો સંજ્ઞાપત્રો તેણે ત્રીજી પ્રકાર વિચાર કર્યો, અને તે માટે શોધ અને આપણા દરિદ્ર દેશમાં અપકંઠ યર્થ રહે તેવો અન્યસક્રમ શોધી કાઢ્યો. હવે એક છેડે તેણે ૧૪ વર્ષથી ત્રીજી ઉંમરનાઓ માટે અને બીજે છેડે ૭ વર્ષથી નાનાં બાળકો માટે વિચાર કરવા આંધ્રો છે, અને તે માટે તે તે વિષયનાં અનુજ્ઞી કૅવલગીકારોની સમિતિઓ નીમી છે.

તેમાંની બાલશિક્ષણ સમિતિના એક સભ્ય તરીકે મેં 'બાલવાડી'ની આ કંઈપણ રજૂ કરી છે. આ કંઈપણને વેરાળી આશ્રમમાં મેં કેષ્ટ્રે કેષ્ટ્રે પ્રયોગ પર ચલાવી જોઈ છે, અને એકે ૧૯૩૨માં અમરો આશ્રમ જમે થતા આશ્રમની ઉત્તર પ્રવૃત્તિઓની સાથે અમરો બાલવાડી પણ ચલાવી ચક્ર મળે, છતાં અમરો રૂંક મુલને પ્રયોગ રીક રીક અપણા આપણે મજૂમ પડ્યો હતો.

સમિતિ પાસે શેળના રજૂ કરતાં પહેલાં દેસાક બાલવજન વધુ શામલનના ઉપાસક મિતેની શાધે તેની છાત્રાવટ કરવાની તક મેં સાધી છે. તે પ્રત્યક્ષ શ્રી નામલાઈ ભટ્ટ, શ્રી કિશોરલાલ મજાવળા, શ્રી નરહરિ પરીખ, શ્રીમતી આશાદેવી તથા શ્રી આર્યનાથકુળે નેવાં કૅવલગીકારોના આ શેળનાને ઉપદેશના પાટ આપવામાં કીમતી મુજો મળેલા છે. પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં શ્રી કાકાસહેજ કાલેવડના આશીર્વાદ પણ મેને મળી શક્યા છે. તેઓ તાલ જ નેલમાંથી પૂટ્યા છે, અને પૂરવાને પહેલાં જ દિવસ હોવા છતાં તેઓ આ શેળના મળી પાસે પછી જ મજાથી સાવધ સાંભળી અને વિચારી શક્યા છે.

આ બાલવાડીની શેળના પ્રસિદ્ધ કરતાં હું 'અંતઃસપ્તી આશા રાણી' કું, જે બધા રચનાકર્તા કર્યો કરનાર ક્રાસસેવકો તો ચોપોતાના મધ્યેના સુંદર બાલવાડીઓ ઉત્તરના યર્થજનો જ. કન્યાકૅવલગીની સંરક્ષણ ત્યાં બાલવી હોય ત્યાં પણ આવી બાલવાડી અનિવાર્ય છે. એમ કું 'માડું કું' તે વિના કન્યાઓને બાલસંગોળની નાનકું કળા કેમ ચીખતી શકાય?]

'નઈ તાલીમ' અથવા વર્ધા શેળનાની પદ્ધતિએ બાલશિક્ષણ થાય તેમાં નીચેનાં તત્ત્વોનો સમાવેશ હોવો આવશ્યક છે:—

૧. બાલસેવાના શોખીનો દ્વારા

આ કામ પૂરો સમય આપનાર શિક્ષક સિદ્ધિક્ષ્યો મારફત કરવું એ અગત્ય અને અસક્ય છે, બાલસેવાનો શોખ ધરાવનાર માતાપિતાઓ અથવા સેવક સેવિકાઓ પોતાની કુરસાને વખતે બાલશિક્ષણનું કાર્ય કરે તો જ તે દેશવ્યાપક થઈ શકશે.

આવા કાર્યકર્તાઓ મોટે ભાગે 'અર્થતંત્રિક' હશે. વેતન આપવું પડશે તોપણ તે જ ત્રણ કલાકના હિસાબે જ આપવાનું હશે. આ રીતે બાલશિક્ષણનો ભાગે અતિશય વધી જવા પામશે નહિ.

૨. બાલવાડીનો સમય

આ મર્યાદાને સ્વીકાર કરી લેવામાં આવે તો બાલવાડી દિવસમાં ક્યા જ ત્રણ કલાક સવારે, સાંજે અગર બધારને વખતે ચાલશે.

બાળકોની નાની ઉંમર (૭ વર્ષથી યોગી) નેવાં, મમે તેવાં કૅવલગીશાં અને નિષ્પાદ શિક્ષકો મળે તોપણ, તેમને માળાપ અને ધરના વાતાવરણથી આ કરતાં લાંબો વખત વિષ્ણુમાં રાખવાં, એ તેમની કુદરતી જૂજને

આડું આવનાર હોઈ તેમના સામાન્ય વિકાસની દૃષ્ટિએ હાનિકારક છે.

વળી શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ એક 'સામાન્ય' થર પણ એવી એવી પ્રવૃત્તિઓથી ભરેલું હોય છે કે તે બાળકોને માટે કૅવલગીનું એક મોડું ધામ બની રહે છે. આ કારણે પણ બાળકોને ધરથી લાંબો વખત દૂર રાખવાં એ યોગ્ય નથી.

આવી પ્રવૃત્તિઓ ધરમાં સવારના ભગ્નભય ૬ વાગ્યા સુધી અને સાંજના ૫ કે ૬ વાગ્યા બાદ ચાલતી હોય છે, અને માતાપિતા પણ મોટે ભાગે તે જ વખતે ધરમાં હાજર હોય છે. તેઓને લાભ બાળકો ગુમાવી ન બેસે એ રીતે બાલવાડીઓનો સમય રાખવો જોઈએ.

૩. ધરેની નજીક

બાલવાડીનું રચણ બાળકોનાં, પડોની નજીક હોવું જોઈએ. બાળકો પોતાની મેળે આવી જઈ શકે અને માતાપિતા સહેલાઈથી તેમની કપર નજર રાખી શકે એવી દૂર નહીં હોવું જોઈએ.

બાલશિક્ષણના ઉદ્દેશોમાં એક ઉદ્દેશ એ પણ છે કે, તેની મારફત માતાપિતાઓમાં બાળકો સાથે કેવું વર્તન રાખવું એવી સમજણ ફેલાવવી. આ દૃષ્ટિએ પણ બાલવાડીઓ ધરની નજીક હોય એ ઘટ છે.

૪. સંખ્યાની મર્યાદા

બાલવાડીમાં બાળકોના જોઈબરી તેમને બહુવધાનો પ્રયત્ન કરવો એ ધણું જ હાનિકારક અને બેધનરૂપ નીવડે. દરેક બાળક વ્યક્તિગત રીતે વિકાસકારી પ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાયેલું રહે એવું વાતાવરણ સિદ્ધ કરે એવું નેહરોએ તેણે દરેક બાળક ઉપર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપવું નેહરોએ.

તેથી બાલવાડીએ સંખ્યાબંધ બાળકો અને શિક્ષકો-વાળી વિશાળ સંસ્થાઓ હોવી ન નેહરોએ. એક શિક્ષક એકાદ ફળિયા કે મહાકલામાં ૧૫ થી ૨૦ બાળકો એકઠાં કરે, એટલી મર્યાદા બાંધી દેવી નેહરોએ.

૫. બાલશિક્ષકના સ્વયંસેવકો

બાલશિક્ષકે પોતાના કામમાં પોતાના ફળિયામાંથી બહેનો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેમાંથી પોતાના કામમાં મદદ કરે એવા સ્વયંસેવકો ગોળી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો નેહરોએ. એમ કરવાથી બાલવાડીમાં રસ ભર્યો, તેમ જ સ્વયંસેવકોને પોતાને પણ કીમતી અનુભવ પણ મળી રહેશે.

૧. બાલશિક્ષણનું પ્રથમ સાધન—ચારિત્ર્ય

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં બાલ પરિસ્થિતિનો હિસ્સો ઠીક મોટો હોય છે, પરંતુ બાલ પરિસ્થિતિ કરતાં ધણું માતાપિતા, શિક્ષકો આદિ વડીલોનું ચારિત્ર્ય ધણું જ વધારે અંશે બાળ ભજવે છે.

આ મોટાઓનું ચારિત્ર્ય એ બાલશિક્ષણમાં તો વિશેષ રૂપે મહત્ત્વ ધરાવે છે, કારણ તે જ બાળકોની રચાઈ, સ્વભાવ અને ટેવો બનાવનારી વસ્તુ છે.

મોટી ઉંમરના લોકોમાં ચારિત્ર્યની બાળતંત્રમાં સિધ્ધિ રહેતું એ એક રહસ્ય યદ્યપી પડી છે, તેથી બાલશિક્ષકે તો આ વસ્તુ ઉપર ખાસ આગ્રહ રાખવાની જરૂર છે.

બાલશિક્ષકે બાળકોની સાથેના વ્યવહારમાં સત્ય અહિંસાનું સફળ પાલન કરવું નેહરોએ. જે વાત પોતે બહુતો ન હોય તે સંબંધમાં ગમે તેવાં ગપ્પાં મારી મોં સાચવી લેનારો તે ન હોવા નેહરોએ. “મને ખબર નથી” એવું બાળકો પાસે કહેતાં સરમ માનનારી ન હોવા નેહરોએ. જે વસ્તુ પોતે બહુતો નથી તેમાં તે બાળકોની સાથે મળીને જ્ઞાનની જોગ કરનાર હોવા નેહરોએ. તે બાળકો સાથે પ્રેમ અને ધીરજથી વર્તનાર હોવા નેહરોએ.

મારપીટ અને ઝડપો કરનારો ન જ હોય.

શરીરશ્રમ બાળતંત્રમાં તેના દિલમાં તુચ્છભાવ ન હોય એટલું જ નહિ, તે પોતાના જીવનમાં તે સંબંધમાં પ્રયત્નપૂર્વક આદર વધારનાર હોવા નેહરોએ.

તેણે બાળકો સાથેના વ્યવહારમાં ઉચ્ચનીચતાવળી લેણે ધણું ગંધ આપવા દેવી ન નેહરોએ.

બાળકોના શિક્ષણમાં સ્પર્ધા, ભય અને લાલચના દુઃકા દેખાતા રસ્તાઓ તેણે કદી ગ્રહણ કરવા ન નેહરોએ.

૭. શિક્ષણનાં વાહનો

શિક્ષકના ચારિત્ર્ય ઉપરાંત બાલવાડીના શિક્ષણનાં મુખ્ય વાહનો નીચેનાં હશે:—

(૧) સ્વચ્છતા અને સુરુચિપૂર્ણ રચના—શરીર, કપડાં, વસ્તુઓ અને સ્થાનની.

(૨) ધારકાઓ—વાળું, પાણી ભરતું, વાસણ માંજવાં, કપડાં ધોવાં, પીરસતું, ફળ, ફાણા વીણવા, ગરકતું, લીંપતું, ચૂસે સળગાવે, ફાનસ સાફ કરવાં વગેરે.

(૩) ખાતું પીવું—તે તૈયાર કરવામાં બાળકોની મદદ લેવી, સાંતિથી સાથે બેસીને ખાવાની ટેવ પાડવી, ખાવાની સારી રીત શીખવવી. બોલન સાથે સંબંધ રાખનારા શિષ્ટાચારો શીખવવા.

ખાવાનું અપવાદ નાસ્તો દરેક બાલવાડીની પ્રવૃત્તિઓમાં આવરકક વિષય તરીકે રાખવાનું બીજું કારણ એ ધણું છે કે, ગામડાંઓનાં બાળકોને પૌષ્ટિક તત્ત્વો પૂરતા પ્રમાણમાં મળતાં નથી હોતાં, તે ખામી પૂરવી.

(૪) રાષ્ટ્રીય આમંત્રણોગીની સાથે સંબંધ ધરાવતી બાલવૈય પ્રવૃત્તિઓ:—ખાદીકામને લગતી: કપાસ પીલવો (નાની ચરખાઈ), વડનું, તકલીથી કાંતવું, અટ્ટરણ અને ફાળા પર સૂરસ ચડાવવું, ખાતું કરવું, દોની વણવી, સાદી ચૂંચવી, ફરડું, કોડકાં ભરવાં, વગેરે. ખાદી કામને લગતી: નીંદણું, ગોડણું, ખોડણું, કપાસ બનાવવા, ફૂંડાં સંભાળવાં, આડને પાણી ચાંદું, કપાસ વીણવો, લણવું, ઊપણવું વગેરે.

કુંભારકામને લગતી: માટી કેળવવી, રમકડાં બનાવવાં, ચાકડો બનાવતાં શીખવું, કોડિયાં નળિયાં વગેરે. કોડિયાં બનાવવી અને પકવવી, લીંત બાંધવી, ફૂંપડી બાંધવી.

આ ત્રણ ક્ષેત્રો—ખાદીકામ, ખેતી તથા કુંભારકામ એને બાલવાડીના કાર્યક્રમમાં જુનિયાદી ક્ષેત્રો તરીકે સ્વીકારવા.

તે ઉપરાંત ફળિયામાં આવતા ખાસ ક્ષેત્રો, જેવા કે, સુધારકામ, લિહારકામ, દરજકામ, કડિયાકામ, તેમને ધણું બાલશિક્ષણમાં લવધેય કરી લેવા નેહરોએ.

(૫) ભાષા: શબ્દ ઉચ્ચારણ પર લક્ષ્ય રહેવું, બાલશિક્ષણમાં અવર્જત અને કષ્ટિય પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા સંબોધોના સંગ્રહ વધારતા જવું, સંબોધોના સંગ્રહ બોલોમાં કંઈક જોડાવું.

વાર્તા: શિક્ષક બાળકોને કહે, તેમ જ બાળકો પોતે કહે. મુખપાઠ: મુખપાઠો મોટે કરવાને હતેજન આપવું.

(૬) કલાશિક્ષણ: નીચે જણાવેલી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કલાપ્રતિ કેળવવી:—

સંગીત, ચિત્ર, રાસ, કાવ્યત, સંવાદ, નાટક, નાચન. માટીકામ, બાગકામ, કલામંડપ સજવા, રંગોળી પૂરવી.

(૭) ગણિત : કેવળ અંગ્રીકગણિત કરતાં ગણિતીપણ્ણ બાળકોમાં ખીલવવું જોઈએ. તે માટે આવી પ્રવૃત્તિઓ રાખવી :-

માપેલા વાંસ, દોરી વગેરે માપ લેવાં,

માનવમાંથી વજન કરવાં;

માપ વગર આંખથી જોઈને અંતર પારખવાની અનુમાનશક્તિ ખીલવવી;

જોખ્યા વિના હાથથી વજન પારખવાની અનુમાન-શક્તિ ખીલવવી.

જમીન પર ભૌમિતિક આકૃતિઓ ચેરફરફટાઈવીક દોરવી.

(૮) રમતગમત અને વ્યયાસ : બાળકોમાં શરીર અને ધ્વનિદ્રિયોના વિકાસની દૃષ્ટિએ આની યોજના કરવી જોઈએ.

(૯) સહાચાર : ખાતું પીવું, મલમૂતવિસર્જન, તથા બાળકોના અંગત જીવનની બીજ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉત્તમ રીતે કરવાની રૂઢ પાઠવી.

એકબીજા સાથે, મોટાઓની સાથે, અદિયિઓની સાથે, એમ લૂંટા જુદા સામાજિક સંબંધોમાં કેમ વર્તવું તે બતાવવું;

સાંતિ, પ્રાર્થના, સમૂહ-કામો.

સહાચારોની રાચનાઓ બહુ જ સીધી અને સંક્ષિપ્ત હોવી જોઈએ. ફરકનાં કારણો બતાવવાં, પણ લાંબા વ્યાખ્યાનો ન આપવાં. શિક્ષક પોતે પાલન કરીને સહાચારો શીખવવા.

(૧૦) સેવા : બાળકોમાં બચપણથી જ સેવાબાવનાનો ઉદય થાય એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શૌચિક ઉપદેશથી નહિ, પરંતુ બાળકોમાં પોતાથી કંઈક, નાની ઉંમરનાં બાળકોને શીખવવાની, મદદ કરવાની જે સ્વભાવસિદ્ધ તુલિ રહેલી છે તેને ઉત્તેજન આપીને, જેમ કે નવઢાવવું, ઘોવઢાવવું, વાળ ઝોળી દેવા વગેરે;

માનસફાર્થ;

પટ્ટપટ્ટીઓની સેવા : પટ્ટીઓને ચણી નાખવી, વાછરડાને પાણી પાવું, નવઢાવવાં, નીરજી નાખવી, ગોરાબાની સફાર્થ;

પાણીની પરખ ચલાવવી અને મુસાફરોને પાણી પાવું. ઉત્સવો — રાષ્ટ્રીય, ધાર્મિક, પ્રાકૃતિક વગેરે. બાળકો પોતે પોતાના ઉત્સવો બોલને તેમ જ માનના ઉત્સવો ચાલતા હોય તેમાં ભાગ લે — મદદ કરે.

૮. વાંચન તથા લેખન

આજની ચાલતી શિક્ષણપ્રણાલીમાં આ બે વિષયોને સૌથી મોટું સ્થાન રહેલું છે. તેથી આપણા કામમાં તેનું અનુકરણ થઈ જવાનો મોટો દર છે, તેથી તે બાબતમાં કેટલાક મુદ્દોઓ સ્પષ્ટ કરી લેવાની જરૂર છે :-

(૧) બાલશિક્ષણમાં લેખનને સ્થાન આપવું ન જોઈએ. પરંતુ આજી લેખનકળા શીખવાની છે એ ખ્યાલમાં રાખીને તેને યોગ્ય થઈ પડે એ રીતે ચિત્રકળા આદિના અભ્યાસક્રમો રાખવા.

(૨) વાંચનને બાલવાલીનાં ઉદ્દેશો બે વર્ષમાં સ્થાન હરો, પણ બીજા અનેક કળાઓના જેવી એક કળા તરીકે જ. તે બોલ સ્થાને જ રહેશે. તેને શિક્ષણનું વાહન કરી બનાવવાનું નથી. શિક્ષણનાં વાહનો તો હાથ, પગ, આંખ, કાન આદિ ધ્વનિદ્રિયો અને તે વડે ચાલતા હોયોગ એ જ રહે.

જ્યાં યોગ્ય કે સદાં સદાં ચાપડીઓ વાંચ્યાં કરવી અને કેઈ પણ ભતના કામ માટે અભાવ, એ આજે એક સામાજિક દુર્વૃણ બની ગયો છે. બાળકોમાં પણ તેનું અનુકરણ થવું જોવામાં આવે છે. બાળકોમાં આવી કુટવ ધૂસી જવા ન પામે એટલી બોલ માત્રામાં જ બાલ-શિક્ષણમાં વાચનકલાનું સ્થાન રાખવું જોઈએ.

૩. બાલવર્તા અને બાલગીતો

બાલશિક્ષણમાં આનું સ્થાન સારા પ્રમાણમાં હોવું સ્વાભાવિક છે. તેથી જ તેમનાં સ્વરૂપ સંબંધમાં સ્પષ્ટતા કરી લેવાની જરૂર છે.

વાર્તાઓ અને ગીતો બન્નેમાં હાસ્યરસ વિનોદ સારા પ્રમાણમાં આવી શકે છે, પરંતુ ઘણી વાર હાસ્યરસ ઘણો જ હલકો અને દંબધડા વગરનો કરી નાંખવામાં આવે છે, તે હાનિકારક પણ થઈ પડે છે. ચતુરાતી બાલગીતોમાંથી એવાં કે કુચ્છોતોનાં મુવપદ ઉદ્યાત તરીકે આપવાથી મારો આશય સ્પષ્ટ થશે :-

૧. બડી લંબીરે મારા દાદાની મૂઝ;

દાદાની મૂઝ, નજી મોંદીની પૂઝ

૨. હોહો વઢાણો વઢાણો લાગે,

હોહો મોંદી મોંદી લાગે,

વાહ બાઈ વાહ !

બાલવર્તાઓનું આજનું પ્રચલિત સાહિત્ય અત્યારથી, ક્યારેક વગેરેના અધિભારી ભરેલું હોય છે — જેમ કે શિક્ષાગતી મજાની વાર્તાઓ. તેવી વાર્તાઓ રસીથી અને કલાવાળી પણ હોય છે; પરંતુ અનેક ઉત્સાહનીતિ જેવા લોકાભ્યંત્ર ગ્રંથોની પ્રસાદી છે; છતાં તે બધી બાલશિક્ષણમાં ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય નથી.

તેમ જ બાળકોનાં મનમાં ભય પેદા કરવાવાળી વાર્તાઓ પણ જોડી દેવી પડે છે. વાર્તા કહેનારો કેવળ છાંદસોને બે થડી હસાવવા ખાતર જ ભૂત કે વાધ કે ચોર ડાક કે રાક્ષસોની વાર્તા કહી નાખે છે. પરંતુ બાળકોના મનમાં કેઈ કેઈ વાર તેવી વાર્તાઓ સાંભળીને કાચમની ભય-ગ્રંથોમાં જડાઈ ભય છે, અને મોટી ઉંમર સુધી તેઓ અધારા આદિથી કરતું રહે છે. આવી વાર્તાઓ કહીને કેટલાક લોકો ઉપર 'આ વાત સાચી બનેલી નથી હો'

એમ કહી દે છે, પણ એટલું કહેવામાત્રથી તેની અસર બીજી જરો એમ ન માનવું.

હાર્યરસ નિમાવવા માટે યમુક ભતિઓ, ધર્મશાસ્ત્રો વગેરેની મલક ઉઠાવનારી વાર્તાઓ પણ કહેવામાં આવે છે—જેમ કે વહોરા, ગરાસિયા, વાણિયા, કુંભાર, હંબમ વગેરે. તે ન પ્રમાણે પશુપક્ષીઓની વાર્તાઓમાં પણ મળેલું, કાચડો તે એવાં પશુપક્ષીઓ માટે બાળકોનાં મનમાં એવાં ચિત્રો કાઢતો અર્થાલભ્ય છે કે મોટાં યથા પ્રમાણે પણ તેઓ તેમને ખરેખર દુષ્ટ અને નકારાં માને છે, અને તેમના પ્રત્યે નિષ્પ્રશંસાનું નિર્દયતાનું વર્તન રાખે છે.

પશુપક્ષીઓ પ્રત્યે પ્રેમ, સહાનુભૂતિ, મૈત્રી, દયા, સેવાકાવના વેદા કરે તેવી અને ઈસપના જેટલી ન હોય તેવા વાર્તાઓ નવા સાહિત્યકારોએ રચ્યાં નેહી.

બાળવાર્તાઓ માટે આપણે રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, હરજીવી સંતોની કથાઓ, ઇતિહાસી દ્રશ્યો દ્રશ્યોદિગ્દર્શી ખૂબ મસાલો કાપકપ કરીને ગ્રહણ કરવાં નેહી.

બાળકોના દૈનિક જીવનમાં સામાન્ય વર્ણન જેમાં આવે એવી વાર્તાઓ પણ તેમને કોઈ પણ અતિદાહનિક વાર્તાના જેટલી જ આકર્ષક લાગે છે, એ અનુભવ પણ બાલવાર્તા અને બાલશિક્ષણનો વિચાર કરતાં લક્ષમાં રાખવા નેહી છે.

૧૦. બાલશિક્ષણનાં સાહિત્યો

કોયો આદિ શિક્ષણનાં સાહિત્યો એવાં હોવાં નેહી એ કે જે બાળકો સહેલાઈથી ઉપાડી શકે અને વાંચી શકે. બાળકો જીવનમાં અનેક પ્રકારનાં કાર્યો કરી શકે એ અર્થે તેમના હાથ, પગ, આંખ, કાન આદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓનો વિકાસ કરવો જરૂરી છે. તેથી તેવા વિકાસને પોષક એવાં સાહિત્યો રાખવા અને વાંચવાં નેહી.

તેવાં સાહિત્યોનું મોટામાં મોટું લક્ષણ એ છે કે તે બિલકુલ સીધાં સારાં હોય, શિક્ષકો પોતાના હાથે બનાવી શકે એવાં અથવા મામરાંના કારીગરો પાસે કરાવી શકે એવાં.

૧૧. બાલશિક્ષણનું કામ કેણું કરી શકે ?

સુશિક્ષિત સ્ત્રી-પુરુષો તો તે કરી શકે ન. પરંતુ બહુ ન ભણેલાં અથવા બિલકુલ નિરાજમાં ન ગયેલાં એવાં ગ્રામવાસી સ્ત્રી-પુરુષો પણ આ કામ કરવાને યોગ્ય થઈ શકે તેમ છે, માત્ર તેમનામાં બાળકોની સેવા માટે સ્વાભાવિક પ્રેમ હોવો નેહી, તેઓ વિનોદી હોવાં નેહી, ચાંદિયાં ન હોવાં નેહી, રમત ગમત, વાર્તા હોળી વગેરે કુશળ અને કલ્પનાસભર હોવાં નેહી, કામકાજ કરવામાં ઝીણામાં ઝીણી વિગતો પર લક્ષ્ય દેનારાં હોવાં નેહી, વ્યવસ્થિત અને સફળતાં આપણી હોવાં નેહી.

એવાં સ્ત્રી-પુરુષોને વળુથી છ માસની તાલીમ આપવાનો પ્રયત્ન થવો નેહી.

માતાપિતાઓ, કે જેમને બાલવાદીઓ ચલાવવી નથી, તેમને પણ આવી તાલીમ લેવાનું ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે.

બાલશિક્ષણના સ્વેચ્છા સંશોધન દરનારા નિષ્ણાતોની કેટલીક સંસ્થાઓ હોય એ જરૂરનું છે, પરંતુ બાલવાદીની સામાન્ય પ્રવૃત્તિને અતિશાસ્ત્રીય બનાવી દેવી ન નેહી, બાલવાદીની દૈનિકજીવન રચના બાલમાનસને લક્ષમાં લઈને તો ચાલવેલી હોય ન, પરંતુ તે એવી હોય કે તે માટે નિષ્ણાતોની જરૂર ન હોવી નેહી, બાલશિક્ષણ અને કલાના સ્ત્રી પુરુષોની તે ચાલી શકવી નેહી.

૧૨. બાલસેવા એ ૧૧ મું રચનાત્મક કાર્ય

દરેક ગ્રામસેવક, શિક્ષક, આઈડીસેવક વગેરે રચનાત્મક કાર્ય કરનારાંઓને પોતાના કાર્યમાં બાલશિક્ષણને આવશ્યક રચના આપવાનો આગ્રહ કરવો. ગ્રામસેવાના કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રભાવી પ્રેમ વિશ્વાસ સંપ્રદાન કરવાં એ સૌથી પહેલી જરૂરિયાત છે, અને બાલસેવા એ માતાપિતાનાં હૃદયોમાં પેરવા કરવાનું સર્વોચ્ચ કાર્ય છે.

વળી, બાલસેવાને પોતાનું મુખ્ય કામ બનાવીને તે દ્વારા ગ્રામસેવા કરવી એ પણ ગ્રામસેવાનો એક પ્રકાર હોઈ શકે છે, પંદર-વિધ રચનાત્મક કાર્યોમાં ઉમેરવા યોગ્ય તે ૧૬મું કામ ન છે. તે દૃષ્ટિએ કામ કરનાર સેવકોને પણ ઉત્તેજન આપવું થશે.

સર્વ પ્રકારનાં રચનાત્મક કાર્યોની તાલીમ માટે જે અભ્યાસક્રમો રચવામાં આવે તેમાં બાલશિક્ષણની તાલીમને આવશ્યક રચના આપવું નેહી.

૧૩. બાલવાદીમાં નોકર ન હોય

રમાજીમાં જેમ બીજી જગ્યાઓમાં થાય છે તેમ બાલશિક્ષણની સંસ્થાઓમાં પણ કેટલાંક કામો નોકરો પાસે કરાવવામાં આવતાં એવામાં આવે છે, જેવાં કે, બાળકોને ઘેરથી તેડી લાવવાં, તેમનાં હાથ યોં થોઈ દેવાં, તેમને મઠિ રાંધવું, પાણી ભરવું, તેમનાં વાસણ માંડ આપવાં, ખોદવા જેવાં શ્રમનાં કાર્યો કરવાં, વગેરે.

આ સર્વ કાર્યો આપણે માટે શિક્ષણનાં વાહનો છે, તેથી બાલવાદીમાં તે કદી નોકરોને હાથે કરાવવાં ન નેહી, શિક્ષકોએ ભલે બાળકોને સાથે રાખીને એવાં સર્વ કાર્યો શિક્ષણની દૃષ્ટિપૂર્વક કરવાં નેહી, બાળકોના નૈતિક વિકાસની દૃષ્ટિએ પણ નોકર રાખવા એ બાલવાદીમાં નિષિદ્ધ મનાવું નેહી. સ્વયંસેવકો જમો તેટલા રાખી શકાય, પણ નોકરો નહીં ન.

૧૪. નામ

‘નર્મ તાલીમ’ના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ચાલતી બાલશિક્ષણની સંસ્થા માટે ‘બાલવાદી’ એવો શબ્દ પ્રચલિત કરવો.

શુભવતરામ દવે

ખાદીકામની સરકાર સામે ફરિયાદ

૧૯૪૨ના જુલાઈથી ૧૯૪૪ના જૂન સુધીના, અખિલ ભારત ચરખા સંઘનો, જે વરસનો મેગો અહેવાલ થોડા સમય પર ભદાર પડ્યો છે. તેમાં અગ્રાડના અહેવાલોની માફક ખાદીઉત્પત્તિ, ચેચાણુ વગેરેના આંકડા આપવામાં આવ્યા છે. પરંતુ સાચે જાણવામાં આવ્યું છે કે,

‘આ બંને વર્ષોમાં ધણુંખણું રાજકીય અવ્યવસ્થા સતત ચાલુ રહી હતી. કેટલાક પ્રાંતોમાં સરકાર તરફથી ચરખા સંઘ પર ઠોર પ્રદાસ કરવામાં આવ્યા હતા; નાના મોટા ધણા કાર્યક્ષેત્રોમાં જેલમાં હતા; ધણું કામ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું હતું; પ્રાન્તિક ઑરિસો પોતાના પ્રાન્તના કામની પૂરી હકીકત મેળવી શકી નહોતી અને મધ્યસ્થ ઑરિસોને ધણું મૂડી દબાવવાની સમી નહોતી. ભવિષ્યમાં પણ આ હકીકત મળવાની આશા નથી. આથી આ અહેવાલ પૂરી વિગતો સાથે આપી શકતો નથી.’

આનું કારણ ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટ પછીની દેશની પરિસ્થિતિ છે. દેશમાં રાજકીય અસ્થિરતા તીવ્ર રૂપમાં ચાલતું હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે આવાં કામને વેગ મળતો આવ્યો છે. પરંતુ આ વખતે ખાદીકામ રોષાઈ ગયું. એનું કારણ આ જે વરસ દરમિયાન સરકારની મહાસભાના બધાં કામ પરની કમી નજર છે. સરકારે દેશનેતાઓને પકડી જેલમાં પૂર્ણ, એટલું જ નહિ, પરંતુ કેટલાક પ્રાન્તોમાં ચરખાસંઘની ઑરિસો જત કરી, ઉત્પત્તિ-કેન્દ્રો બંધ કર્યાં અને બંદારો બાળી નાખ્યા. જે માત્ર જ્યાં તે બગડવા લીધો અગર ચોરાઈ ગયો. આ સ્થિતિમાં ખાદીકામ ધણું ટેકાણે બંધ પડ્યું અને જે વરસોમાં પ્રગતિની આશા હતી, તે વરસોમાં પ્રગતિ થવાને બદલે પ્રતિગતિ થઈ.

તીચેની માહિતી આ બાબત સ્પષ્ટ કરે છે :—

૧. બિહારમાં ૧૯૪૩ના બન્યુઆરીમાં ૭૩ ઉત્પત્તિ-કેન્દ્રોમાંથી ધરીને ૨૭ થયાં હતાં.
૨. સંઘના ૪૦૦૦ કાર્યક્ષેત્રોમાંથી ૪૫૦ કાર્યક્ષેત્રો અને ૧૬ પ્રાન્તિક સાખાઓમાંથી ૧૨ સાખાઓના મંત્રીઓ જેલમાં પુરાયા હતા.
૩. અખિલ દિલ્હનાં ૧૨૦૦ ઉત્પત્તિ- અને ચેચાણુ-કેન્દ્રોમાંથી ૪૦૦ બંધ થઈ ગયાં અને તેથી ૧૫૦૦ કાર્યક્ષેત્રો બેઠકાર થયા.
૪. કુલ ૧૫૦૦૦ ગામડાંમાં ખાદીકામ થયું હતું, તેમાંથી ૬૦૦૦ ગામડાંમાં તે કામ બંધ થઈ ગયું.
૫. ૧૯૪૨માં જુદે જુદે ટેકાણે ૧૪ ખાદીવિદ્યાલયો ચાલતાં હતાં, તેમાંથી ૧ સિવાય બધાં બંધ થઈ ગયાં.

આ રીતે અહેવાલનાં વરસોમાં ખાદીકામને ચારી થેટ ધકો પડ્યોયો હતો. તેનું આંકડાઓ ઉપરથી ચોક્કસ માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે. પણ જે આંકડા મળે છે તે ઉપરથી કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે :—

૧૯૪૩-૪૪	૧૯૪૧-૪૨ની સરખામણીમાં કેટલા ટકા યોજાઈયું
ગામડાંમાં કામ થયું	૬,૫૦૩ - ૩૭
ખાદી ઉત્પત્તિ ચો. વા.	૧,૧૧,૫૩,૭૫૫ - ૩૦
,, ,, રતલ	૩૪,૮૫,૫૨૬ - ૩૪
,, ,, ૩.	૧,૩૦,૧૩,૮૫૩ + ૫૪*
,, ચેચાણુ ,,	૧,૩૬,૦૬,૯૮૮ + ૨૦*
કારીચરોને કામ આપ્યું	૨,૬૩,૮૮૧ - ૨૪*
,, મનુરી આપી ૩.	૭૭,૮૪,૨૭૬ + ૭૬*
કાર્યક્ષેત્રો	૨,૪૩૮ - ૩૭
ઉત્પત્તિ કેન્દ્રો	૪૬૪ - ૪૧
બંદારો	૩૨૬ - ૬

ઉપર જણાવ્યા મુજબ, અટકી પડેલી પ્રગતિ હવે ફરી શરૂ થશે એવી આશા છે. ચરખાસંઘે જૂની કેન્દ્રિત પદ્ધતિને બદલે વિદેશિત અને સહકારી ધોરણે હવે કામ કરવાનું વિચાર્યું છે. તેથી ખાદીકામને વિસ્તાર પડશે નહિ પણ વધશે અને તે સાચા રૂપમાં ખીલશે, એવી આશા છે.

તેનું મને તે પરિણામ આવે, પણ અત્યાર સુધીમાં કેટલાં વીસ વરસમાં જે ખાદીકામ થયું છે તે કોઈ પણ સરખાને માટે ગીરવ લેવા જેવું છે.

કામ થયું	૧૯૨૪-૨૫ થી ૧૯૪૩-૪૪
ખાદી ઉત્પત્તિ ચો. વા.	૧૮,૭૩,૫૪,૬૬૧
,, ,, ૩.	૯,૩૮,૨૪,૨૦૧
,, ચેચાણુ ,,	૧૧,૯૬,૧૩,૫૧૫
કારીચરોમાં મનુરી વહેંચી ૩.	૫,૬૦,૯૦,૩૬૮

આ રીતે, વંચેના મોટા ખાદીટોપ વગર કે સરકારી સહાય વગર, વીસ વરસમાં ૩. ૬ કરોડ ઉપરની ખાદી થઈ અને તે દોઢ કરીબ પ્રત્યાં સાદાપાંચ કરોડ ઉપરાંત રકમ વહેંચાઈ. તેનું કામ આવી સરજ અને વિચાર રીતે દુનિયામાં કોઈ સરવાળે કર્યાનું જાણીતું નથી. તેમાં નથી નાવબત્તો બેઠ કે નથી કાચીનીયો બેઠ. સુસ્થિત, હરિજન

* એકંદરે કામ બનનાં અને વારમાં યોજાઈયું થયું છે, છતાં કિંમત, ચેચાણુ અને મનુરી રૂપિયામાં ગણતાં વધારે જાણ્ય છે, કારણ કે મનુરીના ફરે તે સમય દરમિયાન બમણા થયા હતા. જે જૂના મનુરીના ફરે હિસાબે ગણીએ તો વાતની રકમો યોગી ન થાય.

અને અન્ય હિંદુઓને તેમાં સરખું સ્થાન છે. કોણ બલે
અનાચારી ચરખાસંધના કારીગરોમાં બધી કોમોને
લગભગ સપ્રમાણ સ્થાન મળી ગયું છે !

૧૯૪૦ ૧૯૪૧ ૧૯૪૩-૪૪

(કારીગરોના ટકા)

હરિજન	૭	૮	૭
અન્ય હિંદુ	૧૨	૧૪	૭૧
મુસલમાન	૨૧	૨૫	૧૮
ખીન	૧૦	૩	૪

લગવદ્ગીતા—એક સ્વાધ્યાય

[આ લેખને પ્રવૃત્તિ કિચર મળ્યા અર્કમાં આપી મળે. ત્યાર પછીને હવે આ છે :]

શ્રીકૃષ્ણે એવા પરમ અવતાર, વિશિષ્ટ વિભૂતિ કે
સર્વેશ્વરને વળમાં લાવીને, તેમને મુખે ગીતા કહે
અપૂર્વ સિદ્ધાંત કહેપરાવવા માગે છે, તે હવે આપણે
નોંધીએ. આ મુદ્દા ઉપર આવીએ છીએ કે તરત અધરાઓ
અને મતભેદોનો વડોળ શરૂ થાય છે ! ગીતા પરમપુરુષ
શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશી છે, એ વાતનો સ્વીકાર લોકમાન્ય થાય,
તેની સાથે જ, બધા વાદીઓએ લોક સાગ્રણ પોતપોતાનો
સિદ્ધાંત રજૂ કરતા પહેલાં તેનું સમર્થન ગીતામાંથી
જતાવી આપવું જ રહ્યું. આ જગાએ એવો પ્રશ્ન યસે કે,
ગીતાકારને પોતાનો ઉપદેશ અમુક ચોક્કસ પરિસ્થિતિનો
સામનો કરવા જ આપ્યો હોય, તો પછી તેમણે તેના
નિરૂપણમાં એવી સંદિગ્ધતા શા માટે રાખી, કે જેથી
પછીના વખતમાં તેને આધારે જ મતભેદોનો શરૂઆત
મનસ્વીપણે નભી શકે, અને એ રીતે તેમનો અપૂર્વ
ઉપદેશ વાદવિવાદો કે મનસ્વી રહસ્ય-નિરૂપણોના વળગમાં
ગટવાઈ જઈ, સામાન્ય લોકોને દુર્ગમ જ થઈ જાય ?

મને લાગે છે કે, આ વસ્તુસ્થિતિ જ ગીતાને
કમમ એક ચોક્કસ ઐતિહાસિક જરૂરિયાતને કારણે થયા
હોતો, એ વાત બતાવી આપે છે. કારણ કે, ગીતાકાર
ને સામાન્ય શાંત પરિસ્થિતિમાં જ પોતાનો સિદ્ધાંત
નિરૂપવા બેઠા હોત, તો તે ઘણા સ્પષ્ટ સંબોધમાં અને
કોઈને પણ સંકેદ ન રહે એ રીતે પોતાનું કામ પાર
પાડી શકત; તથા પોતાને અનુકૂળવાદને અનુકૂળ, અને
પ્રતિકૂળ વાદને પ્રતિકૂળ કહીને, સૌ કોઈનું કામ મહેલું
બનાવી આપી શકત. સંબંધ અને શૈલીને લગતી તેમની
સાહિત્યિક શક્તિ તો અદ્ભુત જ છે; અને કેટલીય વાતો
તેમણે જે સમીક્ષાથી અને છતાં સરળતાથી રજૂ કરી
છે, તેમાં જોડા એક રીતે ક્યાંય જોવા મળે તેમ નથી.
છતાં, એવા ગીતાકાર પોતાને કહેવાની વસ્તુ અમુક
બાબતોમાં સંદિગ્ધ રીતે જ રજૂ કરે, એમાં કંઈક ખુલાસો
હોવો જોઈએ. અને તે ખુલાસો એ છે કે, ગીતાકારે એ
વસ્તુ નહીં જોઈને કહેલી છે ! ગીતાકાર પોતે પોતાની

આથી આ કામમાં કામવાદના અધકારને સ્થાન નથી.
આમ છતાં, આ કામને રાજકીય આંદોલન બેસું બેજતીને
રાજી નાખવામાં હિંદની મરીબ પ્રભનો સરકારે બારે
દ્રોહ કર્યો ગણાય. એ રીતે સરકારી દમનને લીધે,
અદેવાલતાં વરસોમાં ખાદીકામ અટકી જવાથી, જે ૬૦૦૦
ગામડાંમાં મરીબ લોકોની રોજ અટકી પડી, તેમની
આંતરકી શું કહેવી હશે ! આશા છે કે, ફરી એ લોકોની
રોજ આજે થશે અને તેમાં કૃતચર વધારો થશે.

વિ.

આ સંદિગ્ધતા બહુતા હતા, તેની કબજાત તેમણે પોતાના
શ્રોતા તરીકે પોતે જ રજૂ કરેલા અર્થને મુખે જ બે
પગલે કરી છે. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણને તેમના ઉપદેશની
સરખાવમાં જ (ત્રીલ અધ્યાયમાં) કહે છે કે, “તમે તમારું
કહેવાનું આમ વ્યાખ્યાયિત વાક્યોમાં કેમ કહો છો ? તમારા
કહેવાથી તો બેલકી, મારી ભુજિ મૂક બનતી બધ છે !
તમે તમારું કહેવાનું ચોક્કસ રીતે (નિશ્ચિત) અને એક
પ્રકારે (જન્ય) જ કહોને !” અરે, શ્રીકૃષ્ણ પોતે ઉચ્ચરના
અવતાર છે એમ અર્થાત્તે ઘોષા અધ્યાયમાં કહી દે છે
ત્યાર બાદ પણ, પંચમ અધ્યાયમાં અર્થાત્તે એ જ આશિષ
ફરી કરે છે, અને ‘એક’ ‘નિશ્ચિત’ કહો એમ કહે છે.

અને તેનું કારણ છે. ગીતાકારને સમાજધર્મના જે
સત્યોનો સામનો કરી—પરકારી—હાંથી કાઢવા હતાં,
તેમને પચસત કરવામાં, પોતાના પક્ષમાં આવી શકે એવા
બધાની મદદ તેમને જોઈતી હતી. સમાજના ઉક જ
વિષાદક સત્યોને હકાવવા જતાં, તેમને નાહકના ખીન
વેરીઓ બેલા કરવા નહોતા. તેથી, શ્રીકૃષ્ણ સાંખ્ય, યોગ,
વ્યક્ત, અવ્યક્ત, સંન્યાસ, ત્યાગ, યજ્ઞ, વગેરેના બધા
પુરસ્કારોને નાશ કરવાને બદલે, તેમના વાદો પાછળ
કે પરિભાષા પાછળ સમાઈ રહેલા ભાવોને કાં તો વ્યક્ત
કરીને, બદલી આપીને, કે નવા પરી આપીને, બને ત્યાં
મુખી ગપનાવતા બધ છે. અલબત્ત, તેમ કરવા જતાં,
તે લોકોના વાદો કે પરિભાષા પાછળ રૂઠ મથેલા કે રૂઠ
થતા જવા ભાવોને—જે તેઓ પોતાને કહેવાની વસ્તુથી
ઉક જ વિમુખ હોય તો—તોડીફોડી નાખતાં પણ
અચકાતા નથી. પરંતુ પોતાને કોનો સામનો કરવો છે,
અને શું પ્રત્યાપિત કરવું છે, તેની તેમના મનમાં સ્પષ્ટતા
હોવાથી, બને ત્યાં મુખી તે નાહકના વિરોધીઓ બેલા
કરવાને બદલે, તેમને પોતાના પક્ષમાં વાળી લેવાને
પ્રયત્ન કરે છે.

તેમના આ પ્રયત્નમાંથી, તેમના પોતાના મદેશની
અદ્વિત્યતા સંદિગ્ધતા જેવું ભૂત થવા કરે છે. એક રીતે

ગીતાકારને આદેશ, ત્યારે પ્રચલિત હિંદુ આચાર-વિચારથી કંઈક નિરાળો પણ હોવો જોઈએ. ઈશાવાસ્ય-પનિપદના આદિમાં ક્યાંક ક્યાંક તેમના જેવા મતનાં વાક્યો નહીં પડે છે; પરંતુ તેથી ઉપરની સામાન્ય હકીકતમાં ઝોઝો વડાવત નથી પડતો. પોતાને કહેવાની વાત આજી પરંપરાથી જુદી છે એવી કંઈક એમ પોતાની ભૂતને હોય, તો જ પરંપરાગત કે આજીવાજીની પ્રચલિત વર્તોની છાયા પોતાની વાતની આજીવાજી બીજી રીતે, પોતાની વાતની નવીનતાને કે તેના જુદાપણને કંઈક હજવાં કરી આપવાં પડે.

અજબ, તે વખતે તે બધા વાદો જીવંત હશે; તેથી ગીતાકાર તેમની વસ્તુને આમ બદલવા-મચરવા હશે, તે તેમને સ્વીકાર્ય નહીં પણ ચલુ હોય; પરંતુ, તે ઉપરથી એટલું જ ફિલિત થઈ શકે છે કે, હાં તો તે વાદોનું જોર ઠીલું પડવા લાગ્યું હોતું જોઈએ, અને તેમની સામે વિરોધનો વંદોળ ખીજી રીતે પણ ભમતો હતો હોવો જોઈએ; અથવા તો ગીતાકારનું વાક્ય એટલું માત્ર મુકાવણું હોતું જોઈએ કે, તેમણે બદલી આપેલો ભાવ પણ યોગીના અમુક વર્ગને સ્વીકાર્ય થતો હશે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આખી પરિસ્થિતિની સમજૂતી આપવી, એ ક્ષણ બહુ 'સહેલી' રીત લાગવાનો સંભવ છે. પરંતુ ગીતાકારે જે રીતે એ બાબતને હાથ ધરી છે, તે રીત જોતાં, આ ભૂતની સમજૂતી તે વસ્તુસ્થિતિને કંઈક કપાટ કરી આપે છે, એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી.

યજ્ઞ અને સંન્યાસ એ બેના જ દાખલા હો. ગીતાકાર વૈદિક યજ્ઞકંટની સીધા સંબંધમાં નિંદા કરે છે. પરંતુ વૈદ્યાન્ય 'યજ્ઞ' શબ્દ કાયમ સખી, તેની ધાતળ નથી બ્યાવહારિક વર્ણધર્મનાં કર્મ કહેવાય તેવાં કર્મો જ ભાવ ઉમેરે છે. તે ઉમેરો આપણને અત્યારે ખટકતો નથી; પરંતુ તે વખતના વૈદિકોને પણ નહીં ખટકતો હોય શું? પરંપરાથી યજ્ઞ સંબંધે મળેલી પ્રતિષ્ઠા, યજ્ઞ સંબંધે જીતાકારની રીત વિચિત્ર છે, અને વૈદિક કર્મકાંડનું જોર વૃદ્ધ લાગ્યા પછી જ યોગીના મોટા ભાગને મળે પણ ભિતરી શકે.

અને કર્મસંન્યાસ એ ઉપનિષદોના વખતથી સ્વીકારાયેલી અને પ્રતિષ્ઠિત બનેલી સંસ્થા હતી. ગીતાકારને કર્મસંન્યાસ કોઈ જળ ભૂમિકાએ માન્ય નથી. પરંતુ તે સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા સાચું જોતાં તેને ખુલ્લા સંબંધમાં તોડી ખાટવાનું પણ તેમનાથી બને તેવું નથી. તેથી ઝોળ ઝોળ ભાષામાં તે બે ત્રણ વખત તેની ચર્ચા ઉપરિ છે. પ્રથમ અધ્યાય ૨-૩૧માં સ્વધર્મશ્વ સ્વકર્મની સાંખ્યનિષ્ઠામાં પણ સ્થાપના કરી, પછી યોગનિષ્ઠાના વર્ણન વખતે વૈદિક કર્મની નિંદા ૨-૪૨થી શરૂ કરે છે; અને ૨-૪૬માં

સ્વધર્મશ્વ સ્વકર્મનું સીધું વિધાન કરે છે. ખબુ પછી ૨-૪૬ થી કર્મસંન્યાસીઓને અભિપ્રેત બુદ્ધિયોગ (જ્ઞાનયોગ)ને આગળ લાવી, બુદ્ધિ (જ્ઞાન)માં જ શરૂ શોધવાનું કહી, કર્મને તેના કરતાં 'અવર' કરાવે છે. પછી ૨-૫૦માં બુદ્ધિચાતુર્યને લેવા ચડાવી, તેને કર્મનાં પાપપુણ્ય લાગતાં નથી, એમ કહી, "તો પછી કર્મયોગ જ કર," એવો નિર્ણય તારવી આપે છે. પરિણામે, ત્રીજા અધ્યાયની શરૂઆતમાં જ અર્જુન આદેશ કરે છે કે, તમે બુદ્ધિને એટલે કે જ્ઞાનને (અર્થાત્ કર્મસંન્યાસને) એટ જાનતા હો, તો પછી મને કર્મમાં કેમ ચોલો છો? તથા આજું મેમથું કેમ મોહો છો? ત્યારે કૃષ્ણ જવાબમાં 'બુદ્ધિ' શબ્દે પડતો મૂકે છે, તે લક્ષમાં રાખવા જેવું છે) અને પોતાને અભિપ્રેત કર્મયોગને — એમ બંનેને જોડી નિષ્કામ્ય વરીકે મંજૂર રાખે છે. પણ કર્મસંન્યાસમાં એક બે વાંધા બતાવતા ભય છે કે, 'કર્મસંન્યાસ કર્યો એટલે બધું પતી ચું એમ ન કહેવાય; કર્મ કર્યા વિના માણસ રહી ન શકે; એટલે બાહ્ય રીતે કર્મ ત્યાગવા છતાં, મનથી તેના પોણા દોડાન્યા કરવા વડે, મિથ્યાચાર ભોમો થાય; વળી કર્મસંન્યાસ વડે શરીરચાત્રા પણ ન થકી શકે' — વગેરે. અને એટલા પડતો કર્મયોગને વિરોધ કરાવે છે. પરંતુ પાછા સાચા કર્મસંન્યાસની વસ્તુને નકારી ન શકતા હોવાથી, 'વલ્લુ' (પરંતુ જે) એમ કહી, ૩-૧૭ થી 'તલ્લ કાર્ય ન વિત્તે' (તેને બાહ્ય કર્મ કરવાનું પણ ન રહે). એમ કહી, તેની વસ્તુના સ્વીકાર કરે છે. પણ પાછા ૩-૧૮માં તેમની આગળ પોતાની દલીલ રજૂ કરે છે કે, 'તમારે શરીરચાત્રા માટે પણ કર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી (ન અભ્યવધાયક); કારણ કે તમારે જોઈતી વસ્તુ આપોઆપ હોડો પડે પડીને આપતા ભય છે; તેમ જ તમારે કોઈ કર્મ કરવાનો પણ અર્થ નથી, તેમ ન કામગીરી પણ અર્થ નથી; તો પછી કર્મ કરવાનું જ સ્વીકારો, તો લોકસંસદ્ધ તો થાય!' — એમ કહી, પાછી ચોથા અધ્યાયમાં પાછા કર્મયોગ દ્વારા યદા કર્મબંધનના સંન્યાસની જ વાત આગળ કરે છે. એટલે પોણા અર્જુન પાંચગત અધ્યાયમાં કહે છે કે, "તમે ભણે કર્મયોગ તેમ જ કર્મસંન્યાસ એ બંને વાતો સ્વીકારતા હાશે છો, છતાં તમારો હોક કોઈ એક તરફ ચોખ્ખો દેખાઈ જ આવે છે; તો પછી કપાટ સંબંધમાં તમને પોતાને કયું એક છજ છે, તે જ કહી દો ને!" જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે: કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ બંને સાત છે; પણ તે બેમાં કર્મયોગ વધુ સારો છે; કારણ કે, કર્મસંન્યાસ પણ શરૂઆતમાં કર્મયોગ બરાબર આચર્યા વિના (ભવોત્તઃ) શિદ્ધ થઈ શકતો નથી; તેમ જ કર્મયોગ દ્વારા (વચમાં કર્મસંન્યાસનો મળો આપ્યા વિના પણ) અક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે; એકે, કર્મ કરતાં

કરતાં તેમાંથી આસક્તિ અને સંકલ્પે દૂર થતા નહય, ત્યારે ચિત્તને સીધું પરમાત્મામાં લગાડવારૂપ ધ્યાનયોગની બુધિશા આવશ્યક આવે ન. આટલેથી એ થયાં ત્યાર પૂરતી અટકી નહય છે. પછી છેક છેવટે અનુભવ ૧૮મા અધ્યાયમાં ફરી પાછો કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગનું. (અહીં કર્મયોગ માટે સંન્યાસને મળતો. 'ત્યાગ' શબ્દ વાપર્યો છે, તે લક્ષમાં રાખવા જેવું છે,) તત્ત્વ પૂછે છે. શ્રીકૃષ્ણ તે વખતે સંન્યાસની વ્યાખ્યા ન ફેરવી નાખીને કહે છે, કે 'કામ્ય કર્મોના ત્યાગ તે સંન્યાસ; અને સર્વ કર્મફળોના ત્યાગ તેનું નામ ત્યાગ (કર્મયોગ). જોકે, કર્મયોગની એ વ્યાખ્યા ઉપરથી એવો પ્રશ્ન જોવા યઈ શકે કે, તેમાં ફળ ત્યાગીને કામ્ય કર્મો પણ કરવાનું (સ્વર્ગ) સમાય છે તું ૧ પરંતુ તેનો જવાબ તો આપી શકાય છે, કર્મયોગમાં વજાર્યો નિયત કર્મો કરવાનું ન સમાય છે; એટલે કર્મયોગને પણ કામ્ય કર્મોના ત્યાગ તો અભિપ્રેત છે ન. ૧૮-૩૪ માં એ વાત સ્પષ્ટ કરીને કહે છે કે, 'દોષત્વ' કર્મ ત્યાગવામાં ન છે; અને યજ્ઞ-હાન-દપરૂપ નિયત કર્મો ત્યાગવામાં નથી. (વજ્રમાં સ્વધર્મરૂપ સ્વકર્મોના સમાવેશ યઈ નહય છે, એ સાદે રાખવું.) પછી સાતમા શ્લોકમાં તે સ્પષ્ટતાથી કહી દે છે કે, નિયત કર્મોના સંન્યાસ થઈ શકતો નથી; અને મોહથી તેમનો ત્યાગ કરવો એ તામસ ત્યાગ ન છે. ૧૧મા શ્લોકમાં પાછા તે કહે છે કે, દેહધારીથી અશોષ કર્મોના ત્યાગ સંભવી શકતો ન નથી; તો પછી માત્ર સદોષ કર્મો ત્યાગીને નિયત કર્મ કર્યા કરવાં એ ન યોગ્ય છે. ૪૮મા શ્લોકમાં પાછા તે કહે છે કે, સદા કર્મ સદોષ હોય, તોપણ ન ત્યાગવું; કારણ કે કર્મમાત્ર કંઈને કંઈ દોષથી મુક્ત હોય છે. પછી ૪૯મા શ્લોકમાં તો સંન્યાસ શબ્દને અર્થ ન 'દેવત્યાગ' એટલો કરી દેખે તે કહે છે કે, એ ભવતા સંન્યાસથી ન નેષકર્મસિદ્ધિ, એટલે કે કર્મજંધનનો ત્યાગ, પ્રાપ્ત થાય છે. (કર્મ-સંન્યાસીએને અભિપ્રેત નેષકર્મસિદ્ધિને અર્થ પણ અહીં છાંડી દેવામાં આવ્યો છે, અને માત્ર કર્મજંધનના ત્યાગ પૂરતો મુક્તિદાત્રી કરી દેવામાં આવ્યો છે.) એ રીતની નેષકર્મસિદ્ધિ મેળવ્યા પછી ધ્યાનયોગથી બ્રહ્મમાં લીનતા પ્રાપ્ત કરીને મુક્ત થવાની વાત કરી, મુક્ત થયા પછી પણ સર્વે કર્મો કરવાનું કહી, એ કર્મો કરવા છતાં અવ્યય પદ પામવામાં વાંધો નથી આવતો, એમ તે કહી દે છે. (શ્લો. ૫૬)

શબ્દો અને તેમના અર્થોની ઝાંઝા હેરફેર, તથા ધીરે ધીરે સામા વાદનાં મૂલ્યો કાપતા નહ, તેના ખાસી ગળદસાં પોતાને અનુકૂળ સંદેશો નવો બાવ પૂરી દઈ, તેને જલાસ કરવાની આવી લાંબી રીતની નરર ત્યારે ન પડે, કે જ્યારે એક પ્રબળ વિરોધી સામે લડાઈ આદરી હોય, અથવા પોતાની છેક ન નવી વાત રચે કરવાની હોય, તે વખતે બીજાએ નાહકના હુકમન બનાવી દેવા ન હોય. બાકી ખરી રીતે કર્મસંન્યાસની વસ્તુને ગીતાસારે છેક ન જલાસ કરી છે.

હવે શરૂઆતમાં મેં કહેલી વાતનો મુદ્દો કંઈક સ્પષ્ટ થશે. ગીતામાં સંદિગ્ધતા ટેર ટેર રહી છે તે ભળીને જોવા દેવામાં આવી છે. પરંતુ તેમ કરવાની નરર તે વખતની શ્રીકૃષ્ણ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિમાં બહે અને તેટલી હોય, પરંતુ અત્યારે તો એ બધું આપણને ગીતાને ખાસ ઉપદેશ કે આદેશ સમજવામાં કાં તો બિનજરૂરી યઈ પડે છે, અથવા તો નડતરૂપ થાય છે. એ બધી આગંતુક બાબતો ધાળીને, ગીતાકારનો પોતાનો વાદ સીધો ન તારવવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો નરર કરી શકાય તેવા છે, અને કરવો પણ જોઈએ. તેવાથી ગીતાનો ખાસ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ પણ યઈ નહય; તેમ ન તેવું કાં પણ ટીક ટીક ચોપડું યઈ નહય. ઉપર જણાવેલા આગંતુક બાંતો બહે તત્ત્વચર્ચાના ઇતિહાસકારને ઉપયોગી હોય, પરંતુ સામાન્ય વાચકને તો તે ખરેખર આડખીલી રૂપ બને છે; અને બાંધકારો તથા વિષરણકારોને, ધણી ગ્રાંથાલોક, મચરદામચદ, કે માયામારીનું કારણ યઈ પડે છે.

એટલું ન નહીં, પણ સામાન્ય વાચક, ગીતાનો પોતાનો આદેશ સ્પષ્ટ રૂપમાં સમજ ન શકતો હોવાથી, અવતારવાદ કે યોગદેશવાદ જેવી ભજતી એકાદ બે લાવનારો-કે જેમને તેમના નર્થ સ્વરૂપમાં ગીતાએ વિરોધી છે, તે ન ગીતામાંથી તેને સાંપડે છે, અને ગીતાનો જે ખાસ સંદેશ છે તે, ગીતાનો વાપર તેમ ન ઉઘાડ વધવા છતાં, વાતાવરણમાં ભમતો ન નથી.

એવી બધી આગંતુક બાબતો, મનમાં સહેજ પણ ઝાડ રાખ્યા વિના, અને અન્વેષણશુદ્ધિ ન ધાળવા નતાં, મેં જોયું કે, અહીંનો એક શ્લોકમાં ગીતાનો પોતાનો સંદેશ તારવી શકાય છે, અને, તેનું સ્વરૂપ સામાન્ય વાચક માટે પણ સ્પષ્ટ યઈ નહય છે. એની વાત હવે પછીના અંકમાં.

ગોપાલકાસ પટેલ

“મહાપુત્રુપ શિક્ષણમાં પોતાના સિધ્ધિને માર્ગ બતાવે છે, પણ પોતાની 'સાથે થસકતો નથી: તે તેમને આગળ નવા પ્રેરે છે, પણ દબાવતો નથી, તે' માર્ગ જુલો કરે છે, પણ મુકામે લઈ જતો નથી.”

સારજન્ટ ચોંજનાની મહત્વની લલામણો

આ પેલા હપતામાં સારજન્ટ ચોંજનાની મહત્વની લલામણો કઈ કઈ છે તે દૂકમાં લેવાથી આ ચોંજનાનો ખ્યાલ પૂરો આવતો નથી.

બાળકેળવણી

આ કેળવણી ૩ થી ૬ વરસનાં બાળકો માટે હોય. તે મફત અને મરનિયાત હોવી જોઈએ. તેમાં શિક્ષકો બધી સ્ત્રીઓ હોય. તેમાં બાળકોને હજારો વાંચતાં શીખવવા પર ભાર ન દેવા, પણ તેમને સ્વચ્છતાની, આવાપીવાની સારી રીતો પાઠવી અને બાળકોપચોની પ્રવૃત્તિ કરાવવી. તે વર્ગો પ્રાથમિક શાળાના મકાનમાં ચાલી શકે, શહેરોમાં તેને માટે પૂરતી સંખ્યા મળે તો જુદી શાળા પણ થઈ શકે.

૧૯૪૦ની ગણતરી પ્રમાણે બ્રિ. દ્વિદનાં ૩ થી ૬ વરસનાં ૨૪૪ લાખ બાળકોમાંથી ૩૫ લાખ બાળકો આવી શાળાઓમાં લાભ લે, (૬૦૦૦માં પછુ આ ઉંમરનાં ૭ બાળકોમાંથી ૧ આવી શાળામાં નહીં છે એ દિસાએ) એમ જણાવે તો બાળમંદિર માટે વાર્ષિક રૂ. ૩૨૦ લાખ જોઈએ. શિક્ષક દીઠ સરેરાશ ૩૦ બાળકો દરો અને વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૩૧.૮૪ આવશે.

પ્રાથમિક કેળવણી

૬ થી ૧૪ વરસનાં બધાં બાળકો માટે મફત અને ફરનિયાત હોય. તેનો અભ્યાસક્રમ ધર્મ ચોંજનાને ધોરણે પણ સરકારી 'બ્રિટિશ' કેળવણી કમિટીના બે રિપોર્ટમાં ફેરવી સૂચનાઓ અનુસાર હોય. આ કેળવણીના બે ભાગ પડે: ધો. ૧ થી ૫ અને ૬ થી ૮. પાંચ ધોરણ પછી વિદ્યાર્થી તે જ શાળામાં આગળ નહીં, માધ્યમિક શાળામાં નહીં અથવા કોઈ ઔદ્યોગિક શાળામાં નહીં. તે શાળામાં આગળ જાણે તો તે અભ્યાસને અંતે તે પોતાનો ધંધો કરી શકે અને નાગરિક તરીકે કામ કરી શકે એટલી તાલીમ તેને મળવી જોઈએ.

પહેલાં પાંચ ધોરણમાં અંગ્રેજી મુદત ન હોય. પછીનાં વરસોમાં હોતું જ જોઈએ એમ ન જણતું. પણ તે સંબંધમાં તે તે વિસ્તારના હોદ્દાની માગણી પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી.

શાળામાં બધેરે બાળકોને ભોળા કે નારતો આપવડા. બાળકો-તે ધેરથી લાવે, અથવા શાળા તરફથી તેની વ્યવસ્થા કરવી ને આવી શકે તેવાં માથાપ તેનું ખર્ચ આપે.

ચાલીસ વરસમાં પૂરી ચોંજના અમલમાં આવ્યા પછી આને અંગે વાર્ષિક બે અગળ રૂ.નું ખર્ચ થશે. નીચલાં ધોરણોમાં ખર્ચ બાળમંદિર જેટલું આવશે. ઉપલાં ધોરણોમાં શિક્ષક દીઠ ૨૫ વિદ્યાર્થી દરો અને વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૫૫.૩૨ આવશે.

માધ્યમિક કેળવણી

પ્રાથમિક શાળામાંથી, માધ્યમિક શિક્ષણ માટે એ

તેમ વિદ્યાર્થીઓને ન લેવા. પણ ચોંજ વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરવાનું ધોરણ રાખવું. પસંદ કરેલા વિદ્યાર્થી માટે શિક્ષણ મફત હોય. તેમના ખર્ચ માટે શિષ્યવૃત્તિઓની પણ વ્યવસ્થા હોય. પસંદગીમાં ન આવેલા જેઓ તે શિક્ષણ લેવા માગે તે તેમાં ભણી શકે, પણ તેમણે ફી વગેરે બધું ખર્ચ આપવું જોઈએ. તેવાઓની સરેરાશ માસિક ફી રૂ. ૬ જણવી. એ રીતે શાળાનો નિભાવ ફીમાંથી નહિ પણ બહેર ફંડમાંથી ચાલે.

આ શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૧૦ કે ૧૫માંથી ૧ કોલેજમાં નહીં જાય; બાકીના મોટા ભાગના તે ધંધામાં પડે છે. એટલે મોટા ભાગને હજારો રાખીને અભ્યાસક્રમ રાખવો જોઈએ. અને તે કેળવણીની દૃષ્ટિએ સજગ પર્યાપ્ત હોવો જોઈએ. આજની માફક કૃત કોલેજની પૂર્વતેયારી રૂપે ન હોય.

આ શાળાઓ બે પ્રકારની હોય: (૧) સાચીય વિષયોની (૨) ઔદ્યોગિક.

સાહિત્યની માફક ધંધાની કેળવણીમાંથી પણ સંસ્કારની કેળવણી મળી શકે છે. એટલે હાઈસ્કૂલનાં ઉપલાં ધોરણોમાં ધંધાની કેળવણીના પાંચ ને ખાતર જોઈએ. હાઈસ્કૂલમાંથી પસાર થયા પછી જેમને કોલેજમાં જવું હોય તે ત્યાં નહીં અને જેમને ધંધાની વધુ તાલીમ લેવી હોય તેઓ તેની તાલીમ લે. તેમને માટે ૧ થી ૩ વરસનો ધંધાનો ખાસ અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ.

બંને પ્રકારની શાળાઓના નીચલા વર્ગોના અભ્યાસક્રમ સરખા જ હોય. કળા અને સંગીતનું શિક્ષણ બધાને માટે હોય. હપતા વર્ગોમાં ઝાડકીઓ માટે ચંદ્રશાસ્ત્રનો વિષય હોય.

બધું શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા આપવામાં આવે અને અંગ્રેજી ફરનિયાત બીજી ભાષા તરીકે રાખવામાં આવે.

૧૯૪૦-૪૧ની વચ્ચેના ગણતરીને દિસાએ ૧૧ થી ૧૭ની ઉંમરના હજાર ૭૩ લાખ વિદ્યાર્થીઓ હાઈસ્કૂલોમાં બધે એમ જણાવે તો તેનું ખર્ચ, ફી વગેરેની આવક બાદ કરતાં, રૂ. ૫૦ કરોડ થશે. શિક્ષક દીઠ સરેરાશ વિદ્યાર્થી ૨૦ આવશે અને વિદ્યાર્થી દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧૦૬ આવશે.

ઉચ્ચ કેળવણી

હાઈસ્કૂલની માફક કોલેજમાં પણ ભાયક વિદ્યાર્થીઓને પસંદ કરીને લેવા. અને જેમને પસંદ કરવામાં આવે તેમના ખર્ચ માટે મોટા પ્રમાણમાં શિષ્યવૃત્તિઓ આપવી.

વિદ્યાપીઠો કૃત પરીક્ષાઓ લેવાનું કામ ન કરે, પણ તે પણ સંરોધન અને કેળવણીનું કામ કરે.

કોલેજમાં પસંદગીના વિષયોના અભ્યાસક્રમ વધુ વરસનો હોય. અભ્યાસમાં પહેલાં બે વરસમાંથી એકના અભ્યાસક્રમને સમાવેશ ઢાઈરેક્ટમાં થાય અને બીજાનો સમાવેશ કોલેજના ખાસ અભ્યાસક્રમમાં થાય.

૧૯૨૫માં આંતર-યુનિવર્સિટી બોર્ડ રચાયું છે તે સલાહકારક છે. તેને દરેક સત્તા નથી. મંચરેય સરકાર તરફથી વિદ્યાર્થીઓને ગર્હ આપવા માટે એક યુનિવર્સિટી બોર્ડ કમિટી સ્થાપવી જોઈએ.

કોલેજોમાં, ધંધામાં પરેસા લોકો માટે, વરસમાં અમુક વખત અગર દિવસમાં અમુક વખત વર્ગો ભરવાની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

કોલેજોમાં ૨,૪૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ માટે વ્યવસ્થા કરવી પડશે. વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ખર્ચ ૩. ૪૦૦ ગણીએ તો, ફી (માસિક ૨. ૨૦) વગેરેનો આવક બાદ કરતાં, આ ખાતે ૩. ૧૬૦ લાખ જોઈશે.

ઔદ્યોગિક કેળવણી

ધંધામાં પડનાર લોકોને તાલીમ આપવા માટે અને ધંધામાં પરેસાને દિવસમાં અમુક વખત કે વરસમાં અમુક વખત તાલીમ આપવા માટે ઔદ્યોગિક શાળાઓ હોવી જોઈએ. સાધારણ કારીગરથી માંડીને જુદા જુદા ઉદ્યોગોના નિષ્ણાત તૈયાર કરવાની અને તેના સંશોધનની વ્યવસ્થા પણ હોવી જોઈએ.

ઔદ્યોગિક શિક્ષણની સાથે કેટલાક સામાન્ય વિષયોનું શિક્ષણ પણ આપવું જોઈએ.

આ શાળાઓ કેળવણી ખાતાને હસ્તક હોવી જોઈએ. અને અખિત હિંદના ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે એક જુદી સમિતિ હોવી જોઈએ.

દરેક સમય અને પૂરા સમયના વર્ગો ચલાવવાનું વાર્ષિક ખર્ચ, ફીની આવક જતાં, ૩. ૮ કરોડ થશે. તેમાં ૭૫,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણી શકશે. આ ઉપરાંત ઔદ્યોગિક કોલેજોમાં બીજા ૨૫,૦૦૦નો સમાવેશ થશે. વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ખર્ચ ૩. ૫૦૦ આવશે.

સ્ટીકેળવણી

સ્ટીકેળવણી માટે જુદો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. ઉપરની જુદા જુદા પ્રકારની કેળવણીમાં તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જુદા વિચારના લોકો ધારે છે તેમ. કેળવણીના વિષયમાં નવીય ક્ષેત્ર મુજબત નથી, તેથી બનેલી કેળવણીને જુદી જુદી રીતે વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પણ ઢાઈરેક્ટવાનું ઉપલાં ધોરણોમાં બીજા વિષયોની સાથે ડાહરીઓ માટે 'ગ્રહશાસ્ત્ર'નો વિષય રાખવો.

પ્રોટક કેળવણી

૧. નિશાળ જવા યોગ્ય ઉંમર સિવાયનાં બધાં નિરક્ષર સ્ત્રીપુરુષો માટે આ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. ૧૯૪૦ની ગણતરી પ્રમાણે આવાં સ્ત્રીપુરુષો ૧૨૭૦ લાખ છે. તે બધાને પચાસ વરસમાં બહુલી દેવાની થોડા

વિચારી છે. તે ઉપરિચાલન કેટલાંક ધરણો થઈ જશે, કેટલાંક મરી જશે, એ બાદ કરતાં, પચાસ વરસમાં ૯૦૫ લાખ પ્રોટક-કેળવણી આપવાની રહેશે. તેનું વાર્ષિક ખર્ચ ૨. ૩ કરોડ આવશે.

૨. આને માટે જુદાં મકાનોની જરૂર નથી. શાળામાં અને બીજાં નહેર મકાનોનો ઉપયોગ થઈ શકે. અનુકૂળ મકાનમાં શુદ્ધિમાં પણ વર્ગો ચાલી શકે. આમાં લોકગીતો, નાટ્યો, કાવ્યો, દેડિયો, ચિત્રો, વગેરેના દ્રશ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પુસ્તકાલયોની મજુ સારી સગવડ હોવી જોઈએ. તેને અંગેનું સાહિત્ય મળુ બહાર પાડવું જોઈએ.

૩. આ કેળવણી માટે શિક્ષકોને ખાસ તાલીમ આપવી જોઈએ. વર્ગોમાં સંખ્યા ૨૫ થી વધુ ન રાખવી. ૧૬ વરસ નીચેના નિરક્ષર છોકરાઓ અને તેથી મોટી ઉંમરના પ્રોટકના વર્ગો જુદા જુદા ચલાવવા. નિરક્ષર છોકરીઓ અને મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓના વર્ગો ભેગા ચાલી શકે. આ કેળવણી એક વરસમાં પૂરી કરવી અને સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે, છૂટક છૂટક ઓછામાં ઓછાં સો કલાક આપવી.

૪. પ્રોટકને લખવા વાંચવાનું શીખવ્યા પછી, બીજા વિષયોની, સરકારની અને ઉદ્યોગની કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એટલે નિરક્ષરતા નાબૂદ થવા પછી પણ પ્રોટકને જીવન પર્વતની કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. અને યોગ્ય પ્રોટકો દોરતા સમય વર્ગો બંધીને કોલેજમાં શિક્ષણ લેવાની સગવડ મળવી જોઈએ.

૫. પ્રોટકની કેળવણી સફળતાપૂર્વક ચાલશે તો ખાળાઓ કેળવણીની ઉપયોગિતા સમજશે અને તેથી બાળકોને માટે કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો પ્રયત્ન સહેલો થઈ જશે.

અપંગોની કેળવણી

બહેરાં-મૂંઝાં-આંધળાં અને મૂંઝ કે બીજી રીતે અપંગ બાળકો માટે અલગ અલગ શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. તેમને કેળવવા એ રાજ્યની ફરજ છે. તે જ પ્રમાણે ઝૂંનેઝારોને પણ કેળવવાની ફરજ છે.

જીવંતની માફક આંધળાઓને માટે હિંદમાં કાવ્યો થયાં જોઈએ અને તેમને શીખવવા માટે હિંદની બધી જાગણો માટે એક્સરપ્શન સિદ્ધી પદ્ધતિ ચોજવી જોઈએ. તેમને માટે અને બીજા અપંગોને શીખવવા માટે ખાસ શિક્ષકો તૈયાર કરવા જોઈએ.

આવી ખાસ શાળાઓનું ખર્ચ અગાઉ દર્શાવેલી જુદી જુદી કેળવણીના ખર્ચમાં ગણી લીધું છે.

આરોગ્ય-અધ્યાપન

દરેક વિદ્યાર્થી પૂરેપૂરો વૃદ્ધસ્ત રહે, તેનાં અંગ-ઉપગો કેળવાવ અને જરૂર પ્રસંગે તેની સારવાર યાગ્ય એવી વ્યવસ્થા દરેક શાળામાં હોવી જોઈએ.

કસરત માટે રીતસર વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. જડ કસરતો કે ક્વાયટ ફરી ફરી કરાવવાને બદલે ચળવળ અને કેળવણીની સાથે આનંદ અને વ્યાયામ મળે એવી રમતો અને કસરતો કરાવવી જોઈએ. તે માટેના સમય સાળાના કામને અંતે ન રાખવો.

બાળકોમાં સંયોજન, સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા-શક્તિ કેળવાય તથા તેમને શોધ્ય ખાવાનું મળે તે માટે, સાળા તરફથી, કે બાળકો પાસેથી ઘેરથી મંગાવીને, સાળામાં ખાવાનું આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

દરેક વિદ્યાર્થીની અનુક્રમ અનુક્રમ વખતે રીતસર દાક્તરી તપાસ થવી જોઈએ, ખાસ કરીને, દાખલ થતાં, ૧૧ મે, ૧૪મે અને ૧૬મે વરસે એમ તપાસ થવી જોઈએ, અને સારીરિક ખેડખાંપણ કે બીમારી હોય તેની પાલીઓની મદદથી રીતસર સારવાર થવી જોઈએ નહતકા હવાખાનામાં વિદ્યાર્થીઓને દવા આપવાની ખાસ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. સાળામાં પણ સારવારની તાલીમ કીમેલ શિક્ષક સાધારણ ઉપચાર કરી શકે. વર્ષમાં બે વાર વિદ્યાર્થીઓનાં વજન, હૃદયાર્થ અને સારીરનાં માપ શિક્ષકોએ નોંધવાં જોઈએ.

આટલા બધા વિદ્યાર્થીઓની તપાસ અને સારવાર માટે એકંદરે ૭,૫૦૦ દાક્તરો અને ૧૫,૦૦૦ નર્સો આ કામ માટે રાખવાં જોઈએ. તે ઉપરાંત ૭,૦૦૦ નેટલા મદદનીશ દાક્તર જેવી તાલીમ પામેલા શિક્ષકો જોઈએ, જેઓ સાળામાં સારવાર કરે, દાક્તરની મુસનાનો અગ્રહ કરે અને માખાખને અને શિક્ષકોને બાળકોના આરોગ્ય સંબંધમાં મુસનાઓ આપે.

સ્વચ્છતા દરેક સાળામાં બરાબર જળવાવી જોઈએ. તે માટે રોજ સાળા શરૂ થતાં પહેલાં બધા પોતપોતાને ડોપિયું સ્વચ્છતાનું કામ કરી લે.

પીવાનું મોખણું પાણી સ્વચ્છ વાસણમાં તાજા રોજીમાં રાખવું જોઈએ.

શાળાને અંગે બનવું, પેરાખ માટે વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. આગકામાં સારકા, બનક (બોર્ડ-હોલ લેટ્રીન) સાદું કામ આપે.

સમાજસેવા અને આનંદમોદ

૧૪ થી ૨૦ વરસની ઉંમરનાં માટે જિલ્લની યુવક ચળવળતા - ધોરણે અખિલ હિંદ યુવક ચળવળ થવી જોઈએ તે દ્વારા યુવકોને આનંદ મળે અને સમાજ-સેવાની તાલીમ મળે. તે માટે યુવક યાવેવાનો તૈયાર કરવા જોઈએ. એ રીતે યુવાનોમાં સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાની શક્તિ કેળવાશે અને તેમને સેવા મળીને કામ કરતાં આવડશે. આ અનુભવ પુસ્તકોમાંથી મેળવેલા જ્ઞાન કરતાં વધારે ઉપયોગી અને કાંઈકે અસર ઉપજાવનારો થશે. આ કામમાં સ્કાઉટ સર્જ અને વ્યાયામ મંડળો

મદદ કરી શકે. તે માટેનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧ કરોડ અણું છે.

વ્યવસ્થા સહાયક ખાતું

દરેક ધંધાધારી પોતાના માલને માટે બહાર શોધે છે તેમ દરેક કેળવણીની સંસ્થાએ પોતે તૈયાર કરેલા વિદ્યાર્થી કયા કામને માટે લાયક છે તે માખાખને બતાવવું જોઈએ, અને તે પ્રમાણે ન્યાયો સોંપી આપવાની પણ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. આ માટે કેળવણી અને કંઠાંગ બન્નેના અનુભવી નિષ્ણતોને રોકવા જોઈએ અને તેઓએ ગભૂર મંડળો, માલિક મંડળો અને એવાં બીજાં મંડળોની મદદથી કામ કરવું જોઈએ. આ માટે સરખાતનાં વરસોમાં વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૬૦ લાખ અણું છે. પણ તેનો સંગ્રાવેશ સામાન્ય વ્યવસ્થા-ખર્ચમાં થશે.

શિક્ષકો

ઉપરની આખીય કેળવણીની યોજનાનો મદાર શોધ્ય શિક્ષકો ઉપર છે. તેમને પૂરતી તાલીમ આપવી જોઈએ અને પૂરતા પગાર આપવા જોઈએ. શિક્ષકનું કામ એ ખાસ ઉપયોગી મણાવું જોઈએ અને સમાજમાં શિક્ષકને ગાનનું સ્થાન હોવું જોઈએ.

બાળકેળવણી માટે બધા શિક્ષકો સોમો જ હોય. તેમાં પરિણીત સ્ત્રીઓ અને વિધવાઓને લેવાને માટે ઉત્તેજન આપવું. પ્રાથમિક સાળાઓમાં નીચલાં ધોરણોમાં ફે અને ઉપલાં ધોરણોમાં ફે સીરિસિકાઓ હોવી જોઈએ. શિક્ષક સામાન્ય રીતે ટ્રેડિક થયેલા હોવા જોઈએ. તે ઉપરાંત તેને શિક્ષક તરીકે તાલીમ મળવી જોઈએ. કોઈ શિક્ષકને માસિક રૂ. ૩૦ થી ઓછા પગાર ન મળવો જોઈએ. ગામડાંમાં રહેવા મફત ઘર મળવાં જોઈએ. અગર બાકી પેટ ૧૦ ટકા વધુ પગાર આપવો જોઈએ. સરકારી મોંઘવારી અંગે ૫૦ ટકા સુધી વધુ પગાર આપવો જોઈએ. અને પેન્શન અગર પ્રોવિડન્ટ ફંડની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

જુદી જુદી કેટલિના શિક્ષકોને લાયકાત પ્રમાણે નક્કી કરેલ ધોરણે પગાર મળે. તેમને તાલીમ આપવાનું ખર્ચ વાર્ષિક રૂ. ૪૫૦ લાખ થશે એમ ગણવું છે. જુદા જુદા પ્રકારની તાલીમ માટે અલગ અલગ સંસ્થાઓ જોઈશે. શિક્ષક કીક સંસ્થા ૧૫ વિદ્યાર્થી દરો. શિક્ષણ-કી કંઈ લેવામાં નહિ આવે, પણ સોનનખર્ચ વગેરે વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૨૫૦ આવે તે અંદાજ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી મળશે, એમ ગણવું છે.

ઉપચાર

ઉપર પ્રમાણે તે રિપોર્ટના નોંધપાત્ર વિચારો અને ભલામણો છે. તેમાંથી એક બે મહત્વની બાબતો પર સરખાતમાં થોડી નોંધ લખી છે. તે ઉપરાંત બીજા કેટલીક બાબતો વિષે પણ વિચાર કરવા જેવા છે.

ઘાટે પ્રાથમિક શિક્ષણ આરંભે આરંભે દેશબાહ્ય, મફત અને ફરજિયાત કરવાનું સંચયનું છે; પણ તે ફરજિયાત કરવાનું તંત્ર કેટલું દૂરો તે બતાવ્યું નથી. ફરજિયાત કરવા બતાવે અમલદારી તાસ વધી પડે અગર ખરીબ લોકો પર દંડનું બારણું ધાક, તે બોલાવાથી ચૂલામાં પડવા જેવું થાય. માટે પ્રચલિત પરિસ્થિતિને ખ્યાલ કરીને તેનું તંત્ર બનાવવું જોઈએ.

પ્રાથમિક શાળાનાં પાંચ વરસને બે વિધાર્થીઓ માધ્યમિક શાળામાં જઈ શકે એવી વ્યવસ્થા રચવી છે. તે ઠાલવી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની પદ્ધતિને કારણે કરવા જેવું છે. હાલ પણ પૂરાં સાત ધોરણની પ્રાથમિક શાળાઓ પહેલે ટેકાએ હોય છે. પણ તેમાં ચાર ધોરણ પછી બહુ ઓછા બાળકો છે. ધણા માધ્યમિક શાળાઓમાં દાખલ થઈ નવ્ય છે. નવા ધોરણની પ્રાથમિક શાળાઓ પૂરાં લાભ ઉઠાવેલા હોય તો ૬ થી ૧૪ વરસનાં બાળકો માટે એકસરખું પ્રાથમિક શિક્ષણ હોવું જોઈએ. વચ્ચેથી માધ્યમિક શાળામાં જવા દેવાથી શિક્ષણની સળંગતા સચવાશે નહિ અને નવી કેળવણીનો હેતુ સરસો નહિ. એટલે પ્રાથમિક શાળાનું પહેલું શિક્ષણ બધાને મળવું જોઈએ. ત્યાર પછી ત્રણ વરસનો દાદરફેરનો અભ્યાસક્રમ હોય, તેમાં ફોલોની જુદી જુદી સાખાઓ માટે પૂર્વતેયારી ધાય, અગર જે વિદ્યાર્થીઓ ધધામાં પડવા માગતા હોય તેમને ધધાની તાલીમ મળે. આ રીતે કરવાથી દાદરફેરનાં નીચલાં ધોરણો અને પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપલાં ધોરણોમાં લગભગ એકસરખી તાલીમ માટે ભેદના વર્ગો ચાલે છે તે નહિ અને અને કેળવણીની સળંગતા સચવાશે.

ઝોડે રાષ્ટ્રભાષાના સળંગ શિક્ષણની વાત કરી નથી. બ્રિટિશ કમિટીની ભલામણોના સારહોદનમાં તેનો ઘોંટા ઉઠેલો આવે છે તે સિવાય આગળ કયાંય તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. વિદ્યાર્થીઓ શરૂમાં ઘોડી રાષ્ટ્રભાષા ઉપલબ્ધિ બાળે તે પૂરવું નથી. આજના અંગ્રેજીના શિક્ષણની માર્ક તેનું સળંગ શિક્ષણ આગળ ૬૫૨ પણ મળવું રહેવું જોઈએ અને વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી રાષ્ટ્રભાષામાં લેખન વાચન કરી શકે એમ થવું જોઈએ. તેને બદલે, માધ્યમિક શાળામાં અંગ્રેજી ફરજિયાત રાખવામાં આવ્યું છે, તેમાં સાલવી આવેલી પદ્ધતિને મહોર મારેલી જણાય છે અંગ્રેજીનું આંતરરાષ્ટ્રીય અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ધણું મહત્ત્વ છે એમ કહી શકાય. પણ તેથી દરેક હિંદીએ તે શીખવું જરૂરી નથી. ચીન, જાપાન, જર્મની, અને ફ્રાન્સ ઇટાલીના ઘોડા ઘોડા માણસોને આપણી જે અંગ્રેજી શીખવાની જરૂર લાગતી નથી, તે આપણને શું માટે હોવી જોઈએ? આપણો લગભગ બધો વ્યવહાર અને શિક્ષણ માન્યભાષામાં અને જરૂરિયાત પ્રમાણે રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીમાં ચાલવાં

જોઈએ. અર્વાચીન ભાષા તરીકે અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્ય જેમને શીખવાં હોય તેમને માટે જોઈની વ્યવસ્થા હોય તો બસ. જેમને ધોવાના શિક્ષણને અંગે કે વ્યવહારોને અંગે શીખવાની જરૂર હશે તે શીખશે અને બિનઅંગ્રેજી દેશોના લોકો જેમ વ્યવહાર ચલાવે છે તેમ ચલાવશે. પણ તે પ્રાથમિક શિક્ષણ બાદ ચીને મઠિ ફરજિયાત રાખવાની જરૂર ન હોય. ફરજિયાત તો માન્યભાષાની સાથે રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની ન હોય. એટલું ખરું છે કે, હિંદની હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં અંગ્રેજીનું પ્રચલન બનેલું છે તે કાઠનું મુરઠ છે. પણ રાજકીય પરિવર્તન થતાં સ્વરાજમાં ૧૫૨ પ્રમાણે તેને સ્વાભાવિક સ્થાન આપવું જોઈશે.

બાળકેળવણી માટે ઝોડે લગભગ ૩ કસોડનું વાર્ષિક ખર્ચ કરવાનું જણાવ્યું છે. પણ શિક્ષક કંઠી માતાનું સ્થાન લઈ સકવાને નથી. એટલે માતાઓ જે કેળવાય તો નાનાં બાળકોને શાળામાં જોડવાનો આગ્રહ રાખશે અને તે માટે ખર્ચ કરવું બિનજરૂરી છે. એટલે માતાઓને પૂરવું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા ધાય તો બસ છે. તેમ છતાં ન્યાં માતાઓ કામ નેતી હોય, ધોવાનાં બાળકોને સાચવી સક્તી ન હોય, અગર રહેવા કરવાની વ્યવસ્થા કુદરત અને સ્વચ્છ ન હોય, ત્યાં આવી શાળાઓ ચલાવવી જોઈશે. કેટલાંક માતાઓ ધોવાનો બોલ ઓછો કરવા માટે પણ બાળકોને બાળમંદિરામાં મોકલવાનું ઇચ્છે. પણ તેવાં માટે રાખ્યે ખર્ચ કરવાની જરૂર હોય નહિ. તેથી શાળાઓનું પહેલું ખર્ચ તેનાં માળાપામે સોંપવું જોઈએ.

શ્રીકેળવણી માટે ઝોડેને કંઈ અલગ વિચાર કરવાની જરૂર લાગી નથી. કેટલુંક સામાન્ય શિક્ષણ ચીને માટે સરખું હોય, એ સમજાય તેવું છે. પણ કેળવણી પૂરી કરીને જીવનસંજામ શરૂ કરનાર કન્યાઓને માટે વિશેષ દાન કે કેળવણીની જરૂર નથી એ સમજવું મુશ્કેલ છે. બીજી કેળવણીને જીવનને અનુરૂપ બનાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે તો કન્યાઓને માટે કેમ નહિ? જીવનમાં સ્ત્રીપુરુષ માટે જુદા પ્રકારનું જીવન અને ફરજો છે અને રહેવાનાં છે એ નક્કર હકીકત છે, તે તેનો ખ્યાલ કરીને કન્યાઓને વિશિષ્ટ પ્રકારનું શિક્ષણ અને તાલીમ આપવાં જોઈએ કે કેમ, તે વિચારવું જોઈએ.

ઝોડે રજૂ કરેલા વિચારો અને ભલામણોને અંગે આવા કેટલાંક મુદ્દા વિચારવા જેવા છે. યોગ્યતાને મુદ્દે સ્વરૂપ મળતાં એવા પ્રશ્નોની છણાવટ થઈને તેને યોગ્ય સ્વરૂપ મળશે એવી આશા રાખી શકાય. એમ બને કે ન બને તોપણ, જે કેળવ સમય-મર્યાદા ધરાયેને જેવી છે તેવી યોગ્યતાનો સહાનુભૂતિપૂર્વક અમલ ધાય તોપણ હિંદની કેળવણીમાં નવાં મુલ્ય શરૂ થશે એમ કહેવું વધારા પડવું નથી.

છેવટમાં, દિલ્હીની સમસ્ત પ્રજાની ફળવણીને અંગે, રિપોર્ટના અંતમાં કહ્યું છે તેમ, સરકાર અને પ્રજાને પ્રખ્યાત ચીની કહેવતની યાદ આપવાની જરૂર છે કે :
'વર્ષ'નો વિચાર કરતા હો તો દાણા વાવવું;

• 'ફસલોનો વિચાર કરતા હો તો શ્રેષ્ઠ રોપવું;
'વૈધનો વિચાર કરતા હો તો માણસ ઉછરવું.'
'વોર્મ્સ સ્ટીપુરુપોના' ઉછર વિના દિલ્હી પોતાની ઉચ્ચ ભાવિ અભિલાષા કદી પરિપૂર્ણ કરી શકે નહિ.
નિકલકાસ હોઠારી

ચોમાસાનું આકાશ

વીંછી અને મગા

નદીમાં ફળતા વીંછીની વાત ધણીએ વાંચી હશે. અહીં જે વીંછીની વાત કરવાની છે એ, આકાશમાની વૈશ્વિક રાશિની છે. વૈશ્વિક રાશિ આકાશગંગાને કાંઠે આવેલી છે અને એનો ધણીખરો ભાગ આકાશગંગામાં ફળેલો છે. વાદળ વિનાની અધારી સત્રિએ, દ્વિધિયા રંગનો, એક પટો આકાશમાં ધણી વાર ભેવામાં આવે છે. એ જ આકાશગંગા છે.

ચોમાસાના દિવસોમાં (વર્ષાઋતુમાં) દક્ષિણ દિશા તરફ નજર કરશો તો નાના-મોટા ચળકતા તારાઓના વાદળ જેવાં એ સફેદ પટો વચસાઈશે જેમારો. એ પટો દક્ષિણ સિતિજ ઉપરથી શરૂ થઈ જાય રહી, અનિયમિત રીતે વધતો એ પટો, પછી, ધીરે ધીરે નીચે ભવરી ઉતરે સિતિજમાં મળી જતો દેખાશે. તે પટો એ જ આકાશગંગા.

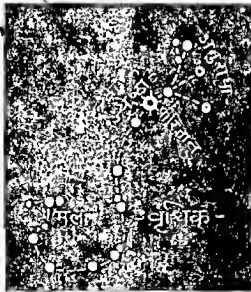
હવે દક્ષિણ દિશા તરફ જુઓ. બરાબર દક્ષિણ દિશામાં, સિતિજથી થોડે જાણે, આકાશગંગામાં ભેલેલું એક મોટું તારકમંડળ દેખાશે. એ તારકમંડળને આકાર સાથેના ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણેના હશે. એ છે આપણી વૈશ્વિક રાશિ યા વીંછી.

કેવો ભવ્ય અને મોટો વીંછી છે? આકાશની નીંજી ખોળે હોઈ પણ ન શકે ને? એનો પેટો સૌથી વધુ

ચળકતો તારો ભેડીને આપણે જાણે એવો છે. ભણે વીંછીની સત્રિ આખી; વૈશ્વિકના આ તારો તારાનું નામ પારિવ્રત છે. પારિવ્રતના ફલની દાંડીનો રંગ પણ આવો જ રંગનો દેાય છે.

પારિવ્રતની ઉપર અને નીચે એમ જો તારા આવેલા છે. આ ત્રણે તારા મળીને જ્યેષ્ઠ નક્ષત્ર થાય છે.

જ્યેષ્ઠ નક્ષત્રની ઉપર વક્રાકારે ભેડેલા ત્રણ તારા ચળકતા તારા ભેવામાં આવશે. એ જનુતામ નક્ષત્ર છે.

— વૈશ્વિક —

વૈશ્વિકનો વળાકવાળો ભાગ ફૂલ નક્ષત્રને નામે ઓળખાય છે. આ મુજબ નક્ષત્ર તે જ રીતેને ડાબા; ભણે દશાણી જ એકી દેવાનો દેાય તેમ ડાબા કગામી વીંછી તેયાર બને છે!

આકાશમાં આપણે જોઈએ છીએ તે બધા તારા નાના મોટા સૂર્ય છે. તેમાં પારિવ્રત સૌથી આગળપડતા ધણી મોટા — વિશાલ — તારાઓમાંના એક છે. તેની તુલ્યતામાં આપણો સૂર્ય સાવ વામન છે. સૂર્ય આપણી પૃથ્વી કરતાં ૧૬ લાખ ગણે મોટો છે; પણ પેટો પારિવ્રત આપણા સૂર્ય જેવા ૪૫૦ લાખ સૂર્યો પોતામાં સમાવી શકે એવડો મોટો છે!

વૈશ્વિક રાશિથી આખું દક્ષિણાકાર અને આકાશગંગા ચોળી છે. પણ આ સપળી ચોળાનો સાચો શિરોમણિ તો મહાદાય પેટો પારિવ્રત જ છે.

છેડુભાઈ મુખાર

વ્યાકરણ ચર્ચા

ઓ-કારાન્ત પુલ્લિંગ શબ્દો

સુજસતીમાં ઓ-કારાન્ત પુલ્લિંગ શબ્દોનાં વિભક્તિનાં રૂપો, નબ્લે કે, મુજવણ કરાવે છે. યોડો શબ્દ તો અને તેનાં રૂપો તપાસો :

	એકવચન	બહુવચન
સંજોધન	હે યોડો	હે યોડોએ
૧ લી	યોડો	યોડો, -ઓ
૨ છ	યોડો, -ડોને	યોડો (ઓ), -ને
૩ છથી ૭મી	યોડોએ, -ને, થી ઇ.	યોડો (ઓ) એ, -ને, -થી ઇ.

અહીં દેખાઈ આવે છે કે, માત્ર ૧લી ના એકવચન સિવાય બીજાં બધાં રૂપોમાં 'યોડો' શબ્દ હોય એમ પ્રત્યયો લગાડાય છે, અને બન્ને વચનોમાં શબ્દની એ જ પ્રકૃતિ રહે છે. માત્ર ૧લીનું એકવચન જ 'યોડો' થાય છે. બહુવચનનું સામાન્ય ચિહ્ન 'ઓ' પણ યોડોને લાગે છે એ ખ્યાલમાં રાખીએ.

હવે ઓ-કારાન્ત શબ્દો તરત્રમ શબ્દ હોય કે રોકિયો, મોરડો, ચિઠાટો. આ શબ્દોને વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડતાં તેમની પ્રકૃતિમાં કંઈ ફરક પડતો નથી. રોકિયોએ, -ને, -થી વગેરે ન હોય પડે. એને બહુવચનનો 'ઓ' લગાડતાં મુરફેલ થશે ખુબી. અને યહુ' ખુબી બન્ને વચનનાં એકસરખા ન કપ કરવાં પડે. આગે 'ઓ' વિનંદ્યે જ વપરાય છે.

આથી ઊલટું, આકારાન્ત રાન, અબ્દુલ્લા જેવા શબ્દો હો. આ શબ્દોનું પ્રથમાનું એકવચન સામાન્ય રીતે, રાન અને અબ્દુલ્લા ન છે. પણ એ તોછડાઈથી ભોલતું હોય તો 'રાને', 'અબ્દુલ્લા' પણ કરવામાં આવે છે. એટલે કે આ-કારાન્ત શબ્દોના પ્રથમાના એકવચનમાં 'આ' નો 'ઓ' કલ્પનાવવાની શકિત જોવાની પડે.

ઓ-કારાન્ત અને આ-કારાન્ત સિવાય બીજાના નરભક્તિના શબ્દો પણ તપાસીએ : જેમ કે, નર, હરિ, હાથી, વડુ, ગોખડો, વગેરે. આ બધામાંયે રીધા આ જ શબ્દોને વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડાય છે. ક્યારે વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલાં તેના પ્રથમાના એકવચનના રૂપ કરતાં બુદ્ધિ પ્રકૃતિ બનવી ગયી.

આ પરથી સંકેત એ બીજે છે કે, 'યોડો' જેવા શબ્દોને કેવળ તેની ૧લીના એકવચનનું રૂપ ભેદીને, તેને ઓ-કારાન્ત શબ્દ લેખનામાં જાણે છે, તે બસપર છે ૧ જે શબ્દોને કાં આ-કારાન્ત ન હોવા ? અને શું કામ એમ ન બહુવચન કે, સામાન્ય રીતે સુજસતીમાં

૧લી ના એકવચનનો કરો. પ્રત્યય હોતો નથી, પણ આ-કારાન્ત શબ્દોનો આમાં અપવાદ છે ૧ એના ૧લી ના એકવચનમાં 'આ' નો 'ઓ' થાય છે. એ અપવાદ પર બીજો અપવાદ એ છે કે, જ્યાં આદર સૂચવતો હોય ત્યાં 'આ' નો 'ઓ' થતો નથી. જેમ કે, રાન, અબ્દુલ્લા ઇ.

અરેહત બહુવાચકોમાં નામેની ભતિ યાદ રાખવા માટે તેનું પ્રથમાનું એકવચન ભોલવાની શકિ છે. પણ પ્રથમાના એકવચન પરથી રાનની પ્રકૃતિ કરાવી શકાય નહીં. સામાન્ય રીતે તો (ખાસ કરીને આધુનિક લખાણોમાં) તેના સંજોધનના એકવચન પરથી કરાવી શકાય જરી. જતાં, યાદ બાવાઓના બચાવરૂપોએ પહેલીના એકવચન પરથી પ્રકૃતિ કરાવવાનો સિરસો પાડ્યો છે.

કે દીઠા ઓ-કારાન્ત પુલ્લિંગ શબ્દોને લાગુ પડે છે તે જ ઉ-કારાન્ત (પાકું) નપું શબ્દોનેય લાગુ પડે છે. આ સર્વેને આકારાન્ત ન હોવા ભેદીએ. રાનકોશીમાં યોડો કે કોરિયું શબ્દ ન આવતાં યોડો, કોરિયો શબ્દ આવવા ભેદીએ. એનાં પ્રથમાનાં એકવચનનાં રૂપો બતાવવાની જગ્યાદારી મોરડોને ઉપાડતો હોય, તો મોરડાં ૧લી એ. વ. -ડો, -હ એમ બંને આવે.

જેમ સુજસતીમાં આ પ્રમાણે શિરસો પડ્યો છે. તેરો જ હિંદુસ્તાની અને તત્કાલીનમાં આવા શબ્દો વિશે પડ્યો છે. આ વર્ગના શબ્દોની ૧લીનું એકવચન બીજા વિભક્તિએ માટે વપરાતી પ્રકૃતિથી તે બાધાઓમાંથી બૂંડે છે. જેમ કે, ૧લી, એકવચન હિં મં બન્નેમાં વોડ, બં વં વોડ, મહીની વિભક્તિના પ્રત્યયો હિં, માં વોડે (-ને, -સં ઇ.) પ્રકૃતિને લાગે છે, અને મં માં વોડા (-વાને-વાજા ઇ.) પ્રકૃતિને લાગે છે. સુજસતી અને હિંદુસ્તાનીમાં એ રસનાત્તા છે કે, પ્રથમાનું બહુવચન એ જ વિભક્તિના પ્રત્યયોની પ્રકૃતિ થાય છે. આ રીતે આ વર્ગના શબ્દોને હિંદુસ્તાની બચાવરૂપોએ આકારાન્તને બદલે એકારાન્ત કહેવા ભેદીએ, અને મરાઠીમાં બ્યન્નાતિ કહેવા ભેદીએ.

આ ચર્ચાનું આવકારક ગઈએ છે. આ વર્ગના શબ્દો સિવાય બીજા સર્વે શબ્દોમાં પ્રથમાનાં એકવચનનો નહિ પ્રત્યય ન હોવાથી, બીજા સર્વે વિભક્તિના પ્રત્યયો માટે તે જ પ્રકૃતિ રહે છે. એટલે કે, પરમાપા બહુવાર જે શબ્દ હોય તેને જ વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડવા એવા નિયમની જાણેશ રાજે છે. આથી, તે હિં. માં વોડેને, -ને (કે મરાઠીમાં વોલ્કાને, -જા) વગેરેને બદલે લોડાને, -સં, (મં વોડેને, -જા) હં ભોલવાની બહુ કરે છે. આની બહુ મજબાની ઉપાય રૂપે ડો. સુનીવિક્રમાર ચંદરજી

આદિવાસીઓમાં શિક્ષણની યોજના

[આદિવાસી કાર્યકર્તા પ્રતિજ્ઞા અધિવાસી એક નિબંધ પ્રકારે]

દેશમાં નવી કેળવણીના વિચારો નવારે મૂર્તિમત્ત સ્વરૂપ લેતા નવા છે ત્યારે જંગલો અને પહાડોમાં ક્યાં છવાયાં જૂંપડાંવાળાં, બહુધા માંચસોથી પણ ઓછી જન સંખ્યાવાળાં, હંમેશા ગામડાંમાં વસેનારા આદિવાસીઓની કેળવણીના પ્રશ્ન બુલાવે ન જોઈએ. આદિવાસી કાર્યકર્તાની નજર હંમેશાં વસતીવાળા આદિવાસી ગામડામાં ચાલતી લોકલ બેઝન્ટી એકાદ નિશાળ ઉપર પડે છે ત્યારે ડો. એલ્વીને એવી સાળાનું આવેબેહું રાખ્દ-ચિત્ર તેની સામે ખડું થાય છે અને તેને મૂંઝવણ થાય છે કે, આ સ્થિતિમાંથી આદિવાસીઓને ક્યારે ને કેવી રીતે બચાવી લેવાશે અને તેમને નવી તાલીમ અને કેળવણી ક્યારે આપી શકાશે. દેશના કેળવણીકારો અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પણ આદિવાસીઓની કેળવણીના પ્રશ્ન પ્રત્યે કદાચીન રહ્યા છે. કદાચ તેમને આદિવાસીઓ સંબંધી સાચો અને પૂરેપૂરો ખ્યાલ ન પણ હોય અને એ તેમની કદાચીનતાનું કારણ હોય; અથવા તે આદિવાસીઓ સંબંધી અપરા ક બલભરેલા ખ્યાલથી ભાની લીધું હોય કે, દેશના અન્ય પછાત વર્ગો અને આદિવાસીઓની સ્થિતિ, રહેણીકરણી, રહેણાજ અને સરકારીતામાં ફરક નથી અને તેથી તેમની કેળવણી અંગે સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની જરૂરિયાત લેવી યતી નથી. સૌની આ હકાસીનતા આદિવાસી કાર્યકર્તાને વધારે મૂંઝવણમાં નાખે છે. જેમકે, સાન્નંદ શેખના, કહેવાતા સરકારી 'Postwar Educational Development in India' રિપોર્ટમાં આદિવાસીઓની કેળવણી સંબંધી એક પણ રાખ્દ નથી. દેશના અડીકરીદ આદિવાસીઓની પ્રાદેશિક અને સામાજિક સ્થિતિ બીજા વર્ગો કરતાં છુટી હોવાથી તેમના શિક્ષણ માટે ખાસ પ્રકારની યોજના યતી જોઈએ. સૌની સાથે તેમને ભેળવા દેવાથી તેમને અન્યાય થાય છે અને તેમના શિક્ષણને પ્રશ્ન અણ-કેદરેથી રહી જવાનો ભય રહે છે.

આદિવાસીઓમાં અક્ષરજ્ઞાનપ્રસાર અને કેળવણીના કાર્યમાં મુખ્ય મુશ્કેલીઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

શિક્ષણની તાલીમ લીધેલા શિક્ષકો મળતા નથી ને જ મળે છે તે તાલીમ લીધા વિનાના ઉજવિયાત કોમોના હોય છે. તેમને જંગલોમાં કે પહાડોમાં પોતાના સામાજીક દૂર જડું તે કાળાપણીની સભા જેવું લાગે છે. એટલે એ શિક્ષક હંમેશાં ફિકરમાં હોય છે કે સાળા ઓછી હાજરીને પરિણામે ક્યારે બંધ થાય ને પોતે કાળાપણીની સભામાંથી મુક્ત થાય. આવા સિત્તકને નથી કેળવણીના સાચો ખ્યાલ, નથી આદિવાસીઓની

રહેણીકરણી અને રીતરિવાજોનો ખ્યાલ; એને આદિવાસીઓ પ્રત્યે વિરોધકાર અને ધૂણા હોય છે. એવા શિક્ષકોથી આદિવાસીઓમાં અક્ષરજ્ઞાનના પ્રસારનું પણ કામ થઈ શકે એમ નથી. આદિવાસી કોમોના વિદ્યાર્થી શાળાનત પરીક્ષા પસાર કરીને કાઈ 'સારી' નોકરીની શોધમાં હોય છે અને તેમાં નિમ્નજાતા મળે તો, શ્રી હરિદર બેઠે જીજ્ઞાસુ છે, 'કરબનિયા, હાલ્યને માસતર થાઈડું' તે પ્રમાણે, ઉપર તે 'પંચ'નો ધંધો સ્વીકારે છે.

વિદ્યાર્થીઓની નિયમિત હાજરી રહેતી નથી. શિક્ષણ વિષે આદિવાસીને જે ખ્યાલ બંધાય છે તે અનિયમિત અને ઓછી હાજરીનું મોટું કારણ છે. બહુવાથી 'ઉરો અગાશ કામો રહેશે નહિ' એ એક ખ્યાલ, 'ભણીને મું રાજ હેવું' એ બીજો ખ્યાલ, 'માસતર રાખ્યો છે (નકામો છે)' એ ત્રીજો ખ્યાલ, 'માર ચાર વર્ષથી ઉકે નિશાળે ભય છે પણ પહેલી કોપડી પાર કરી ગયો નથી' એ ચતુર્થ—આ બધું સાચું છે, અને તેનું કારણ રજૂી પુરાણી શિક્ષણપદ્ધતિ અને શિક્ષકની બેદરકારી અને કદાચીનતા છે. આદિવાસીઓમાં ઉપર જણાવેલા ખ્યાલોને ઢાંડી નડ ધાકી છે, એ દૂર કંવાનો પ્રશ્ન આદિવાસી સેવકને મૂંઝવે છે. ઉપરાંત આખા ગામના વિસ્તારમાં પથરાયેલાં કુટુંબવાળાં જૂંપડાંમાં આદિવાસીઓ રહેલા હોવાથી અંતરને કારણે નાનાં બાળકોને રાજ નિશાળે આવવું મમે પણ નહિ.

નિશાળનું મકાન કે જૂંપડું: એકાદ ટકરી ઉપર બાંગળું વરસું સગવડ વિનાનું, હવા પ્રકારા વિનાનું જૂંપડું આદિવાસીઓમાં જ્ઞાનકિરણો ફેંકવાનું કેન્દ્ર છે. એની આલુગાલુનું અને અંદરનું વાતાવરણ જંગલવાનાં હોય છે. આવા જૂંપડાંમાં શિક્ષક માટે ટેબલ ને ખુરસી તો હોય જ.

એક બાબુ ઉપર ટેબલ ઉપર પગ લગાવીને ખુરસી ઉપર આસમથી બેઠલ હકારીન શિક્ષક ને સામે બેઠેલાં આક્રમક આદિવાસી બાળકો કે તે આક્રમક ધરિયા કે મુજાસરના ચિત્રપટ ઉપરથી 'કરવતનો કપ' 'ખલનો ખચ' મોટે રાજડે ગોખતાં હોય, કે પાટીમાં 'ક' કે 'ખ' ધૂંટતાં ધૂંટતાં ક અને ખનો આકાર ખારસી મોજ ભમરડો જેવા થઈ ગયેા હોય તેપણુ 'કરવતનો કપ' અને 'ખલનો ખચ'નો ભય કરતાં હોય. બાળકોને આ અવાજ મંદ ખડે થા તો કંઈથીને ચોરા આનંદ મેળવવા ભાવસહજ તોફાનમચ્છતી કરે એટલે શિક્ષકની સોટી અને એકાદ બાળકના શરીરનું અર્ધ સમાય. શિક્ષકને કદાર અવાજ, અસિધ બાધા, શિક્ષણ આપવાની બરી પુરાણી રીત

બાળકોને વિકાસ કરવાને બદલે તેની મર્યાદાને કારણે નાખે છે કે વિકૃત કરે છે. આ સ્થિતિમાંથી છૂટવાનો માર્ગ શોધી, તેમનો સર્વાંગીણ વિકાસ સાધવો જોઈએ.

આદિવાસીઓની વિશિષ્ટ પ્રકારની પરિસ્થિતિ જોતાં નીચે જણાવેલા મુદ્દા ધ્યાનમાં લેવાવા જોઈએ :—

૧. આદિવાસીઓની સંસ્કારિતાનો, વિકાસ થવો જોઈએ.

૨. જે તત્ત્વો આદિવાસીઓનું આર્થિક અને નૈતિક શોષણ કરી રહ્યાં છે તે તત્ત્વોનો સામનો કરવાની સક્તિ તેમનામાં આવવી જોઈએ.

૩. તેમની આર્થિક સુધારણામાં મદદરૂપ થઈ પડે એવા ઉદ્યોગોને કેળવણીમાં પ્રધાનસ્થાન આપવું જોઈએ.

શિક્ષક કેળવણીનું કેન્દ્ર છે. શિક્ષક પ્રાણીવાન તેજસ્વી અને જ્ઞાની હોવો જોઈએ, એવા શિક્ષકો તેવાર કરવા જોઈએ. શહેરમાં કે શહેર જેવાં થતાં જતાં ગામડાંઓમાં રહેનાર અન્ય કોમના શિક્ષકો હલ્ત કરેલોક સમય સુધી તો આદિવાસી પ્રદેશમાં સફળ નીવડવાના નથી. મોટા બાળના આદિવાસી કોમના શિક્ષકો દ્વારા જ આદિવાસીઓની કેળવણીના પ્રશ્ન ઉકેલારો, એમ લાગે છે. એમને તેવાર કરવાને શિક્ષણ તાલીમ કેન્દ્રો, ખાસ આદિવાસીઓ માટે જ, સ્થાપવાં. તાલીમમાં શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપરાંત જુદી જુદી આદિવાસી કોમોની રહેણીકરણી, ધાર્મિક માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, તેમની સંસ્કારિતાના જુદા જુદા યોગ, શબ્દકોશો વગેરેનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. રાજાની પરીક્ષા પસાર કરનારને શિક્ષક થવા લાયક ગણવો નહિ. તાલીમ કેન્દ્રની તાલીમ લીધેલને જ શિક્ષણનું કામ આપવું જોઈએ.

શિક્ષણની પદ્ધતિ પરત્વે નીચે જણાવેલ બાબતોને સ્થાન આપવું જોઈએ.

પાઠ્યપુસ્તકોમાં આદિવાસી કોમો સંબંધી પાઠો હોવા જોઈએ. ઇતિહાસ અને સંપ્રત્યક્ત શિક્ષણમાં આદિવાસી વીરોની વાતોઓ અને ઊત્તરોને સ્થાન આપવું જોઈએ. ભૂગોળના શિક્ષણમાં આદિવાસીઓ જે પ્રદેશોમાં રહેતા હોય તે સંબંધી, જે પ્રદેશોની જંગલોની પેદાશ ને ખેતી જંગલો દ્વારા સંબંધી માહિતી આપવી જોઈએ.

અનુકૂળ સંયોગો હોય, એટલે કે આદિવાસી ક્ષાત્રજની ખેતી કરતા હોય, ત્યાં જ કાંતાણની પ્રવૃત્તિને શિક્ષણનું મધ્યબિંદુ રાખવું. જે જ પ્રવૃત્તિને શિક્ષણનું મધ્યબિંદુ રાખવાને આગ્રહ ન રાખવો. ખેતીની પ્રવૃત્તિ શિક્ષણના મધ્યબિંદુ માટે ઉત્તમ છે. ખેતી ઉપરાંત રાણ ઉદ્યોગ, વાંસ ઉદ્યોગને સ્થાન આપવું. દુકાનમાં દરેક પ્રદેશને અનુકૂળ ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ આપવાની પ્રયાસ રાખવી.

જંગલોમાં રહેવાથી બાળકોનાં આંખ, કાન અને નાકની ઇન્દ્રિયોના એકપક્ષી વિકાસ થયેલો જેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોના સંપૂર્ણ વિકાસ થાય તે માટે ઇન્દ્રિયોની કેળવણી ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

નૃત્ય ને તીરંદાજ એ તમામ આદિવાસીઓની સંસ્કારિતાનાં સર્વસામાન્ય લક્ષણો છે. શિક્ષણમાં એ બંનેને સ્થાન આપવું જોઈએ. આદિવાસી નૃત્યમાં ધણા વિકાસને અવકાશ છે, તે માટે શિક્ષકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

રાજાના ચાર વર્ષના શિક્ષણના સમયમાં ભાળક સારી રીતે લખી વાંચી શકે, હિસાબ બરાબર ગણી શકે, અન્યાયનો સામનો કરવાની તાકાત કેળવે, પોતાના પ્રદેશની ભૂગોળની માહિતી મેળવે, આરોગ્ય ને સ્વચ્છતાના નિયમો મનઝને ને પાળે, ખેતીને એકાદ બે ચુકકોશનું વ્યવહારુ જ્ઞાન મેળવી લે, એટલું જરૂરું છે, ને તે પ્રમાણે અસ્થાયિક સંસ્થાઓ જોઈએ. રાજામાં ભણતો બાળક ને ધરમાં રહેતો બાળક એક જ સ્વરૂપમાં રહે ને રાજાનું શિક્ષણ પડું કયાં પછી તે સારો બેઝૂત બને એ ધ્યેય રાખીનું હોવું જોઈએ. સેવાભાવી સંસ્થાઓ આવી રાજાઓ ચલાવી સ્થાનિક સોલજીમાં રાજાઓને માર્ગદર્શન કરે.

રાજાનું મકાન પણ શિક્ષણ આપવાનું એક અંગ છે. આદિવાસી પ્રદેશમાં રાજાનું મકાન ઇંટબનાનું પાકું ન જ જોઈએ. આદિવાસી પ્રદેશમાં એના વાતાવરણમાં તદ્દરૂપ થઈ નય એવું સાડું એ હોવું જોઈએ. એકાદ રમ્ય નહીને કિનારે કે આજુબાજુના સુશિસ્તોદ્યોતનું પાન કરતી એકાદ ટંકરી ઉપર પોતાના નાનકડા આગની અંદર રાજાનું સૂવડું હોય. જે સ્વચ્છ, સુધડ ને સુંદર હોય. એની બોતો તે ઉપર ફોરેલાં આઠાં આઠાં ચિત્રોથી રાણગરેલી હોય.

આદિવાસી પ્રદેશની રાજાઓમાં અનિયમિત હાજરી હોય છે, પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે શિક્ષણપદ્ધતિ ચોખ્ખામાં આવે તો નીરસતા અને આદિવાસી માનસને રાજાનું પ્રવિરૂળ વાતાવરણ છે તે દૂર યરો ને આદિવાસીને રાજા પ્રતિ મમત્વ ઉત્પન્ન થશે ને એની સાથે તે સામ્ય અનુભવશે. રાજાના સમયમાં ને રત્નઓમાં ફેરફારની જરૂર છે. ૧૧ થી ૫ સુધી બાળકોને રાજામાં ગોંધી રાખવામાં આવે છે એ જંગલી પ્રધાનો પહેલી તક ત્યાગ કરવો જોઈએ ને બે કલાકનું બૌદ્ધિક ને બે કલાકનું ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવું જોઈએ. હનાગાની રત્નઓને બદલે ખેતીને અનુકૂળ એવી નીંદામણ, કાપણી ને ચોરણીની રત્નઓ આપવી જોઈએ.

એક વરતીવાળાં ગામડાં હોય તો દર બળ્બે ગામડાં વચ્ચે એક રાજા રાખવી. સવારે એક ગામે ને સાંજે બીજે ગામે શિક્ષક નય ને રાજા ચલાવે.

ગોરેલિયાના ઝોણી વસ્તીવાળા પ્રદેશમાં ફરતા શિક્ષકની શાળા ફળાબૂત થઈ છે, એ અખતરો આદિવાસી પ્રદેશમાં કરવા જોવા છે.

બપોરનો નારતો અને થોડી શિખરજીતિ આપી માળાપોને થોડી આર્થિક સહાય આપવામાં આવે તો શાળાની હાજરી નિયમિત થાય; તે માટે શિક્ષક સંસ્થાઓએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આવી શાળાઓ સાથે સાથે અમુક અમુક મંથરગતિએ આદિવાસી પ્રદેશમાં આશ્રમ શાળાઓની જરૂર છે. આવી આશ્રમ શાળાઓનું ભવિષ્યના આદિવાસી કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. બીજી રીતેવા મંડળ, આદિવાસી સેવા મંડળ વગેરે સંસ્થાઓ આવા

આશ્રમો ચલાવે છે. એવી સંસ્થાઓ વધારે પ્રમાણમાં આવા અત્યંત ચલાવે તે માટે તેમને પ્રોત્સાહનની જરૂર છે. આ આશ્રમોમાં શાળાઓમાં શિક્ષણ મેળવેલા બાળકોની ભરતી કરવી. આ આશ્રમો બાળકોને કેળવણી આપે, સંસ્કારનું સિયન કરે, ઉપરાંત સંસ્કારનાં કેન્દ્રો બની આદિવાસી પ્રદેશમાં સંસ્કારનો અને જ્ઞાનનો ફેલાવો કરે, આદિવાસીઓને દોરવણી આપે, સલાહ સૂચના આપે તે તેમની સાથે ચર્ચેલ સાધે. કુટુંબમાં લોકસેવક, આશ્રમ, શિક્ષકને શાળા એ ચાર પાયા ઉપર આદિવાસીઓની કેળવણીની યોજનાનું સ્વચ્છત્વ થવું જોઈએ.

બીજી રીતેવા મંડળ,

દાહોદ

દાહોદમાંથી જીવજીવિ નાયક

સ્વાધ્યાય

વૃત્તિ-વિચાર

અત્યાર સુધીમાં આપણે જોયું કે, ચિંતના પ્રકૃતિગત ધર્મ આ છે—ઉત્થાન, સમતા કે સમાધિ, અને ઉવટ તેનું રાશન કે શક્તિ નિરોધ; પુનઃ ઉત્થાન, તેના કારણરૂપ વૃત્તિ સાથે સામ્યપણી પુનઃ સમતા કે સમાધિ, અને પુનઃ તેનું રાશન કે વૃત્તિનો કાષ્ઠ-નિરોધ આમ ચિંતનું જીવનજર આલ્યા કરે છે.

આ ત્રણે વસ્તુ કંદરતી છે. જીવન-માત્રને સહજ છે. એ જ્ઞાનપૂર્વક કે સમજપૂર્વક યા પુરુષાર્થથી થતી નથી; ઉદય કે પોષણના ક્રમથી જ એક પ્રકારની અવરોધથી ન્યયમ જ એ થયા કરે છે. એને અંગે જીવે ઇચ્છા કરવાની નથી હોતી, તેના ચિંતને એનું સંપ્રજ્ઞાન નથી; એક પ્રકારની પ્રતિસિદ્ધ મૂઢતા કે મૂર્છા એને કહી શકાય.

આ જ ચિંત-પ્રક્રિયા વડે આપણે આપણા પુરુષાર્થ પણ સાધી શકીએ છીએ. વૃત્તિનું ઉત્થાન, સમાધાન, અને રાશન યા નિરોધ દ્વારા જ મનુષ્ય પોતાનાં કામો કરી શકે છે. તેમાંનું ઉત્થાન સામાન્યતઃ આપણે જોઈ શકીએ છીએ; તેનું સમાધાન અને રાશન આપમેળે યાવ ને, કેમ કે તે તેનું કંદરતી આગળનું પગલું છે; પણ તે સામાન્યતઃ પ્રતીત થતું નથી. પણ આપણે ઇચ્છીએ તેવી વૃત્તિ ઉઠાવીએ છીએ અને આપણા ગમ-અગમ, રાગ-દ્વેષ કે વાસના પ્રમાણે આપણામાં ઇચ્છાઓ કે સંકલ્પોની વૃત્તિ બન્યા કરે છે.

યોગ કહે છે કે, ચિંતના આ ત્રણે ધર્મોને, સંપ્રજ્ઞાનપૂર્વક અને પુરુષાર્થથી, પોતાના પરમ જીવનસાક્ષરને અંગે કેમ વાપરવા, એ બતાવવાનું મારું કામ છે;—યોગનો

ઉદ્દેશ એમાં રહેલો છે. ચિંતના આ ત્રણે ધર્મો કામના છે; તેમનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવો, એ પુરુષાર્થ છે; ચિંતાર્થી અદિતીય એનું માનવ સાધન વાપરવાની જીવન-કલા એમાં સમાયેલી છે.

અને જોવા જીવનનો ઉદ્દેશ તે પ્રમાણે આ સાધન વાપરવાની કારીગરી ને આવરત કે હથેલી નાનુંક તથા સૂક્ષ્મ બને છે. સાથે સાથે તે બહુચ્છ ને નિહિલ તથા જડાણુવાળી પણ બને છે. અને ચિંત-સાધનની કુશાગ્રતા કે કાર્યશક્તિ પણ તે તે પ્રમાણમાં વધારે ને વધારે જરૂરી હોય છે. જડાણુ ધરાવતા માટે પાંસલો કે કહાણી પણ ચાલે; પરંતુ કાર્યજરૂરી નાનુંક ચીજમાં એ ન ફાવે. એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અને છતાં મોટામાં મોટા. દૂરમાં દૂર છતાં નજીકમાં નજીક, એકમાત્ર અસ્તિત્વવાલો અને છતાં નેતિ-નેતિથી વળુંવલો પડતો, એવા કહેવો જો આત્મ-પદાર્થ, તેને મેળવવા માટે આ યોગ-સાધન તેની સર્વોત્તમ કુશાગ્રતા માગે, તે જીવનની ઉચ્ચી નિહિલતામાંથી પારગતતાનો પ્રકાર સામે ધરે, એ ઉપાદાં છે.

એટલે, પોતાના નિરપણમાં યોગ આ મોટામાં મોટી વસ્તુ સુધીનું ધ્યાન રાખે છે; તેથી તેમાં નાની બધી જીવતસિદ્ધિઓની બાબતો આપોઆપ આવી જાય છે. અને એક શાસ્ત્ર કે દર્શન તરીકે, આપણે અગાઉ એક વાર જોયું હતું તેમ, તે આવી વ્યાપક દષ્ટિ રાખીને પોતાનું 'અનુશાસન' આપે છે.

તેની સદ્વ્યાત વૃત્તિની ચર્ચાથી રાહ કરે છે; તે રાજો આ પ્રમાણે છે:—

• જ્ઞતયઃ પંતત્યઃ ક્ષિપ્રાક્ષિપ્તઃ ॥ ૫ ॥

પ્રમાણ-વિપર્યય-વિકલ્પ-નિદ્રા-સ્મૃતયઃ ॥ ૬ ॥

હમેશાં ને પ્રતિજ્ઞાણ પશુ બેઠ્યા કરનારી, ને ચિત્તે ચિત્તે પાછી તે જુદી જુદી હોય, — આવી જ્ઞતિની સંખ્યાઓ તો યાદ ન હોઈ શકે. આકાશના તારાઓ કરતાંય તે કંઈ ગણી છે. તે બધીને સંયમમાં લાવીને નિરોધવાનું બીકું ને યોગ ઝટો, તો તેણે જ્ઞતિના વિજ્ઞાનમાં જવું ન જોઈએ. તે કેટલી છે, કેવી છે, શાથી બેઠે છે, શું કામ બેઠે છે, શેની તેના ઉપર અસર છે, તેનાં પરિણામ શાં છે, — આવા આવા અનેક પ્રશ્નો વિચારવા છૂટે. તેને માટે ચોક્કસ શરીર-મનને આહારવિહાર તથા તેમને અંગનાં વિજ્ઞાનમાં પરજવું જોઈએ. અને આ બધું તેણે પોતાના મગ ઉદરને નહરમાં રાખીને કરવાનું હોય.

તેમાં પહેલું જ્ઞતિમાત્રના પ્રકાર કેટલા છે ને તેમનો સ્વભાવ શો છે, તે જોવું જોઈએ. એક પ્રબળ વિજ્ઞાનની આદાવી યોગ કહે છે કે, અસંખ્ય એવી ચિત્તવૃત્તિઓ, આપણા સુષુપ્ત-બની દૃષ્ટિએ જોતાં, બે ભાગમાં વિચારી શકાય — કેટલીક ક્લેશકારી હોય છે : છવને દુઃખ, શોક, પીડા, બ્લાનિ આદિ કરનારી નીવરે છે; અને એથી બેઠી એવી કેટલીક અકલેશકારી, જે આપણને સુખકર, આનંદદાયી, પ્રિય લાગે છે.

જ્ઞતિ-વિચારને આ એક પ્રકાર બૌદ્ધ યોગ-વિજ્ઞાનમાં પ્રધાનપદે રખાયો છે.* છુદ્ધ ભગવાને પોતાનું દર્શન ન આત્મ-અનાત્મક વિવેકના આદિશાસ્ત્ર-પાયા ઉપર ન રચતાં, પ્રત્યક્ષવાદી માર્ગણ શોધ્યું. આપણને દુઃખ છે; તેનું મૂળ તુષ્ટા છે; આપણા આખા કલેશનું કારણ આ છે. માટે તેના ઉપર ન નહર રાખી આપણે યુગુષાર્થ ધરેલાં એ સીધું સમલય એવું છે ને ફાવે. આ પ્રમાણે વિચારીને વર્તણૂં નજાવ્ય છે કે, ચિત્તના ધર્મો બે પ્રકારનાં છે — કુશળ ને અકુશળ. કુશળ ધર્મોનું સંવર્ધન, પરિ-પોષણ, અને અનુશીલન; અને તેથી બેઠતું, અકુશળ ધર્મોનું દમન, શમન ને નિવારણ; — આ આપણા યોગનું કામ છે ને તેનું પ્રયોજન છે. કયાથી વાત છે કે, જ્ઞાન અને સમન્વર્ધક યજ્ઞ વર્ધન (એટલે કે, તે રીતે બેઠતી જ્ઞતિઓ) એટલા ન કલેશ કરે છે; જેમાં અવિચાર, મૂઢતા, બેપરવાઈ ઇત્યાદિ અવગણ્યા હોય છે. તેમાંથી નીપજવું વર્ધન (કે જ્ઞતિઓ) કલેશકારી છે. તેમ.

યોગસૂત્ર તેમને માટે 'સ્થિત' અને 'અસ્થિત' એમ બે શબ્દો વાપરે છે.

* જુઓ અંબ કોસંખીકૃત 'સમાધિમર્મ', પ્ર૦ ૧

આ જ્ઞતિપૃથક્કરણ સુખવત્તે નીતિધર્મને અનુસાર થયું. અગમસૂત્રકાર તેથી આગળ વધીને માનસ-વિજ્ઞાનને આધારે પશુ પૃથક્કરણ કરી બતાવે છે, અને કહે છે, જ્ઞતિઓ કિલ્લ હોય કે અકિલ્લ હોય — તેમના પાંચ પ્રકાર છે. તે પ્રકારો આ : — (૧) પ્રમાણ, (૨) વિપર્યય, (૩) વિકલ્પ, (૪) નિદ્રા, (૫) સ્મૃતિ. ચિત્તમાં સંવેદન રાગ થાય, તેની જ્ઞતિ બેઠે, તે અંગે મનમાં તર્કવિતર્ક આદિ પ્રક્રિયા બને, તે બધાને અંતે નિર્ણય પાય, એટલે આપણને પૂરું સંપ્રજ્ઞાન થાય. આ રીતે પૂરી પ્રત્યય થતા સુધીમાં જ્ઞતિની પેલી (કલ્યાન-સમાધાન-શમન) ત્રણે પ્રક્રિયા થઈ રહે છે. જો આ પ્રક્રિયા વચ્ચેથી કેઈ કારણે ઝટકે, તો તે જ્ઞતિ પૂરી પાછી નહિ; તેથી આપણને તે અંગે અજ્ઞાનની મૂર્છા ન અનુભવમાં આવવાની; અથવા તો એવું સંપ્રજ્ઞાન પાય કે, અમુક જ્ઞતિ પૂરી પાછી નહિ, સંપ્રજ્ઞાન અપૂરું રહ્યું.*

આમ સંપ્રજ્ઞાન થવામાં પાંચ પ્રકાર સંભવી શકે છે — છઠ્ઠો નહિ. તેથી યોગસૂત્રકાર કહે છે કે, જ્ઞતિ પંચવિધ છે. અને એ નિરોધની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને કલેશમાં આવે છે. નિરોધમાં સંપ્રજ્ઞાન નથી; તે ત્રિવાલની બાકીની બધી ચિત્તદશાઓમાં જે ને સંપ્રજ્ઞાન માનવચિત્તને થાય છે, તેના કુલ પ્રકાર પાંચ સંભવે છે; અને તેથી જ્ઞતિ તેટલા જ પ્રકારની છે, એમ યોગ કહી શકે છે, એ પાંચ પ્રકારનાં નામ ઉપર આપણે જોતાં. તે પાંચ પ્રકારમાં સમ્યક્ સંપ્રજ્ઞાન કે જ્ઞતિધર્મ કેવી રીતે આવી જાય છે, તેમનો અર્થ શો, વગેરે બાબત આગળ ઉપર. ૧૦-૭-૪૫ મગનભાઈ દેસાઈ

સાબાર સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાજોજ્ઞના માટે મળ્યાં છે :

વિશ્વદર્શન : લે. ડાહ્યાભાઈ સુધાર, પ્ર૦ ચરૈતર એન્યુદેશન ટ્રોસાયરી, આણંદ કિ. ૧-૪-૦૦. દેવકુસુમ : લે. પાસાર્થ, પ્ર૦ સરસ્વતી પ્રકાશન મંદિર, બાવનગર કિ. ૧-૦-૦૦. સાનંદ યોગના : લે. હરશાઈ વિવેદી પ્ર૦ ધરશાળા પ્રકાશન મંદિર, બાવનગર, કિ. ૦-૫-૦૦. મહાત્મી : પ્ર૦ ઉપર પ્રમાણે કિ. ૦-૬-૦૦. શેઠ અને વહેમ : લે. ડૉ. નયલાલ વોરા, પ્ર૦ ઉપર પ્રમાણે કિ. ૦-૬-૦૦. ધરની વાતો : લે. પ્રેમશંકર બટ, પ્ર૦ ઉપર પ્રમાણે, કિ. ૦-૬-૦૦.

* આ પોતે પશુ એક પૂરું સંપ્રજ્ઞાન તો છે ન, એ વળી જુદી વાત. પશુ મૂર્ક પલ હોઈ શકે. આ વાત અર્થવતું આમળ ઉપર સંખી અહીં આટલેથી અટકે હું.

ગ્રામજોષી

લેખક : વિશ્વદાસ કોઠારી ને રાવજોષી.પટેલ

કિંમત ૭ આના

સંવાદ ચાર્ટરડ એડ્ડ જલ્લ રાઇટ તથા મામપંચાયતના કાયદા આમાં સમાલવ્યા છે.

માસિક વિવેચન

બીબલ અંકનો પડોડો ઊપડોડો

સીમલામાં વેવેલ પરિષદ ભજવીને સરકારે, પોતે આદેશના નાટકનો ખીતે અંક સર કર્યો છે. આ નાટકને શું નામ આપ્યું? 'હિંદુ-મિશન-સંબંધ' ? 'પાર્સિસ્ટાન' ? 'સાપ-છાંદર' ? 'હર મરહી' ? 'મુસાબિલ્લી' ? પણ ક્યાં એનાં નામો પાડવાનું ફેાલવાનું ફેાગટ માથે લેવું ? 'ફાવે તે કહો'—એ એક અનેકરસ નાટક છે એમાં ફેર નહિ.

ક્રિષ્ણ પણ વેવેલ થોભના આવી ને હવે એ જવાનો અંક સર થયો. એટલું ઠીક છે કે, પડેલા અંકનું પૂવકટ ને તોડાન રાખ્યું છે ને તેમાંથી મહાસભા કુદનવત્ શુદ્ધતર બહાર આવી છે. હવે આગળ શું, એ તો બલિષ્ઠનો કાલંદાત્ત બહો, આવી એક મોટી ઘટના બને એ નોંધવા પૂરવું જ આ માસિક તેમાં જઈ શકે.

મહાદેવ રમારક કાળો અને વિદ્યાર્થીઓ

મહાદેવ દેસાઈ રમારક કાળાના મંત્રી શ્રી. છપ્પણ દેસાઈએ વિદ્યાર્થી તથા તેમનાં મંડળોને હરેશીને નીચેની વિનંતી બહાર પાડી છે. તેમણે કાળા કોલેજના આચાર્યને પણ આ હિમે લખીને વિનંતી કરી છે કે, આ કાળામાં શિક્ષણ-અને-સાહિત્ય જમતે તો પાસ પોતાનું સ્થાન લેવું જોઈએ, વિદ્યાર્થીઓ ને શિક્ષકો આ બાબત ઘટેતા વિચાર કરશે ને તેમને શોભાને એવા જવાબ આપશે એવી આશા છે. મંત્રીએ કરેલી વિનંતી આ છે:—

“ કાળા કોલેજે હવે બરેબર શરૂ થઈ ગઈ, ને તમે તમારા અભ્યાસને કામે લાગી ગયા હોશો અને તમારા પ્રતિનિધિઓ મૂકીને તમારાં કાળાના કામ માટેની સમિતિઓ ખલ નીપી દીધી હશે. અને બરાબર કામ કરવાને માટે તમારાં જગ્યા જગ્યાનાં વિદ્યાર્થી-મંડળો પણ ચાલુ કરી દીધા હશે એટલે હવે નામિના વિનંતી તમને કરવી જોઈએ:—

૧૯૦ મહાદેવભાઈ દેસાઈનું નામ તમે બધા જાણો છો. ખરું પૂછે તો તે શિક્ષણજગતની જ એક વિરલ વ્યક્તિ હતા વિશિષ્ટ અને શિક્ષણ એવામાં પ્રિય કામો હતાં તે તેમણે દેશની સેવામાં આપ્યાં. આમ તે તમારે માટે તો એક આદર્શ વ્યક્તિ ગણાય. એક ઉત્તમ દેશિના વિદ્યાર્થી હોવા ઉપરાંત, તેમણે પોતાનું જીવન પણ દેશસેવા અને સ્વતંત્રતાને આપ્યું હશે.”

એવા પુત્રને ધટે એવું જ રમારક પણ ગુજરાતે વિચાર્યું છે, એમ તમે ભલતા હશો. એવા ફાવે કર્યો છે કે, એગ્રાન્ટી ૧૫મી પહેલાં—એટલે કે સરકારની પુરવઠાતિ ઉપર, ગુજરાતમાંથી એગ્રામાં મોકલ ૧૦ લાખ રૂપિયા ઉપરાંત અને તેમના સમારક તરીકે તેનું દૂધ કરશે. આ દૂધનું કામ ગુજરાતના ભાતી દેસાઈએ તૈયાર કરવાનું તથા તેમના સેવાસહિ સંબંધપૂર્ણ કાર્યવાહીમાં આવ્યું છે. તેના દૂધીઓ પૂં ગંધોષ નીપરે.

ખરું જોતાં, આ કામ તમારા સેવા-સંકલ્પને માટે છે. તેમાં વધારો કાળો તો હોવા જ જોઈએ. અને તે કાળો વિદ્યાર્થી આપી શકે છે.

તમે નીચેની રીતેજ કાળો આપો તો તે વખતે શોભે ને તમારા વિચારણ પણ તે બની શકે:

૧. ભલે મળતી કરાને કમલું ને તે કાળામાં આવ્યું. આવી રીતે આપતી રકમ ભલે નાની હોય, પણ તેની કિંમત ભાઈ હોય છે.

૨. કાળા કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ બિરસાખર્ચ કરે છે તેમાંથી બચત ને બચત આપી શકે.

૩. સિનેમાનાં બિલ પણ વિદ્યાર્થીઓ ઠીક ઠીક કરે છે. તેમાંથી પણ સહેલે તેમજ રૂપિયો બે રૂપિયા બચાવી શકે.

૪. કોલેજની કચેરીમાં એક બે બિજવાનીઓ જતી કરાને કચેરી તરફથી તે બચત આપી શકાય.

ઉપરાંત મંડળ તરફથી ઉપરાધું કરવાનો સામાન્ય તાર્ક તે છે જ. રીકે કાળા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થી-મંડળો મળીને આ વાતનું ફાવે કરે ને કામ ઉપાડે, તો મહિનાની અંદર સહેલે તેમજ સાચી રકમ ભેગી કરી શકશે, એમાં શંકા નથી. સમૂહની આગાહીને માટે મરનારને જામે, સમૂહમાં વિદ્યાર્થી-જન આવડું તો કરી જ દેશે. સમૂહ વિદ્યાર્થી-મંડળો તથા કાળા-કોલેજની વિદ્યાર્થી-સમિતિઓને વિનંતી છે કે, તેઓ આ કામ ઉપડી લેશે. એમ ઉપદેશનાં નાણાં તેમજ કાળાના વધાનક કાર્યકર્તાઓ કાલ કે શીખે અમને મોકલી આપી શકે છે.”

કોલેજિયનોનાં ચૂંટણી-જગ્યા

વિદ્યાર્થીઓનાં મંડળોને કરેલી ઉપરની વિનંતી પરથી એક વિચાર આવ્યો. હાલમાં કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ મેળાનાં મંડળોની જે ચૂંટણી કરે છે, તે એક નિહાળવા ને અસ્વાસ્થ કરવા જેવી બીના લાગે છે. એક વીસી ઉપર બહોલા કોલેજિયનોને એ કદાચ નવીન લાગશે, કેમ કે ત્યારે આવી કરી ચૂંટણી-જગ્યા રસાકસી નહોતી. સંબંધનું છે કે, હાલ તો ખરેખર એ એક જગ્યા જ બને છે, ને ધારાસભા ઇબી ચૂંટણી જેવા જ તેમાં રંગ લવાય છે. એટલે ત્યારે એમાં એની બહોલા પણ હાખત થઈ હશે, એમ ખરું જ લાલુદારે એ ઉપર પ્રકાશ પાડશે ?

આ જગ્યા પ્રમે કોલેજનારો ખરું પણ કરે છે. જેમ કે, મત દેવાસ કરવા માટે નત નતનાં કાંઈ ને કાંઈથી છાપવી ‘મતદાર’માં લઈએ છે. તે અંગ્રેજમાં ન હોય તોં એને કોલેજિયન કાલુ કહેા ‘વોટ ફોર . . . વી રિકવર વોટ ફોર . . .’ વગેરે વગેરે.

આને અંગે એક ‘નહેરુવાનું’ પણ અચાનક જિવામાં આવ્યું. તે ઉપર નજર નાખવા જેવી છે. અલબત્ત તે અંગ્રેજમાં જ છે. તેનો આ ‘દેશી’ ઉદારો છે:

“ જિવે, અમે મંજીતક-પૂર્વક સોગલ ખાઈને વચન આપીએ છીએ કે, .

૧. અમે લોકસાક્ષી સિદ્ધિના પાણીયું.

૨. અમારી બધી પ્રતિભા કોઈક દે દેખાઈ લાવતી નહિ,

પણ સંખ્યાત્મક લાવતી દેખાઈને હશે.

૩. હવેથી અમે વિદ્યાર્થીઓનું લખું ને સ્વચ્છ સંબંધીયું.

૪. બહુમતીના નિર્ણય પ્રમણે અમે વર્તીશું. . . ."

એટલે ત્યારે આવી બાબતોમાં વિદ્યાર્થીઓને ભક્તવર્તણૂકે વચન આપવાં પડે છે. તેને તેઓ બરોબર પાછે ને ચતારાથી ભક્ત રહીને પગાવે એ જરૂરનું છે.

આવા ચૂંટણી-કામનું અર્થ કયાંથી કાઢવામાં આવે છે? તે તે કમિટીવાર જ લેવાવે એમ હશે, કે પછી તેના પક્ષમાં ગાણું હોય છે? કે પછી કમિટીવાર છતે ત્યારે વહીવટમાંથી તે તે ફાવેલાઓ મેળવી લે છે? આ છેલ્લા પ્રશ્નને માટે ક્ષમા થાહું છું. પણ તેનું બંને નહિ જ, એવો વિશ્વાસ નહિ હોવાથી ને તેવો પ્રશ્ન સંભવિત લાગવાથી, તે કહેવામાં સારા વિદ્યાર્થીઓના રહેલી માનીને લખું છું. એ માટે પ્રશ્ન અરથાને છે એમ નહિ તેા મને ધણી આનંદ થાય.

શિક્ષણની પુનર્વિનિર્માણ — એક પ્રશ્ન

આ અંકમાં સારંગજી ચૌહાણનો પરિચય પૂરો થાય છે. શ્રી. સારંગજી સાહેબના એક પદવીદાન-પ્રવચનના અનુસંધાનમાં તેમની ચૌહાણને અંગે એક વિચાર અમઠિ એક અંકમાં રજૂ કરેલો. એક બીજા સંબંધમાં 'રાષ્ટ્રના શિક્ષણની પુનર્વિનિર્માણ' ખાતે લખવાનું થતાં, નીચેનો વિચાર રજૂ કરેલો તે આ ચૌહાણને અંગે ને તેના પરિચયની લેખનાથાની પૂર્ણહિત તરીકે, આપવા જેવો માનું છું :—

"યુદ્ધ બાદ શિક્ષણ કામ કેમ આગળ વધાવવું તે અંગે સરકારે ચોક્કસ જાણાર પાડી છે. તેમાં અને રાજ્યના રીતે આવી ભાની બધી વિચારણામાં, એક જ કદાચ એ જેવા મને છે કે, તેમાં શું કરતાં કદ કે જ્યાં વધારાને પ્રયાસ મુખ્ય હોય છે—આટલી વિચારો વધારવી, ભેદથી, આટલા શિક્ષકો ભેદથી, આટલો તેમના પગાર-ખર્ચ, આટલું અધ્યાપન મંદિરો વધારવાનું કામ, છો છો. આ બધું બિનભરખું છે કે કરવાનું નથી એમ કહેવાને મુશ્કેલ આશય નથી. આટલું વિચારણાઓમાં આ એક સ્પષ્ટ અને વિચારવા જેવી ધારી છે, એટલું જ

"સામેથી ભેદથી તે, આજ પ્રજામાં જાણવાને માટે ઉત્તરજી વધતો નથી કોઈ શિક્ષણને માટે પડાપડી નથી થતી. રસના પ્રભને મનમાં એમ લાગી નથી ગયું કે, આ વગર આપણે ને આપણું કામ ચાલશે કે બાકીનું એ કોઈ રીતે એક આજ-જનના બન્યું નથી.

"આથી કરીને ઉપરના કદરહિનો વિચાર મૂળ પ્રજા વગરને લાગે છે. અને સાચી બાજુ, શિક્ષણની શુદ્ધપરીક્ષા અને શુદ્ધરૂઢિ માટેની તાલવેલી આસ રેખાતી નથી. પુનર્વિનિર્માણ વિચારણામાં આ મુખ્ય જરૂરના વિચારને લાગે જ પડતું સ્થાન મળે છે.

"પરિણમે, અને છે એમ કે, યાત્રુ દોષિત પ્રયાત્રુ જ એટલું તોરતણ આગળને આગળ ચોલતું નથી છે, અને નેને રાષ્ટ્રના

શિક્ષણને વિકસા માની બેસવાની બુલ કે મમણ માટે છે. સાથે છે કે, એ રીતે કામ કરતાં જ નથી પચતી રાખત એક વાગે છે.

"એટલે પુનર્વિનિર્માણ સાચો વિચાર, શિક્ષણે રાષ્ટ્રના કામમાં શી રીતે ચોંટાવી કરજ એમ કરવાની છે, એ રહિને અમે રાષ્ટ્રીય કરવાને ભેદથી. ખરી પુનર્વિનિર્માણ આ નથી? કેમ કે, જે સાચે અર્થે શિક્ષણપ્રથાને વિચાર કરાય ને કામ ચાલે, તે ને તેના બીજાને એ ભેદે લેવું કે અધિકારવાળાં વધારે પ્રભામાં એક વાર શિક્ષણ વિશેની પેલી આદિ ને બેરબરવાઈ કે ગેરસમજની છાંતક ગઈ, એટલે આવી પ્રભાભાવને માટે પડાપડી કરશે. શિક્ષણમાં આગળ વધવાને માટે, રાષ્ટ્રના માનસમાં આવી કાંઈક કાંઈ પહેલી થવી ભેદથી ને નહિ થાય તેા આને જે વર્તી ને મોકરી કરી ખાનાર અધ્યપન-મુખ્યત્વે લાગે છે, તેઓ જ ને બાકી ખાવાના ધોધમાં રહેશે. આખા રાષ્ટ્રના માથેના ધરનાર એક છત્તવ ઉવેગ શિક્ષણ નહિ બની શકે. આને જે વિચારણાઓ થાય છે તે બધીમાં આ એક મુખ્યત્વે જાણ લાગે છે. ને તેથી તે બધી કેમ કરીને રાષ્ટ્રની શિક્ષણકામ ચાલ કરી બતાવશે ને વિરે પ્રશ્ન કહે છે. અર્થની અમુક રકમ આપી, પૂરના પગાર આપવાનું નહીં કરે, અકાંબે છો સંસ્કાર આપો, તે બધાનું બેદરકારી, આ કહે ખૂબ વિચાર થાય છે પણ સમૂહ શિક્ષણ માટે ને ભતનાં લાવ કે સમજ મા તેના અભાવ છે, તે જેતા, આ બધું વર વિનાની ભાન જેવું નથી લાગતું?

"આ ઉપરથી રજો કોઈ માની લે કે, યાત્રુ વિચારણાઓમાં શુદ્ધ-વિચારને સ્પષ્ટર અભાવ છે, એમ હું કહું છું. તે પ્રચલે મુખ્ય નજર નથી; જેની પહેલી બાજુ છે તે બાબતમાં આગ્રહ અને વિચાર નથી; એ રજૂ કરવાનો આદી" કાલ્પ છે. અને જે બાબતમાં રાષ્ટ્રના શુભચિંતકોએ પહેલું ન પડતું ભેદથી રાષ્ટ્ર પ્રભામાં ઘટતર એક જ રીતે બધું શકે છે; ને તે તેના આત્માને ભક્ત કરીને. હિંદને જે દુનિયાના વતન દેશ તરીકે હવે મંદાણ કરવું હોય, તે તેની પ્રભામાં આવી ભણત ને નવનેરા બતાવવાં પડશે. કોઈ પણ યોગના તેના જ આધાર પર ચાલી શકે. નહિ તે છવ વગરના રહે જેવું લગા સંભવ છે."

મં

વિદ્યાર્થી અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ

રાષ્ટ્રીય આદર્શના પવિત્ર પ્રયત્નોમાં વિદ્યાર્થી આલસ રો બાજ બજવી શકે, એ જાણવાનો અને તે મુજબ વર્તવાનો, પ્રયત્ન કરવાનો વિદ્યાર્થી આલસ માટે એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. સંતોષાની વાત છે કે વિદ્યાર્થી. આ દિશામાં ભક્ત થતો નવ છે. રાષ્ટ્ર-દુષ્ટચૌની જુદી જુદી પ્રતિષ્ઠામાં હરિજનસેવા એક મહત્વનો ભાગ બજવે છે. અને વિદ્યાર્થી આલસનું તે તરફ જવાન દોરાયું છે. માત્ર હરિજનસેવા નહિ પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં શુચાન વિદ્યાર્થીઓ મહત્વનો ભાગ બજવી શકે એ નિર્ણય છે.

જુદાં જુદાં સ્થળોએથી આવાં દાખલાઓ મળે છે તે જાણીને આનંદ પણ થાય છે. તાજેતરમાં સુરત જિલ્લાના એક ગામડામાંથી મોદિની પરીક્ષામાં પાસ થનાર વિદ્યાર્થીના વાલીએ ગામમાં ચાપાણીને મેળાવેલો

ત્યો ! કીલ આપું' બહેને કે રૂના પોલકી જ બહુ' છે ને હાડકું તો ક્યાંય વાપરું' જ નથી એવી પોચા પોચા ગાથા બોલી. "અને પેલો રાણો પાટો પૂણું જુઓ : "એક દિવસ સૂર્યાગ્રીક કોરમું ભરકી ગયો; અને સત પકી ન પકી ત્યાં તેા ઘેરા ધૂંટેલા, અવાજે રણકવા માંડ્યો. લખડાએ એની આવકી આવરદામાં બલભલા પાડાઓને હથેલીમાં રેમાડી નાખ્યા હતા. પણ તેય આ અવાજ સાંભળી સફળો બેઠયો :— "કાજ ચોપકીએ કાઈ માણસને શીખું ફલાળીને બોં-બોરો કરી દે, તો ભતે જનમારે કાજી કીલી થોંટે." તે જ પાડાનું આગળનું વર્ણન જુઓ : "હવે તો રાણો ફાંદીને ધુમાડે ગયો હતો. વાડામાંથી બહાર તો કાઢ્યો નહોતો પાતો. પણ આમ દિવસ આખો હાથીની જેમ બાંધી રાખવાનું અને સાંજ પડયે અધમણું કડબનો છુરરો બોલાવી દેવાનું કેટલા દિવસ પોષાય ?"

હાથ એ વધારેપડતી રવાનુકારી કાઠિયાવાડી બાબાની જ ખાસ શક્તિ હતો. અથવા બાઠ્યાસણેએ સેકાંઓથી કરેલા ખેડાણનું એ પરિણામ હતો. શ્રી. મરિયાની એ બધા બ્યાપક પ્રયોગોમાંથી પ્રમાણસર પસંદગી કરવાની કમ સુંકર છે. અને જુદાં જુદાં અનેક ક્ષેત્રોને બ્યાપી રહેલા તે પ્રયોગોને ઉપયોગ તે એની છાયાથી કરે છે કે, તેમનું આપું જમાણુ રસાણું થઈ જાય છે. શ્રી. મરિયાની રજમાંથી કુલ આઠ વાતોમાં મોઢેવતે અંશે આરીતની કાઠિયાવાડી ક્રમક સોલે કળાએ બેઠતી; અને એ વાતઓ તમે વાંચી એટલે અચૂક સજા થાઓ જ. પરંતુ ત્યાં શ્રી. મરિયાની વાતોમાંનું વસ્તુ બાધુનિક જમાનાના કાગે, પદાર્થો અને પ્રસંગોને સ્પર્શવા જાય છે, અને તેથી તેમની બાબા માત્ર ગુજરાતી થઈ જાય છે, ત્યાં — જે તે વાતમાંનું વસ્તુ કંઈકે વધુ આકર્ષણ પુરું નથી પાડી શકતું, તે — એ વાતઓ કલે ભાગે નિષ્ફળ નીવડે છે.

કાઠિયાવાડી બાબાના પ્રયોગો આમજનન પરતે વધુ પ્રમાણમાં રૂઢ થયેલા હોય છે. શ્રી. મરિયાના વાર્તા-સંગ્રહમાં ૧૬ વાતઓ ગામડાનું વસ્તુ લઈને લખેલી છે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ, તે બધી વાતઓમાં તે કાઠિયાવાડી પ્રયોગો ઉતારી નથી શક્યા. નવો શહેરી જીવનની કુલ છ વાર્તાઓ છે; અને તે છથે આજના યુવાન ગોષ્ઠિનિયનની યુવતી પાછળની દોહને એક યા બીજે રૂપે વણું છે. બાકીની પાંચ વાતઓનું વસ્તુ ગામડાને તથા શહેરને એકસાથે મિશ્ર રૂપે સ્પર્શે છે.

ચોપકીના રેપર ઉપર લેખકના આલેલા ફોટા ઉપરથી તથા દેહ, જીવન-વિગતો ઉપરથી જણાય છે કે, તે બાવીસેક વરસના છે; તથા બહે છે. પત્રકારિત્વ એ તેમનો પસંદગીનો ધંધો છે. એટલે તે એક પત્રકાર-રિપોર્ટરની અદાથી પોતાની આજીવનભૂમિ દુનિયામાં વિહરે છે; તથા જ્યતના આંતરિક સુખદુઃખ સાથે વિશેષ નિસબત રાખ્યા

વિના કે કોણાજી જાણવ્યા વિના તેમાંથી નવો અહેવાલ કે મરકરી લીધી લે છે. મરકરીના તેમને ખાસ શોખ હોય તેમ લાગે છે. તેમની રજ વાર્તાઓમાંથી કુલ ૧૧ વાતો એવા મરકરીના પ્રસંગો ઉપર રચાયેલી છે. "પોટકું" એવી વાતમાં તે એકે આમેરોડાન રેકડનાં મારકર મુળિયાની ટળની જ મરકરી નીપજી ગઈ છે. ગોમડાના વહેમ-વસ્તુ ઉપર થઈ તેમણે નવ વાતો લખી છે, અને તેમાંનો ચોટો ભાગ મરકરીમૂલક છે. પરંતુ રજ વાર્તાઓની એક જ ચોપકીમાં માત્ર મરકરીના જ વસ્તુની અગિયાર વાતો, કે ગામડાના વહેમ-વસ્તુ ઉપર જ નવ વાતો — એ સરવાળે વાંચનારમાં ધરવડ અને અજાણો કોળાં કરી દે છે, અને લેખકનું વસ્તુ-દારિદ્ર્ય સૂચવે છે. અને એ બધી વાતોમાં કાઠિયાવાડી બાબાના તત્ત્વપદા પ્રયોગોની રમઝટ પણ પહેંચી ન શકતાં, કેટલીક વાતો તેા પ્રથમ ટેકેલી સારી છાપને બૂંસવાનું જ કામ કરે છે. કલે કેકાણે મરકરી બેચારવા જતાં અસંભવિતતાનું ખુલ્લું દેખાઈ આવેલ તત્ત્વ પણ ઉવડે કેટલોક રસ બગાડી મૂકે છે.

ચોપકીમાં સાત વાતોમાં જીવીત-તથાંગર, સત્તાવાન -લલિત વગેરે વચ્ચેનો વ્યવહાર વાર્તાનું વસ્તુ બને છે. તે પાછળ લેખકનું કહ્યું "ઇચ્છા" રહેલું કહી શકાતું નથી. શ્રી. મરિયાના હજી જીવાન છે, એટલે દુનિયા તેમને માટે હજી હરિયાળી છે. કામિની અને કાંચન બંને બાબતોમાં તેમની આસાદી-પણે હજી બીજી-ફેટી છે. એટલું જણી વાચક તરીકે આપણે સદ્બાન્ય છે. નહીં તેા, કામિની અને કાંચન સિવાય જેમને દુનિયામાં બીજું એથ જેણાં નથી, અને છતાં તે બાબતમાં જેમને બધી રીતનેા ફરેા દાપ થયે તેમ લાગતું નથી, એવા લેખકોએ દૂધી વાર્તાને બદલને પોતાની દબાઈ-પંગળાઈ રહેતી કામનાઓ અને ઉર્ષાઓને ફરીદાર મૂકવા કરેલી કલ્પનાઓના કિસ્સાઓ અને કીનાઓના — ગેરકાયદે અને હીન સંબોગ તથા લૂંટની કલ્પનાઓના — વરસવા મરિયાના વરસાદમાં શ્રી. મરિયાના પ્રથમ પૂર ઉમેરાણું હોત, તેા આપણા કાંઈની જેર નહોતી. આજે વસ્તુસ્થિતિ એવી બની છે કે, આરો યુવાન પુત્ર કે યુવાન પુત્રી-સાંજ પડયે બહારથી બજલમાં વાર્તાની ચોપકી ખેંસીને ઘરમાં પેડે છે, અને પધારીને કે આરાગજુરરીમાં આપોહતાં, આપોહતાં, બાકી બધાનું બાન લૂલી તેને વાંચવા માંડે છે, ત્યારે વાર્તાકારના એકા દોળ કયો અનવરો પુરુષ મારા ઘરમાં કાબલ થઈ, સ્ત્રી અને ધનને લગતી તેની હીન, પામર કલ્પનાઓ એકાંતમાં મારાં પુત્ર-પુત્રીનાં કાનમાં દિવસનો મોટા ભાગ કે મોડી સત સુધી રેડયાં કરે છે, તેની આસંકાથી મારા ડાહકા, માથાના રજાસલા વાળ ખમું વિના થઈ જાય છે.

અર્પાતું શ્રી. મરિયાના હજી કામિની-કાંચનની બાબતમાં "ગેરવચ્ચે" નથી પડવા. હજી તેા બની લોકકથાની

જેમ તેમની રાજ્ય બંધી નિમ્નદારના હવેસને તામે થવા કરતાં કૂચા-હવાડો વડાલો કરે છે; અને ચૌવનને દેહારે હીંચતી સાંતી પણ સંધ્યાના એકાંત માદક વાતાવરણમાં ગળિયારાને શરીર સોંપી દીધા બાદ, બીજી જ રાત્રિ દાદાનું અદીશુ ધોળી-પીને સાસરિયા તરફ વિદાય થવાને બદલે આપમણી દિશાએ રમશાનમાં વિદાય થાય છે. જોઈ, 'ફાટ ફાટ થતા ચૌવનની ચાંડી ખાતાં કમખાનાં આબલાં' શ્રી. મડિયાની આંખને વધતી નહીં શકતાં નથી, તેમ જ લાવવ્ય-સરોવરને કાંઈ કાંઈ 'કાંઈએ પાણી પીતું નહીં' એવા હુકમની બળવણી કરતા બહેલા દધિયારધારી શોષીદારો સામે તેમને ખાસ ચીડ છે; તેમ છતાં મોટર-બસમાં એક વાર નજરે પડી ગયેલી યુવતી ઉપર પોતાની મેળે મનમાં ને મનમાં પ્રેમના કુંઝર ખરડક્યા પછી, એક વખત સિનેમાગૃહમાં તે પ્રેમચી દ્વારા મળેલા સીધા ખટ-ખડતા-પાણીયા-કે ચિનાઈ સીંગના ખાસી બંધના નવાબમાં, તેમની વાર્તાને પ્રેમી, આલુબાનુની બધી ચિનાઈ સીંગની ખાસી બંધનાએ કોધમાં વીણીને ધર લાવવા નેટલું જ 'કમ' પગલું દબાવે વિચારે છે. બીજે એક પ્રેમી કોઈ રોકના બંધનાના ગેરજ કપડાની એરડીમાં બાંટે રહેતી વખતે સામેની બારીમાંથી દેખાતા નબંધી એટલું અને લાલ પોસકાના 'અણુમોટયા' સીંદર્યનું પાન કથી પછી, પોતાને તે બાળાના સાન્નિધ્યમાંથી દાંડી કાઢવામાં આવે છે, ત્યારે પણ લાવવ્ય-સરોવરના દધિયારબંધ શોષીદારો ઉપર ક્યાનત વસસાવવાને બદલે, કે કહુલુ રુદોને અને કકળતા સાથેથી આકાર બરી કાઢવાને બદલે, પોતાના પ્રેમની એ અણુમોટી ફાલુને જ પોતાનું જીવનમાયું બનાવી ચાલેતા થવામાં મંત્રોણ માને છે.

કહેવાની નજર નથી કે, આની નધી વાર્તાઓની બાધા છેક ગુજરાતી છે કદાચ કાઠિયાવાડી બાપામાં પરચી અને પરધન પ્રત્યે દીન-પામર લેણપટા અને તેની મનમાની તૃપ્તિની કલ્પનાઓનાં ચટપટાં ચિત્રો નહીં ચીતરી શકાતાં હોય; કેમ કે કાઠિયાવાડી બાપા તો વીરો અને સતીઓના પૂજક બાટ-આરમ્ભોએ ખેરેલી ભાષા છે; દિગ્વી દિલ્લિ, વફાદારી, પરાક્રમ, વગેરેનાં ચિત્રોમાં, જ તેનો અગમગાટ તમે કામે લઈ શકો.

જોઈ, 'ધીમે ધીમે નેગ માણસના રવલાવો પણ બદલાય છે કે બદલી શકાય છે; તેમ બાપા અથવા બોલીની વિશિષ્ટતા કે રવભાવ પણ ન જ બદલી શકાય, એવું કાંઈ નથી. કુશળ તથા ચાલાક લેખક એમ ને એમ પણ બાપાને તેની રવાબાલિક લલણથી બહાર પોતાને કામે ખેંચી જઈ શકે. શ્રી. મડિયામાં એ નવની સંજ્ઞાનાં બીજ છે. તેથી તે કોલેજમાં નોટિસપોસ્ટ ઉપરનું લખાણ વાંચવા પડાપડી કરી બેગી ધણેલી 'કોલેજ-કન્યાઓના ટોળાને 'ગુલાબ-ગોગરાની નાકાબંધી' કહીને વર્ણવી શકે છે; તથા તેમની પાછળ પડેને અંગૂઠો ઊંચાં રહી

નોટિસપોસ્ટમાં ડાકવતા મિત્રને 'કેમ અહીં' વર્ણવેલા જ રૂપ્યા કરતો છે. કે શું? એમ કહીને ટોળી શકે છે. તે જ પ્રમાણે માંડને વંખતે મોપાટી ઉપર ખેંચાઈ આવેલાં મુંબઈવાસીઓને તે 'સંપરે મોવાઈ મોવાઈને આગળ કિનારે આવેલાં દાણા'ની કપમા આપી શકે છે; બનેલાઓની તરસને તે 'જાટ મારતું પડે તેવી તરસ' કહી શકે છે; તથા મૂપ્યા નળેવાઓને જમવાની હલ્લુ 'બવ એકની વાર' હતી એમ કહે છે. અલગત એ બધા દાખલાઓમાં 'કાઠિયાવાડી' એવું ખાસ કશું નથી; પરંતુ બાપાની એ રસાળતા તથા ચરક કાઠિયાવાડી જ છે.

શ્રી. મડિયાની ઘણી વાર્તામાં એ નવતા રસાળ વર્ણનના દુકડા પોતે જ એક પ્રકારનો સ્વતંત્ર આનંદ આપે છે. આખી વાર્તામાં સરવાળે કશો જ ખોટ ન હોય, કે કશું જ પ્રયોજન સધાઈ ન હોય, તોપણ એ નવતાની ગ્રગદાર બાપાના વર્ણનમાત્રના રસથી જ વાચક આગળ ને આગળ તરબોળ થતા ખેંચાયા કરે છે. અને છેવટે ક્યાંય ન પડેવતો દોવા છતાં, તેનો જીવ ખાસ ક્યાંવાતો નથી.

૧. પરંતુ કદાચ એ વસ્તુને નવી વાર્તાઓનું એક બચસ્થાન ગણવી એટલે. માત્ર છટા વર્ણનનો જ રસ, ખાસી સરવાળે કશી વાત જ નીપળે નહીં—એ ભવનું વાર્તા-લેખન સાચી બેલું થાય છે? ઘણા દાખલાઓમાં તો જીવનમાં બીજી કરી વાત જ જડતી ન હોવાથી તેમ બને છે. એમ શોષ્ટ્રું દેખાઈ આવે છે. પ્રયોજનહીન દેખાતા સમગ્ર જીવનમાં કાંઈકે પ્રયોજનવાન દેખાતી છટીજવાઈ ફાળે, કટ હોડી જની લામણીઓ અને રડ્યા-ખડ્યા અસંબંધ પ્રસંગો, જે જ તેમનું વસ્તુધન હોય છે. અલગત, તેના હૃયકા, કે દુઃકા-ચિત્રો સરસ બની શકે; પરંતુ તેના ઉપર વર્ણનમાર કરી-બરીને, કે નકામી ટીપી-ટીપીને તેની દુઃખ વાર્તા બતાવી દેવી, એ તો એક પ્રકારની વ્યર્થતા જ દેખાય છે. આખી વાર્તા પૂરી થઈ રહે, અને છેવટે માથું 'ખજવાળતા નવતને પછું પડે કે, 'મજા' આમાં સાનું શું થયું?'—એ નવતા, યસરઓસને વાર્તા ન કહી શકાય. બલે પછી તેમાં અચુક વિગતો પૂરેતા જીવનમાટ ભોંતમાર બધે દોવાને કારણે એકદમ ગાણસને કંટાળો ન આવે. પરંતુ આનંદકાલ ખડિત, વ્યર્થ જીવનોતા જમાનામાં, વાર્તાઓ પણ ખડિત, પ્રયોજન વિનાની અને વસ્તુ વિનાની મળવાની છે? બાપાની બમક કે ગ્રમક શું વસ્તુશૂન્યતા ઠાંકવા માટે જ કામમાં લેવાવાની કે? —અભ્યાસી

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ઇસ્લામ હુગ, ખંડ ૧, લેખક: રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટી, પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ ૫. ૨૬૬, રા. ૪-૦-૦ અમદાવાદ અને ખંભાત વિષે અભ્યાસપૂર્ણ સ્વતંત્ર અધ્યયનર મી. રત્નમણિરાવ રત્નમણિરાવ રત્નમણિરાવ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪-અંક ૮]

અમદાવાદ

[ઓગસ્ટ, ૧૯૪૬]

કન્યા અથવા કુમાર આશ્રમ

નર્ત્યાં નર્ત્યાં ગ્રામસેવકો અથવા ખાદ્યસેવકો અને સેવિકાઓ ગામડાંમાં વસ્ત્યાં હોય, અને કેળવણીમાં રસ ધરાવનારાં હોય, ત્યાં ત્યાં તેમણે પોતાનાં અન્ય કામો સાથે નીચેની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એવી ભારી સૂચના છે:-

- (૧) કન્યા આશ્રમ
- (૨) કુમાર આશ્રમ
- (૩) બાલવાડી

પોતાની અનુકૂળતા જોઈને અને પોતાની શક્તિ અનુસરીને ત્રણમાંથી એક, એ કે ત્રણે પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી શકાય.

નર્ત્યાં ખંદેનો સેવિકાઓ તરીકે ગ્રામસેવા કરવી હોય, અથવા સેવકાની ધર્મપત્નીઓને સેવા કરવા ઉત્સાહ હોય, ત્યાં કન્યાઆશ્રમો અવશ્ય કાઢવાં.

કન્યા આશ્રમો અથવા કુમાર આશ્રમો ચાલતાં હોય ત્યાં સાથે સાથે બાલવાડી કાઢવાથી બંને કામોને પરસ્પર પોષણ મળશે.

આવાં આશ્રમો ચલાવનાર સેવકોને ખાસ બહુમત્તુ છે કે, પોતાનાં આશ્રમો તથા બાલવાડીઓમાં ખાસ પ્રયત્ન કરીને ગામની પછાત, દલિત કોમોનાં બાલકોને દાખલ કરવાં.

બાલવાડીની રૂપરેખા હું અહીં અંકમાં આપી જણાવું છું. આને કન્યા આશ્રમો તથા કુમાર આશ્રમની આજી રૂપરેખા દોરીશ:-

૧. આ આશ્રમોમાં સામાન્ય રીતે ૭ થી ૧૨ વર્ષનાં કન્યાઓ અથવા કુમારોને દાખલ કરવાં.

૨. તેઓ ગામની નિરાશોમાં નર્ત્યાં બાળક બાળાઓ હોય, તેમજ નિરાણે ન જઈ સકનાર પછુ ગેરવાણિયાનું વગેરે કામ કરનારાં પછુ હોય.

૩. તેઓ સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણેના સમય આશ્રમમાં રહી સેવકના સહવાસનો લાભ મેળવે :-

સાંજે ૭-૩૦ વાગ્યાના અરસામાં બાણુ કરીને આશ્રમમાં આવે. રાત્રે આશ્રમમાં જ સુએ. સવારે ૮-૦ અથવા ૯-૦ વાગ્યે ઘેર પાછાં જાય.

દિવસનો વખત તેઓ પોતાના હથોથમાં અથવા નિરાણમાં ગાળે.

૪. આ આશ્રમોને નીચે પ્રમાણે કલાકો કામ માટે મળી શકશે:-

- ૧ ક. સાંજે ૭-૩૦ થી ૯-૩૦
(૯-૩૦ થી ૧૦-૦ નિદ્રા)
- ૩ ક. સવારે ૬-૦ થી ૮-૦

૫ કલાક

સંતોષે પ્રમાણે પાંચને ખસે ચાર કે ત્રણ કલાકથી પણ સંતોષ માનવો.

દેખીતી રીતે આ આશ્રમો નિયમિત પૂરા સમયની અને પૂરા અવ્યાસક્રમની વર્ધાશીલના શાળાઓ નહિ હોય પરંતુ જે બાળકો વર્ધાશીલના શાળાના લાભથી વંચિત રહી જાય છે, તેમને ધરના અને નિરાણના છવનમાં રહી જતી બેળુઓ જરાય તેવા સંસ્કારો અને તેવું શિક્ષણ આ આશ્રમોમાં મળશે. બાળકો માટે જે કોઈ કાર્યક્રમ રાખવામાં આવશે, તે 'નઈ તાલીમ'ના સિદ્ધાન્તો ઉપર જ રચવામાં આવશે.

૬. આશ્રમોની પ્રવૃત્તિઓ નીચે સૂચવી છે, તેવા પ્રકારની રાખવી :-

- (૧) સાંજે તેમ જ સવારે પ્રાર્થના. (૨) આશ્રમની સફાઈ અને બીજાં આવશ્યક કામકાજ. (૩) ગામના રસ્તા, ઘર, પશુશાળાઓ, કુવા વગેરે જાહેર સંસ્કારનાં કામો. (૪) નાદવું, ધોવું, વાળ બોળવા. (૫) તણવું, પીંજવું, કાંલવું. (૬) આશ્રમની સાકશાલ અને ફૂલની વાડીમાં કાજ કરવું, તથા મોસમમાં ખેતીનાં કામો કરવા જવું. (૭) વાસ્તો. (૮) સંગીત, તંબૂરો, વાંસળી, તમ્બૂરો, ચિત્રકળા વગેરે. (૯) રમતગમત, કલાકૃત, હસરત. (૧૦) વાતચીત, ચર્ચા, પ્રવચન, વાર્તાકથન અને વાચન મારફત ઉપરની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ વિષે તેમ જ ગ્રામજીવન, દેશજીવન, ધર્મભાવના વગેરેનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવું.

(૧૧) સુભાષિતા, ગીતા, ભજનો, કાવ્યો, મુખપાઠ કરવાં.
(૧૨) આશ્રમમાં ચાલતાં ખાદીકામ જેવાં કામોમાં મદદ કરવી. (૧૩) નેખડું, માખડું, ગજડું વ. મારફત અક્ષિત શીખવું. (૧૪) બાલવાદી ચાલતી હોય તો, તેનાં બાળકોની સેવા કરવી. (૧૫) ઉત્સવો અને પ્રવાસો.

દેખીની રીતે આ બંધી પ્રશ્નતિઓ એક જ દિવસના કાર્યક્રમમાં સમાવી ન શકાય. પ્રસંગ અને ઋતુઓ પ્રમાણે જુદી જુદી પ્રશ્નતિઓ લેતાં રહેવું.

પ્રશ્નતિઓની યાદી જેવાં જ સમઠઈ જરો કે, અંક ૧ થી ૧૦ સુધીની પ્રશ્નતિઓ રોજ કરવા જેવી છે, તથા બીજા પ્રસંગે જોઈને કરવા જેવી છે.

૭. આશ્રમોનું સમયપત્રક સામાન્ય રીતે આજુ રહેશે :

સાંજે	૭-૩૦ થી ૮-૦૦	રમત ગમત
	૮-૦૦ થી ૮-૩૦	પ્રાર્થના, પ્રવચન વ.
	૮-૩૦ થી ૯-૩૦	કાંતણ, સંગીત, સંભાષણ વ. સાથે.
	૯-૩૦ થી ૧-૦૦	નિદ્રા
સવારે	૧-૦૦ થી ૧-૩૦	હાતણ, શોધ
	૧-૩૦ થી ૭-૦૦	પ્રાર્થના, સંગીત
	૭-૦૦ થી ૭-૧૫	વ્યાયામ
	૭-૧૫ થી ૭-૪૫	આશ્રમ સફાઈ, વાકી વ.
	૭-૪૫ થી ૮-૧૫	નાંદવું થોડું
	૮-૧૫ થી ૯-૦૦	કાંતણ વ.

૮. સફાઈને અંગે આવાં આશ્રમોમાં નીચે પ્રમાણેનાં સાધનો ઊંચાં કરવાનો આસ પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે :

(૧) નાહવા ધોવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં પથરાઓ તથા પાણી વહી જવા માટે સારી નીકા.

(૨) લકુશકા તથા દીર્ઘશા માટે પાથખાનાંઓ— ઢોસોખાનાં કે ખાડાખાનાં.

આ સાધનોના અભાવે જ્યાં ત્યાં પેશાબ માટે બેસવું પડે અને આસપાસની જગ્યાઓ શોષ કરીને

બગાડી મૂકવામાં આવે એ સ્થિતિ સહન ન જ કરવી. ઉપર દેહાણી કે પાવડાનો ઉપયોગ તો કરવો જ.

૯. નારતા અંગે — બાળકોના ધરના ખોરાકમાં મોટે ભાગે દૂધ, છાશ, શાક, ફળ અને કાચી પાલાભાજ અને ક્યુંજરની ઊલ્લપ હોય છે, તે આશ્રમોના નારતામાં પ્રવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આશ્રમની વાકીમાં આ દૃષ્ટિએ ઉપયોગી વનસ્પતિ ઉગાડવી.

૧૦. કાંતણ હથોળ અંગે સૂચના : બાળકોનાં પોતાનાં કપડાં તેમના પોતાના કંતેલા સૂતરમાંથી ચઈ રહે એ નજરમાં રાખીને આ હથોળ ચલાવવો. તે માટે દરેક બાળકે વર્ષમાં ૨૫ વાર ખાદી માટે પૂરતું યાચ તેટલું, એટલે કે ૧૦૦ ચાંદી સૂતર કાંતવું જરૂરી છે.

૧૧. ખેતીવાડી અંગે સૂચના : બાળકોનાં ધરોમાં મોટે ભાગે ખેતીવાડીના હથોળ ચાલે છે. આશ્રમમાં આવવાથી તે બેઠાડું રેવભાવનો ધઈ નય, અને ખેતીનાં કંઈ કામોના કંઠાગો કરવા લાગે, એ પરિણામ ન જ આવવા દેવું જોઈએ. તેથી વખતોવખત આશ્રમોએ રોપણી, લણણી, ધાસ-કાપણી, કપાસ-ચીણણી, વગેરે ખેતીનાં મોટાં કામોમાં ભળવાના કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ.

૧૨. આવાં આશ્રમોના સંચાલનમાં યાદ રાખવા જેવી એક અત્યંત મહત્વની ચેતવણી આપી મૂકું :

બાળકોને આશ્રમી સંસ્કારો આપવાના અતિ લક્ષ્યાંકમાં સેવકોએ તેમને પોતાના પરછવનથી ઉકે વિખૂટા પાડી નાખવા ન જોઈએ. તેઓ મોઢા મોઢા ઘેર નય અને લસ લસ ખાઈને ખાજા આશ્રમમાં તરત દોડી આવે, એ સ્થિતિ જોઈને રાંછ ન થવું. ઊકસામોએ તેમ જ ઊકસીઓએ પૂરતો વખત ધરમાં રહેવું જોઈએ, માળાપ અને બાઈલાંકું સાથે કામકાજમાં ભળવું જોઈએ. તેથી આ યોજનામાં સમયપત્રક આપવામાં આવ્યું છે તે કરતાં વધારે વખત લેવાનો લોભ ન જ રાખવો.

જીગતરામ કવે

હાથરમાલ

સંસ્કૃતમાં નોકરને કિંકર કહે છે. કારણ કે, સાચા નોકરમાં કામ કરવાની તત્પરતા હોય છે તેથી તે વારંવાર શેકને પડે છે, ‘જપ્તના કિં કરોમિ ?’—હવે હું શું કરું ? કિંકરને પગાર આપવો પડે છે. સૂત્રને માટે આઠ કલાકની રત્ન આપવી પડે છે. અવારનવાર તેને કંઠાવો આવે છે, એટલે કે તેનું કોઈ સજીવકાલું મરી નય છે, ત્યારે તેને ઘેર જવાની રત્ન આપવી પડે છે. આમ, કિંકર એ કંઈ ખુદેપુરો ‘કિંકર’ હોતો નથી.

મને લાગે છે કે, સાચો કિંકર તો આપણો હાથરમાલ છે. વેચાતો લીધો હોય ત્યારથી ઓવાઈ નય ત્યાં સુધી —મત્તા હાથરમાલ હતી કાંતી જતા નથી. કારણ કાંતી નય તે પહેલાં તેને ઓઈ નાખવાની કળા મને સિદ્ધ થઈ છે. —હાથરમાલ સતત કામ કરવાને માટે સજ્જ હોય છે. હાથરમાલનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મોઢું લણવાનો હોય છે. હું જ્યારે પહેલવહેલો હાથરમાલ વાપરવા લાગ્યો, ત્યારે મારી એવી પ્રમાણિક આનંદા હતી કે, હાથરમાલ

ખિરસામાંથી બહાર લટકતો રાખવા માટે અથવા ઉંદર દરમાંથી ડોકિયું ફરે તેવી રીતે ખિરસામાંથી ડોકિયું કરવાને માટે હોય છે. પાન ખાઈને મોઢું રંગ્યું એ જેમ શોભાનું સાધન છે, સૌંદર્યનું લક્ષણ છે, તેવી જ રીતે કાળા કોટના ખિરસામાં હાથરમાલ ખોસીને તેનું મોઢું ગોઠવે કરવું એ પણ સૌંદર્યનું એક લક્ષણ છે, એવી મારી માન્યતા હોવાથી, મોઢા પર પરસેવો ફેટે ત્યારે હાથરમાલ ન વાપરતાં હું મારા ધોતિયાના છતાં ઉઘાડી જ મોઢું લઉં છું; અને તે વખતે હું કંઈ બૂલ કે ખોટું કહતો હતો, એમ મને આજે પણ લાગતું નથી. નેદમાં નથી કહ્યું કે, હાથ, માથું અને સાવળ એ જ દુઝા દિવસ છે અને પગ ચૂદે છે? એકલા દિવસ જ સરકારના અધિકારી છે. હું હંમેશા મારી ટોપી, હાથરમાલ અને કોટ સાફ રાખતો. ધોતિયું તો જેખીતી રીતે જ ચૂદે રહ્યું. તેને ધોળી પાસે જઈને તેને હાથે સરકાર પામવાનો અધિકાર કહી પણ ન હતો અને હું પણ ખસિ કાળજીથી ધોતિયું ધોતો નહિ.

એક દિવસ અમારા ગૌર મહારાજે તુકારામ મહારાજનો એક અમળ કહી સંબોળાવ્યો:—

જરી તો પ્રાણ્ય કાલા ધર્મવ્રત ।

માઠે તરી યેષ્ઠ તિન્હી લોકો ॥

તે દિવસથી કપડામાં બ્રાહ્મણ ને ટોપી તેને સ્વચ્છ રાખવાની ખાસ જરૂર નથી એમ મને લાગવા માંડ્યું. કાળી ટોપી પરસેવાથી સાવ આગડા જેવી થઈ જાય, તોય તે ચાકી ખાવાનું કામ કરી નહિ કરે. આગળ જતાં કોટ પણ કાળોજ કેમ ન હોય એવી દલીલ કરીને હું કોટ સ્વચ્છ ન રાખવાને પંથે ચડ્યો. મારા હાથરમાલ જ એકલો દરરોજ નહાવી વખતે ચોખ્ખો ધોઈ કરીને હું મારી ચોરસીમાં જ સૂકવવા લાગ્યો.

એક દિવસ મહંમદ કાસમ નામનો એક છાકરો અમારા વર્ગમાં આવ્યો. તેના ખિરસામાં કાળા કાપાવાળો વર્ણભરિયા રંગનો હાથરમાલ હતો. મને થયું, મહંમદ કાસમ મને ટપી ગયો ખરો!

હાથરમાલનો સાચો ઉપયોગ બહારમાંથી ચાકભાજી લાવવા માટે છે એમ મને મારા મામાએ કહ્યું હતું. તે બધી ચીજો નોકર પાસે મંગાવતા, પણ માત્ર ચાક-ભાજી સારુ કરી કોઈને કહેતા નહિ. જતે ચાક લાવવાનો તેમનો ધર્મ હતો. એક વખત તેમનો હાથરમાલ મારે વાપરવો પડ્યો હતો. તેનાથી મોઢું લૂછવા ગયો તો કોયમીરની એવી સરસ સોડમ આવવા લાગી કે, વિદ્યાલયને બદલે લોન્ડોનલય જ ચાલે આવવા લાગ્યું.

પાછળથી અમારી નિરાજમાં પણ ફેરફાર થયો. ડોક્ટરો આવીને અમારી વપાસ કરવા લાગ્યા. તેને ક્ષીધે

ઓછામાં ઓછું દર શનિવારે તો પોતાનાં કપડાં સ્વચ્છ રાખવાની અમને ફરજ પડવા લાગી. અહરમાત સાથે તો તાત્કાલિક ક્યા ઇલાજ લેવા, એ વિષય ડોક્ટરે અમને શીખવ્યો. કોઈની આંગળી કપાય, કોઈ સાઇકલ પરથી પડીને ધૂંટેલે જખમો વાય, ક્રિકેટ રમતાં નાક ઉપર ફરે વાગે અને નસકોરી ફૂટે, તો તરત હાથરમાલની ચીંદરડી ફાડીને પાણીથી ભોળી કરીને તે વાપરવી, એમ ડોક્ટરે અમને કહ્યું હતું. અમારા ગણપતના હાથરમાલ હંમેશા ફાડી જતા, કારણ તેને પોતાનાં પુસ્તકો હાથરમાલમાં બાંધી લાવવાની ટવ હતી. તેથી તેનાં માખાપ દરરોજ નિયમિતપણે ગુસ્સે થતાં એ તેને સાફ કરવું પડતું. ડોક્ટરે ઉપચાર પાઠ આપ્યો કે તરત જ ગણપત મને દહે, ડોક્ટરનો કેટલો ઉપકાર છે! હવે જ્યારે જ્યારે મારો હાથરમાલ ફાટ્યો તે તે વખતે હું ઘેર ગયા પછી કાકાને એમ જ કહીશ કે, વર્ષના એક છાકરોને ડોક્ટર વાગવાથી તે પડી ગયો, તેથી મેં હાથરમાલ ફાડીને તેને ખાટો બાંધ્યો.

એક દિવસ રસ્તામાં એક ભઠ્ઠેરખબર મારા હાથમાં આવી. પ્રખ્યાત વેગાનિક વૅન ટેસલ પોતાના પ્રયત્ન વિમાનમાં ખસીને આકાશમાં બહારો અને ત્યાંથી રેશમી છત્રીમાં નીચે ઊતરશે, એમ એ ભઠ્ઠેરખબરમાં જણાવ્યું હતું. અમે એ ગમ્મત લેવા માટે સારતાના મેદાન પર ગયા. વિમાન ભમરડાના આકારનું હતું પણ તેનું કદ તોતિસ જેવું હતું અને તેની નીચે એક બંધ કરેલી છત્રી યંચેલી હતી. છત્રીને ફાંટો તેમ જ સળિયા ક્યું જ ન હતું. માત્ર ફોરીઆ હતી અને નીચે એક નેતરની ટોપલી હતી. એ ટોપલીમાં ખસીને વૅન ટેસલ ઉપર ગયો. સારી પેઠે ઉપર ગયો. અને પછી છત્રીને વિમાન સાથે ને ફોરીથી બાંધી દેવામાં આવી હતી તે તેણે કાપી નાખી. વિમાનનું વજન ઓછું થતાં જ તે વાંકું મોઢું કરીને હવામાં તડફુલિયાં મારવા લાગ્યું. અને રેશમી છત્રી એકદમ ફૂલીને ફેલાઈ જઈને તેનો ફુક્કો થયો. તેને માથે એક નાનકડું કાણું હતું, તેમાંથી હવા જેમ જેમ બહાર નીકળી જતાં લાગી તેમ તેમ ટોપલીના વજનથી છત્રી નીચે આવવા લાગી.

તે દિવસે અમને બહુ જ ગમ્મત પડી, વિમાન-વિમાન એકે પાઠ લીધા વિના તે દિવસે રાત્રે અમે સ્વપ્નામાં આકાશોપવન ક્યું. પણ મારી છત્રી અમારા નામના વળાવમાં પડવાથી હું ઝબકીને બગી બેઠ્યો. સ્વપ્નમાં હતો એટલું સારું હતું, નહિ તો રૂબીને મરી જ નત!

બીજો દિવસે મેં મારો હાથરમાલ લઈને તેને ચારે ખૂણે હાથ હાથ લાંબા ફોરીના કકડા બાંધ્યા અને તેમના છંદા એકત્ર બાંધીને તે ગાંઠની સાથે જ એક સરસ પથરો બાંધી દીધો. પછી હાથરમાલનો વ્યયો

ભાગ ચપટીમાં પકડીને જે મારી આ વિમાની છત્રી આકાશમાં લેંચે ફેંકી દીધી. બહુ ઝાકળનો પથરો । પથર નીચે ઊતરવા લાગ્યો અને હાથરમાલ એકદમ છત્રીની માફક આકાશમાં ફેલાઈ ગયો. અને અમારો પથર વેન ટેસલની છત્રીની જેમ ધીમે ધીમે ધરતી પર અવતર્યો. માત્રુ ભેઈને અમારી શેરીના બધા જ છાકરા-એને આ વિદ્યા આવડી ગઈ અને બધા જ હાથરમાલો શેરીમાંના નાના મોટા પથરોને પ્રથમ સ્વગંધિતુલ્યો અને પછી બમિ પર અવતરણુનો એમ બેવડો આનંદ આપવા લાગ્યા.

કોઈ પણ વિદ્યા અધિકાર વિનાના માણસના હાથમાં જઈ પડે તો ધાતક નીવડે છે. નાનાં નાનાં છાકરાં અમારું અનુકરણ કરીને વિમાનછત્રીઓ ઉડાવવા લાગ્યાં. પણ તેમના પથરો ધરતી નહીં બારીએત્રા ધરતી પર

અથડાવા લાગ્યા. તરત જ રાજદ્રોહી સાહિત્યની જેમ અમારા હાથરમાલો જમ થવા માંડ્યા. રમાલમાંના પથર વાગવાથી કોઈ છાકરાના માથામાં જખમ થાય ત્યારે એ જ રમાલનો પાટા તરીકે ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

પછી વરસાદની ઝડપ આવી અને અમારો આ આનંદ બંધ પડ્યો.

એ દિવસોમાં પથરના અવતરણુ ઉપર એક નિબંધ લખાતું અને યાદ છે. શૈક્ષિક ફેરફાર કરીને એ, જ નિબંધ આજે હાથરમાલને માટે વાપરી રહ્યો છે એટલું જ નહીં કંઈ સુઝતું ન હોય ત્યારે મોઢે કરેલા નિબંધોમાં મોઢા ફેરફાર કરીને તેને મારી મચકીને બીજા વિષય માટે જેમને વાપરવો પડતો હતો, તેમને તો આજમાં આજે મારે વિષે સહાનુભૂતિ જરૂર થશે એમ માનું છું.

(‘વનસોભા’માંથી અનુવાદિત)

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ઠાલેલકર

વિદ્યાપીઠનું એક રત્ન—સ્વ. માવજીભાઈ

કચ્છમાં માંડવી ખાસે ગડરીસા ગામમાં ૧૯-૭-૪૫ ને બપોરે, ધોંધ દિવસની હલ્દય-બિમારીની દેંક માંડગી ભોગવી અવસાન પામેલા થી. માવજીભાઈ ધરમસી વેડ સાથે આપણી ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું એક રત્ન હતા. ૩૭ વર્ષની નાની વયે એ આપણી વચ્ચેથી ચાલી ગયા, તોયે એટલા દેંકા જીવનકાળમાં તેઓ વિદ્યાપીઠના આદર્શોની સાધનામાં બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની સફળતા મેળવી ચૂક્યા હતા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સચાલકો કે કાર્યકર્તાઓને ખ્યાલ પણ નહિ હોય કે, માવજીભાઈ એમનામાં એક હતા—એટલું મૂઝું અને સાંત એમનું શિક્ષણકાર્ય હતું. ૧૯૨૫માં—૧૭ વર્ષની નાની વયે—વિદ્યાર્થી જેવા હાજતા માવજીભાઈ સુંબઈ રાષ્ટ્રીય રાજાના બાલ-મંદિરમાં બાલશિક્ષક તરીકે કાબજ થયા. એમના રાષ્ટ્રીય જીવનનો એ પ્રવેશકાળ હતો, અને ઠંક તે ૧૩-૭-૪૫ના દિવસ સુધી અવિરત અખંડ ચાલુ રહ્યું. શોડા સમય સુધી તે એકે કોઈ માવજીભાઈને બોળવી રાડયા નહિ; પરંતુ એકે દિવસ એમની સાથે હું ફરવા ગયા હોતે, બસ તે દિવસથી એમના જેવા વિરલ નિરાડંબરી, ખૂંચા, સેવક, સ્વધક અને શિક્ષકના અતિશય નિકટવર્તી સાથી યવાનું સહભાગ્ય મને મળી ગયું. એમને જે ‘વિદ્યાપીઠના વિનીત થવા ઉત્તેજન આપ્યું. વિનીત થઈ પ્રથમાદેશ અભ્યાસ પૂરો કરી સ્નાતકની તૈયારી એમણે કરવા માંડી. પરંતુ, પછી તેા અમે રાજામાં કાંતણ પીંજણ—ખાદીના કામમાં એટલા બધા ગૂંથાયેલા રહ્યા કે એમણે એમને

સ્નાતક અભ્યાસ તોડી દીધો. એમને એ ગમ્યું પણ ખરું, કારણ કે ખાદીવિદ્યાના એ જીવતા જગતા વિદ્યાર્થી શિક્ષક થયા, અને ઉપર સુધી એવા જ રહ્યા. તેમના જેવા રેડિયાના અનન્ય તપસ્વી અને ખાદીશાસ્ત્રના એકનિષ્ઠ અભ્યાસી બહુ જ મોટા હોય છે.

૧૯૨૫ થી ૧૯૩૦ ના એપ્રિલ સુધી એમણે સુંબઈ રાષ્ટ્રીય રાજામાં શિક્ષક અને ખાદીપ્રચારકનું બહુ મુંઢર કામ કર્યું. પછી ત્યારે અમારી રાજા લીધેપાલે સત્યાગ્રહ ઇાવણીમાં એાતપ્રોત થઈ ગઈ, ત્યારે માવજીભાઈ ઇાવણીના ઝેનિક-કાર્યકર્તા થયા. અમારી રાજાના શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ ઇાવણીનું આશ્રમવાતાવરણ તેમ જ રેડિયા-પ્રચતિ સંભાળતા. માવજીભાઈ રેડિયાપ્રચતિના પ્રાણુ હતા. અને એમની જ અધાગ મહેનતને પરિણામે ઇાવણી પરાંએત્રું જીવ્ય ખાદી સરંજમ કાર્યાલય અને રેડિયા-શિક્ષણકેન્દ્ર થઈ ગયું. માવજીભાઈએ જ માસ લીધેપાલેમાં કામ કર્યું, પછી તેઓ ઇાવણીની ઉપજાવણીઓ સંભાળવા ઘણસોળી વિભાગમાં સ્થિર થયા. ત્યાં પણ એમનું કાર્ય રેડિયાપ્રચતિનું જ રહ્યું. જેલમાં જવાનો તે વખતે પ્રસંગ ન મેળવી સકયા. ૧૯૩૧ના સંધિકાળમાં પાછા એ ઇાવણીમાં આવ્યા. લીધેપાલેની બહેનો સાથે એમણે ખાદી અને વિદેશીવસ્ત્રબહિષ્કારનું કામ સંભાળ્યું. ૧૯૩૧ના જ્યંતીસપ્તાહમાં ઉપનગરે ૩૦,૦૦૦ ની ખાદી ૧૫-૨૦ દિવસમાં જ ખપાવી દીધી, એ બધું માવજીભાઈ અને એમના સ્વયંસેવકમંડળના સતત પરિશ્રમ અને

કલ્યાણદર્શી આદીનિધાનું જ શુભ પરિણામ હતું. એ કાર્ય આટલાપીને તેઓ પાછા ધણુસોળી વિભાગમાં ગ્રામ-સેવાનું કાર્ય સંભાળવા ગયા. એ જ અરસામાં કપનગર સેવામંડળે (મુંબઈ રાષ્ટ્રીય સાળાનું શિક્ષણમંડળ) પાતાની છાવણીમાં ગાંધીવિદ્યાલય સાર કરી મહારાષ્ટ્રીય તેમ જ શુભરાતી યુવકોને ગ્રામસેવાની તાલીમ આપવા માંડી. એ તાલીમતા કામમાં પ્રત્યક્ષ ગ્રામસેવાપરિચય મેળવવા વિદ્યાર્થીઓ ધણુસોળી ગયા, ત્યારે માવજ્ઞાઈએ જ એમનું ગ્રામસેવાનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણકાર્ય સંભાળેલું.

૧૯૩૨ની લડત આવી, અને માવજ્ઞાઈ એક વર્ષની જલયાત્રાએ ગયા. નાસિક જેલના જુલમો સામે કેટલાક કારિયાવાડી યુવકોએ જે દેવમાનરક્ષણનો યજ્ઞ આરંભ્યો તેમાં માવજ્ઞાઈ જાણ્યા અને દરોજીની મુશ્કેલીપડાંની પ્રમાણી મેળવી, પ્રસન્ન અને એ યજ્ઞમાં પોતાનું તેજ પ્રગટાવ્યું. ૧૯૩૪ માં ન્યારે લડત સંકેશી ત્યારે માવજ્ઞાઈએ ગામડામાં જઈને સ્થિર થવાનું કરાવ્યું. તે વખતે અમે પૂ. સ્વામી આનંદ સાથે ગ્રામસેવાકાર્ય અંગે ઘણી વિગતો ચર્ચા કરી. તેમનો એવો આગ્રહ હતો કે, અમારે મહારાષ્ટ્રના ગામડામાં ગ્રામસેવા કરવી. પરંતુ અમે શુભરાત વિદ્યાપીઠના સેવકો હતા. એટલે આખરે પૂ. સ્વામીજીના તેમ જ પૂ. કિશોરશાહભાઈ તથા ગોઠુજીભાઈના આશીર્વાદ હઈ સુરત જિલ્લાના કરાડી ગામમાં અમે અમારું કામ સાર કર્યું.

માવજ્ઞાઈએ હંમેશાં શુભરાત વિદ્યાપીઠના શિક્ષક અને સેવક યવામાં જ ગૌરવ ગાનેવું હતું. તે જ અરસામાં પૂ. બાપુએ ‘જંગમ વિદ્યાપીઠ’ના લેખમાં વિદ્યાપીઠના સેવકોના કાર્યનું માર્ગદર્શન કર્યું. માવજ્ઞાઈને એ ખૂબ જ ગમી ગયું. ઉપર સુધી, કચ્છમાં ગયા ત્યાં પણ, એમણે ‘જંગમ વિદ્યાપીઠ’ની ભાવનાઓ પોતાના જીવનમાં અને કાર્યમાં મૂર્તિમંત કરવા પૂરેપૂરા પ્રયાસો કર્યા. કરાડીમાં જ માસ અમે કામ કર્યું, તેટલામાં માવજ્ઞાઈની તબિયત ખરા કાંઠા વિભાગનું હવામાન પ્રતિકૂળ નીવડવા માંડયું. માવજ્ઞાઈએ કારાડી છોડ્યું અને કચ્છમાં — પોતાના વતનમાં સ્થિર થયા.

ગદરીસામાં એમણે દેશિયાને કેન્દ્રમાં રાખી થોડા જ વખતમાં મુંદર કાર્ય કરી જતાવ્યું. એમના જીવનની અને એમના કાર્યની સુચારુ ચોરે પ્રસારણ લાગી. ત્યાંના એમના સાથી નારણજીભાઈએ માવજ્ઞાઈના કાર્યમાં પૂરા સાથ આપ્યો. એમના કાર્યમાંથી સેવામંડળ પ્રગટ્યું, માંડવીના કિશોરો જાણ્યા, અને કિશોરમંડળે માવજ્ઞાઈના મૃત્યા અને તપસવી કાર્યને મુંદર સાથ આપ્યો. દેશિયાપ્રવૃત્તિ, હવિજનસેવા, સફાઈકાર્ય, રસા-બાંધકામ, હસ્તપત્રિકા દ્વારા મુંદર લોકશિક્ષણકાર્ય, અને એ બધાને ટપી જતા એમના સાંત તપસવી સાધક જીવનમાંથી પ્રગટવું વાસ્તવ્યશ્રેણી, એ બધાંએ માવજ્ઞાઈને

બાઈને ત્યાંની પ્રવૃત્તિમાં એક અને અનન્ય બનાવી દીધા. પૂ. બાપુએ દેશિયાપ્રવૃત્તિનું સમગ્ર ગ્રામસેવામાં રૂપાંતર કરી દીધું. એમાં પણ માવજ્ઞાઈએ જંગમ વિદ્યાપીઠના આદર્શોના જ દર્શન કરેલાં. ઉવટના દિવસોમાં ‘ચરખામટી’ની યોજના થકી એમણે ગ્રામસેવા, ગ્રામકલોગ, હવિજનસેવા, બાળશિક્ષણ, સફાઈ, અને લોકશિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓને ચરખાની આસપાસ સાંકળી દેવાની બંધ્ય વિચારણા કરી હતી.

આજે માવજ્ઞાઈ એ બધું કાર્ય અધુરું મૂકી ૩૭ વર્ષની કુસળી વયે આપણી પાસેથી ચાલ્યા ગયા છે. ગદરીસા સુનું યદ્ય મૃતું છે, નારણજીભાઈ પર તો એમના જવાબી વળ્લા પડ્યા છે. સેવામંડળના વાલજ્ઞાઈએ બારે કોષ ગુમાવી છે. કિશોરમંડળ સાથા માર્ગદર્શક વિનાનું યદ્ય પડયું છે. કપનગર પાછાં છોડવાને એમને ૧૧ વર્ષ થયાં હતા, પાતાની બહેનો સાથાના શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ અને છાવણીના કાર્યકર્તાઓ આજે માવજ્ઞાઈની સાંત પ્રેમાજ દુકું ગુમાવી બેઠા છે. ૧૯૨૫ થી ૧૯૪૫ સુધી માવજ્ઞાઈએ વિદ્યાપીઠને જ પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દીધું હતું, વિદ્યાપીઠના પોતે સેવક છે એમ કહેતાં એ ચાલતા જ નહિ. એ વિદ્યાપીઠ આજે વિદ્યાપીઠના પ્રચલિત અર્થમાં બલે બલેલી નથી જાણી. કેમ કે પૂ. બાપુએ જંગમ વિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાપીઠની સાર્થકતા ગણી, છે. — અને આજે વિદ્યાપીઠ ગૌરવ સાથે ટેર ટેર પ્રકટેલી જંગમ — વિદ્યાપીઠમાં પોતાનો વિકાસ ભેઈ શકે છે. વિદ્યાપીઠનું સદ્બાધ્ય છે કે, એના વાતાવરણમાંથી પ્રગટેલા તેજસ્વિભાષી એક તેજસ્વી કિરણ જેક કચ્છના અધિકારમય અરણ્યમાં પહોંચી ગયું હતું.

માવજ્ઞાઈ શિક્ષક હતા, દેશિયાના તપસવી હતા, આદીના અનન્ય હવાસક હતા, ગ્રામસેવક હતા, વિચારક, ચિંતક અને હતમ પ્રકારના લેખક હતા. પરંતુ એ બધાને પોષાતારી અને જીવનલક્ષ કરનારી માવજ્ઞાઈની વિશેષતા તો એ હતી કે, એમણે પોતાના જાંવત જીવનને પણ પૂ. બાપુના અર્થિસ અને સત્યના દેશિયાના આચરણની બંધ્ય પ્રયોગશાળા બનાવી હતી. વીસ વર્ષના મારા એમની સાથે અતિશય નિકટ પરિચય પસરી હતું વિના સંકોચે સાક્ષી પૂરી શકું છું કે, માવજ્ઞાઈના સાધક જીવનની એ અનન્ય પ્રયોગશાળામાં એવી સિદ્ધિઓ એમણે મેળવી હતી કે જે હિંદુભરમાં કોઈકે જ મેળવી હશે. એ સિદ્ધિઓને આપણે સમગ્રએ તો માવજ્ઞાઈ આપણા જેવા સાટે ચિરકાળ સુધી પ્રેરણા અને તેજનું પરમ ધામ બની રહે. આપણી વિદ્યાપીઠના એ આજ સુધી દંકાયેલા રતને યોગજવાની રક્તિ આપણને મળી રહે એ જ પ્રાર્થના.

ગાંધી હરિ

દિલ્લુરા બ. દીવાનજી

કરાડી

અંગ્રેજ લોકશાહીની આગેકૂચ

કોઈએ નહિ ધારેલું એવું ઇંગ્લંડમાં જન્યું છે: જર્મની ઉપર વિજય આપાવનાર ચર્ચિલની સરકારને, અંગ્રેજ પ્રજા તરફથી, ત્યાંની નવી ચૂંટણીમાં બારે પરાજય મળ્યા, અને ગાંધી પક્ષ લગભગ ૨ : ૧ પ્રમાણમાં સત્તા ઉપર આવી ગયો છે. પરિણામે જોઈને ઓટલી વડો પ્રધાન બન્યા અને તેના પ્રધાનમંડળે ઇંગ્લંડનું કારભારું હાથમાં લીધું છે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર ગાંધી પક્ષ આવી બહુમતીથી સત્તા પર આવે છે. અગાઉ ૧૬૩૦-૧ની આપણી હડત દરમિયાન એમ બનેલું, પરંતુ ત્યારે આટલી પાકી ને પૂરી બહુમતી નહોતી, તેથી તે પક્ષ સત્તા પર લાંબું ટકી શક્યા નહોતો.

હિંદુસ્તાનને હિસાબે આ ફેરફારથી કોઈ નીવરશે કે કેમ, એ સવાલ સહેલે ઢોર છે. આપણા દેશ માટે વર્ષોથી વિલાયતની પ્રબળી અને તેના રાજદ્વારી પક્ષોની એક નીતિ રહેલી છે: તેમના સ્થાનિક પક્ષવેદો હિંદના સવાલમાં જણાતા કે રહેવા પામતા નથી. સૌ આ તેમની ચોનાનાં ઈર્ષા મુકી મરણીને સાચવી રાખવાને માટે સહજાવે એકત્રિત થાય છે. વેવલ યોજના ત્યાંના બધા પક્ષોની સહમતીથી જ અહીં આવી હતી, અને તે બધે મુકાઈ તેમાંથી સૌ પક્ષ અગાઉથી ધારેલાનું જ પરિણામ હશે એમ મનાય. હવે તે પ્રસરણને અંગે આગળ શું બિધરે છે તે જોવાનું રહે છે. પરંતુ, મન્દર-વિજયનો ઇંગ્લંડની પ્રબળે માટે મોટો અર્થ છે એમાં શંકા નહિ.

અને માક્સવાદનો ઇતિહાસ જોઈએ તો તેમાં પણ આ વિજય એક મહાન ચીજ ગણાય, એમ કહેવું જોઈએ.

માક્સે મન્દરરાજની વિચારણા રત્ન કરી ને તે આપવા માટેની નીતિરીતિ સૂચવી. તેણે માનેલું કે એની ક્રાંતિ પ્રથમ ઇંગ્લંડમાં થશે; પરંતુ તે પ્રથમ થઈ રશિયામાં. રશિયાના માક્સવાદીઓએ પોતાની ક્રાંતિનું સાધન સરજી બળવો બનાવ્યું. તેને અંગે તેમણે શ્રુતાર્થિર કામ કહ્યું; લોકોમાં પ્રવેશ મેળવ્યો, યાતનાઓ ઉઠાવી. જ્યારે ૧૯૧૪-૧૮ની પહેલી લડાઈના સુરોગ મળી ગયા; તેનો લાભ લઈ, ટ્રોટ્સ્કી લેનિન સ્ટેલીન વગેરેએ ત્યાં મન્દરરાજ સ્થાપ્યું, જગતના મોટા રાષ્ટ્રોની કક્કા બન્ને છતાં સ્થાપ્યું. કળે કળે કામ કરીને તેને તેમણે સ્થિર ક્યું, અને મજબૂત કરતા જઈને, જનતાની મોટા રાષ્ટ્રોમાં એક તરીકેની ગણના મેળવી.

આ તેમની સફળતાનું એક ચોક્કસ પરિણામ માક્સવાદ પર પણ આવ્યું. તે એ કે, 'વિજ્ઞાનશુદ્ધ સામાજવાદ' એટલે રશિયાનો સામ્યવાદ, અને તેની આવી સરાજી બળવો જ હોય, એમ જ મનાવા લાગ્યું. લોકશાહીની મતપદ્ધતિને હસી કાઢવામાં આવી,

અને ઇંગ્લંડની 'ફેબિયન' એટલે કે કળે કળે કામ કરતા જવાની ગંદમતિ-પદ્ધતિનો કોઈ ભવનો ધોડા ન રહ્યાં. સમાજવાદી જગતમાં બધે એમ, જ વિચાર પ્રવર્ત્યો કે, રશિયાની રીત-એ જ એક સાચી ને વહેવારુ છે.

હવે વિલાયતના ગાંધી પક્ષે આ બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જે છત મેળવી છે, તે આ ધર કરી જોડેલી માન્યતાને જોડી કરાવે છે; તેમ નહિ તોય તેની સામે એક પ્રબળ મોટો પ્રશ્ન તો ખરો કરે જ છે. અને તે એ કે, મત દ્વારા પણ પ્રભુઓ ક્રાંતિ કરી શકે છે, અને તે ધીમી લાગે છતાં સારાંશો ઓછાં સિદ્ધિ નથી મેળવતી. અને લોકશાહીની પ્રગતિની નજરે જોઈએ તો, લોહી રેડયા વગર ને પ્રબળી સાચો કેળવણીથી જ તે કરી શકાય છે, એ કોઈ નાનીસૂતરી સિદ્ધિ નથી. અથા જાનામાં લોકશાહી વિષે જે એક પ્રકારની અશક્તિ ન્યાં ત્યાં બિપજ હતી, તે આ ચૂંટણી પરથી આજે દૂર થઈ જશે.

એ પણ એક સચક બીના જ ગણાય કે, અથા વિશ્વયુદ્ધમાં રશિયા ઉદય પામ્યું, આ યુદ્ધમાંથી વિલાયતમાં ગાંધીરાજ બિપજ્યું છે, રશિયાએ એકસપાટે પરા સામ્યવાદનો સોટાથી કામ રાઈ ક્યું; ધીમે ધીમે તેમાંથી ખરીને તે એક સરાજી રાષ્ટ્રીય પ્રભુવાદ પર આવી રહ્યું છે, ને તેના રાષ્ટ્રમાં કેટલાક મજબૂત ગણતા સિદ્ધિતામાં બારે છત્ત મુકી છે. જોઈએ કે, હવે તે પોતાનું નૂનું પુણ્ય પરવારી ગયું હોય એમ લાગે છે. ત્યારે સામે જોતાં, ઇંગ્લંડ એક મુશ્કેલીવાદી ને સામાજ્યવાદી દેશ તરીકે મન્દરરાજ રાઈ કરે છે; તેની નેમ છે કે, તેનું મરી સાચું લોકશાહી સ્વરાજ્યવાદી રાષ્ટ્ર બનવું. રશિયાએ પોતાની ક્રાંતિ કરી તેને જરૂરી બતાવી છે ને યશસ્વી કરી છે; ઇંગ્લંડ એ કરી બતાવવાનું બિધ્યું છે. તેણે પોતાનાં મુશ્કેલીને મુશ્કેલીવાદી ધંધાઓને રાષ્ટ્રના સમગ્ર હિલારે કાળમાં લેવાનાં છે; તેણે સામાજ્યવાદ મટવાનું છે. આ-જે બાબતોમાં સુધરીને ને તે, રશિયાનું સોવિયેટ કહેવાય છે તે પ્રમાણે, ખરેખર પ્રબળરેજ-કોમનવેલ્થ-બને, તો તેણે પણ માક્સવાદમાં એક સીમાસ્તંભ સોપ્યા ગણ્યો.

છાપામાં કેકે ખરું કહ્યું છે કે, ફેબિયન સોસાયટી સ્થાપનાર બર્નાર્ડ શો ઇંગ્લંડ આવે સફળ થયા છે. એમની સફળતામાં માક્સવાદી મતાધિકાર-પદ્ધતિનો પણ વિજય છે. ઇંગ્લંડના માક્સવાદીઓ, પોતાની પ્રબળા લોહીની પાલમિન્ડરી પદ્ધતિને વફાદાર રહીને, સમાજવાદની સ્થાપના કરવાનો માર્ગ કાઢવા મથ્યા; તેઓ જ સાદક વરસે તેમાં તેઓ કાળ્યા છે. આ કાળ મોટો ન ગણાય. હિંદમા આપણે સત્યાગ્રહની સીધી અહિંસક ને અગલી પદ્ધતિથી

પરરાજ્યને ઢંકાવવા મળીએ છીએ; તેમાં જમતની હબાયેલી પ્રભુઓને માટે ભારે આશાનાં ખીજ રહેવાં છે, કેમ કે એ રહે તેઓ ગોરાઓની ચૂડમાંથી છૂટી શકે છે. તેમ જ દેવેદેશની આમ પ્રભુ — ગરીબ મનુરિયાત વચ્ચે તેમની ખાંધ પર બેઠેલા ત્વર લોકના વર્ગના જાતમાંથી છૂટી શકે છે, એ ઇશ્વરની કાંતિપદ્ધતિ બતાવે છે; રૂઝિયાને ખૂનખાર રહેતે પ્રભુઓએ હવે જવાની જરૂર નથી. એટલે કે, પરરાજ્યમાંથી મુક્ત થવા કે પોતાના રાજમાં સાચું ગરીબીનું સ્વરાજ સ્થાપવાને માટે, હવે, લોકશાહી દબની શાંતિમય ને અહિંસક રીત છે. આ મોટી શોધ હિંદ અને ઇશ્વર મળીને આજે જમતની આગળ રજૂ કરે છે.

આ રજૂઆતમાં હિંદ તો જ્ઞાનપર્વક પડેલું છે. ઇશ્વર વિષે એમ કહેવું અત્યારે અશક્ય છે. તેણે આ ચૂંટણીમાં જે નવરૂપે અનવરૂપે કયું છે, તેમાં આ અર્થ પૂરી શકાય છે. પણ તે પોતે એ સમજે છે? તે તેમ પૂરી બતાવવાનું છે? તેની નિજાની આ કસોટી છે. તેણે જે સામાજ્યને લોક સેવ્યા તો નવી દુનિયામાં તે એક પછાત દેશ જ રહી જશે. પરંતુ લોકશાહીના અંતિમ વિજયના દશાંત તરીકે જે તે જગતી, તો રશિયા ગયા યુદ્ધ પછી જેમ-જગતનું હવે તેમ હવે પછીના યુગમાં ઇશ્વર જગતી. સામાજ્યની પાખી આવકને ભેરે જમતની પ્રથમ હરોળની પ્રભુ પદ ભોગવવાને યુગ એને માટે હવે ગયા છે. પરંતુ મનુર પક્ષ જે નવે જ યુગ શરૂ થયું છે, તેને જે તે સમજે ને શોખાયે, તો લોકશાહીની માતા ગણ્યા દેશ તરીકેની તેની નામના વધશે. પણ સૈકાને લાગેશે બોટા સામાજ્યવાદી ચસકા તે છોડી શકશે? તે જે ન છોડી શકે તો, ગયાહરણાજીએ તાજેતરમાં કહેલી વાત જ

સાચી પડે કે, હવેની દુનિયામાં અમેરિકા રશિયા, હિંદ અને ચીન એ જ ચાર દેશ જમતનું નેતૃત્વ લેશે.

તા. ૬. ઉપરનું સખ્યા બાદ, તા. ૧૫-૮-૪૫ ના રોજ જાણ આવે છે કે, જપાન ઉપર પડયું છે, એટલે યુદ્ધના અંત આવ્યા છે. પરંતુ તેથી જ્ઞાને વિજય થયો એ હવે દેખાશે. ફાશી કહેવાતી સત્તાઓ પક્ષ; પણ ફાશીવાદ સામાજ્ય-વાદી જનતાએ થોડા દરેક સુધિ દબી. જતનાર સત્તાઓ સામાજ્યધારી ને સામાજ્યપ્રેમી છે. તેથી યા તો તેઓએ આગળ ઉપર આંતર-દેશી લડવાનું થશે કે તેઓ ફાશી થઈ રહેશે, ને નવા જ કાક બળે તેમને માત કરવી પડશે. યુદ્ધ લડતી વખતે વિજેતાઓ કહેતા હતા કે, લોકશાહીની જીત માટે લડીએ છીએ. અંગ્રેજ ચૂંટણી એ વાતમાં દાનિયા લખવા તૈયાર છે. પરંતુ એઓએ તે નામે કામ દાખમાં લીધું છે, તેઓ પોતાનાં કાર્યોથી શો જવાબ આપે છે, એની ઉપર બલિષ્ઠની નેતાગીરી આધાર રાખે છે. દરેક ફાશી રશિયા અને અંગ્રેજ-આપી પ્રભુ વચ્ચે લાગે છે. રશિયા તેમાં નવી મૂડી લઈને જીતણું નથી: ૧૯૧૬ થી અત્યાર સુધીમાં તે ઇશ્વરના મનુર પક્ષ એટલે જ લખજમ આવીને બેસ્યું છે; વચ્ચે તેની કાંતિની દબ આજના યુગને નાપસંદ પડે એવી છે. ઇશ્વરે શાંત દારા કામ કરીને, લોકશાહીની શાંત કાંતિની રીત સફળ છે, એમ બતાવ્યું છે. પરંતુ જે તે હવે કાર્યમાં જ હારે તો? પ્રશ્ન એ છે કે, ઇશ્વરને તેનો 'સ્થાવીર' મળી રહેશે? લોકશાહી દબે, સામાજ્યને બદલી કાઢી, સ્વાધીન પ્રભુત્વ રચનાર કોઈ પાકશે? અંગ્રેજ ચૂંટણી, આરંભવાદના આગળના ઇતિહાસમાં, આ સવાલ ઉઠાવે છે.

મગનભાઈ દેસાઈ

ત્રણ પુનર્લંબો

દેશના વ્યાપક લોકશિક્ષણની યોજનામાં સ્ત્રી-કન્યાતિ એક બાબત છે, એ સૌ જાણે છે. દરેકરણ સમારક ફંદ કાર્યથી આપણા રચનાત્મક કાર્યક્રમની એ બાબતને એક વ્યવસ્થિત કામ કરનારું તંત્ર મળી રહે છે. આથી કરીને, આજ સુધી કેવળ સમાજમુદારાનું એક બળિ-પડેલું બેસણું કામ દેશની પુનર્લંબના વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ મેળવે છે, એમ પણ ગણાય. એટલે સીમાના પ્રશ્નો આયોગ્ય વધારે વિચારાવા જશે, એ તો સ્પષ્ટ છે. અને તેમાં એક વસ્તુ એ બનતી જશે કે, માત્ર નાતબંધ કે બિલ્લા યા પ્રાંતની મર્યાદામાં જે વિચાર થવા, તેમને હવે અખિલ-ભારતીય બાગિકા મળવી જવાની. આ પ્રકારનું વલણ, સરકારી ધારાસભાઓમાં ચર્ચાતાં મુદ્દાઓનાં જિત પરથી પણ જણાઈ આવે છે. જેમ કે, ન્યુઓ ઉપરની રાવ કમિટીની દેરાવ્યાપી તાપસ અને ચર્ચા. દરેકરણ

સમારક ફંદ કામથી એ વસ્તુ રાષ્ટ્રના રોવકોની આગળ પણ એક પ્રકારની વ્યાપક દબે આવે છે, એ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

આ વિચાર મૂક્યો તાજેતરમાં ગુજરાતમાં થયેલાં ત્રણ પુનર્લંબો ઉપરથી. આ ત્રણે લગભગ પોતપોતાની ખાસિયત તો ધરાવે છે જ; પરંતુ દેશનાં સર્વાંગીય મુદ્દા પણ બતાવે છે. આ નોંધ તે તરફ ધ્યાન દોરવાને સારુ છે.

આ ત્રણ લંબો તે ૧. શી. રા. વિ. પાકેલું શી. હીરાબદેન મહેતા સાથે લગ; ૨. શી. ઉપરલાલ દેસાઈનું એક વિધવા બદેન સાથે લગ; ૩. શી. મયાબાઈ તેલીનું ત્રીજું વારનું લગ.

આ ત્રણે જાણ કોન્યેસ અને તેના કાર્ય સાથે એક યા બીજી રીતે જોડાયેલા હતા ને છે. ત્રણે જાણ સમાજમાં

તેમની નાતબતની મર્યાદાઓ બહાર — નબળીતા છે. આ બીનાથી તેમના કાર્યની જગ્યાબદલી થશે, એ તે કહાડું છે. એટલે, તે વિશે છાપામાં જાહેર ચર્ચા થઈ, એ બનવા લેગ જ હતું. અને સૌથી વધારે ચર્ચાશુ ધી. પાકડનું લગ્ન એ પણ સમજાય એવું છે, કેમ કે તે યજ્ઞસાતબરમાં ધણીને નબળીતા કહેવાય, અને તેમના કાર્યમાં એક કહાડી જાહેરાત એ હતી કે, ખત વરસે તે રજ વર્ષની એક કન્યાને પરણ્યા. ધી. મયાભાઈ તેલીનું કાર્યક્ષેત્ર નવસારી; ત્યાં સાર્વજનિકી એક સમાજ મળી ને તેમના કાર્યને વર્ણવ્યું; છાપામાં એક પત્રમાં તેની યાદી દીધા જઈ. ધી. ઈશ્વરલાલ દેસાઈએ પોતાના કાર્ય વિષે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું, તે ઉપરાંત એ બાબતમાં કંઈ ચર્ચા થઈ હોય તો જાણવામાં નથી. સંભવ છે, સુરતના છાપામાં કંઈક આવ્યું હોય; તે તે જોયું નથી.

સૌથી સારી પેઠે ચર્ચાશુ ધી. પાકડનું લગ્ન. રજવાખબર એક પ્રિ બચાવ સિવાય બાકી ન કયાંય એમના આ કાર્યને કોઈએ પસંદ કયું હોય. અહીં આગળ એ બચાવને કે એ નાપસંદગીને ચર્ચાવામાં પડવાની જરૂર નથી. એટલું બસ છે કે, જે બચાવનામાં બહાર પડ્યાં છે તે પણ બચાવમાં બચાવતા છે; તેમાં કોઈ રીતની પસંદગીનો તે પવન નથી. — તેની કાર્યવિધિ ન જાણીએ, નથી છે; અને બચાવની લક્ષણોને જોઈ તે લેખકોને જ પ્રત્યય ન હોય, એમ લખાયેલાં તે લાગે છે. મતલબ કે, ચામેર આ કિસ્સામાં જોઈ જોરે નાપસંદગી કે નવું-કરવા-પણાની કાર્યવિધિ કે ઉપેક્ષા એવા મળે છે.

બાજીના પ્રિ કિસ્સામાં એક સ્ત્રી છતાં બીજી પરણવાની બાબત છે. એટલે એની વર્ણનાથી તે કહાડી છે. ધી. ઈશ્વરલાલે પોતાની પ્રથમ પત્નીને વર્ણવી ત્યજ્ય છે; ને કંટાળાક વખતથી ફરી પરણવા તે ઇચ્છતા હતા. એવડે એમ તે હતી જ ખેડા. એક જાહેર કાર્યકર્તા હોઈ તેમની પાસેથી અપેક્ષા રખાય કે, જે બહેન સાથે તે પહેલા સંબાધા છે, તેમની જ સાથે રહેવા પોતાની જાતને પ્રયત્નપૂર્વક તે તૈયાર કરે. મને લાગે છે, એના એમની પોતાની સેવાસાક્ષિ જ વધારવાની વાત રહેલી હતી. એમની સાથે પુનર્લગ્ન કરનાર બહેન એક જલ જનારાં ડોન-એસ-એલિકા છે, એમ જાણવા મળે છે. તેથી તે આ કિસ્સો વધુ વિચારમાં નાખી દેનારો બને છે. ધી. ઈશ્વરલાલનાં પહેલાં પત્ની ધી. મન્નાબહેન ગુજરાતમાં એક સેવિકા તરીકે વરસોથી કામ કરતાં થઈ ચર્ચા છે; એમણે એ રીતે પોતાને ધન્ય કર્યાં છે.

ધી. મયાભાઈ બગાડ પરણેલા તે સ્ત્રી સાધુ થઈ ગયાં, વરસો પર ફરી પરણ્યા; એ પત્ની આજ દબાવ છે. આ બીજા લગ્નનું સંતાન હયાત નથી. આ કારણ આગળ કરી ચીજી લગ્ન તેમણે કયું છે, ને કહે છે. કે, તેમાં તેમનાં પત્નીની સંમતિ છે. સંમતિની આ બાબત

જગ્યા દર્શાવે; પ્રશ્ન એ છે કે, સંતાનને ખાતરેય છવી પત્નીએ ફરી પરણ્યું? ત્યારે શિવાજ આવી રહ્યો આપે છે, તે આજેય થાય? ત્યારે શિવાજ તે દત્તક-વિધાનનો પણ છે. સંતાનની જોડ બાગવી છે એમ લાગે તો કું કામ એ કન્યા શિવાજનો આશરો ન લેવો? અને સંતાન તો જોને પણ નથી ને? તેને તો એ વરણ પુરુષ કરતાં જોડીને ને વધારે સાથે છે. તે ફરી લગ્ન કેમ ન કરી શકે? આજે હવે પુરુષે જ આ હક કે ક્ષત ભેગવવાનું છોડવું જોઈએ. અને હિંદુઓએ દત્તક લઈને જ સંતાનની જોડ બાગવી હોય તો બાગવી જોઈએ. આણું કવની કાણેથી એક સુખી દંપતીના મારી જાણમાં છે. અનેક વરસ સાથે રહેનાર દંપતી બીજી રીતે વર્તી પણ ન શકે; એ વર્તે તો તેમાં નરી નિઃસંતાનતાનું જ એકલું કારણ આજના જમાનામાં મનનું અધરું લાગે છે, અરુદ.

આ લખાણ કોઈ રીતે વ્યક્તિયત ચર્ચા અંગે નથી. શરૂમાં કહ્યું એમ, સમાજના આ બાબતના સ્વાસ્થ્યને એ સાચવવું હોય ને આગળ લેવું હોય, તો હવેનો કાળ એવો છે કે, તેવા બનાવો પરથી બેખજતા પ્રશ્નોને સમાજનેતાઓને તે દષ્ટિએ ચર્ચે. તેઓ નવા રચતિકારોને રચના આપે છે. સમાજ એમની પાસેથી રાષ્ટ્ર નીતિ જાણવા માગે છે. લોકમતને કેળવવા માટેય આની જરૂર છે આ બાબતો કેળવ અંગત નથી. સમાજમાં જાણે અભ્યર્થે તેને ધોર લેવાય છે; તેમ નહિ તોય તેના કાળજા તો ગવાય જ. તેથી કરીને, તે વિષેની ચોખ્ખા-ચોખ્ખાનો વિચાર — રાજકારણ ને અર્થકારણનાં ક્ષેત્રોમાં થાય છે તેમ — જાણે જોઈએ. આ બાબતો નરી નાતબતની નથી રહી. નાતબતની જરૂર જોઈએ તો, આ પ્રશ્નો સમાજમાં નવા બહુતરવાળા અમુક ધરના મતપ્રમ કે જોયા વર્ગોમાં ન પેદા થનારાં છે; આમ-જનતાનો પિયાર તેમાં નથી. પરંતુ, આ વર્ગો જાણે છે, તેઓ અનિચ્છાએ પણ સમાજ-મતને દોરનારા વર્ગો છે.

મનમાં આવ્યું અને જલમ પડે મગ્યું તે કરવા જેવું જોઈએ, એમ કહેનારો એક અંગત-વાદી સ્વેર મત પણ છે. પરંતુ જે કાર્યમાં અપાય છે, જે કાર્ય સમાજજીવનમાં દષ્ટિએ આશ્લેષક છે, અને જે કાર્ય રોજિન્ડન કૂંડાના ટાપુમાં જ કાળાય નયું અંગત રહી શકે, તેમાં કોઈ અંગે આ અંગતવાદી ફિલસૂફી બ્રામ્હં છે, તેથી તેનેય વિચાર થવો જોઈએ.

લગ્નને હિંદુ આદર્શ તેને એક ધર્મસંસ્કાર માનવાનો છે. જે જાણી સંમતિ હોય એટલે પછી તે અંગે ચર્ચામાં રહે નહિ એ દલીલ ધર્મની નથી; કાર કે કોન્ટ્રાક્ટની છે. આજે વર્ણનો જ નહિ, આશ્રમધર્મનો પણ લોગ છે; નહિ તો વાનપ્રસ્થને યોગ્ય હમરે લગ્ન શાં ને શા માટે? સુધરેલા કે પ્રગતિશીલ મતથી એ નિર્ણય ગણતાં આવ્યાં છે.

પરંતુ કેટલીય વાર, મૂળમાં વાત ખરી ન હોવા છતાં, માન સબ્દ પરથી ખ્યાલ નવ્ય છે, ને તેને આધારે સંપ્રજ્ઞાન કે શક્તિ નીપજે છે. મનુષ્ય ભાષા દ્વારા એક નથી સબ્દશ્રુતિ જ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેથી તે એક અલગ જ્ઞાનમ્ભાવ ગણાવવામાં આવે છે, કે જેને પાર કરવું પડે છે. (જુઓ 'શબ્દજ્ઞાનવિવેકે') આ સબ્દશ્રુતિ નરી કલ્પના પણ હોય. પરંતુ ચિત્ત ઉપર તે એક પ્રકારનું સાધક બાધક સંપ્રજ્ઞાન કેડે છે. જેમ કે, એક નવલકથા વાંચીએ; તે કલ્પના જ છે; પરંતુ વાચક તેને ખરી વાત ચાની ભેરે એમ યજ્ઞ લેવા મળે છે. અંગ્રેજીમાં તેને 'ફિક્શન' — જનાવટ, નદ્દાજી, કલ્પના — કહે છે, તે બહુ થોડું છે. આ શક્તિને કદ દાખવેલા અપાય છે, તે ભેરેએ — 'રાહુનું માયુ' — રાહુને ધડ પમુ છે, ને માયાની વાત કહે છે, એમ આ સબ્દો સાંભળવાથી જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ ખરું જોતાં રાહુ માયુ જ માન છે — ધડ તેને નથી. છતાં પેલા સબ્દોથી જ સંપ્રજ્ઞાન બેઠે છે તે વસ્તુરિતિથી જુદું છે. આથી શક્તિને વિકલ્પ શક્તિ કહી છે. તે ત્રીજી ને અગ્રમ પ્રકાર છે.

શબ્દજ્ઞાનગુણની વસ્તુભૂત્યઃ વિકલ્પઃ ॥૧૥॥

(સબ્દજ્ઞાનને લઈને, પણ વસ્તુના કોઈ પાયા વગર, થવું સંપ્રજ્ઞાન એ વિકલ્પ છે.)

નિદ્રા કે જીવ પણ એક સંપ્રજ્ઞાન છે. જીવીને જીવે ત્યારે આપણને તે યાદ આવે છે. નિદ્રામાં પગ્ગા દોઢાંએ તે જ કાળે તે નથી જાણી, કેમ કે ત્યારે તે શક્તિ ગાહુ છે. તે શક્તિનું લક્ષણ એ છે કે, તે વખતે બીજ કોઈ શક્તિ જ નથી હોતી — શક્તિને અભાવ હોય છે. પણ માથે અભાવ પોતે જ એક સંપ્રજ્ઞાન-વિષય બને છે. તેથી જ, જીવમાંથી બેઠતાં, આપણને ખબર પડે છે કે, આજે સરસ જીવ આવી, કે સ્વપ્ના આન્યા કયાં, કે અરબડ થઈ તૂટક તૂટક જીવ આવી, સર્વે. આગ લેંધ સંપ્રજ્ઞાનનો વિષય બનવાથી તે પણ શક્તિ તો ખરી જ.

તેને જુદી ગણવામાં બીજું કારણ એ પણ છે કે, ત્યાં આગળ શક્તિને વિરોધ નહિ, પણ તેનો જમાવ છે, કે જે પોતે ચિત્તનું અવલંબન બને છે ને જીવની શક્તિ જનવ છે. એ દશામાં શક્તિને નિરોધ નથી યતો; અનુરોધ શક્તિ તો છે જ. અખાવના જ્ઞાન પર અવલંબન રાખતી ને શક્તિને નિદ્રા નામ આપવામાં આવે છે.

પ્રમાત્રપ્રણયલક્ષ્ણા શક્તિનિદ્રા ॥ ૧૦ ॥

જો આપણે નિદ્રામાં પડઈ ચિત્ત તપ્પસીએ તો જાણાય છે કે, ખરેખર નિદ્રાનું સ્વરૂપ પણ એ જ છે. કાન, આંખ છંદ્રદિગે સીધું જ્ઞાન ન નિષ્પન્નવે — એટલે કે, પ્રમાણ, વિપર્યય કે વિકલ્પ શક્તિ ન ભળે; મનમાં કરી સ્મૃતિ પણ ન બેઠે; એટલે જીવ આવી નવ્ય છે.

કથામાં જીંધી જનાર કે સૂતા પહેલાં કાંઈક પુસ્તક વાચતાં વાંચતાં જીંધી જનારના દાખલા એ તપાસીશું,

તો તેમાં અન્ય શક્તિઓને હાથવાની મુખ્ય ઘેષ્ટા રહેતી દેખાય છે. નિરોધ કરવા મથતો યોગી આ દશાનેય પાર કરી નવ્ય છે; પણ તે જગ્યાએ આવતાં જીંધી ન નવ્ય તો જ પોતે આગળ વધી શકે. તેથી જીવ તેને માટે એક છતવાનો કે કાપનો વિષય છે.

આમ, ચર્ચા જ્ઞાન થવું (પ્રમાણ), કે સાવ મિત્રતા વિપરીત જ્ઞાન થવું (વિપર્યય), કલ્પનાજ્ઞાન જ થવું (વિકલ્પ), કે એ ત્રણમાંનું એકે ન થતાં કંધાર્થ જવું (નિદ્રા), એ ચાર શક્તિઓ થઈ. પાંચમી અને છેલ્લી શક્તિ એ આ ચારનો ચિત્ત ઉપર સંસ્કાર રહે ને તેમાંથી તેમની સ્મૃતિ ચિત્તમાં ભળે તે. એ પણ એક સંપ્રજ્ઞાન-પ્રકાર — યોગ, એટલે તેને પાંચમી અને છેલ્લી શક્તિ સ્મૃતિ ગણવામાં આવી છે. મનુષ્યવિવાર્તનોયઃ સ્મૃતિઃ ॥૧૭॥ અનુભવેલા વિષયનું ખરોખર (કાંઈ પણ રહી ગયા વિના) યાદ થવું તે સ્મૃતિ.]

આથી દબે સમર્થ રહે છે કે, સંપ્રજ્ઞાનમયર કેવી રીતે આ પાંચમાં સમાઈ મળે. પ્રશ્ન રહે છે, સ્વપ્ન અને મૂર્છા શેમાં આવે? આ વાત આ ઉપતામાં છોડી, ઉપરમાં સંપ્રજ્ઞાનના વર્તીકરણ બાબત બીજા પ્રકારે છે, તે દેહમાં સરખાવીને જોઈએ.

આ જ શક્તિનો પ્રકાર યોગે ચોતાના નિરોધવ્યાપારની દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. તેમ જ બાણીતો એક પ્રકાર બઈંદરિના નીચિના સ્થાનમાં લેવા મળે છે :—

આહાર-નિદ્રા-મય-સૈવનં વ

સામાન્યમેતત્ પશુમિનરાણામ્ ॥

ધર્મો હિ એકોઽવચિકો નરાણામ્

ધર્મેજ હોનાઃ વસુભિઃ સમાનાઃ ॥

આમાં ભઈંદરિ પશુઓની સરખામણીમાં મનુષ્યને વિચારીને વાત કરે છે યોગની પાંચ શક્તિઓની સાથે તાર્કિક સરખામણી એની ન કરી શકાય; પણ ભદ્રી દળે જોતાં કહેવાય કે, યોગે ગણાવેલી પ્રથમ ચાર શક્તિઓ પશુને પણ છે; સ્મૃતિશક્તિ જ એક એવી છે કે જે મનુષ્યને વિશેષ છે, અને ધર્મ-વિચારને ઉદય મનુષ્યમાં સ્મૃતિ કે સંસ્કારને લઈને મુખ્યત્વે થાય છે; એ વિધે વધુ આગળ બીજા પ્રસંગમાં જોવાનું આવશે ત્યારે.

વેદાંતમાં ચિત્તની ત્રણ અવસ્થા ગણાવી તે દ્વારા ત્રણી દુરિય દશાને યોગની નિરોધ દશા જેની ગણાવી છે. આ ત્રણ દશા આપણા સંપ્રજ્ઞાનમાત્રને આવરે છે. તે ત્રણ એટલે, ભવત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ કે જીવ. ભવશક્તિ અને જીવમાં યોગની પહેલી ચાર શક્તિઓ આવી ગઈ. સ્વપ્નને એક સ્વતંત્ર દશા તરીકે વેદાંતે, ચોતાના મંતવ્યની જરૂર જોઈને, અલગ કરી લાગે છે. એ વર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત ગણી દોડીએ. યોગમાં સ્વપ્નને કઈ શક્તિમાં ગણવું અને મૂર્છાનું સ્થાન કયાં, એ આવતા અંક પર.

ભગવદ્ગીતા-એક સ્વાધ્યાય

[ગયા અંકથી ચાલુ]

૫

ગીતાનો ખાસ સંદેશો છે, તે હવે જોઈએ. અર્જુનનો રથ પ્રેમેનાઓની વચમાં આવીને હોમી રહેવાં, અર્જુનની નજર બંને સેનાઓના વિસ્તાર તથા ધરડો ઉપર પડે છે. કષ્ટવારમાં તે જોઈ શકે છે કે, આખા આશ્ચર્યનું નવનીત એ એક જ યુદ્ધમાં ખપી જવા માટે સંભવ ધર્મને હોય છે. અર્જુનના રેવમાથ પ્રમાણે તે આ દેખાવ તેને વકરાની મૂકવા માટે પરતો હતો. તે દિવસે વહેલી સવારે જ તેણે પોતાના મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરને પોતાના પક્ષની નાની સંખ્યા બાબત જાણ પૂજિતા ન કરવાનું સમજાવ્યું હતું; તથા તેમને ખાતરી આપી હતી કે, દુર્યોધન શૈભ્ય અને દુર્યોધનના પક્ષકારી આપણા કરતાં સંખ્યામાં વધુ તથા મર્યાદા હોવા છતાં, માત્ર તે કારણે વિજયની બાબતમાં સહેજે સંકેશીલ બનવાની જરૂર નથી. (બીમપર્વ, અંક ૨૧). એટલે છેક ઉપરની ધડીએ સામા પક્ષની બલવતરતા અચાનક નજરે પડવા, તથા પરિણામે પોતાના પક્ષને સહાર નાશ સમજાવ આપેલો જોઈને, અર્જુનમાં વિષાદ થયો, એમ માનવાની સહેજે શક્યતા જ નથી. ઉપરાંત, લક્ષ્મ, દ્રોણ, કૌરવો વગેરે સંબંધીઓ, વડીલો અને યુરુઓ સામે લડવાના આવતાં કે ગભરાઈ બેઠાં, એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે, ત્યાર માગમથ તે તેમની સાથે એક-જ વાર યુદ્ધ કરી જ ચૂક્યા હતા. ઉપરાંત લક્ષ્મ, કે જેમને અર્જુન આવી આચારની બાબતમાં યુરુ માનતો, તેમણે પોતે જ પ્રસંગ આવતાં પોતાના યુરુ પરશુરામ સાથે લડતાં પ્રત્યક્ષ કર્યો ન હતો. (ઉદ્યોગપર્વ અ. ૧૭૮-૧૮૫). અર્જુનને પોતે મોટા દિવસ અચાક દુર્યોધનને જે સંદેશો મોકલ્યા હતા, તેમાં તેણે કહ્યું જ હતું કે, 'હે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર' મારું હવા દવા લાવીને ભીખીને વધ કરતાં સંસ્તર્યો. એમ ન માનતો. મું બળી રાજ કે, બીખીને તો હું, બધા બાણાવળીઓ અવશાણે જોઈ રહ્યા હશે તે વખતે, સૌથી પહેલો ગોમ લઈશ' (ઉદ્યોગ અંક ૧૬૩). એટલે અર્જુનનો વિષાદ પરાજયની ખીકથી કે યુરુઓ અને સંબંધીઓ પ્રત્યેની આદરપૂર્વિકા પ્રેરાયેલો હતો, એમ માનવાની જરૂર નથી.

અર્થાત્, અર્જુનનો વિષાદ તો, ફરક પ્રબળ વ્યવહારી માણસને કોઈને કોઈ કારણે નજર ઉપરના પડળ અચાનક હટી જતાં, પોતાના નિહાળીબરના વ્યવહારોની બાબતમાં 'આ બધું' શા માટે? આની પછી શું?' એ બાબતોને જે મૂલ્યાંકનની મહાપ્રશ્ન થઈ આવે છે, તેવા મહાપ્રશ્નને આશરો હતો. અર્જુનને નિહાળીબર પોતાના વર્ણધર્મ કે કુલધર્મને હવિત વ્યવહાર

બારે યુરુપાર્શ્વર્થ કર્યો; બારે તપશ્ચર્યાઓને અંતે અહુત સન્નિધિમાં પ્રાપ્ત કરી; અનેક યુદ્ધો લડીને તથા ધણાવ સામ્યોને જીતીને વિપુલ ધનસંપત્તિ મેળવી (વનેઝવ) તથા ઉપરે સંનિધિ માટે સર્વોચ્ચ કલ્પ્ય કહેવાય એવો સામ્યવ વણ પણ ધ્યાવિધિ કર્યો. છતાં તે બધામાંથી ઉપરે શું નીપજ્યું? ઉપરે તેને બાક શું કરવાનું કે એવાનું આનંદ? આખા ભારતવર્ષને સર્વનાશ થાય એનું મહાભયકર યુદ્ધ! બારે યુનામરજી! બધા કુલધર્મો અને ભવિષ્યોના નાશ! અને પશુસંહારને અંતે આશ્ચર્યના અર્થોના નામનિશાનનું લેખાર્થ જનું!

આમ, અર્જુનને પોતાની જીવનમરજી પ્રવૃત્તિની વિજયતા અને અર્થહીનતા નજરે ચડી આવતાં, તેના પગમાં આગળ ચાલવા માટે જોર જ બાકી ન રહ્યું; અને ઉપરે જીતો મુજીતો તે ગાંડીવ ધનુષ્ય હાથમાંથી નાખી દઈ, નીચે બેસી પડ્યો. અને આના કરતાં તો, બધું ઊંડી, સાંત થિને મોત આવે તો તે પણ પસંદ કરવામાં એને તેટલો જ અથવા તેથી પણ વધુ અર્થ દેખાવા લાગ્યો!

અર્થાત્ અર્જુન આપમેળે પૈલા કર્મસંન્યાસીઓના સિદ્ધાંત ઉપર જ નહીં પડેલો. તે લોકો આ લોકમાં કે તેના વ્યવહારોમાં કોઈ સાર ન જોતાં (કિં પ્રજા કાર્યાઓ વેળાં નોક્યમાર્ગ લોક- જુદો અંક ૪, ૪, ૨૨) આત્મારૂપી લોકની પ્રાપ્તિ અર્થે, સર્વ સંસારવ્યવહારોને ત્યાગ કરી, પ્રમન્યા લેતા (તેમ્ને જુલુપાદ પ્રમગ્નિવ), અને દૂર એકાંતમાં વસી, આત્માના યવન-મનન-નિર્દિયાસનમરે જ જીવન વ્યવહાર કરતા. વૈરાગ્ય કે તત્ત્વ-વિચાર એ જેમાંથી એકના સપાટામાં આવતાં, સામાન્ય રીતે તે કાળમાં સંસારવ્યવહાર ત્યાગવાનું કે તેના પ્રત્યે વૈષેષાણુધિ કરવાનું જ બધા કરતાં.

પરંતુ આની કટાક્ષીની ધડીએ, યુદ્ધમાંથી વિરામ પામી, પોતાના ભાઈઓને અને પોતાના સંબંધીઓને પણ, દુર્યોધનોની હવા ઉપર રજાંતો કરી મૂક્યા, એ પણ એકદમ શક્ય નહોતું. તેથી દિશામાં પડેલો અર્જુન અસહાયપણે ઉપરે પોતાના સારથિ તરીકે ત્યાં લાજર રહેલા શ્રીકૃષ્ણને શરણે નયો, અને શું કરવું કે શું ન કરવું, તે બાબતમાં તેમનું માર્ગદર્શન પૂછવા લાગ્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે, આ રીતે બુદ્ધિને મૂંઝવે તેવા પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણના અભિપ્રાયને વર્તે આપવા નેટલી શ્રદ્ધા અર્જુનને તેમના પ્રત્યે હતી.

શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલો જવાબ હવે દુકમાં જોઈએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, આપણે તેમનો પોતાનો મત જ સીધો તારવવા પ્રયત્ન કરીશું. તે મત કઈ અનુબંધિ બાબતોમાં લીધીને રહ્યું. કહેવું છે, તે તપાસવાનો કે નોંધવાનો પ્રયત્ન આપણે નહીં કરીએ.

૧. હું ક્ષત્રિય છે, અને તારો "સ્વધર્મ" કર્મ-કુલ કરવાનો છે. સૌથી, તેજ, ધૃતિ, દક્ષતા, યુદ્ધમાં અપલાયન, દાન અને ઈશ્વરભાવ (રાજ્યકર્તાપણું)—એ તારાં સ્વભાવજન્ય કર્મ કહેવાય. ચાર વર્ષો અને તેમના ધર્મો ગુણધર્મના વિશાગથી મેં (ઈશ્વરે) સરભાષા છે. અને દરેક વર્ષનો પુરુષ પોતાનું સ્વભાવનિપત કર્મ કરે, તો તેથી તેને કશું પાપ (ફિલિય) જાતે નહીં. પોતાનું સદાજન્ય કર્મ, બીજાના કર્મની દૃષ્ટિએ સહાય દેખાતું હોય તોપણ તેને ન તનુકું; કારણ કે, અર્ધાં કર્મ કોઈને કોઈ હોવાથી નીચાણે જ છે. વળી પોતાના સ્વકર્મને બદલે (અર્ધાં તેને માટે સ્વધર્મ શબ્દ વાપર્યો છે) આપણે પરકર્મ વધુ સારી રીતે અનુદિત કરી શકતા હોઈએ, તોપણ, પોતાનું કર્મ કરવા જતાં નિષ્ઠ (મરજ) આવે તો તે ક્યેયરકર છે, પણ પરકર્મ આચરવામાં તો દાંબેશ ભ્રમ (ભય) જ રહેલ છે. માટે હું તારા પોતાના સુખ-દુઃખ, લાભાલાભ, જય-પરાજય વગેરેનો ખાલ છોડી, સ્વકર્મરૂપ યુદ્ધમાં ભેડા. તેમ કરતાં તને "પાપ" નહીં જાતે.

૨. સ્વકર્મને કોઈ પણ કૃત્તી કામના કે વાસનાથી પ્રેરાયા વિના, તથા સફળતા-નિષ્ફળતાના સુખદુઃખથી વિચલિત થયા વિના આચરવું, એ તેના વડે થતા લેપ (અધન)માંથી મુક્ત થવાની રીત (પ્રસંગતા) છે. અને એને જ કર્મ પાછળની યોગયુદ્ધિ (એટલે કે ઈશ્વર સાથે યોગ—જોડાણ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય) પણ કહે છે. એવી યોગયુદ્ધિવાળો જ સ્વકર્મના આચરણથી યતા પાપ-યુરજના લેપમાંથી મુક્ત રહી શકે છે.

[દરેક કર્મ ક્યાં પછી, તે કર્મની જો જુદી જુદી અસરો થાય છે. એક તો બાહ્ય જગતમાં તે કર્મ વડે જે આધાત-પ્રત્યાધાત નીપજે છે તે; અને બીજી, તે કર્મ કરનારના સ્વભાવમાં તેનાથી જે (રાજ-દ્વેષ-આસક્તિ-મોહ આદિ) જે સંસ્કારો દંડ થાય, અથવા જે નવા સંસ્કારો લેખા થાય તે. આ જો રીતે કર્મથી અધન ભિન્ન થાય છે. હવે કર્મ કરવામાં આપણે એટલું નહીં કરી શકીએ કે, સ્વકર્મ કહેવાય તેવું કર્મ—નિપતકર્મ—જ કરવું, તો તેનાથી બાહ્ય જગતમાં (ઈશ્વરે) ભેગી કરેલી વ્યવસ્થામાં કશો મોટાળો ભેગો ન જ થાય, એ કલાહ છે. બીજી બાજુ, તે કર્મ આપણે આપણી કોઈ કળવાસનાથી નહીં, પણ સ્વકર્મ માનીને જ—ઈશ્વરનો આદેશ માનીને જ—કરીએ, તો તેનાથી આપણા સ્વભાવમાં પણ રાજ-દ્વેષાત્મક કશો સંસ્કાર દંડ ન થાય; પણ ભલકું ઈશ્વર તરફ પ્રીતિ-ભક્તિ(યોગ) વધે.]

૩. આમ યોગયુદ્ધિથી સ્વકર્મ આચરવાથી નહું અધન તો ન જ થાય; પરંતુ જનમજનના ચક્રમાં જેને લીધે ફરવું પડે છે, તેવું જીવન અધન પણ (ઈશ્વર-પ્રીતિ વધતી જવાથી, અને એ રીતે ઈશ્વરમાં લીનતા પ્રાપ્ત

કરવા તરફ નજીક પહોંચતો જવાથી) એટલું કરવાની સાધના આપોઆપે સધાતી જાય છે. સ્વકર્મ આચરવા દ્વારા એ અંશ પણ બરાબર સધાતો રહે, તે અર્થે શ્રીકૃષ્ણ આ જગ્યાએ યક્ષસેનની બાવના સ્પષ્ટ કરતા જાય છે. યક્ષ પણ એવી વસ્તુ છે કે, જેથી વરસાદ વગેરે બરાબર વરસવા વડે હંદોલકિક શરીરનિર્વાહાદ વ્યવહારો બરાબર ચાલે છે, એટલું જ નહીં પણ, 'યક્ષો વૈ વિષ્ણુઃ' એ મુનિમાં જણાવ્યા મુજબ, યક્ષ એ વિષ્ણુનું જ સ્વરૂપ દોવાથી યક્ષ દ્વારા વિષ્ણુનું પણ સીધું પૂજન સાથે સાથે થાય છે. અલબત્ત, ગીતાકાર 'યક્ષ' શબ્દનો અર્થ બદલીને, 'પોતાને ફાળે આવવું કર્મ' યોગયુદ્ધિથી કરવું તે' એવો કહી લે છે; અને એ રીતનું કર્મ કરીને જીવવાથી ઈશ્વરના બંદારના ચોર નથી બનાવું, ઈશ્વરના બંદારીઓ પણ આપણને ભેઈંટી વસ્તુઓ બરાબર આપ્યા કરે છે, અને એ કર્મ એમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, અને તેથી તે કર્મમાં જે નિત્ય પ્રતિષ્ઠિત છે એવા ઈશ્વરનું પણ પૂજન સાથે સાથે થવાનો ભાવ ભેગો કરી શકાય છે—એ બાબતો ચોખ્ખા શબ્દોમાં જ સ્પષ્ટ કરી આપે છે.

૪. એ રીતે યક્ષભાવનાથી, એટલે કે પોતાને ફાળે આવવું કામ (કળવાસના વગર એટલું જ નહીં) પણ, સુખદુઃખની પરવા કર્યા વિના) ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે કર્મ કરવાથી ઉપડે ચિત્ત ઈશ્વર તરફ વધુ ને વધુ ખેંચાતું જાય છે, અને તેનાં ભાવભક્તિ ઈશ્વરમાં જ રમર થતાં જાય છે. આ કળ લાગી આપતી દોવાથી જ, સ્વકર્મને કળવાસના વગર કરવાની બુદ્ધિને, ગીતાકાર જીવજીજ્ઞને યોગયુદ્ધિ કહે છે. અને ઉપડે (અં ૧, શ્લોક ૭ માં) તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે કે, આચાર સુધી કર્મ દ્વારા ચાલતી આનેલી સાધના હવે આગળ શમ દ્વારા (ધ્યાન-સમાધિ દ્વારા) ચલાવવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આની રિયતિને પામેલાને ગીતાકાર 'યોગારૂઢ' એટલે કે ઈશ્વર સાથે સીધો (ધ્યાન) યોગ સાધવાની ભુજિગ્યોઆનેલો કહે છે.

૫. હવે અધ્યાત્મમાં એ ધ્યાનયોગનું વર્ણન ગીતાકારની અદ્વૈત રીતી-અને કાષામાં સચોટ આપવામાં આવ્યું છે. તેનું અહીં યુનરાવર્તન કરવું જરૂરી નથી. એ ધ્યાન-યોગને અતે ઈશ્વરમાં લીનતા (ભક્તિ) વધતાં વધતાં ઉપડે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે; અને સાધનાનો આજો ક્રમ પૂરો થાય છે.

૬. ધ્યાનયોગની બાબત આવતાં, મનોનિગ્રહ, ઉદ્વિગ્ન-નિગ્રહ વગેરે બાબતો, તેમ જ યોગસાધનાનાં કમ પૂરો થતા પહેલાં અધવચ્ચ મૃત્યુ થાય તે શી ગતિ થાય—વગેરે બાબતો વચમાં ચર્ચાઈ જાય છે. એ વિભાગમાં આવતા મનોનિગ્રહવાળા શ્લોકો ગીતાના સારામાં સારા શ્લોકો છે, અને સત્યાગ્રહાશ્રમની પ્રાર્થનામાં તે નિત્યપાઠની વસ્તુ બન્યા છે.

૭. ધ્યાનયોગની પ્રક્રિયા દરમ્યાન, તેમ જ તેને અતે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર પછી પણ, સ્વકર્મ અથવા યક્ષ-લીન-

તપશ્ચરી કર્મ' નરર નથી; બ્રહ્માં તે સપ્થાં હોય તો તે પાવન કરનારાં છે. ઉપરાંત બીજાં અદ્યપ્તુદ્ધિ મનુષ્યોને માર્ગદર્શક થઈ પડે છે.

૮. આ પછી આવતી સત્ત્વવિદ્યા, ત્રિગુણવિદ્યા, શ્વર આશ્વર વિભાગ, ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ વિભાગ, પુરુષોત્તમવર્ણન વગેરે બાબતો ઉત્થરમાંથી જનન-જનની સુધિ કેવી રીતે થાય છે, અને ઉત્થર બધે કેવી રીતે વ્યાપી રહેલા છે, તેની સમજ આપવા માટે છે. તે બધી બાબતોની રત્નસ્વાત દરમિયાન પણ ગીતાકારની શૈલી અને બાબાની આશ્રિયતા તેમની પરાકાષ્ટાએ પહેલે છે. પરંતુ તેમની વિગતમાં બિતરવાની અહીં જરૂર નથી. જ્યે ઉત્થરમાં લીન થઈ, તેની સાથે એક થઈ જવાનું છે, એટલી વાત તેમાંથી અહીં પ્રસ્તુત છે.

૯. આપણી આ રીતની તપાસને અંતે ગીતામાં કથો 'યોગ' (ઉત્થરમાં લીન થવાનો ઉપાય) મુખ્યત્વે બતાવ્યો હોવાય, એવો પ્રશ્ન આપણી આગળ સહેજે આવે. ગીતામાં કર્મયોગ, બક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, અને અનાસક્તિયોગ વગેરે છે, એમ જુદાં જુદાં પ્રતિપાદનો આપણી સૌની સમક્ષ મોલ્દ છે. એ કોઈને નિષેધ્યા વિના પણ, આપણે આપણી તપાસ દરમિયાન લક્ષ્ય આવેલા મુદ્દાઓને નજર સામે રાખીને હોવા પ્રયત્ન કરી એ, તો એમ કહી શકીએ કે, ગીતામાં 'ધ્યાનયોગ'નું જ મુખ્ય પ્રતિપાદન છે. કર્મયોગ કહી પોરે આચરીને તેનાથી મળતી (નૈઃકર્મ્ય) સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ, કર્મને નહીં પણ શમને અર્થાત્ ધ્યાનને આગળની સાધનાનું કારણ ગીતા બતાવે છે, અને પછી તેને અંતે ઉત્થરમાં રહેલી 'નિર્વહિપરમા' શાંતિ, આત્મદશન, પરમતુષ્ટિ, આત્મતિક મુખ, તત્ત્વમાં નિશ્ચલતા, સર્વોત્તમ લાભની પ્રાપ્તિ, અશ્વર્ય થયું, અદ્વૈતપર્યા-એમ સર્વોત્તમ અને અંતિમ પંચમી પૂરેપૂરી જાણ થતી વર્ગે છે. એટલું જ નહીં પણ જે કર્મફલસાગરમાં કર્મયોગનું ગીતાકાર આટલું બધું સમર્થન કરે છે, તેની પૂરેપૂરી સિદ્ધિ પણ તે ધ્યાનયોગથી જ થતી બતાવે છે. બારમા અધ્યાયનો બારમો શ્લોક એ દૃષ્ટિએ અગત્યનો છે. તેને જતા વિગતે તપાસીએ.

તે શ્લોક પહેલાંના આઠમા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે, ઉત્થરમાં જ મન અને બુદ્ધિ પ્રવેશ કરાવી દેવાં (તત્કલીન કરી દેવાં), એ જ ઉત્થરમાં એક થવાનો ઉપાય છે. પરંતુ એવી રિતર તત્કલીનતા એમ ને એમ પ્રાપ્ત ન થાય. તેને માટે ખૂબ 'અભ્યાસયોગ' કરવો જોઈએ. એ 'અભ્યાસયોગ' પણ એમ ને એમ પ્રાપ્ત ન થાય. તેને માટે ઉત્થરની ખૂબ-અર્થાત્ પુષ્કળ કર્મ આવશ્યક હોવું જોઈએ. અને તેનું ઉત્થરની સીધી ખૂબ-અર્થાત્ રીતી કર્મ પણ ત્યારે જ જોઈતી તીવ્રતાએ પહેંચ્યું હોવ, જ્યારે પોતાનાં જીવનમાં કર્મ ફલસાગર ત્યાગીને ઉત્થર પ્રીત્યર્થે કર્યા કર્યા હોય.

આમ ધ્યાનને આખી સાધનાના કર્મમાં અંતિમ પદે મૂકી, પછી ૧૨મા શ્લોકમાં પાછા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે: જ્ઞાનપૂર્વક અભ્યાસ દ્વારા જ ધ્યાન સિદ્ધ થઈ શકે; અને એ ધ્યાન સિદ્ધિ થાય ત્યારે જ, પૂરેપૂરો કર્મફલત્યાગ પણ સિદ્ધ થઈ શકે. (ધ્યાનાત્ કર્મકલ્યાણઃ). આમ બીજા અધ્યાયમાં તેમણે જેમ એક ચક્રારોહી રત્ન કર્યા હતા કે, વિષયોની કામનાનો ત્યાગ થાય, તો જ પરમાત્માનાં દર્શન થાય, અને પરમાત્માનાં દર્શન થાય, ત્યારે જ વિષયોનો રક્ષ પૂરેપૂરો નિવર્તે; તેની જ રીતે અહીં ફલત્યાગપૂર્વક કર્મ કર્યા હોય તો ધ્યાન સિદ્ધ થાય, એમ કહીને પાછા કહે છે કે, ધ્યાનથી જ પૂરેપૂરો કર્મફલત્યાગ પણ સંભવે.

એટલું જ નહીં પણ, ૧૮મા અધ્યાયમાં (શ્લોક ૪૫ થી) ઉચ્ચતા ભાગમાં પોતાના કુલ મંતવ્યનો સંશ્લેષ ફરી કહી બતાવે છે, ત્યાં પણ તે આ જ કર્મ રત્ન કરે છે. પ્રથમ તો શ્લોક ૪૫-૪૬ માં તે કહે છે કે, રવકર્મમાં નિરત રહેવા વડે અને ફલસાગરના ત્યાગ વડે (શ્લોક ૪૬ માં જણાવેલા 'સંન્યાસ') ઉત્થરનું અર્થન કરી, માર્ગસ નૈઃકર્મ્યસિદ્ધિ (શ્લોક ૪૬: અર્થાત્ કર્મઅંબનમાંથી મુક્તિ) પ્રાપ્ત કરે છે. અને એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, જ્ઞાનની પરા નિશ્વર અક્ષપ્રાપ્તિ શી રીતે થાય છે, તે ક્રમાં (સ્માતેન) જણાવવાનું કહી, શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધિપનિષદ, એકાંતરોપન, લઘુ આહાર, અને સંતીર-વાણી-મનનો સંયમ, અને વૈરાગ્યપૂર્વક નિષ્કામયોગમાં પરાયણ થવાનું કહે છે. અને તેના વડે અહંકાર, બલ, દર્પ, કામ, ક્રોધ, અને પરિશદ્વર્ષી પરિણિયોગમાંથી મુક્તિપૂર્વક અક્ષપ્રાપ્તિની લાચકાત, તથા થીમે થીમે તત્કલીનતા વધતાં વધતાં અશ્વર્યરૂપનો સાક્ષાત્કાર થઈ, તેમાં પ્રવેશ થાય છે, એમ કહે છે. અલબત્ત, એ પ્રવેશ પામ્યા બાદ પણ સર્વ કર્મો ઉત્થર-પ્રીત્યર્થે કર્યા કરવાનું હોવાનું તે ચૂંતા નથી (શ્લોક ૫૧). ફરી પાછા ૫૨મા શ્લોકમાં તે કહે છે કે, બુદ્ધિયોગ એટલે કે કર્મયોગ વડે ધ્યાન સિદ્ધ કર (મથિત: સ્વતંત્ર મન); અને એ ધ્યાનથી જ સર્વ દુર્ગમિ-દુર્ગમ માર્ગ તરી રાકાગ. આટલું કહી, તે પાછા અર્જુનને કહે છે કે, આમ છતાં અહંકારથી જં 'કર્મ નહીં કરું' (નહીં લઉં) એમ ને કહે છે, તે તારા નિશ્ચ મિશ્ર્યા છે; કારણ કે, પ્રકૃતિને વશ થઈ, તારે કર્મ તો કરવાં જ પડશે. પ્રકૃતિથી વટમાળમાં જ્યાં મુધી આપણે જોડાયેલા છીએ, ત્યાં મુધી આપણે તેના વડે ધરાની પોરે સતત કર્યા કરવાનું જ છે. તેમાંથી દૃષ્ટાંતો માર્ગે ઉત્થરમાં તત્કલીન થયું (શ્લોક ૬૨) એ જ છે. આટલું કહીને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે: 'આ મેં તને મુખમાં મુલ જ્ઞાન કહી રીધું; દવે તને ઇચ્છા હોય તેમ કર'. ઉચ્ચ ૧૫મા શ્લોકમાં અર્જુન પોતાને અત્યંત

(બદ્ધ) પ્રિય છે, એટલા માટે તેને સર્વ સુલભતા એવું પરમ વચન ફરીથી (મ્હુઃ) કહે છે કે, હું મારે માટે ચક્ષુ (કર્મ) કરનારો થઈ, મારો બક્ષ થા અને મારામાં હીન મનવાળો (મનનાઃ) બન, તો હું મને જ ખામીસ, એની હું તને ખાતરી આપું છું, કારણ કે હું મને પ્રિય છે.

આર્થાત્ સર્વત્ર શ્રીધ્મુ ફલવાસના વિનાના સ્વર્ગમાં વડે ઈશ્વરપૂત, અને પછી આન વડે તેમાં તલ્લીનતા, અને તે દરમ્યાન અને પછી પણ સ્વર્ગાત્ આશ્વર્ય, એ સિદ્ધાંત ગીતામાં રજૂ કરે છે; અને ધ્યાનને અંતે જેટલી 'યેયસિદ્ધિ (બ્રહ્મરૂપ થયું) માને છે, તેટલી જ સાધનસિદ્ધિ ખમ્ (આનાર કર્મકલ્પવાળાઃ) માને છે. તેથી દરમ્મે મુખ્યત્વે ગીતાનો 'સેમ' (ઉપાય) 'સામયોગ' જ દેવેવાય.

(૧૦) આ બાબત ઉપર આટલો બાર મૂકવાની જરૂર બીજે એક કારણે પણ છે. આનકાલ આપણા દેરાજીવનની આવશ્યકતા અનુસાર કર્મયોગ મુખ્ય 'સ્વયંસેવા' કહી શકાય તેવી સામાજિક અને રાજ્યીય પ્રવૃત્તિઓ પૂરતો રહે થતો નથી છે. એ અનેક રીતે સારી તેમ જ સાચી વાત છે. જે જમાનામાં પરદેશી

સલામી હોજી આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થાના પ્રતીકરૂપ વર્ણવ્યવસ્થા સંદર્ભ નાશ પામી ગઈ હોય, તે જમાનામાં દરેક સ્ત્રીપુરુષને શુદ્ધવર્ણનો ધર્મ (પરિચય) — ભત્રમહેનત અને સેવા, અને પરદેશી સત્તા સામે જુલ્મ રૂપ ક્ષત્રિયધર્મ દાખવવાં આવશ્યક અને જ. અને આપણા યુગપુરુષે પણ એ જ વાતો રોને માટે નક્કી કરી આપી જ છે. (તેમ વૈશ્યવર્ણના ધર્માઓમાથી સરકારી નોકરી અને પરદેશી માલના વેપારને પણ ઉછી આપ્યાં છે,) પરંતુ એ સેવારૂપ કર્મ ગમે તેટલું સ્વ-પરને દિત કરનારું હોય, પણ તેની પાછળ ઈશ્વરમાં તલ્લીન થવાની શ્રુતિ ન હોય, તથા તેના મુખ્ય પ્રયોજન તરીકે અને અંતિમ સિદ્ધિ તરીકે ઈશ્વરમાં 'પ્રવેશ' ન સ્વીકારાયેલો હોય, તો તે સામ્બાગ્ય (ગીતાનો) કર્મયોગ નથી. ગીતાનો કર્મયોગ એ એક આખી સળખ પ્રદેશ છે. માત્ર સમાજને કે તેના દિલને 'દેવતા' માની તેની અનન્ય સેવા શક્ય છે. પણ ગીતાને તે 'અન્ય દેવતા' ની સેવા અમુક મર્યાદામાં અને અમુક રીતે જ માન્ય છે. [૭, ૨૦]

ગોપાલકાન્ત પટેલ

૧૮૫૭ના સ્ત્રીતરમાં

આપણા યુગસતમાં તો એવું બન્યું છે કે, પંડિત જવાહરલાલ કે સરહાર પટેલ ચાલુ બનાવેને ૧૮૫૭ના બનાવો સાથે સરખાવે ત્યારે જ આપણને લાગે કે, ૧૮૫૭ની સાક્ષમા સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વશાસન માટે એક મહાન પ્રયાસ કરવામાં આવેલો કેટલાયે અભ્યાસીઓને પણ મેં આ બાબતમાં ઘાટ અજ્ઞાન સેવવા ગેયા છે. અભ્યાસીઓ ત્યારે આવા મહાન બનાવોને લોકસિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ન વિચારે, તો આમ જનતા અજ્ઞાન જ રહે ને!

આપણે સહુભાગ્યે એક જ અઠવાડિયામાં જ લોક-નેતાઓએ પોતાનાં બાવણોમાં ૧૮૪૨ના અભ્યાસારોને ૧૮૫૭ના અભ્યાસારો સાથે સરખાવ્યા છે, અને પંડિતજી કહે છે તેમ, શરમની વાત તો એ છે કે આપણા જ બાઈઓ આપણને કયની નાંખવામાં સહાયબદ્ધ બન્યા!

હિન્દના ઇતિહાસમાં એમ કીખવામાં આવ્યું કે ૧૮૫૭નો બળવો ચરબીવાળા કારવડોને લીધે અને તાર-પાલ વગેરે મુદ્દાસાચો બાબત હિન્દીઓની લક્ષમજરી દૃષ્ટિને લીધે થયો. આમ રાજ્યાતમાં કારવડોની બનાવટમાં ચરબીનો વપરાશ થયો હોવાનું ઈન્કાર કરવામાં આવેલું, પણ પછીથી હિન્દી સરકારના કાગળો તપાસતાં એમ સિદ્ધ થયું કે, કારવડોની બનાવટમાં વપરાતો ચીકણો પદાર્થ ગાયત્રી અને સુવરની ચરબી મેળવીને બનાવતો. આવી કબજાત લગભગ અર્ધાં શ્રેષ્ઠ ઉપર કરવામાં આવેલી, પણ આપણાં પાંદરપુરતકોમાં આ હોશક સરખ અને

૨૫૬ સ્વરૂપમાં આવતાં ધણી સમય લાગ્યો. અંગ્રે જ ઇતિહાસકાર કે લખે છે :

“એ વાતમાં તો કોઈ શંકા જ નથી કે, એ ચીકણો પદાર્થ બનાવવામાં ગાયત્રી ચરબીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.”

(Kay's Indian Mutiny Vol. I, p. 381)

લોર્ડ રોબર્ટ્સ બળવા વખતે હિન્દમાં હાજર હતા. તેણે લખ્યું છે : “મિ. ફોરેસ્ટ હિન્દી સરકારના કાગળો વપરાયા છે અને તે પરથી સાબિત થાય છે કે, કારવડ બનાવવામાં જ ચીકણો પદાર્થ વપરાતો હતો તે બંને નિષિદ્ધ પદાર્થો—ગાયત્રી અને સુવરની ચરબી—મેળવીને બનાવવામાં આવતો હતો, અને આ કારવડો બનાવવામાં સિપાઈઓની ધાર્મિક બાબતની એટલી તો અવગણના કરવામાં આવી હતી કે માત્ર પણ ન શકાય.”

(Forty-one Years in India by Lord

Roberts, p. 431)

આ વિષે પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર લેખી લખે છે :

“સિપાઈઓની માન્યતા પૂર્ણપણે સાચી હતી એ ભયંકર અને શરમજનકી હકીકત છે. એ બનાવ ઉપર નજર કરતાં અંગ્રેજોએ શરમ સાથે સ્વીકારવું એટલે કે વિશ્લેષ કરવો એ જ ન્યાય હોય તો આ . . . સિપાઈઓને વિશ્લેષ કરવાને બેઠકાં ન્યાય કારણે હતા તેથી વધુ . . . લાગ્યે જ હોઈ શકે.”

(The Map of Life by W. E. H. Lecky pp. 103-104)

કપરના ઉતારાએ સ્પષ્ટ છે અને અંગ્રેજ દલિદાસ-કારના પ્રામાણિક અભિપ્રાય પ્રમાણે ગાય અને સુવરની ચરખીનો કપરમાં દિન્દીઓની માન્યતાઓને અવગણીને કર્યાનું જણાય છે.

આમ દિન્દી સેનિટોમાં લગભગ સેકાન્ડના બસ-તોષિ જે થર ધાર્યું હતું તેમાં ચરખીવાળી કારતુરો જળતા અંગાર સમી આવી પડી અને જળવાનો સંદેશ દેર દેર પહોંચી ગયા.

પણ આટલી જ હડીકત કપરથી જળવાનાં કારણોની બાબતમાં બિલકુલ અવગણ્ય એક રાજઆતમી જ કોર્ટ લોરેન્સે આપેલા છે. જળવાના સમયમાં ભવિષ્યના દિન્દીના હાકેમ લોરેન્સ સાહેબ પંચજના ચીફ કમિશ્નર હતા. તેમણે જળવાનું મૂળ ચરખીવાળી કારતુરોમાં જ જોયું છે, અને આ કારણથી તે સમયના રાજપુત્રોએ સત્તાપ માન્યો અને દિન્દીનાં ચી-પુરુષોને તેમના જાણિના નિર્ગાણ-કાળમાં અધારમાં રાખવામાં આવ્યાં. આમ છતાં કે અને ગેલેસને લોરેન્સ સાહેબે ઉત્તર કરેલા વિચારનો જગ સીધી, સારી અને તકરપરથી બાણમાં ભાંગી નાંખ્યા, અને જવાબ લાગતાં જ જ રાજદોષમાં જળવાનાં કારણોને સગાચી દીધાં; ગેલેસને લખે છે :

“જળવાનું સાચું કારણ જે જ રાજદોષી આવી દેવાય—વિચારનો ખોટાઈ (Bad Faith)—જેઈમાની. આપણા . . . સિપાઈઓના મનમાં વહેગ જાયો તેમાં આપણી જેઈમાની હતી. દિન્દી રાજનો દત્તકવિધાનનો જરૂરી કે ધાર્મિક વિધિ તેનો આપણે કરેલા ઇન્કાર; અવધ, સાનર, અને નર્મદાના પ્રદેશ તથા જુલેખ-દમાં, ત્યાંના લોકોને સાવ અપરિચિત એવાં જટિલ ધારાધોરણો તમે સમગ્ર પ્રાંતને આપણે એજિની લાવી દીધી તે; દેશીઓને મન કાપતા કરતાં વધારે પવિત્ર એવા એમના ને રીતરિવાજો તેમાં આપણે પાંડલા બાબડાં—આ બધાથી મોટા જમીનદારો અને ગામડાની પ્રમુખ અંગ્રેજ રાજ સામે ઉઠેરાઈ જોડી.”

(History of Indian Mutiny by Malleson Vol. III, pp. 472-73, Published in 1880)

આ પ્રસ પાસે જટિલ મેકાર્થી લખે છે :

“સાચી વાત તો એ છે કે, ઉત્તર અને વાયવ્ય દિન્દીમાં થયે લાગે અંગ્રેજ સત્તાની વિરુદ્ધ દેશી કેમોએ જળવા કર્યો હતો . . . ચરખીવાળાં કારતુરોનાં અગ્રેસો તો એ સૈનિક પદાઈ હપર અકસાત આવી પડેલા તણખો હતો. . . એ તો એક રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક યુદ્ધ હતું.”

(History of Our Own Times by Justice Mac Carthy Vol. III)

વળી એક બીજો દલિદાસકાર લખે છે :

“પણ વરતુત ચરખીવાળાં કારતુરો તો જુદાં જુદાં અનેક કારણોને લીધે લાંબા કાર્યથી ને સુરંચ તૈયાર થઈ રહી હતી તેને સજાવાનાર દીવાસળીનું જ કાગ હતું હતું.”

(Medley's, A Year's Campaign in India from March 1857 to March 1858)

આમ ૧૮૫૭નો પ્રસંગ ધાર્મિક કે રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ હોય કે ન હોય તે વિષેની ચર્ચામાં ભેતચાં સિવાય, કે અને ગેલેસને જેઈમાની વિષે કરેલા ઉદ્દેશ સંપૂર્ણ તપાસીએ, તો અસંતોષના સાચા મૂળ તરફ આપણે ઝટકી ફેરવી શકીશું. રાજકીય, સામાજિક અને લશ્કરના અસંતોષ કપર છૂટક છૂટક બાર મૂળી જળવાનાં કારણોને ઇત્તર-મિત્ર રીતે ન દર્શાવતાં, તે બધાં જ કારણોને આલેખી, તે સર્વેનો સામુદાયિક અસર મિત્રાશ્રી બાણમાં દર્શાવવામાં આવેલી છે અને આ સમગ્ર દલિદાસકારનો અભિપ્રાય આપણે તેમ જ આપણા રાજકર્તાઓએ દલિ સમગ્ર રાખવા જેવો છે.

કોર્ટ લોરેન્સનો અભિપ્રાય આપણે કપર વિચાર્યો. હવે તેના બાઈ રાઈ હેવી લોરેન્સ—જે કદાચ છપ્પતો હતો તે ભવિષ્યના દિન્દીના હાકેમ ધાત અને ને લખનીમાં જળવાની રાજઆતમાં જ ભોગ થઈ પડ્યો—તેનો અભિપ્રાય કેવો હતો તે તેજીએ. તેણે પાતાના વિશાળ અનુભવના તારણોને ધણા પત્રો અવનર જનરલ કપર લખેલા. ૧. ૧૯મી મે ૧૮૫૭ના એક પત્રમાં એ લખે છે :

“મને સિપાઈઓની પરિસ્થિતિ વિષે ધણા કામગીરી થયા છે. તેમાંના ધણાખરા અત્યારના અસંતોષના મૂળમાં કારતુરો અથવા બીજું કોઈ નિર્દોષ કારણ જણાવતા નથી, પણ સરકારનાં કાર્યોથી જનનેલા સર્વવ્યાપી અસંતોષને જ જણાવે છે, અને આનો તામ જળવા-ખોટોએ ચતુરાઈથી લીધો. આ મારો અભિપ્રાય છે.”

કપરના પત્રમાં આગળ જતાં સર હેવી જણાવે છે કે, સિપાઈની પ્રતિષ્ઠા પડેલાંના નેટલી રહી નથી અને આના સમર્થનમાં તેને ફેટલાયે સિપાઈઓ સાથે વાત-ચાત થયેલાં તેનો ઉદ્દેશ કરી “જનરલ સર્વિસ એન્ડ-રેગમેન્ટ એક્ટ”ની સિપાઈઓ કપર ધણી જ અસર થયાનું જણાવે છે. જે નવા સિપાઈઓ લશ્કરમાં નેડાતા, તેમણે દિન્દીની બહાર પણ હુકમ થતાં જનું પડશે, એવી એમનાઈ કપર જણાવેલા કારણમાં કરવામાં આવી હતી, એટલે. જ્યાં સિપાઈઓ તો એમ માનવા લાગેલા કે, નવા સિપાઈઓએ લીધેલા સોગન (Oath) આખીયે પલટાવે લાગુ પડશે. સિપાઈઓનો આ જય તેમની સાથેનું કંપની સરકારનું વર્તન જેવું છેક અકારણ ન હતો. સર હેવી લોરેન્સ તરફ દિન્દી સિપાઈઓ માન અને પ્રેમની નબરે એલા, પણ સર હેવી કોઈ પણ પ્રકારના ભુલાવામાં કે બોજાવણમાં ફેસાવેલા ન હતો. જળવા અગ્રાંત પાંચ

વરસ ઉપર એણે કહેલું કે, જો સાવચેતી રાખવામાં નહીં આવે તો હિન્દી સેનિટો આપણી સામે યઈ જશે; અને બન્યું પણ તેમ જ. આમ કેટલાયે દુરદશી અગલ-દારોની ચેતવણીઓને અવગણવામાં આવેલી.

કે અને મેલેસનનો રૂપદ્ અભિપ્રાય હોવા છતાં ૧૮૮૩ની સાલમાં રાઇસ હોલ્મ્સના (Rice Holmes) બળવાના ઇતિહાસમાં છેલ્લા પ્રકરણમાં મેલેસનની જુદો અભિપ્રાય દર્શાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ લખે છે : “ઇતિહાસ અને સામાન્ય યુદ્ધિથી ભેટાં જણાશે કે, બળવાની પાછળ બળવો કરવાનું ચોખ્ખું કારણ હોય છે નહીં. આનું કારણ બ્રિટિશ સરકારે અણેલું છે ?” આ રાવાલનો જવાબ નકારમાં જ કહીને લઈ આગળ વધતાં આ લેખક જણાવે છે કે, અંગ્રેજ સરકારનો વહીવટ ખરાબ બલે હશે, પણ અગાઉના વહીવટ કરતાં સાચે જ

વધુ સારો હતો. આ ઉપરાંત તે એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે, સિપાઈઓને બળવો કરવાનું કાંઈ જ કારણ સરકારે આપેલું નહીં તેથી, અને હિન્દમાં અનેક ધર્મો અને નતિઓ હોવાથી, અંગ્રેજો સામે સફળ સંગઠન હિન્દીઓથી સાધી શકાયું નહિ; માત્ર કેટલીક આગળ-પડતી વ્યક્તિઓએ સ્વાર્થ ખાતર જ બળવામાં ભાગ લીધેલો.

ફિરોઝ સાહેબની “મદ્દાન બળવાની વાત”માં જેમ સત્ય અને અર્થ સંપાદનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે તેનું જ ઉપરના રાઇસ હોલ્મ્સના અભિપ્રાય વિષે પણ છે. પણ આ કીલ્લવટભરી ચર્ચામાં ન ભૂતરતાં હિન્દી સિપાઈ-ઓમાં હક ૧૮૬૪ની સાલથી કેવો ઉગ્ર અસંતોષ ચાલુ હતો તે બતાવવાનું બીજા લેખ ઉપર મુલતવી રાખી આ લેખ પૂરો કરીએ.

વિનયશંકર મહારામ ભટ્ટ

વ્યાકરણ ચર્ચા

‘આ, એ, તે’

‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’માં ‘આ, એ, તે’ વિશેની ઉપયોગી ચર્ચા વાંચી. એમાં ઉપયોગી થાવ એ હૃદયે તદ્વિષયક નિયમો મોકલી આપું છું :-

“૪. સર્વનામોમાં ‘આ, એ, તે’ એ ત્રણ કથાં વાપરવાં એમાં વ્યવસ્થા સામાન્ય રીતે જળવાતી નથી.

‘આ’ નજીકના પ્રત્યક્ષ પ્રાણી પદાર્થ વગેરેને માટે પ્રયોજ્ય છે; જેમ કે :

આ અહીં બેઠો છે

મામને કમળું કહેશે નહિ

આમાં બંને જુદાં વાક્ય છે. પણ પ્રથમ એક વિશે કહી, પછી એને વિશે સંગત રીતે કહેવાનું ચાલુ રહે છે ત્યારે ‘એ’ પ્રયોજ્ય છે, જેમ કે :

આ અહીં બેઠો છે. છતાં કમળું કહેશે નહિ. કહેશે

તો. ઇમો ખૂબ મુશ્કેલી થઈ જશે. છતાં વાત નવાની છે.

‘આ’ જેમ નજીકના પ્રત્યક્ષ પ્રાણી પદાર્થ વગેરેને માટે વપરાય છે, તેમ સ્વતંત્ર રીતે ‘એ’ દૂરના દેખાતા વા ન દેખાતા પ્રાણી પદાર્થ વગેરે માટે પ્રયોજ્ય છે; જેમ કે :

હ ત્યાં બેઠો છે

‘તે’ નીલ પુરુષના સર્વનામ તરીકે પ્રથમના વાક્યમાં વપરાય છે; જેમ કે :

હું તો તેમને જ આ વાત કરીશ. એઓ એ વર્ણમાં લેશે કે નહિ. એ હું કહી શક્યો નથી

હું જે કાંઈ તેમને કહીશ તે એમને મળે નહિ. ઉત્તરે

‘દ્વિગુણિતમાં બધા જ પ્રસંગે ‘તે’ પ્રયોજ્ય છે; જેમ કે :

મેં તેમની પાસેથી ઘણા પ્રસંગો સાંભળ્યા તે તે

પ્રસંગે. આજે પણ મારી આંખ સામે બહુ થઈ જાય છે.

વાક્યમાં સાપેક્ષતાનો અર્થ હોય ત્યારે, ‘જે’ વપરાયું

હોય કે ન વપરાયું તેથી, ‘તે’ જ આવે; જેમ કે :

હું જે કાંઈ તેમને કહીશ તે એમને મળે નહિ. ઉત્તરે. હું કહું તે એણે કહ્યું જ નહિ.

મૂલના-એક વાર મુખ્ય સર્વનામ તરીકે ‘તે’ આવી બધું પછી એને માટે વધુ કહેવાતાં ‘એ’ જ વપરાય એ ઉપરનાં ઉદાહરણોથી રૂપદ્ યઈ જશે. તેમ એક વાર કાંઈ પણ નામ વપરાઈ નયા પછી, એને માટે કહેતાં પણ ‘એ’ જ વપરાય.

‘એ’નો વિશેષ ઉપયોગ-કોઈ એક સમયે આખા વાક્યની સમાન વિભક્તિએ સર્વનામ વપરાય છે તે ‘એ’ જ છે; જેમ કે :

મુંબઈ જે મોટું શહેર છે

વાણિજ્ય મનુ નામ મરી ન પડે જ ખરું કે ?

આમાં પ્રસંગમાં કહી ‘તે’ ન વપરાય.

નજીક માટે ‘આ’ અને દૂર માટે ‘એ’ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે પણ વપરાય છે; જેમ કે :

આ રહ્યો હું. (Here I am.)

જ રહ્યો તે. (There he is.)

આ સર્વસામાન્ય રૂઢિ પ્રમાણે આનું, એનું, તેનું અને તે તેના ઉપરથી થતા બીજા વિશેષણો અવ્યયો વગેરેના પ્રયોગ થાય છે.

‘તેમજ’ આ ઉપયાન્યથીના સ્વતંત્ર પ્રયોગ સમજ એને એ જ રીતે પ્રયોજ્યું; એ જ રીતે વાક્યાર્થે ‘તેમ.’

આ સર્વનામોના પ્રયોગમાં કેળવણીના લોકોમાં ખૂબ ક્ષતિમતા છે. ‘એ’ને અશિષ્ટ સમજી હાંસી-હાંસીને ‘તે’નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. મધ્યમ તેમ જ નીચલા ઘરની પ્રજામાં આ સર્વનામો વધુ સ્વાભાવિક રીતે પ્રયોજ્ય છે, એ તત્ત્વ નિયમો નક્કી કરનારા વિદ્વાનોનું હું ધ્યાન ખેંચું છું.

શ્રી. મરાઠવાળા તેમ જ શ્રી. મગનભાઈએ લાવી આપેલા નિયમે સ્વાભાવિકતા તરફ લઈ જવારા છે, એમ એ જ કારણે મને લાગ્યું છે.

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

તા. ક. સરકૃત બાપામાં ક્ષમ્ અને ક્ષમ્ સર્વનામનો વાક્યમાં એક વાર ઉપયોગ થયા પછી, તેમ કોઈ નામનો

ઉપયોગ થઈ ગયા પછી ક્ષમ્-ક્ષમ્ વાપરવાનો પ્રસંગ આવતાં જ ક્ષમ્ રૂપ (ક્ષમ્, ક્ષમો, ક્ષમા, ક્ષમે, ક્ષમાન્, ક્ષમાન્, ક્ષમાન્, ક્ષમાન્, ક્ષમાન્, ક્ષમાન્) વપરાય છે. અસંખ્ય એ જ રીતે આજે 'એ'નો પ્રયોગ મુજરાતીમાં જોવામાં આવે છે. એ જ કારણે એવાં સ્થળોમાં 'તે'નો પ્રયોગ તરત ખટકે છે.

શરદ ઋતુનું આકાશ

શરદ ઋતુ સામાન્ય રીતે શ્રાવણ પૂર્ણિમાથી શરદ પૂર્ણિમા સુધીની હોય છે. આ ઋતુના આકાશનું મોટું આકર્ષણ તેની આકાશગંગા છે. શરદ ઋતુમાં સતના નવ દસ વાગે આકાશ તરફ નજર કરો, તો જરાબર માથા ઉપર થઈ, ઈશાનથી નૈઋત્ય તરફ જતો એક સફેદ પટો દેખાશે. એ જ આકાશગંગા છે. એનું બીજું નામ મંગલિકી છે.

આગાધાના હોશ તેને 'ગ્વર્ગ' નરકના ચેરડા' કહે છે. જરાબર માથા ઉપર નજર કરો તો આકાશ ગંગામાં જે કાંઈ જાણુ જાણુ. અહીં ગંગા જે ધાસમાં વહે છે. ખૂબ ધાસ છે નૈઋત્ય મુઠી પહોંચી પછી મળી જાય છે. એક અંગ્રેજી કવિએ, મેઘધનુષ્ય પૃથ્વીથી ગ્વર્ગ સુધીનો રસ્તો બતાવે છે એમ કહ્યું છે. ગાપળી જનતાને આકાશગંગામાં સ્વર્ગ અને નરકના રસ્તા દેખાયા છે, એમાં મ્હં ભાવના પ્રતિબિંબિત થઈ દરો ?

જરાબર નૈઋત્ય દિશામાં ગંગાજ્વાળા કરતો વીંછી (શુક્ર) પડ્યો છે. મહાપ્રતાપી ચોક્કી જરા આરામ લેવા આટો પડ્યો હોય એમ, એ ક્ષિતિજ ઉપર લાંબા પથરાઈને પડેલા જણાશે. આ રાશિને, કામ-વીંછીને પોતામાં સમાવી લેનાર, રણસાથા પર ચડેલા જીવન પિતામહ, અને આકાશગંગાને માથાને પાળી પાવા, પાતાળ દેવી, અશ્વિને કલ્પત્ર કોલી સેલ-ગંગા (ઇવન-ગંગા) સમઘડે તોય શું ખોટું છે ?

શુક્રિકા રાત્રી પાસે જ, આકાશગંગામાં અધુરું જણેલું, નવ દસ એકસરખા તેજસ્વી તારાઓનું એક જોડું જોવામાં આવે છે. આ તારાઓના નામ મંગલિકી અને મીનાર્ક છે. આ તારાઓના નામ મંગલિકી અને મીનાર્ક છે. આ તારાઓના નામ મંગલિકી અને મીનાર્ક છે.

જોડું જોવામાં આવે છે. આ તારાઓના નામ મંગલિકી અને મીનાર્ક છે. આ તારાઓના નામ મંગલિકી અને મીનાર્ક છે. આ તારાઓના નામ મંગલિકી અને મીનાર્ક છે.

મીનાર્ક દેખાશે. એમાં ચાર ચાર તારાઓનાં જે જોવામાં આવેલા જે તારાઓની પરમે યોગવાયકાં દેખાશે; બધે કોઈ ઉપર લાદેલા ગુણા. આ મંડળનું નામ ધનુ રાશિ છે. ધનુ રાશિના શુક્રિક તરફ આવેલા ચાર તારા-વાળા જોવામાં આવે છે. આ તારાઓના નામ મંગલિકી અને મીનાર્ક છે. આ તારાઓના નામ મંગલિકી અને મીનાર્ક છે.

ધનુ રાશિ શુક્રિક જંબી વાળી નથી, પણ બીજી રીતે જોવામાં આવે છે. ધનુ રાશિ આગળ આકાશગંગા જંબી ચમકતી અને મુંદર દેખાય છે એની બીજી નથી. થઈ ગયાં જોવામાં આવે છે. ધનુ રાશિમાં જ થાય છે. આને લીધે ધનુ એની જોવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં 'ધના-રક મનારક' (ધનાર્ક

મીનાર્ક)ના લગ્નો લેવાનાં નથી. 'ધનુ'ને આપણે બલથી 'ધન' કહીએ છીએ. ધન (ધનુ) રાશિમાં રાજ્ય પ્રવેશ કરે, ત્યારે ધનાર્ક અને મીનાર્ક રાશિમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે મીનાર્ક થાય છે.

દુવે જરા માથા ઉપર નજર કરો. એકબીજાની ઠીક ઠીક અંતરે આવેલા, જૂલ તેજસ્વી ત્રણ તારા તરત તમારું ધ્યાન ખેંચશે. આમાંના જે તારા આકાશગંગામાં છે અને ત્રીજો જણાવે. જણાવના તારાનું નામ મંગલિકી છે. નામાંમાં આવેલા જે તારા પૈકી ઈશાન તરફનો તારો હંમણુ છે અને બીજો જણાય છે. ત્રણે તારામાં અભિજિત સૌથી વધુ તેજસ્વી છે. એનો નીચ સ્થેત રંગ આંખને અને મનને ગમી જાય છે. પણ એ ત્રણે તારાથી બનેલા મોટા આકાશી ત્રિમાસનું દૈન્ય તે એથીયે વધુ મુદ્દર — અવપ્રમ — છે.

ઉપરના સુધાર

એક સૂચક ભયચિહ્ન

તા. ૨૨-૧૨-૪૧ ના 'હિંદુ' પત્રની નીચેની દાખલી, ત્યારની મારી પાસે સંધરી રાખેલી, આજેય વાયક આગળ મૂકવી જોઈએ, એવી મહત્વની છે. તેના લેખક શ્રી. કુપુસ્વામીની યોગળ તેમાં જ પ્રારંભ છે. કૃષ્ણરાંત જણાવું કે, તે વર્ષા શિક્ષણ યોજનાના પ્રેમી છે અને તે યોજના શરૂ થઈ ત્યારે જે તાલીમવર્ગ, ચર્ચાપરિષદો ઇત્યાદિમાં યથેલાં, તેમાં ભાગ લેનાર એક હતા. તેમણે જ્યારે જોયું કે, તે યોજનાની એક મોટી ને (મારે મન) બારે કાંતિકારી બાબતમાં બહુબલા પછુ બહુ ખાચ છે કે લોકને બહુમાં નાંખવા માગે છે, ત્યારે તેનાથી અકળાઈને તે બાબત તેમણે માંધીછને લખી અને તેમનો સ્પષ્ટ મત આપ્યો તે 'હિંદુ'માં પ્રસિદ્ધ થયો. તે વાંચી એ' તે સંધરી લીધો અને પહેલી તક મળતાં તે જ અરસામાં તે માંધીછને બતાવી, તે દેવાલ બેરોબર છે કે કેમ તે પૂછ્યું. તેમણે મને કહ્યું કે, આ દાખલીનો દેવાલ બેરોબર છે. ને મારે તેમાં કાંઈ સુધારવાનું નથી.

તે દાખલી નીચે પ્રમાણે છે:—

“શ્રી એન. કુપુસ્વામી આજંબર, એચ. એ., એચ. ડી. નિવૃત્ત ધર્મેશ આચાર્યક, દેવિંગ કોલેજ, ત્રિવેન્દ્રમ, — એ લખે છે:—

‘શ્રીમત્ (કામધીર) માં બગેલી કેળવણી પત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થયે છે, વર્ષા યોજનાની શાળાઓના પાંચમા વિદ્યાર્થીની વિદ્યાર્થીઓ માંધ્યમિક શિક્ષણમાં — એટલે કે અગ્રેય સળગ્યોમાં — ભય, એ માંધ્યમિક અને હિંદુસ્તાની તાલીમી સંધે લક્ષમણ કરેલી પાયાની કેળવણીની યોજના સાથે સુસંગત છે ખરા’ આ બાબતની ધાંકા ડૂબ કરવાને બદલે એ માંધ્યમિકી પ્રચારક મેળવી અને તેમને જણાવ્યું:— યુ. પી. અને કામધીરની શિક્ષણ સમિતિઓ તથા અધ્યગ્ય સરકારનું શિક્ષણ સલાહકરે મંડળ, એ બંધાં આ પ્રકારની પાંચમે વર્ષા ક્રિયામણીની લક્ષમણ કરે છે; આ સમિતિઓ તથા મંડળ વગેરે બંધાંમાં અન્યક આગળપડતા કૌશલ્યો તથા તાલીમી સમના દેવલાક સમયેયે પણ મેળવર નથી કર્ય કરેલું છે. આથી કરીને, ઘણા લોકો એમ માનવા લાગ્યા છે કે, માંધ્યમિકને બતાવેલી પાયાની કેળવણી એક નાનડું ‘હિંદુસ્તાન’ હિંદુસ્તાન છે ને તે ગામડાના ગરીબો માટે છે; અને એમાં એવી મહત્વની છે કે, આમ-

જનના નોકરી આદિ જે જીવણા ધંધા છે તેમાં ઉપલા વર્ગોની સારી હાથી ન કરે આ ખ્યાલને જે વધેનો જવાબદારી આવે, તે વર્ષા શિક્ષણ યોજનાને મુખમાં જ તે હાંમે, તે જ વખતમાં તેમને બજાર પડી કે, ‘મેશાલસ કોલેજ’ કમિટી એ જણ આ ક્રિયામણી મંજૂર નાથી છે. આથી તે વાત વધારે કમળી.

(પત્રિકાના) મંત્રોએ આ વિષયનું સમર્થન કરવા એવી રીતે પ્રયત્ન કર્યો કે, કોઈ મની લોક તેમનાં હોદ્દાને ‘બીજી બનાવ’ શિક્ષણ આપવા માગે, તે તેમને દોષી તે ન જ શકાય.

એ’ તેના જવાબમાં કહ્યું કે, પ્રશ્ન એ નથી કે તે લોકને આજેય દોષી કહીએ, કે ન દોષી કહીએ. આપણે તેને ન દોષી કહીએ તોપણ તે ઉપરથી એમ નથી સિદ્ધ થતું કે, આપણે તેમાં સંમત થવું જોઈએ.

માંધ્યમિકે જવાબ આપ્યો: “મનિક કે આલુસમજુ લોકો ગમે તેમ કરે, કૌશલ્યોએ ગમે તે કહે કે ગમે તે કરે; ખરી પાસે, સમભવ સિવાય બીજી કોઈ સત્તા નથી. માત્ર મનમાં મને પ્રવૃત્ત કરેલ નથી કે, જ વર્ષાની પાયાની કેળવણી પૂરી કર્યા પહેલાં, તેના પાંચમા વિદ્યાર્થી અગ્રેય શાળામાં વિદ્યાર્થી કંઈના, એ વસ્તુ એ’ સૂચકી પાયાની કેળવણી પદ્ધતિને અતંત્રતા છે.”

એ’ વિનંતી કરી કે, આ માંધ્યમિકો વિચાર બને તેટલા વધારે પ્રવિદ્ધ કરવામાં આવે. માંધ્યમિકે મને તરત તેવી જવાબ આપી.”

શ્રી. કુપુસ્વામીએ આપેલા મુદ્દા કંઈમાં છતાં એવી સુવેદ રીતે મૂક્યો છે કે, વધુ કમું-કહેવાની જરૂર નથી. અંગ્રેજીને પાયાની કેળવણીનાં સાતત્યનાં વર્ષમાં સ્થાન ન દોષ એ કોઈ રીતનો અવરોધક વ્યવસ્થાદાર નથી. એમાં કપલા બગેલિ કોઈ પડી ગયેલી નરી સ્વાર્થી નજર જ દોષ એમ લાગે છે. બાકી સરકારી સમિતિએ કહ્યું છે કે, પાયાની શાળામાં અંગ્રેજી ન દોષ. તેમાં સુધારો (કે કુધારો ?) કરવો પડે છે, એ આવતા સ્વરૂપને મારે સૂચક ભયચિહ્ન છે. સમાજે એનો વેળાસર વિચાર કરી રાખવો જોઈએ. મં.

* અમને એ જ દશા સારજીત યોજના પછી કાચમ રહે છે. તેમાં પણ વર્ષા વર્ષા બાદ અગ્રેય શાળાઓમાં નડી રહેવા, ને અગ્રેય ત્યાં ન જ દોષ એવું નથી.

વિનંતી

સરકારશ્રી વહલભભાઈ પટેલના જીવનચરિત્ર માટેની ‘માગમી એકમ કરવાનું’ નકી કરવામાં આવેલું હોવાથી સરકારશ્રીના બાળરનેલીઓ, સહકાર્યોઓ, મિત્રો, સહકાર્યકરો તથા તેમના નિકટના પરિચયમાં આવેલા સૌને તેમના જીવનપ્રસંગો તથા તેમના જીવન સંજોધી અન્ય માહિતી નીચેને સરનામે અમને મોકલી આપવા આમ્રદર્શક વિનંતી છે. આ કૃપાર્તાને મનની પાસે તેમના જીવન કૃષ્ણ પ્રકાશ પાડતા તેમના પત્રો તથા જીવનચરિત્રને કૃપયાથી બીજી જે કાંઈ સામગ્રી હોય, તે

પણ અમને મોકલી આપવા વિનંતી છે. તેમના પત્રોની નકલ કરી લઈને તે જમના હરી તેમને પાછા મોકલી આપીશું. અમને આશા છે કે, લાગતાવળગતા સૌ આ મહત્વના કાર્યમાં અમને સહકાર આપશે.

તા. ૨૨-૮-૪૫

નવજીવન દાર્શનિક

મે. બે. ૧૦૫

અમદાવાદ

લિ. તેવક

જીવજીત દેસાઈ

માસિક વિવેચન

નવમી ઓગસ્ટ

આપણી રવાત્ર્ય-ક્રમમાં નવમી ઓગસ્ટ અમર રથાન ભોગને છે, એમાં તો હવે આપણા વિરોધીઓય પાંચા લઈ લઈ રાકે. એમાં શું એવું છે? તે વિચારતાં તરત ઓગસ્ટ પહેલી પણ યાદ આવે છે; તે દિવસ લોકમાન્યના તપોભૂતો દિન છે. અને લોકમાન્ય આ નવમી-ઓગસ્ટ ભાવનાના આદિપિતા સમાન છે. હિંદની રવાત્ર્ય-ક્રમે, ૧૮૫૭ની નિષ્ફળતા બાદ, કચ્છમાં એક પેટી તેમાંથી પાછા નીકળી આવવામાં કાઢી. ૧૮૮૫માં પાછા પ્રભાકીય આત્મા અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું સરોર ધારીને અવતર્યો, ઇતિહાસકારો બતાવે છે કે, એ નમનું હાથલાકામ દરવામાં અંગ્રેજ અમલદારો અને વાઈસરોયને હાથ હતો; હિંદી પ્રભ કપર એ રાજ્ય કહ્યું હોય, તે તેના મનમાં શું થાય છે તે નાજુનું જોઈએ; કેમ કે, રાજ્યપદ્ધતિ ગમે તેવી ('કરી') 'શાહી' હોય, છતાં પ્રભભતને તે કવેળી ન ન રાકે; તેને પામવાનો અને તેની રખ જોઈ તેની જોડે વ્યવહાર કરવાનો પ્રકાર બન્ને દરેક પ્રભ ને તેની 'શાહી' પોતપોતાના યોજે. આ સનાતન રાજ્યસૂત્રમાંથી કોમેલનો દાખ મળે. ૧૮૫૭માં જો કોઈ હાડ્યું તો તે હિંદી રજામાં જ્યાં હતાં, હિંદી મળા નહિ. તેને કળને લેવાના કાર્યનો પ્રારંભ અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓએ રજવાડાને પૂરાં માત કયાં પછી ન કયાં છે. એમાં તેઓ ન ફાળ્યા, એ લીલા જેવું બતાવનાર દિન એટલે નવમી ઓગસ્ટ.

પ્રભજીવનનું સૂત્ર છે કે, જે પ્રભ પારો પોતાની જીવનક્રિયા નથી તે નાજદ ધાય છે. હિન્દી કેમિસના સંરેષાપકો પારો આ દરિ અમુક રૂપે રાજી હની; તે હતી તેથી તે એ સંરેષા એક સતત વિદ્યાસી વરતુ બની રાજી છે. સરમાં આ દરિ એવી સમભઈ હતી કે, હિંદ અને બ્રિટનનો જે રાજ્ય-પ્રભ વડીને સંજોગ થયો છે તે એક ઈશ્વરી સંકેત છે; એટલે કે, તેમાં શુભ ન રહેલું છે. આ ભાવના આને ગમે તેવી હારસાપદ અને બાલિય લાગે, છતાં તે ત્યારના મનમાં માટે સમભય એવી અને કોઈક તેના ઇતિહાસમાંથી નીપજેલી હતી, એમાં સંક નથી. એ બતાવવાનું અહીં રથાન નથી; પ્રસ્તુત વાદ ન આગળ ચલાવીએ.

કપરની ભાવના અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓનેય ગમતી કેમ ન ગમે? રજવાડી હિંદને ડાહ્ય કરવા વેલેરલી વેલેરેએ જે લરકરી સહાયકારી નીતિ આરંભી હતી, તેમાં સ્કેલ તત્વની ન અનુક્રમ આગતિ આ હતી. તેને ન જો હિંદી પ્રભએ અપનાવી હોત તો તેમાંથી હાર સિવાય બીજું પરિણામ ન આવત. પરંતુ હિંદી પ્રભને આત્મા સમ્યક્ હતો; હિંદના રાજ્યો જે પ્રભમાં ભાગવિલાસ અને

બેજવાબદારીનો સરો નહોતો; તે તો અંગ્રેજ રાજ્યનાં જૂરાં ધરિણીઓ અને દુઃખોની બહીમાં એક સરખી તવાતી હતી. તેથી કપરની સમજની અસત્યતા તરત કપર વરી આવી. તેનું દર્શન કરી, પ્રાચીન હિંદી, પ્રભને જાણે એવી અને તેના પૂર્વ ઇતિહાસને આગળ આંધી આપે એવી, નવી ભાવના દેરા આગળ મૂકવાનું કામ લોકમાન્યે કહ્યું છે. 'હિંદ છોડી આલ્યા નમો'ના આદિ ઋષિ તે છે. ૧૯૪૨ની નવમીએ ત્યારે આ મંત્ર ગાંધીજીએ દેશને આપ્યો, ત્યારે તેમની વાટે, ખરું જોતાં, લોકમાન્યનો અને અખિલ હિંદનો સાચો આત્મા બોલી રહ્યો હતો. આને કેટલાય પોથી-પડિતો લોકમાન્ય અને ગાંધી કપર રાજસાચો કરે છે; પરંતુ ખરેખર જે લોકમાન્ય આને જીવંત હોય તો તે ગાંધીજીના રાજકારણમાં અને દેરો નવમી ઓગસ્ટે જે નવ-પ્રત્યાન કહ્યું છે, તેમાં એવઝોત રહેલા છે. જે લોકમાન્ય જોઈ શકતા હશે, તે તેમને આત્મા દેશની આ નવા તબક્કે પહોંચેલી રવાત્ર્ય-ક્રમે જોઈને, ખરેખર તૃપ્ત થતા હશે.

૧૯૪૨થી ૧૯૪૫ એ ત્રણ વર્ષો કેવાં ગયાં ખરું પૂછો તો, ૧૯૩૫થી ૧૯૪૫નો આખો યુદ્ધગાળો ન ગણવો જોઈએ. આ વર્ષોમાં મિત્રરાજ્યોએ લોકશાહી માટે યુદ્ધ માંડ્યું એમ કહેવાય છે, જોકે હવે તે તે કોણ સંભળાવા લાગ્યું છે. આપણા દેરો તો ખરેખર લોકશાહી માટે યુદ્ધ માંડ્યું. અને આ રાજ્ય 'લોકયુદ્ધ' હજી ખડું છે. અહિંસક યુદ્ધોને સીક ફાયર — તલવાર મ્યાન કરવાની હોતી નથી; તે તો સાંતિમાં શુ કે અસાંતિ લાગતી હોય તો તેમાં શું, પોતાની એકધારી લડાઈ ચલાવે રાખે છે. હિંદલર અને હિંદોહીટાની પારો પૂરી સરણગતી માગી શકાય, અને ગાંધી પાસે નહિ, તે આથી ન. એવાને કાને હારવાનું નથી. સત્યાગ્રહ તો કદી હારે ન નહિ, તે આથી ન સારત ગાત એટલી કે, તે અહિંસક સત્યાગ્રહ હોવા જોઈએ. ગયાં ત્રણ વર્ષોમાં આ દરિએ જેવી અને જેટલી ભૂલ કરી, તેવી ને તેટલી નમજાઈ, કાયરતા, અને નિષ્ફળતા વધા હારણજુદિ આપણે જરૂર અનુભવી. આને એ આજની જેમ બીડી નવા લાગી છે, કારણ પ્રભાકીય યુદ્ધના અહિંસક આત્માને પાછા આપણે પિછાનના લાગ્યા છીએ. અને તેથી આને પાછા આપણે રવરય બન્યા છીએ અને કહીએ છીએ કે, નવમી ઓગસ્ટ ભાવના હિંદી હૃદયની ભાવના છે — હિંદી હૃદયમાં તેને ઈશ્વરે જોડેલી છે. ભળે અભળે પણ હિંદી પ્રભ તેનું ન અનુસરીલન કરશે. તેથી ન આજ કોઈ પણ પક્ષ કે વિચારક બ્યંડિ એમ કહેનારાં નથી રહ્યાં કે, હિંદમાંથી અંગ્રેજ રાજ ન ભય. હિંદ-બ્રિટનની આંતર

૩૫ બનેલી એવી આ બે વ્યક્તિઓની વાદે અર્થાચીન હિંદે પોતાના પ્રાચીન સનાતન પ્રચલિતત્વને બાંધ્યું છે.

ગાંધીજી અને હિંદીપ્રચાર સમિતિ

છવે ગાંધીજીએ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની પ્રચાર સમિતિમાંથી રાજનામું આપ્યું છે. ખુરૂ જેતાં સૂક્ષ્મ રૂપે તેા તેમને ન્યારે અલગ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા સ્થાપવી પડી ત્યારથી જ તે આપણે હવે એમ સમજ્યું જોઈએ. પરંતુ તે વખતે એની આશા હતી કે, હિંદી-નાગરી-પ્રચારના આમલવાળી વર્ધા સમિતિ હિંદુસ્તાની પ્રચારની વ્યાપક રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ માન્ય રાખી, પોતે તેને સહાયકારી બનીને વર્તશે. પરંતુ એ આશા વ્યર્થ જઈ શકે છે. એટલે, તેમણે સૂક્ષ્મ રૂપે પણ રાજનામું આપ્યું, ને તે સાડું જ થયું.

કાર્યની દૃષ્ટિએ પણ એની જરૂર હતી. ગુજરાતમાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર કાર્ય ૧૯૪૩ માં શરૂ થયું, ત્યારે ગાંધીજી તથા 'ગુજરાત રાજભાષા પ્રચાર'ના પ્રમુખ શ્રી. કાકાસાહેબ જેલમાં હતા અને હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા કામ કરી શકી નહોતી. તેથી એના બુદ્ધિજીવે કારણ કે, આ કાર્ય તેમને સંમત નથી. ૧૯૪૪ માં ગાંધીજી બહાર આવ્યા, 'હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા કામ કરતી થઈ. એટલે આ બુદ્ધિજીવે આ કામ લાડ્યું; ગુજરાતનું તું કામ સાચી રાષ્ટ્રીય નીતિ પ્રમાણે છે એમ ભહેર થયું.

હતાં બુદ્ધિજીવે બીજું ૩૫ લીધું અને તે એ કે, ગાંધીજી વર્ધાસમિતિના એક સભ્ય છે, એટલે તેનું પ્રચારકામ પણ એમને મંજૂર છે! હમણાં શેડા જ વખત ઉપર આવી બુદ્ધિજીવી લહેરાત ગુજરાતના એક છાપામાં આવેલી તે એક મિત્રે બતાવી હતી. 'હવે એ પણ નહિ માલી શકે, એ સાડું જ થયું. શેડા સામે રૂપરૂપ રન્દ્યાત થવી જોઈએ કે, રાજભાષાના પ્રચારકામમાં આપણે શું કરવું જોઈએ. શેડાને તે સમજાવવું પણ પડશે; ભૂત કંટલાય ખાલોને દૂર કરવાના પણ તેમાં આવશે. એવું જ નામ સજીવી કુતર્થકંતા છે. આમણાં દરેક સ્પર્ધાકર્તાનું મહત્ત્વ જ આ બતાવે છે. તેથી તેા અંજો જ ગુલામીમાંથી મુક્ત કરનારી અક્સરી માત્રા તે ગણાય છે; અને ન્યારે ન્યારે રાષ્ટ્ર જયવાય છે ત્યારે ત્યારે તે અખલ કાર્યને આપણે બૂલ્યા એ જ તેનું કારણ છે, એમ જણાવતાં ગાંધીજી યાકતા નથી. હિંદને એક રાષ્ટ્ર ધડવાના મનોરથીએ માટે હિંદુસ્તાની પ્રચાર એક પ્રમુખ સાધન છે. હવે રાજભાષાનો વિચાર અને કોમભાષાનો વિચાર અલગ છે, એ રૂપરૂપ થવું જોઈએ. જો હિંદીને હિંદુઓની અને હજીને મુસલમાનોની કોમભાષા ગણીને વર્તવાનું હોય, તેા કોમભાષા રાજભાષા નથી. વળી સ્વભાષા અને રાજભાષાની વચ્ચે ત્રીજી એવી

* હવે કાકાસાહેબ પણ બહાર આવી ગયા છે ને તેમણે જ ગુજરાતના હિંદુસ્તાની કાર્યને પ્રમાણું છે.

કેઈ ધર્મસંપ્રદાયિક કે કેઈ ભતતની બીજી વ્યાકતી જરૂર નથી. ગાંધીજીના રાજનામાથી રાજભાષાપ્રચાર માટે હવે હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા જ એક અખલ ભારતીય સંસ્થા છે, એ રૂપરૂપ થાય છે; અને એ સારી વાત છે. 'કેડિયા'ને આવકાર

શ્રી. નાનાભાઈ બહાન તંત્રીપદે, આમદક્ષિણામૂર્તિ પ્રદર્શન મંદિર તરફથી, 'કેડિયું' શાસિક ઓગસ્ટની પહેલી તારીખે બહાર પડ્યું છે, એને અમે હૃદયપૂર્વક આવકાર આપીએ છીએ. શરૂમાં શ્રી. રવાની આનંદે ગુરુદેવ ધર્મોરના 'કેડિયા'ની ભાવના બતાવતા, એક મલેકાને અનુવાદ મોકલેલા તે શંકાઓ છે. આ રહ્યો તે મલેકા:—

"આથમતો રવિ પછે, 'માડું

કાર્ય' હવે આ કરશે કેણું?

સુભી સુદિ સૌ રહી રત્નમ્ભ ત્યાં

ચિત્ર સંગાન બનીને મીન.

હવે કેડિયું બુલે, સળવળ્યું,

કહે વિનયથી જોડી હાય—

'સુખે સિધાવો, કાર્ય' બલવીશ

યથાશક્તિ હું, કે દિનનાય!'"

ખુરૂ-હિંદ એટલે ગામડાં; ત્યાં જ્ઞાનમૂર્તિ આજે તેા આથમ્યો જ કહેવાય; અને શહેરોમાં જ્યાં જગ્યા મનાય છે ત્યાં તે તેના માત્ર આભાસ જ છે. તેવે પ્રસંગે કેળવણીનું જ અધ્ય કામ લઈને શ્રી. નાનાભાઈ 'કેડિયું' શરૂ કરે છે, એમાં કેટલું ઓચિત્ય છે તે બતાવવાની જરૂર નથી. રાજની શિક્ષણપ્રયા વિરે જાણતાં, પૈલે દિવસે, અમદાવાદમાં, વડોદરા ખી. ડી. કોલેજના શ્રી. મેનને અફસોસ હોય કે, અર્ધ ૧૫૦ વર્ષો, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપ્રયા ને પદ્ધતિ નિર્માણ કરવાની દૃષ્ટિએ, પરાગતિનાં નકામા જેવાં ગયાં છે; હવે આપણે શિક્ષકોએ વેળાસર કાર્ય લાગીને આપણી પ્રજાના માનસને ફાવે એવી પદ્ધતિ, પ્રયોગ કરીને, મેળવી લેવી જોઈએ; નહિ તે 'ગોન્ડસોરી'; 'ગોન્ડ' અને 'ગોન્ડલ' જો બંધીને કદાચિત્— ફાવે ન ફાવે તોય—આપણા લોકને ગણે વળગાડવામાં આવશે; આપણે તે લઘા પરથી આપણને ગોઠે તેવું ૩૫ રાધા યેવું જોઈએ. આવી પદ્ધતિઓની શોધ કરવાના કાળમાં, શ્રી. નાનાભાઈના તંત્રીપદે ચાલુ થયેલ 'કેડિયું' પોતાનો પ્રમીત ફાળો આપશે, એમાં શંકા નથી. એ દૃષ્ટિએ જેતાં તેમણે પોતાના અનુભવો લખનારું શરૂ કર્યું છે, તે 'કેડિયા'ની એક જોખળી સેવા ધ્યાન પર આવ્યા વગર નથી રહેતી. અમે આ નવા સહયોગી પૂરી સફળતા ધરતીએ છીએ.

અણુ-ઓગસ્ટ

જેરી જેસને અમારુથી રાજ ગણનારા ગોરાઓ પીળ ભપાન પર પરમાણુ બોમ્બની સાક્ષાત્ આગ વરસાવત

પાછા પડ્યા નથી । તેમાં વર્ણમેદ તો કારણ નથી ને ? પણ એ જવા દઈએ. વરસોથી વિજ્ઞાનીઓ અણુના વીજ-કણોને છૂટા પાડી રાકાય, તો આપાર શક્તિ નિપજાવી રાકાય એમ કહેતા હતા. છેવટે તેમાંના કેટલાકે, જૂની રીતે, છેલ્લાં છ વર્ષમાં, અખતે રૂપિયાને ખર્ચે, આ કામ કહ્યું છે, એમ છાપામાંથી જાણવા મળે છે. અને તેનું પ્રયોજન યુદ્ધનો સર્વજનકી સંહાર સાધવા એ છે । આ ગાંડું ખર્ચે પણ તેથી જ થઈ શક્યું ને । વિજ્ઞાનને તટસ્થ માનનારાઓ આથી સાવધાન થવું

છાપામાં આ ભરમાસુર બોમ્બનાં, કેલમેા ભરી ભરીને, વર્ણનો આવે છે. વિજ્ઞાનીઓ તેની ખૂબીઓના ગોળા બખડાવે છે; સામાન્ય લોકો આખા બનીને આશ્ચર્યવત્ તે વાંચે છે ને વાંતો કરે છે. લોકોમાં કોડું વૈજ્ઞાનિક કુટુંબ જગવી, આ માનવતાવાદી રાજ સામે સહજભાવે મનુષ્ય હૃદયમાં જન્મે એવી ને અંદેરાડી, તેને દાખવા તો પ્રચારખાવાં નથી ભાગતાં ને ? આ રાજની સેતાનિયતથી સોએ માસનું જોઈએ. તેથી જ આ લાંબાં વર્ષોનોમાં કેટલીક ફંકડી ખખડી ખરેખર શાતાદાથી લાગે છે:— સર સી. વી. રામન ને કેટલાક આ અણુશક્તિને રચનાનાં કામોમાં વાપરવાની વાત કરે છે. પણ એ તો યાવ ત્યારે યાવ. ત્યાં તો આ ભરમાસુર જગત ઉપર છૂટાદોર થઈ ગયો તેનું શું ? વિજ્ઞાનના કેટલાક પાદરીઓએ પણ પ્રધાન અંદેશીને તથા પ્રેસિડેન્ટ ટુરોને તાર કચો છે, (અણુ-બોમ્બની) અજોડ ત્રાસનીતિથી મિત્રરાજ્યોથી આખરને ડાહ લાગ્યો છે. ક્યા કરી આ બોમ્બનો વાપર બંધ કરાવો. ! દેશથી પોષ તરફથી પણ આવી જ લાવના પ્રગટી લાગે છે: “આ બોમ્બના ભોગ બનતા સૌ કોઈને માટે કેયલિક ધર્મને એકસમાન દયાલાવ છે; તે એમાં કોઈ ભેદભાવ કરી શકતો નથી, . . . યમના આ અજ્ઞાને અત્યાર સુધીમાં ને ઉપયોગ થયો છે તેના કરતાં, તેની શોધથી માનવજાતના ભવિષ્ય પર ને ધોર અંધારું વતે” છે, તેનાથી વેદીકન પર જાંડી અસર થઈ છે.”

માનવતાપ્રેમી ને સાંતિપ્રેમી સૌ કોઈને આ શોધથી એવો જ ધરેરાટ વણ્ટે છે. ઈશ્વરની દયા છે કે, જાપાન વેળાસર સમજ ગઈને હથિયાર હેમાં કરી, આ સંહાર-લીલાને સમૈયવી. પણ જ્યાં સુધી જગતનાં મુખ્ય રાષ્ટ્રોમાં સામાજિકવાદી શોધણ-પ્રેમ છે ને ગેરાઓનો યુગલાવ છે, અને તેઓ આવાં અજોની શોધના હજનેદાર છે, ત્યાં સુધી ખરી નિરાંત તો માનવજાતને ન જ મળી શકે. સરહદ પ્રાંત પર ‘નૈતિક અસર’ પાડવા બોળ વરસાવેલા તેમ

આવાં અજોની ‘નૈતિક અસર’ નહિ થોળ્ય એવી ખાતરી કોઈ આપે છે ખરું ?

શ્રી. સુભાષ બાણુ

જાપાન રેડિયો જગતને ખબર આપે છે કે, આપણી મહાસભાના એક વખતના રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોસ વિમાનના અકસ્માતથી યુવરી ગયા છે. આ ખબરથી આખા દેશમાં સૌ કોઈને દુઃખ થયું છે. યાવ જ. આઈ. સી. એસ.નાં માન, આરામ અને આપણું રાજનીપણના ભોગ છોડી, દેશની સેવામાં તન મન ને ધનથી તે લામ્યા હતા; ભલે તેમનો રસ્તો પ્રભતથી નિરાણો થતો ગયો હતો. છેવટનાં કેટલાંક વર્ષોથી તો રાષ્ટ્રીય મહાસભાની નીતિરીતિથી જુદી રીતે તેઓ વિચાર કરતા થયા હતા. પણ એ બધું તેમના મરણથી અંત પામે છે, અને અમેરિકન ફિલ્મફ્રેન્ડ પ્રો. વિલિયમ નેમ્સે કહ્યું છે તેમ, “માણસમાં બીજ નબળાઈ એ ગમે તેવી હોય, તેના વાંધો નથી. પણ ને સેવાકેત્ર પાતે પસંદ કહ્યું, તેમાં એ જીવનું જોખમ ખેડવા પણ તે તૈયાર હોય તો તે બીના તેને હંમેશાને માટે પુનિત કરે છે.” શ્રી. સુભાષબાણુ આ પુનિતતા કમાઈને ગયા છે. ને યુવનું નેમ હોય—અને કિંદુઓ તો માને જ છે,—તો સુભાષબાણુ નવે અવતારે પાછા કિંદની સેવા કરવા આવશે, એમાં શંકા નથી. મરણ આગળ માનવ રાગદેવો યોગજી બધ,—જવા જોઈએ. ચાહ સરકારને પણ આ નિયમ લાય પડે છે. પ્રજા સંજ્ઞાને સાંતિ આપે. મ.

અરુપશ્યતા-નિવારણ માટે

અખલ હિંદ હરિજન સેવક સંઘની મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠક ગઈ તા. ૧૪-૧૫ મી ઓગસ્ટના દિવસોમાં વધારામાં ગઈ ગઈ. તેમાં પંબજ, બંગાળા, સિંધ, મધ્ય હિંદ, રત્નપૂતાના, કાઠિયાવાડ, યુનરાત, મુંબઈ, કણ્ઠક, મહારાષ્ટ્ર, આંધ્ર, મદ્રાસ, મલબાર અને ત્રાવણકોરના પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી હતી. સમિતિના સભ્યોને સેવાશ્રામમાં પ. ગાંધીજી જેટલા વાર્તાલાપનો લાભ થયે વખતે મળ્યા. અને તેમણે હરિજન કાર્યકર્તાઓ આગળ હરિજન પ્રશ્ન વિષે ધણી અગત્યની વાતો કરી. હરિજન સેવક સંઘની હરિજનો વચ્ચે થઈ રહેલી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિની ઉપયોજિતા ઉપર તો તેઓશ્રીએ ભાર દીધો જ. પણ અરુપશ્યતા-નિવારણનાં ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થે તમામ હરિજન કાર્યકર્તાઓએ પોતાનાં અંગત જીવનમાં, ઘરે પડી શકે તેવાં પગલાં લઈને બીજા સવર્ણુ ગણાતા વર્ગને તે તરફ દેશવા તેમણે સલાહ આપી. “સાચા હરિજન સેવકની આ પછી કસોટી શું હશે, ? એવા એક પ્રશ્નના જવાબમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, તે ને કુટુંબ અને બાળકોવાળો હોય તો પોતાનાં બાળકોનો લખસંબંધ

• અને ખરેખર આવી સંજ્ઞા શક્તિઓ આપણા સંસારને ને તેની પ્રગતિની જરૂર છે ? સાદી સહજપ્રાપ્ત શક્તિઓ જ સલામત નથી । પણ એય પ્રશ્ન જ તો દઈએ

હરિજન બાળકો એટલે પુષ્ટ વયે બાંધતાં તેને સક્રિય થયો ન એટલે પંડિતેશના અમાવની વ્યાખ્યા સમજવવાં પૂ. ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, માત્ર બધી કેમોના માણસો સાથે જગવા ભરે એટલાથી તે મટતી નથી. પણ હરિજનના હાથે રાંધેલું આગર તેણે પીરોલું અથ જગવાનો વાંધો ન ઠોઠ રાકે, એવો અર્થ કરવો એટલે, પ્રચારની આવશ્યકતા તેમણે સ્વીકારી, પરંતુ પ્રચાર માટેની માણસો ગારફતે યાચ તે તે બિન-ઉપયોગી ધર્તા-પ. પં. માલવીજી જેવાની ગદદ આવી બાળકોમાં શોભે તેમ તેમણે જણાવ્યું.

*

*

*

નવું વાચન

બે નવલકથા મૂળ લેખક : લિથો ટોસ્થોય. અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ, પ્રા. વેરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ. કિં. ૨-૮-૦ પા. ૧૬૮+૮

ગાંધીજીના ચુસ્તપાને ગણાય એવા ત્રણ પુરુષો — કવિ રાજ્યંદ્ર, રશિકન, ને ટોસ્થોય. ગુજરાતનું ધ્યાન આ ત્રણ જણ તરફ વળ્યું તેમાં પ્રધાન કારણ આ લાગે છે. આથી રાજ્યંદ્રને વિષેની નરી સાંપ્રતિષ્ઠિતિ દરિ વિશાળ બની. રશિકન વિષે જલ્પવા છતાં, આપણી ભાષામાં તેનું ભાગ્યે જ કાંઈ હજી સુધી બેઠ્યું છે. ગાંધીજીનું સારદાદન 'સવેદિય' એક ગણો તેા ગણો. કદાચ, એનું કારણ એ કે, તે વાત્કાર નહીં પણ નક્કર વિચાર અને મૌલિક તત્વ-દષ્ટિ રજૂ કરનાર હોતો, તેથી લલિત કહેવાતા સાહિત્યના બુદ્ધિમાનોને એણે બાવે. ટોસ્થોય એવા હોવા ઉપરાંત કથાકાર; એટલે તેમની કથાઓ ગુજરાતીમાં બેઠરવા લાગી. વચગાળામાં એ અટકી પડેલું તે પાણું આ ચોપડી દ્વારા શરૂ થાય છે, એ સારી નિશાની છે. ટોસ્થોયની સાહિત્યિક શક્તિ અને કલા વિષે તો કહેવાનું જ શું હોય? અનેક નકામી અને ધણી વાર દમ વગરની ને અનિષ્ટ વાતો વાંચવા કરતાં આ વાંચવી સારી જ છે. રશિયન ખેડૂતજન અને સમ્યક્મતી જીવન આપણે ત્યાંનારે ધણું મળતું આવે છે. તેથી ટોસ્થોયની વાત્કાઓનું વાતાવરણ આપણને પરાયા જેવું નથી લાગતું. અનુવાદની ભાષા પૂરી પૂરી સમર્પક નથી વહેતી. કિંમત જરા વધારે ગણાય.

વેદની વિચારધારા મૂળ લેખક : સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન; અનુ., પ્રા. ઉપર મુલજ. કિં. ૨-૪-૦ પા. ૧૫૪ (પાકે પૂકું)

રાધાકૃષ્ણનના જણીતા અંગ્રેજી ગ્રંથ 'હિલ્ડિન ફિલોસોફી'ના વેદો અંગેનાં બે પ્રકરણોનો અનુવાદ આ છે. આ આખો ગ્રંથ અનુવાદક ગુજરાતીમાં ઉતારવા ધારે છે, એ આવકારપાત્ર છે. મૂળ કહેલો અને જરૂરી દિપ્તિઓ સાથે ગ્રંથ ગુજરાતીમાં બેઠે છે, એ તેની કિંમતમાં વધારો કરે

હરિજન સેવક સંઘની બેઠકમાં થયેલા કરોવામાં એક દસવ એવો થયો છે કે, દરેક પ્રતિે ચાલુ વર્ષમાં હરિજનોને સામાજિક હક્ક અપાવવાની દષ્ટિએ ચોતાના પ્રાંતમાં ગમે તે એક વિભાગ પસંદ કરીને ત્યાં આ બતની જુગાર ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કરવો. ડો. આંબેડકરે વાજેતરમાં એક પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં હરિજન સેવક સંઘની પ્રવૃત્તિ સંબંધમાં સાચી વેળા અને અધૂરી ગાદિતીવાળા આશુષો દર્શાવે છે, તેનો ચોગ્ય રદિયો આપવાનું સંચે દસવું છે.

પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર

છે. ગુજરાતી દ્વારા હમ્ય અભ્યાસ કરવામાં આવાં પુસ્તકો મદદરૂપ થશે. સામાન્ય ગુજરાતી વાચકને રાધાકૃષ્ણન જેવા જગજીવીતા વિદ્વાને લખેલા ઉત્તિદાસ મળે છે એવે સ્વત્વ જ છે. શિક્ષણાદીય ગ્રંથોના શુદ્ધ અને પ્રામાણિક અનુવાદો ભાષાને સમૃદ્ધ કરનારા ગણાય.

ગુવાનોની સંસ્કાર-સાધના સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનનાં વ્યાખ્યાનોના અનુ., પ્રા. ઉપર પ્રમાણિ. કિં. ૧-૮-૦, પા. ૧૫૨ (કાચું પૂકું)

રાધાકૃષ્ણનનાં લખાણો તથા વ્યાખ્યાનો ગુજરાતીમાં ઉતારવાની રાજ્યાત વિદ્યાપીઠ તરફનાં આ બે પ્રકારનોથી થઈ-૧. 'જગતનો આવતી કાલેનો પુરુષ', ૨. 'કલ્પી'. બે પુસ્તક ગુજરાતે વધાવી લીધાં. તે પરીથી અનુવાદકે તેમનાં બીજાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામે ઉપાડ્યું; તેમાં આ પુસ્તકમાં શિક્ષણસંસ્થાઓ કે પદવીદાન સમાજોમાં આપેલાં કેટલાંક વ્યાખ્યાનોનો સંમદ થયો છે. અનુવાદકે અનુવાદ માટે એક પ્રવાહી શૈલી ચોતાની કરી છે; આ અનુવાદમાં તે જોવા મળે છે.

એમ એમ હમ્ય અભ્યાસમાં ગુજરાતી દાખલ થાય, તેમ તેમ નવાં કથાવાત્કે કલ્પનાનાં પુસ્તકો પૂરતાં નહીં લાગે. નીચેના લેખકોના ગ્રંથોના પ્રાથમિક અને શુદ્ધ અનુવાદો પણ એ અભ્યાસમાં સ્થાનપાત્ર ગણાય રાધાકૃષ્ણનનાં પુસ્તકો એ રીતે બહુ યોગ્ય છે. અને આ અનુવાદોની ખરી કરોડી ને ચોગ્યચોગ્યતા એવા અભ્યાસથી જ જણાય.

Massaryk's Path and Legacy — ડો.

એડવર્ડ બેનીસ. નાલંદા પ્રકાશન, એન. એમ. વિષાડી પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. પા. ૩૪. કિં. ૧-૪-૦ (સચિત)

ગુજરાતી નાનકડો નવ શ્રદ્ધા સ્ફોરણોવકિયાના પ્રથમ પ્રયત્ન અને સમ્પ્રિતા સમા મેસરીક ૧૯૩૭માં ગુજરાતી ગયા. તે પ્રસંગે તેમના પ્રમુખપદના વારસ ડો. બેનીસે ને પ્રવચન કરેલું તેની આ ચોપડી અંગ્રેજીમાં છે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪-અંક ૯]

અમદાવાદ

[સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૫]

‘સૂતરને તાંતણું સ્વરાજ’

ખાદી માટે સૂતરનું ચલણ શું કામ ?

ખાદી બારતન કુમારપ્પા દાસમાં પ્રવાસમાં છે ત્યાંથી લખે છે -

“લોક જૂલે, માંધાણે આ શું કહ્યું છે ? તે ખાદીને મારી નાખશે. અમે તેમની શિખામણી ખાદી પહેરવાઈ પણ લીધું હવે તેમ લોક શું કરે ? અમે કાંતનાં આલુનાં નથી, ને નથી તે શીખવે માગતાં, ખાદી જલ્દી સૂતર આપજો નિયમ ગંધીજીની સખતાઈ જાતલે છે.”

ખાદી બારતનનાં યત્ન અંગ્રેજીમાં છે, તેના સાર આ મેં આપ્યા છે.

લોકોએ સમજવું જોઈએ કે, સૂતરનાં તાંતણું પર ને સ્વરાજ નિર્ભર છે, તેા કાંતવાની ખાદી મામણીમાં સખતાઈ નહિ લાગવી જોઈએ; બધે કાંતવામાં તેમને ખૂબ પ્રેમ પેદા થવો જોઈએ. જેઓ એને સખતાઈ સમજે છે તેઓ, અહિંસા કેમ કામ કરે છે, તે બજાવતાં નથી. દિલમાં હું (આફ્રિકાથી) પાછો આવ્યો, ત્યારથી જમેા ખાદી પાડીને દલા કહું છું કે, તે અહિંસાથી સ્વરાજ લેવું હોય, તેા આપણી પ્રજાનાં કાંતણુ તેા હોવું જ જોઈએ. મરહૂમ ગોલાના મહમદઅલી દલા કરતા કે, દેશિયા આપણી બંદૂક છે ને સૂતરનાં કાંકડાં આપણી ગોળાઓ છે; તે જ ગોળાઓમાં મારફત આપણે સ્વરાજ મેળવીશું. તે વાત આજ એટલી જ ખરી છે.

ખનુજવણી મેં જણું છે કે, જો શહેરોમાં તથા ગામડાંમાં ખાદી સાંવજનિક થવાની હશે તેા તે સૂતરથી જ મળવી જોઈએ. આજે તેા દર રૂપિયે એક આનાનું જ સૂતર માગવામાં આવે છે. એ તેા સારખાત છે. જ્યારે લોક સમગ્ર હશે, શીખા હશે, ત્યારે તેા કાંતિલા મારની જ ખાદી આપવામાં આવશે. મને હમેશાં છે કે, લોકો પોતાં આમક હરીને, સૂતરની જ ખાદી હશે. એમ ન થયું ને લોકો શિશુને જેમ તેમ સૂતર આપીને ખાદી હશે, તેા અહિંસાથી સ્વરાજ લેવાનું હું અસંભવ માનું છું. સ્વરાજ માટે પ્રયાત તેા કરતોજ પડવાનો. તે માગવાથી નથી મળી શકવું. બંદૂકથી એક વડતળી

સ્વતંત્રતા મળી શકશે, પણ તે સ્વરાજ નહિ હોય; અને ન તેમાં મને કોઈ રુચિ હશે પરંતુ માર્ગગાથી સ્વરાજ લેવાની કલ્પનાથી જ માટું માણું પૂમવા માટે છે ને મારી શામે મુસીબતોને પહોંચ ખડો થઈ જાય છે. જેઓ દાર્ગગાથી સ્વરાજ લેવા માટે છે તેમને માટે આ લેખ નથી. તેઓ શું કામ ખાદી પહેરે ? તેમની દિલમાં ખાદી નકામી થીજ સિદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ આ લેખના પાશ્વરો જો એમ માનતા હોય કે, ગામડાંમાં ખાદી વણાવીને શહેરોએને પહોંચાડી શકાય છે, પણ ગામડાંના લોકો પોતા તેને પહેરવાના નથી, તેા એવી સ્થિતિમાં ખાદીની શક્તિ શીજ થઈ જશે. ગરીબોનાં ઘરમાં ખાદી જો પેસા પહોંચાટે તેથી ઓછું જ આપણું પેદા મરાવાનું છે !

એવી શંકા બીડી છે કે, આમ વિચાર કરવાથી એવું થશે કે, ગરીબોની ખાદી તેા મારી જશે અને શહેરોના કેલકાક તેના રોખાનોતી થીજ એ શહેરો; કેમ કે તેઓ જ અને કાંતીને ખાદી વણાવી હશે. આ વિચાર અજ્ઞાન જતાપનારી છે.

લોક ઇવલા રહેવા ખાય છે, રોખને સાડુ નહિ. તેઓ કપડાં પહેરે છે શરીર લોકવા, રોખ માટે નહિ. તેથી જેમ ષેર ષેર જૂલો છે તેમ જ ષેર ષેર દેશિયા હોવા જોઈએ, ને દરેક તંદુરસ્ત માણસે કાંતવું જોઈએ ત્યારે જ સી ખાદી પહેરી શકશે અને સ્વરાજ વઈ શકીશું. ખડું જ્ઞેતાં, ને અખંજ છે તેમને માટેય તંદુરસ્ત લોકોએ કાંતવું જોઈએ.

લોકો જેલવા માટે કલમ ‘એલ-ધર’ બનાવે છે અને ત્યાં પોતાનાં શરીર ને પેસા બેઠા બેઠા જતા છે. તેા શું એવાં સ્વરાજ-પર કે દેશિયા-ધર ન બની શકે, કે જ્યાં બઈને લોકો પાણીએ જતાની મરે, કાંતી શકે, અને સૂતરને બદલે ખાદી પણ લઈ શકે ? મીધી વાત તેા એ છે કે, કચ્છા ન હોય ત્યાં વિરુદ્ધ પક્ષની કંઈ દલીલો રાજ છે અને કચ્છા હોય ત્યાં તેલલી જ ખનુજ દલીલો રાજ છે. એવી પ્રજા કચ્છા થવા પડી લોક, પેલા એવવી રીડે, દેશિયા રાજી જ નહિ શકે. ને કચ્છા એકતે અદિ કામ દે છે તેુ સ્વરાજને માટે કામ નહિ દે ?

સુતરાની ખાદી લેવાની સામે એક જગતી દલીલ એવી બપાય છે કે, જો શહેરીઓ પોતાનું જ સુતર આપે તો ગરીબોની ખાદી મરી જશે. જે કાંઈ મોડું થયું હાથ ખાદી દ્વારા થાય છે તેય બંધ થઈ જશે, અને ગામડાંના લોકોને ખાદી પહેરેલા બેવાનું તો તદન સપડું જ રહી જશે. આપણે એમ માની પણ લઈએ કે, શહેરીઓએ આજસયા કે ગુરુસા-માં આવીને ખાદી પહેરવાનું ઊંચી ઠીકું ને ગામડાંના લોકો મનુદરી ન મળવાથી, કંતવા વણવાનું બંધ કરી ઠીકું તો તેનાથી દેશને કઈ એવી મોટી હાનિ થઈ શકે? આમ જો ગરીબોનો સુતરનો ધંધો બંધ થઈ જાય, તો તેઓ બીજો ધંધો કરશે ને કાંઈ ને કાંઈ રીતે પોતાનું પેટ બચશે. એમ સાચો લોક બસે કરી સે;—આજ તે કરે જ છે; પરંતુ કરોડો તો એમ નહિ કરી શકે.

આજે બીડી વાળનારાઓ કાંતનારથી ચાર કે પચાસે ગણા પૈસા કમાય છે. મિલેમમાં જનારા મનુદરી ઠીક ઠીક માલદાર બની ગયા છે, એનો અર્થ એ થાય છે કે, જેઓ આજે બૂબે મરે છે તેઓ પચાસે બજાની પીસા સહીને મરશે અને જે ગરીબ લોક ધન કમાય છે તેઓ પણ એમના પર સચાર થશે. ધણી મિલો અને ને શહેરો વધે તો તેથી આખો દિવસના સમૃદ્ધ નહિ બને; પણ કરોડો લોક બજાથી ને તેનાથી ધનાશ રોગોથી મરશે. આને જો બધા શહેરીઓ ખુશીની વાત માને, તો પછી મારે કશું કહેવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. એ સ્થિતિમાં હિંદમાં હિંસાનું રાજ્ય થશે, અહિંસા ને સત્યનું નહિ; અને હું કમલ કરીશ કે, તે સ્થિતિમાં ખાદીને કાંઈ સ્થાન નહિ રહે ને, ન રહેતું જોઈએ. તે સ્થિતિમાં સૌએ સાચારી કે ખુશીથી લક્કરી લાલીમ જ લેવી જોઈશે. પરંતુ હું જે કાંઈ કહું છું તે તો બૂબે મરનારા કરોડો લોકની વાત છે. તેમને જો જીવતા રાખવા હોય, હુછપુછ બનાવવા હોય, તો રેડિયોને જ કેન્દ્ર બનાવવો પડશે અને રેવેન્જાએ કાંતવું જોઈશે. અહિંસાનું રાજ્ય લોકના હાથમાં સાચારીએ ન રાખવામાં આવે. તેથી, મારી હાજિએ તો, સુતર લેવાને રિવાજ જ રાજ થયો છે તે શાસ્ત્ર રાખવો જ છે એટલું જ નહિ, તેને આગળ પણ લેવો છે. ઉપલાં કારણોથી જો બધા ખાદી-બહાર ખેરી જાય અને ખાદી પહેરનારા ખાદી ઊઠી દે, તો તેમાં હું સત્યનો વિજય માનીશ. કેમ કે ત્યારે હું એમ સમજીશ કે, લોકો ખડું જોતાં અહિંસામાં માનવા નહોતા ને અસાનને લઈને ખાદી પહેરતા હતા, ને એવી આત્મ-વંચના કરતા હતા કે ખાદીથી સ્વરાજ મેળવીશું. હું જાણું છું કે, એવી ખાદીથી સ્વરાજ મળી શકતું નથી. તો પછી લોકોને શું કામ ધોખામાં પડ્યાં રહેવા હશે? અને જો સ્વરાજ મળ્યું પણ, તો તે મળ્યા બાદ પણ, લોકો આવી ખાદીને કેંદ્ર દેશે. તેમ થાય તો સ્વ. ચિંતામણિની બનિવ્યવાળી સાચી પટ્ટો કે, ગાંધીના મરણ બાદ લોકો ખાદી ને ગાંધીની એટલી

પણ કરશે કે, ધરોમાંથી રેડિયો કારોને એનાં લાકડાંથી તેના શરીરને બાળશે. જો હાથ-સુતરમાં સાચિસાચ અહિંસાનાં દર્શન નથી, તો જીવે તો છું ત્યાં જ મારી બલ સુધારી લઈ રેડિયોનું લાકડું શું કામ ન બચાવી લઈ? પરંતુ એ બનિવ્યવાળીને હું સાચી માનતો નથી. લોકો સમજ ગયા છે કે, હિંદના કરોડો લોકો હિંસાથી સ્વતંત્રતા મેળવી શકવાના નથી. આ દુનિયામાં હિંદુસ્તાનનું સ્થાન બહુ મોડું છે, અથવા આગળ પર તેનું ધનાર છે; અને તે તો અહિંસાથી જ થઈ શકે છે. જો અહીંના કરોડો લોકો અહિંસાના ઉપયોગનું પ્રત્યક્ દર્શન કરાવવા ચાહતા હોય, તો તેમણે રેડિયોને કેન્દ્રમાં ચાનીને જ ચાલવું જોઈશે. અને શહેરીઓમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના પધારે છે, તેથી તેમનો ધર્મ છે કે, તેઓ આ વાત સમજીને અહિંસક સ્વરાજ મેળવવાને માટે ખૂબ કાંતે ને ખાદી પહેરે.

મો. ક. ગાંધી

(પૂર્વ 'હિંદુસ્તાની' પરથી, 'પ્રાચીનોગપત્રિકા' જુલાઈ, '૪૫')

૨

ખૂટતી કડી

પ્રાચીનોગપત્રિકાના લેખી અને લખી જણાવે છે:—

“અને ખાતે છે કે, આપણે કયો લેખ (ઉપર ખંડ ૧ તરીકે જો આપ્યો છે તે) અને ઊતરે એવો નથી આપતી આખી દલીલ એક વાત પર નિર્ભર છે, ને તે એ લેખમાં અનેક જા બચી છે, કે, રેડિયો કાંતે નહિ તો અહિંસક સ્વરાજ અસકય છે પરંતુ આ મુદ્દાની વાત કડી સમજાવવામાં નથી આવી. પણ અખીને મલાય છે ને તેને વારંવાર કહેવામાં આવે છે. બધી બનવા લોકોએ (પચાસે મળતરવણા ધંધો કરનારાઓ પણ) પોતાની જરૂરના કાપડ માટે શું કામ રેડિયો લેવો જોઈએ એ વાતને અને અહિંસક સ્વરાજને શું સંબંધ છે, એ જો આપ ન બતાવો તો, જેઓને પ્રાચીનોગપત્રિકાએ લાગે છે કે, અમકરે વખત કાંતવા કરતાં પચાસે લાજણથી રીતે બધે વાપરી શકીએ છીએ છતાં, ખાદી જોઈએ તો કાંતો એવી આખી માંગણી જરા વધારેજની છે, તેણે લોકોને આખી દલીલ મળે ઊતરશે નહિ. તેથી આખી દલીલમાં ખૂટતી કડી એક જ કડી આપણે અંદરમાં આપણો ને બતાવવો કે, અહિંસક સ્વરાજ આપણે કાંતવ મારણ થી રીતે મેળવી શકીએ.”

આ વેળા હું અંજેઠમાં જવાબ લખું એ વધારે સારો રહેતો છે. અંજેઠ નહિ જણનારા વાચકોમાં આ “ખૂટતી કડી” જણવા માગનારા વાચકો હશે કહાય, તોય તે શોધક જ. અને તેનું સાદુંસીધું કારણ એ છે કે, તેઓ કાંતવું અને અહિંસા-દાર-સ્વરાજ વચ્ચેના સંબંધ વિષેની મારી દલીલ જાણે છે. સ્વરાજ જેમાંથી એક રીતે મળી શકે—યા તો હિંસક કે પછી અહિંસક કાર્યથી. હિંસક કાર્ય તે આપણે જાણીએ છીએ. અત્યૂક એમાં એ તો આવે જ કે, વિનામ કરવાનાં આધુનિકમાં આધુનિક રાજાઓની લાલીમ અને તેમાં સમાવી બધી

વસ્તુઓ. સર્વાનુમતીએ આ તો હાલમાં આવ્યું છે. નર્મો બંધારણીય માર્ગ અદિસક તો છે, પણ તે ક્યારેના કાલમસ્ત યદ્ય મુક્યાં છે. સામે ખડી જલેલી સસત્ર તૈયારીએ આજળ આ માર્ગથી સ્વતંત્રતા મળી શકે એમ માનવું એ તો વહેમ જ છે. એટલે પછી સ્વતંત્રતા ચેજ-વવાનું સાધન એક જ બાજી રહે છે અને તે અદિસાનું. આ અદિસક પ્રયત્નને માટે તૈયાર થવા માટે, દિંદી-ઓએ કઈ તાલીમ કે કશું કાર્ય હાથ કરવું જોઈએ? એ તો શિદ્ધ કરી બતાવવામાં આવ્યું છે કે, દિંદીનાં ગામડાંનાં યુવકોમાં તૈયાર થતા કાપડને તેના મુખ્ય કલોચ અને તેની સાથેના તેના અનુયંતી બીજા કલોચો નાસ પામ્યા ત્યારે દિંદીની સ્વતંત્રતા ગઈ. એ પછી કલોચ પાત છે કે, એ વસ્ત્ર-કલોચ અને તેની જોડેના બધા કલોચો પાછા ચાલુ કરવા જોઈએ, અથવા તો અદિસા જોડે એજ આતેર હોય તેજા બીજા કલોચ નહીં કરવા જોઈએ. ફરી ચાલુ કરવાની જ વાતને વિચાર થતો દત્તો અને તે સાડુ અંગિએ, કે કલો કે આધુનિક પદ્ધતિને, અનુસરી, ગાનવ-માવડીને બદલે ચંત્રજળ વાપરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા. તે પદ્ધતિ મેં રહ બાતલ કરી, કેમ કે તે દિંસામાર્ગની છે; અને તેને બદલે ગાનવ-માવડીને રથાન આપવાનું વિચારું, કેમ કે તે અદિસા-માર્ગ છે. આ બેની વચ્ચે ગામડાં અત્યારે ચાલે છે. મારો મત એવો છે કે, પૂરા થતા આ પુણે દિંસાની નાકારી સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી દેખાડી છે. દલે અદિસાની સદ્ગતતા સિદ્ધ કરી બતાવવાનું કામ બીજું છે. દિંદીના કેન્દ્ર-કલોચ ચંત્રજળથી ફરી બરી કરવાનું એક જ રીતે શક્ય છે, અને તે એ કે, પશ્ચિમ પાસે સાધનગ્રામગ્રીને આગેની ને કપલક હાલિ છે તેને આંટો એવી રાજિ આપણે બતાવવી જોઈએ. અને આ જો બની શકે, તો દિંદીની આમ-જનતા આજ કરતાં જરાય વધારે સુખી થશે નહિ. અને આ મારા ક્યનની સાબિતી સાડુ કું કરી ફીલ કરતો નથી; કેમ કે પુસ્તકકારે શ્રેષ્ઠ થયેલાં મારા લખાણોમાંથી એ જોવા મળી શકે છે.

એણે ત્યારે એમ થયું કે, આ દેશમાં સી-પુરંકા તથા બાજોગની યોદી સંખ્યાએ ને અદિસક કાર્ય કરવાનું છે, તે દેશિયા છે, કે જેના વડે પેણા તારા પામેણી વસ્ત્રકલોચ ને તેના અનુયંતી ધંધાઓ પાળા મળી બધ. આમ જો વિચારીએ તો, દેશિયા સદેજ અદિસાનું સવેતમ પ્રતીક બની બધ છે. સ્વરાજનું સાધન જો જોને બનવાનું છે, તો સ્વાભાવિક છે કે તેનો વિકાસ સરકારી કે કોઈ બીજા આસારા તણે ન થવો જોઈએ. જરૂર પડે તો, સરકાર કે મિલો ચલાવવામાં દિલધારી એવા મૂળીવાદીના વિરોધ છતાં, તેનો વિકાસ થવો જોઈએ. જમ ચિત્રમાલિકા ને એમને મળતા લોકો કલ્યા વર્ગોના

પ્રતિનિધિ છે, તેમ દેશિયા ગામડાંનાં કોરોડોને પ્રતિનિધિ છે.

વંચીજી પૂછે છે, “માની લઈએ કે, દેશિયા અદિસાથી સ્વરાજ લાવવાને માટે છે, પરંતુ તેના કરતાં વધારે કપયોગી ધંધામાં રોકાયેલા માનુસ, કે જેને કાંતવું મરડું નથી તેવા માણસ પણ, તેવાએ શું કામ કાંતવું જોઈએ?”

આનું કારણ લાભાભાષિના કરતાં માનસિક વધારે છે. ગામડાના લોકો રાજેરીને અનુસરવામાં ટપાઈ થયા છે; એટલે સુધી કે, પોતાના ગામડામાં રહી પોતાની દાક્ત સુધારી લેવાને બદલે તેને છોડી તેઓ રાજેરીનાં પાલકાં વહાલોં કરે છે;—આને પ્રવાહ આવેલા ચાલે છે. જે દરેક જાણુ. અદિસાથી સ્વરાજ લેવાને સાડુ, અમુક વખત કાંતવું માટે નકી રાખે, તો કાંતવું માટે ચાતાવરણ પેદા પાવ; અને જો આને ખાદી એક વેપારવસ્તુની વસ્તુ છે તે મરીને તેને બદલે આપણા પહેરવેશની એક ચીજ બને, તો ગિલ-કાપડ કે બીજા કોઈ કાપડ જોડેની એને દરીફાઈ કરવાનો પ્રયત્ન ન રહે, અને ગરીબમાં ગરીબ ને તવંચરમાં તવંચર સૌ કોઈ જરાય ખુસીબલ વગર ખાદી વાપરી ને પહેરી શકે. પં. જવાહરલાલજીએ ખાદીને ‘આપણી આત્મીનો લેખામ’ કહ્યો છે, એમાં જરા આશ્ચર્ય થવા જેવું નથી.

મો. ક. ગાંધી

[તેમને અને ગ્રામીણોપરિજ્ઞાના તરફથી મેં મૂકી છે કે—

ગ્રામીણને ખૂબી ઐતિહાસિક કહીને સમજાવી છે. ખાદી-લાવના ખાદી પહેરવેશી પૂરી નથી પતી, ખાદી તો એક પ્રતીક હવે બની છે. સ્વરાજ્યક કાર્યના ૧૪ મુદ્દા એમ સમજાવે છે; ના, બધા છત્રજોગેમાં ને બધાથી જોઈએ. બીજા તેમ જ નામની સ્વપ્રજ્ઞતા તે મૂકે છે. એમ ખાદીપતી મિત્રકાંડ તણે, તેમ જ તે વચ્ચેથી મલ પૂ ન વાપરે. ને આખું વાપરીએ તો કારીયરો બેકાર બને. આજનાં પુલો આર્થિક કંઠજોગે થાય છે. ને પતેરી આવ વાપરીએ તો પતેરી કારખાનાંવખના લેબને આખું અકાર્યો; નેથી તેમની હકમને મેનરીએ ધીમે. આમ આખું પુલ અને સુખમીને લાગ કરી આપીએ. એટલે અદિસક સ્વરાજનું પહેરું ને ખાદી પગલું એ છે કે, ખાદી અને ગ્રામિણ-લોમી ચીએ જ આખું વાપરવી જોઈએ.

દિસક અવસ્થામાં કચાવત અને કૂચ પહેરે તલીમ ફોલ ખરે. ખુસ્તી જે તેણે સિપાઈમાં તેના કપરી બહારથી ને ધિરન કારે તેને મૂકે એટિ પગલને કાલુ તેમનાં ફેલવાય છે; તેવી જ રાને અને સિત્ત-સંગમની નાલીમ લેવા માટે (અદિસક અવસ્થામાં) દેનિક કાલુ છે. એટલું કાલુ કે કંઈકાવનું ને યાગે તેલથી તો કાલુથી તેની ધિરન-સંજમ ફેલવાની સક્તિ વધારે અણ્ય અદિસક ધણ કપર સ્વાજ સ્વચાને ખરે આમ-સંજમ બંધોના છે.]

(‘ગ્રામીણોપરિજ્ઞા’ ઓગસ્ટ, ૧૫)

અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ।

['સેવાધર્મ' નામે શ્રી રતિનસભ પુસ્તકાલય ઉર્ડે આપ્ત સાહેબ પટ્ટવર્ધનના મસંદી પુસ્તકની પ્રસ્તાવના.]

શ્રી આપ્તસાહેબ પટ્ટવર્ધને જે તપ સુધી પોતે અંગીકાર કરેલા પ્રત્યું એકનિશાથી આચરણ કરી, અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ અને કષ્ટોનો મુકાબલો કરતાં કરતાં એવું તેમાં થયે અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યાં છે. ખૂબથી જ વિદ્યાવ્યાસંગી પરંપરામાં જન્મેલા; નાનપણથી કેળવણીથી સ્વાધ્યાયની ટેવ; તેમાં તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના ખાસ વિકાસ; અધ્યાત્મની સ્વોદ્યતિ; ઓળી ઓળી ચર્ચાઓ કરનાર સુલકો અને પંડિતોની સોળતમાં નિવૃત્ત્યન; કેલ્સના એકાંતવાસમાં મળેલી ગનનની અતુલજાત; અને પોતાના તેમ જ બીજાના અનુભવોનો ગનમાં બરાબેરો બાબનો. આ બધાના પરિપાક રૂપે તેમને હાથે પોતાના સ્વકર્મના સાક્ષ્યે આ પુસ્તક લખાય, એમાં આધર્મ પામવા જેવું નથી.

'સર્વોત્તે દીકરો ઇવે ત્યાં સુધી રીવે', એટલે, ઇવે ત્યાં સુધી રીવે, તો જ તેની રોગરગમાં સ્વકર્મચરણના સંસ્કારો 'ઝગઝગા' છે એમ કહી શકાય. એને સીવવામાંથી શું મળે છે એ પ્રશ્ન, બિનગહનનો ન હોય તેથી, એક એટલો જ પ્રશ્ન નથી એને સીવવા યિવાય બીજું કશું કહે જ નહીં, એ જ નહીં, તેનાથી કરાય જ નહીં, એ જાનના સ્વકર્મચરણની ભાવના છે. એવી ભાવનાથી પ્રેરાઈને જ લાખો એકતો મેત્રી દાપદાકાર ન થતી હોવા છતાં તેને હઠપર્ચક વળગી રહે છે. પ્રકૃતિની પ્રેરણામાંથી ઉત્પન્ન થતું આ સ્વકર્મચરણ વર્ણધર્મનું મૂળતત્ત્વ છે. એ તત્ત્વનું સંસારોદિત રૂપ — એટલે કે વિશુદ્ધ ભાવે કંદેણ સ્વકર્મચરણ — એને આપણે આ જગતમાં 'સેવાધર્મ' નામે ઓળખીએ છીએ, અને તે અર્થમાં જનસેવા, દેશ-સેવા, સેવક વગેરે શબ્દો વાપરીએ છીએ.

'સેવા' સ્વકર્મચરણનું જ સંસારોદિત રૂપ હોવાથી, તે એક જિત જ છે. જિતિ એટલે જનથી અથવા તે પછી પ્રાપ્ત થયેલા સંસ્કારોથી નિર્માણ થયેલી સતીર, ગન અને ગુહિની સમાવેશથી અથવા વિશ્વપ્રેમથી પાવતા. જિતિ એટલે ઉપજિતિનું સાધન અથવા ધંધો. એ તો એના પરિણામને મહત્ત્વ આપી આરોપાયેલા કાશળિક અર્થ છે. બધા જ ન હોય તેમજ, સમાજને ઉપદેશી કાળનારા યજ્ઞ ખરા ધંધાઓ મૂળે સમાજજીવનની કાંઈક ઊજ્જ્વળ અથવા દુઃખનાં દર્શનમાંથી ઉદ્ભવેલી સેવાઉત્તિમાંથી નિર્માણ થયેલા જીવંત છે. તે ઊજ્જ્વળ કે દુઃખને દૂર કરવા માટે પ્રથમ કેટલાક પરોપકારજિતિના બહા માણસોને 'સ્વધર્મ-સેવા' કરવાની જિતિ થાય છે. એના બહામાં પોતાને કરો કામ મળે — એક નારિયેળ કે પાનસોપાની ખજી મળે — તો તે જ ન ખજે, એ રૂપે તે પ્રગટ થાય છે. એ સેવાજિતિ તેમના જીવનમાં અન્વ કર્મો અને વ્યવસાયો

ઉપરાંત — એક પુરવાળી રૂપે — પ્રથમ પ્રગટ થાય છે. ખજી જ્યાંએ ઊજ્જ્વળ અથવા દુઃખો સમાજજીવનની એક નિત્યની જાળખત બની જાય છે, અને તેને પહોંચી વળવા માટે અનેક માણસોની જરૂર બની થાય છે, ત્યારે બીજી પથથિયું 'ખજી સેવા'નું આવે છે. એટલે કે તે ઉપર કહેલા 'સ્વધર્મસેવા' તથા બીજા કેટલાક માણસો, પોતાના નિત્ય વ્યવસાયોને છોડી દઈ, એ ઊજ્જ્વળ કે દુઃખો દૂર કરવા માટે, પોતાને આટું પહોર તૈયાર રાખે છે, અને તેમના કામની દરર કરનારા સમાજના બીજા લોકો તેમને તે માટે અતુલજાત તેમ જ તેમના જીવનનિર્વાહની અવરદા કરી દે છે, અને તેમને પ્રતિષ્ઠા પણ આપે છે. તેમનું સેવાકામ તથા તેમની ઉપજિતિ એ જ વ્યવસ્થા પ્રમાણે બનરકાવનો કાઈ ન્યાય કાણ પડતો નથી. અને ધજી ખજી, તેઓ ખજી પોતાનું જીવન પોતાની દર કરનારા લોકોની કદાચતાને પોષે એવું સાડું અને પવિત્ર રાખે છે.

જે ઊજ્જ્વળ અથવા દુઃખો દૂર કરવા માટે પરોપકારજિતિથી આ સેવાકાર્ય ઉત્પન્ન થયું, તે જ સમાજમાં યજ્ઞ કેલાંચેલા અને સદાય ટકનારા હોવા હોય, અને તે દૂર કરવાનું કામ કાઈ ખાસ પ્રકારની આવડત, કુનેહ, અને શિક્ષણની ઉપર આધાર રાખતું થાય, તો તે 'ખજી સેવા'માંથી એક નવો વર્ણ અથવા ધંધો થીને ધીમે ધીમે થાય છે. વર્ણક, કામર, નસ, ધર્મોપદેશક, પુરાણી, શિક્ષક વગેરે અનેક ધંધાઓ અને તેમની ઉત્પન્ન થયેલા બીજા ઉપ-ધંધાઓ આ રીતે મૂળ 'સ્વધર્મ-સેવા', ખજી 'ખજી સેવા' અને અતે 'ધંધા'ની રિતિએ પહોંચ્યા છે.

'સ્વધર્મ-સેવા'ની રિતિમાં નિર્વાહનો પ્રશ્ન કહતો જ નથી. આર્થિક બદલાની કાયાધીરે તે 'મરનદી' રહે છે. 'ખજી સેવા'માં આર્થિક બદલો કેવળ તેને સેવા કરવાની સુચના કરી આપવાની મર્યાદામાં રહે છે. બનરકાવ સમયે તેનો એકો સંબંધ હોય છે. પરંતુ જ્યાંએ તે ધંધાની રિતિએ પહોંચે છે, ત્યારે તે સમાજની જરૂરિયાત તો પૂરી પાડે છે, ખજી તેની 'સેવા' તરીકેની પ્રતિષ્ઠા વેળા થતી જાય છે, તે બનરકાવ વરતુ બને છે, અને આગળજી પહોંચે તો અમતિજિતિ પણ થાય છે.

આગ 'સેવા' એ સ્વકર્મચરણનું સંસારોદિત રૂપ અને સમાજમાં એક નવા વર્ણ અથવા ધંધાનું આરંભરચન છે. જેથી છે કે, સમાજજીવનની જે ઊજ્જ્વળ અથવા દુઃખો કાવમ જેવાં હોય — જેવાં કે, અજ્ઞાન, રોગ, ગંદકી, અન્યાય, વિગત, સંસ્કારવિહીનતા, વિદ્યા-કળા-વિહીનતા વગેરે — તેમના નિવારણનું કાર્ય કેવળ 'સ્વધર્મ-સેવા' તરીકે લખી વજત સુધી નબી શકે નહીં. જો તે કહીએ તેને 'ખજી સેવા'નું રૂપ પ્રાપ્ત થવાનું જ. એટલે કે, તે જ કામને આટું પહોર કરનારા માણસોની

જરૂર લાગવાની, અને તેથી તેમને તેમ કરવાની મુગમતા ફરી આપવાનો પ્રશ્ન પણ ઊભો થવાનો ન. 'ખડી સેવા'ની રિયલિટમાં હોય ત્યાં સુધી જ સેવાકાર્યનું રૂપ ગ્રુહ અને પ્રતિષ્ઠાપાત્ર રહેવાને સંભવ, અને ત્યાં સુધી જ તેના આચરનારને તે સ્વર્ગ દ્વારા ઉપાસનાનું અને શ્રેયઃપ્રાપ્તિનું સાધન છે, એવા તેને વિષે સતોષ થવાનો સંભવ રહે છે. પણ જ્યારે તે 'ખડી સેવા' બળરતો ધધો બને છે ત્યારે, તે દ્વારા સ્વર્ગમંથિરણ થતું હોય અથવા વર્ણધર્મ પળાતો હોય તોપણ, તેમાંથી 'સ્વર્ગમંથા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિ વિન્વતિ માનવઃ' એ વાક્યનો અનુભવ અથવા સતોષ મેળવવો સંશયારૂપદ થાય.

તેમણે એમ માન્યું કે, સ્વર્ગમંથિરણ બધે અમુક હદ સુધી મનુષ્યની ચિત્તશુદ્ધિમાં સહાયક થાય, પણ તે દ્વારા 'સિદ્ધિ વિન્વતિ'નો અનુભવ થવો અશક્ય ન છે, તેમણે શ્રેયઃપ્રાપ્તિના અતિમ પગથિયા રૂપે ઇન્ધ્રાસને અનિવાર્ય માન્યો, અને ળીતાના એથી જુદા તાત્પર્ય તરફ એચનારા શ્લોકોને ઇન્ધ્રાસને અવિરોધી થાય એમ સમજાવ્યા. અને, હજાર બારસો વર્ષ સુધી હિંદુ જનતા યોગીવત્તી તે સંસ્કારને વળગી રહી છે.

એ હજાર બારસો વર્ષ દરમિયાન, 'જ્ઞાનદશા' સિદ્ધ કરીને પાછા સ્વર્ગમંથિરણ અથવા 'સાંસારિક ક્રોધે'માં પડનારા 'સહજસ્વરૂપ જ્ઞાનીઓ'નોયે એક સંપ્રદાય ચાલતો રહ્યો. પણ તે 'સહજસ્વરૂપ' ઘણી વાર દબાયેલી વાસનાઓની તુમિ કરવા માટે અવલમ્બિતા એક પ્રકારના દંભનું ઢાંકણ માત્ર બની; અને, ક્ષત્રે મુકીબર લોકોને યોગી વખત પોતા પાછળ તે ધસડી રાકી હોય, તોય તેની પ્રતિષ્ઠા જાણે વખત ટકી રાકી નહિ, અને એ સંપ્રદાય ને સર્વજિત પ્રેરણાથી સ્વર્ગમંથિરણ કરનારા માનવસમુદાયને કોઈ શુદ્ધ માર્ગ બતાવી શક્યા નહીં. ગીતાએ કહ્યું છે કે, 'જોષ્ઠેવ સર્વકર્માણિ વિદ્યારુ વુક્તઃ સનાતનરૂ' પણ આ જ્ઞાનીઓએ તે મુજબ ક્રમેના 'ભ્રમાચાર' (ભ્રમરૂ ભ્રાચાર) કરી ન બતાવ્યો, તેમ તે ક્રમેનું 'જોષ્ઠ' એટલે 'શોધન' પણ કરી ન બતાવ્યું. કારણ કે તેમનું 'સહજસ્વરૂપ'નું તત્ત્વજ્ઞાન તેમને શુણ્ણ અને શેષ, નીતિ-અનીતિ, વગેરે સર્વે 'ત્રિશુણ્ણાત્મક વિચારો'ને બાલિશતા ઠરાવવા તરફ લઈ ગયું, અને ઘણી વાર રમૂતિ-ધર્મેની હડાપણુભરી મર્યાદાઓનું પણ ઉલ્લંઘન કરવા તરફ એથી ગયું. આમ તેમનું સ્વર્ગમંથિરણ પણ જનતાને ઝાંઝું માર્યુંદારક થયું નહીં. ઊલટું, તેમનામાંના કેટલાકના જીવન પરથી લોકોએ એમ જ માન્યું કે, ક્રેધાર્થી અને સંસારીનો માર્ગ જુદો જ હોવાથી, જે માણસ સંસારની પ્રવૃત્તિઓને ક્રેધાર્થી જીવનને અનુકૂળ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તે સમાજનું નુકસાન કરતો હશે અથવા દંભ કરતો હશે.

હજાર બારસો વર્ષ સુધી આવા અનુભવમાંથી પસાર થયેલા હિંદુ સમાજને આ વિષયની ફરી વિચારણા

કરવાની જરૂર હતી ન. લોકમાન્ય રિજકે પોતાના ગીતાભાષ્ય દ્વારા એ વિચારનો આરંભ કર્યો. 'નિષ્કામતા'ની સારત પૂરી પડે તો સ્વર્ગમંથિરણ, સંન્યાસની અપેક્ષા વિના, સંસિદ્ધિનું પૂર્ણ સાધન બની શકે છે, એવા ગીતાના ઉપદેશોનો સાર છે એટલું જ નહીં, પણ તે પર જ ગીતાએ વધારે ભાર છે — એમ તેમણે સમજાવ્યું.

પણ નિષ્કામતા એટલે શું? એનું આધ્યાત્મિક સ્વસ્થવેદ્ય રૂપ શું, અને બાહ્ય વ્યાવહારિક રૂપ શું? સમાજનાં વિવિધ ક્રમેમાં તેનો અમલ કરવા માટે કઈ મર્યાદાઓ અને ધર્મેનું પાલન આવશ્યક છે? એ બધી તપસીલો ઉમેરવાની બાકી રહે છે. 'નિષ્કામતા' એવી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે કે, આવી તપસીલો છતાંયે માણસ પોતાને છતરી શકે, તપસીલોનું સ્તીભાર વધારેપડતું પાત્રન કરતાં છતાં સકાર કર્યાં હોઈ રહે. તો પછી તેવી તપસીલો ન હોય ત્યારે સમાન્યજીવિને ક્રેધાર્થી સ્વર્ગમંથિરણ દ્વારા સંસિદ્ધિની આશા રાખે એ બાહ્યબળથી દરિયા તરી જવાની આશા રાખવા બરાબર મણાય. ભૌતિક સુખો પાછળ પડેલા અને સાત્ત્વનુકૂળી પરવા કર્યા વિના, લગાઈ-ઠંડા-હરીફાઈ તથા સર્વે પ્રકારનાં છળઉપદેશો આશ્રય કરી, ભૌતિક સ્વાર્થ અને મુખ શોધતા માનવસમાજમાં, સ્વર્ગ દ્વારા, એટલે કે, પોતાનાં અને સમાજનાં ભૌતિક સુખોને જ મુખ્યત્વે વધારવાને પ્રયત્ન કરનાર માણસને શ્રેયની સિદ્ધિ કેમ થઈ શકે? લોકમાન્યે જ્ઞાતા વિચારમાં પરિવર્તન કરાવનારુ બીજોદોષ પણ તો કહ્યું, પણ તેને અનુસરી કમંભાગનું આ જમાના માટેનું આવશ્યક શોધન કરી દેખાડવા એટલું-તે જીવ્યા નહીં.

એ આરંભ ગાંધીજીએ કર્યો. અથવા વધારે ચોક્કસ-પણે કહીએ તો આરંભ કર્યો સદગત શેઠજીએ અને વિદ્યસ કર્યો ગાંધીજીએ. એમણે આ જમાનાના હિંદી સમાજ-જીવનમાં અનેક ઊણપો અને દુઃખોનું સામકું દર્શન કર્યું. અને તે દરમિયાન ઉત્કલ માટે જુદા જુદા પ્રકારની સત્ત્વ, અદિસા અને યતન-વિચયો પર આધાર રાખનારી સેવાઓ — 'સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ'ની સંસ્થાઓ — ઉત્પન્ન કરી. પચીસ વર્ષના ગાળામાં તેમાંની ઘણીક 'સ્વસ્થ' અને 'ખડી સેવા' અને 'ધધો' ત્રણ ભગિનાં યોગાંથી પસાર થઈ, અને મેળીવખતે ત્રણે પ્રકારનાં સેવકોનું કમંદિત બની. એમાંથી સ્વર્ગમંથિરણ કેવી રીતે 'સેવા'નું અથવા ક્રેધનું સાધન મડી નહીં, 'ધધો'નું અથવા પેટભરુ વેપારનું સાધન બની નહય છે, તેનું નિરીક્ષણ કરવાનુંયે મળ્યું. શ્રી આપ્પાસાહેબે પોતાના નિરીક્ષણો લાભ આ પુસ્તક દ્વારા આપણને આપ્યો છે. સમાજપર્યાયી કમંભાગમાં રહીને મનુષ્ય કઈ રીતે તેને સ્વપરક્રેધનું સાધન બનાવી શકે, તેનું એમણે જાણે એક દર્શન અને તેનું ભાષ્ય જ રચ્યું છે.

એ બધે સર્વાંગપણું ન હોય; એમના કેટલાક વિચારો

હરી વિચારવા નેવા હોય એમ પણ બને; પણ કર્મ દ્વારા સંચિદ્ધિનો રીતસર માર્ગ રબૂ કરવાની એ રાસ્યાત કરે છે. સમાજનો કોઈ પણ ધર્મો પોતાનાં ભૌતિક મુખ્ય વધારવા માટે કરેલા તથા પોતાને વધારેમાં વધારે ભૌતિક મુખ્ય પ્રાપ્તિ થાય એ રીતે કરેલા, અને તેને સમાજ-જીવનની કોઈ સાચી ઊણપ અથવા દુઃખ દૂર કરવા માટે કરીને અમુક એક ગર્ભાશામાં રહી તેમાંથી નિર્વાહ મેળવેલા — એ બિની વચ્ચે ને ભેદ છે, તે સ્વર્ગપંથ અને સ્વર્ગ-ચાલ એ બે વચ્ચે છે. શ્રી. આપ્તસાહેબનું ભાષ્ય સંપૂર્ણ ન હોય તોયે, એટલું ખતાવવા માટે પૂરતું છે કે, સમાજજીવનની ઊણપ કે દુઃખ દૂર કરનાર કોઈપણ

ધર્મો ને 'સેવાધર્મ' સમજીને ચલાવવામાં આવે, તો તે સ્વર્ગપંથોત્તમ બની શકે. તેથી બલકે 'સેવા' કે જે મનાયેલી આત્મી કોઈ પ્રવૃત્તિ ને પોતાનાં ભૌતિક મુખ્ય વધારવા માટે ન કરવામાં આવે, તો તે પણ એક 'ધર્મો' ન બની નહીં. તેથી આ પુસ્તક માત્ર 'સેવકો' માટે ન છે, એમ રજૂ કોઈ માને.

હું આશા રાખું છું કે, 'સેવકો' તથા બીજા વાચકો પણ આ પુસ્તક વાંચશે અને આ માર્ગને વધુ સ્પષ્ટ અને ઉત્તમ બનાવશે.

સેવામામ

૨૬-૩-૪૫

કિશોરલાલ ધ. મશાફવાળા

‘બુદ્ધિ’-વિકાસ એટલે ?

કેળવણીના ઉદ્યોગની કેળવણીને ન્યાયરથી વધુ ને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવતું મધ્ય ત્યારથી ઔદ્યોગિક અને બૌદ્ધિક કેળવણીના અધ્યાયો શરૂ થયા છે. ગાંધીજીએ એમની વધારે કેળવણીમાં ઉદ્યોગને સૌથી વધારે સ્થાન આપ્યું ત્યારે તો કેળવણીકર્તા અને શિક્ષકો બહુ ન વિચારમાં પડી ગયા કે, ઉદ્યોગની કેળવણીને આટલું બધું સ્થાન આપાયે તો વિદ્યાર્થીઓના બુદ્ધિવિકાસનું શું થશે? બુદ્ધિવિકાસ વિષેની આ શંકા આત્મની પુસ્તકમાં કેળવણીના હકીકતી વારસો છે. ઉદ્યોગ અને બુદ્ધિને કશો મેળ ન થયો એવી ભૂમિ પર આ શંકા બિંબી થાય છે. હાથપગ હલાવ્યા વિના વિષયોનું જ્ઞાન પુસ્તકો મારફત મેળવવું, એવી નબળી બુદ્ધિના વિકાસ યઈ ન્તો હોય એમ બધા માની બેઠા છે. ઘણા વિષયો વિષે પછું નબળું અને તે માટે ઘણાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચે એ ન બૌદ્ધિક વિકાસમાં બહુ આગળ ગયેલો વિદ્વાન ગણાય છે. આ ભ્રમ એટલો બધો બ્યાપક અને એટલો બધો દંડ ધઈ ગયો છે કે, એ નતના બુદ્ધિવિકાસને ને સ્વીકારે નહિ તેને કેળવણીને કહો પણ આવડતો નથી એવું ન પણ માને છે.

આપણે માનવજીવનના વિકાસ અને વ્યવહારનું સફળ રીતે અવલોકન કરીશું તો આપણને ખ્યાલ આવશે કે, જેને આજનો કેળવણીનો વર્ગ બુદ્ધિવિકાસ ગણે છે તેમાં ભાગ્યે ન કોઈ પણ પ્રકારની બુદ્ધિને કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાસ થાય છે. વિષયોનું જ્ઞાન અને પુસ્તકોનું વાચન આપણું માહિતી-જ્ઞાન નરર વધારે છે. પરંતુ એથી કંઈ આપણી બુદ્ધિ ચપલ થાય ન છે એવું હંમેશાં નથી હોતું. જે ને વિષયનું જ્ઞાન મળે તે તે વિષયમાં ટીક જ્ઞાન — માહિતી મેળવનારની તે જ્ઞાનની આવડત પૂરી બુદ્ધિ ચાલતી હોય. પરંતુ અણિતદિશારદ કે હાલિલાસ-

પારંગત કે ભાષાપરિત કે તત્ત્વજ્ઞાનચિંતક જીવનના અંકાવતોમાં પોતાની બુદ્ધિને ભાગ્યે ન ઉપયોગ કરી શકે છે. જીવનવ્યવહારમાં કેળવતા કૌશલ્ય કે નિપુણતામાં સાળામાં કોઈ નીવરેલા વિદ્યાર્થીઓ દોશિયાર ગણાતા એમના સાથીઓ કરતાં ઘણા વધારે આગળ વધેલા હોય છે. અણિતમાં નેની બુદ્ધિ ચાલતી નથી તે જીવનની મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ કાઢવાની બારે રોડિન ખતાવી શકે છે.

જીવનવ્યવહારમાં કાચે ને પગલે ને શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે એ ન સાચી બુદ્ધિ છે. એ બુદ્ધિના પ્રયોજના પ્રકારો અનેક છે અને પેલા માહિતીજ્ઞાન સાથે એના સંબંધ ઓછામાં ઓછા હોય છે. જીવન સાથે પૂરી રીતે સંકળાયેલા બુદ્ધિના પ્રયોગો તો જીવનનાં કાર્યો સાથેની અથડામણોમાંથી નબળતા માનસિક વ્યાપારોમાં પ્રગટે છે. એ માનસિક વ્યાપારો આવા હોય છે :

1. જીવન અને સમાજનાં નાનાં મોટાં કાર્યોનું સવલોકન કરવાની શક્તિ.
2. એ અવલોકન પ્રસંગે વસ્તુઓનું સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ કરવાની ક્ષેત્ર.
3. અવલોકન-નિરીક્ષણમાંથી ઉદ્ભવતા વિધિવિધ પ્રશ્નો અંગેની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ.
4. અવલોકન-અનુભવમાંથી ને કંઈ મળે છે તેને અટ સમજીને પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ.
5. જીવનના વ્યવહારોમાં અને વ્યાપારોમાં ને કંઈ આવડા સંજ્ઞાન સમજાણપૂર્વકના અનુભવો પતા નહીં છે તેનો વધુ જોડો અવલોકન કરવાની વૃત્તિ નહીં છે. આવી સંયોગવશકી બીજી છે એટલે પ્રસંગો, ઘટનાઓ અને

વસ્તુઓના વધુ જોડા અભ્યાસ થવા માટે છે. એ અભ્યાસ જીવન સાથે જીવંત રીતે સંકળાયેલા રહે છે. જીવનનું વિજ્ઞાન આ રીતે નિર્માણ થઈ જાય છે.

૧. બુદ્ધિના પ્રયોગો અથવા અભિમાન નીવડતા મોનસિક વ્યાપારો સમગ્ર જીવન અને સમાજ સાથે એટલા બધા સંકળાયેલા છે કે તે આટલેથી જ અટકતા નથી. જીવનને યોગ્ય રીતે સમજવાનું વિજ્ઞાન અનુભવ, અવલોકન અને જીવંત સંશોધનમાંથી ખીલવું હોય છે. એટલે આમાંથી પ્રગતિ-શક્તિ જાગે છે. જીવનમાં પ્રત્યેક બાબતમાં આગળ વધવાની સ્વયંચાલિત પ્રવૃત્તિ હોય છે અને તે અંગે જરૂરી મૂલ્ય કેળવણી જાય છે.

૭. જીવનવિજ્ઞાનની આ પ્રવૃત્તિશક્તિ સૂઝે છે. જીવનના કાર્યો અંગે સાચાઓકાનો કોઈ સમજવાની વિવેકશક્તિને એ પ્રગટાવે છે. આ વિવેકશક્તિ બુદ્ધિવિકાસનું સૌથી મહત્વનું સ્વરૂપ છે. માનવ-જીવનમાં રહેલી નાની મોટી શક્તિઓની યોગબાજીનું અને તેના સહપર્યાયનું સુખ પ્રેરક બળ આ વિવેકશક્તિ જ નીવડે છે.

૮. જીવનના સહવિકાસનું પ્રેરક બળ વિવેકશક્તિ છે, તે વિવેકશક્તિ જેને સત્ય કહેવે છે તેને જીવનમાં અમલી સ્વરૂપ આપવા માટે સંકલ્પબળની જરૂર છે. આ સંકલ્પબળ અથવા નિશ્ચયશક્તિ જ આખરે બુદ્ધિ-વિકાસની અંતિમ કસોટી નીવડે છે.

જીવનના વ્યવહાર અને જીવનના વિકાસની દૃષ્ટિએ બુદ્ધિ અને તેના વિકાસના આવા સ્વરૂપને આપણે યોગબળ શાક્રીએ બોલ્યે. જીવન તે સતત ચાલુ રહેતા અનેકવિધ કાર્યોની અખંડ અને અચિરત પરંપરા માત્ર છે. જીવનનું આનું પ્રત્યેક કાર્ય કરતી વખતે બુદ્ધિના કંઈ ને કંઈ નાના મોટા, યોગ્ય વત્તા, સાચા યોગ્ય પ્રયોગો કરવા જ પડે છે - પ્રત્યેક કાર્ય સાથે કંઈ ને કંઈ માનસિક વ્યાપાર સંકળાયેલા જ છે. આને જેને બુદ્ધિ-શાળી વિદ્યાનવર્ગ ગણીએ છીએ તેઓના જીવનમાં જીવનવ્યવહારનાં ઘણાં કાર્યો બીજાઓ કરે છે. પરંતુ બીજાને પણ તે કાર્યો કરવાનાં તે રહે જ. કંઈ ને કંઈ પરિશ્રમ કર્યા વિના માનવજીવન ચાલી જ સડકું નથી. ને કહેવાતા બુદ્ધિશાળી લોકો એવા પરિશ્રમો ભંતે કરતા નથી તે જોયો પારકા શ્રમ પર જીવે છે અને દેખીની રીતે સ્વતંત્ર હોવા છતાં એમના જેવા પરાવર્તકો (Parasites) અને પરજીવી લોકો બાંધે જ બીજા હોય છે. આવા બુદ્ધિજીવી વર્ગના બુદ્ધિના વિકાસમાં રહેલાં સાચાં તત્ત્વો વણખીલેલાં જ રહે છે. અથવા ખીલે છે તેાં સ્વાર્થ સાડુ બીજાની શક્તિને દુરુપયોગ કેમ કરવો એમાં જ તેઓ તાનસી વિકાસ થાય છે. આને, બુદ્ધિ-વિકાસ ન કહેતાં શોષણ કરનારા બુદ્ધિવાદીને રોજ જ સમજાવો જોઈએ. કેળવણી ને સહવિદ્યા છે, અને વિદ્યા

એ બુદ્ધિની હોઈ શકે, તે બુદ્ધિવાદમાં કેદ થયેલી આજના કહેવાતા બુદ્ધિશાળી વર્ગની કેળવણી એ કેળવણી નથી, પરંતુ કેળવણીની વિરંબના માત્ર છે. જીવન, સમાજ અને જગત આખું આવી વિરૂદ્ધ કેળવણી લઈ અવિદ્યાની માયામાં બટકાયા જ રહે છે. એ અવિદ્યા જ છે એટલે એ બુદ્ધિને પંથે નથી. જગતનાં - સમાજનાં અને જીવનનાં એ અનિષ્ટો આને સર્વનારામાં બધાને જ ભરખી રહ્યાં છે, તેમાં સુદૃઢ અવલોકનો કરીશું તે એમાં આ અવિદ્યા, આ શ્રમવિહોણી બુદ્ધિ, આ નિષ્ક્રિય અને વાંઝણી કેળવણી જ કારણભૂત નજારો. આપણા કષ્ટિઓ એટલા જ માટે માનતા હતા કે,

બુદ્ધિ: કર્માનુસારિણી

કર્મ, કલ્યાણ, પ્રવૃત્તિ કે જીવનનો ગમે તે વ્યવહાર એમાં શ્રમ અને ભંતમહેનત ન હોય તેા તે બધા જીવનની સ્વૃષ્ટ સગવડો બધે સંતોષે - એમાંથી જીવનું ચૈતન્ય તેા પ્રગટતું જ નથી.

પરંતુ નર્યાં પરિશ્રમ, કલ્યાણ કે ભંતમહેનત પણ જીવન-વિકાસની સાચી શક્તિ ન જ પ્રગટાવી શકે. આજના સમાજમાં બુદ્ધિજીવી વર્ગ ને શ્રમજીવી કસોટીની મહેનત-મત્તરી પર રહે છે તે શ્રમજીવીઓ સતત પરિશ્રમ, કલ્યાણ કે કાર્યમાં રોકાયેલા રહ્યા છતાં, એમની બુદ્ધિને કસોટી વિકાસ થતો નથી. એમનાં કર્યાં પણ જડ છે; એમાં ચૈતન્ય જેવું બાંધે જ નજાય. બુદ્ધિવિકાસમાં રહેલાં સાચાં તત્ત્વો આવા પ્રવૃત્તિ-કલ્યાણથી બાંધે જ ખીલી શકે છે. બુદ્ધિજીવી અને શ્રમજીવી વર્ગોમાં વહેંચાયેલી આજની સમાજમાં બુદ્ધિ, કર્મ, કલ્યાણ અને પ્રવૃત્તિ બધું જ જડ થઈ ગયું છે. પરિશ્રમવિહોણી બુદ્ધિ જડ છે તેા સ્વયં-વિકાસની સ્વતંત્ર પ્રેરણા વિના પ્રગટેલો શ્રમ મહેનત કે મત્તરી વેઠ છે, વેતરું છે, નરી ગુલામી છે. આથી આજની સમાજસ્થિતિમાં સમૂહ બુદ્ધિ કે સાચો પરિશ્રમ કશું દેખાઈ જ નથી. વધારે જોડા ભંતરીને તપાસીશું તેા બુદ્ધિ કે પરિશ્રમ કંઈ છતાં તત્ત્વો કે જુદી વસ્તુઓ નથી. એ તેા એક ન સિકાની એ બાજુઓ છે. જ્યાં સાચી બુદ્ધિ છે તેમાં સાચો પરિશ્રમ સંકળાયેલો જ છે. જ્યાં સાચો પરિશ્રમ થાય છે ત્યાં સાચી બુદ્ધિ એની પાછળ રહેલી જ હોય છે. જગતના સંત પુરુષોના જીવનમાં આ બંનેનો સુમેળ હોય છે એટલે જ એઓ જગતનું કલ્યાણ કરતા ગયા છે.

બુદ્ધિવિકાસ અને કલ્યાણ કે પ્રવૃત્તિનેા આ સિતે આપણે વિચાર કરીશું તેા કલ્યાણમય કેળવણીમાં જ સા વિષા યા વિમુક્ત્યેના ધ્યાનમત્રેના સાક્ષાત્કાર થાય છે. વધારે કેળવણીમાં આ કલ્યાણને જ વણું મદરવનું સ્થાન આપીને પૂ. ગાંધીજીએ કેળવણીને અતરાત્રતા પ્રગટ કર્યો છે.

દિલખુશ બ. દીવાનજી

મારી અંખના

યજ્ઞાતીયો યાદશો યત્સ્વમાવઃ

પાદચ્છાયાસંશ્રિતો યોડપિ કોડપિ ।

તત્ત્વાતીયસ્તાદશતત્સ્વમાવઃ

ફિચ્ચાયેત્તં સુંદરો વાસલ્લવાત્ ॥

— શ્રીકૃષ્ણવાર

એક તામિલ વેપ્થુવ બ્રહ્મનો આ શ્લોક છે. એનો અર્થ એવો છે :—

‘બ્રહ્મવાનનાં ચરણની છાયાનો ભણે આશ્રય કર્યો છે તેને બ્રહ્મવાન સુંદરશાળ વત્સલભાવે ભેટ છે. બ્રહ્મ ને જ્ઞાતિનો, ને સ્વભાવનો, તેમ જ ભેગો હોય, તે જ્ઞાતિનો, તે સ્વભાવનો અને તેનો જ દેવ તેને માટે બની નય છે.’

મહુરા પાસે આવેલા નળીતા ‘અળગાર’ મંદિરની બ્રહ્મવાન વિધ્વની મૂર્તિ બહુ પ્રાચીન કાળની સ્થપાયેલી છે. તે મૂર્તિનું નામ ‘સુંદરશાળ’ છે. દક્ષિણ ભારત હિંદી પ્રચાર સભાના પદવીદાનસભારજ ભટ્ટે હું મદ્રાસ ગયો, ત્યારે મહુરામાં ભીનાશીદેવીનાં દર્શન સાડુ જઈ આવ્યો. તે વખતે તેથી ૮ માઈલ દૂર આવેલા એક કુંડર ઉપરના સુંદર રથાને વસતા આ સુંદરશાળનાં દર્શન પ્રબુદ્ધપ્રાપ્તી અને ધર્મા, કારણ કે, ભીનાશીના મંદિરની જેમ સુંદરશાળનું મંદિર પણ દરિજનોને માટે ખુલ્લું થયું છે. મૂર્તિનું નામ દર્શાવે છે તેમ, સાચી જ તે સુંદર છે અને પંદરપુરના પાંડુરંગની યાદ કરાવે છે. સુંદરશાળે માત્ર પોતાના હાથ કેડ ઉપર મૂકતા નથી; બાકીનો કાઠ બધો પાંડુરંગ ભેગો જ છે. કૌતરકામ, બબ્બ ગોપુર, વગેરે દક્ષિણની વિશેષતાઓ તો છે જ. તે તો પાંડુરંગને મળી નથી; બાકી વાસલ્લવા તેવી જ છે. પાંડુરંગની જેમ સુંદરશાળ પણ ત્યા ‘ચિત્ત-ચાર’ સંજ્ઞાથી નળીતા છે. પાંડુરંગની પ્રસિદ્ધિ પણ સુંદરશાળના બ્રહ્મમંડળમાં છે. તેમાંના એક પાંડુરંગનું વર્ણન આમ ક્યું છે :

મા યાત પાન્થા: પથિ મીમરધ્યાં

દિગંબરઃ કોડપિ તમાલનીલઃ ।

વિન્યસ્તાહ્તોડપિ નિવંતવિમ્વે

ધૂર્તઃ સમાકર્ષ્યતિ ચિત્તવિસ્તમ્ ॥

— ‘પથિકો, બીમા નદીને રસ્તે જયો મા. ત્યાં શામળા વૃક્ષોના કોઈ દિગંબર વસે છે. કમર ઉપર હાથ મૂકી તે જોશે છે. છતાં એ એવો ધૂર્ત છે કે લોકોના ચિત્તરૂપી ચિત્તને હરી લે છે.’

પાંડુરંગ અને સુંદરશાળ બન્ને મળીને એક જ દેવ થાય છે. પરમાત્માનો સ્વભાવ પરમાત્માને હદી ઊઠે

નહિ — કુણ્ડાશીલ, કૃપાળુ, બ્રહ્મવત્સલ, ભતપાત ન બુધે તેવો, નામદેવના શબ્દોમાં “સર્વોભાવી ધર્મ મમાન દર્શન” (એવેને આપણે સમાન દર્શન) એવી વૃત્તિનો. સુંદરશાળના મંદિરમાં દરિજનપ્રવેશ થવાથી તેના પ્રત્યેની નામદેવ તેમ જ કૃષ્ણવારની સાગળી તૂટ થઈ એમ ગણાય. પાંડુરંગનું તેમ ક્યારે ધરો? ત્યાં મનુષ્યમાનને ક્યારે પ્રવેશ મળશે?

નામદેવ ભલે લંડફાટના ધધાવાળા, તેથી તેમના વખતમાં શરૂમાં તેમને મંદિરમાં પ્રવેશ મળ્યો ન હતો. તેથી

પતિતપાન નામ ટેકુની આલોં મી દારા ।

પતિતપાન ન હોસિ મ્હણની જાતોં માપારા ॥

(પતિતપાન નામ સાંભળી આવ્યો મંદિરદાર;

પતિતપાન હું નથી તો ભઈ પાછો ઘેર.)

એવો નામદેવને સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો હતો. એમના પૂરતા એ સત્યાગ્રહ તે વખતે સફળ નીવડ્યો, પણ હવે સમગ્ર દરિજનો તરફથી બપાથ બ્રહ્મજનોએ નામદેવ ભેગો જ સત્યાગ્રહ કરવો ભરી છે. એટલે કે, દરિજનોએ મંદિરમાં પૂરી જવું એમ નહિ; એ તો કુશાગ્રહ ધરો; પણ જ્યાં લગી દરિજનોને પ્રવેશ ન મળે ત્યાં લગી બ્રહ્મમંડળએ મંદિરમાં ન જવાનો સત્યાગ્રહ કરવો ભેળ્યો.

એવો સત્યાગ્રહ મારો તો સતત ચાલુ જ છે. મારી પાંડુરંગ ઉપરની બક્તિ માડું હૃદય જ ભણે છે. મૂર્તિના દર્શનમાં મારી શ્રદ્ધા છે. જ્ઞાનેશ્વર વગેરે સંતોના સત્સંગમાં મારું અત્યાર લગીનું જીવન વીત્યું છે. પણ હંબુરે, મારી કમ્પા હોવા છતાં, પાંડુરંગનાં મારી અંગે દર્શન કરી શક્યો નથી. ‘જ્યાં સુધી દરિજનોને તારા મંદિરમાં પ્રવેશ ન મળે, ત્યાં સુધી હુંવે મારી જગ્યાએ જ સારો’, એવું હું પાંડુરંગને કહી કું છું. મારી અંખના એ ભણે છે. અને તેને પણ એવી જ અંખના હશે, એ વિષે મને શંકા નથી.

“કાઢી ધોંગલી, વાઢી કઢી, કાઢા દોરા કંઠી ;

લોલી મહારાવી શેટ મરાઠી, ગાંઠીત લંગોટી;

વાઘોં વાહળા, મોઢા શાહળા, પતિતપાન નામ જવાવે.”

(કાળી કાંબળી, કાળી સોદી, કાળો દોરો કંઠે;

ભાલી મહારની ડેઠ મરાઠી, કેડે ધરી લંગોટી;

મજે મજરખાં, શાણું છે બહું, પતિતપાન જેવું નામ.)

(મરાઠી પરથી, ૫-૪-૪૨) વિનોબા બાવે

સાધ્ય અને સાધન

સાધ્ય અને સાધનનો સનાતન કાયદો હમેશાં મનુષ્યો સામે ઊભો જ હોય છે. આને આપણા જગતની રિધિતિ એવી છે કે, તેનાં સમજણ અને ફેરફાર માટે, સાધ્ય શું, સાધન શું અને બંનેનો આંતર સંબંધ શો છે, એ ન ભણીએ તો બાક્યે જ, આપણે આજ ને ચક્રમાં પડ્યા છીએ, તેમાંથી બહાર નીકળી શકીશું.

૧

સાધ્ય શું એનો અર્થ પહેલાં તપાસી લઈએ. ઋષિના પ્રખ્યાત કૃત્તિસર ઐરિષ્ટોટલે કહ્યું હતું કે, શિવ તે છે જેની આંકાસા દરેક જાણી શકે છે. તે પરથી આપણે કહીએ કે, સાધ્ય તે છે જેનો વિચાર દરેક માણસ કરે છે. મનુષ્યનું માનસિક ધરતર જ એવું છે કે આદર્શોના ખ્યાલ તેને માટે અપરિહાર્ય છે. માણસોનો પ્રોટો ભાગ પોતાની ઇચ્છાનુસાર જીવન વ્યતીત કરવા મથે છે. વૃત્તિઓ પણ તદ્દન આંખણ નથી હોતી. પરિણામનું ઘોઠું પણ બાન તેમાં હોય છે. આદર્શનું બાન ન હોય એવી મનની રિધિને કલ્પની કહીએ.

નેતિક દૃષ્ટિએ, સાધ્ય એ જુદીથી નિર્માણ કરેલી વસ્તુ છે. તેથી તે નેતિક પ્રમાણ તરીકે કામમાં આવી શકે છે. તેનો ઉપયોગ એક જ ન તરીકે કાચ છે: તેની મદદથી આપણે આપણું કાર્ય માધી શકીએ અને ભણી શકીએ કે, આપણે ને પ્રમાણે વર્તવું હવે તે કેટલે અસી કરી શક્યા. જુદીસિદ્ધિ કર્મનું વિરોધ એ છે કે, તે મુખ્યતઃ ધ્યેયક્ષત્રી હોય છે, અને ધ્યેયનું બાન સાધ્ય વિના શક્ય નથી.

આવું જરૂર સુધિમાં નથી હોતું ત્યાં તો એક જવાબ અપરિહાર્ય રીતે પરિણામ નક્કી કરી નાંખે છે. ઉત્કર્ષતિના પહેલા તબક્કામાં પણ સાધ્ય પહેલેથી નેવાયું નથી હોતું. મનુષ્ય ફક્ત જ્યારે ઉત્કર્ષતિનાં પચચિયાં ચડે છે, ત્યારે જ તે સાધ્યથી વાકેફ થાય છે અને આગળ વધતાં તે તેને માટે બહુ કાળજીવાળો બને છે. એટલે ઉત્કર્ષતિના ઇતિહાસ એ ચાંચિકવત્તામાંથી કહેશવાદમાં પરિવર્તનનો છે. અણુ, જીવાણુ, પશુ, જંગલી મનુષ્ય અને સંસ્કૃતિમય મનુષ્ય, એ બધાં ક્રમવાર સાધ્યને વધુ ને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. અણુને તો સુધિના નૃત્યમાં પોતાના સાથીનું જ ધ્યાન રાખવાનું. સ્થિર પાણીનાં ખાગોચિયાંમાં પડેલા જીવાણુને તો તેનાં તરતા નાનાં જીવડાંની જ ચિંતા કરવાની; તેને આગોડવામાં શો ફેરફાર થશે તેની ફિક્ક ભાગ્યે જ દેવાની હોય છે. પશુ પોતાની જરૂરિયાતોની નૃતિથી જ સંતોષ પામે છે. જંગલી મનુષ્યને પોતાના નિકટ સંબંધીઓની ફિક્ક હોય છે. શૈર-જન્યમાં જોડા સાફ કરનારને તો વરસાદનો સ્વિચ જ આવકારદાયક થઈ પડે છે, શૈર-જન્યની બિલ્લપાયક કે વરસાદની સારી

માઠી અસર બાગ્યે જ તેને સ્પર્શે છે. આથી બિલ્લું સંસ્કૃતિક માણસ 'આગળ અને પાછળ જુએ છે અને ને નથી તેની ઝંખના કરે છે.' એના કનમ વિચારો એ છે ને ફૂટા ધ્યેયને બચાવ કરે છે.

આમાંથી એક મહત્ત્વની વાત એ નીકળે છે કે, મનુષ્ય જેમ જોયે ને ઊંચે ચડતો ભય છે તેમ તે સાધ્ય માટે વધુ ને વધુ ચિંતા રાખતો થાય છે, અને સાધ્ય અને તેની વચ્ચેનું અંતર પણ વધુ ને વધુ ઊંટું થઈ જાય છે. આદર્શો એ આકાશના તારા જેવા છે, એમ એક કવિએ કહ્યું છે. એમાં કવિની કલ્પના કરતાં ટહાપણનો ચમકારો વધુ છે.

સંસ્કૃતિની શરૂઆતથી તે આજ સુધી તબક્કાઓ, ચિંતકો, રાજનીતિજ્ઞો અને નેતાઓએ સમગ્ર આગળ અનેક આદર્શો મૂક્યા છે. એમ પણ કહી શકાય કે, જેવાં માયાં તેટલા આદર્શો પણ હોય. આ ખાસ કરીને સંસ્કૃતિની શરૂઆતમાં ખરું. પણ આદર્શોના ઇતિહાસ એ છે કે, મનુષ્યો પોતાની સંકુલિત ભાવના અને દુઃખી દિશિમાંથી આગળ વધતાં અનુક્રમ વ્યાપક આદર્શો નિર્માણ કરતા આવ્યા છે. જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ, જુદા જુદા સમયોએ, જુદા જુદા વખતે અને જગ્યાએ, એક સા જીભ આદર્શ રજૂ કર્યા હોય છે. પણ ને વ્યક્તિઓએ પોતાને અનુક્રમ કાળ કે પોતાને અંજલ વાતાવરણમાંથી મુક્ત કરીને આદર્શોના વિચાર કર્યો છે, તેઓએ તો આપણને લગભગ સરખા જ આદર્શો આપ્યા છે. એટલે ધ્યેયો, ખાસ કરીને અંતિમ ધ્યેયો, શાં હોવાં જોઈએ, એમાં તો મહાન વ્યક્તિઓ સંમત થાય છે. અને ધ્યેયનું નિર્માણ કરવામાં અતુરારી કરતાં ટહાપણ, સંકુલિત ખોદરા કરતાં સમગ્ર જીવનની દૃષ્ટિ, અને પૂર્વગ્રહ કરતાં વારતમ્યજીવિની વધુ જરૂર હોય છે.

આમ, આપણે અત્યાર સુધીમાં બે ચીજો નક્કી કરી: એક એ કે, સાધ્યનો પહેલેથી વિચાર કરવો ઘટે; અને બીજી એ કે, કેટલાંક કલાક ધ્યેયો માટે મહાન માણસો સંમત છે. હવે આપણે સાધન વિષે ચોટાક વિચાર કરીએ.

૨

સાધન એ સાધ્ય તરફ જવાનો માર્ગ છે. આપણા આદર્શોનાં એ જોનારો છે. આદર્શોના અમલને બીજા મજ્દોમાં સાધન કહી શકાય. સાધ્યને પામવાની પ્રયત્ન એ સાધન છે.

હવે દરેક સાધ્ય પોતાનું જ સાધન સૂચવે છે. દાખલા તરીકે, આપણે અમેરિકા જવું હોય તો આપણે જહાજ કે વિમાનનો જ વિચાર કરીશું; દ્રામગાદી કે બળદગાડોના નહિ જ કરીએ. ફેરી જેઈની હોય તો બીડાનાં બીજ ન વચાવ. કહેવાનો આશય એ છે કે, ને સાધ્યોનો ઉપયોગ

યાય તેના મુખ સામ્યની સાથે સંગત હોવો જોઈએ. કાશ્મી કે, સામ્યને સિદ્ધ કરવા જે સાધનો વપરાય છે, તેનો સ્વભાવ સામ્યના સ્વભાવને નક્કી કરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો, અમુક સામ્ય માટે અમુક જ સાધન જોઈએ અને તે સિવાયનાં બીજાં નહિ ચાલે. તેથી સામ્ય ગમે, એવું કમ્પ્લે હોય તો પાછું તેને માટે ગમે તે સાધન વાળખી છે એમ ન માની શકે. નહિ તો સામ્યને માટેની મહેનત નહામી નય અને સાધનનો જુલમ વર્તી રહે. જે સાધુ કરવાનું છે એમ કહી ન જાણતા માણે છે કે, તેને એ સ્વર્ગમાં લઈ જશે. આધુનિક ધરનાઓ આ સ્વપ્નપાને બતાવી આપે છે. અર્થ લશ્કારમાં લશ્કરને પરિણામે ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને સમાનતા સ્થાપરો એવી આશાએ સપજા લગ્યા હતા; પણ તેમાં સાધનો એવાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યાં કે સામ્ય કોઈ લક્ષ્ય જ પ્રકારનું નિર્માણ થયું. આ લશ્કારમાં વપરાતાં સાધનો પરથી પણ એમ વજા થાય છે કે પાછું તેવું જ નારક બનવાવાનું છે.

પણ સાધનનો પ્રશ્ન પહેલી નજરે લાગે છે એટલે સહેલો નથી. સામ્ય જેટલું કમ્પ્લે, કડાત અને સૂકા, તેટલું જ મુશ્કેલ તેને યોગ્ય સાધન ચોધવાનું હોય છે. રહેરને જઈ માઝીમાં બેસવાનું તો રહેલું છે, પણ કઈ માણે જતી માઝીમાં બેસવું એ વ્યવસ્થા જ આપણે ગયે પડેથી શકીએ. આને લીધે જ માનવસમાજના મોટા ભાગને દોરવળીની જરૂર હોય છે, અને આને લીધે જ જવાબદાર નેતાઓ સાધનની યોગ્યતાને માટે વારંવાર આશ્ચર્યજનક ઘોષારો છે.

૩

આપણી નબળાઈને લઈને, સામ્યને આપણે પ્રાયશઃ, માધ્યમિક અને અંતિમ એમ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકીએ. છેલ્લા વર્ગનાં ધ્યેય તો નિરંતર એક જ હોય છે અને બાકીનાં આપણે સામ્ય તરફ જતાં પગથિયાં અથવા માર્ગદર્શક બંધો, જે આખરે સામ્ય તરફ લઈ નય છે, તે નબંધો. આ જ અર્થમાં સામ્યનો અર્થ સાધન હરી શકાય. આવું વિભાગીકરણ આપણી સગવડ માટે જ છે અને તેથી તેની યોગ્યતાયમતા તેથી વધુ નથી. આવી રીતે સાધન બિન બિન હોઈ શકે. ધ્યેય દિલ્લી જવાનું હોય તો તેને માટે મુંબઈ, રંગૂન, હોંકોંગ અને પેરીસમાં રહેતા માણસો માટે સાધન એવાં હોવાં જોઈએ કે ધારેલે ઉકાળે પૃથ્વી શકાય. તેથી સામ્ય તરફ જતા રસ્તા, કયાંથી શરૂ કરવું, એની ઉપર અવલંબે છે. સામ્ય અને જ્યાંથી મજલની શરૂઆત કરવાની હોય તે જ્યાંની વચ્ચે જેટલું વધુ અંતર, તેટલી જ સમાજ-સુધારાની ઉતાવળ હોવી જોઈએ. આ જ કારણને લીધે એક નેતાને બીજા નેતા કરતાં સમાજસુધારાની વધુ ધમક

હોય છે. સામ્ય જેટલું બંધું તેટલું અંતર બંની વચ્ચે હોય છે, અને આ અંતર જેટલું વધુ તેટલી વધુ યટપટી તેને થાય. જેમ અંતર લાંબું તેમ તે વધુ તનુભવ અને છે. આવી રીતે કમ્પ્લે ધ્યેય રાખવાનો લાભ એકંવાય છે કે, સમાજસુધારામાં વધુ રસ લેવાય છે અને તે માટે પ્રયત્ન પણ વધારે કરેલા પડે છે. તેથી સામ્ય જેટલું બંધું અને કઠિન તેટલી જલ્દી પ્રગતિ થાય છે.

પણ એ પરથી એમ નથી કહેવાનું કે, પ્રયત્ન વસ્તુસ્થિતિ નથી જોવાની. સમાજની સરસ્થિતિની ક્ષમા, તેની શક્તિ અશક્તિનું માપ, અને નવા સુધારા પચાવવાની તેની શિથિતિની જાણ, એ બધું શરૂઆતમાં વિચારી તેવું જોઈએ. નહિ તો નવા સુધારા યાંત્રિક રીતે ઉપરથી લાદવામાં આવે તો તે ન પડે અને તેનાં ઘાતિયામ માઝાં આવે. કૃષ્ણ ઉત્સાહી એવા સમાજ-સુધારકે આ આસ પ્શનમાં રાખવાનું છે. બીજામાંથી ફજ થાય છે તેથી રીતે, સાધનમાંથી સામ્ય સ્થાપાવિક રીતે ઉદ્ધવતું જોઈએ. ડોશી બસાડેલું ધ્યેય આવું હોઈ નથી, અને તેથી સામ્ય પાછળ જે આશય રહેલો છે તે પરિણામ ધરતો નથી. એટલે જ સમાજની શક્તિ ધણે જગે જડવાની ન હોય, તો જીંથી આકાંક્ષાએને થોડી ઉતારીને સામ્ય નક્કી કરવામાં જ હડાપણ છે. સ્વતંત્ર રહેવું હોય તો હથેશાં લખત રહેવું જોઈએ, અને જો એમ ન થઈ શકે તો સ્વતંત્રતા નામની જ કહેવાય અને અચ્છંદતા પણ થઈ નય. તેથી સ્વતંત્રતાને થોડો વખત બૂલી જઈ હથેશાં લખત કેમ રહેવાય તેના જ પ્રયત્ન કરવો, અને તે જ નજી ધ્યેય હોય તેમ વર્તવું. આમ સુધારા કરતાં વખત લાંબો જોઈએ, જોઈએ જોઈએ રીતે થયેલા સુધારા સ્થાયી અને સંજીવ હોય છે જ. 'અંજેશમાં કહેવત છે કે, રોમ એક દિવસમાં બંધાવું ન હવું.

'જેમ વધુ હિંસા તેમ યોષી કાંતિ' એ વિધાન બરાબર સમજીએ તો બીજા મુદ્દાઓની પણ જાણવડ થાય છે. પહેલાં તો એ કે, હિંસા એ સામ્ય માટે અયોગ્ય સાધન છે. બીજું, એ સમાજે સાધવાના મુલ્ય ઉદ્દેશ અહિંસાના મુળમાં પા કરે છે. અમુક સામ્યને પાગલા માટે જે સાધનો વપરાય છે તે એવાં ન હોવાં જોઈએ કે જે બીજા અપરોને પ્રતિકૂળ હોય. આમ એક કમ્પ્લે આમજન વધી પાંચ ડા ડગલાં પાછળ જવું એ પ્રગતિ ન જ કહેવાય. સાધન એવાં હોવાં જોઈએ કે તે સામ્ય તરફ આપણને લઈ નય, અને બીજાં સામ્યોને હાનિ કરતાં ન હોય. મનુષ્યો પણ સાધનના અંગ હોઈ તેઓ પણ લાવક હોવા જોઈએ. આવી લાયકાત જુદા જુદા સંજોગમાં જુદી જુદી હોઈ શકે. આ અને આવી બીજી ધણી સારી એટલી વ્યવસ્થિક અને અસ્પષ્ટ રીતે સંકળાયેલી છે કે તે બરા નેતાનું જામ પણ જ. મુશ્કેલ બનાવી શકે છે. જે નેતાઓ ધ્વનનાં વિધવિધ અંગોનું

આતર અવસાન. અને પરસ્પર અસર જોઈ, રાકે છે, જેઓ અવનના કોઈ પણ મોરચાને હાનિ નહિ પુગાડતાં બધા જ મોરચાએ સફળ યશસ્વી રી રાકે છે; તેઓ જ હરહમેશ સમજાવે ફરી પાછી પીછેહઠ ન કરે એવી રીતે પરમા સાધ્યની આનંદ અને આશ્વજી લાવી રાકવા

છે. આવી વિરલ વ્યક્તિઓ નૃસિંહ જ પાકે છે. “સૌં વિરલ સંસાર” કથારી સાચું કહ્યું છે.

આ બધું જો આપણે હંમેશા ધ્યાનમાં રાખીએ તો ખચીત જગત કોઈ ભૂલું જ હોય.

શામ શી. નેકસાતખાન

સુંદર ચિત્ર

સુંદર ચહેરાની એવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે કે, હસાની વખતે જે ચહેરા વધારે સારા લાગે તે સુંદર. કેટલાક ચહેરા પ્રથમ દર્શને તદન સામાન્ય લેવા લાગે છે, પણ પ્રસન્નતાનું ચોટુંક રિખત પ્રજ્વલતાં જ નેનારને વશ કરી લે છે. આવા ચહેરા એક વાર જોવામાં આવે એટલે કાચખના ચાહ રહી નય છે.

સુંદર ચિત્રનું પણ કંઈક આના જેવું જ છે. જે ચિત્ર જોતાં મન પ્રસન્ન થાય છે, જે ચિત્ર એક વાર જોવા પછી ફરી ફરી જોવાનું મન પાવે છે, અથવા જે ચિત્ર એક વાર જોવાની સાથે જ ખૂબ અમીત્ત્વ છે—મનમાં કરી નવે છે, તે ચિત્ર સુંદર છે એમ જણાયું. કારમરનો મહાકવિ હેમન્થ કહે છે, ‘ભૌતિક્ય રમિત્રસ્ય ક્ષિપ્તં કાવ્યત્વ લક્ષણમ્.’ (રસથી તરંગિત કાવ્યની ખરી અને કાચખની ખરી તેના ઔચિત્યમાં હોય છે). આ જ ક્યોટી સુંદર ચિત્રને પણ લાગુ કરી શકાય. રસ અને ઔચિત્ય એ જ શુભેને હોયે જ ચિત્ર સુંદર બને છે.

ચહેરાની જેલમાં હોતો ત્યારે એક અગ્રેષ્ઠ સાપ્તાહિકમાં એક જ્ઞાત્રીનું ચિત્ર ગારા જોવામાં આવ્યું હતું. ડોસી એટલી બધી સુંદાર થઈ હતી કે નજી ખાદેક. પણ તેની આંખમાં અનુભવની અજારના અને સ્થિર થયેલા ચેતન્યની ચમક હતી; અને તેના ચોટા પરની કરચલીઓ નજી પચાસ ચોમ્પસૌ વરસનો હતિદાસ એકેએક વિગત સાથે કહેતી હોય એવી લાગતી હતી. આ સ્તિંગત વાર્ધક્યને જોઈને ચિત્ર અતિ નમ્ર બન્યું. બાઈ કોઈ ‘કાતવડી’ કે ખારવાની ન્હાતી હતી. રેળવણી કે રાંદકાર તો તેને ક્યાંપી મળ્યાં હોય જ જુવાનીએ જ કંઈ લાવવય તેને આપ્યું હશે તેમ જ વડાપણે જે કંઈ અનુભવ-સમૃદ્ધિ તેનામાં આવી હશે, તે જ તેની મૂડી હતી.

ચિત્ર જોવા પછી સાસથી રહેવાયું નહિ, અને જે ગારા ચિત્ર શ્રી રવિશંકર રાવજીને કામળ લખ્યો અને ‘આ ચિત્ર તરફ તમારું ધ્યાન મળું છે કે?’ એમ પુછાવ્યું. તેમજી વળતો જવાબ આપ્યો કે, ‘હા, અખિત જગતિક હવિશ્કારમાં આ ચિત્રને ઇનામ મળેલું છે.’ અનેક જુવાનોને ચિત્રકળાની દીક્ષા આપનારા ચિત્ર-

કુરુને આ ચિત્ર જમ્યું એટલું જ નહિ, પણ દુનિયાના ચિત્રકરોને પણ આ ચિત્ર સર્વોત્તમ લાગ્યું, એ નાજીને ગારા આનંદ ખેવરા થયો.

જે ચિત્ર જોઈને આપણો આનંદ બીજાને આપવાનું મન પાવે, બીજાને અભિપ્રાય નજી લેવાની દમ્મકા થાય, અને એવો કોઈ માણસ ન મળે તો ચિત્રમાં અટપટી થાય, તે ચિત્ર સુંદર છે, એમ જણાયું.

વડોદરામાં એક ચિત્રને ત્યાં એક નાનકડું ‘સાડું’ ચિત્ર છે. ચેન્નિસલ્લી કે કોલસાના કડાગી ટોરેલું એક બિખારીની છાકરીનું ચિત્ર તે છે. આંખો સાત લાવનાશૂન્ય, કંઈક મથરાયેલી; તમે જોવી નહિ રહેવા દો, દોષો કાઢી, એવી ભીતિ એ આંખોમાં કાચખનું ધર કરી બેઠેલી છે; ‘સાડું’ ચોટુંક ઉપાડું છે, નજી અવન રહેવાની ધૃષ્ટતા કરી તે માટી માસી વાગવું હોય ને; અને વાજ બોડે વરસાદના સપાટાથી ચેરણુઉરણુ થયેલા ખેતરમાંના ધાસ લેવા! એ ચિત્ર નહિ પણ સ્ત્રીખાઈ, મીનતા અને નિરાશા માનવજાતિનાં અન્યાય અને કોરાતાની દુનિયા આજળ નહેરાત કરવા માટે, મૂલ રવરય લઈને જોવી હોય એમ જ લાગવું હતું. જે જે ચોટા અર્થત ચિત્રો જોયાં છે તેમાંનું આ એક હતું. એ ક્ષિત્રની નીચે કોઈ જમન કવિતાની જે પંક્તિઓ સખેલી છે. તેને અર્થ ગારાથી સખખયો નહિ. પણ આવા જાલના ચિત્રની નીચે લાખાનાં વચ્ચેના લખખાં એ ચિત્રકાર અને પ્રેક્ષક બંનેનું અપમાન કરવા જેવું છે. એમ મને લાગ્યું. અરેલાને અર્થત કરવાની અને આખો દુનિયાને અરવરય કરી મૂકનારી નિરાશાની રાત્રિ એ ચિત્રમાં પ્રતીત થતી હતી. કોઈ એક જ સુંદર ચિત્ર જવાબો એમ જો કોઈ મને કહે તો, એ ચિત્રને હું આખળ મૂકું. સુંદર ચિત્ર ચોંદરવું જ ચિત્ર હોયું નેઈએ, એવું કંઈ નથી. એસિટ જેમ ન્યાં પડે ત્યાં ફસાડીને ચામડી ખેતરવા માટે છે, તે જ પ્રમાણે જો ચિત્ર હૃદયની લાખનાઓને ઉત્તેજિત કરીને હૃદયને કોતરવા માટે છે તે ચિત્ર સુંદર છે, એમ જણાયું.

કાકાસાહેબ કાલેશકર

(વનજોનાં ખોળી અનુવાદિત)

હજી પૂરતો વિકાસ પણ ન પામ્યું હોય — પરિપક્વતાની વાત તો દૂર જ રહી — ત્યારથી તેની બેરે એમાં કાઢી, તેને ખરાબી બાન બાળું કરાવી, તેની પાસે વિચાર-પ્રવચન કરાવતું, એ અત્યાચાર તેમ જ દુરાચાર બને છે.

યાત્રિક કિંવાઓ અને વ્યાપારી સારીરના અવયવો ગારફતે નાનપણથી કરાવવા માંડીએ તો અભ્યાસથી — ગદાવધાથી તે અવયવોની તે કિંવાઓ કરવાની શક્તિ, ફરાજતા અને ઝડપ વધે છે; પરંતુ પ્રવચન-વ્યાપારની બાબતમાં તો તેથી બહુદૂર જ રાખ્યું છે, એ કહી બતાવવાની બાબત જ જરૂર હોય. તેમાં તો તે વાતને ચેતનામાંથી નેમ બને તેમ દૂર રાખી, તુલ્ય તુલ્ય માર્ગો અને ઉપાયો વડે બાળકની કૃતિત્વશક્તિ અને સર્જનશક્તિને બીજાં યોગ્ય ક્ષેત્રોમાં વાળી દેવાનો જ પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. અર્થાત્, કોઈ પણ સૌમ્ય પ્રવચન કરાવવાનો હોય, તો તેને બજવાનો — નહિ કે તેને અભ્યાસવાનો કે તેનો ગદાવધા કરવાનો.

સારીરિક પ્રવચનનાં ત્રણ જ માનસિક પ્રવચન તંત્રને પણ વારંવાર ઉપયોગથી ખીલવવાનો કે વિદ્યાપ્રવાનો રીધો પ્રયત્ન ન હોઈ શકે. સીધા પ્રયત્ન તો પ્રવચનનો જ્યાંજ્યાં મૂકી, શ્વપ્ન-સૂતર-આદિ માર્ગોએ વિરુદ્ધ થવાનો — પરિપક્વ થવાનો જ હોઈ શકે. સારીરિક પ્રવચનનું પણ આદ્ય પ્રવચન પિતા-પુત્ર બંનેની બાબતમાં આદ્યકાલ જ નીવડે છે.

૪

આપણે બીજી કિંવાઓની બાબતમાં શું કરીએ છીએ? આપણે ભણીએ છીએ કે, ચિત્રકળા એ સ્વેરકળા છે. સ્વેર એ અર્થ મા કે, ચિત્રકર્તાની કલ્પનાના ઉદ્ભવને તમે કોઈ રીતે બાબી ન સો. અને છતાં ચિત્રકળા શીખવવાની શરૂઆત સ્વેરતાથી નહિ, પણ યોગ્ય પ્રતીકોને બરાબર ધૃંડવાથી — સાચી વસ્તુનું સીધું સ્પર્શ અનુકરણ કરવાથી થાય છે. ચોપડીએ ઉપર આજકાલ કે ઉપશંક મરોડથી નાંખી લખાય છે, તે કળા કહેવાય છે. પરંતુ તેનું સીધું શિક્ષણ શરૂઆતથી હોઈ શકે છે? સીધું શિક્ષણ નો આગ્રહ કે મરોડ હોય તેને બરાબર ધૃંડવાથી — તેનું જ બરાબર અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ શરૂ થાય છે. પછી જ્યારે તેનો હાથ સ્થિર થાય, ત્યારે પોતાની તુલ્ય તુલ્ય કલ્પના અનુસાર સ્વેર યાદે તે સ્થિતી શકે, ત્યાં કંઈપણ શકે, તથા તેમને યથાચોગ કાળ ઉપર પંક્તિથી ઉતારી શકે.

સંગીતમાં પણ તુલ્યો. તે પણ સ્વેર-વિહારની કળા છે. આયક જ્યારે ‘ખીચે’ ત્યારે તે કયા આરોહ-અવરોહ — તાન-પદ્ધતિ લેશે તે કહી શકાય નહિ; અને એમ જ્યારે તે સ્વેર-વિહાર શરૂ કરે છે, ત્યારે જ રમ ‘નચે’ પણ છે. પરંતુ તેથી સંગીત કહી એ સ્વેર-વિહારથી સીધવવામાં આવે છે? નહિ જ. સંગીત શીખવવાની શરૂઆત તો

સારે-અમનાં દિશાબદ્ધ ગોઠવેલાં ચોક્કાં ધૃંડવા-ધૃંડાવવાથી જ થાય છે. તેમ કરતાં કરતાં પછી ચોગ્ય કાળે તેનામાં એવું એક સમજાવિંદુ બને છે, કે જે વડે તે સ્વેર રીતે વિહાર કરી શકે છે, અને છતાં તે ‘કાયરેસર’ જ હોય છે.

વિચાર-કળાની બાબતમાં પણ તેવું જ છે. તેની શરૂઆત સ્વેરતાથી ન હોઈ શકે. શરૂઆતમાં તો વિદ્યાર્થીએ બીજાં યોગ્ય બીજાં ધૃંડવાનું-ગોળવાનું જ કામ કરવું જોઈએ. ત્યાર પછી યથાકાળે તેને સમજાવિંદુ પ્રાપ્ત થતાં, તે પોતાનો ધાર્થી વિહાર કરી શકે.

અને તેમ છતાં તમે હાઈડ્રેટ-કોલેજમાં નાના એકસાંને કે અમુક યુવાને કાચી અવસ્થાએ કોઈ પણ નિષ્પદ ઉપર વિચાર બહેર કરવાનું કહો છા, ત્યારે વસ્તુત્તમે શું થાય છે? ગરુઆતમાં તો તે ડ્રિમ્બ થઈ જઈ, પોતાની હોજરીમાં જે કંઈ ગરુદું હોય છે તેનું ગાત્ર મરડામણનો માર્ગો ઓઝી દાડે છે. એ એકસરણાં ધમકું મુઠું સારૂ કહ્યું નથી હોતું; નથી વિહાર અને રોગ હોય છે. પછી શિક્ષકે ક્યાં ફરેલી ખુશામત અને વાહવાડથી તથા આપેલા આશાસનથી તે ધીરે ધીરે આવા અપરિપક્વ એકસરણી દેવાતો બધ છે; અને એવું એવું જલદી તથા ગમે ત્યારે ઓઝી સહાય તે ગાદિ ગમે તેવી ગાદિની ગમે ત્યાંથી ફરેલી જઈ, પેટમાં નાખ્યા કરે છે; અને પછી ધારોત્યા વિના કે પચાવ્યા વિના (કારણ કે પચાવવા ગાદેની આંતરિક શક્તિ જ હજી તેનામાં નથી નથી હોતી) પછી અપરિપક્વ સ્થિતિમાં જ તેને ઓઝી નાખે છે. હું સમજ નથી રાખતો કે આ બંધના એકસરણી વિદ્યાર્થીનાં, શિક્ષકને, કે સગાઓને શો કાયદો થાય છે? જે હાનિ થાય છે, તે તો ‘શોડ’ નિરીક્ષણ કરવાથી વગર કયો સમજ શકાય તેમ છે.

ગોળવાશિક્ષકાર વિચારને જ તત્ત્વસાક્ષાત્કારને એક મુખ્ય માર્ગ માને છે. અને તે યોગ્ય છે. યોગ્ય વિચાર અને તત્ત્વસાક્ષાત્કાર એ જ વચ્ચે કરી વસ્તુત્તમે બેઠ કલ્પી રાખતો નથી અર્થાત્ વિચારને આપણે એકસી મોટી જાન ગમીએ, તેનો વિદ્યા અને પરિપક્વતા સાધવાની ચોક્કા કરવી જોઈએ. એ રીતે બેતાં, ઝંઝે ઝવન-સાધનાનો ચરમ પ્રયુધાઈનો માર્ગ કહેવામાં આવે છે, તે અને વિચારતંત્રના વિકાસ તથા પરિપક્વતાનો માર્ગ પણ એક જ હોવા જોઈએ; અને તેનું આયોજન એકસી ગંભીરતાથી થવું જોઈએ.

તેને બદલે હાઈડ્રેટ-કોલેજમાં ગમે તેવા — કહેવાત શિક્ષકને હાથે કરાવતો આ વિચાર-પ્રવચન-વ્યાપાર ગંભીર વિચારણાને પાત્ર છે. કાચી વયે એ રીતે દુરાચાર કરીને નસાવા બનેલા અને તવાઈ ગયેલા યુવાનમાં પછી સર્વતોમુખી — સર્વતોમુખ વિચાર કરવાની, શક્તિ જ બીજી ન થઈ શકે.

આજકાલ શાસ-પીણા સરમુખત્યારે પોતાની પ્રજાના બધા વિચારક-અવિચારક-વર્ગને ડરાપી કહે તેમ હાંકી શકે છે, તેમ જ દુનિયાની ગમે તે મોટી વાતને બૌદ્ધિક ડરાની આપી, સમજાવી સહેલી કરી અપવાદ ઐક્યોચિત્રમ જેવા શિદ્ધાંતોને આજનો યુવાનવર્ગ બહુ જલ્દી વરી

એસે છે, એ બંધાતું મૂળ શું આપણો વિચાર-શક્તિને કાંસ નથી? અને એ દોષ, તેા તેનું મૂળ છેક શાસ-કોલેજને છેડે પેલા અજુકદ ગિરાફને દાંચે અકાળે કરાવાતા પ્રજનન-વ્યાપારમાં નથી?

એક વાલી

‘પાકિસ્તાન’ વિષે બાબુવા જેવું

હાલમાં ‘પાકિસ્તાન’ વિષે થાળી વાતો યાવ છે. તે અંગે બાબુવા સમજવા જેવી કેટલીક દ્રષ્ટીસ્ત નીચે આપી છે :-

૧. હિંદુઓ અગ્રમ કોમી મતાધિકાર ૧૬૦૦ની સાલથી બ્રિટિશ સરકારે હાખત કર્યો. તેના સાત વરગ મુધી અમલ થયા પછી હોમિયો મુસલમાનોને સંતોષવા માટે ૧૯૧૬માં ‘લખનો ફારીશી’ તેના સ્વીકાર કર્યો અને કોમી એક્સપી મેળવી. ૧૯૨૦-૨૧ની જિલ્લાસ્તની અજબજ મુધી અને ત્યાર બાદ થોડા વખત મુધી આ મંપ દરખો. પણ પછી પાધુ કોમી અસંતોષે જુદું દેવગ લીધું અને તેને પરિણામે ૧૯૪૭ના માર્ચમાં મુસ્લિમ લીગે હિંદના બાગલા પાડવાનો ‘લાનોરનો ફારીશ’ કર્યો.

૨. આ બાબત મુસ્લિમ લીગના ૧૯૪૦ના ‘લાનોર ફારીશ’માં નીચે મુજબ સંબો છે :-

‘ભૌગોલિક દ્રષ્ટિએ એકસરખા પ્રારંભિક વિભાગોને જલ્દી પ્રારંભિક ફેરફારો કરીને એની રીતે જુદા પાડવા, જેથી વાયવ્ય અને પૂર્વ દિશાના મુસ્લિમ બહુમતીવાળા વિભાગો રચન થઈ શકે.’

૩. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની મરોજારી સમિતિનો ફારીશ (એપ્રિલ ૧૯૪૨) :-

‘કોમિસ હિંદની આજારી અને એજાને વરેલી છે. તેમાં કઈ પણ બંધ પડે તો આજની દુનિયામાં - જ્યાં લોકો અનિવાર્યપણે મોટા સમવાય-સભ્ય કરવાના વિચારો મેની રહ્યા છે ત્યાં - સી કોઈને નુકસાનકારી નીવડે. બામજાનો વિચાર જ અતિ દુઃખદ છે. છતાંય મરોજારી સમિતિ કોઈ પણ પ્રદેશના લોકોને તેમની જોક્સ પ્રદર્શિત કરેલી દુઃખાની વિરુદ્ધ હિંદના સમવાયવર્ગમાં બળજબરીથી રાખવાનો વિચાર કરી શકે નહિ.’

૪. અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિનો (અલ્હાબાદનો) ફારીશ (મે ૧૯૪૨) :-

‘કોઈ પણ પેટાસભ્ય કે પ્રદેશના લોકોને હિંદના સમવાયવર્ગમાંથી હટા પડવાનો અધિકાર આપીને દેશના બાગલા પાડવાનો વિચાર જુદાં જુદાં સભ્યો કે પ્રાન્તો કે એક્સ્ટેન્ડે આખા દેશને માટે બારે દાનિસરક નીવડશે. તેથી મહાસભા આપી કોઈ દરખાસને દરજ્જા કરશે નહિ.’

૫. મુસ્લિમ લીગનો કપરનો ફારીશ થયા પછી તેના વરેલી પાકિસ્તાનની કોઈ જોક્સ ને સત્યાવાર ચોળ્યા બહાર પડેલી નથી. સર સિદ્ધિ દયાલપાન, ડો. અબ્દુલ લીક, મામદોલના નવાબ જેવાએ પોતપોતાની અગ્રમ અગ્રમ દરખાસો આપી છે, પણ તેમાં એકથેજ નથી.

૬. ગાધીજી સમિતિના જાનાળ ઝીજાના પત્રવ્યવહારમાં સિંધ, સરદદ પ્રાન્ત, બહુચિસ્તાન, પંજબ, બંગાળા અને આસામને પાકિસ્તાનના પ્રાન્તો તરીકે જુદા પાડવાની વાત કરેલી મળે છે. તે પ્રાન્તોની વચ્ચે (૧૯૪૧) નીચે મુજબ છે :-

ફેરફાર ૧૯૩૮-૪૧ મો. ગા. જિ. હિંદના કુલ ૫૭ કુલ વચ્ચે ૧૦૧૪ લાખ “ “ ૩૧ “ મુસ્લિમ વચ્ચે ૫૮૧ “

ખાતવાર વસ્તી (લાખમાં)

	કુલ વચ્ચે	મુસ્લિમોની વચ્ચે	વચ્ચેમાં મુસ્લિમોના, દહા
૧. બંગાળા	૧૦૩	૩૩૦	૫૪.૭૩
૨. પંજબ	૨૮૪	૧૧૨	૫૩.૦૭
૩. આસામ	૧૦૨	૩૪	૩૩.૭૩
૪. સરદદ	૩૦	૨૮	૯૧.૭૨
૫. સિંધ	૪૫	૩૨	૭૦.૭૫
	કુલ ૧૦૧૪	૫૮૧	૫૫.૦

આમાં નોંધવા જેવું એ છે કે, આસામમાં મુસ્લિમોની બહુમતી છે નહિ. પંજબ અને બંગાળામાં પણ બધા ગિરલાઓમાં એકસરખી નિયતિ નથી.

૭. કપરના પાંચ પ્રાન્તોમાંથી —

બંગાળાના ૭૮ ગિરલામાંથી ૧૦ માં	
પંજબના ૩૦ “ “ ૧૩ માં	
આસામના ૧૪ “ “ ૧૩ માં	

હિન્દુઓની બહુમતી છે. એટલે તેઓને પણ આત્મ-નિર્ણયનો અધિકાર દોષ; તે તેમની પામેથી બીનની સકાય નહિ.

૮. મુસ્લિમ લીગની માગણીને સંતોષવા વિચારાયેલી સભ્યની ચોળ્યા પ્રમાણે, કપરના પ્રાન્તોમાંથી હિન્દુ વધુમતીવાળા ગિરલા જુદા પાડીને મુસ્લિમ વધુમતીવાળા

નિસ્તાના હુદા પ્રાન્તો બનાવવામાં આવે, તો તે પ્રાન્તોની વસ્તી નીચે મુજબ થાય છે:—

કુલ વસ્તી ૧૮૨ લાખ	
મુસ્લિમો ૪૬% "	વસ્તીના ૭૩%
ખીલ ૧૭% "	" ૨૭%

આમાં મુસ્લિમોની સંખ્યા જિ. હિંદના મુસ્લિમોના ૧૨.૩% થાય છે. અખિષ્ટ હિંદમાં મુસ્લિમો ૬૪૪ લાખ છે તેના ૫૨.૪૩ ટકા થાય છે.

૬. ૬૫૨ની ગણતરીએ

હિન્દુ બહુમતીવાળા પ્રાન્તોમાં	મુસ્લિમો ૧૩	ખીલ ૮૭
મુસ્લિમ "	૭૩	૨૭

આને આખા જિ. હિંદમાં મુસ્લિમો ૨૬.૮૪ ટકા છે; તેટલા જ ટકા મુસ્લિમ બહુમતીવાળા પ્રાન્તોમાં હિંદુઓ અને ખીલ ગણાને થાય છે. એટલે લઘુમતીઓનો પ્રશ્ન તો પાકિસ્તાની પરિસ્થિતિમાંથી ગાદી જ રહે છે.

૧૦. દેશી રાજ્યોમાં હિન્દુ-મુસ્લિમોનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે:

	હિન્દુઓ	મુસ્લિમો
હાદમીર	૨૨.૩	૭૭.૭
દેવગાહ	૮૯.૬	૧૦.૪
દેશી રાજ્યોમાં કુલ	૮૧.૧	૧૩.૬

દેશી રાજ્યોમાં ફોદ ફોદ મુસ્લિમો છે. જિ. હિંદ કે દેશી રાજ્યોમાં ફોદ જગ્યાએ મિશ્ર વસ્તી છે અને લઘુમતીનો પ્રશ્ન ફોદ જગ્યાએ છે.

૧૧. દેશી રાજ્યો અંગે, ૭૭ ટકા મુસ્લિમ વસ્તીવાળા હાદમીરનું ને ૮૬ ટકા હિન્દુ વસ્તીવાળા દેવગાહનું યુ થાય, એ એક મોટા પ્રશ્ન છે.

૧૨. શીખોની કુલ પંડ લાખની વસ્તી, તેમાંથી ૩૭ લાખ પંજાબમાં વસે છે. મુસ્લિમ બહુમતીવાળા ૧૭ નિસ્તામાં તેમાંથી ૧૭ લાખ વસે છે. તેઓ પાકિસ્તાનની યોજનાનો વિરોધ કરે છે.

૧૩. હિંદમાં વસતા મુસ્લિમોમાંથી ૮૭ ટકા મજ હિન્દુ હતા અને તેથી દેવલાકનાં નામકામ, પહેરવેશ અને ઝીંદગિવાજ હિન્દુઓને મળતા છે. એક મુસ્લિમ લેખકના રહેવા પ્રમાણે, હિંદના મુસલમાનોમાંથી ૮૦ ટકાની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને રીતિઓ વેદાન્ત ધર્મને મળતી આવે છે.

૧૪. છેલ્લાં ૩૦ વરસમાં હિંદમાં મુસ્લિમોનું પ્રમાણ નીચે મુજબ વધ્યું છે:

(વસ્તીના ટકા)

લાખમાં	જિ. હિંદ	જિ. હિંદ	પંજાબ	બંગાળ
૧૯૧૧	૫૬.૪	૨૩. ૫	૫૪. ૮	૫૨. ૪
૧૯૨૧	૫૬.૪	૨૪.૦૭	૫૫.૩૩	૫૩.૯૯
૧૯૩૧	૬૭.૦	૨૪.૬૬	૫૬.૫૫	૫૪.૮૭
૧૯૪૧	૭૬.૪	૨૬.૮૪	૫૭.૦૭	૫૪.૭૩

૧૫. હિન્દુ વહુમતીવાળા પ્રાન્તોમાં મુસ્લિમોનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે:

એવર્થ ૬.૨૧	અમ્મપ્રાંત ૪.૬૬
મદ્રાસ ૭.૬	બિહાર ૧૬.૬૮
કુલ ૧૦ ૧૫૩	કોરીયા ૧.૬૮

આ ૭ પ્રાન્તોમાં, ૧૬૬ લાખ મુસ્લિમો છે, તે સિવાયના ખીલ હિન્દુ વિભાગોમાં ૧૦૦ લાખ છે. તે ૬૫૨માં દેશી રાજ્યોના ૧૫૦ લાખ હુદા.

૧૬. પાકિસ્તાનના પ્રતિ હુદા પરે તો પશુ બાકીના વિભાગોના સાદા ચાર ફોદ મુસલમાનો ઘરબાર લઈને મુસ્લિમ પ્રદેશમાં આવ્યા બધ એ સકથ નથી. એટલે એમને હિન્દુઓની સાથે જ રહેવાનું બાકી રહે, તે જ પ્રમાણે મુસ્લિમ બહુમતીવાળા વિભાગોમાં વસતા બે ફોદ હિન્દુઓને પણ છે ત્યાં જ રહેવાનું થાય. એટલે પાકિસ્તાની યોજનામાં પશુ બધા રાજ્યોએ સાથે રહ્યા વગર છૂટકા નથી.

૧૭. દાહ કસાતા પાકિસ્તાની પ્રાન્તો હુદા પરે તો તે પ્રાન્તોની અર્થવ્યવસ્થા બરાબર ગ્રાહ્યાર્થ રહે એમ નથી. હિન્દુ બહુમતીવાળા બાકી હુદા પરે તો બાકી 'દેવતા' રહે, એવા ખીલા સાહેબના શબ્દો છે. તેમના જાણીતા પ્રમાણે, પશ્ચિમ પ્રાન્તો અલગ હુદા પરે તો જ તેમની સમૃદ્ધતા ટકી શકે. આત્મ નિર્ભયનો અધિકાર દરેક કોમને એકસરખો હોય; તો તો તે પ્રાન્તો ફોદ સમજોમાં અલગ હુદા પરે તો એમ છે નહિ. અને હુદા પરતાયે લઘુમતીઓનો પ્રશ્ન તો બેસા જ રહે છે. એ બંને બાબતો આ અંગે વિચાર કરવા મટે ગદગદ વતી છે.

૧૮. હિન્દની કુદરતી રચના પ્રમાણે મુસ્લિમ વિભાગો હિંદમાંથી અબાલિક રીતે હુદા પડતા નથી. ફેલે, વેપાર, નદીઓ વગેરે સળંગ છે.

૧૯. હુનિયાના ધણાય દેશોમાં હુદી હુદી કોમો સાથે મળીને ધણી દોનબાર કરે છે અને પોતાનું 'શાન્ત' જ ચલાવે છે. હિંદનો ઇતિહાસ પણ એવા પ્રશ્નોથી બરપર છે. તેમાં બેદ પાંડવાથી અવનવા પ્રશ્નો ઊભા થશે, અને હુનિયામાં પિંડનું ગ્યાન આજે છે તેના કરતાં પણ ઊંડતર થશે.

૨૦. હાલની રીતે જોતાં ૧૯૦૬ થી અત્રગ અનાધિકારથી રજ થયેલી બરાખી આગળ વધારવાથી લામ નથી, — નથી ફોદ પ્રાન્તને કે નથી ફોદ કોમને.

૨૧. આપણે જોયું કે, લઘુમતીઓના હિતનું રક્ષણ આજે ફોડ પરે અને પાકિસ્તાન થાય નો ત્યાં પશુ ફોડ પરે. તો આજે જ ફોડ નહિ? તેવા કૃપાથી શોધવા બેસીએ તો તેનો તોટા નથી. હુનિયાના ખીલ દેશોએ તે અજાણ્યા છે. આપણે પણ તેમાંથી બેધધાર લઈ શકીએ. એ સકથ બનવા સાડુ, બરડનું એ છે કે, કોમી એકલાસ થયા જોઈએ, પરંપર ભય કે અણવિશ્વાસ બધાં જોઈએ. ફોડ પણ રાજકારી કલેનો પાયા આ હોય તો તે પાકો અણાય.

‘અને એ પણ જરૂર’ છે કે, લઠાકી મારનાર કે સળીઓ કરનાર ત્રીજે પક્ષ તેમ કરતો અટકેલા નોઈએ. એજલાસ હોય તો તે ન ફાવે, અને તે હોય તો

એજલાસનો માર્ગ સાફ ન થાય, એ આંકી હવે તો ટળવી નોઈએ.

વિકલલાસ કોઠારી

વ્યાકરણચર્ચા

૧

વ્યાકરણ અંગે એક પ્રશ્ન

નીચેના પ્રશ્ન એક ‘ભાષાપ્રેમી’એ મોકલી આપ્યો છે. વિદ્વાનો તેની ચર્ચા કરી કહેલ દેખાડે એવી વિનંતિ છે.

“શુદ્ધ લેખન કરવામાં એક શંકા ઊઠે છે, તેના સમાધાનને માટે આ લખું છું.

૧. નીચેનાં વાક્ય જુઓ — ‘વાનપ્રસ્થ થઈ મુખી એમણે કારખાત કર્યો.’

‘આ સૂત્રો નંદશંકરને પણ માન્ય હોવાં છતાં, તે મંજીર પ્રકૃતિના હોવાથી’

આ વાક્યોમાં, અનુક્રમે, થના કે હોવા પ્રયોગ સાચો કે છે તે ? અને તે પહેલું વ્યાકરણ — પદ્મજે શો ?

૨. (માણસે) ‘ધરતંગ થવું’, ‘અતર્ધાન થવું’; (અચુક પદ) ‘અધ્યાદારે હોવું’ — આવા પ્રયોગો આપણી ભાષામાં સાદા છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણથી દોરાર્થ નહીં કોઈ તેને ખોટા કાઢે; પણ તે આપણી ભાષામાં ન આવે. તેવા પ્રયોગોની શી સમસ્યા આપી શકાય ? સંસ્કૃતમાં ‘ભવી-રૂપને ધોરણે તેમને આપણે સમભવી શકીએ ? અને તેવા પ્રયોગોમાં ‘ધરતંગ’ ઇન્નું વ્યાકરણ શું ?”

૨

એકાકારાન્ત પુલ્લિંગ શબ્દો

જીલાર્થના ‘શિ. સા.’માં શ્રી. કિશોરલાલ મરાઠવાળાએ એકાકારાન્ત શબ્દોની પ્રકૃતિ સંબંધી ચર્ચા કરી છે, તેમાં એમણે નીચે પ્રમાણે મતલબો રજૂ કર્યા છે :-

૧. એકાકારાન્ત શબ્દોને ૧થી વિભક્તિ સિમ્બલના પ્રત્યયો લાગે છે ત્યારે એકાકારાન્ત થઈ જાય છે. (આમાં ટેકિયો, મોરડો, દિકાઈ જેવા તત્સમ શબ્દો આવવા છે.)

૨. પ્રથમનાં રૂપે પડતી જ સાધારણ રીતે આપણે એકાકારાન્ત શબ્દોની પ્રકૃતિ કાળીએ છીએ. અને જાહેર બીજી વિભક્તિઓના પ્રત્યયો લેને લગાડીએ છીએ તેને જ આપણે શબ્દની પ્રકૃતિ ગણવી નોઈએ; એટલે કે, ઘોડો નહિ પણ ઘેડ, અને ઘોડો શબ્દનું પ્ર. એ. વ. ણં રૂપ તે ઘોડો, એમ યુલસો આપેલા નોઈએ.

૩. આ જ દલીલ ઈન્કારાન્ત શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે.

અહીં શબ્દની પ્રકૃતિ નક્કી કરવાનો સવાલ તેમણે કઠાળ્યો છે. એમની દલીલોને બીજી રીતે મૂકીએ તો વિભક્તિ આદિનાં પ્રત્યયો લાગ્યા પહેલાંનું શબ્દનું રૂપ તે શબ્દની પ્રકૃતિ. આ વાત લાગે છે તો સાચી, પણ એ સરજતાથી માની મકાતી નથી. કારણ, શબ્દની પ્રકૃતિ પ્રથમ

અસ્તિત્વમાં આવે છે, પ્રત્યયો પછીથી. એટલે પ્રત્યયોને નજર સમક્ષ રાખીને શબ્દની પ્રકૃતિ કાઢવા બેસવું એ અવળી ચંચા વહેવડાવવા જેવું લાગે છે. શબ્દોનું વિભક્તિના પ્રત્યય વિનાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોય છે. અને શબ્દોનાં એ પ્રકૃતિરૂપો વપરાય છે પણ ખરાં. આપણે ઘોડો શબ્દ જ લઈએ.

મ. ઘોડો વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સં. ઘોટક શબ્દ ઉપરથી ઊતરી આવ્યો છે; ઘોટક — ઘોઢ — ઘોડો. આમ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જોતાં એ શબ્દની પ્રકૃતિ ઘોડો જ છે.

ભા. તે ઉપરાંત શબ્દની પ્રકૃતિ ભણવાની બીજી રીત છે. રસ્તા પર ઘોડો જતો હોય અને આપણે કોઈને પ્રશ્ન પૂછીએ, “આ શું જાય છે ?” જવાબ મળે, “ઘોડો.” કોઈ રૂઢિચુસ્ત વેચાકરણી આ વાક્યને વિસ્તારીને આ પ્રમાણે સમભવશે : ‘ઘોડો (જાય છે)’, અને કહેશે કે ઘોડો પ્ર. એ. વ.નું રૂપ છે. પરંતુ પ્રો. જેસ્પરસન (Jespersen) જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ આવાં વિશેષ વિનાનાં વાક્યોને, એઓ સંપૂર્ણ અર્થ વ્યક્ત કરતાં હોઈ, વિસ્તાર્યા વગર જ સ્વતંત્ર વાક્યો તરીકે સ્વીકારવાના મતના છે. એવી રીતે સ્વીકારતાં શબ્દની પ્રકૃતિ ઘોડો જ કહે છે.

જ. વળી વ્યાકરણનું જરા પણ જ્ઞાન ન હોય એવાં બાળકો કે અભણ સૌપુરુષો આ શબ્દનો પ્રયોગ ને રીતે કરે છે તે રીતે ભેટાં પણ શબ્દની પ્રકૃતિ ઘોડો જ કહે છે. આવો વર્ગ તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ પણ એ રીતે જ કરશે ને દેશે કે, “ટાકિયામાં બોમ (બોમ્બ) પડયા.” વગેરે. લોકભાષામાં શબ્દનો પ્રયોગ એ જ, કદાચ, શબ્દની પ્રકૃતિ નક્કી કરવાની સાચી રીત છે, વ્યાકરણના પ્રત્યયોને ગણતાં ને રૂપ બાધી રહે તેને પ્રકૃતિ ગણવાની નહિ. બાલાવી ભાષાની અવગણના થઈ શકે નહિ.

પરભાષાભાષીઓને સરજ થઈ પડે એ વ્યાવહારિક સગવડ ખાતર કોઈ એક ભાષામાં સહન રીતે નબળું પ્રકૃતિરૂપ કે પ્રત્યયરૂપ બદલાવી શકાય નહિ. ડો. સુનીતિકુમાર ચૈટરજી જેવા વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રી ને ‘જબર દિહી’ને પ્રમાણ ગણવાનો ચલ કહે છે તે આ દૃષ્ટિએ વિચારી નેવા નેવો છે. આ તર્કને અપણું ચલાવીએ તો અંગ્રેજીમાં — કે બીજી કોઈ પણ ભાષામાં — પૂર્વે નહિ કહેલા એવા ફેરફાર કરવા પડે !

આ જ ચર્ચા ઈન્કારાન્ત શબ્દોને લાગુ પડે છે.

સારદા મંદિર,

કાંચી

દુધ્યન્તરાય ડોલરરાય પંડ્યા

શર્મિષ્ઠા અને બક

આસો મહિનો એટલે આનંદનો, મહિનો. 'નવરાત્રી' ત્રણ ચૌદ દરોરા, ચારદશિયા અને દિવાળી સુધી એનો આનંદનો રસ ફેલાય છે. દિવાળીના દિવસોમાં પૃથ્વી ઉપર દબરોની સંખ્યામાં દીવા પ્રગટ છે અને એમની નજાત મનુષ્યહૃદયમાં ચિત્તન પ્રકટાવે છે. આવે સમયે આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરનારને, ત્યાં પણ, દીપક અને દીપમાળાઓ દેખાય છે. ભરપે અભરપે, મનુષ્ય આ આકાશી દીપકો તરફ આકર્ષાય છે અને એમને ડગદગા જેઈ પૃથ્વીના દીવાઓ સાથે એમની તુલના કરવા બેસી જાય છે.

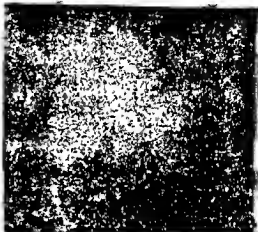
આકાશમાં સદાશય દિવાળી હોય છે. વિવિધ રૂપરંગવાળા તારકો આકાશનો અધારપટ હોય છે. અન્યાયતા હોય છે. પણ આ આકાશી દીવા પૃથ્વીના સામાન્ય દીવાઓની જેમ એક ને એક ન રચાયે રહી પ્રકાશતા નથી; એ બધા ફરતા રહે છે. આને લીધે એક જાતમાં ને તારા આપણે જોયા હોય તે બધા, બીજા જાતમાં, પશ્ચિમ તરફ થોડા સરસા જણાયો.

જ્યે મહિને આપણે જનાં દર્શન કર્યાં હતાં તે તારકત્રિપી — હનુવૃષ્ઠ, મમિગિ અને યજ્ઞ — પશ્ચિમ તરફ ઢળી ગઈ છે. એમની સાથે સાથે આકાશગંગા પણ પશ્ચિમ તરફ ખેંચાઈ આવી છે. આકાશગંગામાં અધુરું તરલ ધનુર્મંડળ અત્યારે સિતિલ સુધી પહોંચી ગયું છે. થોડો વખત રાહ ભેંઈને રોધવા બઈશું તે એના પત્તો નહિ ખાય. એ સિતિલની નીચે ફૂલથી ભરી ગયું હશે.

'મનુષ્ય એ ન જાણે છે' એવું જ્યાં હોય ત્યાં ફૂલવાને કોણ બચાવે? ધનુ રાશિને ઊડીને ચાલે ત્યારે આપણે આકાશગંગાને કાઢી કાઢી ઉપર ચાલવા માંડીએ. એ રીતે આગળ ચાલતાં આકાશગંગાને એક કાઢે બેસી રનાન કરતા યજ્ઞનાં દર્શન થશે. થોડા આગળ વધીશું ત્યારે ગંગાની મધ્યધારે રનાનનંદ લેતાં હનુવૃષ્ઠનાં દર્શન થશે. હંસપુરુષ, અત્યારે, આકાશગંગાની બરાબર મધ્યમાં આવ્યો છે. હંસપુરુષની આનુબાહુના થોડા ચળકતા તારાઓને ધ્યાનમાં લઈએ તો હંસ (+) જેવા એક આકાર બેસે થતો જણાયો. આ કોસને આપણે હન કહીએ છીએ. ત્યાં એ કોનો વધસ્તંભ સૂચવતો હશે? અજ્ઞાનનો કે પ્રકાશનો?

હંસ અને હંસપુરુષના દર્શન કરી ઈશાન તરફ નીચા ઊતરીશું તે M જેવા આકાર બનાવતાં પાંચ તારાનું એક મંડળ આકાશગંગામાં દિવિતા થઈ જણાયો. એ મંડળનું નામ શર્મિષ્ઠા છે. શર્મિષ્ઠા-મંડળમાં ત્રણ તારા તેજસ્વી છે અને બે સહેજ ઝાંખા. ઈશાન ખૂણામાં એના જેવું મુંદર બીજું એક તારકમંડળ અત્યારે નથી. શર્મિષ્ઠા તરફ થોડી વાર સુધી ધ્યાનથી જોતાં માલુમ

પડશે કે ચક્રોળનાં પાલડાંની માફક એ જાણાં ખાણું ઉપર ચડ્યું જાય છે. શર્મિષ્ઠાનું અંગેજ એક નામ 'ચરિશ' છે તે, આ રીતે તે નહિ કંપાયું હોય?

શર્મિષ્ઠાની આકાશગંગા

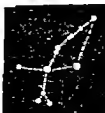
શર્મિષ્ઠા આગળની આકાશગંગા ધનુની આકાશગંગા જેવી ભવ્ય નથી, પણ આકર્ષક તો છે ન. આ સાથે આપણું શર્મિષ્ઠાની આકાશગંગાનું ચિત્ર એના થોડક હોવાની ખાતરી આપશે.

શર્મિષ્ઠા અને આકાશગંગાને ઊડી, નર દક્ષિણ તરફ એક બેઠી નંબર ફેંચી લઈએ.

બરાબર દક્ષિણ દિશામાં એકલું એકલું એક તારકમંડળ બેઠું છે એ જોઈએ? એ વાત છે. બક એટલે બગલો. પણ બગલો તે! નદીકિનારે હોય; અહીં એ ક્યાંથી આવી ચડ્યો? બગલાનું બક્ષ છે માછલી. બકની ઉપર અગ્નિ ખૂણામાં એક મુંદર ચળકતો તારો છે. એનું નામ છે મીનાલ્સ. મીનાલ્સ એટલે - માછલીનું મોં. મીનાલ્સનો તારો ચામતર્ય મંડળમાં (દક્ષિણની માછલી) આવેલો છે. મીનાલ્સ સિવાયના ચામતર્યના બધા તારા ઝાંખા છે. આ મીનાલ્સને જોઈ, માછલી મળવાને લોકો, આ બગલામાંથી અહીં તપ તપવા તે નહિ આવ્યા હોય!

બકમંડળમાં બેત્રણ સિવાય

બીજા બધા તારા ઝાંખા છે. આ ઝાંખા તારાઓને જોડતી વાંકી-ચૂકી લીટીની એકમાત્ર એક ઝાંખા તારો અને બીજા બાજુ એક ચળકતો તારો છે. ઝાંખા તારાને જનુવૃષ્ઠ અને ચળકતા તારાને વજ્જી કહીએ તે બકની ચાંચ મીનાલ્સથી બેઠી દિશામાં

બક

આવેલી જાણી. શું ત્યાં જકને સિકાર કરવાની ઇચ્છા નથી? નર થોભો. જકમંડળના છેક નીચેના ત્રણ તારા જુઓ. એમને, સિકારની ઉત્સુકતામાં બંને ફકાવેલા એક પગનો પગે ફકાવીએ તો સિકારને ઉતરવા મળતા આ બગમનનું ચંચુ-રદસ તરત જ પ્યાનમાં આવી જશે.

છાંદુભાઈ સુધાર

નવું વાચન

દેવકુસુમ [૪ હંપી દેવવાલ્મી] લેખક : 'પારાસર્ય'; પ્રકાશક : સરસ્વતી પ્રકાશન મંદિર, બાવનગર. ૫૪ (નાના કદનાં) ૧૦૦; કિંમત ૧-૦-૦

મહાભારત, કૌપનિપદ, અને મેઘદૂતની દીકામાં આવતી દેવલોકોને લગતી આ ચાર વાર્તાઓ, ખુદ વ્યાસજીનું ('પારાસર્ય') તપશ્વરુપ ધારણ કરીને, લેખકે નવેસર કહી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રાચીન કથાઓને આ રીતે નવેસર કહી બતાવવાના લેખકોને રહેતા આદર્શ જિવે, તથા તે 'નવેસર'માં લેવામાં આવતાં કેટલાંક 'અવશીન' લક્ષણો વિશે મેં 'પ્રાચીના'ના અવશેષકન વખતે કંઈક ચર્ચા કરી હતી, આ વાર્તાઓ પણ મારા તે નિરૂપણને જ કદાચ વધુ સમર્થી આપે છે.

સરસ્વતીમાં જ જાણીવી લેખક દીક ધરો કે, આ ચોપડીની ચાર વાર્તાઓમાંથી 'નયિકેતા' અને 'મૃત્યુ'વાળી બે વાર્તા તો લગભગ સીધા અનુવાદ જેવી જ છે મેઘદૂતવાળી વાર્તા ('અભિશાપ') પણ દીકામાં આવતી વાર્તાને જ અનુલક્ષે છે; એટલે પ્રાચીન પાત્રોના કાર્યો અને તેમની પાછળના દેવલોકોને નવેસર લેવા-આરોપવાને કંઈક મુખ્ય અને સ્વતંત્ર પ્રયત્ન હોય, તો તે નહુપવાળી વાર્તામાં છે. અને તે વાર્તા ચોપડીનાં કુલ ૧૦૦ પાનમાંથી ૧૨ પાન જેટલા ભાગ રોકે છે.

મહાભારતની મૂળ વાર્તામાં રસજિંદુ સીધું અને સ્પષ્ટ છે. નહુપ સ્વર્ગાધિપતિ ઉદ્ધવનવાને સર્વથા દાષક હતો, અને ઉદ્ધવે પોતે બ્રહ્મહત્યાદિ પાપો આચરીને સ્વર્ગમાંથી નાસ્તી છૂટવાને જ અધિકારી બન્યા હતા. આથી, ઋષિઓ વર્ગેએ નહુપને જ પોતે પોતાનાં તપનું બળ આપીને સ્વર્ગાધિપતિ ઉદ્ધવ બનાવ્યો. તેણે પોતાનું ઉદ્ધવ-પદ સારી રીતે શોભાવ્યું પણ ખરું. દરમ્યાન ઉદ્ધાણી માટે અંગેડા પડ્યા. ઉદ્ધવ-પદની સાથે સાથે જ, તે પદને જ વરંડી રાખી-ઉદ્ધાણીએ નહુપને પોતાના અધિપતિ ઉદ્ધવે સ્વીકારવાને જોડેલી હતો. દેવો પણ એ બાબતમાં સંમત હતા. માત્ર રાધિ પોતે સ્વર્ગનું સ્ત્રીજન હોવા છતાં એકપતિ-ત્રતપણાની બાબતવાળી બની હતી, અને તેની એ ઉત્તમ બાબતથી તે દેવપુરોહિત જુદરપતિની ઓથ પણ યોગવી રાખી. રાધિમાં આસક્ત બનેલા નહુપ નારીની પાતિત્ય-બાવના અને બ્રાહ્મણનું બ્રહ્મતેજ, એ બેને યોગીસાથે અવગણવા ગયો, અને અજગરપણ પામ્યો.

એ તેમ હો, પણ આ રહસ્ય-રોધનની ચિંતામાં આકાશગંગાથી સમૃદ્ધ ઉત્તર દિશા ભેવાને લોભ છોડાવી, પેરાન લાગતી દક્ષિણ દિશામાં આટલા સમય મુકી આપણું પ્યાન આંધી રાખનાર બક બંધે અટકો લેખાય, પણ એનું એકાંત નિર્ણય નથી જ.

છાંદુભાઈ સુધાર

આપણા નવા વ્યાસજી હવે આ મૂળ વાર્તા ઉપર પોતાનો દાષ અજમાવે છે. પ્રથમ તો તે દેવો તેમ જ બ્રાહ્મણો એ બધાં પાત્રોનાં કાર્યોમાંથી અલૌકિકપણ કે અત્યંતકારિક સંક્રાંતિની વાર્તાને ઉદ્ધવે કદાવી દે છે; અને ત્યાર બાદ નહુપ અને તેના પ્રત્યે આસક્ત યથેચી સ્વર્ગની રૂપસુંદરી-ઓના પ્રેમને એક ત્રિકાણુ — અંદ, ચતુષ્કોણુ ચોતે છે. ત્યાં મુકી તો બધું જરાજર ચાલે છે; પરંતુ પછી દેવલોકના બ્રાહ્મણોને તેમની નાલાવકીને કારણે નહુપ તરફથી કાન-દક્ષિણાદિ મળતાં બંધ થતાં, તેઓ નહુપને હાંપી કાઢી, તેની જગ્યાએ, નાસ્તી ગયેલા ઉદ્ધવને જ પાછો લાવવાનું કાવતરું રચે છે. નાસ્તી ગયેલા ઉદ્ધવને જ વફાદાર રહેવા માગતી ઉદ્ધાણી રાધિના તેઓ પોતાના કાવતરામાં દાષા તરીકે ઉપયોગ કરે છે; (જાણી, નહુપને ઉદ્ધાણી સોંપી દેવામાં જુદરપતિને બોલે કરો વાંધો નથી!) અને પછી તે ઉદ્ધાણીના કહેવાથી બ્રાહ્મણો વડે બ્રહ્મકાંડી પાતબીએ ચડી નિ-રાસ્ટ્રપણે આવતા નહુપને રસ્તા વચ્ચે જ વાટમાં છુપાયેલા ઉદ્ધવા હથિવાર વડે પીક પાછળ ધા કરાવી, તેઓ પૂરો કરાવે છે 'આમ આખા કાવતરામાંથી લેખક અજસ્ય (કે જેને તેમણે બજથી સમર્થિમાંનો એક ગણ્યો છે), તેના બ્રહ્મતેજ અને અભિશાપની વાર ફરાડી દે છે, અને તેની જગ્યાએ બાહ્યી મારાઓ વડે આપણી પૃથ્વી ઉપર જેમ ન ગમતા બાહુલ્યનું 'કાલકુ' કદાવાય છે, તેવી કાળી-વાધરીના બરની જ યોજના કહે છે.

પણ ઉવટની પરાકાષ્ઠા આવે છે, ઉદ્ધાણીથી પોતાથી. આપણી આ નવી ઉદ્ધાણી પોતાનો મૂળ પતિ પાછો મેળવવા માટે નહુપ વિરુદ્ધના બ્રાહ્મણોના કાવતરામાં સામેલ થવા બાદ, પોતે જ નહુપના પ્રેમમાં પડી ભય છે! અને ઉવટની પડીએ નહુપને ચેતવી હઈ, ઉદ્ધવને તથા પાતબી ઉપાડનારા અને કાવતરામાં બનેલા સો બ્રાહ્મણોના લાટ ફ્રાઈડ ભય તેનું પગનું બરે છે. પરંતુ નહુપ તેની એ ચેતવણીને ઉપાણુ તિથોત્તમા વચ્ચેની બનાવટ ગણી કાઢી, ઉદ્ધાણીની સરસ્વતીની મામણી મુગ્ધ નિરુસ્ટ્રપણે જ ઉદ્ધાણીને 'મોડે' આવવા ભય છે, અને દરમ્યાન ઉદ્ધવે તેના અજમાની સામે જ મરાય છે. તે રીતે તેને મરતો નેહી, ઉદ્ધાણી 'વસંતધન ઉપર દાષ મુકી, મુગ ફેરવી' અજમામાંથી રાજતખંડ તરફ દોડી ભય છે.

આ રીતે પુરુષશ્રેષ્ઠ આગળ ભલભરી — ૩૫ની દુભાષી-
ભરી કે પાતિપ્રત્યની પેલછાભરી — ૩૫મુંદરીએએ માલ
થતા જતાં, એ મુદાને જ લેખક આખી વાર્તાનું રસબિંદુ
બનાવે છે. આજકાલની એ ફેશન છે, અને શ્રી. મુનશી એ
બાબતના આદ્ય દ્રશ છે. જોકે, શ્રી. મુનશી બ્રાહ્મણના
બ્રહ્મતેજને પણ આ રીતે કતારી પાડીને, તેમને નર્થ
દાન-દક્ષિણના લેખી તથા સામાન્ય હાડી રજવાડાં જેવી
પામર ચોળાઓના જ સામર્થ્યવાળા કરી મૂકે કે કેમ
તે સંદેહ પડતું છે.

નચિકેતાની વાર્તા હોપનિયદનો જ સીધો અને અંદરો
[એક જગ્યાએ (પા. ૧૨, લીટી ૧૨-૧૬) તેા ખોટો કે
સંદિગ્ધ] અનુવાદ છે. વાર્તામાં સી વિના રસ ટપકે જ
નહિ; અને તે રસ પણ સ્ત્રીહૃદય પુરુષશ્રેષ્ઠના ચરણોમાં
અગાધ-અગાધને આબોધનું હોય ત્યારે જ વધારે ટપકે,
એટલે વાતની શરૂઆતમાં તેમ જ અંતમાં કુમાર નચિકેતા
કપર પ્રેમ રાખતી એક પ્રેયસી અને તેનું નચિકેતા માટે
સૂર્ય હૃદય કમેરી આપવામાં આવ્યાં છે. તે અર્થે
યમરાજના બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ કપર સારી રીતે કાપ
મૂકેલા જ પડે, અને તે મુકાયો પણ છે.

મૃત્યુવાળી વાત લગભગ મહાભારતની વાતને જ
સીધો અનુવાદ છે, એટલે મૂળ વાર્તાની રીતે અનુવાદમાં
પણ સ્વાભાવિક રીતે જ કશું વાર્તાબિંદુ નથી. તેની
સરખામણીમાં યોસ્તોયની ૨૩ વાર્તાઓમાં આવતી
‘મહેનત-મૃત્યુ-વ્યાધિ’વાળી વાત વધુ સફળ કહેવાય.

મેઘદૂતવાળા યક્ષની પૂર્વકયા બહુલાવવાની શી જરૂર
હતી, તે સમજાતું નથી. કારણ, તેમાં બહુલાવીનેય તમે
સંભોગશીમારના વધુનને જ બહુલાવી શકો; અને આપણા
લેખક તેમ કરવા જતાં, તે પતિપત્ની-ઉપર જે વિરહદુઃખ
આવી પડયું, તે વહેલી લેવામાં તે બનેલે ફરજનું જ
જેવું કશું અપદિત નહોતું કહ્યું, બેલકું તદન સ્વાભાવિક
વસ્તુ સ્વાભાવિકપણે કરવા જતાં તેમને નાહક પોતાના
‘બોસ’ની બેલકમીના સહીષ્ યત્ન પડયું, એવા ભાવ
નિષ્પન્ન કરી મૂકે છે.

—અભયારસી

ગુજરાતજીની શરીરસંપત્તિ : લેખક : રણનિત
પટેલ, પ્રકાશક : ગુજરાત અંધારલ દાર્યાલય, અમદાવાદ;
પૃષ્ઠ ૧૧૭; કિંમત દોઢ રૂપિયા.

પુસ્તકના નામ ઉપરથી એમ માનવાને કારણ મને
કે, પુસ્તકની અંદર ગુજરાતની સ્ત્રીઓની લંદુરસી,
બીજા દેશ કે બીજા પ્રાંતોની સાથે સરખાવી, લેખકે
કાંઈક અનુમાન તારવ્યાં હશે અને તેની ચર્ચા કરી હશે.
પરંતુ આવી આશા રાખનારાઓને નિરાસા મળવાને
સંભવ છે. લેખકને પોતાને એ તુલનાની આવશ્યકતા
લાગી છે, છતાં એવી માહિતી આજકાલ ગુજરાતમાં
ઉપલબ્ધ નથી હોતી, ગુજરાતજીને છાંડી ડિઝિની હરકોઈ

સીના જીવનને લાગુ પડે એવા વિવિધ પ્રશ્નોની ચર્ચામાં
એ જીત્યાં છે.

આ ચર્ચા સીના આરોગ્યને ધ્યાનમાં લઈ કરી છે
અને તેમાં લેખકે ખૂબ સફળ મહેનત કરી છે એમ
કહેવાય. આંકડાઓ એ આ પુસ્તકની વિશેષતા છે. જન્મ,
આયુષ્ય, મૃત્યુ, બાળલગ્ન, વિધવા, બાળમરણ, રોગેશન,
ખોરાક, આવક, કેળવણી, વજન-ઝાંઝાઈ-છાતી વગેરે
પ્રમાણોનાં ઘણાં કોષકો આખી, ચર્ચામાં તેનો સુંદર
ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ અહીં જ કદાચ વાચકને ગુજરાતના
જુદા આંકડાઓ નજીવાની ખૂબ ઉત્કંઠા રહે.

નારી-જીવન ઉપર અસર કરતાં કારણોની પાછળ,
પુસ્તકની શરૂઆતનો સાચો સરખો ભાગ દેખાયેલો છે.
લગ્ન, કુટુંબ અને સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન, આર્થિક
પરિસ્થિતિ વગેરે વિષયો દૃષ્ટી ચર્ચા છે અને પાછળથી
તેના ઉપાયો પણ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યાં છે. કુટુંબમાં,
સમાજવરેલા, પ્રચલિત કલ્પના સીને લગતા વિષયો વિશે
ખાસ એક પ્રકરણ રોક્યું છે અને તેમાં આદાર, પાણી,
સ્વચ્છતા વગેરે વિષયો સ્પર્શ્યાં છે.

ઉપરના વિષયોની લેખકની ચર્ચા ખૂબ દિલરૂપમાં
છે. છતાં કેટલેક કદાચે લેખક કલ્પનામાં ને આવેશમાં.
એટલા બધા તણાઈ ગયા છે કે તેમના ઉપર, સત્કાર-
લેખક ડાલાભાઈ જીનીના સમ્બોધમાં કહ્યો તો, અતિશય-
શક્તિ, અતિબ્યાપ્તિ, અધીરાઈ અને સમાધારપણાનો
આરોપ આવે. છતાં એકંદરે આખા પુસ્તકની શૈલી
સુંદર અને સુવાચ્ય છે. નવમું પ્રકરણ તો જરૂર એક
ઉત્તમ નિબંધ કહેવાય.

લેખક પોતે ડોક્ટર કે વૈદ્ય નથી છતાં સીના શેમાં
કારણો, લક્ષણો ને ચિકિત્સામાં (પ્રકરણ ૬૨મું) જીત્યાં
એ અનુભવ લાગે છે. ન તો આવા ઉત્તારાથી એ વિષયને
ન્યાય આપ્યા કહેવાય, ન તો એ ઉત્તારા પ્રમાણભૂત છે
કે નહિ તેનો એ ન્યાય કરી શકે. હું તો એમ પણ
માર્ગ છું કે, આવા રોગોનાં લક્ષણ ચિકિત્સા અને
સારવારને લગતા વિષય આમાં પુસ્તકોની મર્યાદાની
બહાર ગણાવો જોઈએ, બહુ તો એવા રોગોને અટકા-
વવાના પગલાંનું સૂચન થઈ શકે.

સાથે સાથે બીજી પણ બાજુ, મને જે લાગી
છે તે, બતાવી દઉં. સીજીવન વિષેનું શિક્ષ ગુજરાતી
સાહિત્ય ઉપર અલ્પ જ રહ્યું છે. આ પુસ્તક એમાં એક
આવકારણિક વધારો છે. લેખકમાં જ્ઞેમ છે, ધન્ય
છે, એક પ્રકારની વિશિષ્ટ શૈલી પણ છે. જ્ઞે ધારતે તો-
તેઓ શરીરવિજ્ઞાન, બ્રહ્મચર્ય, સંતતિનિયમન, નૌય-
જ્ઞાન અને બાળ-મરણ ઉપર ફક્ત નેધં નહિ લખતાં
વિશેષ લખાઈથી લખી શકત. આ વિષયોની ચર્ચાની
કેટલી યુવાન વયની સીઓને જરૂર છે તેટલી જ જરૂર
પુખ્ત વયની સીઓને માટે પણ છે.

આવી જ એક ક્ષણે “આદાર — ખોરાક” વિષે પણ બતાવી શકાય. આપણે ત્યાં સ્ત્રીનું મુખ્ય ક્ષાન, પણ બધે તે ગમે એટલું બલુશી-મલુશી હોય, રસોડામાં રહેવાનું. એટલે એના કપર કુટુંબનાં નાનાં-મોટાનાં પોષણને આધાર રહેવાનો કહીએ તો ખોટું નહિ. શુભરાતમાં વપરાતા ખાદ્ય વધારે અને બનાવવાની રીત ક્ષાનમાં લઈ, તેના કપર પ્રચાલુક્ત ચોખ્ય સુધારાનવધારા બતાવવામાં આવે એ અલગકાલ અધારે ખોરાકનો પ્રશ્ન ખૂબ સ્પર્શી રહ્યો છે ત્યારે ખૂબ છિતાવહ છે. આશા છે કે લેખકને આ પ્રશ્નોની સ્પર્શતા સમજાય.

૬૦. મણિલાલ દેસાઈ

શુભરાત જ્ઞાનમાળા પ્ર. પરશાળા પ્રકાશન મંદિર, બાવનગર

૨૧. મિત્રબાઈનું કઈક કાચમી સ્નારક દરવાના હેતુથી ભાવનગરની પ્રત્યક્ષે ૩. ૫૦૦ ઉધરાવાને પરશાળા પ્રકાશનને સોંપેલ છે. તેમાંથી આ જ્ઞાનમાળા શરૂ કરવામાં આવી છે. તેના હેતુ શુભરાતની જનતાને ઉપયોગી સાહિત્ય આપવાનો છે. યોજના એવી છે કે, દર ત્રણ માર્ચે ત્રણ પુસ્તકો બહાર પાડવાં. નીચેનાં પુસ્તકો એ યોજના મુજબ બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. તેની ભાષા એકંદરે સહેલી અને સરળ છે. પણ કિંમત બહુ ભારે નથી ? ફરક પુસ્તકની પાછળ વધારે ગંભીર કરવામાં આવે અને તેનું સંપાદન બરાબર થાય તો પુસ્તકો વધારે ઉપયોગી થઈ શકે. શુભરાતની જનતાને આવા પુસ્તકોની ખૂબ જરૂર છે, પણ તે ચોખ્ય રીતે ચોજનાપૂર્વક તૈયાર થયેલાં હોવાં જોઈએ. તે પુસ્તકો દુકાન ટબે જોઈએ :

મશાલી પા. ૪૮, ફિ. ૦-૬-૦

૨૧. મિત્રબાઈની ચોથી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે નૈવાર દરેક એક દરતસિખિત અંકમાંથી આ પુસ્તક નૈવાર કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં સ્વર્ગરચના સંખ્યામાં આર્યસા કેશકા ભાઈઓ અને એક બહેને બાળકેળવણી વિષે અને સ્વર્ગરચની વિશિષ્ટતાઓ સંખ્યામાં દુકા દુકા લેખો લખ્યા છે, તે વાંચવા લાયક છે.

ધરની વાતો ડૉ. પ્રેમસંહર ભટ્ટ પા. ૩૨, ફિ. ૦-૧-૦

આમાં બાળકોરના કેટલાક મદદરવા મુદ્દાઓ પર માળખાનું ક્ષાન ખેંચેલું છે, અને બાળકેળવણીનું કેટલું મદદરવ છે તે કસાવવા પ્રયત્ન કરેલા છે. તેમાં બાળકેળવણીના સંબંધમાં વિચાર નથી કે કોઈ યોજના નથી. લેખક પોતે કહે છે તેમ, “બાળકના કંઈ બાળક અર્થો સંજોગો વિચારો આરામજવા છે. તે અપૂરા પણ હશે.” પણ આ વાતો માળખાનું ક્ષાન ખેંચવા જરૂરી સરળ રીતે રબ્દ પચેલી છે. મારકણું અને વઢવણું

માળખો તે વાંચે તો તેમના વિચારોને જરૂર કઈક પ્રશ્ન લાગે.

સાજન્ટ યોજના - લે. દરમાઈ રિવેરી, પા. ૨૦, ફિ. ૦-૫-૦

હિંદ મંદિરની યુજીસર કેળવણીની યોજના તરીકે પ્રખ્યાત યથેચી સાજન્ટ યોજનાનો આમાં સાર આપેલો છે. તેમાં યોજનાના મદદરવા મુદ્દાઓ દુકામાં તારવવામાં આવ્યા છે. લેખકે પોતાના વિચારો સેના મુશ્કા છે, એટલે મૂળ યોજનાનું કેટલું છે અને લેખકનું કેટલું છે તે જુદું પડતું નથી. પા. ૭ ઉપર ‘આપણા દેશમાં ૨૨૦૬ માંથી ૧ વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીકાં જઈ શકે છે’ તે સાથેના આકાશચોની રબ્દચાનમાં ભૂલ જણાય છે. બાકી આરોહન વાંચવું ગમે તેવું સરળ છે. વિ. ૦

કોમ અને વહેમ લે. ડૉ. જનનાથ વઢોરા. પા. ૪૮ ફિ. ૦-૬-૦ પ્ર. ૦ પરશાળા, બાવનગર.

લેખક પ્રસ્તાવનામાં લખે છે “ . . . અર્થ” નામ અપાતાં ચિહ્નો પાછળ સારા કોમ કેવા દોઈ શકે અને સારાં ચિહ્નો પાછળ કેવા અર્થ” રોગો દોઈ શકે તથા તેમના સારા દલાને શું દોઈ શકે, તેની વાત સામાન્ય જનતાને સમજવવાનો આ પુસ્તકનો હેતુ છે.” આ હેતુને બરે લાવવા માટે પુસ્તકનું કદ પાણી નાનું પડે, અને નાના કદને લઈને જ કેટલીક બાબતો સમજવી ન શકાય તે દેખીત છે.

કોમ, રોગો, અને માનસો વિષેના બંનેમમાં એનું બનવા સંભવ છે કે, માનસને કોમી માટે તેમ જ રોગોને માનસ માટે પૂર્વમદ બંધાય. દરેક માટે સુચિત્તા જણાયે એવા છે કે કોઈ પણ સામાન્ય કામરે તે બહુતો દોષ અને સામાન્ય જનતામાંથી કોઈક તેના ઉપયોગ કરે તો અર્થ કરતાં અનર્થ જ વધારે ઉત્પન્ન થાય.

ખાન. ૩૨. (૩) ‘શરીર પર જે અનેક બતાનાં ચાકાં, ચાંદાં, ચમડાં, લેવામાં આવે છે તે ખરજવા, કપદરો, અને શીજસને બાદ કરતાં બધા જ ચામડીના રોગો છે. એ રોગો ચામડી પર જ ચોખ્ય દવા સમારવાથી ગટે છે.’ રોગોચેકી, રોગોચેકી અનર તો ટાઈફોઇડ જેવા દરેકોના ચેક્સીને અને ચામડી પર થતા વિષકો એ લેખકની નજર બહાર અથા જણાય છે. આવાં જ દરેકોમાં કોઈ કામરે સિવાયેર અથવા કોઈ યીવાની દવા અથા તે આ પુસ્તક વાંચનાર દરેકી ચોપડવાની દવાને જ આમદ રાખે એવું ન બને ?

પા. ૩૨ “આવા શીજસ અથવા તે વિહારમાં એક જીવાન તથા સાચના કૂલ ખૂબ જ કાચો કંદે છે. એનું અતિશય જરૂર દોષ તો એકેન્ડાલિનનું ઇન્જેક્શન લેવું. . . . કોઈ વાર દેશિસમ અને પાયાસદેકના સારો

અનુભવવા પડે છે.” જુલાઈ તથા સપ્ટેમ્બર દુલ્લેને નિર્દેશ સમગ્ર સમય. બાકીના ઇલાકે સમાન્ય વાચકને માટે નકામા ન ગણાય? અને કાનૂને તે સિવાયની બાબતો સમજાવવાની જરૂર ખરી?

માનસિક રોગો વિષેના વહેંચેલાં અજાણેલાં રોગો બધા માનસિક છે? હિસ્ટરીયા માનસિક રોગ ગણી શકાય, પણ મેનિન્ટલિટિસ, પ્લેમ, રીટાવા, ઘોની ઇ. જરૂરે માનસિક રોગોમાં ગણાવી શકાય નહિ.

પા. ૪૪ (ક) '... સાધારણ નિયમ એવા સાથે છે કે પતિપત્નીનાં શરીરબાધારણમાં જેમ વધારે તકાવત તેમ સંતતિનો સંભવ વધારે.' આ હકીકતની સાથે શરીરબાધારણ કઈ દરિયાં તેનો કઈ જવાબ આપે નથી.

આવી આવી ઘણી અપરંપર હકીકતો પુસ્તકમાંથી તારવી શકાય. તેમાં પુસ્તકના કદને દોષ હોવા સંભવ છે. વિજ્ઞાનને લગતી બાબતો ઘણી જ રમણ અને કંઈ પણ ગેરસમજ ન થાય એવી રીતે મૂકવી જોઈએ. નહિ તો વહેંચે કાઢવાને બદલે તેથી બેસકા જ પરિણામનો ભય રહે.

વિષદર્શન (તારક પરિચય) લે:- ડાહ્યાઈ સુધાર, પ્રકાશક- ચંદ્રાવર બેન્ચુકેરાન ક્રાસાયટી, આણંદ કિંમત ૨-૪-૦

“સારા તારક નકરા હોય તો બધાસીએને તારક-દર્શન કરવામાં રસ પડે એ હેતુથી પ્રેરાઈ તારકમંડલે નકર નકરને એક એવા છ નકરા તૈયાર કરવાઈ” ઉપાડ્યું છે. એ તારા-નકરા કેવી રીતે વાપરવા એની માહિતી આપવા આ પુસ્તિકા તૈયાર કરી છે.” કસા પણ આઈંબર વગર પાતાના વિષયને સીધી રીતે સ્પર્શાઈ આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી થઈ પડશે. મહત્ત્વના તારામંડળના પરિચય આપવા ઉપરાંત પરિચિષ્ટા અને સચિ ધ્યાન ખેંચે છે.

કંઈ સોહામણાં, પ્રેમી પંખીડાં, કપરપનાં અખાર: લેખક:—જયમલ પરમાર ને નિર્દેશ વર્મા. પ્રકાશક: બારડોલી સાહિત્ય સંઘ. હરેકની કિ. ૦-૧૦-૦

પક્ષી પરિચય મંથાવલિની છ પુસ્તિકાઓ વેચીની આ ત્રણ છે. આવા સાહિત્યનો આપણી બાબામાં અભાવ હોઈને આ પ્રકાશન સાથે જ આવકારકાય છે. તે બાલ-સાહિત્ય નથી; કિશોરમાંના ફેરલાકને તે અગતી રાકે ખડું. પણ સાથે જ તે પ્રૌઢ સાહિત્ય છે.

પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક શાળાના શિક્ષક આ પુસ્તકોનો છટપટ ઉપયોગ કરી શકે. આ મધ્યમાળાનાં પુસ્તકો દરેક શાળાના પુસ્તકાલયે વસાવવાં પડે—શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે.

દેહાતપરી; ધૌબેલા રાણી; સોના પદમણી. લે: નિર્દેશ વર્મા ને જયમલ પરમાર. પ્રકાશક: બારડોલી સાહિત્ય સંઘ. હરેકની કિ. ૧-૦-૦.

કિશોર મંથાવલિના પહેલા વર્ષનાં છ પ્રકાશનમાંની આ ત્રણ પુસ્તિકાઓ છે. કિશોરો આ વાર્તાઓ રસથી વાંચે એવી તે છે. અને એટલા પૂરતી લેખની સફળતા ગણી શકાય. બાકી કિશોરને યોગ્ય વાતાવરણ આ વાર્તામાં નથી; સંસ્કાર, ઘટતર, કે ડાઈ પ્રેરણા કિશોર વાચક આમાંથી બાળે એવળી શકે.

પંચજ, છુદેલખંડ તથા રાજસ્થાનની આ લોક-કથાઓ છે, જેમ લેખક જણાવે છે. અને તે સાથે જ લોકકથાઓ છે. દેરા દેરાની લોકકથાઓમાં અદ્યુત સામ્ય જોવામાં આવે છે. તેલું જ આમાં પણ છે. યેસિયન નાઈટ્સ, નવલકા હીરણ અને એવી બીજી બધીની વાર્તાઓ સાથે આમાંની ફેરલીક વાર્તાઓ એકબે અંશે મળતી આવે છે. પણ તેમાં લેખકનો દોષ નથી. લોકકથાઓમાં એ કંઈ નહું નથી, અને એ સામ્ય રહેવાનું જ. લોકકથાના અભ્યાસીને આવા સંમત ઉપયોગી થઈ પડે ખરા.

લખવા વાંચવાનું સાધારણ જ્ઞાન હોય એવો વિશાળ લોકસમૂહ—જેહતવર્ગ નવરાસના સમયે દિલ બહેલાવવા રસપૂર્વક આ કથાઓના છટપટ ઉપયોગ કરી શકે. અને આ વાર્તાઓ કિશોર દરતાં તે વર્ગને બંધબેસતી ગણાય.

ખ-૦ ગાંઠ

સાબાર સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સંમલોચના માટે મળ્યાં છે:

ક્રીમીતા-અષ્ટ: અવધિતા અને પ્રકાશક: નલિન મ. બટ, કિ. ૧-૦-૦. હૃદયપ્રેકાર: સંપાદક: નંદલાલ ભોગીલાલ સાહ, પ્રકાશક: રામકૃષ્ણ સેવાસમિતિ, અમદાવાદ કિ. ૧-૦-૦. શ્રી અંગારરણ: સંપાદક અને પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૦-૮-૦. જ્ઞાપિંડુ: લેખક: શ્રી ધૂમરેતુ. પ્રકાશક: ગુજર મંથરન કાયલિય અમદાવાદ કિ. ૩-૦-૦. સૌપનાં તેજ: લેખક: મનુભાઈ જોધાણી, પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૨-૮-૦. સોરઠી શરણીદે: લેખક અને પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૦-૧૨-૦. રાદરબાણુની બાળવાતો: અનુવાદક: રમણલાલ પી. સોની, પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૨-૪-૦. સોરઠી, તારાં વહેતાં પાણી: લેખક: અવેરવંદ મેધાણી, પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૪-૮-૦. જગન્નાં ભણવા જેવું: લેખક: ડાહ્યાલાલ માનસિંગ કામ્હાર, પ્રકાશક: સરદે સાહિત્ય વંધક કાયલિય, અમદાવાદ કિ. ૦-૧૦-૦. જૈન બજોળ-અજિતની સત્યતા! લાગ ૧ લો: લેખક: મુનિશી નતનલાલ મહાસાન, પ્રકાશક: સાલ મણિલાલ બિનમરી, રામનગર, સાબરમતી, અમદાવાદ. કિ. ૦-૫-૦.

માસિક વિવેચન

ધણી છવે

ગાંધીજીની ૭૬મી વરસગાંઠને દિવસે અંતરમાંથી પડેલા કંઈકાર એ લીડે છે, 'ધણી છવે, બાપુજી.' એમનું સંકીર્તન કરવાની જરૂર નથી. એક વાતનો આનંદ જરૂર વ્યક્ત કરવો જોઈએ અને તે એ કે, ગુજરાતે આ ટાંકણે તેમને ચરણે ધરવાને મટિ આંકેલી, શ્રી. મદીદેવસાઈ રમારકની રકમ પૂરી કરી આપી છે. ધનની બેઠ છેવટે ખીલ નવને આવે એવો એક અવેજ છે; છતાં આ રકમ સામાન્ય ગુજરાતીના સંદર્ભને માટેના પ્રેમની અને ગાંધીજી માટેના આદરની અચૂક નિશાની છે. આ રકમ એકઠી કરીને વરસગાંઠની જે બેઠ ગુજરાતીઓએ ગાંધીજીને ચરણે ખરી છે, તે આવા ઇચ્છામરણી પુરુષોને વધુ ટકવાને મટિ ઇચ્છા કરાવે, એવી પુરસ્ક્રવસ્તુ છે.

સુધરેલા જમણી

કપાંક વાંચેલી એક વાત વાદ આવે છે :

વડાણુવડાનું નવું સાધન દાધ તાજતે ખોસ્યો હતુનિયા ખૂંડી વળ્યા તે કાળની એ છે. કાંઈ જોરા વડાણુવડી એક ટાપુ ઉપર ખીડીએ કે એવી કાંઈક નિજીવ શીજ બૂલી ગયો. ટાપુના કાળા આદિવાસીને થયું, આ ખડું કાંઈક નવીન દાધ લઇયું; લાવે તેને પાકું, ભેપી તેનું ઝાડ ધરો ને તે વધારે પાકશે. તેણે તે વાળ્યું. યુ કુળ આણ્યું તે વણીવવાની જરૂર નથી.

આ વાર્તા કહીને તે ક્ષેત્ર એ આદિવાસીની પ્રાથમિક જમણી દશા વણીવવા માગતો હતો. તેમાં તે આદિવાસીના વિજ્ઞાનનું અજ્ઞાન દાંતીપાત્ર છે. પણ આપણે સુધરેલા પણ તરવતઃ એવી જ એક ભૂલ નથી કરી રહ્યા? આપણે સાંતિનાં કળ જોઈએ છે. કુદરતમાંથી આપણા વિજ્ઞાનને હાથે જરૂર ખીલા એવી રેફાટક શક્તિઓ ને મારક ખીલે મળી આગાં. આપણે પેલા જમણીના જેવા કોળપણમાં જ માન્યું કે, તે વાળ્યે સાંતિ વધશે! લડાઈ વાળ્યે કશું જ ન બીજે, કોરી લડાઈ જ ખીલા એવી ભલા રહે, એ તો હવે ક્યાંયું દેખાય છે.

પણ આ માનવસામજીક-વિજ્ઞાન ન સમજનારને સુધરેલ માનવો જોઈએ! સુધેની બ્યાખ્યાઓ કરવાને હક આપણા દાધમાં જ છે, ને? પણ આ સુધરેલા જમણીપણના કોમળ બનતી કાળી, પીળી, ચોરી વગેરે મૂક આમ-પ્રાનને પૂછીએ તો? એ અણુશક્તિ નહિ, પણ માનવહૃદયની દયા ને ન્યાય-શક્તિ ચાહે છે.

અણુ-બોમ્બ વિષે વધુ

અણુ-બોમ્બ વિષે ભાત ભાતની ને વધુ ખબરો આપતી બધ છે. હવે માનવહૃદય તેની ચિંતા બચ્ચ દરવા

લાગ્યું છે. પણ તે એક રીતે — દેવી દમે અને આશુરી દમે પણ. દેવી દળ તો ક્યાંથી છે:— આ બરમાસુરને કેમ શામવે. મુશ્કેલી વધેલામાંથી નીકળેલા આ અણુ-બોમ્બકથી જરેને કોઠ નીલકંઠે ધારણ કરવું જોઈએ. આશુરી દમેય ક્યાંથી છે:— આ શક્તિને કેમ કરીને રેવાઈમાં વાપરવી. અમેરિકાથી સાબળવા મળે છે કે, ત્યાં એવો કાયદો વિચારાય છે કે, જે કોઈ આ બોમ્બનું રહસ્ય પારખને કહી કેશે તેને દેહાંત દંડ મળશે. પણ, જો બવાદરવાલકણે હમખાં (૨૬-૮-૪૫) લાહોરમાં એક બ્યાખ્યાનમાં કહ્યું એમ, "જે વણ એ બોમ્બથી આણું લાહોર ને તેનાં ૮ લાખ માણસોને હમેશની સાંતિ એમાં કરી દેવાય, એવી આ પ્રયત્ન શક્તિને બીજ સત્તાઓ પણ જલદીથી શોધી કાઢશે,"—એ સાચું પડવા એવી વાત લાગે છે. રાહીને તેના વિજ્ઞાનીઓની ખાસ મંડળીને કામ ચોંંચે છે કે, 'જે માસમાં તમારે અણુ-બોમ્બ તેવાર કરવો જોઈએ.' આની ચોધ કરનાર મંડળો પોતે અધ્યક્ષ બન્યા છે. એક બાબત સુવેદ-સાંતિ-ચાપનનોય તે સમ્ય, અને એક બાબત અવેશ!

૨૬-૮-૪૫ના 'સાદમ બોદ' ઠરિયામાં કિંદી વિજ્ઞાની ડો. બાખાનું એક બાપણ છે. અણુ-બોમ્બ અંગે વિજ્ઞાનીઓનીય છુદ્ધ કેમનીક કામ કરે છે, તે જોવા જેવું છે. એન્જિનો ને વિમાનો ચલાવવા ને કંઈ કંઈ કામ લેવામાં તે વાપરવાના નુસખા તેમનાં મમજ શોષે છે. પરંતુ ડો. બાખાએ તો કમાત કરી. તેમના બ્યાખ્યાનના કપરના દેવાલમાં એક એવું છે કે, અણુ-બોમ્બ વાપરવામાં અમેરિકાએ ૫૦ કરોડ ડોલર ખર્ચ્યા; આ રકમ લડાઈના ૧૦ દિવસના 'અર્થ' બરોબર છે; પણ તેનાથી કેટલું બધું 'અર્થ' બચ્યું? ને કેટલા કોઠા બન લેવા પડ્યા? (ખાતરી છે? કોણે જાણ્યું?)

અથા અંકમાં, 'અણુ-બોમ્બ'ની નૈતિક અસરો પણ બતાવશે, એમ લખેલું ત્યારે ખબર નહોતી કે, અસરો અપાશથી ને એક કિંદી એ કહી બતાવશે. કોયે મુશ્કેલી અણુ-બોમ્બ તો વપરાય જ એમ ને? ક્યાંયથી હજ એમ કોઈ વળતરાર વગબ નથી જોવા મળતું કે, આ સેડની રાજ માનવ-જગતમાં તો વપરાય જ નહિ.

ડો. બાખાના બ્યાખ્યાનનું મથાણું છે — 'વિજ્ઞાન-જગતની જોડાજોડ રોડ.' અણુ-બોમ્બ વિજ્ઞાન-જગતની વિભૂતિ છે કે કાંતી અને ખૂની જગતની? વિજ્ઞાન પોતાને હવે તો નીતિ-અનંતિ કે સારાશારના કાંડથી મુખ કે નિરોધ જગતનું વાસી નહિ બતાવી શકે. એ પડેલેથી જ એવું નહોતું; પરમ વિદ્યા સિવાય કોઈ વિદ્યા એવી ન દોઈ શકે. આ ધુરે વિજ્ઞાનનો એ પુરખો ફર

કર્તા છે. શૅલ્ટ્રેય તેમના 'કળા એટલે શું'માં વિજ્ઞાન વિષે કહે છે તે અહીં યાદ આવે છે :—

"આત્મા વિજ્ઞાનીએ એવું વિધાન કરે છે કે, અમે રૂંદે વસ્તુને પરીપાત વગર અભ્યાસ કરીએ છીએ. . . આ વિધાન તો માત્ર તરવરે કસાય છે, બાપી અવસ્થામાં રૂંદે વસ્તુને અભ્યાસ નથી મળે, અને જે કસાય છે તે નિષ્ફળતાથી તો કપાય દૂર હોય છે કેમ કે, વિજ્ઞાનમાં તેના ન અભ્યાસ કરાય છે કે જે વિજ્ઞાનના કામમાં રોજનાર (અને રોજનાર પણ કહેવું જોઈએ. —મ.) સેલિને એકબાબુથી જરૂરનું હોય છે અને બીજા બાબુથી તેમને જે મહેનત ને આનંદ લાગે છે, અને વિજ્ઞાનમાં રોજનાર ઉપલા વર્ગના લોકોને સોથી વધારે જોઈએ છે એ કે, જે લોક તમે તેમના ખાસ હકો કાપત રહે છે તે રહે. . . આપણું વિજ્ઞાન પાણીની ધોષશક્તિને કામમાં લેવનું જે તે કામ કાલજાના અણવવાનું શક્ય કરે છે તે મટે, જે તે વડે પવતોમાંથી બિગડા બેટી કાઢીએ છીએ તે મટે, આપણે ખૂબ આનંદ અને ભારે મર્ગ મનીએ છીએ પરંતુ કાપત એમાં એ છે કે, ધોષની શક્તિને આપણે ગરીબોના લાભમાં નહિ પણ મોશવિશાસની સામગ્રી કે માનવપાતક યુદ્ધનાં શસ્ત્રોએ પેદા કરનાં રૂઝીવારીઓને રાષ્ટ્ર કરવામાં જોઈએ છીએ. બેગર્મ, કાપવાને માટે જે સુરગરામપ્રોથી પર્વતો ઉઠાડીએ છીએ, તેમને ન આપણે યુદ્ધો માટે વાપરીએ છીએ, કે જેવાથી અરકાઓને આપણે ધરતી નથી એટલું ન નહિ, પણ જેમને આપણે અનિર્ધાર્ય ગણીએ છીએ અને સતત જેમને સાક તેવારીએ કરીએ છીએ."

શહેર વિગ શામલું

માનવવસવાટની શહેરી પદ્ધતિ અને પ્રાણીય પદ્ધતિના ગુણરૂપ વિષે એક નવું જ વિચારખંડ આજુ-બોજી આપ્યું છે. 'ગ્લોબ ના' ખબરપત્રીના સંસ્કરણ તા. ૨૨-૮-૧૯૧૧ નીચેનો તાર છાગાચા (ટ્રિબ્યૂન ૨૨-૮-૧૧) વાંચ્યા, તે પરથી આ ખંડ નજીવા મળે છે. તેમાં કહ્યું છે :—

"અલ્બુની રોપાના નિકટને સંબંધ ધરાવતર એકા પ્રો. નેવીલ મોટ (હિરેલ્થ યુનિવર્સિટી) કહે છે કે આજુબોજના અભિનવને કારે બધા દેશોને મેટાં શહેરોના વિચારની બાબત કરી વિચારવી જોઈશે તેમજે કહ્યું કે, નાના ગ્રામોમાં નાની પરતીક સમાજોનું હવન શક્ય બનશે તેમજે એમ કહ્યું કે, ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે બ્યારે લોસા પ્રક્ટ પ્રક્ટ ગમે લેવાયેલા ધરતી પર વસતા હતા ત્યારે અલ્બુએજન મુજબન અસર ન કરી શકત." "

હિંદીને કપડાં નથી !

એક જમાનામાં જ્યાંથી લાખો વાર કાપટ દેશ દેશવધની નનતા ઢાંકવા બહાર જઈ, તે જાનાળમાં કાપટને અભાવે બહેનોને ધર સેવીને બેસી રહેતું પડે છે, આપવાત કરવો પડે છે; ને હવે બંધુવા મળે છે કે, સિંકો ને વિદ્યાર્થીએ અર્ધનમ કે ફાલ્લા દુટલાં

ચાંચરેદાહ કપટે શાળામાં આવે છે; પરદેશી રાજ્ય પર-દેશી કાપટથી આપણને અર્ધન કર્યા એ તો એક મોટા પ્રબળીય આપરાધ, અંગેજ પ્રબળે કર્યા છે; પરંતુ તેમની કેળવણી-પદ્ધતિથી જેવા અર્ધન કર્યા તે તો તેને કયાંય ટપી નય છે. નહિ તો ૨૫ વર્ષથી ખાદીને માટે કહેતા રહેનાર ગાંધીજીનાં દેશમાંદુઓની આ ફરા હોય! વર્ષા મોળના દેશ આપણ આવે પશુ આટક વર્ષ થયાં. તેણે પશુ કહ્યું કે, કાંતાણીખીજાનને કેન્દ્રમાં રાખીને શિક્ષણ આપો. ત્યારે તેને હસનારા હવે પશુ તેમાં રહેલી છવતતાની એક પિચેપતા નેરો? અનન અને વચની બાબતમાં રવાવચન — સરકારનું પશુ અર્ધન બનિ — એ લોકશાહી દિંદંતું પાયાનું તરવ નહિ બને, તો ખડુ રવરાજ રથાપણે ને ટકવણ અપડું લાગે છે. અને આ વસ્તુ તો લોકશાહી તરવથી પશુ સમજવા જેવી છે. મોટાં કેન્દ્રીય તરો વડે લોકહત્વ રવત્ર ન જ રહી શકે; તે નોકરશાહીવશ બને. તેથી પણ વિરોધીય વગર લોકશાહી માટે જીએ આરો નથી.

રવત્રન પ્રબળા એક જઝરી ગુણ

એક વાયક નીચેની કાપલી 'લોકશાહી આપે છે, સીને પણ જણાવવા જેવી દોઈ, નીચે કતાડું છ' :

(એસ.સિયેટેક પ્રેસ એન્ડ બ્લેડિંગ)

ગોળિયામ (ઇએન્ડ)

૨૦-૭-૧૯૧૫

'મેથિરિટ (એક પ્રોટેરેટને પ્રિયતી સંપ્રદાય છે) પરિદે આજે કસાવ ખોર કરીને, હિરિશ પ્રબળા "અગત કે રવત્રિત વર્તનમાં આવેલી નૈતિક અપોમનિ"ને માટે તેની સખત શીખ કરી છે.

'કસાવના જણાવું છે કે, લક્ષની પવિત્રતાની લાખના નખણી પછી નય મે; અરે પછી તે કસાવ કહે છે કે, અલિચરની — લમ જહાનની — સંતર્તિ અને લમજાલ સેવમાં સંતર્તિનિયમનનાં સપ્તમેનો ઉપયોગ સાબિત કરે છે કે, સીપુઅસભંધ બાબતમાં ફેલી બધી અવિશ્વિતતા પ્રવર્તે છે; અને મુશાહેલન નાખલની સંખ્યાની શક્તિ એમ લગતે છે કે, લક્ષની પવિત્રતાની લાખના નખણી પછી છે અને લક્ષનબંધની અંદર એવકાઈ કે અલિચરની માત્રા વધે છે.

'કસાવના અને જુગરું દેશમાં બધે વર્તતી નય છે, એની પણ શીખ તે કસાવમાં કરવામાં આવી હતી.'

આ કપરથી રણે કોઈ એમ માને કે, તે પ્રબળાં બધે ને ઘણે બારે આવે અધ:પાત આવી મયો હતો. જેમ નીચેથી રહેવા કમળનાર સમજેલું માણસ પોતાનાં આહારવધિકાર ને તડરેટરી પર લંબર રાખે ન, તેમ જ સમાજજ્ઞનીય પર નગર રહેલી જોઈએ. કપરના જેવા કસાવે આવી નગરનું પરિણામ છે: રવત્રન- પ્રબળોની

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪-અંક ૧૦]

અમદાવાદ

[ઓક્ટોબર, ૧૯૪૮]

ગુજરાતના સરદાર

ગાંધીજીઈ. સં. ૧૯૧૫માં આફ્રિકાથી રવદેશ પાછા આવી અમદાવાદમાં વસ્યા તે અગાઉ, ગુજરાતમાં એક સુસંવદ્ધ પ્રદેશ તરીકે ગોતાતું ખાસ ગણાય એવું. કોઈ પ્રભુત્વ કે રાષ્ટ્રીય ભહેરજીવન જેવું હતું, એમ બાળ્યે કહી શકાય. તેનો હૃદય, આપણા દેશને માટે પણ બારે મહત્ત્વની બનેલી એવી ગાંધીજીની રવદેશમાં પધરામણી થઈ, ત્યાર પછીનો છે. અને તે વસ્તુ મુખ્યત્વે બે પુરુષને આજારી છે—ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ. ગુજરાતનો જીવિવનો ઇતિહાસકાર આ પ્રમાણે વિધાન કરે એમાં બાળ્યે કોઈ સંદેહ લાવી શકે. ગુજરાતનું પ્રભુજીવન ભ્રમત કરી તેને ધડવાની આ બહુમૂલ્ય ભેટનું રહસ્ય સમજી, એમાં સરદારના વ્યક્તિત્વની અને ભહેરજીવનની ચાવી રહેલી છે.

આ નવ-કેદરના પ્રણેતા તરીકે એ બે વ્યક્તિઓને ગણાવી. પરંતુ ખરેખર એ બે વ્યક્તિઓ છે? ગાંધીજીનું એક વિશ્વ હક્ષણ એ છે કે, રાષ્ટ્રજીવનના આપણા અનેક પુરુષોને જોડે, તેઓનાં જેવાં વ્યક્તિત્વ અને પ્રતિભા તે પ્રમાણે, તેમની જોડે દુધમાં સાકર પેટે મળીને તેઓ એક બની શકે છે; અને તે એવી રીતે કે, સ્વારાંશી, તે વ્યક્તિને અને રાષ્ટ્રને, એક જો હૃદય હોય અને તેમના તરફથી દેશને જે સેવાલાભ મળે, તેના કરતાં વધારે મળે છે. આને હૃદાય રસાયણી સમાસ સાધવાનું જીવન-રસાયણ ગાંધીજી ચાસે છે; એ છેવાં ૩૦ વર્ષના આપણા આઝાદીયુગના લોકજીવનમાં એમનો એક આદર્શીય ફાળો છે.

આપણા ભહેરજીવનમાંથી આ વસ્તુના લોકખંધ દાખલા આપી શકાય એમ છે. એનો એક ઉત્તમોત્તમ દાખલો આ બે જણોના છે—સરદાર અને મહાત્મા. ગાંધીજીનું આ વિષે એક કથન છે ને—તે મને જેવું યાદ છે તે પ્રમાણે મારા રાષ્ટ્રોમાં અહીં હંદારવામાં કરી વચ્ચો માનતો નથી. તેમણે એક વાર કહેલું કે, હું જો કર્સો હોઝા તેમાં વલ્લભભાઈનો સાથ તો છે જ, અને તે જ ક્ષેત્રે તેમાં તે હંદેશ મારે જ કે મને જેઓ જ શકે છે. સાથે જ, આખા જગતને માટે આજે આદર્શીય

અને સંદેશધારી બનેલા એવા મહાત્મા અને ચણુચણુની વ્યવહારદક્ષતા અને અગ્રુક પરિણામદાયિનો પ્રબળ પ્રત્યક્ષવાદ ધરાવનાર સરદાર—એમનું મિશ્રણ આપણા રાષ્ટ્રને માટે એક અજબ રસાયણશક્તિ છે. અણુની શક્તિના જેવું જ રસપ્રદ અભ્યાસક્ષેત્ર માનસસાક્ષી અને સમાજસાક્ષીને આ બે વ્યક્તિઓના સમાજજીવનમાંથી મળી શકે એમ છે. અમે ગુજરાતના કાર્યકર્તાઓ આ બે અભાસ સ્વચ્છનો એકમૂર્તિ માનીને જ વર્તતા આચાર્યો. મહાત્માના આદર્શોને અમલમાં મૂકવાને માટે, એમના આદર્શ-વિહારને જીવનની ધરતી પર ઉતારી જગલગતો કરવાને માટે, અમારે માટે સરદારનું નેતૃત્વ એક અનિવાર્ય માધ્યમ થઈ રહેલું છે. (અને એમ જ આખા દેશ માટે પણ હૃદયકર્મી નથી થયું? પણ એ વસ્તુ અહીં વચ્ચે ન આણું.) ગુજરાતના કાર્યની જો કાંઈ ખાસિયત દેશ ભાવેતો હોય તો તે ઉપરની એ વાતમાં સમાયેલી છે, એમ હું માનું છું.

આ કહું છું ત્યારે એક લાક્ષણિક પ્રસંગ યાદ આવે છે. થોડાં વર્ષ પૂરનો જ તે છે. પૂના મહાસમિતિમાં જોને રામજી-કરાવ નામ મળ્યું છે તે થયો, ત્યાર પછીની એ વાત છે. ગાંધીજીએ નિર્દેશ આદિ આ પર બાર દેવાની સલાહ આપી હતી. ૧૯૨૩-૪ના સરદારના સાધી-ચોદા શ્રી. રામજીએ કેવળ પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર પર એવો જ ભાર દઈ નીતિ રાખી કરી હતી. અને એક વાર આ નીતિ ફાલી; સરદારે પણ તેમાં તથ્ય જોયું. ભહેર જીવનમાં પહેલી વાર ગાંધીજી અને સરદાર વચ્ચે દષ્ટિબેદ જગતને જોવા મળ્યો. એકને માટે આ પ્રસંગ મર્મરપરી ફુગ્મદાયક હતો. પણ એકએ રાષ્ટ્રના હિતની દષ્ટિથી તેની બરદાસ કરવી જ જોઈએ.

તે વખતે અમે ગુજરાતના બધા કાર્યકર્તાઓ ભ્રમ્યા હતા. સરદારે સૌને બોલાવ્યા હતા. આ દષ્ટિબેદ વિષે વિચાર કરવાનો હતો. એના લાંબા ઇતિહાસમાં પુરવા માટે આ રવાન નથી, અહીં તેમ કરવું પ્રસ્તુત પણ નથી. પ્રસ્તુત કહેવાતું અભારામાંથી એક જણું તે વખતનું એક દંડ વચન છે. સમામાં ભીડી તેમણે કહી, 'સરદાર-સાહેબ, આપણે બાપુની કેટલી ધીમે; એને માટે અમે

છે તે ક્યાં કરવું એ જ ઉપાધી નીતિ યર્થ. એ દ્વંદ્વો દલીલ એમણે ઉમેરા માની છે ને શુનરાતના કાર્યક્રમોએ એ જ નીતિ સીખવી છે. હિંદુનું રાજકારણ એમને એક સતત ધુલરૂપે જ જણાય છે; અને અત્યારે તો છે પણ એમ જ. એને માટે વ્યૂહ રચવાની હુશીરી એમને સહજ છે. યુદ્ધનો મોરચો ક્યાં છે એ સ્પષ્ટ થાય એટલે તેને માટે લોખંડી વ્યૂહ રચતાં એમને આવડે છે. તેમના જેવા પ્રત્યક્ષ વસ્તુસ્થિતિને પામી જનારને જ આવી શક્તિ કામ દઈ શકે. આ એમની શક્તિ બારડોલીમાં સોળે કળાએ પ્રગટી. ને ત્યારે જ ગાંધીજીને એમને ‘સરદાર’નો ઉપકાષ આપવાનું રહેયું. એ ઉપકાષથી એમણે સરદારની શક્તિ અને એમના વ્યક્તિત્વને દેશમાં વર્ણવી દીધાં છે.

બારડોલીમાં યુદ્ધનો મુદ્દો ચોખ્ખો હતો—ખેડૂતો અન્યાયી મહેસૂલ નહિ આપે, એને કેમ પહેંચી વળવું એનો જે વ્યૂહ એમણે રચ્યો, તે એક મહેસૂલ સંગ્રહન-ક્યા રવ. મહાદેવભાઈએ અમર, ફરી છે; અહીં તેમાં પડવાની જરૂર નથી. વ્યૂહકાર અને તેમના સામંતો નામાં સાચવીને બીજાના ખેડા છે, એ મર્વાદામાં એ વ્યૂહ અભેદ હતો. પણ સરદાર એમને જ ઉપાધી હો તો ? ૧૯૨૧ની સરકાર, ત્યાર બાદનાં વરસોમાં જેવી માંડી અને અરાજક રીતે ચર્ચા આવી છે, એવી ત્યારે નહોતી બની. તેને અને પ્રભને ખેડૂને માટે આં પ્રયોગ નવો જ હતો. સરદારે માફા મૂકી નહિ; સરદારને તથા તેમના પ્રમુખ સાથીઓને બીજાની લીધા નહિ. પણ બીજાની લીધા હોત તો ? તો પછી શું કરવું, છતાંય સત્યની લડત કેમ ચાલે અને છત જ છત મળે, એ વિદ્યા આપણા દેશમાં માત્ર ગાંધીજી જણે છે. એ સ્થિતિ અત્યુક્ત પ્રકારની જુદ શ્રદ્ધા માગે છે; સત્યાગ્રહ માટે ગાંધીજી જેને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા જોઈએ કહે છે તે આ વસ્તુને લીધે. તેથી દેશમાં ત્યારે જ્યારે આ પ્રકારની યદી આવી છે ત્યારે ત્યારે દેશ તેમની પાસે જ પહેંચ્યો છે. સરદારની શક્તિ પણ પ્રત્યક્ષ વ્યૂહ-સંગ્રહન પાર ન જઈ શકે; ત્યાં તેમણે હમેશા ગાંધીજીને પાસે બેસેલા જ માન્યા છે. બારડોલીમાં તો તેની જરૂર ન પડી; પણ રાજકોટ આનો ઉત્તમ દાખલો છે. તે દાખલો તાલે જ હોઈતે તે વર્ણવવા જરૂર નથી.

૩

આ આપણા પદ્ધતિભાઈ છે. તે સરદાર છે, સેનાપતિ છે. પોતાની ફેજનું ઉપર તે એક ઉત્તમ સેનાપતિને સોલે એવું વાસ્તવ્ય રાંધે છે. ફેજના નાનામાં નાના સંનિધને તે આજણે છે—આજણવા કમ છે; તેનાં સુખદુઃખમા મમતાપૂર્વક લાગે હો છે. ઉપરછલી નજરે દરેક લાગતા સરદારની આ બાજુ તેમની જોડે કામ કરનારને ખબર છે, અને જેલમાં એમની સાથે રહેલાઓને એમનું જે કુટુંબભાવી વાસ્તવ્ય જોવા મળે છે, એ તો એમના વ્યક્તિત્વનું એક નોખું જ પ્રકરણ બને એવું છે.

આ યુદ્ધોની ખીલ બાજુ સામ્રાજ્યાધિપતિને જોવા મળે છે. અહિંસક સેનાપતિ પણ સામા પક્ષને ૩૨ તો ઉત્પન્ન કરે જ; બધે તેનો પ્રકાર જુદો હોય. રાત્ર પ્રત્યે પણ પ્રેમ રાખવો એ ખરું; પરંતુ તેનો અર્થ એ-કે, દુરમનનેય ન્યાય આપવો, પણ તેના પેથમાં ન આવડું; તેના ઉપર વેરઝેરથી ન વર્તવું; દુરમન હોવું તોય દાખા હોવું જોઈએ. તેથી દાખો દુરમન ગમે; તેની જોડે કલવામાં મંત્ર આવે. પરંતુ એ તે દાખાઈ ન રાખે તો શું ? એનાય ક્યાંસ અગાડથી રાખીને જ કુરાળ સેનાનીએ ચાલવું જોઈએ. સરદાર એ કળે હમેશા સમજ રહે છે; તેથી તેમને પાછા પડવા વારો સહેલો આવી શકતો નથી. લડનાર પોતાના સરંમને કદી વેરવિખેર રાખે ખરો ?

હિંદના પ્રશ્ન આને જે કદાચે આવ્યો છે, ત્યાં આજણ આવા યુવકની મોટી જરૂર છે. સામે પડેલા કામને એક યુદ્ધના વ્યૂહ પડે જોવું, તેને પહેંચી વળવા માટે બધું બળ એકઠું કરી તેને ધટા બધા મોરચા ઉપર મોઢવી દઈ એક સુસમન્વિત મોરચો બનાવવો, એ જ આને આપણા રાજકારણ ઉદ્ધાર કેટલાંક વર્ષોથી થઈ પડ્યું છે. તેથી જ સરદારની પ્રતિષ્ઠા બારડોલીમાં જે પ્રગટી તે જોવાવેત દેરી તેમને બીજાની લીધા. આ જ પ્રતિષ્ઠાએ પાલમિન્ટરી કામમાં પણ કામ દીધું. મતદાર-શક્તિને પણ ધટતા મોરચાઓ ઉપર કેટલી દઈ અભેદ વ્યૂહ કરવો જોઈએ; નહિ તો પહેલાં જેમ કાન્નિચો દેરાનું હીર ખાઈ જતી તેમ ખાઈ ભય. તેથી જ ૧૯૨૩-૪ માં કાન્નિચો જવા સામે જૂનનાર સરદાર ૧૯૩૫ પછી એ મોરચાના સંરક્ષક ધરિને બેસા છે. અને કોણ કહેશે કે, તેને એમણે આઝાદીનો એક મોરચો જ નહોતો બનાવ્યો ? કોન્ગ્રેસ પ્રધાનમંત્રી-યુનિયો દ્વંદ્વો ઇતિહાસ પણ જુઓ તો કેટલી કેટલી અચેજ જોડાકીનાં કોટમાં એ દરગિયાન વૂટી ચયાં હતાં ? આ બ્રહ્મિકાથી અને આ દરિયો તે કામ થયું હોવાથી જ તેને ઇચ્છતાં વાર ન લાગી; કાન્નિચો પ્રધાનપદાં તેને લીધે જ સેનાનાં પિંજર ન થઈ શક્યાં.

હવે પાછો એક ક્ષમણીયો છે. જે કામમાં ગાંધીજીને જ ગમ છે તેવા કામમાં ૫-૬ વર્ષ હવે પૂરાં થયાં છે. આને હવે પ્રત્યક્ષ બતાવવોના વારતવ ક્યાંસ કરી લઈને તેમાંથી અને તે નડે સાચી રાષ્ટ્રદાંતિને પ્રગટાવી બતાવવાની છે. સામે કોન્ટ્રાબાન્ડ વણી અને યુદ્ધો આપણે સેનાપતિને તેની નોકરસેના છે. તેવે વખતે સરદાર જેવા યુવકોનું કામ છે. વ્યૂહ રચવાની આવડત; જોઈએ તેવી સીધી સાદીને દ્વંદ્વો લીધું વાળી, —અને તે કામ પૂરતી, બાકી મીન; કામને પહેંચી વળવા મટિ જરૂરી સ્ત્રીત્વ વિશ્વાસ અને સાચાઓનાં મોંધામૂલાં ને ખાનદાન યોધ અને ફેંક; અને આ બધા ઉપરાંત, આ બધી સામગ્રી આપણા નેતા પાસે છે, એવા પ્રભના હૃદયમાં વિશ્વાસ બેસવો—જનતાની એવી શ્રદ્ધાભક્તિ; —આ બધું સરદાર

પ્રેમતાની સેવા અને પ્રતિભાથી આને કમાયા છે. એ કમાણી એમણે ગુજરાતને પ્રયોગશૂન્ય બનાવીને કરી છે. તેથી ગુજરાત બચ્યું છે, ને તેના વ્યવહારદક્ષ લોકને નોંધેલા સરદાર ગણ્યા છે. આને દેશની સેવામાં ને રથાને એ બિરાત છે, તેથી ગુજરાત ગૌરવ સાથે કુદરતથી

અનુભવે છે. દેશની સેવામાં સરદાર શતાયુ ધામો એ જ એક બિગ્ગિ દરેક હિંદીના મનમાં આ દિને પ્રગટે છે.

સેરાસરજી દેસાઈ

* મુબઈ રાજદાન કોજવાનાર સરદારની ૭૦મી જન્મતી નિમિત્તે બહાર પડનાર અભિનંદન કથા માટે લખેલો લેખ.

તાલીમી છાવણીઓ

તાલીમી છાવણીઓ આજકાલ હવામાં ઝુંબે છે. આપણી આબની પરિસ્થિતિમાં સાંખા સમાયના વર્ગો કરતાં દૂંધા સમાયના વર્ગો દલાય વધારે સમવરજ્યાં હોય. સાંખા સમયનું વ્યવસ્થિત શિક્ષણ પણ જરૂરી તો છે જ. આને દૂંધા સમાયના વર્ગો દેખીતી રીતે સફળ જણાય, તેના ઉત્સાહમાં વ્યવસ્થિત શિક્ષણનું મદદરખ મૂલી ન જતું નોંધ્યે.

આં વર્ગોના વ્યવસ્થાપકો ઉપર હું એક વસ્તુ કસાવવા માગું છું કે, વર્ગમાં આવનાર દરેક વિદ્યાર્થીને યોગ્યમાં યોગ્ય એક વસ્તુ એવી શીખવવી જોઈએ અને તેનું એનું સિંચન કરવું જોઈએ કે તે ઘેર ગયા પછી પણ એને જળવી રાખે. તે તેના પ્રચારક ન થાય તોપણ યોગ્યમાં યોગ્ય તેના અંગત જીવનમાં એ વસ્તુ વણાઈ જવી જોઈએ.

હમણાં ચોળની છાવણીઓ ઉપરાંત એક જુદા પ્રકારની છાવણીઓ પણ શોઢવની જોઈએ એમ મને લાગે છે. તે છાવણીઓ માનવાસીઓ માટે હોવી જોઈએ અને તેમાં તેમને કાંતણુ અને તેને અંગેની ક્રિયાઓ, અંગત અને સામુદાયિક સ્વચ્છતા, અને આદોષ્યવિષયક તાલીમ આપવી જોઈએ. તે ઉપરાંત ઉપયોગી વિષયો પર તેમની સાથે સારી અને જીવનયોગ્ય વાતો કરવી જોઈએ. વાર્તાના વિષયોના આનંદજન અને ધધાઓ સાથે સીધા સંબંધ હોવા જોઈએ. તેના હેતુ લોકમાં અસંતોષ અને નિરાશા ઉત્પન્ન કરવાનો કે તેમના ધારી લીધેલા રાજ્યો પ્રત્યે નકારો તિરસ્કાર પેદા કરવાનો ન હોય, પણ તેમની સ્થિતિમાં સુધારો કેવી રીતે કરવો તે બતાવવાનો હોવા જોઈએ.

છાવણી દરમ્યાન આંખો વખત બધાએ સામુદાયિક જીવન ગણવું જોઈએ. એટલે કે, બધાએ સતદિવસ છાવણીમાં રહેવું જોઈએ. વર્ગ ને ગામમાં ચાલતો હોય તે ગામના રહેવાસી વિદ્યાર્થીઓએ પણ આંખો વખત ઈંગ્લીશમાં રહેવું જોઈએ. વર્ગના કાર્યક્રમમાં રોજ ૪ થી ૫ કલાક સખત મનદીરનું કામ હોવું જોઈએ. વ્યવસ્થાપકોએ તે ગામની અગ્રાડથી તપાસ કરીને ક્યાં ક્યાંક કામ કરવા નવાં છે તે નક્કી કરી રાખવું જોઈએ. કોઈ દેહાણુ નાણું બાંધવાનું હોય, કોઈ જગ્યાએ ફેવા બાંધવાનો હોય કે

ફેવા સમારવાનો હોય, અથવા કોઈ જગ્યાએ સાળા માટે કાપવું બાંધવાનું હોય. આ કામ એવું હોવું જોઈએ કે જે ૪૦ થી ૫૦ જણની હુકમી નક્કી સમયમાં પડે કરી શકે. કામ નક્કી કરીને તેની ખીજ વિગતો પણ અગ્રાડથી વિચારી રાખવી જોઈએ અને સાંધનસરંભમ જેવો કરી તૈયાર રાખવો જોઈએ, જેથી વર્ગ રાત્રે થયા પછી કામ શરૂ કરવામાં વિલંબ ન થાય. છાવણીવાળાઓ આ રીતે રોજ ૪-૫ કલાક મનદીર કરે એટલે ખાવાપીવાનું તેમને મફત મળવું જોઈએ.

છાવણીની આંતરિક વ્યવસ્થા, રસોઈ, બજારસફાઈ અને વાજવા ઝૂંટવાના કામ માટે રોજ બધી કલાક નેટલો સમય જોઈએ. ત્રણેક કલાક કાંતણુપીંજણ માટે જોઈએ. અને ત્રણેક કલાક નાંદવાપોવા અને ખાવાપીવાના વગેરે અંગત કામ માટે જોઈએ. આ સિવાય બાકીના વખત ઉપર દશવિલી વાતો, મીતો, પ્રાર્થના, રમતગમત અને નિર્દોષ મનેદરજન માટે રહે. આ બધા કાર્યક્રમમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ, કે, તેમને ને કઈ આપવામાં આવે તે એટલું રસિક અને કપયોગી લાગવું જોઈએ કે તેના લાભ ઘેર ગયા પછી તેમના આયોશી-પાડોશીને આપે.

છાવણીમાં દાખલ થવાની શરતોમાં એટલું રાખવું જોઈએ કે, વિદ્યાર્થીઓ નાતબતના કોઈ વિવાદા સામાન્ય રસોડામાં જાય અને બજારસફાઈ પણ કરે; તેમનામાં મનદીર કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ અને શારીરિક તપાસ કરાવીને કઈ ઉપચાર કરવાની જરૂર હોય તો તે કરાવવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. દરેક વિદ્યાર્થીની રીતસર શારીરિક તપાસ કરાવીને જાયે થથી રોજવાળા હોય તેમને જુદા રખવા જોઈએ અગર ઘેર શોઢલી દેવા જોઈએ. ખાવા વર્ગો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટે કેગા ચાલે તેમાં હું બધાને નેતો નથી. ફક્ત બન્નેને માટે અલગ છાવણીમાં રહેવાની ચોગ્ય વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

આ બતના વર્ગો પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવાનો એક પ્રકાર છે એમ મને લાગે છે.

(આમોદીય પત્રિકા, જુલાઈ ૪૫) કિ. ધ. મ.

ફાશી-વૃત્તિ

‘ફાશીઝમ’ હવે એક વાદ નથી રહ્યો, પણ લગભગ વૃત્તિ જેવું ગણવા લાગ્યું છે. આ ‘ફાશી-વૃત્તિ’નાં અનેક લક્ષણોમાં એક લક્ષણ એ મનાય છે કે, ચર્ચા કે દીકાશી ડરવું. આ ચર્ચા-ભયનું મૂળ કારણ એ અપાય છે કે, ફાશીવાદ એક પ્રકારનો સર્વશ્રેષ્ઠ કે સર્વસત્તાવાદ છે; દીકાથી શોધવાનું સુધરવાનું કે સમજવાનું મળે છે ને તેથી લોકકાર્ય કરવા વધારે અનુકૂળતા પડે છે, એમ એને નથી લાગતું. તેથી તે તેને અનિષ્ટ ગણી યાજવા વિરસ્કારવા કે દાખવા દેવા ન તાકે છે.

લોકશાહીમાં અને ફાશીવાદમાં મોટા ફેર હોય તો આ એક છે; સાચી લોકશાહીવૃત્તિ સામાવાળા દીકાપણ વગર યુગળાગણ અનુભવે છે. ફાશી-વૃત્તિ દીકાથી છ’છેડાય છે ને હસ્તેરાઈ પડે છે; તેને એમાં અધઠિત દબાવે લાગે છે.

આને અંગે મોંઘપાત્ર એક વાત હમણાં વિલાયતમાં બની લાગે છે. અગાઉ એક અંકમાં એક લેખમાં બતાવ્યું હતું કે, અંગ્રેજ લોકશાહી છ’ડી રીતે આજે આગ્રેકર હરે છે. બ્રિટનની હાલની ચલન-ચરકારનો નાવક મેનર બેઠેલી છે; પરંતુ દેશના મંદર પક્ષનો નેતા પ્રો. લાર્કી છે. તે તરીકે પ્રો. લાર્કી દેશના પ્રભુત્વને કેળવવા સીધા પ્રભ પાસે પહોંચે છે; બીજી બાજુએ વડા પ્રધાન તરીકે એટલીતે સરકારી નીતિરીતિ ધરી તેનો અગ્રહ કરવાનો હોય છે. રવરાજ ભોગવતી રવત્રી પ્રભુભાઈ પણ સરકારી મત અને પ્રભુશ્રી મતમાં, તાત્કાલિક અગ્રહ કરવાનાં પગલાંને અંગે, કેટલોક ભેદ રહેવાનો જ. આ ભેદ જો એવો હોય કે, પ્રભુમતે તેનો જલ્દર એકરાર કરવો જોઈએ, તો તેમાં એક નાજુકાઈ એ આવે કે, પક્ષના લોકમત અંતે તે જ પક્ષના પ્રધાનમંડળ વચ્ચે વિસંવાદ પડે. ત્યારે શું પ્રભુમત ચૂપ રહે? કે પછી કુલકીમાં ગોળ બાજવાની નીતિ રાખવી? લોકશાહી રાજ્યતંત્ર ચલાવવામાં આ પ્રકારની આંત્રીનો વિચાર સામાન્યપણે કરવા પડે છે. તે અંગે પ્રો. લાર્કીએ પોતાના મંદર પક્ષની કોન્ગ્રેસમાં ઉચ્ચારેલું વાક્ય વિચારવા જેવું છે :- “લોકશાહી કિતવાવનું જીવન ચર્ચા છે, અને મિત્રો તરફથી આવતી ચર્ચા કરતાં વધારે મદદગાર ચર્ચા બીજી નથી હોઈ શકતી.”

આહી આગળ એમ પૂછી શકાય કે, શું ચર્ચા કે દીકા, ગમે ત્યારે ગમે તેની ને ગમે તેટલી, સારાને જ માટે હોય છે, એમ માનવું? ફાશીવાદને ન્યાય આપવા ખાતર કહેવું જોઈએ કે, તે વાદ આવી ઊડીદાર ને દીર્ઘસૂત્રી ચર્ચા અને દીકા સામે જ છે; ખાત્રી, કશીય ચર્ચા કે દીકા વગર તો દિલ્લેર કે ટોલિય લાગ્યે જ કામ કરી શકતા હશે. દરેક માનવપ્રવૃત્તિ પેટે, આ દીકા ચર્ચાનેય વિરેક અને મર્યાદા હોવાં જ જોઈએ.

એમ નથી ચર્ચા-ભય આમાનવી કે અસામાજિક દુરુણ છે, તેમ જ નરી ચર્ચા-કે-દીકાઓરીના અખાડા પણ તેવો જ નકામે બાપાર ગણાવો જોઈએ. વળી એની પાછળ હમેશાં કામનું-હોવાપણ જ હોય છે એમ નથી; પ્રચલિત અર્થના રાજકારણમાં ઈર્ષ્યા અને મત્સર કે અસૂચા પણ અમુક બામ જાળવે છે. અને ત્યાં સેવાને બદલે સત્તા અને પદની આરામારી હોય, ત્યાં દીકા અને ચર્ચાને એક સંધાસકર દલિયાર તરીકે વાપરવાનું કાવતું આવે છે.

પરંતુ, આ તો એક જરૂરી સાધનના દુરુપયોગના રસ્તા ધયા; તેથી કરીને તે સાધન જ જતું ન કરી શકાય. તે સામેની વૃત્તિ જ રાષ્ટ્રમાં આપણે ફાશી-વૃત્તિ કહી આવ્યા. આવા દુરુપયોગને લાંબો ગાળો મળે, તો તે એમની એવે ફાંસાઈ પડી હેઠા પડે છે. લોકશાહીએ એવી ધીરજ રાખવી જોઈએ, ને ભલું ન જોઈએ. કે; ચર્ચાએ પણ કશાય ફરિયાદના કે એવના કારણનાં ચાંદાં મળે, તેના પર જ છવી રાકે છે.

આ ચાંદાં સાથે જ ચાંદાં હોય, તો માનવી પેટે દીકાએ તેમના પર બેસીતે બતાવી આપવા દ્વારા એક સેવા જ કરી છે, એમ માનવું જ જોઈએ. એ ચાંદાં સાચાં ન હોય તો તે લોકને રપક બતાવવું જોઈએ, અને એથી એમનું નિવારણ થઈ જાય. એમ બિડ રીતે લેતાં, લોકશાહી માટે ખાસ નિર્માણવાનું કાંઈ કારણ નથી; ચર્ચાથી ને માતબર જ થઈ શકે. અને પ્રો. લાર્કી કહે છે તેમ, તે જો મિત્રની હોય, એટલે કે રચનાત્મક ઢગને કાંમતે મદદ કરવામાં સલાહ રચના કે સાવચેતી રૂપે અપાઈ હોય, તો તો પૂછવું જ શું? આપણે જો લોકશાહીના ખુલ્લો ખીલવવા હોય, તો આવી આવી સામાજિક વર્તેનાની બાળતોમાં પણ જોડા બિતરીને સંદાયાર ધડવા જોઈશે. અને એ ખુલ્લો વૈયક્તિક સંદાયારનાં જ સામાજિક રૂપાંતરો હોઈ, તેમના પાયામાં વ્યક્તિનો ગુણવિકાસ અને નાગરિક તરીકેની જ તેની કેળવણી રહેલી હોય છે. સમાજ અને વ્યક્તિમાં વિષેદ નહિ, પણ એકસર અંતરેષતતા રહેલી છે, એ ફિલસૂફીનું જ નહિ, લોકશાહીનું પણ સૂત્ર છે. ફાશીવાદ કે સામ્યવાદનો એનાથી ભેદ જ એ છે કે, આ એ વાદો વ્યક્તિને રાષ્ટ્રની દાસ માને છે તે દાસત્વ ઉપરાંત એનામાં વધારે વ્યક્તિત્વ કોઈ હોય. તો તે યા તો જામ છે કે રાષ્ટ્રદ્રોહ છે, એમ ગણાય છે. અને તેથી બંનબેર તે સામે જોડાઈ ઉગામાય છે. લોકશાહી વૃત્તિ આની સામે છે.

હવેના જમાનો જગતભરમાં આ મુદ્દાના સવાલ પર જો ભજત નહિ રહે, તો ભલે ટોળે દિલ્લેર આદિ યથા, તેમની નીતિ તો નવે રૂપે ને આંખમાં ધૂળ નાંખતી રહેશે, એ સામે સંભાળવાની જરૂર છે. મગનભાઈ દેસાઈ

કાન્તિમા પાયા

(સેનાગ્રામ સમગ્ર ગ્રામસેવા ડાબલીમાં તા. ૧ અને ૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૫ ને રોજ મી. ડિ. ય. મ. એ ફરેલાં વિવેચનો)

૧ સામાજિક અને આર્થિક

પહેલાં તમે એટલું તો સમજી જ નહોતા કે, ગામડાંની સેવા માટે મારા જેવા શરીરવાળો આદર્શ ચાલી ન શકે. આ ડાબલીમાં તમને જેવું જીવન ગાળવું પડે છે, તેથી અનેક ગણે વધારે દઢજી જીવન શરૂ કરવાની તમારામાં શક્તિ હોવી જોઈએ. અને, તે થોડા રિવઝ માટે નહીં, પણ વધારે અથવા આખી જિંદગી સુધી.

ગામવાસીઓનું જીવન ધણું સખત હોય છે. કેટલાક એમ માને છે કે, ગામડાંના ગાણસનું જીવન સાદું હોવાથી તે તંદુરસ્ત અને મજબૂત હોય છે. માત્ર માનવું એવું છે કે, ૧૮ વર્ષનો ગામડાંનો કોઈક વાર ૨૨-૨૩ વર્ષના સહેરી જીવાન જેવો કેળાય છે ખરો; પણ જેને આપણે ૬૦-૬૫ વર્ષનો ડારો હોવાની કલ્પના કરીએ, તેવા કોઈ ગામડાંની ઉંમરની અણતરી કરવા બેસીએ, તો તે ધણી વાર ૪૦-૫૦ વર્ષનો જ હોવાનું માલુમ પડશે. આનો અંધ એ કે, તેની જીવાની નેટલી જલદી ફૂટી આવે પડે છે, તેટલી જ જલદી તે પરી પણ થઈ જાય છે. આનું એક કારણ ગાળજીવન હોય, પણ મુખ્ય વસ્તુ તો મરીનાઈને લીધે પેટમાં અન્ન ન ગળવું, શરીરમાં કપડું ન ગળવું, સાંતું મકાન ન હોવું અને ગંદકીમાં જીવન પીતવું — એ જ છે.

આ કમીઓમાં સૌથી મહત્વની કમી તો મને અન્નની જ લાગુ પડે છે. નેટલું અને ને ભતવું ખાવાનું દેશને જરૂરી છે, તેટલું પેદા નથી થતું, અને ને થાય છે તે પરવંત્રતા તથા સમાજની બીજી વ્યવસ્થાને લીધે તેના પેદા કરનારાઓને મળતું નથી. આથી, આપણું પ્રત્યેક કામ યોગ્ય આદર્શની પેદાશ વધારવાનું અને તે દરેકને મળી શકે એવી રાજ્ય-અને સમાજ-સ્વચા નિયમનવાનું છે. બહેલા-ગણેલાની ફરજ છે કે તે બેલીની સુધારણામાં ગામવાસીને મદદ કરે. પણ તેવા બહેલા ક્યાં ? કોલેજ તથા યુનિવર્સિટીઓમાંથી નીકળેલા લોક આ કામ કેટલુંક જાણે છે તેમને તો ચરખાની સાથે દલી નહીં તે જાણી કેવી રીતે વણી લેવી અથવા ગાંઠ છૂટી નહીં તે જાણી તે પછી સીખવાની રહી છે. આમજી પ્રેરિત બેલીની બાબતમાં નેટલી આવડત છે, તેના કરતાં બહેલાની આવડત જ નહીં, ગાંઠિનીએ જાણી હોય છે.

પાત એ છે કે, આપણે વિદ્યાઓ તો ઘણી શીખ્યા છીએ, ‘સાચ-સચી ચિવરી’ઓ પણ લખીએ છીએ, લોન્ગ, વક્ષ, ધર, પુસ્તકો, રાયરસીઝ વગેરેને રસિકપણે સંભવતા અને કપજોગ કરવાની કળા પણ બેસી છે, પણ ને ભલે વસ્તુઓ પર આપણું જીવન નહીં છે — એટલે કે, અનાજ,

શાક, ફળ, કપડાં, મકાન વગેરે, તથા બીજાં જરૂરી વસ્તુઓ પેદા કરવાની ન તો આપણને આવડત છે, ન માહિતી, ન શારીરિક શક્તિ.

આ બધાં અમજી અને ઓછી બુદ્ધિના લોકોનાં અને હલકા કર્મચારીનાં કામો છે એમ આપણે માન્યું છે. આપણી હાલત વાર્તામાંના જેવા પંડિતો જેવી છે, જેમણે દુનિયાની બધી બાબતો અને વિદ્યાઓ શીખી હતી, પણ તરતાં શીખ્યા નહોતા, અને તેથી નદી બિતરતાં નાવ લાંબી વળી જવાથી ફળી મૂક્યા. તેઓ ચર્પા કરતા હતા કે તેમની હોડીનો મૂર્ખ ખલાસી બહેલા ન હોવાથી તેનું પોણું આજીવન પાણીમાં બચું હતું. પણ એ બહેલા નહોતા કે તેમણે પોતે તરતાં ન શીખી આજીવન જીવન પાણીમાં પોણું ! ત્યારે, હું તમને એ સમજાવવા ઇચ્છું છું કે, ને વસ્તુઓ પર આપણું જીવન નહીં છે, તેને પેદા કરવા, વધારવા, અને સુધારવાનાં કામોમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવી, એ આપણી પહેલી કેળવણી હોવી જોઈએ.

આપણે બધા દેશને સ્વતંત્ર કરવા અધીરા થયા છીએ. રમૂજ ભાષામાં સ્વતંત્રતાનો અર્થ વિદેશી રાજ્યને કાઢવું એમ સમજીએ છીએ. આપણે એક એવી કાન્તિ ઇચ્છીએ છીએ કે ને આપણને અંગ્રેજી રાજ્યના પંચમંથરી છાડાવે. પણ આ બાકી કાન્તિ થઈ શકે તે પહેલાં આપણે આપણા પોતામાં કાન્તિલાવવી જોઈએ. એક ન્યાયનો હોતો જ્યારે આપણે એમ માનેલા કે, આપણું આંતરિક જીવન ભરે ભરે એવી માલદું રહે, છતાં આપણે રાજ્યીય કાન્તિ કરી શકીએ. પણ આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે આ બક છે. આપણા ખાનગી અને વ્યક્તિગત, તેમ જ આપણા સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક-બધાં પ્રકારના જીવનમાં મોટી કાન્તિ થવાની જરૂર છે. આ બધાંની સાથે સાથે જ રાજકીય કાન્તિ પેદા થવાની છે. આ મોટી વસ્તુ ને સમજી લઈએ તો ગાંધીજીએ બતાવેલાં સ્વતંત્રતાનાં કામોનું મહત્વ સમજી જઈએ, વિવિધ સ્વાતંત્ર્ય કામોમાં આ જ સંઘર્ષ કાન્તિઓની વિગતો છે. કાન્તિનું એક પણ ક્ષેત્ર એમણે છાડ્યું નથી, અને દરેકમાં તેમણે આપણા વતના વિચારોને બતાવ્યા છે.

હરિજનોસેવા, હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા, આર્થિક સેવા — એ આપણી ખરી અને સંકલિત શક્તિઓ, ધાર્મિક ગાંતાઓ બેચનીય વિષેની સામાજિક કલ્પનાઓમાં કાન્તિ કરાવવાનો કાર્યકેમ છે. ન્યાતંત્ર, આલડેપેટ, બેચનીય, હિંદુ-મુસ્લિમ વગેરે ભાવનાઓ કાઢી એક નવા પ્રકારનો સમાજ પેદા કરનારી મહાન કાન્તિની તરફિવાત ગાંધીજીએ બેઠી છે, અને તેથી ને દરેક પાછળ તેમણે ખૂબ મહેનત લીધી છે. એ મહેનતવું એ ફળ

આત્મ' છે કે, માણસમાન સરખા છે, કોઈ ભંચ નથી કોઈ નીચ નથી, એવા સમભાવનો હવે આપણામાં સંચાર થવા હાથ્યો છે, અને આ હાવણીમાં આપણે બ્રાહ્મણ - વાણિજ્ય - ડેઠ - મંત્રી - ચમાર - મુસલમાન - ખ્રિસ્તી બધા એકસાથે એકબાસને વચર સંકેતે પ્રાર્થના કરવા તેમ જ કામ કરવા, બેસવા ઊંઠવા તેમ જ ખાવા પીવા તેવાર થઈ શક્યા છીએ. આ કાન્તિ આખા દેશમાં વ્યાપી જતી, ભેઈએ.

આ જ રીતે આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ ગાંધીજી વિપ્રમત્તાને દૂર કરી, ગરીબ-તવગરની વચ્ચેનું અંતર કાટવા કે ધડાડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. બધાથે ધમેના સાધુપુરુષો તો કહી ગયા છે કે, નોકર અને દીકરાની વચ્ચે ભેદ ન કરવો પણ બન્નેને સરખી રીતે માનવા અને પોષવા. પણ નોકર પ્રત્યે આપણું વર્તન કેટલું ભૂલું હોય છે તે આપણે ભણીએ છીએ. ગાંધીજી હાથ તો એટલો જ પ્રયત્ન કરે છે કે, આપણે તદ્દન આર્થિક સમાનતા ન લાવી શકીએ તોયે આટલું તો કરીએ જ કે જેફત, મબ્દર તથા નોકરને આઠામાં ઓછી એટલી રાજ અપાવીએ કે જેથી તેનું બાજુ-પોષણ, શિક્ષણ વગેરે સારી રીતે અને સરળતાથી ચાલી શકે. દરેકે ભતે કાંતવા અને સફાઈ-કામ કરવા પર ગાંધીજી ને આટલો બાર મૂકે છે, તેમાં ગરીબ અને તવગરને એક મુત્રમાં પડેવવાનો ઉદ્દેશ છે. જેમ દરહાથમાં નમાજ વખતે મરિજદમાં ચમીર અને ફૂંદીર, માલિક અને મબ્દર બધાને એકસાથે બેસવાનું હોય છે, તેમ આ કામે પણ એવાં સમજનાં ભેઈએ કે-ભેમાં ધન કે હોદ્દાનો ફરક કરી શકાય નહીં.

-ધર, ગામ એને સગાસંબંધીઓથી દૂર આવેલી આવી હાવણીમાં તો આપણે આ સુધારક કાર્યક્રમ ખૂબ ચાલી

શકે છે. અહીં આપણે 'જગન્નાથની યાત્રા' સમજી લઈને લેહલાવેને બહી વરતીએ છીએ, કહાર (નોકર-ભોઈ) સાથે ખાઈએ-પીએ છીએ, અરપૂરથ સાથે ભીંચીએ-ખેતીએ અને હાથમાં હાથ મેળવીનેય ચાલીએ છીએ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી સાથે નારતો લઈએ છીએ, પાવખાના-સફાઈ-અને ઝાડુકામમાં બંગી પણ બનીએ છીએ. અહીં નિયમપૂર્વક રોજ ૨-૩ કલાક રેડિયો ચલાવીએ છીએ અને બીજાંયે મહેનતનાં કામ કરીએ છીએ, પણ ઘેર ગયા પછી આમાંની કેટલી યોગે આપણા જીવનમાં કાલમનું રથાન મેળવશે? તેટલીનો જ સાચો ઉપયોગ ધરો. તેમ થયા વિના આપણે આગળ વધી શકવાના નથી. જ્યાં સુધી આ સુધારાઓને આપણે આપણી પોતાની ભરૂતિ કે ધમ્મણી નહીં કરીએ, એને આપણા જીવનનાં અંગ નહીં કરી મૂકીએ, ત્યાં સુધી આપણી દરા સુધરવાની નથી.

અહીંની જે જ વાતો ભે તમે ઘેર જઈ ભતે કરતા રહેશો, અને તેનો તમારાં ઘર પડોશી અને મહોલ્લા-ઓમાં પ્રચાર કરશો તોપણ હું માનીશ કે તમે અહીં આવી પૂરવું લઈ ગયા. એ બેમાં પહેલી વસ્તુ સફાઈની છે. સફાઈકામ કરવા વિષે આપણામાં ને ઘણું છે, તેને દૂર કરો, અને તમે ભતે તથા તમારાં ઘાસાં-ઉંચાને એ કામમાં ભેરો અને તેનો પાસ આસપાસ ફેલાવો. બીજી ચીજ તે રેડિયો. અહીં તમે કાંતવાની સર્વ ક્રિયાઓ શીખી લીધી છે, તેને બહારી નહીં, પણ તેને તમારા નિવસકોને એક બાગ બનાવી રાખો, અને લોકોમાં તેનાં મૂળ દેવો. આ જે વસ્તુઓ આપણી સામાજિક અને આર્થિક કાન્તિના પાયા છે.

(ચાલુ)

કે. ધ. મશહુવાળા

સંગીતની સંસ્કારિતા

[સંજીવન રાજ્યી શાખામાં ગાંધી જયંતી નિમિત્તે કોલેજકરે આર્થિક પ્રવચન ૧-૧૦-૪૫]

સંગીતના પ્રવાહમાં તણાતાં ને આનંદ યાચ છે તેને હું તો હવાઈ જાડાળની મુસાફરી સાથે સરખાવી શકું. એ મુસાફરી ભતે ન કરી હોત તો આ ઉપમા મને ન સૂઝી હોત.

હોડતાં હોડતાં પગલોની જમીન છોડી દેવી અને ભણે કલ્પનાની પાંખ ઉપર સવાર થઈને આકાશમાં ભંચે જાયે જઈ, અને ત્યાંથી એક નવું જ દરિયું કેળવી, માણસની દુનિયા વ્યાપક રૂપમાં નિહાળવી. અને એ દુનિયા પર હવાયેથી વાદળોની ગંધર્વસંહિમાં નિચરવું અને ભણે એટલાથી સંતોષ ન પામીને એ સુદૃષ્ટી પણ જાયે ભણેને વાદળોના ગોટગોટા સૂર્યપ્રકાશમાં ચળકતા બેલા, અને વાદળોથી પણ ભંચે એવી વિરલ હવામાં વિહાર કરવો, એ આનંદને ભે સરખાવી શકાય તો

એવાવેલા સંગીતના જસસા વખતે શ્રી. કામરાજેમ

શુદ્ધ સાત્વિક વાતાવરણમાં કેળવેલા હિંદુસ્તાની સંગીતની હૃદય પર થતી અસર સાથે જ સરખાવી શકાય.

અને જ્યારે આવી ગંધર્વનગરીની મુસાફરી પણ તરત જ ગંધર્વસંગીતની લહાણી મળી જાય તો એવે વખતે ઉપમાન કયું અને ઉપમેય કયું—એના નિર્ણય કરવામાં મૂંઝવણ યાચ તો આશ્ચર્ય શું?

સંગીત એ એક એવી વસ્તુ છે કે જે પાર્થિવ હોવા છતાં અપાર્થિવ અસર કરી શકે છે. એની ઉત્પત્તિ ગળામાં છે. એનો અસ્વાદ કાનથી લેવાય છે. પણ એ વસ્તુ છે તો હૃદયની. સંગીતનો આનંદ હૃદયમાં જન્મે છે અને હૃદયથી જ સેવાય છે.

કેટલાક લોકો સંગીત-માટે અનેક વર્ષોની મહેનતે ગળું કેળવે છે, આંગળાં કેળવે છે, અને છતાં સંગીત ખીલવા

માટે મુખ્યત્વે હૃદય કેળવવાનું હોય છે, એ વાત તેઓ નજીક જ નથી. એમને જે સારામાં સારું સંગીત મળે તેો એનો તેઓ પ્રામાણિકપણે શુદ્ધ સંમત કરી શકે છે, પણ હૃદયની કેળવણીને અભાવે સંગીતની ભાવનામાં તરબોળ થઈ શકતા નથી. એવાઓને માટે ભૂતા કવિઓએ સુધારક પીરસતી કઠણીની ઉપમા આપી છે. કઠણી પીરસે છે તેો અમૃતરસ, પણ એને પોતાને એનો રસાદ ભેટા આવડતું નથી. આપણા દેશમાં એક એવો જમાનો આવી ગયો કે ન્યારે અમુક લોકોએ ધંધાદારીને અર્થે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંગીતનો સંમત કર્યો, પણ સંગીત ઉપરાંત બીજું કશું કેળવ્યું જ નહિ. એવા લોકોની એટલી જ સાધના પણ બે જાડી થઈ ગયે તો સંગીતના દિવ્ય નાદની ગત્તી તો તેઓ આડળવી શકે, પણ ભાવનાની સમૃદ્ધિ કેળવેલી ન હોવાથી તેઓ હૃદયકાશમાં વિહાર ન જ કરી શકે.

ભાવનામય સંગીતની એ કળા આપણા પ્રાચીન કવિઓએ અને સંતોએ કેળવી હતી. અને તેથી જ તેઓ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રાગદારી સાથે અને અલ્પલુચિર શબ્દાવલી સાથે નાન્યુંકમાં નાન્યુંક તેમ જ ભક્તિમાં ભવ્ય ચોની ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓનો સમન્વય સાધી શક્યા. એ લોકોની પરંપરા જેટલે દરજ્જે કાવ્ય રહી તેટલે દરજ્જે આપણી સંસ્કારિતા આપણે નજવી શક્યા.

પણ વચમાં આપણી પડતીને એવો એક કાળ આવી ગયો કે ન્યારે લોકોએ માન્યું કે, સંગીત અને એના ભેલી બીજી કળા મેલી વસ્તુ છે, શિષ્ટ સમાજે એનો દુરથી જ આસ્વાદ લેવો યટે, એનો ત્યાગ કરી શકાય તો એથીયે સારું. એમ કરીને આપણે સમાજનું દિલ સાંકું નહિ, બેઠકે આપણે સમાજ સંગીતવિદોશી થઈ, આંતરિક અપટા, વિખનાદ અને દેખનો ભોગ થઈ પડ્યો. સંગીત એટલી સુમેળ. એ બે જીવનમાંથી નીકળી નય તો જીવનમાં કોલાહલ સિવાય બાકી શું રહેવાનું હતું ?

સંગીત એ કંઈ વિશ્વાસની વસ્તુ નથી, મોત્તોભોજનો ખજાલો મળી. શુદ્ધ સંગીત હૃદયનો જરૂરી ઓગાં છે. શુદ્ધ સંગીત શુભ ભાવનાઓનું પોષણ છે. એવા સંગીતથી આત્માને મોહળાસ મળે છે, સામાજિક સહજીવ કેળવવા માટે સંગીતનું વાતાવરણ ધણી મદદ કરે છે.

સામરમનીમાં આશ્રમની સ્થાપના થઈ ત્યારથી સ્વર્ગસ્થ અમલદારલોકથી આશ્રમ માટે કોઈ સંગીતસાક્ષી માટે તલસતા હતા. મેં એમને માંધવે મહાવિદ્યાલય સુલ્લઝું. આશ્રમને લાયક શુદ્ધ આરિયવાળા સંગીતસાક્ષી આપણને એ સંસ્થામાંથી મળી શકે એમ મેં કહ્યું. એમણે ત્યાં જઈ જાગૃતી કરી અને અમારા સહસાગ્રે નારાયણરાવ ખરે એવા સાધુપુરુષ અમને મળ્યા. એમની નિર્મળ વૃત્તિ, એમનો સેવાભાવ, અને સંસ્થા પ્રત્યેની એમની નિષ્ઠા, આ ત્રણેય ગુણોને કારણે તેઓ બધાના માનીતા થઈ ગયા. સંગીતકળામાં તેઓ પ્રવીણ હતા જ. આશ્રમમાં આવ્યા

પછી તેમણે સંગીતસાક્ષીનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો અને આશ્રમના આદરોનું ધ્યાન અને પાલન કરીને હૃદયની શિક્ષિ પણ મેળવી. અનેક લોકોએ એમને અનેક રીતે લલવાવ્યા, પણ એમની સંગીતનિષ્ઠા અને આશ્રમનિષ્ઠા અડગ જ રહી. આશ્રમમાં રહ્યા રહ્યા એમણે પોતાના સુગુની, સુગુની સંસ્થાની અને પોતાના ગુરુભાઈઓની ઓળી રોવા નથી કરી.

ગુજરાતમાં આશ્રમની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ આ પ્રાંતમાં સંગીતવિદ્યાનું પુનરુન્નયન જોરથી શરૂ થયું એમ કહી શકાય. અમારા પંડિતજી ગુજરાતમાં અનેક દેશોએ કર્યો અને એમણે આશ્રમમંત્રણાવલીનાં બળનો સમાજમાં વાળ્યો. આમ આશ્રમવાસીઓને તો સવાર સાંજની પ્રાર્થના ક્ષેત્ર સંગીતનો લાભ મળતો જ હતો. કેટલાંય નાનાં મોટાં સ્ત્રી પુરુષો સંગીત શીખવા લાગ્યાં, પણ પંડિતજીની સંગીતવિદ્યા નિષ્ઠાપૂર્વક ચક્રણ કરી, અમારા પુરુષોત્તમ. આજે પંડિતજીનું સ્મરણ કરાવે એનું સંગીત એનામાં અને એણે ઉત્પન્ન કરેલા વાતાવરણમાં મળી શકે છે. પંડિતજીની કીકરી મધુરીએ પણ પિતાને વારસો આગળ ચલાવ્યો છે. આશ્રમના એક દલિયન વિદ્યાર્થીએ પણ પંડિતજી પાસેથી સંગીતનો વારસો મેળવ્યો છે. પણ પંડિતજીની સંગીતનિષ્ઠા તો ખાસ પુરુષોત્તમમાં પ્રગટ થયેલી નેકડું છે.

આજ સંગીતના સંસ્કારી કે શહેરને ઉપલબ્ધ થાય, તે ભાગ્યસાળી જ ગણાય. શુદ્ધ હૃદયપ્રાણી, તાલમે અને પીઠિકા આદાર અને તેજસ્વી કેળવણી - એ પ્રાંલ માટે જેટલી જરૂરી વસ્તુ છે, તેટલી જ જીવંત સામાજિક સંગીતની પણ પ્રજાને આવશ્યકતા છે. લોકોએ આવી સમગરનો વધારેમાં વધારે લાભ લેવો જોઈએ.

જૂણી માણસ અકળાયેલો હોય છે, એને જેટ બરીને ખાવાનું મળે એટલે એને આગળ વધવાનું અને પુરુષાર્થ સાધવાનું મન થાય છે; આપણે હાથે કંઈ પરાક્રમ થઈ શક્યો એવો આત્મવિશ્વાસ માણસમાં આવી નય છે, તેવી જ રીતે ન્યાં નિર્મળ સંગીતનું વાતાવરણ હોય છે ત્યાં જ સમાજને જીવ્ય ન્યાકાંશોએ સેવવાનું મન થાય છે. ધણી લોકોને એક જ શકાય, જીવંતિને રસ્તે એમને વાળી શકાય, અને કળાયુગમાં સત્યયુગ કાળજ કરી શકાય. એ ભવની યજ્ઞ પેદા કરતી વખતે સંગીતની ધણી મદદ મળી શકે છે. સંગીતનું એ રહસ્ય નજીક લેવાથી જ આપણા સત કવિઓએ પ્રાર્થનામાં અને ધાર્મિક સાધનામાં સંગીતને મહત્વનું સ્થાન આપ્યું. અગનવિહારી પદ્ધતિની અને અધ્યાત્મનિહારી સંતોની સાધના અને ઉપાસના સંગીત વગર ખીલતી જ નથી. ભૂતા વખતમાં શુદ્ધ ભેલી પ્રવૃત્તિમાં પણ લોકોને ભેજાં કરવા માટે અને એમનો ઉત્સાદ ઠકાવી તાજવા માટે સંગીતની મદદ અતિ આવશ્યક ગણાતી.

લોકતંત્રના આજ્ઞાના ન્યાયાનામાં મોટા મોટા જન-સમુદાયને નમ્રત કરવા માટે, એના રાખવા માટે, અને કોઈ ઉલ્ટક બાવનાથી ભાવિત કરવા માટે વેત્તશાળી સંગીત જ વપરાય છે. આદર્શ સમાજનો સાક્ષાત્કાર કરવા-કરાવવા માટે પણ આજ્ઞાકાલ નત નતની ભાવવાળી આકૃતિઓનો વિસ્તાર, વિવિધ પ્રકારના રંગોની ફૂલચંચળી અને હૃદયને નવી નવી સંભાવનાઓના સાક્ષાત્કાર કરાવનાર ધ્વનિસુદ્ધિની સંગિત સંગીત હત્યક કરવામાં આવે છે. સંગીતવિદ્યા માટે આ એક નહું જ શ્રેત્ર ઉદ્દેશ્યું છે. આમાંથી નવા યુગની હત્યત્તિ થાય તો જરાય આશ્ચર્ય નહિ.

બાવના સાથે જ્યારે સંગીતનો મેળ થાય છે ત્યારે સંગીતમાં પ્રાણ ફૂંકાય છે, સંગીત યાત્રિક મંદી જીવંત થાય છે અને નવી નવી બાવામાં ભાવવા માટે છે. આજનો જ દાખલો લડ, મેં જિજોડી રાગના અનેક અલંકારો સાંભળ્યા છે, એ રાગની અનેક ઓળે મને પરિચિત છે. પણ આજે જિજોડી રાગના જે મેં આશાપૌ સાંભળ્યા તેમાં સ્વરોની કેવળ કસરત ન હતી, પણ બાવામાંથીનું સુંદર સરખું દર્શન હતું. આ એક નવી જ વસ્તુ મને અનુભવવાને મળી.

પણ હું સંગીતકળાનો વિજ નથી માટે મારે વધારે

વિસ્તોમાં ઊતરીને વાત ન કરવી ધટે. આજનો તિલંબ રાગ પણ હૃદયને હૃદયમથાવે એવા હતો. બાળકોને આનું વાતાવરણ હંમેશાં મળે તો એમને હૃદયની સંસ્કારિતા એવી મેળે મળી જવાની.

આધ્યાત્મિક સાધનાનું રથાન સંગીત ન લઈ શકે એ દેખીતી વાત છે. કેવળ સંગીતને જોઈ ચારિત્ર્યની આશંકા કેળવતો એના ન કહેવાય. પણ જ્યાં એવા પ્રયત્નો થતા હોય ત્યાં સંગીતની ગદદ ધણી ધણી થઈ શકે છે.

કેવળ વ્યાયામની દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ વ્યાયામને જો સંગીતનો સહયોગ મળી નય તો વ્યાયામ પણ માણસને ઉત્તમ રીતે સહે છે, સ્નાયુઓની કસરત ચાલતી હોય એ વખતે જો સંગીત ચાલતું હોય તો માણસના મનભાવનુંતુઓને સુંદર આરામ મળે છે, ખોરાક મળે છે, અને પ્રમાણમાં વધારે વ્યાયામ કરવા છતાં એની શારી અસર થતી નથી.

અને એ વ્યાયામ જ્યારે નૃત્યનું રૂપ પકડે છે, ત્યારે તો સંગીતની ગદદથી ખીલેલું નૃત્ય શરીરના એક એક અંશને સમપ્રમાણથી ખીલતો છે, અને આદર્શ જીવનની, બધે આવી પણ સચોટ ગંધી કરાવે છે. રાજકોટના લાગરિકો! આવા સંગીતના વાતાવરણને ઉઠ્ઠરનો પ્રસાદ સમજ એવું સેવન કરો કે કાકાસાહેબ કાલેલકર

સ્વાધ્યાય

ચિત્તની ભૂમિકાઓ

વૃત્તિવિચારમાં સ્વપ્ન અને મૂર્છાનું સ્થાન ક્યાં છે એ વિચારે આપણે ગયા લેખમાં આટક્યા હતા. આ વિચારવા માટે આપણે ચિત્તની ભૂમિકાઓ વિષે નહું જોડું જોડીએ. વૃત્તિઓ દરેક ચિત્તમાં બેઠ્યા હોય છે; પરંતુ જેનું ચિત્ત તે પ્રમાણે તે બેઠવાના પ્રકારમાં ફરક પડે છે. ચાંદરા જેવા ચંચળ ચિત્તમાં અને એકાગ્ર ચિત્તમાં ફરક છે, તે વૃત્તિઓના નથી, પણ તે તે ચિત્ત જે ભૂમિકામાં રહીને કામ કરે છે તેના ફરક છે. ચંચળ ચિત્ત દોડાદોડ કર્યા કરે છે; એકે વિષય પર કરડું નથી — કરે છે તો જરા વાર હુનું ન હુનું ને બીજી નય છે. એથી બેઠું જ એકાગ્ર ચિત્ત વર્તે છે. બેઠવાં જે વૃત્તિઓ બેઠે તે તો પેલા પાંચ જ પ્રકારની છે: તેમાં કોઈ ફરક નથી પડતો. પરંતુ ફરક છે તે તે ચિત્તભૂમિમાં. ખીજ એક હોય છતાં જમીનના ભેદે તે ઓછુંવડું ફેરફાર એના જેવા આ ફરક છે.

આવી ચિત્તભૂમિઓ શેઠાચાર્યો પાંચ ગણાવે છે — ૧. ક્ષિપ્ત, ૨. મૃદ્ધ, ૩. વિક્ષિપ્ત, ૪. એકાગ્ર, ૫. તિરુક. ક્ષિપ્ત ચિત્ત સાવ અસ્થિરને કહે છે. તેવું ચિત્ત વૃત્તિના વિષયોમાં આપોઆપ જોઈ ફેંકાયા કરે છે. જોઈ કે તેમાં કશું નમ્રત નિયમન જ ન હોય.

પરંતુ આ ચિત્તભૂમિમાં વર્તનાર માણસને તે દોડા-

દોડીની ખબર રહી શકે છે. તેની એ વૃત્તિઓ દોડતાં છતાં સ્મૃતિપટ પર પહોંચે છે. એકે, એમ બને કે માનપૂર્વક તેમને બધીને યાદ કરી ન શકાય. પરંતુ ક્ષિપ્ત ચિત્ત એવી રીતે જાગે જ યાદ કરવા તકલીફે લઈ શકે છે.

ઓહો કે વતો સમય અને કોક કંઈક વાર દરેકને ક્ષિપ્ત ચિત્તના આવા વર્તનને અનુભવ તો હશે

પરંતુ ચિત્તની ખીજ મૂઠ ભૂમિકા એવી છે કે તે વતે ત્યારે ચિત્તમાં કું ચાલે છે તેના આગે દોડા પ્રત્યય પણ આપણને નથી પડી શકેતા; જોઈ કે સ્મૃતિનો ત્યાં જાં — નાશ થઈ નય છે. મૂર્છા આ દશાની ધટના છે. મૂર્છાનું મૂળ લક્ષણ એ છે કે, તેને વરા ધનાર માણસને જો તેની ખબર ન પડે; સામેા માણસ તેને કહે કે, ‘બાઈ હું તમને જાણેને પડ્યાં હતાં. એ તેને અચુક મિનિટ થઈ’, ત્યારે તેને ખબર પડે છે. અને તેને પણ એ વસ્તુ તે જો પાતાની યાદદાસ્તમાં ઓળખવા જશે, તો ત્યાં નહિ જડે. એટલે, મૂર્છા એવા અનુભવ છે કે જેને વૃત્તિ વિષય નથી કરી શકતી; જોઈ કે ચિત્તની ચાલ જાડી એકદમ (કોઈ ને કોઈ રોગ કે આવેજ યા આપાત કે અંગ્રાકાલે લઈને) તેના યોજામાંથી જાંચકાઈ નય છે, ને તેથી ચાલ પ્રક્રિયામાં તેનું સ્મરણ સરખું રહેતું નથી. તે ક્યાં કોઈ ચિત્તનું નહું જ પડ બેખીની આવડું હશે, કે નેના જગતના વ્યવહારના ચાલ પડ જોડે વિચ્છેદ કે વિચેગ

છે; તે પદ ક્યાંક નીચે દર્શાવેલું હશે. મૂળ, સ્વર, ગાંડપણ, ઇં આ ભૂતની મૂળ ચિત્તભૂમિના અવિચ્છેદ ગણાય. તે ધાવ તેની આપણને પેતાને ખબર નથી પડતી; પારકાના પ્રત્યય પરથી જ આપણે તે બાબી રાખીએ છીએ. આથી આ બધાં ચિત્તની મૂળ ભૂમિમાં વ્યંજનો વૃત્તિવિચારમાં નથી આવતાં. કેમ કે વૃત્તિ તે સ્વપ્રત્યય કે ભૂત-માન વગર સંભળી ન શકે. આ વ્યંજનો શરીર મનની રોગદશામાં છે અને તેથી તેમને સરીરરોગ પેઠે રીક કરવાં ભેઈએ છે.

અર્વાચીન યુરોપીય માનસશાસ્ત્રમાં ગાંડપણ ઇં જેવાં મૂળ રેતાં ચિત્તાં વ્યંજનોને અભ્યાસ થવા લાગ્યે છે. તેમાં એક એવી પરિભાષા ચોળને આ બધું સમન્વય છે કે, ચિત્ત કોઈ ને કોઈ કારણે ચાલુ પોતાના કામથી વિચુલ થઈ નય છે — જ્યોતના પ્રત્યય વ્યવહારથી વિખુટું પડીને કામ કરે છે. એનાં કારણે પણ ચિત્તના કામનું સ્વાસ્થ્ય બળવવામાંથી જ હદબલે છે; પરંતુ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય બળવવા માટે જ એમ રોગ થાય છે, એ ન્યાયે. અહીં આપણે એ કારણોમાં ન પડીએ. જાણવવાનું એટલું છે કે, ચિત્તની આ વિચુલતા મૂળ ચિત્તભૂમિમાં આવે છે એમ સમજ સર્વ સાચા. આપણા માનવ વ્યવહાર અને માનવ જીવનના સાદૃશ્યની દૃષ્ટિએ જે ચાલુ ચિત્તાત્તર ચાલે છે તેમાં જાન ન રહેતું અને લાક્ષણિક પેઠે પડી રહેલું કે સ્વરી કરવી કે ગાંડપણ કામચલ, એ બધું આ મૂળભૂમિ છે. મૂળ એમાં આવી નય. એ કોઈ રીતે વૃત્તિવિચારમાં ભેડી રાકી લાગી નથી.

સ્વપ્રત્ત એમ નથી. તે સ્મૃતિ વાટે આપણા જાનને વિષય બની રહે છે. બેઠામાંથી ઊઠી આપણને યાદ આવી શકે છે કે, આજે ધણું સ્વપ્ન આવ્યાં, આવ્યાં આવ્યાં તે આવ્યાં. એ બધાં યાદ ન રહે એમ બને; પરંતુ સ્વપ્ન યાદ રહી શકે છે, રહે છે, એટલે કે તે સ્મૃતિ તરીકે ચિત્તમાં ઊઠી શકે છે. તેથી તેને વૃત્તિવિચારમાં સ્થાન છે. આપણા અગાધ સ્મૃતિ-સંચયમાંથી નિદ્રાસ્થિતો સંકર થવાથી (કે તે વૃત્તિની ભૂમિકામાં કહો તોય વાંધો નહિ.) જે વૃત્તિઓ બને છે તે સ્વપ્રત્તિ બને છે. મૂળકાળમાં મૂળનું કોઈ નહતું ચિત્ત કામ કરતું હશે કે કેમ, એ કેમ કહી શકાય? કેમ કે સ્મૃતિપદ પર તેનું જાન જ નથી આકાંક્ષ. પરંતુ સ્વપ્રકાળમાં તેનું પોતાનું ચિત્ત હોય છે, તે પોતાના વિશેષ દેશ કાળ અને પરિણામમાં છતાં, લાગણીઓ અનુભવે છે; આ આપણ સૌને ખબર છે. એટલે કે, સ્વપ્રત્તિનું ચિત્ત ચાલુ વ્યવહારથી વિચુલ દશા નો આવે છે, પરંતુ નયે તેની ખબર પડે છે. આથી મૂળ પેઠે વિચુલ દશામાં હોવા છતાં, સ્વપ્ન વૃત્તિસ્થિતી બદલ નથી. તે દશામાં દેશ કાળ — સ્વપ્ન, ધટના ઇં — વગરનો ગોરાગો કે વિષયય ધઈ નય છે, કે જે નિદ્રામાં નથી થતો. સ્મૃતિનો આ રીતે નિદ્રા દરમિયાન વિષય

ચાલે સમાપ્ત થઈ જવો, એ સ્વપ્રત્ત લક્ષણ લાગે છે. તે સ્મૃતિસ્થિતિને એક પ્રકાર માની શકાય. અહીં વ્યાજ્ય ભેગાભેગી એ પણ ભેગા જઈએ કે, પાંચે વૃત્તિઓનાં જુદાં જુદાં સંમિશ્રણ પણ (permutation-combination) સંભવી શકે છે. સ્વપ્ન એક આનું સંમિશ્રણ છે.

છવટે મૂળના કે મૂળાં અંગે એક વાત વધુ ભેઈ લઈએ. વાચુથી કે એવાં શારીરિક કારણોથી તમ્મર આવી નય એ જવા દઈએ, પરંતુ માનસિક કારણોએ પણ મૂળના આવી નય, અને એમ પણ માનવાનું નથી કે, સદાકાળ રહે તે જ મૂળ ચિત્તભૂમિ છે. અવારનવાર એ આપણા ચિત્ત ઉપર ચડી વાગી શકે. આનો અનુભવ પણ દરેકને હશે. એનો જ એક દાખલો 'નેક્રોસ અને હોર્ડ' ની પેલી પ્રખ્યાત અંગ્રેજ વાતમાં વાંચવી છે. આપણે યુરુપાઈની દૃષ્ટિએ વૃત્તિવિચાર કરીએ છીએ. તેવાને અંતે ગીતાકારે આ મૂળાં કે મૂળના વિષે સાચત સાચવેલી આખી રાખી છે કે—

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુત્તઃ સંગતેતુપ્રજાયતે ।

સંગત્ત સંજાયતે કામઃ વામાત્ ક્રોધોઽભિજાયતે ।

ક્રોધઃ ભવતિ તમોઃ ઉમોહાન્ સ્મૃતિવિષ્નઃ ।

સ્મૃતિષ્વેચાન્ હૃદિનાદઃ હૃદિનાન્ પ્રણયતે ॥

ગીતા ૨૦-૨-૬૨, ૬૩

આપણે ઉપર બેનું એ જ માનસ-પ્રયક્ષણ ગીતાના આ શ્લોકોમાં છે; કામક્રોધાદિના આવેલથી મૂળના આવે છે. ગોટરનું 'ચિયર' ફરી નય એમ ચિત્તનું ભલે 'ચિયર' જ ફરી નય છે. પરિણામ એ આવે છે કે, તે 'ચિયર' સ્મૃતિમાં કામ દેવું નથી; એ 'ચિયર'માં કામ કરતા ચિત્તનું લક્ષણ એ છે કે, તે મૂળ દશામાં ચાલુ નય છે; એટલે સ્મૃતિમાં તે અનુભવ સંધારતો નથી. અને આપણે અજાણ નેવું કે, સ્મૃતિસ્થિતિનું કામ એ જ અનુભવને પણ ઇંથી અલગ પારનાર ચીજ છે. બુદ્ધિનું કાર્ય સ્મૃતિ પર મુખ્યત્વે અવલંબે છે. એ રહ્યે બુદ્ધિનો જાં શાય છે, ને એમ જાણુસ છવટે પડે છે. એટલે યુરુપાઈ મત્તધે પોતાના ચિત્તની બુદ્ધિકાઓ વિષે પ્રથમપર્વક ભેજત રહેવું ભેઈએ. ક્ષિપ્ત કે મૂળ તે ન હોય. તે વિક્ષિપ્ત, એટલે કે સાવ અવજન નહિ, પણ ગીતાકાર (જુએ અં ૨-૪૧-૪) જેને અવજનસાધી બુદ્ધિ — અટ્ટીથી તહી બદલા કરનારું સમજ ચિત્ત કહે છે તે. આવી ચિત્તભૂમિકા પણ સ્વપ્રત્તિ નેવુંએ, ચિત્તે એકાગ્ર કે શુક્ત બનવું ભેઈએ ન્યારે કે વિષયમાં જવાનું હોય તેમાં એકાગ્રતા ધઈ શકવી ભેઈએ. વિક્ષિપ્તતા, અનુક્રાંત કે વ્યગ્રતા ન વાળે. એકાગ્ર ચિત્ત જ કોઈ કાળે ભૂતે નિરુદ્ધ બની શકે. સાચું અનુશાસન એ છે કે, આને શાંત પ્રયત્ન કરવો ભેઈએ.

સૂત્રકાર હવે પછી આ પ્રયત્ન કેમ કરવો તેના વિચાર તરફ વળે છે, તે આવતા અંકમાં.

૧૮-૧૦-૪૫

મગનબાઈ દેસાઈ

નવા અર્થમાં “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય”

[એક હરતિખિતના તંત્રી પરનો શ્રી. જીવનરામભાઈને આ પત્ર એ વિધાયીએને પણ ઉપયોગને હેઠળ તે નીચે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. —મ.]

તમારો પત્ર ધણા સ્વિકૃતિથી મારી પાસે સંધરી રાખ્યો છે. તમારું માસિક મને થાઉં છે. તેમાં તમારી અને તમારા મિત્રોની સંપૂર્ણ સેવાની નીતરી રહી છે એ તરફ જ મેં જોઈ લીધું. તેમાં દિવસે દિવસે વધારા થાયો અને તમે બાઈઓ પૂ. આપણી આંતરડી કારનારા નીવડો એ જ મારી પ્રાર્થના છે.

આંધી જ્યંતી પ્રસંગે એક જ વિચાર તમારા માસિક મારફત તમારી સૌની પાસે મૂકવા માગું છું.

આપણને આપણી દેરામંત્રિ માત્ર ખીતો ગઈને, આપણો દરો અને એમાં લખીને પ્રગટ કરીએ તેટલાથી સંતોષ ન થવો જોઈએ. આજે દેશ એટલે દેશના લોકો — તેમની સેવાને રૂપે તે પ્રગટ થાય તે જ આપણને સંતોષ થવો જોઈએ. અને દેશના લોકો એટલે કોણ ? — એમાં સુખી છે, ધનવાન છે, પૌતાના ઊંચાઈએને હાઈફેરેસ અને કોફેસેના અર્થ કઠાવી બચાવી શકે છે તેઓ ? તેઓ દેશવાસીઓ તો ખરા, પણ સાચા દેશથી દૂર રહેનારા છે. ખરા દેશવાસીઓ તે દેશના રીન, દલિત પીડિતો. તેમની કંઈક સેવા કરીને જ તમારી દેરામંત્રિ પ્રગટ કરતાં શીખો.

આપણે બહુએ છીએ, છાપાંની થોડી થોડી વાતો વાંચતા થઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણી આંખ લગે છે એ આંધાર તરફ જ રહે છે, અને પગ-તળિયાની લોંબ તરફ જોવાની આપણે ફરકાર કરતા નથી. આપણને સ્વરાજ્યના વિચારો આવે છે, યેષો અને પુસ્તકો લખીને થોડા દેશનેતા બનવાનાં સ્વપ્નાં આવ્યાં કરે છે.

આ સાંકું લશ્કું નથી. ખાસ કરીને તમારા જેવા નીજવાન વિદ્યાર્થીઓ માટે તો નહિ જ. આપણે તો આપણી પૌતાની નજીકમાં ને ઝીણું ઝીણું સુકામીનાં અને કુરાજ્ય તથા અન્યાયનાં તળા ભમેલાં છે, તે સાંકું કરવાં, તેની સાથે લડવા ગંડી જવું જોઈએ.

આપણું પૌતાનાં ધરમાં બહેનોને અન્યાય થાય છે ? બાળકોને જરા જરામાં વડવડ કરવામાં આવે છે ? ઊંચા ઊંચા વચ્ચે ભાણાઅતર છે ? નોકરોનું આજો દિવસ અપમાન કરવામાં આવે છે ? તો આ બધાનો આપણે બહાદુરીથી પક્ષ લેવો જોઈએ, તેમના અગ્રેવાન બનવું જોઈએ. હું ખ ખખેને પણ તેમના સ્વરાજ્ય માટે લડત માંડવી જોઈએ. તેમ કરતાં થોડાં સડો, મારસો, એવી બીક ઊડવી જોઈએ.

આપણી શાળામાં થોડા ઊંચાઓ નાનાઓને ત્રાસ આવે છે ? દુક ઊંચાઓ ઊંચાઓ તરફ અસહ્યતાથી વળે ? હો શી શિક્ષકો નિર્બળ વિદ્યાર્થીઓને દબાવે

છે ? ફંડ, પાટલી પર બીજા રાખવા વગેરે સબંધો કરે છે ? તો આપણે યદા આવા આવા પ્રસંગોએ નિશાળના સુધેરનાં સ્વરાજ્યની લડત માંડવી જોઈએ. તેમ કરતાં આપણને શાળામાંથી કાઢી મૂકશે, પરીક્ષા હુમલો, પ્રમાણપત્ર નહિ મળે, એવા એવા કાયરતાના વિચારો કદી ન કરવા જોઈએ.

આપણા ગામમાં હળપતિઓને રહેવા કામડાના માળા જેવી કૃષ્ણીઓ છે ? તેમને ડુંકારા અને અપમાનથી ભોજાવવામાં આવે છે ? તેમની મહત્તરીથી આપણે રી પોષાતા હોવા છતાં તેમને ફળમાં અતિ અલ્પ ભાગ જ મળે છે ને એટલે અલ્પ કે તેઓ સારાં ધરમાં રહી શકતાં નથી; પૌતાનાં બાળકોને સારો ખોરાક કે સારી કેળવણી પણ આપી શકતાં નથી ? તો આપણે માણું મૂકીને તેમના સ્વરાજ્યની લડત કપાડવી જોઈએ, બધે તેમ કરતાં આપણે ફિટકાર પામીએ.

આપણે ને રાહુકાર વળનાં ફરજદ હોઈએ તો આપણો રાનીપરજ આસામીઓ સાથેનો વ્યવહાર કેવો છે, તેની આપણને કશી પડી છે ? એ વિદ્યાર્થી લોકોને વિશ્વાસઘાત કરી શું આપણે તેમને મિલકત વિનાનાં કરી મૂક્યાં નથી ? તેમના લોગે ધન સુખ મેળવ્યાં તેમાં શું આપણે થોડાં અન્યાય અને અલગ કર્યાં નથી ? એમનો પક્ષ કરી એમનાં સ્વરાજ્યની લડત લેવાની આપણી છાતી થાલો ? કે આપણે આજો મીઠી આ સ્વરાજ્ય ધાતક વર્તન થાવું રાખીશું ? અને પછી દેશના સ્વરાજ્યનાં ખીતો અને લેખોમાત્રથી મન મનાવીશું ?

મધ્યસ્થ અને વિરાણ સ્વરાજ્યનાં કામ નેને આમળ ઉપર કરવાં છે તેમણે આવાં નાનાં નાનાં અને “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” નાં કામો કરતાં શીખવું જોઈએ, એવી મારી તમને સૌ વિદ્યાર્થીઓએને આગ્રહબરી સૂચના છે. “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” એ વચન મેં પ્રચલિત અર્થથી જુદા અર્થમાં વાપર્યું છે. મારો અર્થ છે ધરનું, પૌતાની નજીકનું સ્વરાજ્ય. આપણા નિહલામાં હળપતિ અને રાનીપરજ એ બેને સ્વરાજ્ય-દાન કરવું, તેમના સ્વરાજ્ય માટે લડવું, એ જ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પ્રશ્નો છે. તેનાથી ને છટકે છે અને આગ્રહી અને પૂર્ણ સ્વરાજ્યનાં બાળકો ફંડ છે, તે હિંદ-સ્વરાજ્યની લડત કદી લડી શકવાનો નથી આસા છે કે, તમે બાઈઓ આવી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની લડતો તમારી નાની ઉંમરમાં લડી લડીને થોડા સ્વરાજ્યના પાકા લડવેશીઓ તરીકે આજથી ધડારો.

સ્વરાજ્યની લડતમાં કેવો રસ રહેલો છે તે ન્યાં સુધી આવી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની લડતોમાં તમે પડો

નહિ ત્યાં સુધી તમને કદી સમજવાનું નથી. આ સજાજ્ઞા પ્રશ્નોને જસક સ્પર્શ' તો કરી જુઓ; તરત મા હસે, બાપ ધૂરકરો, નાંતીલાઓ આજે ભાંડરો, અમલોકે ભરવા ધારો. સરકાર પણ તમને તેની કાળી ચાદીમાં નોંધી લેશે અને જેતજેતામાં તમે દેશ-સેવકોની આમલી હરોળમાં

પહોંચી રહેશો. પ, માંધીય આ જ રીતે “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય”ની હરતો હરતો હિન્દુસ્તાનના — અરે હિન્દીવાના — સ્વરાજ્યના સેનાપતિ બન્યા છે. તેના પ્રસંગે રાંધી આ પત્ર લખી કરવાની જરૂર નથી. એમની આત્મકથામાં તે પાને પાને નોંધાયા છે.

જુગતરામ દવે

ગણપતિનું સ્વરૂપ

[શ્રી. સ્વયંકર મહારાજે બેચાસલ વસત્ર વિવાલયના વિદ્યાર્થીઓ આગળ કરેલું પ્રવચન]

આમદાવાદમાં મહારાષ્ટ્રીઓ દર વર્ષે ગણેશચતુર્થીનો ઉત્સવ ખુબ ધારમધ્યમથી જીત્યે છે. આપણે જેમ દિવાળીનો ઉત્સવ હોય છે અને બારશાથી બીજ સુધી જીતીએ છીએ, તેમ ગણેશચતુર્થીના ઉત્સવની ફક્ત દિવસની સમાપ્ત રાખવામાં આવે છે. થોડા વર્ષ પહેલાં ગણેશચતુર્થીનો ઉત્સવ ખુબ મોટા પાયા ઉપર જળવાતો ન હતો. પરંતુ તિલક મહારાજે તે ઉત્સવને રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ — આમ સમુદાયનો તહેવાર બનાવી દીધો ત્યારથી, એટલે લગભગ ચાલીસ વર્ષથી મહારાષ્ટ્રમાં તે રાષ્ટ્રીય તહેવારની જેમ મોટા પાયા પર જળવાય છે. આપણે તે વિષયે મહારાષ્ટ્રમાં કે મહારાષ્ટ્રીઓ વચ્ચે હોઈએ તો ‘ગણપતિદાદા મોરિયા’નો રજુકાર સવત સંબંધવા કરે. હું આજે તમને એ ઉત્સવના મહાત્મ્ય સંબંધી કહેવાનો વિચાર કરતો નથી, પણ ગણપતિનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તે એવું કેમ છે, તે સંબંધી કહેવા છાંયું છું.

ગણપતિ મહાદેવના પુત્ર. મહાદેવ તો ગાયાપતિ કહેવાય છે. ગાયા એટલે આ જગત. આ જગતના પતિ તે મહાદેવ. તેમના બે પુત્રો: એક ગણપતિ અને બીજા કાર્તિક સ્વામી. ગણપતિમાં ગણનો અર્થ સમૂહ છે. સમૂહનો પતિ એટલે આમજનતાનો આગેવાન. કાર્તિક સ્વામી સેનાના આગેવાન થયા. મહાદેવે કામને બરમ કર્યા પછી અસુરો સાથે લડવા માટે સેનાપતિની જરૂર પડી અને એ સેનાપતિ મહાદેવ જ આપી શકે એમ લાગ્યું. એટલે તેમણે સમાજ અર્થે કાર્તિક સ્વામી ઉત્પન્ન કર્યા. એ કાર્તિક સ્વામીએ અસુરોનો સંહાર કર્યો.

ગણપતિએ આમજનતાનું સંગઠનકાર્ય કર્યું તેથી તે ગણપતિ બન્યા. એટલે પ્રભુએ પૂજા માટે આમજનતાની સંગઠનશક્તિને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું અને તેની મૂર્તિ બનાવી. એ મૂર્તિ કેમ બેઠાળ લાગે છે? તેમના કાન મોટા, ચેટ મોટું, આંખ ઝીણી, નાક લાંબી (સડે નેહકું), અને મસ્તક નાનું! આનું ભેદભાવ સ્વરૂપ કેમ હશે? જરી રીતે વિચારીએ તો આપણને સમજાશે કે એ બધા પાછળ બાવના પડેલી છે. ખૂબ જ્ઞાનપૂર્વક એ અંગોની રચના કરેલી છે. સમાજનો આગેવાન કેવો હોવો જોઈએ, તે તે પરથી સમજશે.

કાન મોટા અને પહોળા એટલા માટે છે કે બધાનું સાંભળે. દરેકની વાત સાંભળે. કંઠાળ્યા વિના સાંભળે. સમાજના આગેવાને બધાનું સાંભળવું જોઈએ.

આંખ ઝીણી એ સૂચવે છે કે બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. દરેક વાતનો ઝીણવટથી વિચાર કરવો જોઈએ.

નાક મોટું એ સૂચવે છે કે લાંબેથી સૂધી લેવાની શક્તિવાળો છે. એટલે દૂર સુધીની તપાસ કરે, ઉપર ઉપરની તપાસ કરીને નિર્ણય ન કરે. રીઈ દ્રષ્ટિથી વિચાર કરે.

માથું નાનું છે એનો અર્થ એ કે મનનું અભિમાન નથી. એ નિરંજિમાન સ્વભાવનું સૂચક છે. ચેટ મોટું છે તે હારતાસૂચક છે. કોઈ જાણેથી કહે, કોઈ બોલું કહે, એ બધું જળી નાંખ, અને શાન્ત રહે.

આપણે આગેવાન આવો હોવો જોઈએ. નહિ, તો સમાજને કલ્યાણરૂપ ન બની શકે.

વળી તેમને બે સ્ત્રીઓ છે. શક્તિ અને ભુક્ષિ. આવા માણસની શક્તિ અને ભુક્ષિ હંમેશા સાથે હોય. ભુક્ષિ એટલે જ્ઞાન. અને એ જ્ઞાન પ્રમાણે અનુસરવાની શક્તિ. આ બંને સદેવ સાથે હોય એટલે તે સમાજને દોરી શકે. માટે શક્તિ અને ભુક્ષિને સ્ત્રીઓ કહ્યા છે.

વળી તેનું વાહન કેવું તેનો વિચાર કરો. આવડા મોટા ગણપતિનું વાહન કંઈ જ રાખ્યું. રાષ્ટ્રી કંઈ જાદે ત્યારે અવાજ ન થાય. સિંહ કે એવું મોટું વાહન હોય તો અવાજ કરે અને બધે જઈ શકે નહીં. કંઈ જ તો નાનામાં નાની જગ્યાએ પણ જાય. જોડે જાય અને ઉપર પણ બેઠે ફરે. એવી રીતે સમાજનો આગેવાન ઉપલા ઘરમાં પણ પહોંચી શકે એવો હોવો જોઈએ અને છે નીચલા ઘરમાં — ગરીબમાં ગરીબ ગ્રંપીમાં પણ પહોંચી શકે એવો હોવો જોઈએ. તે મહેલમાં પણ સમાય અને ગ્રંપીમાંય સમાઈ શકે એવો હોય.

આવો આગેવાન તે ગણપતિ. અને આવા આગેવાનનું મૂર્તિસ્વરૂપ ઘડવું હોય તો મનુષ્યના ધડ ઉપર હાથોનું માથું એકઠી દેવું રહ્યું. આજના ગણપતિ માંધીય કહેવાય.

સ્વયંકર બંચાસ

અમારું પ્રદર્શન

(દરિદ્રન કન્યા વિદ્યાલયમાં ઓળી ભવની નિમિત્તે યોજાઈ આવેલા પ્રદર્શન વિશે.)

૧૯૪૩ની દિવાળીની રાત્રીએ બાદ શિક્ષકગણે વિચાર કર્યો કે આપણે આપણા વિદ્યાર્થીના યોગ્ય વર્ષના ઉત્સવ ઉપર પ્રદર્શન બરડું. પ્રદર્શનમાં શું કરવું તે અમારી આગળ પ્રશ્ન હતો. પ્રાથમિક શાળામાં શાનું પ્રદર્શન બરડું? અમે વિચાર્યું કે, આપણું પ્રદર્શન એટલે શાળામાં રહીને વિદ્યાર્થીએ કઈ રીતે ખીલી રવા છે તે અને તે માટે બંને પક્ષે શું થયું છે તે બતાવવું. આપણું પ્રદર્શન એટલે આપણી અને બાળકોની પ્રગતિનું દર્શન.

આવા વિચારો કરી અમે તેની શરૂઆત કરી. પણ એ વર્ષે અમને સંતોષ ન થયો. એ વખતે ઉપલા ધોરણોની બહેનોએ 'આદર્શ' પર' બનાવેલું તે એ પ્રદર્શનનું વિશિષ્ટ અંગ હતું. શાળાના એક ચોરડામાં માટી અને વાંસનું બનાવેલું એ પર ઓળી નજીકના પખ કેવી સુંદર રીતે રદી સફાવ એનો નમૂનો હતો.

ખીજે વર્ષે પ્રદર્શન યોજ્યું તેમાં વિશેષ કંઈ નહોત. આ વર્ષનું પ્રદર્શન અમને તેમ જ ઓ લેનારને સંતોષ આપી ગયું. આ વેળાના પ્રદર્શનની અંત ચાર વિભાગના ગોઠવણી કરી હતી. પહેલા વિભાગમાં અમારા ગ્રિજાસિક્ક કે જેઓ શિક્ષી છે તેમની શિક્ષાકૃતિઓ ગોઠવી તેમ જ ઉપલા ધોરણની બહેનોનાં ચિત્રો.

ખીલ વિભાગમાં, પાંચ, છ, સાત ધોરણની બહેનોએ બનાવેલી રંગોળી હતી. આકર્ષક, સારી તેમ જ ખર્ચ વગર ગમડામાં પણ પૂરી સફાવ એવી એ રંગોળી હતી.

ખીલ વિભાગમાં, અક્ષરમાન, સીવણ અને કાનણ ઉદ્યોગને લગતું સાહિત્ય, નાગરિક જીવનની લાક્ષીય માટે વિદ્યાર્થીઓના પ્રયત્નોની નોંધો, આવેળો, તેમની ભાષાની પ્રગતિ જેઈ સકાય તેવી તેમની નોંધપોથીઓ વિદ્યાનના પ્રયોગો, માનવનાં રહેઠાણ તેમ જ ચોરડાનો વિકાસ દર્શાવતી છ છ ચિત્રોની એ સુંદર દારગાળ, બાળકોને ઉપયોગમાં આવતા દોષ તેવા તેમણે જ બનાવેલા નકશાઓ, બાલમંદિરનો એક વિભાગ, તેમ જ બહેનોના સીવણ-ચૂંકણના તૈયાર નમૂનાઓ હતા.

ચોથા વિભાગમાં, બાળકોનાં જ ચિત્રો અને માટીકામ, અને સામાની પાછળ દબાયેલે ચોખા રણ છે તે 'સરેકાર કેન્દ્ર' આ વખતનું અમારું વિશિષ્ટ અંગ હતું. ઈટા અને ગાદી તેમ જ છાણનો ઉપયોગ કરી બાળકોએ જ ખસા તાપમાં ખેસી બનાવેલા એ કેન્દ્રની મધ્યમાં સરસ્વતીનું મંદિર, અને તેની આજુબાજુ પૂલરીનું ઘર, ગોરાશાળા, પાકશાળા, ધન્ય શાળા, વૃક્ષસીંગદારો, વનવૃક્ષો, ફૂલો અને હવાટો તેમ જ બાળ આવેલાં છે. તે આખા વિભાગની રચાપત્રકલા, ગોઠવણ વગેરે ખબ જ આકર્ષક અને અનોખી ભાત પાડતાં હતાં. આ વરત એ દેવધી

એની કરવામાં આવેલી કે, 'સ્વપર્ણના રક્ષણ વિના રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિનું કલ્યાણ અસંભવ છે,' એ બતાવતું.

આમ દેહમાં, બાળકો અને શિક્ષકોએ ખૂબ પ્રેમપૂર્વક અને મહેનતથી ઘણું કર્યું એ અમારું પ્રદર્શન હતું.

આ પ્રદર્શન લેનારાઓ ધન્ય હતાં. મુ. કામસાદેબ જેવા સમર્થ કેળવણીકાર અમારા ભાગ્યે અમને સાંપડ્યા. તેમણે ખૂબ સમય આપીને જેણું, સૂચનો કર્યાં અને કહ્યું કે, હું તમારી જુસ્સામત કહું એના નથી, મારો એ સ્વભાવ પળ નથી. પણ આ પ્રદર્શન જેઈ અને ખૂબ જ સંતોષ થયો છે. આ બાળકો આટલું કરી શકે છે તેા હું એની અશ્વિકાયા રેડું તેા અમ્યાને નહિ અને કે આમાંથી કોઈ સમર્થ શિક્ષક બને. તેમણે નજીકથી, સવલેખિ અની પ્રતિબંધ નથી તેથી જરે તેમો. આવી ચરચાનો લાભ મેળવે તેા તેમનું મહાભાગ્ય સમજવું.

શ્રી. મારગસાદેબ રૂટે ખૂબ ઉલાવણમાં હતા છતાં રોડાઈને તેમણે એ જેણું ને કહ્યું, આપણા બધાં આશ્રમેને અનુભવ મારડોને બતાવે કે આપણી દરિદ્રન બહેનો આપણે નહિ ગાનીએ તેટલું કરી રહી છે.

ડૉ. દરિપ્રસાદ રોડાઈને આનું કામ જેઈ ખૂબ દખ થતા હતા. પણ રખેને તે ગાંધીયિક શાળાના સવર્ણ વિદ્યાર્થીઓનો જ વિચાર ન કર્યા હરે તે માટે અમારે કહેવું પડે છે પ્રાથમિક શાળાનાં દરિદ્રન બાળકોનું કામ છે.

પ્રદર્શન બંધ કરવાના દિવસે બુલસતના દલાશર શ્રી. સંચિંકર રાવજ આવ્યા અને અમારું પ્રદર્શન જેણું. તેમણે કહ્યું કે જો ન આવ્યા હોત તેા મારે પરનાનું પડત. નાના બાળકોનું દિલ્પદાગ અને ચિત્રકામ જેઈ કહ્યું કે, અને હસ આપણા દરેકાથી થતું આ કામ જેઈ એગ થાય છે કે આપણા શિક્ષકમાં આ આગળીઓના ઉપયોગ નથી થતા, તેથી આપણી પ્રબને સારી કેળવણીનું દર્શન નથી થતું. "સરેકાર કેન્દ્ર" જેઈ તેમણે કહ્યું, "આ શાળામાં અપાત્ર કેળવણી છેકતામાં છેલ્લી ઢળની અપાત્ર કેળવણી સમાન છે. જો આ "સરેકાર કેન્દ્ર" ખીજે કપાંચ દોત તેા તેના અનેક ચિત્રો લઈ, દોડાઓ સાથે આ પ્રયોગ પ્રબ આગળ ચલુ થાત."

અંતમાં, એટલું જ કહેવાનું કે, દિ'દમાં પછાત, દા'પૂત અણ્ણી કેળવની બહેનોનું (અને તે પણ પ્રાથમિક શાળાના જ અસ્થાસ દરિદ્રિયાન) આ પ્રદર્શન છે, એ જગુરે વિચાર કરવા લાગે છે કે, વિકસવાને 'પૂર્ણ' અવશાસ એલે તેા તેઓ પણ કેવાં ખીલી શકે છે.

દરિદ્રન કન્યા વિદ્યાલય, લાભશંકર બ્યાસ સાખરમતી

શાળામાં ઇતર પ્રવૃત્તિ અંગે એક સાવચેતી

એટલું તો અત્યારે રસ્તે જનાર સામાન્ય માણસ પણ કબજ કરે છે કે — શાળામાં વિદ્યાર્થી' કે વિદ્યાર્થીનીઓ માત્ર પુસ્તકો જ વાંચી જાય તેથી શિક્ષણ પૂરું થઈ જતું નથી; નહીં થયેલા અભ્યાસ ઉપરાંત તેઓને ઘણી બીજી પ્રવૃત્તિઓ પણ રાખવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ ધણી વાર પુસ્તકોના જ્ઞાન કરતાં એ બીજી પ્રવૃત્તિ દ્વારા મળી રહેલું જ્ઞાન જીવનમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડે તેવું હોય છે. તાત્પર્ય' કે ઇતર પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ હવે કેળવણીના વર્ગ ઉપરાંત સામાન્ય જનતાના ખ્યાલ પર પણ આવી પડ્યું છે.

ઇતર પ્રવૃત્તિઓનું આનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યા પછી હવે આપણે આવી-વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પર થોડી ઊંડતી નજર કરી જઈએ. માત્ર નક્કી કરેલા અભ્યાસ પ્રમાણે શિક્ષણ આપી તેમને તૈયાર કરવા ઉપરાંત, શાળાઓમાં, રસાનિક અને જલારના પ્રવાસો, જુદા જુદા નિમિત્તે મેળાવડા અને તેમાં પ્રસ્થાવિત કાર્યક્રમો, કાયમી વિદ્યાર્થી બાલ-સભાઓ, હસ્તલિખિત સાહિત્ય, જયંતીઉત્સવો, પાઠમાં આવતા સંવાદપાઠોના પ્રત્યક્ષ રૂપમાં કરી જતાવાતા પ્રયોગો, સંબંધસ્થાન, સફાઈદિન, સમુદાયોજન — આવા બધા કાર્યક્રમોને શાળાની ઇતર પ્રવૃત્તિમાં ગણવી શકાય. અત્રે શિક્ષક તૈયન સામાન્ય નિમિત્તોમાંથી પણ મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ રચી શકે છે. આવી બધી રસમય પ્રવૃત્તિ પાછળ બાળકમણ કેટલા ઉત્સાહપૂર્વક દોરવાય છે એ તો જોએ તે કાર્યમાં જોડાયા હોય છે કે જોમણે તે કાર્ય કરી નેહ્યું છે તેમને જ ખ્યાલમાં આવે તેવું છે. ધણી વાર તો અભ્યાસક્રમ, બહુવાના વિષયો એ એટલા બધા મોજા જની જાય છે અને આવી પ્રવૃત્તિઓ એવું મહત્ત્વ સર્જી જાય છે કે અભ્યાસ અને પરીક્ષાપ્રશ્નોનું રમણપટ હવે રમ્યાન પણ રહેઈ નથી. એટલે અઘરી ઇતર પ્રવૃત્તિઓ મહત્ત્વની તો ખૂબ છે, પણ તેની તરફ ધ્યાન દરનારે — જવાબદારીભર્યા માણસે થોડીક વિવેકદષ્ટિ

રખવાની પણ જરૂર છે, એ કહ્યું સત્ય અમારે જાણ કરવું પડશે. ખાસ કરીને તો, આવી પ્રવૃત્તિ એ બાળકોના જ વિદ્યાસ અને હિત માટે છે, એ મૂળમત પરતુ કાર્યકરો જ બૂઝી જાય છે. અરે એટલું જ નહિ પણ અતિશયનીય બીના તો એ છે કે, કેટલીયે વાર ચંચલી ધણી પ્રવૃત્તિ બાળકો પાસે પોતાના કોઈ વિશિષ્ટ હેતુની સિદ્ધિ ખાતર જ દસવાળી હોય છે! અને જો એવું હોય તો તો એ બધી રીતિતિ કુણું જ ગણવી જોઈએ ને?

કોઈ સારો શિક્ષક બાળકો પાસે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ દસવીને પોતે આગળ પડવાની વાંચના સમયે એ કાંઈ ખરાબ નથી. અથવા તેમાંથી તેની કદર થાય તે પણ ખરાબ નથી. પણ એ જ હેતુ દર્શિમાં હોય અને બાળકના વિદ્યાસની બાબત તેની દર્શિમાં મુખ્યત્વે કરીને નહોત્યારે એની સગમ પ્રવૃત્તિ માત્ર 'અનાત્મ દેહી' જેવી થઈ રહે છે.

હા, એ જરૂર ખરું છે કે — આવી પ્રવૃત્તિમાં થાય તે બીજાઓને, મોટા માણસોને, કેળવણીમાં રસ લેતી વ્યક્તિઓને, બાળકોનાં માળાઓને, વગેરેને ખૂબ પ્રત્યક્ષ જતાવાય, એ તો સાચું છે એટલું જ નહિ પણ જરૂરનુંજે હોય. જેવું જ પ્રવૃત્તિનું મૂલ ઉદ્યમવાળા 'માન-વિકાસ' રોડે ચોરસ; માત્ર પ્રવૃત્તિ જ જન્ય કોઈની શુભામદ નહિ.

શાળા ખાનગી હોય કે સરકારી દરબારી હોય ત્યારે ધણી વાર તો શાળાની મદદતા વધવા ખાતર, અને તે દ્વારા (ખાનગી હોય તો) તેને થોડી આર્થિક સમર્થક મળવા ખાતર, અથવા પોતાની સ્વયંપ્રાસન્નિ ખાતર કેટલાયે અમલદારો કે શેઠિયાઓ આગળ જ્યારે બાળકોની પ્રવૃત્તિનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે ત્યારે તો આવી પ્રવૃત્તિઓ જરૂર ચર્ચામાં માગી લે છે. એટલું જ નહિ પણ એ દિશામાં થઈ બહુ કાર્ય મૂળ હેતુને વળસાટે છે.

આવનર

અખાસકર ન. પંડ્યા

ઓકરણુચર્યા

ઓ-કારાન્ત પુર્ણિમા શબ્દો

આ વિષે સપ્ટેમ્બરના અંકમાં શ્રી હુવંતરાવ પંડ્યાની ચર્ચા જોઈ. મને સમજવામાં એમની થોડી બધ વધી જાય છે. 'બીજી વિભક્તિઓના પ્રવચ્ચો જોને લગાડીએ છીએ તેને જ આપણે સબંધી પ્રકૃતિ મણવી જોઈએ' — એમ જો સૂચવ્યું નથી. પણ 'સામાન્ય રીતે તેના મેતોજના પદ્મવન પરથી ઠરાવી શકાય ખરી' — એમ સૂચવ્યું છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓને અને જૂની ગુજરાતીને પરિવચન ન હોવાથી હું વ્યુત્પત્તિમાં રહ્યાપણુ રહોજવાની હિંમત કરી શકતો નથી. પણ આ ખાસ સબ્દ 'મોટા'ની

બાળવગા નમ્રતાપૂર્વક કહું કે, પોત્ત-લોક-પાંડો એવી જો વંશાવળી યોજવામાં આવે છે, તે કાલ્પનિક હોય એવું મારા મનમાં વહેમ છે ખરો. આમ બધા જ તદ્દબ્ધ ઓ-કારાન્ત શબ્દો વિષે કદી શકાય એમ છે! અને, તો જમી એ જ શબ્દ મરાઠી-હિંદીમાં આ-કારાન્ત કેમ બની નથી? મને બારે છે કે વિસર્જના ઉચ્ચારણના જો નિયમે આપણે સાગનું રામે, પથરાવું પથરા, છંદરવું કાંદરો, કાળનું લંદાવો કરીએ છીએ, અને મરાઠીમાં તેવા જ શબ્દો આ-કારાન્ત થાય છે, તે જ નિયમે પોતનું થોડો થવું છે. આ નિયમ વિષે આગળ ઉપર ક્યારેક લખીશ. સેવાપ્રાગ, ૧૯-૧૦-૪૫ કિ. પ. મ.

થોડો અને ગોવાળિયા

હાલક મહિનામાં રાત્રે દસ વાગ્યાના મુઝારે, આકાશ તરફ નજર કરીશું તો બરાબર ગાથા ઉપર, મધ્યાકાશમાં ચાર તારાઓનો એક થોડો ચોરસ અને એક બીજો ચોરસને માદ્રવરનો જાણ દહેવામાં આવે છે. એનું વૈજ્ઞાનિક નામ સ્કાયા છે. આપણે એને ઊંચા થોડો યા ઊંચા ખાટી કહીએ તોપણ ચાલે.

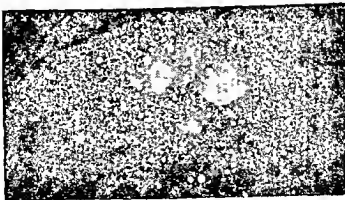
પશ્ચિમના લોકો આ ચોરસને પેગેસસનો થોડો કહે છે. તે અંગે આવી એક તેમની પુરાણ કથા છે. ધણી નંદા સમયમાં ગ્રીસ-દેશમાં પશ્ચિમ નામે એક વીર પુરુષ રહેતો હતો. આ વીર પુરુષે મેડેસા નામની એક ગદા ભયંકર રાક્ષસીને વધ કર્યો હતો. આ રાક્ષસીના લોહી-માંથી દેવી હયાથી એક અશ્વ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે જ પેગેસસનો થોડો. મીનર્વા (સરસ્વતી) ને આ થોડો બહુ પસંદ પડ્યો, એટલે એણે એને પોતાનું વાહન બનાવ્યો. કેટલોક ઠાણ વીત્યા પછી બેલેરોફેન નામના એક વીર પુરુષને ચિમેરા દેવનો વધ કરવા પવનવેળી ધોડાની નજર પડી. એણે મીનર્વાની સ્તુતિ કરી. દેવીએ ખુશ થઈ, દેવનો વધ કરવાના સમય પૂરતો પેગેસ થોડો આપ્યો. બેલેરોફેન ધોડાની ગદદથી દેવનો સંહાર કર્યો. પણ સંહાર કર્યા બાદ એને આ ઊંચા થોડા ઉપર બેસી દેવાની ભેમ સ્વર્ગે વિદરવાનું ગન થયું, ને દેવીને પાછો સોંપવાને બદલે તેણે ધોડાને સ્વર્ગને ભાગે લીધો! ન્યુપિટર દેવથી આ અવજ્ઞા સંદર્ભ ન થઈ. એમણે બેલેરોફેનને ધોડા ઉપરથી નીચે પૂરતી પર પછાડ્યો અને વચનજન થવા માટે જીવન-અંધ રહેવાને શાપ આપ્યો. અને ધોડાને થોડાં દુરુપયોગ ન કરે એટલા માટે એને હંમેશા માટે આકાશમાં રચના આપી દીધું. આપણે પણ તેને જ અજાથ જ કહીએ છીએ.

માદ્રવરના ધોડાસમાં જે બે તારાની જોડે છે. 'જ્વ' તરફના બે તારા એને જ્ઞરા માદ્રવર નક્ષત્ર અને પશ્ચિમ તરફના બે તારાઓ ને પૂર્વ માદ્રવર નક્ષત્ર કહેવામાં આવે છે. પૂર્વ-ભાગ ના બંને તારા સરખા-તેજ-સ્વી છે, પણ ઉર્વ-ભાગમાં એક તારો બીજા તારા કરતાં વિરોધ, 'ચળકતો' છે. આ ચળકતો તારો અજાથ મંડળનો સભ્ય નથી. ઊંચા થોડાના ચાર પગ દર્શાવવા પૂરતો જ એને અજાથ

મંડળના તારા ભેગો ગણવામાં આવે છે. ખરી રીતે તો એ દેવવાની મંડળનો તારો છે. દેવવાની મંડળમાં મુખ્ય ત્રણ તારા છે. એ બધા એકસરખા તેજસ્વી અને એક-બીજાથી સરખે અંતરે આવેલા છે. દેવવાની મંડળના ત્રણ તારા પેગેસો છે. તારા ઈશાન ખૂણમાં આકાશ-ગંગાને કાંઠે આવેલા છે.

હવે જરા પૂર્વ તરફની દૃષ્ટિ કરીએ તો પૂર્વાકાશના મધ્ય ભાગે, ક્ષિતિજથી ઠીક ઠીક જગ્યાએ આવેલું, લીલી કાશના મોટા જુગા બેનું એક તારક-મંડળ જણાયું. આપણા લોકો આ તારક-મંડળને ગોવાળિયાનું ટાણું કહે છે, જંગલમાં ગાયો ભેગો ચારવા જનાર ગોવાળ ઝાડના છાંયમાં ટાણે જળને ઘેરો છે એ ભેળે તે તો આ નામ નહિ પડ્યું હોય? આ તારક-મંડળનું વૈજ્ઞાનિક નામ જુલિકા છે. કૃતિકામાં તે જ આંખવાળાને જ નજર પડે એવા પારો પારો આવેલા છ તારા જણાયો. પુરાણીની કથાનુસાર આ છ કૃતિકાઓ છે. એમણે દેવોના સેનાપતિ, શિવપુત્ર કાર્તિકેયને ધનરાજીને ઉછર્યા હતા. કાર્તિકેયનું બીજું નામ પડાનવ (છ મુળવાળા) છે તે પણ આ જ વસ્તુ રચે છે.

નજળી આંખવાળાને કૃતિકાના બધા તારા સ્પષ્ટ થતા નથી. એ બધા એકબીજા સાથે ચંચલાઈ નઈ જુમથું બનેલા જણાય છે. ઉત્તર દિશાની જગતા કૃતિકા નક્ષત્રને 'ગિલગિલ્લા' ના નામથી ઓળખે છે. 'ગિલગિલ' તો અર્થ છે અરપટ. કૃતિકાનું શુભપ્રચિયું રૂપ ભેળેને જ આવું જામ પડ્યું લાગે છે. પણ અરપટ લાગતો આ નક્ષત્રને એકનાળી કે બેનાળી દુરબીન વડે જોવામાં આવે તો એના બધા તારા સ્પષ્ટ દેખાશે એટલું જ નહિ, પણ એ બધા તારાઓને સાંકળી રાખી, ચંચલાઈયું રૂપ આપનારી સફેદ બગિકા બેનું પણ જણાયો. તારાઓમાં ફેલાઈ રહેલી આ સફેદ બગિકા પ્રકાશની એક વાદળી જેવી છે; તેને નિહારીકા કહેવામાં આવે છે. સાથે આપણે કૃતિકાનું ચિત્ર જોતાં એના બધા તારા ઉપરાંત એ બધા તારાઓમાં બધાથી રહેલી કૃતિકા નિહારિકા પણ જોવામાં આવશે.

નરી અંગે જોતાં, સામાન્ય દૃષ્ટિવાળા માણસને માદ્રવરના ચોરસમાં ભાગ્યે જ પંદર વીસ તારા જણાયો,

પણ તેજસ્વી આંખવાળાની દષ્ટિપરીક્ષા કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે શૂન્ય જેવા લાગતા એ ચોરસમાં સો જેટલા તારા ગણી શકાયા છે. જ્યાં આંખ ધાકે છે ત્યાં દૂરબીન કામમાં આવે છે. ભાદ્રપદાના વિસ્તાર તરફ દૂરબીનથી ભેટાં જણાયું છે કે ત્યાંથી થોડે દૂર સુધી — અનંતના સીમાડા સુધી — દૃષ્ટિ — કરી શકાય છે. હિમયાના મોઝામાં મોઝા દૂરબીનથી ભેટાં, ભાદ્રપદાના એ વિસ્તારમાં,

મહેરિયાનાશની યોજના થશે ?

સરકારે જાતે આવે છે કે વરસોવરસ ગ્રામિણામ અને ઘેરેઘેર લોકો તાવમાં પડકાર છે. ખરી મોસમ વખતે ખેડૂતોના દહાડા ભાગે છે અને સેનાનું કામ કચળે છે. કહેવાય છે કે, સમંસીતોપ્ત અને ગરમ મુલકોમાં બધે મહેરિયા હોય છે; પણ હિંદમાં તે આડો આંક વળ્યા છે. હિંદમાં દર વરસે દસ કરોડ જેટલા કેસો આ તાવના થાય છે અને આશરે ૧૦ થી ૧૫ લાખ જેટલા લોકો એ બીમારીમાં છવ ધ્રુએ છે, એવો અંદાજ છે. બીજા એટલા જ લોકો એને કારણે બીજા રોગોના ભોગ થઈને આડકતરી રીતે મરે છે તે જુદા. ખેત, કોથેરા જેવા રોગો કોઈ વખતે થઈ આવે છે અને થોડા લાખ માણસો તેના ભોગ બને છે; ત્યારે આ મહેરિયાનું રોગચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે અને દર વરસે લાખો માણસો તેનાથી મરે છે. કેસોના પ્રમાણમાં મરણપ્રમાણ યોગ્ય હોય છે એટલે લોકો તેનાથી ગભરાતા નથી અને બેદરકાર રહે છે, પણ ખરી રીતે ખેત કોથેરા કરતાં આ રોગથી પ્રભને નુકસાન વધારે થાય છે. ભાગ્યે જ કોઈ એવો માણસ હશે, જેને કોઈ વખત આ તાવ ન આવ્યો હોય. દવાખાનામાં નોંધાતા કેસો તે પ્રમાણમાં ઘણા યોગ્ય હોય છે. એક બે વખત તાવ આવે ને કોઈ બંધે પણ નહિ એવા તે લાખો કેસો હશે. એટલે હિંદમાં જણાય છે તે કરતાં પણ ઘણા વધારે કેસો આ તાવના થાય છે. તેનાથી, બીજા મહારોગોની પેઠે, કેસોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ઘણા માણસો મરતા નથી, પણ નુકસાન તે ઘણું જ થાય છે. દવા, દાકતરનું ખર્ચ થાય તે ઉપરાંત કામમાં વિશેષ પડે તે વધારામાં. એ રીતે હિંદમાં કેટલું નુકસાન થાય છે તેની ગણતરી આ પ્રમાણે છે:—

કરોડ રૂ.	
કામના દિવસ બગડે તેની ખોટ	૩૩
તાવ પછી કામ યોગ્ય થાય	૨૬
આનું ભારે નુકસાન દર વરસે પ્રભને વેડાં પડે છે, છતાં તેનો ઇલાજ નથી થતો એ હુન્નની વાત છે. પણ એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. કારણ, જે દેશમાં છતાં ધાને લાખો લોકો બધે મરે તે દેશમાં રોગથી મરનારની પરવા કોણ કરે? પણ સ્વતંત્ર અને ભગત દેશોમાં એવું નથી બનવું. કેટલાક દેશોમાં વિચારપૂર્વક યોજનાઓ	

યોજનામાંથી કરોડો તારાઓ નિર્પાલવી શકે એવી દોઢસો જેટલી નિહારિકાઓ દેખાઈ છે. એ બધી નિહારિકાઓ અવકાશના અતલ ઘોડાઓમાં એકબીજાથી દૂર દૂર ધૂમી રહી છે. કલ્પના પણ યીજી નય એવી આ વાત છે ને! અને છતાંય અછતી રહીને છતી થતી અને દૃષ્ટિને ધક્કો નાખતી અનંત શૂન્યની આ અશૂન્યતાનું દર્શન ખરેખર અદ્ભુત છે!

છાંદુભાઈ મુધાર

કરિને લોકોને આ વ્યાધિમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા છે અથવા તે તેનું પ્રમાણ ઘણું જ ઘટાડી નાખવામાં આવ્યું છે. અમેરિકામાં માથા દીઠ સરખાવતાં ત્રણેક સ્પિયા અને પછીથી વરસે બાર આના જેટલું ખર્ચ કરીને તે રોગને ઢાકાવવામાં આવ્યો છે, અને ૧૯૦૦ની સાલમાં દર એક લાખની વસ્તીએ મહેરિયાથી મરણપ્રમાણ ૭૬ હજારે તે ૧૯૪૦માં ઘટીને ૧.૧ થયું હતું. ત્યારે હિંદમાં શી સ્થિતિ છે?—

મહેરિયાથી મરણો	
હિંદમાં દર એક લાખની વસ્તીએ	૨૫૦ થી ૩૦૦
અમેરિકામાં	૫૦૦ થી ૬૦૦
આમ શા માટે હોતું નેહંએ? પદ્ધતિસર ઉપાયો કરવાથી મહેરિયાને નાબૂદ કરી શકાય છે એમ દબે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. તેા હિંદમાં આ રોગનું પ્રમાણ હજી આટલું બહુ કેમ છે? દાખરોની ગણતરી પ્રમાણે હિંદનાં ગામડાંમાં મધ્યા દીઠ ચાર આના ખર્ચ કરવાથી આ રોગ અટકાવી શકાય છે. તેા ચારીસ કરોડની વસ્તી માટે દસ કરોડ જેટલું વાર્ષિક ખર્ચ કરીને એટલું કામ ન થઈ શકે? લોકો હાલ વાર્ષિક માથા દીઠ વીસથી બાવીસ સ્પિયા સરકારવેરે આવે છે, તેા ચાર આના વધારે ભોગવશે. પણ સરકારની એની ડાહીગાંડી અનેકવિધ શુદ્ધોત્તર યોજનામાં જ આ ખર્ચ શું કામ ન પડે? બીજા કરવા જેવાં કામો કરતાં તે બધાને કરનાર મનુષ્યબળને જ સમારવાનું આ કામ સૌ પહેલું ધ્યાનપાત્ર બનવું નેહંએ. તેથી આડકતરી રીતે સૌને અનેક અણે લાભ થાય તેમ છે. હવે તેા લગાઈનું કરોડોનું ખર્ચ કમી યશે; તેા થોડા કરોડ આ ખાતે ફાળવવામાં આવે તેા પ્રભને જરૂર લાભ થાય. અત્યારે બીજા અનેક યુગર્જીનાની યોજનાઓ કરવામાં આવે છે, તેમાં અત્ની પણ એક યોજના કરવામાં આવે તેા સારું. બીજા યોજનાઓની સાફ યોજના કરીને અભરાઈ ઉપર સખવા સારુ નહિ, પણ તેનો અમલ કરીને પ્રભનું જુઝા ભાગવા માટે.	

આ સંબંધમાં જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં અમુક અમુક વિસ્તારોમાં કામ શરૂ કરવાની યોજના કરવી નેહંએ. અમુક વિસ્તારમાં પહેલાં તેના અખતરો શરૂ કરીને તે

વિભાગમાં કે તેની આનુબાહ પાણી ક્યાંય લેજું ન થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી; ખાસ અને નાનાં મોટાં ખાખિયાંને માટીથી ખરી દેવાં; નાળાનાં પાણી વહી નય તેમ કરવું. નાળાં અને તળાવડાંના કાંઠા સાફ રાખવા અને વચ્ચે નડતરરૂપ વસ્તુઓ દૂર કરવી તથા મચ્છરાં પેદા થવા દેવા નહિ. આ ઉપરાંત જરૂર પડતી દવાઓની અને સાધનોની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આમાં ઘણી વખત અને ઊંચે તેમ એકાંતી દંધિથી કામ થવું ન જોઈએ. આમટામાં ઢાલ રસતા બાંધવાની વાતો યાચ છે. તે કામના ઇજનેરોએ પાણીના નિકાલનો ખરાબર ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે મહેરિયાવાળાએ પાણીના સડપણોગનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ. એટલે દાકરો, ઇજનેરો, ખેતી-નિષ્ણતો બધાએ એકા મળીને સર્જન યોજના કરવી જોઈએ. નહિતર એક મુષારવા જતાં બીજી બગડવાનો સંભવ છે.

માસિક વિવેચન

લોકશાહીના શિક્ષણના પ્રયોગો

વિષયક નં. ૧ (૧૯૪૪-૪૮) પછી યુરોપના દેશોમાં શિક્ષણના વિચારોએ એક મુખ્ય વિચાર એ જન્મવેલો કે, શિક્ષણને ડબ્બે લોકશાહીના પાયા ઉપર રચવું જોઈએ; શિક્ષણે ડબ્બે પ્રલયોને લોકશાહીની ગળત્રી આપવી જોઈએ. આ વાતો કરતાં કરતાં રસકા વીત્યા; ને શિક્ષણમાં લોકશાહી પ્રવર્તવાવાનું તેા ને થયું દરેકે તે થયું, પરંતુ જગતમાં 'લોકશાહીની રજા બને સ્વામી' નો પોકાર ઇશ પર લઈને બીજી કાંઈ નહિ તોય નવું વિષયક તેા આવીને ઊઠ્યું રહ્યું. ઈશ્વરની કૃપા છે કે, તે ડબ્બે પડ્યું છે અને તેના બીજા ભાગ — સાંતિસ્થાપનાને માટેની મારામારીની બીજે યુગ રાજ થયો છે.

ઇતવાર દેશો તેા લોકશાહીના જ સિદ્ધાંતોથી વતે છે એમ માનવું જોઈએ; નહિ તેા તેએ ઇતત જ રી રીતે ! એટલે લોકશાહીની સ્થાપના કરવાનું કામ, (આપોઆપ 'ઈતિ સિદ્ધમ'), જિતાવેલા દેશોમાં કરવાનું બચ્યું છે, એમ થયું. તે કામને માથે લઈને ડબ્બે પરાજિત દેશોમાં લરકરી સેનાપતિઓ તેમના સેનિકા અને લરકરી કુકેકા દ્વારા મંડી પડ્યા છે ! સાચે જ, મનુષ્યનું મનજ ધસીને ઈશ્વરે પાતાને માટે સમાતત વિનોદનો સાચત 'હરા નિમણુ' કયા છે !

પણ લોકશાહીના શિક્ષણના મૂળ વિચાર તરફ વળાએ. અત્યારે જર્મની બાબત વગેરે દેશોની ને લુટકલુટક ખખડો મળે છે તે વાંચીને, કેળવણીકારને એક પ્રકારનો વૈજ્ઞાનિક રસ આવવો જોઈએ : 'લોકશાહી'ના શિક્ષણને માટે જાણે કે પ્રયોગશાળાઓ રાજ થઈ છે.

આમાં પહેલું ધ્યાન પર એ આવે છે કે, શિક્ષણમાં બાબાના સ્થાન પર ઢાંચ ભય છે. દુઃખની વાત એ છે

આ કામમાં લોકોનો સદસર સાધવામાં આવે તેા મોટા ખર્ચમાં કામ થાય અને લોકોને એક પ્રકારની તાલીમ પણ મળે. તે માટે ગમેત્યામ સેવાસાવી 'મચ્છર રોનાઓ' ઊભી કરવી જોઈએ, જે તે બાબત આખા ગામમાં ખ્યાલ રાખે અને કોઈ અનુભવીની દેખરેખ હેઠળ યોગ્ય ઉપાયો કર્યા કરે. અનુકૂળ મોસમમાં ગામલોકોની, વિદ્યાર્થીઓની અથવા પ્રોટોની છાવણીઓ કાઢીને બીજા શિક્ષણની સાથે આવાં કામનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવામાં આવે તેા વળી વિશેષ લાભ થાય. તે જ લોકોમાંથી પછી કાયમી 'મચ્છર રોનાઓ' તૈયાર થઈ શકે. તે સ્વાસ્થ ગમે-ગામની પરિસ્થિતિના ખ્યાલ કરીને ક્યાં ક્યાં શું શું કરવા જેવું છે તે નક્કી કરીને યોગ્ય માધ્યમોને યોગ્ય રીતે તે કામ ચીંધવું જોઈએ. પ્રાચીન દુઃખ ફેડવા માટે યોજનાઓ કરવાની હોય તેા આ યોજના તેા અવશ્ય અને પહેલી કરવી જોઈએ. વિદ્યલક્ષ્ય કેઠાકરી

કે, આ બાબત ખાસ વધુ ખજારો મળતી નથી. એટલે ઝીણવટથી તે મિચારી ન શકીએ. જર્મનીમાં આ અંગે કાંઈક રાજ થયાની ખબર આવ્યા પછી વધુ કાંઈ જ દબણું નહાવા મળ્યું નથી. હંમણું તાલ ખબર બંધાવથી આવે છે. લોકશાહીના પ્રયોગ અંગે ત્યાં બીજા કિસાથી રાજ યાચ છે. ડૉર્સિંગ્ટન (અમેરિકા) થી (એ. પી. એ.) ૭-૧૦-૪૫નો તાર છે કે, બાબાનો પ્રલપ્તિ ધમ છે તે ઉવેલી મરે. તારની જ સાથા ઉતારકે :—

"બાબા સમ્રાટ અને વિલયોને કેપ મળીને પૂળાતો ને ટિન્ડો ધર્મ તેની બંધાવના સમુદાય તરીકે ડબ્બે બાહી" બધી ભંદરે કરવામાં આવે છે. બાબાનો કમલે લેનર સેનાએ લેવાને કરવેલા પચાસમાં આ પગલું સૌથી કડકમાં કડક કહેવામાં આવે છે. ભંદેરાવમાં કહ્યું છે કે, 'બાબાની બાહિતગત ધર્મ તરીકે' (સિન્ડો ધર્મ) સ્થાન કરો તે પૂરું તેના પર કાંઈ પ્રતિભાવ નહિ આવે.' પરંતુ એ ધર્મને મળતો સત્યાગ્રહ જરૂર;—એટલે ખાસ કરીમાંથી મદદ કે શાખાઓમાંથી તેડ' સ્થાન ડબ્બે જરૂર રહેશે."

આ લખ્યા પછી આગળના પગલાની ખબર છાપમાં આવી છે તે આવતે વખતે જોઈશું.

ત્રાવણકોરમાં કાંતિ

મયાણું જોઈને રખેને કોઈક (આબના રાજ્યકાંતિઓના જમાનાની બઠકને માથે) રાજ્યકાંતિ કે જેવું કાંઈક સમજાવેરે, તેથી રાજમાં કહી દડ' કે, આ તેા તે રાજ્ય શિક્ષણતંત્રની કાંતિની વાત છે. બાબાનાં શિક્ષણમાંથી ધર્મ બાતલ દરી લોકશાહી રાજ કરવામાં આવી તે ઉપરથી આપણી નજરની એવા જ પ્રકારની તાજ ગળવણ થાદ આવી. તે પણ લોકશાહી પ્રીત્ય' ન છે.

વાચકે કદાચ છાપમાં વાંચ્યું દરી કે, ત્રાવણકોર દરબારે કુહોતર કામોમાં એક કામ એ ઉપાડ્યું છે કે,

રાજ્યમાં મફત ને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ (સરકાર તરફથી ને તેને ખરચે) રચાયેલું. આને માટે ૧૦ વર્ષની યોજના કરવામાં આવી છે. અને તે કામને પ્રથમ મહત્વ આપીને પૂરું કરવાનો ફરજારે નિર્ધાર કર્યો છે, એમ તેના દીવાન સર સી. પી. રામસ્વામી જણાવે છે.

દેશની તે તરફની સ્થિતિ આપણે આ બાબતના લોકો એાછી જાણીએ એટલે તે અંગે કેટલીક મહત્વની હકીકત સરમાં કહેવી જોઈએ. ત્રાવણકોર રાજ્યનું ભણતરના ટકા બાબતમાં રથાન દેશમાં સૌથી આગળના ચોટાકમાં છે. આજ સુધી ત્યાંનું શિક્ષણ મોટા ભાગે કેથલિક મિશનરીઓ સંભાળતા આવ્યા છે. તેઓ હલશે સાળાઓ ચલાવે છે તે લાગે રૂપિયા સરકારી આંતર તરીકે, તેના ખર્ચે મોટા, વરસોથી ખાયા કરે છે. અને આ નિરાંતની સગવડનો ઉપયોગ ત્યાંની પ્રજામાં ચોતાનો પરદેશી ધર્મ ફેલાવવામાં કરે છે. ધર્માન્તરનું આ કામ કરવું એ તો આવાં કેથલિક મિશનરો મૂળ સિદ્ધાંત છે. તે અર્થે આ મિશનરો દેશમાં પણ બીજા અનેક જગ્યાએ સાળા મહાસાળાઓ વગેરે ચલાવે છે, અને તે બહાને સરકારી આંતર પણ ખાચે છે.

ત્રાવણકોર રાજ્યે ઉપરનો કસાવ જાહેર કર્યો, એટલે આ ધર્માન્તર-મંડળોમાં ખજબજાટ જાણી છે; અને તે એવો કે, બ્રિટિશ ફક્ષિય હિંદનાં તેમનાં સામરીતોય તે સામે ઊઠાપોઠામાં બાજ લેવા તથાં છે. ત્રાવણકોર ફરજારે જાહેર કહ્યું છે કે, ફરજિયાત શિક્ષણમાં કોઈ અમુક એક ધર્મને અધિકૃત રથાન આપી ન શકાયું; સરકારી શિક્ષણ ધર્મ-પ્રદર્શિથી પર રહીને ચોતાનું કામ સંજીન રીતે કરેલો, અનેક ધર્મી પ્રજાની જાહેર સાળાઓમાં આપી બીજા નીતિ વહેવારુ પણ નથી. ફરજાર તરફથી એ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે, ને ધર્મીઓ ચોતાનાં બાળકોને ચોતાના ધર્મનું જ્ઞાન આપવા માગે તે સુખે આપે; પણ તે કામ સાળા બહારના સગવડમાં થતું; બીજા ધર્મનાં બાળકોને માટે તે ન હોઈ શકે. અને જેઓ ચોતાની જ સાળાઓ ચલાવવા માગે તે પણ ચલાવે; પરંતુ તેમને આંતર નહિ મળી શકે. આખા કિસ્સામાં મિશનરીઓને ખૂંચનારી ને વાત છે તે, ટૂંકમાં, આ આંતરનાં દોષિયા જાણ છે તે લાગે છે. સર સી. પી.એ એક મુલાકાતમાં કહ્યું કે, “કોઈ ધર્મ” બધમાં છે કે કોઈ ધર્મને મજબૂતી થાય છે, એ તો વાત જ નથી. કેથલિક લોક ને માગે છે તેનો અર્થ એ છે કે, તેમના ધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે તેમને સાળાઓ ચલાવવા દેવી જોઈએ અને તે માટે તેમને રાજ્યે આંતર આપવી જોઈએ.”

અને એ જ મુલાકાતમાં દીવાને વધુ જણાવ્યું છે તેય અહીં સાથે લેવા જાય છે. તે કહે છે કે, “મદ્રાસના વડા બિસપે ને બીજા કેથલિક અધિકારીઓએ ચોતાની એવી નીતિ કહી બતાવી છે કે, કેથલિક સાળાઓમાં ધર્મ

બહારના વિષયોના શિક્ષણમાં પણ ધર્મનો એક હોવા જોઈએ; એટલે કે, તે કેથલિક ધર્મની ભૂમિકામાં અપાવું જોઈએ.” એટલે કે, વડાબેડા આખા શિક્ષણની એક છપી અસર જ બની રહે, ને તેમાં સરકારે સાથ ને મદદ આપવાં જોઈએ !

આ તો આટલા વખત સુધી ચાલ્યું એવ વધારે પડતું કહેવાય. ત્રાવણકોર રાજ્યના આ પગલાને નામદાર સાચી, શ્રી. નટરામ, શ્રી. માલવીયાજી વગેરે અનેક નામાંકિત લોકોના ટોકો છે. સર સી. પી.એ પણ આ પગલું મક્કમપણે બરવાનો કસાવ કર્યો છે. અંગ્રેજ સરકારને આસરે રહીને અધિકૃત લાભથી હુટવાયેલાં “રથાપિત હિંદો” ને સમજાવે ચોતાની બાજ સંકેલવા કાળ હવે તો આવવો જ જોઈએ. લોકસાહીની રથાપના કરવામાં શિક્ષણમાં ધર્મ અંગે કરવાના વિચારમાં, બપાનગાં બહારથી વિજ્ઞતા તરીકે આવનાર મેંક આર્થરે કરેલા ફેરફાર જોડે, બહારના લોકોના ધર્માન્તર માટેના પ્રયત્ન સામેનો આ ત્રાવણકોરનો ફેરફાર પણ ભોગે વિચારવા જેવો છે.

અન્યે કોઈ ઊતરતા નથી !

તીથેનો તાર વાંચીને વખૂજ સાથે હસવું આવે છે :-

એકલેન્ડ, કેલિફોર્નિયા
(એમેરિકા, ધુ. પી. એ.)

“વિરૂપાક્ષ ભપાનીયો જાણે છે કે નહિ—કેણ જાણે! પણ આને તેમના હિત રાજ કરનાર માણસના ફરના વડાઓમાં, સાલ્મને, મહાન આર્થરે, (રોકેટેન્કે) રોબર્ટ બ્રૂક્સ, પહેલી ફૂલેક લાઈ જનાર મહાન Hugh અને જેના કાર્ય પર રાજા જેન પાસે સહી કરવાનાર ઉમરના હના—આમ ધુ. પી. એ. નો ખખરખતી જણાવે છે. જનરલ કંગલાસ એક આર્થર પણ આ વાત ન જાણતો હોય, પણ કહેવ કેમવે કહે છે કે એ વાત ખરી છે. . . .” તારમાં આ ઉપરાંત પણ વિગતો યોદીક છે, તેનું આપણે કામ નથી.

હિંદમાં મુસલમાનો ને અંગ્રેજોને આવ્યા તેઓ પણ ચોતાની સામાજિક પ્રતિષ્ઠાના ખ્યાલથી દોરવાઈને, હિંદુઓને વાટે આજડાડે અને નાતબતની ભિંચનીચતા સંભાળતા ને શીખતા થયેલા તે આખ જ ને ? રજીને સમ્રાટવૃજ્ઞક ભપાનીઓને લાગે કે, અમારા ઉપર રાજ્ય કરનાર આ અમેરિકન અમારા સમ્રાટદેવ આગળ શી વિસાતમાં ? એટલે મેંક આર્થરનો વંશ યોગી કહાયો; ને ભલે તે તેનેય ખબર ન હોય, પણ એક અમેરિકન ખબર-પત્રીને તો જગતને તે કહેવાની ગરજ લાગી !

વંશો યોગી મોટાઈ માણવાની આ માનસદૃશોનો વિચાર કરતાં અમેરિકન અંધ બાઈ હેલન ફેલરે તેની આત્મકથામાં લખેલું એક વાક્ય સાંઠ આવે છે :-

“... સાચી વાત એમ છે કે” એવો એક રાજ નથી કે જેના વડાઓમાં કોઈ મુલામ નહોતો, અથવા એવો

એકે સુલાભ નથી કે જેના વચ્ચેમાં ડોઈ રાજ નહોતો.”
લોકસાક્ષીમાં તો સૌ જ રાજની કે સમાન પ્રત્યક્ષ ન
આનંદો મેળવેને ?

દૃષ્ટ્ય હિંદી બાણીવાચી છે ?

માછ હિંદી પ્રધાન એમરી પોતાની ગાન્યતાઓમાં મક્કમ ગાણુસ લાગે છે; આનંદપ્રદ થયા પછી પણ તે તો એમનો એક જ રાજ ગાયે રાખે છે ને તે એ કે, બ્રિટિશ લોક હિંદમાં ને હરે છે તેને માટે મજદૂર છે. પ્રસંગ હતો હિંદ ઉપરના એક અંગ્રેજ પુસ્તકની સમાલોચના કરવાનો. તેમાં તે આ વાત હતી છે, અને અંગ્રેજોને તે સીધી ગળે લેતરી જ્ય તે સાડુ તેમના ઉત્તરદાસની કપડા આપે છે. તે કહે છે, “અર્થાત્ જ સંદર્ભમાં બ્રિટિશ લોકે હિંદમાં ને બાજ બાજુએ છે તે કાને ગણતો આવે છે? બ્રિટનના હરતરમાં તેના નોર્મન વિજેતાઓએ ને બાજ બાજુએ છે તેને. વિશિષ્ટ ‘ધી કોન્કર’ (૧૧મા સૈકામાં ૧૦૬૬ પર ચલી આવી તેને જીતનાર નોર્મનનું નામ આ છે.) અને મહાન નોર્મન રાજદ્વંદ્વિઓએ બ્રિટનમાં એકતા અને વ્યવસ્થાના પ્રાપ્ત નાંખ્યા.” અને એવી આગળ જઈને તે આશા રાખે છે કે, “કેક દહાડો બલિષ્ઠમાં હિંદીઓ પોતે આપણા આ કાર્યને ભાવી હિંદના પદવરમાં મહત્વનું અર્થ ગણશે.”

અહારે તો નથી જ ગણતા; અને હિંદની પ્રજાતિને રાજનાર આ પરરાજ્ય છે તે તેથી તે યોગ્ય એમ કહે છે. એમાંથી ફેર કરવા કે થયા માટે કામચુ કયાં છે? એમરીએ તો જીલ્લો એ વધારે કદ ક્યું છે.

અને નોર્મનો આગળના અંગ્રેજ પેઢે પાંચ વર્ષે કાન્સ પાછા જતા હતા કે? તેમનો દેશ કયો બન્યો હતો? તેઓ કાન્સને ‘હોમ’ કહેતા હતા? જ્યારે અંગ્રેજો તે આનંદ વિશાલત જ્ય છે ત્યારે ‘Home’ પર જઈએ છીએ કહે છે. ઉત્તરમાં પણ ખેડો બાણીને જ, હિંદી સામ્રાજ્ય રાડુ ગાયે છે, એમ અંગ્રેજ પ્રત્યે બોળપણમાં રખાઈ છે ને.

જવાહરલાલજીની સુલાહ

પાછ વિદ્યાર્થીઓએ એમનું ‘રાજકારણ’ રાદ ક્યું છે. તેમની સલાહો, ‘કોન્સેસો’, મુખપરો વગેરે ચાલવા લાગ્યાં છે. દેશની સ્વતંત્રતાની હરત પાછી નવે મોરચે ગોઠવાયો, તેની અસર તેમના ઉપર ચોખ્ખી દેખાય છે. એની હિંમતના ઉઠાવાની પારાશીશો એવા જ એમને કહે ને!

હમણાં લખનારમાં વિદ્યાર્થીઓની એક જગ્યા સલાહ “થઈ. તેમાં પ. જવાહરલાલજીએ બે વાતો તેમને ખાસ કહી તે વિદ્યાર્થીઓ માટે ધ્યાનપાત્ર ગણાય. પહેલી તો એમણે વિદ્યાર્થી-સંગઠન અંગે એક મુખ્ય વાત કહી :—

“વિદ્યાર્થીઓમાં સંપ કે એકતા હોવી જોઈએ; તેને માટે તેમણે આગ્રહરતી માગણી કરી ને જણાવ્યું કે,

‘તમારું સંગઠન એક સમવાય-ફેડેરાશન હોઈ’ મેઈએ; તેમાં બાધાલો હો પસિને માટે ખુલાસા રાખનાં મેઈએ. ખુલાસા તેનાં વચ્ચો કે એકમેક સાંકુલિક, આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નો પરતે ‘સંમત નયે હોય; ખંડુ જામીય સ્વતંત્રતાની જે કોન્સેસોના અળ નાતિ છે તેને તેઓ અંગીકારે, પછી તેમને તમાજ સંગઠનમાં મોહાવના હક હોય મેઈએ. પદના ભૂખ્યા અને સ્વાદેશી લોકોને તેમાં કાઈ સ્થાન ન હોઈ’ મેઈએ. આજ્ઞાં તે સંગઠન તમે કરો તે દેશમાં સાચી વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિના પ્રાપ્તો તમે નાંખશે.”

આ કમળું સંગઠન હરે શું? તેનું કામ શું? તે બાળત ખંડિતજીએ એક નિષેધ ને જણાવ્યો તે સુચક છે; અને તે ને પળાય તો જ સાચા વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ તે સંગઠન કરી શકે. “તેમણે વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું કે, તમને જેની જોડે લાગે વળગે નહિ એવા વિષયો ઉપર ભારખમ મોઠા કરાવો કરવામાંથી સાંખાજો. તેમણે ક્યું, ‘એ કામ રાજકારણીઓ માટે છેડો. એવા બેજવાબદાર કરાવો પસાર કરવાથી તો જીલ્લા તમે જાતના હાંસીપાત જ નતે કરીને બેજો છો.’”

વિદ્યાર્થીઓનાં મંદળો ખંડિતજીની આજ્ઞા વાતની સલાહ પ્યાન પર લેશે?

પૂર્વની અંગ્રેજ જવાહરલાલ

કેટલાક મિત્રો વચ્ચેની વાતચીતમાંથી આ છે. એકે ‘જહુ’, “આ અમેરિકન લોકો જ્યાં ત્યાં દૃષ્ટ નકામો શું કામ અરવાતા હશે? લડાઈ મિતાઈ ગઈ, પછીય લડકો પુરાપમાં ને બીજે નાંખીને શું કામ પડયા હશે?” અનાચરિ અને નિવૃત્તિપરાયણતાના જીવનઆદર્શોના (મને ક્યને પણ) વારસો એવા હિંદીઓને જ આવો સવાલ જો. પુરાપમાં એ પ્રશ્ન તો કોઈ કદાચ સમજ પાડુ ન શકે. અસ્તુ.

આવો જ પ્રશ્ન ઉચ્ચ અંગે તથા જૈન અને હ્ય લોકો માટે પણ જીરી રાકે છે. શું કામ આ પ્રલભો દૃષ્ટ્ય હિંદમાં અને ઈસ્ત ઉડિતમાં મામાં મારી રહી છે? શું કામ આજે અંગ્રેજો એમના ૧૭-૧૮મા સૈકાના રાજ્યો-ફ્રેન્ચ અને હ્ય લોકો-માટે પૂર્વમાં તેમનાં સામ્રાજ્ય હુરેશિત રાખવા સાડુ મથતા હશે? શું કામ એમને એમ નથી લાગતું કે, ૧૬મા સૈકાથી જે પાપમાં પુરોપ પડયું છે ને દૃષ્ટ તેમાંથી પરવારવ નથી તેમાંથી ઈસ્તે કચાર્યા? જવા હબ હ્ય માદજીના દલ્લ; જ્યારે તે જીવી લીધા તે પડવાથી પાછા તે મિત્ર-સન્ધ્યોના લાવમાં આવ્યા. તેમણે લડાઈ દરિમયાન અશાંતિ જીરી કરી હતી કે, પ્રલભો આ કુદ્દ પછી આત્મનિર્ભય બોગવી ચકરો; કુદ્દેક પ્રત્ય સ્વેદન થાય એ હવે આતંતરાશીય સત્તાઓમાં આદર્શ બનશે.

પણ તેમાંથી અતે કાઢવામાં આવ્યું દુરદેશીપણું બિલાઈ કે, બંદી સામ્રાજ્યવાદી પ્રલભો પોતાનાં નેતાં સામ્રાજ્યવાદી સુલકોના દુરદેશી તરીકે હવે કહેવાશે. બિલાઈને

ઈંદરાના દૂરથી નીમવાની આ મનુષ્ય કેવી કરે મહાપ્રય ?
 'સર સર્વ'પદ્ધતી રાધાકૃષ્ણને હમણાં લાહોરમાં (૧૨-૧૦-
 '૪૫)નો એ. પી.નો હેવાલ ઓળખે, કેનિકલ) કહ્યું એમ,
 "દૂરથી પહોંચાનો પ્રસ્તાવ ભૂતાં સામ્રાજ્યોને માટેનું પર્યાય-
 ઇજાજ લાગે છે. રૂચ ઈસ્ટ ઇન્ડિય, (ઈંગ્લીશીન, બ્રહ્મદેશ,
 સિંધીનમાં જે આજે ચાલી રહ્યું છે તે બતાવે છે કે,
 સામ્રાજ્યવાદી માનસવાજાઓ હાલ્ય કાજ રાખી રહ્યા છે
 અને ભૂતા પોતાના મુલકો પાસે રાખવા આતુર છે અને
 અને ન્યાં શક્ય હોય ત્યાં તેમાં ઉમેરો પણ કરવા તારક
 છે." કેમ ન ચાતે : ઈસ્ટ ઇન્ડિયા ધનનો ખ્યાલ આપતો
 એક ચિત્ર-આલેખ ભેલો, તેમાં બતાવ્યું છે કે, નીચેની ચીજો
 તે પ્રદેશમાં જગતની કુલ પેદાશના આઠમાં ઇકા છે —

હિન્દીન ૨૭, પીપર ૧૨, 'કોપર' ૩ ઇકા, તાલુનું તેજ
 ૪૭, રબર ૩૮, કોપરું ૩૦, ક્લાર્ક ૧૮, ચા ૧૭, દોરડાં
 ૧૭, કોરી ૧, પેટ્રોલ ૨.૭, અને આઠમાં એકાંના યુરોપીય
 વિકાસ પછી પશુ આ ચીજો માટેની મુશ્કેલી-દશિ બદલાઈ
 નથી, તે જો નેહીએ, તે પછી પાણું વાળીતે ભેનાની
 થી જરૂર ? એકાં એશિયા હજી પૂરતું સર્વજન્ય થયું
 છે કે એમતે તેમાં રોકે કે પરકારે ? અને એમતે કયા
 બીજી રીતના પરકારની બીકેય હજી લાગી છે ? એશિયા
 એટલે આફ્રિકાની પ્રભુએ રાષ્ટ્રસામ્રાજ્યથી બેઠક મળેલા
 ગેરમાથોને માત્ર કરવા અડિયા એમ તે સદૃશ જા નહિ
 શોધી શકે, તે તે બે ખરો શુભાગ તે રહેશે એટલું જ
 નહિ, પણ ખરાબ તે એ કે, માનવતા અને સત્યના
 અતિમ જય વિષેની મંગળ શ્રદ્ધા પણ માનવબલ ખોરો.
 ઈશ્વરની ખૂબી છે કે, એ તે બને જ નહિ એથી વાત છે.
 માંધીજીની રચનાકાર્ય-પૂર્વક રાજ્યમંડળી અધિસા-
 શક્તિ આફ્રિકામાં જન્મી છે, એ જગતના હવિદાસમાં
 એક મોટી મુશ્કેલી બીજી છે, એનો જન્મ આવા મોટા કામને
 માટે છે, એમ આપણે હવે સમજતા જઈએ નેહીએ. કે પછી
 આપણે પણ ગોરાઓને વારે વારે બૂલીશું ? તે તે જગતે
 તેનું લાવણ્ય હાલ્યું, પછી જગત લગતુ ક્યાંથી લાવશે ?
 હિંદના બાવીના તાત્કાલિક વિવાદોના પૂનઃકર્મ આ
 મહાન અતિદાહિક જવાબદારી રખે મહાપ્રય.

અંગ્રેજોનેય કહેલો

છાપાં કહે છે કે, શ્રી. રાધાકૃષ્ણન પાછા ઓક્સફર્ડના
 પોતાના સ્પોન્ટેનિય અધ્યાપકપદને કામિ (બનેવારીયી)
 છે મહિના માટે જવાના છે. જતા અગાઉ દમણાં તેમણે
 લાહોરમાં કહ્યું કે, મિત્રરાજ્યોને ધરીરાજ્યો જગતની
 સાંતિની દશિએ સરખાં જ થઈ રહ્યાં છે; બેમાં બંને
 કોઈ મદતું દરો. અને તેનો દરકા છતાં સંકટ લાજશે
 આખ્યા : — "ન્યારે (જર્મનીએ) હેડતો બોમ્બ વાપરશે
 ત્યારે તેની રીકા કરવામાં આવશે કે, આ તે આપણું
 રાજ્ય છે; નથી જોઈ કેનિક કે ના-કેનિક; સોનો ધાણ
 કાટે છે; આ તે નરી રીયાં ને ઝેરવેરનું જ સાધન છે.
 જગતની સૌથી મુખ્યદેશી પ્રભુઓએ અલુ-ઓબ વાપરશે

તેનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે ઉપરનું બધું અર્થ વગરનું
 બનીને ક્યાંય બેસી જાય છે. અર્થિક અચાલ કરે છે કે,
 જો ભપાન જર્મનીએ તે શોધો હોત તે તે કેવો ભલભલર
 તેને જખાલત ? પણ એનો અર્થ એ થયો કે, મિત્રરાજ્યો
 ધરીરાજ્યોથી કોઈ રીતે અડિયાતાં નથી. તેમની જ્ય કોઈ
 નેતિક એકતા નથી બતાવતી; તેથી એટલું જ ભેવા મળે
 છે કે તેઓ વધારે શરીરમળિયા, વધારે વિજ્ઞાનબળિયા,
 અને વધારે હિંમતબળવાળા હતા."

હિંદના રાષ્ટ્રવાદી માનસે બાથે જ આથી જુદું એમને
 વિષે માન્યું પણ હજી. છતાં સર સર્વ'પદ્ધતી જેવા હોકો
 હવે તે કહે છે એ સાચું જ છે, ને સચક છે. આ તેમનો
 અભિપ્રાય છે ઓક્સફર્ડના પોતાના અધિકાર-પદેથી,
 પોતાની અનુપમ છકા અને દશિથી, અંગ્રેજોને સમજાવે,
 એટલું જ માગીએ છીએ.

કેની નામોશી ?

ચોડા દિવસ ઉપર છાપાંમાં ખબર-આવી હતી કે,
 ૩૦૦ જેટલા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ કારા લશ્કરની આગમોટમાં
 વિલાયત જવાના દતા, તેમને કપાને કહ્યું કે, તમારે
 વડાણનો તમારા રહેણાણનો બામ ને તેનાં જન્મ પછેર
 ભતે સાકે કરવાં નેહીએ. આપણી 'ગેરી' કેળવણીનો
 જ એક ગુલામી અંશ તેની સામે થયો, તે ઊકારાએતે
 આ કામ કરવામાં નામોશી તે દહકાપણું લાગ્યું. છતાં,
 પરદેશી સિફતનાથી મળતા રાષ્ટ્રપ્રીતી લાભોની લોહપતાના
 માર્યા તેમાંના ધણાખરા તે અંગે (તેમની જ દશિએ)
 'નામોશી-ખત' લખી આપીતે ગયાં. એમ એમણે જ
 પોતાની ભતની જેવી નામોશી કરી તેથી કપાતે તે
 નથી જ કરી.

આ હિસ્સાને અંગે પરી સત્તાવાર ખબરો ભેવા
 મળી નથી. 'રાહમ્મસ એકે ટરિયા એ પુણ્ય' કે, લશ્કરી
 જોડ ઉપર અમુક કામ કરેનું નેહીએ એ નિયમ આ
 વિદ્યાર્થીઓને પહેલેથી બતાવ્યો નહોતો ? ક્યાંય તેથી
 જ તે વિદ્યાર્થીઓને જોડમાં બેઠલા ત્યાંથી ઉવારીને,
 બંદર પર વિષમો બતાવી તેમની ઉપર ફરત મારવામાં
 આવ્યા. પણ એ બાજત ઊઠીએ.

આ હિસ્સામાં કેટલાંક છાપાને 'રાષ્ટ્રના અપમાન'
 જેવું લાગ્યું ? શી રીતે ? સાચી ? શું, કામ ન કરેનું એ
 બહેલા હિંદીનો માનવજ છે ? જો લશ્કરી જોડનો નિયમ
 દ્રોષ કે ક્રોધ અંગેનું કામ ભતે કરી લેવું, તે હિંદના
 આ ઊકારાઓ તેમાંથી મુક્તિ શું મગ ચાતે ? તેમાં કઈ
 રાષ્ટ્રદશ કે શિશુદશિ પણ મળી છે ?

અને સવાલ તે એ છે કે, ન્યારે દબારે ને લાખો
 ગ્રામ સિપાઈઓ યુદ્ધ પૂરું થયે પોતાને લેર જવા રવાનાકિ-
 પણે તલપાપટ થતા દરો, ત્યારે આ હિંદી નવનુવાનો-
 શા સાચુ તેમને બોલ કરે છે ને પડાપડી કરે છે ? આ
 વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રના કોઈ ભાંદે જરૂરના કામને અંગે
 મોકલવામાં નહોતા આવતા. તેઓ શું શું શીખવા જતા
 હતા તેની લારીજ છે નહિ, પણ ધણાખરા પોતાની

‘હરિવંશ’ કરવા ન હોવાનો દરો, એમ માનવામાં આવે
જ બહુ થતી હોય. તેઓ પાછા અહીં આવશે ને ત્યારે
પણ ને જરૂરી હામને હલકું મણુતા હશે, તે સ્વચ્છ-
સરકારે તેવાઓની ખબર લેવી પડશે.

તેમના વડે હિંદુસ્વામી ઉત્પન્ન નહિ થઈ શકે;
અને તેઓ સાચા લોકસાહીને નહિ પામી શકે.

હિંદી સાહિત્ય સંમેલન અને અંગ્રેજી

હિંદી સાહિત્ય સંમેલન સંસ્થામાં એક સભ્ય તરીકે,
મારી પાસે તેના ઉદયપુર અધિવેશન અંગેનું પ્રચાર-
સાહિત્ય આવે છે, તેથી તે સહેજે જોવા મળે છે.
સ્વાગત સમિતિના મંત્રી તરફથી “વિશ્વસિ સુખ્યા ૧”
મળી તેમાં થી. ટંટનજીને એક પત્ર રાંધ્યો છે. તેમાં
તેમણે એક સ્ત્રીની વસ્તુ પર ધ્યાન દોર્યું છે કે,
“આ-કાલ દેશી રાજ્યમાં અદાલતોના કાર્યમાં અંગ્રેજી
વધતી જાય છે, એ માટે પોતાની અવગણના.” . . .
પાસે વડોદરા રાજ્યમાં જેઈએ તોય આનો પુરાવો
હાથ મળી શકે. તેનાં કેટલાંક ખાતાનો પરચેપદાર
અંગ્રેજીમાં આલેખો તે મેં જોયા છે.

પરંતુ, હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના અહલાબાદના
અધ્યક્ષ કાર્યાલયના મુખ્ય મંત્રી થી. ગોરીચંદ્ર સગામિ
તા. ૨-૧૦-૩૫નો કેમેરીમાં છાંપેલો પત્ર જેઈ નવાઈ લાગી.
તે પત્રમાં તે ઉદયપુર સંમેલન માટે પ્રતિનિધિ મોકલવો
જણાવે છે અને સંમેલનની સેવાની રજૂતિ કરે છે. અંશે
વરસે પણ જયપુર સંમેલન વખતે આવે ન અંગ્રેજી
પત્ર આવેલા હતા. આ શું? આનાથી કાની કે દઈ સેવા
થઈ? રાજભાષાપ્રચારક એ અંગ્રેજીને સેવે તે પોતાના
મુખ્ય ઉદ્દેશને ન તે માટે છે એમ નહિ? આ પત્રથી નથી
હિંદીની સેવા થઈ શકતી કે ન રાજભાષા હિંદુસ્તાનીની.
હાલના નિયમન હવે ક્યારે જરી?

લઠઈ પૂરી થઈ, કાળજી તે જેઈએ તેટલી મજબા
લાગે છે, છતાં તેના નિયમનનો કાયદો હજી પ્રકાશન
પ્રક્રિયામાં જણું પડ્યોને કેમ એટલે પછવાડીયા હશે? તેના
એક અગ્રહણે શેરાં અકવારિયાં પર નાગપુરમાં દહીં
કે નિયમનના ધારાઓમાં હલકા આવેલા આ ધારો પહેલો
જરો. * પરંતુ એ પહેલ થતી ન નથી ને દયાદાનમાં
શેરા દહા વધારે આપતા જાય છે! આ શું છે? સાધી?
અને નવાઈ તે એ વાતની છે કે, છાંપાવાળા કે કોઈ
આ બાબત બેઠાપાઠ નથી કરતા! છાપાના કામજી માટે
નિયમનથી કીક ફાયદો રહે છે એ તે કારણ નથી ને?
પણ, પુસ્તકોને મટિના સફેદ કાળજી મટિ શું? તેને

* હમણાં વાંચ્યું કે, એ અમલદારની આ વાત એટલી પડી
છે, એને નિયમને જવામાં પહેલ થઈ છે ખરેશી લખ્યા અને
ટોફટોટની ચીલેના વાપર પત્રનું નિયમન જવાથી. એજ સુધક જ
છે ને કે, અધિકારી માનસને આ વસ્તુએ પહેલી ધ્યાનપાત્ર
લાગી! પ્રભુજીવની કેડું વિચ્છેદ પામેલું આજનું સરકારી તંત્ર
છે, એનોય આ મનુષ્ય ન મણુય.

માટે પ્રભુએ હવે પેદાર ઉઠાવેલા જેઈએ. અને એ
નિયમનનું કામ પણ એનું વ્યવસ્થિત નથી ચાલ્યું કે
સરકારે તેના મોઢામાં રહેવું.

આખરું છે તેનો ઠાઉ

વડોદરા રાજ્યની પુરુષ અધ્યાપન શાળા (શીયર્સ
ટ્રેનિંગ કોલેજ)માં બહુતા હરિજન વિદ્યાર્થીઓ (શિક્ષકો)ને
માટે પીવાના પાણીના પ્યાલા અલગ રાખેલા છે. શેરા
દિવસ ઉપર આ સ્થિતિ નજરે નિહાળવા હું ત્યાં ગયો
ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે કોલેજમાં બહુતા હરિજન
સિંવાયના બીન તમાગા “હિંદુ” છે કહ્યોએ માટે પીવાના
પાણીના પ્યાલાનો એક સેટ છે. એટલે મને તે કામના
કોઠાઓમાં અંદર પાછી પી શકે છે. માત્ર હરિજનો
માટે જુદા પ્યાલા રાખવામાં આવ્યા છે. હું પાણીની
એરિકી આગળ બેસો હતો ત્યારે એક યુવાન શિક્ષક પાણી
પીવા આવી પહોંચ્યો અને હું કોઈ પ્રવાસી શિક્ષક પાણી
બેસીને મને તેમણે જણાવ્યું કે, “આપણા હિંદુઓ માટે
આ પ્યાલા છે.” મેં પછડું કે, “આ બીજા પ્યાલા કોને
માટે છે?” ત્યારે શિક્ષકે જવાબ આપ્યો કે, “અત્યજ
માટે.” મેં પૂછ્યું, “પણ ‘અત્યજ’ હિંદુ છે ને?”
શિક્ષકે જરા મૂંઝવેથી જણાવ્યા અને જવાબ ન આપી
શક્યો. પછી જતાં જતાં કહેતો ગયો કે, “હા, આ
બાબતમાં અમારે ત્યાં ચર્ચા થઈ હતી.”

શાળાના આચાર્યને આ અસંગતતા સમજાવવાનો
મેં પ્રયત્ન કર્યો. તેમને વાત પણ મળે જોતરી, પણ તેઓ
ઉપરથી કુદરત આવે તેમાં પોતાની સલામતી માનતા
જણાવા, તેમણે જણાવ્યું કે, આવી બાબતો શિક્ષકમંડળ
આગળ પણ સુધક છે. અને ને કોઈ નિશ્ચય થાય તેમાં
તેમનો અભિપ્રાય લેવાય છે. વડોદરાની ટ્રેનિંગ કોલેજના
શિક્ષકોનું મંડળ આ દિશામાં ફરી વિચાર કરે અને
હિંદુ સમાજની ખોરવાઈ જતી આબરૂ બચાવવા પ્રયત્ન
કરે એવી આશા છે.

અમદારવાદની પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં રસોડાને
અંગે આ બાબતને પ્રશ્ન તરિકે વર્ષથી બેસી પડેલા છે.
અને ‘સવજી’ મણુતા શિક્ષકોના સંકલકારોએ સવજી
શિક્ષકોને આપેલી આમથી દોરવણીને પ્રતાપે સવજી
અને હરિજન વિદ્યાર્થીઓ મુરઢેલી બોગવે છે. આજથી
તરિકે વર્ષ ઉપર ત્યારે આ બાબતને પ્રશ્ન બેસી પડે
ત્યારે હરિજન વિદ્યાર્થીઓની માગણી હતી કે રસોડામાં
એક જ પીરસનાર સોને સરખી રીતે પીરસે. હરિજન
વિદ્યાર્થીઓની આ વાજબી માગણીમાં કેટલાક ભાઈઓને
પર્ષનો લોપ જણાવ્યો, અને તેથી સવજી શિક્ષકો રસોડા
ઠોડી ગયા. પણ હવે સાંભળવા પ્રમાણે કેળવણી ખાતાના
વડા તરફથી કુદરત આવેલા છે કે, કોલેજના રસોડામાં સો
શિક્ષકોની માગણી કક્ષાવારી પ્રમાણે ફરિયાદ બેસેવું ન
પડે, નહિતર કોલેજ કોઠવી જેઈએ. આમાં છે કે,
સવજી વિદ્યાર્થીઓને હવે સાચો દોરવણી મળશે.

પરીક્ષિતલાલ મજસુદાર

નવું વાચન

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-સાધનબાધ્ય ભા. ૧-૨
તથા મનવદ્ગોત્તરપિપ્પલ્લ વેદિકમાન્ય ત્રણે પુસ્તકની ભેગી
કિંમત રા. ૫-૪-૦

શ્રી હરિપ્રસાદ 'વેદિક મુનિ'એ સંસ્કૃતમાં રચેલ
'વેદિક બાધ્ય'ને ગુજરાતી અનુવાદ સાથે સ્ત્રીલ ખંડરૂપે
પ્રસિદ્ધ કરી, શ્રી. નરસિંહ મણિયંકર મટે (શીતલાખતા
ચેરી, વજ્રસાઈ) તે બાધ્યના જ ગુજરાતીમાં 'વિરલત
સ્વરૂપ' -રૂપે પહેલા ભે ખંડમાં ગુજરાતી 'સાધન બાધ્ય'
પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. પોતાની તે કૃતિને તે નામ આપવાનું
કારણ જણાવતાં શ્રી. ભદ્ર કહે છે કે, "ગીતાનું મુખ્યત્વે
સાધન હવર જ ભાર મૂકનારો ગ્રંથ છે, તેથી એનું
'સાધન બાધ્ય' એનું સાન્ન્ય નામ રાખ્યું છે." ત્રણે
પુસ્તકોમાં પૃષ્ઠ ૧૧૧૮ છે.

લગભગ સાડાપાંચ હજાર રૂપિયાના ઉપસાધાની
મદદથી (દાતાની ચાટી દેકે બાગની સરવાતામાં છે),
તથા હજી લગભગ સાતસો રૂપિયાની ભરૂર દોવાની
બહેરાત સાથે શ્રી. ભદ્રે હાથકાગળ ઉપર આ ત્રણ પુસ્તકો
માત્ર સુવાપાંચ રૂપિયાની કિંમતે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. તે
પરી કિંમતે હજારે નકલો વેચાઈ બધે, તોપણ દિસાબ
મુજબ લગભગ હજાર રૂપિયા ખોટ વેરીને તે પુસ્તકો
વેચ્યાં કહેવાય.

આટલા ભગીરથ પુરુષાર્થ સાથે, ગીતાની આ
આવડિતનું 'અંગાવતરણ' થઈ શક્યું છે, એ વસ્તુ દાન
આપનાર, દાન લેનાર, અને આ બધી મહેનત કરનાર
વ્યક્તિઓનો ગીતાપ્રેમ સ્પષ્ટ છે. એમ તો ગુજરાતભરમાં
ગીતાગ્રંથિનો સ્થાપના, તે સ્થાપનાની પણ ભયંકરો,
તે નિમિત્તે થતા યજ્ઞયાગ, અને તેમાં દર્શન મટે યતી
પડાપડી પણ ગુજરાતમાં લેખરાષા લાગેલી ગીતાભક્તિ
સ્પષ્ટ છે. ભેકે, કોઈ પણ વિચારવંત રાણુએ 'ગીતા-
ભક્તિના એ પ્રદર્શનથી સહેજે હરખાવાનું કારણ ગણી
રહે, એમ માનવું કઠણ છે.

તોપણ પુસ્તકપ્રકાશનનો આ પ્રયત્ન તે બધી મંદિર
પ્રદક્ષિણાથી જુદી જ બલનો પ્રયત્ન છે. તથા તે એક રીતે
ગીતાના અભ્યાસ અને સમજણમાં સીધો મદદગાર થતો
કોઈ, તેને વિષે પેલી મંદિર પ્રતિષ્ઠા જેવી નિર્દયતાની
કે સીધી દાનિકારતાની લાગણી તો નથી જ જન્મી.
તથા આવા તો ભેટલા પ્રયત્નો થાય તેટલા સારા જ,
એમ પણ લાગ્યા વિના નથી રહેવું.

ગીતા ઉપર આનંદાલ દેર ડેર હરવધી અપાતાં
વ્યાખ્યાનોનો 'લાભ' લીધા બાદ, મને પોતાને એક રીતે
ખાતરી થઈ છે કે, એ બધાથી ગીતાના સંદેશનું ગુજરાતમાં
'પુનરુત્થાન' થાય છે, કે થશે, એનું માનવને હરમિજ
કારણ નથી. આદ્યારામાં ધર્મગ્રંથ સંભળવા જઈએ,
એટલી જ ધરેલી બાવનાથી લોકો તે વ્યાખ્યાનો સાંભળે

છે, તે તો ખરું જ; પરંતુ ગીતાનું સંદેશ કે રીતે
રમ્ય થાય છે, તેનાથી પણ લોકોને કંઈ નવેસર ભેડવું -
વિચારવું પડે એવું દેખાઈ નથી. કારણ કે, એ બધા
ઉપદેશ ચાલુ 'આધ્યાત્મિક' વિચારસરણીમાં આમાળીને
જ આપવામાં આવે છે; તેથી કદીને સામાન્ય - અને
હવે આપણા દેશમાં તો કદાચ વધારેપડતા થઈ ગયેલા -
વેરાગ્ય અને આધ્યાત્મિકતાના ધર્મેષુપદેશ કરતાં તેમાં
કશું જુદાપણું જ રહેવું નથી. પરિણામે, એ જાતની
ગીતાની રમ્યતાતેથી લોકોની કહેવાની 'ધાર્મિકતા'
અને 'ધર્મવિચાર'માં વૃદ્ધિ થવા સિવાય બીજું કશું
વિશેષ નીકળ્યું નથી.

નવારે, ખરી રીતે, ગીતા એ તો જુદી આધ્યાત્મિક
પરંતને પડકારનારો, અને તે વખતની બધી વિચારસરણી-
એને અને આચારસરણીએને તોડનારો - ફેડાનારો
ગ્રંથ છે. નવાઈ તો એ થાય છે કે, એ જાનામાં એ
રીતે એ જાતનો ઉપદેશ કરનારની સમજાસીન લોકોએ
બોલે જેવી વચે કેમ કરી નહિ હોય ?

આપણાં આ ત્રણ પુસ્તકો પણ એ બાબતમાં ખાસ
જુદાપણું નથી બતાવતાં; એમ છેક તો ન જ કહેવાય.
પરંતુ તે વસ્તુ હાથબહારના તથા સામાન્ય ઉપદેશાત્મક
હુંપણાના બીજા ભાર નીચે એવો દવાઈ થઈ છે કે, તેનું
અસ્તિત્વ સોમંદ ખાવા પરંતુ સ્વીકારીએ એકદં જ બાકી,
આનંદાલનાં ગીતા ઉપરનાં સામાન્ય 'આધ્યાત્મિક' અને
'ધાર્મિક' વ્યાખ્યાનોને જેવું જ આ પુસ્તકોમાં પણ સરવાળે
થઈ ગયું છે. એ સમજે નોંધવું પડે છે.

સરઆતમાં મૂકેલ 'વિશેષ વકાવ્ય'માં કહોમ્ય
ઉપનિષદના એક ઉત્તાર ઉપરથી (૨, ૨૩) શ્રી. ભદ્રે જે
રીતે સચ્ચિદાનંદ, અજ્ઞાન, થોમ્સો (વગનિયમાદિ,)
આત્મનિષ્ઠા, ભક્તિ અને નિઃકામ કર્મયાગ સુધી પહોંચી
બધે છે, તે રીત તેમના આખા વિચેચનના ઉપવસણરૂપ
છે. ધર્મેષુપદેશનાં દરનેા મને તેમાંથી એમ તે કમમાં કેવી
રીતે કારી ચકાચ છે, એનો એ આભાદ નમૂનો છે; અને
એ જ રીતીમાં આખી ગીતાના વિવરણમાં તે વર્ત્યા છે.

ગીતાનું પ્રધાન સૂત્ર તે આમ તારવે છે :— "ગીતાનું
ને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરનારને સમજશે કે, ગીતાનું
આત્મપ્રાણમાંથી જન્મી ભક્તિપૂર્વકનો નિઃકામ કર્મયાગ
શીખવે છે. આત્મનિષ્ઠાનું એ અનિવાર્ય પરિણામ છે.
આત્મજ્ઞાનીમાં ભક્તિ - પ્રેમ હશે જ. અને પ્રેમ નિષ્ક્રિય
રહી જ ન શકે. જીવતો પ્રેમ, પ્રેમપાત્રને માટે નિઃસ્વાર્થ
કર્મ માગી જ લે છે. ન્યાં સાચું જ્ઞાન છે ત્યાં પ્રેમ નહીં,
અને પ્રેમ છે ત્યાં જીવતું કર્મ હશે જ. નિષ્ક્રિય પ્રેમ
સમજવી શકાય એવો નથી. અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ જગતને
માટે પ્રેમથી, ચંદન માફક સુગંધી પ્રસરાવતા ધસાઈ
જતું. . . એ જ જીવનનો મહામંત્ર છે અર્થાત્ યજ્ઞમય

જીવન ગીતાજીનો ન જુલાય એવો રમણ થવો છે. "હવે આ કુસારમાં આત્મજ્ઞાની, જીવતા પ્રેમ, પ્રેમપાત્ર, જીવંત કમ, વગેરે સમીપ અને ખ્યાલો, તથા તેમનો ન સંબંધ જોડી આપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, તે ધ્યાનમાં લો; એટલે શ્રી. બદે પોતાને હાથ પડેલાં સૌંદર્ય પાન ઉપર પાન કેવી રીતે ભર્યાં છે, તેનો ખ્યાલ આવી નરો.

પહેલા અધ્યાયને અંતે અર્જુન ધનુષ્યબાણ નાખી ઈંદને બેસી પડે છે, ત્યારે શ્રી. બદે તે ઉપરથી નીચેનો શિદ્ધાંત આ સમ્બંધમાં તારવે છે :- "સરીરરમણમાં વિરાજેલ બધા જીવો સંસારને છતવામાં ધનુષ્યબાણ રૂપી સાધનોનો સર્વથા ત્યાગ કરી, મોહ-માયા-મથતા-સોહનો ભ્રમ યઈ, મીઠાને વરી, પરમસારથી અંતર્યામી શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા સન્મુખ બેલાકળા યઈ, હમણે વળી બેસી ન જાય ! અને એવા પ્રસંગે જ સારથી અંતર્યામીનું ઉદ્દેશોદય થાય ! ત્યારે જ અર્જુનનું બળ્ય ઉપનિષદ ગવાય ! " શ્રી. બદેને કહેવાની વસ્તુની વાસ્તવિકતા સ્પષ્ટ છે. પરંતુ તે કહેવાની રીત, અને તેમણે વાપરેલા સમીપ ?

બીજા અધ્યાયમાં છેક છેલ્લે સુધી 'ભાષા બરી રીતે મરતા નથી, અને બીજાનું દાંકજી-ચોળિયું એક દિવસ મરવાનું જ છે; માટે તે કાણે તું તેમને મરી જામ " આવી દલીલ ચાલ્યા હશે, અને તેને સાંખ્ય બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણેની આત્માની અપરખણની જ દલીલમાંથી દેહધારીના નશ્વર હેલને મારી જવાનું શી રીતે ક્ષિત થાય છે, તે અન્ય દીકાકારની જેમ શ્રી. બદે પણ બતાવતા નથી. તથા કદાચ સ્થાન પણ બીજા અધ્યાયના અંત સુધી ને વોને કુદિ : કહેવામાં આવી છે, તેનું સ્વરૂપ પણ નિશ્ચિત કરવા તે સહેલે આંગળી હલાવતા નથી. એ બુદ્ધિના વર્ણનમાં (સ્ટ્રો ૪૪) વ્યવસાયગામ્ય બુદ્ધિ સમાધિમાં ઈશ્વર થાય એમ ને કહ્યું છે, તેનો અર્થ ધ્યાનયોગ છે કે કમયોગ ને પણ નહીં કરવાની જરૂર તે જોતા નથી.

ભલે તે સ્ટ્રોનો અર્થ તે એમ કરે છે કે, "સમાધિયમ દસમાં રજાતે જાણ્યસની સદિનિશ્ચયકુચ ન બને, તેા પછી મોટા ભાગે જેનું મન વિશિષ્ટ છે, તેવાને નિષ્કામ કર્મયોગની આતીરૂપ નિશ્ચયાત્મક અવ્યભિચારી બુદ્ધિ કયાંથી પાય ?"

૬૪મા સ્ટ્રોમાં રામકેલિયુક્તેસ્તુ વિષ્ણુનિશ્ચિયેશ્વર પ્રસાદયિષ્યન્તિ-નો અર્થ તેા એ કરે છે :- પુરુષ વિના રાગદ્વેષે ઉદિયેલા દ્રાસ વિષયોને ભોગવે તેા વિષયો તેનું કયું બજાડતા નથી. બહુદે તેમ નરવાણી તેની બુદ્ધિ પસ-ન થાય છે. એટલે કે અતિ નિષેધ થાય છે. અને નિર્મલ બુદ્ધિ વિવેકને તીક્ષ્ણ કરી, જાણ્યસને પરમાત્માનિષ્ઠ બનાવે. આથી વિષયોને ને રીતે ભોગવવા બેઠકે, તે રીતે ને મોગવામાં આવે, તેા તે વિષયો કુદિને ઉપકારક થાય છે."

ત્રીજા અધ્યાયમાં (સ્ટ્રો ૧૬) સર્વલે મદ્દ મિત્ત વલે

પ્રતિક્ષિત્તો અર્થ જુઓ :- "પ્રતિક્ષિત એટલે આજરહાર. ભગવાન યજ્ઞમાં પ્રતિક્ષિત છે, એટલે કે યજ્ઞકર્મમાં આજરહાર છે. એટલે કે, ભગવાનની આજરો અનુભવ એવા હોય તેા યજ્ઞકર્મમાં જોવા."

અધ્યાય ૫, સ્ટ્રો. ૧૦ માં આવતા મળિણ કાપાય કર્માણિ, સ્તંભ દ્યવત્તા કરોતિ યઃ ક્લિયતે ન સ પપેન- ઉપરનું સાધન-બાધ્ય જુઓ :- "પરમાત્માને કર્મ આપી દેવાં, આ વાત બરાબર સમજ લેવા જેવી છે. આપણે બેંકમાં રૂપિયા આપણા ખાતામાં વિના સંકેત મૂકી આવીએ છીએ. મારા રૂપિયા એમાં જમા કરવામાં મને સંકેત નથી, કેમ કે હું બેંકમાં છું કે, બેંક સધર છે. વળી બેંકમાં સાચું નાણું જ મુકાય, જોતું નાણું સ્વીકારતું નથી. વળી બેંકના વહીવટમાં યોગ્યતા નથી; મારી યાપણમાં દિન પ્રતિદિન બેંકના વ્યાજની જરૂર જ થવાની. તેમ પરમાત્મારૂપી સાર્વભૌમ સત્તા છે, તે પૂર્ણ વિશ્વાસનું કારણ છે. સાચાં કર્મ જ સ્વીકારે છે. તેને સોંપેલી કર્મની યાપણ મૂકનારના નામે જ જમા થાય છે. એમાં જોડ નથી, પણ સદા નફો જ છે, એવી નીતરી શ્રદ્ધા હોય તેા જાણ્યસ પોતાનાં તમામ કર્મો પરમાત્માને સોંપી નિશ્ચિત રહી શકે છે અને પરમાત્માને સોંપેલાં કર્મો અકર્મ જી જાય લે. આ તેા વિશ્વાસના ક્ષેત્રો છે. જેમાં ભગવંતી શ્રદ્ધાનો પૂર્ણ હૃદય છે, તે જાણ્યસ જ આ રાજમાર્ગે જઈ શકે છે, આમ શ્રદ્ધાપૂર્વક પરમાત્માને ને સમર્પણ, તે પાછું લેવાની તેા મનોદશા હોય જ નહિ. કેમ કે દાનમાં સાર્વજનિક દોતી નથી. આમ તમામ ક્ષેત્રો પરમાત્માને દાન કરી દેનાર પુરુષ જગતમાં મહા ક્રોધેશ્વરી છે. તેની આગળ કશું અને બાકાશ તેા કશા હિસાબના નથી. આમ પરમાત્મા જેવા મહાપાત્રને સર્વસ્વનું સમર્પણ કરી દેનાર માનવ મન્ય છે. તેનાં ગાત્રપિતાને મન્ય છે. તેની નામજાનિને મન્ય-તેના જીવનને મન્ય છે !"

ક્યાં બેંક, ક્યાં વ્યાજ, ક્યાં બાકાશ ! અને કર્મ દેવી રીતે અકર્મ જરી અથ તેની સમન્વૃત્તિ માટે એક લીટી પણ નહિ ! પૂર્ણ જ્ઞાની અને પૂર્ણ જડ વચ્ચે બહુ આંધો તફાવત રહે છે. એવી કહેણી છે; પરંતુ નિરર્થક અને વ્યર્થ, તથા સાર્ય વચ્ચે પણ કશો તફાવત છે કે કેમ, તે નહીં કરવું, તેથી પણ અપરું છે.

આ જીવનના મનોરથ પ્રયત્નોથી, આ મંગલવતરણ કરનાર શ્રી. બદેને અવરથ આધ્યાત્મિક લાભ થયો હશે; તથા ભગવાન નારાયણ દરિ પણ આ પવિત્ર માર્ગથી જરૂર પરિવૃત્ત થયા હશે; પરંતુ તે પ્રયત્નને શ્રી. બદે 'બ્રહ્મ-અંગપરણ' કહેવા છતાં, તેનાથી ગીતાનો સંદેશ થયાર્થ કે વધુ સમજવા બાબતમાં કંઈ પશિયામ આવડું જ હશે, એમ કહેવાની હિંમત થતી નથી. તેના કરતાં તેા, શ્રી. બેદિક યુનિવાર્સિટી બાધ્ય જ જનતા સમક્ષ રમ્મ કરીને

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪-૨૫કે ૧૧]

અમદાવાદ

[નવેમ્બર, ૧૯૪૫]

એમનું તેજ

સરદાર વલ્લભભાઈના સંબંધમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની ઉત્કટ લાગણી વિના વિચાર કરવો કઠણ છે. પછી ભલે તે લાગણી તેમની પ્રત્યે પ્રેમ અને માનની દો કે ભય અને તિરસ્કારની હો. તદ્વચપણે તેમને વિષે ભાષ્યે જ કોઈ વિચાર કરી શકે. કોઈ તેમની સાથે કદીય સંબંધમાં ન આવ્યો હોય અને તેમને છાપાં કે ગામગપાટા પરથી જ ઓળખતો હોય, તેવાને પણ સરદારને વિષે આવેશ-પૂર્વક ચર્ચા કરતો જુઓ તો નવાઈ પામવા જેવું નથી.

જેમો સરદારના ખૂબ અંગત પરિચયમાં આવેલા છે તેમાંના કેટલાકે તેમને હંમેશાં આદરપૂર્વક સાંભળ્યા છે, કેટલાકે હંમેશાં તેમની પ્રત્યે યુવાની નજરે જ જોયું છે, અને કેટલાકે આ બંને સ્થિતિમાંથી અવારનવાર પસાર થયેલા છે. કેટલાક એવા પણ છે, જેમને તેમની સાથે સંબંધમાં આવતાં પ્રથમ દર રહ્યો હોય, પણ એક વખત સંબંધમાં આવ્યા પછી તેમને ખૂબ જ પ્રેમાળુ માલુમ પડ્યા હોય. આદરપૂર્વક પ્રેમ તેમ જ તિરસ્કાર બંનેમાં એક પ્રકારની ભયની લાગણી સામાન્ય હોય છે. ખૂબ ચારિત્ર્યશીલ અને વ્યક્તિત્વવાળા માણસ પ્રત્યેના સંબંધમાં આદરબંધો ભય હોય છે; ભયંકર દુરમન સાથેના સંબંધમાં તેનાથી યનાસ નુકસાનનો ભય હોય છે. ચારિત્ર્યશીલ વ્યક્તિ અત્યંત પ્રિય અને પૂજ્ય માનાય હોય કે મિત્ર હોય, દીકરા હોય કે દીકરી હોય, પ્રતિ હોય કે પત્ની હોય, અગર ધરતો નોકર પણ હોય, તેને વિષે એક પ્રકારનો ભય લાગે છે. ગરમી અને પ્રકાશની માફક માણસના સંબળ ચારિત્ર્યમાંથી એક પ્રકારનું તેજ ફેલાય છે, જેને લીધે ઉપર કલા પ્રમાણે ભય લાગે છે; અને ભળવાન ચારિત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વનું આનંદ જ તેા વલ્લભભાઈનું સરદારપણું છે.

ઘણાં વરસો પર આવરમતી આશ્રમમાં ગાંધીજી પાસે હું તેમને અવરનવર આવતાં જોતો. પણ તેમની સાથે અંગત સંબંધમાં આવતાં અને બહુ વાર લાંબી, મારા શરમાળ સ્વભાવને લીધે ઘણા મોટા માણસો સાથે હું બહુ અંગત સંબંધો બાંધી શકતો નથી, અને મારામાં એવું કંઈ નહોતું જેથી મારી હાજરીથી હું સરદારનું ધ્યાન ખેંચી શકું. એમ પણ બનવા ભેગ છે કે, તેમની

ઉપસ્થિતિમાં મારી છાપ સારી પડી ન હોય. અને તેમ હો, ગાંધીજી સાથે હું જોડાયેલા ત્યાર પછી યશુ વખત સુધી સરદાર અને જોતા, અને હું તેમને જોતો, પણ ભાષ્યે જ અને કંઈ વાતચીત કરતા. ૧૯૨૨માં — એટલે કે મારા આશ્રમમાં જોડાયા પછી પાંચ વરસ પછી, અને એકબીજાના અંગત પરિચયમાં આવ્યા અને ત્યારથી અમારી રનેહમાં કદિયો કદિયો મનુષ્ય થતી ગઈ. આનો અર્થ એવો નથી કે, અને દરેક બાબતમાં એક જ રીતે વિચાર કરીએ છીએ. કમનસીબે મારી વિચાર-પદ્ધતિમાં અમુક પ્રકારની વિચિત્રતા છે. તેને લીધે ઘણી વાર મારા સાથીઓના જેવા જ હું દરેક બાબતમાં વિચાર ધરાવતો માલુમ પડતો નથી. આથી કેટલીક વાર મારા વલ્લભથી મંડવલ્લભરી સ્થિતિ પણ બીજી પાલ્ય છે. પણ આવા મતભેદોને લીધે અમારી પ્રેમમાં કે મિત્રના તૂટે એવો સમય હવે પસાર થઈ ગયો છે; અને મિત્રો હવે સમજે છે કે, હું તેમની પેઠે વિચાર ધરાવું કે તેમનાથી ભિન્ન વિચારો ધરાવું તોપણ હું એક મિત્ર જ છું અને તેમની માફક એક જ કામને વરેલા છું. કવિ ખલિલ ગિલાન કહે છે કે, “જ્યારે તમારો મિત્ર પોતાનું મન તમારી આજ્ઞા અનુસરે છે, ત્યારે તમારા મનમાં આવેલા ‘ન’ કારની તમને ખીક લાગતી નથી, અને તમારો ‘હ’ કાર કહેતાં અવકાશ નથી.” આ પ્રકારનો તેમનો મારામાં વિશ્વાસ બેઠો છે તે જોઈને મને આનંદ પાલ્ય છે. બહુ જિજ્ઞાસુ વળુંવેલા મિત્રના બીજા યુગ્મો પણ સરદારમાં ખસ પડે છે. કવિ કહે છે કે :

“તમારો મિત્ર એટલે તમારી નજરિયાતોની પ્રાપ્તિ.

“એ તમારું જ્ઞેત્ર છે, જેમાં તમે પ્રેમથી વાલો છો” અને ફૂલવાળી લણી છે.

“અને એ તમારું કોબનગૃહ અને તમારું તાપણું છે.

“કેમ કે, તમે એની પાસે ભૂખ લાંગવા આવો છો.”

અને એની પાસે હુંકને સોધો છો.

“અને મિત્રતાની મધુરતામાં હાસ્ય ભળવા દેને અને આનંદનો સહભોગ કરવો.”

“આવી ઝીણી ઝીણી બાબતોની ઝાકળમાં હૃદયનું પ્રભાવ થાય છે, અને તેને તાજગી પ્રાપ્ત પાલ્યું.”

આ ભવનો ગિરતાબયો પ્રેમ સરદારની રસેરખમાં છે અને તેથી જ જેમણે તેમના હાથ નીચે કે તેમની સાથે કામ કર્યું છે તેમને તેઓ પ્રિય થઈ પડેલા છે.

૧૯૨૨ અને ૧૯૩૪ના માળામાં જે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં અને જુદા જુદા અધિકારથી સરદારના લગભગ હાથ તળે કામ કરેલું છે. ખારાં કેઈ કામ તેમને નહીં રુચ્યાં હોય કે તેમનાં ગમે નહીં રુચ્યાં હોય. પણ તેમને વિષેના મારા આદર દિવસે દિવસે વધેલા જ છે. એમ જે પણ જોયું છે કે તે જ પ્રમાણે મારામાં તેમનો વિશ્વાસ પણ વધ્યો છે.

૧૯૩૪ની સાલને અંતે મારા પર ગાંધી સેવા સંધના પ્રમુખ તરીકેની અણધારી જવાબદારી આવી પડી. હું તે સંધને માત્ર સામાન્ય સભ્ય હતો. તે ગરબના ધનુષ્યના સભ્યોને હું ઓળખતો નહોતો. તેઓએ મને ઓળખતા નહોતા. તેની, હારાબારી સચિતિમાં શ્રી જગન્નાથાવલ, રાજેન્દ્રભાણુ, રામજી, ગંગાધરરાવ દેશપંડે જેવા મોટા આગેવાનો હતા. તેમની વચ્ચે મારે પ્રમુખ તરીકે બેસવાનું હતું. આ રીતે કામ કરવાનું હતી મારી કલ્પનામાં નહોતું અને તેથી મને હિંમત આવતી નહોતી. પણ સરદારે પહેલપહેલો મારો ભય દૂર કર્યો. પણ તે કેઈ સંબંધથી નહિ પણ તેમના વર્તનથી તેમણે મારામાં આત્મવિશ્વાસ જનવાવ્યો. પ્રમુખ તરીકે મારી પદવંશી થઈ તેને આમથકે જ દિવસે સરદાર અને બીજા હારેબારીના સભ્યો સંભાળી મારી પર બેઠા હતા અને સ્વાભાવિક રીતે હું સામાન્ય સભ્યોમાં બેઠો હતો. એક સત્તામાં મારો અધિકાર બદલાઈ ગયો એટલે હું બીજા દિવસે મારી પર જઈને બેસું અને તે પણ પ્રમુખ તરીકેની મધ્ય જગ્યાએ, એટલી મારામાં મારી-જ્યાંથી આવી શકી નહીં. આથી બીજા દિવસે હારેબારીની સભા થઈ ત્યારે જે મારી પાસે મારી સામાન્ય જગ્યા લીધી. એક પછી એક સભ્યો આવતા ગયા. સરદારે મને નીચે બેઠેલાં જોયો એટલે મને મારી જોયજ જગ્યાએ બેસવા હતું. પણ મને સંકેત થયો અને હું ખસ્યો નહીં. તે જોઈને તેઓ મારી પાસે જ સંવિધી બેસી ગયા. અને મનકં હતી કે, 'હારેબારીના રાજ્યમાં આ નવી વ્યવસ્થા અગત્યમાં આવવાની છે. આપણે મારી પર બેસીએ એમ તે ધમકતા નથી. મારે આપણે સમજી જવું જોઈએ.' આટલી ટકાર મારે મારે પડતી હતી. આમ એમણે મને મારી પર પ્રમુખની જગ્યાએ બેસાડ્યો. ત્યાર પછી પણ, સરદાર, રાજેન્દ્રભાણુ તથા બીજાઓએ પણ હાથી શિસ્તની ભાવના જળવવા જેવી ખાસ કાળજી રાખી અને શિસ્ત જળવવામાં અને મદદ કરી, તે ભવના તેમના સહકાર વગર મને અને સંધને જે પ્રતિષ્ઠા મળી તે ન મળત.

સરદારને વિશ્વજ્ઞતાઓ પ્રત્યે મોહ નથી. કેઈ માણસનાં પોશાક, ખાલચાક કે રીતભાત વિશ્વજ્ઞ હોય

તો તેની તરફ આદર કરતાં અશ્વજ્ઞની નજરે જોવા પ્રત્યે એમનું વલણ રહે છે, અને તેનામાં વિશ્વાસ મૂકે તે પહેલાં હાંખા વખત સુધી તેની રીતભાત નિહાળે છે. વિશ્વજ્ઞતા એ માણસની વેળ એક નિર્દોષ આદત જેવું હોય તો એની તેમને પડી જાય નથી. પણ કંઈક વિશેષ વિશ્વજ્ઞતા હોય તો જ્યાં સુધી તેમને ખાતરી ન થાય કે એ માણસમાં ખુશામત, દંબ, ટોંગ કે આદંબર નથી ત્યાં સુધી તેની સાથે તેઓ સાવચેતીથી કામ લે છે. એમ કહેવાય છે કે, ગાંધીજીની પણ તેમણે આ રીતે પરીક્ષા કરી હતી. બેરિસ્ટર થયેલા ગાંધીજીએ પશ્ચિમના દેશોમાં વીસ વરસ રહ્યા પછી હિંદમાં આવ્યાને કાલિયાવાડી પોશાકમાં, ઉપાંચે પને, 'હિંદ રવરાજ'ના સંદેશ લઈને ફરતું સરખારને કંઈક વિચિત્ર લાગતું હતું અને તેથી બીજા જીવાન તેમ જ પછી ગાંધીજીની પાસે તેમની પ્રત્યેના માનને લીધે કે કુતુહલને લીધે બેગા થતા તેણે સરદાર હાંધ તેમના પ્રત્યે બેસાયા નહીં. જ્યારે તેમણે જોયું કે, ગાંધીજીની વિશ્વજ્ઞતા એ કેઈ ચકરમની એજ નથી પણ કોઈ આદર્શ મારેની ઉપાસના છે, અને તે ઉપાસના પાછળ હેતુ રહેલો છે, અને તે હેતુ ધારાસભામાં જનારા રાજ્યરુપે કરતાં શુભમાં ચડનારા રાજ્યરુપને વધારે કાંચે એવો છે—ત્યારે તેઓ તેમની બગાડ જોવાયેલા બધાને ટપી ગયા અને ગાંધીજીને તેમણે પોતાનું સંબંધ અર્પણ કર્યું. જીવનજી કહે છે, 'હવેથી મી જગા ચડી તરાજૂ, પરી ભઈ તળ કયો' તોલે'. એ જ રીતે ગાંધીજીની પરીક્ષા કર્યા બાદ તેઓ પૂરા માણુ પડ્યા પછી સરદારને તેમનામાં વિશ્વાસ બેઠો અને તેને ફરી તે જ કરવાની હતી જરૂર લાગી નહીં.

બીજાઓ પ્રત્યેનું સરદારનું વલણ પણ આવું જ હોય છે. વિશ્વાસ મૂકતાં તેઓ વાર લગાડે, પણ કોઈને પોતાના વિશ્વાસને પાત્ર ગણ્યા પછી તેમાં તેઓ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકે છે. ૧૯૨૭ની સાલના સુન્સાતના રૈસસંકટ વખતે બારડોલી વિભાગના કાર્યકરોએ બંડોદાર રાજ્યમાં રાહતનું કામ ઉપાડ્યું હતું. હું તે વખતે તે કાર્યકરો સાથે કામ કરતો હતો. અમારા આગેવાન જીવનરામભાઈ હતા. તેમણે સરદાર પાસે કામને અંગે સૂચનાઓ માગી. તેમણે તરત જ એવી મદદનનું લખી જણાવ્યું કે, 'મારી વિશ્વજ્ઞતામાં મને પૂરા વિશ્વાસ છે એટલે અર્થની પરવા કર્યા વગર તમને ઠીક લાગે તે અર્થ જુસીથી કર્યો અને બંડોદાર રાજ્ય પ્રભાવદળ તે કામ ઉપાડી લે ત્યાં સુધી તમને જરૂર લાગે તેટલા પૈસા મારી પાસેથી મંગાવી લેજો. રાહતકાર્ય કરતાં દરેક રોલકને તેમના આવો જ અલગ જાલ હતો. એ રીતે કામ કરવાથી રાહતકાર્યને અર્પુર સફળતા મળી અને વ્યવસ્થાસક્તિ મળે સુન્સાતની નામના વધી. તેમાંથી જ કાર્યકરોમાં શિસ્તબદ્ધ કામ કરવાની પ્રથમ પંક્તિની વાલીમ મળી અને તેને પડ્યો

દરદના બારડોઢી સત્યાગ્રહમાં પડ્યો. તે સત્યાગ્રહમાં ગુજરાતના બધા સેવકોએ એકમેકની કામ કરી બતાવ્યું, અને સફળતા પ્રાપ્ત કરી.

સરદારને ‘અલતરાણુ’ કહી શકાય એવું તેમનું સદ્ગુણ્ય નથી. તેને ગાંધી અનેક કારણો છે. બહેર કામમાં જવાબદારીભર્યું કામ કરનાર કોઈ પણ સેવકને ગાંધી કોઈનય નાખુરા કયાં વગર અચર કોઈની પ્રત્યે નાપસંદગી બતાવ્યા વગર કામ કરતું મુરદેશ હોય છે. અને નાખુરા યથેચ્છે માણસ પછીથી તેના વિરોધી યવાનું શોધ્ય માને છે. ખુદ ગાંધીજી પણ આવી પરિસ્થિતિમાંથી મુક્ત નથી. પણ ગાંધીજી અને ગાંધીસભા ‘રાલ’ એવાં છે અને વલ્લભભાઈ પ્રધાન એવા છે. ‘રાલ કંઈ બેઠું કરી શકેતા નથી’ એ ધોરણે ગાંધીજી અને ગાંધીસભા વિરોધીઓના હુમલાથી બચી શકે છે અને સરદાર એવા પ્રધાન ખાસ કરીને તેના બોલ બને છે.

યજ્ઞ માણસો સરદારથી હરે છે અને તેમની ધૂણી પણ કરે છે, કારણ તેઓ ખૂબ આખાનોશ છે. અને તે આખાનોશ સાથે કદાચુરી મળક હોય છે. અને તે મળક સીધી અને સચોટ હોય છે. અને તેઓ એકની એક મળક બે વાર કરતા નથી. અને તે ને રીતે સામા પક્ષને હથાકો પાડે છે, તેથી વિરોધીઓ ગુરૂને ધાય છે. પણ તેમની પાસે માળો અને નિંદા સિવાય જવાબ આપવા માટે કોઈ ફક્કીયો હોતી નથી. બહેર સેવકમાં આવી માળો અને નિંદા સહન કરવાની શક્તિ હોવી જ જોઈએ અને સરદારમાં તે ખૂબ છે. તે પોતાના નિર્ણયની સમ્માઈ બસબર તપાસે છે અને તેની તેમને ખાતરી ધાય તો પછી માળો અને નિંદાની પરવા તેઓ કરતા નથી. પહેલાં તેઓ પોતાની બાહુ બસબર સાવધાનીથી તપાસી લે છે, અને તેમને પોતાનો કેસ નક્કર અને સાચો છે એમ ચોક્કસ લાગે પછી જ પોતાનું મોઢું જોડે છે. અને આ રીતે એટલો વખત સુધી પોતાનું મોઢું સીંચેલું રાખે છે કે અધીરા સ્વભાવવાળાની ધીરજ ખૂટી જાય, પણ બોલવાનો વખત પાકે ત્યારે કહેવામાં હસર રાખતા નથી. કોઈ ગાણુસને વિષે કે કોઈ બાબત હપર તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધે ન હોય તો, તમે મહિનાઓ સુધી તે બાબત તેમની સાથે વાતો કરો પણ તેમને અભિપ્રાય તમને ગથરી નહીં. તમારે તેમનો અભિપ્રાય જળીને તમારો અભિપ્રાય બાંધવો હોય તો તમને મંજૂર પણ ધાય. પણ તેમાં કપાય નથી. એ સરદારનો સ્વભાવ છે.

આપણા બહેરજીવનમાં ઘણા થોડા એવા હશે જે પૈસાથી જિતાય નહીં. પણ જે ખુશામતથી કે ધાંધગમથી જિતાય નહીં, તેવા તેમનાથીયે થોડા હોય છે. સરદાર આથી બાબતોથી પર છે, અને તેથી બહેરજીવનમાં થોડી આકાંક્ષાઓ રાખનારા. ફેલવાયને સજ્જાર અલુકલ નથી આવતા.

સરદારની મુલાકાતે જનારને સરદાર નજરમાં લઈને જ ગાંધી લે છે. પણ તેવી છાપને વરા થઈ તેઓ એકદમ સુવંતા નથી, પણ પોતાની ધારણાનો પુરાવો મળે ત્યાં પછીથી શક્ય જાય છે. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે, કોઈ મુલાકાતી તેની રીતમાતમાં વિરક્તિ હોય તો સરદારની નજરે તેને બાંધે જ સારું પ્રમાણપત્ર મળે છે. જે તે ખુશામત કરવા જાય તો સરદારને તેને વિષે શકાં બિપજે છે અને તેના વખાણના બોલોના રજૂલ અર્થ તપાસવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. જે મુલાકાતી સરદારને ફલગવવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે વગર વિધિએ તેને રત્ન જ મળી જાય.

કોઈ સરદારની સામે જવું ચડવા માગે તો સરદાર તેમાં પાછા પડે એવા નથી પણ આ હપરથી સરદાર ન્યાં ત્યાં ક્ષય કરવા ઉત્સુક હોય છે એમ માનવું ન જોઈએ. ખરેખર તેમને શાંતિ પ્રિય છે અને માનભર્યા સમાધાન માટે તેઓ ખૂબ ઉદારતા દાખવે છે. પણ એટલું ખરું કે, સ્વામિભાન અને સિદ્ધાંતોને ભોગે સમાધાન કરવાનું હોય તો તેઓ તેના સમાધાનોની કદી સ્વીકાર કરતા નથી અને ક્ષયટાથી બચતા નથી.

તેઓ એક સરસ સમાધાનકાર પણ છે. જુજરાત વિદ્યાપીઠ કે ગાંધી સેવા સંઘના સરજોમાં કોઈ તકરાર થી ત્યારે તેવા ઘણા પ્રસંગોએ સમાધાનકાર તરીકે જે તેમની કુનેહનો સાનંદ અનુભવ કર્યો છે. તેમના વિરોધીઓની સાથે પણ તેઓ સમાધાન કરવાની કદી ના પાડતા નથી. જે સામે પક્ષ ખરેખર સમાધાન કરવા ઉત્સુક હોય તો સરદાર હંમેશાં તૈયાર હોવ છે. પણ તેઓ સમાધાન કરીને મૂર્ખ બન્યાની નામના મેળવવા માગતા નથી, અને જે એકાદ વખત તેમને ઉત્તરવાનો પ્રયત્ન થયો હોય તો સહેજે તેઓ ભક્ષતા નથી.

સરદારની ઉદારતા વિષે કહેતાં એમ કહેવું જોઈએ કે, તેઓ અર્જનમાં આના પાંદોના કે પાવલા અંદાધાને કદી હિસાબ કરતા નથી. અર્જનમાં તેમની નજરે દશક કે શાક જ આવે છે. અસુક કામ કરવાનું જ હોય તો પછી કેટલું અર્જન થશે એનો તેઓ વિચાર કરતા નથી. અને જે કામ સંતોષકારક થયું હોય અને તેમાં અપ્રમાણિકતા ન થઈ હોય તો હિસાબમાં કયાં એકાદ રૂપિયાનું વધારે અર્જન થયું કે કયાં એકાદ રૂપિયા બચાવી રાકાયો હોય એ હદિએ તેઓ હિસાબ તપાસતા નથી. તેમના સાથીઓને સાંભાન્ય રીતે એમ બપ નથી લાગત કે, કોઈ થોડા આના પાંદોના બગાડ માટે કે કોઈ પ્રાચલિક. બૂલ માટે સરદાર બારે કપકો આપરો.

આનો અર્થ એવો નથી કે, આવી બૂલો સરદારના ધ્યાનમાં આવતી નથી. તેઓ એવી બૂલો જુએ છે, અને સુધારે પણ છે. પણ તેવે પ્રસંગે તેઓ મોટા કે બારે કપકો આપવાને બદલે ધીમી સચોટ મનક કરીને તે પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચે છે. તેઓ મળક કરીને હરે છે

અને આજીવનના લોકોને હસાવે છે. મનહનું પાત્ર બન્યું હોય તે માણસ પોતાની બલ સમજે છે, પણ તે ઉપર તેને ઉત્તરો થતો નથી. મનહથી તેને રિખામણ મળે છે, પણ દુઃખ નથી લાગતું.

* ગિરતામાં અને અપરામાં બંનેમાં વિનોદપ્રકાર મનહ એ તેમનું મોટું હથિયાર છે. અને તે સક્રિય તેમને નાસામાં મળેલી નજીબ છે. તેમના મોટા બાઈ નામાંદિત વિહ્વલકાર પટેલમાં પણ તે કુદરતી જલ્કિસ જેવી હતી.

ઉપર સરદારની હદારતાની વાત કરી એ ઉપરથી કોઈ એમ ન સમજે કે, સરદાર ભંડેર નાણાંના ઉપયોગ વિષે બેદરકાર છે અથવા તો ભંડેર નાણાંના ગેરવપરોગને તેમણે સહેજે નિવારી લે છે. ખરેખર તેઓ ભંડેર નાણાંની ચોંટપૂર્ણ જોશ કરે છે અને અણગમત રીતે ધણેલા કોઈ પણ બલદારને તેઓ સાંખી લેતા નથી. કોઈ કંઈના દરદીઓ શુદ્ધ જુલિયી પણ દરદના કરેલા ધોરણથી વિરુદ્ધ કંઈ કામ કરે તો તેઓ સામા પડે છે. અને એવા પ્રસંગોએ તેમના મિત્રોની સાથે અપવાના પ્રસંગો પણ તેમને સાંપડેલા છે.

સાથીઓ માટે તેમને જેવાં પ્રેમ અને લાગણી છે તેવા જ સિસ્તની અપેક્ષા તેઓ સાથીઓ પાસેથી રાખે છે. સાથીઓની જરૂરિયાતો અને કૌટુંબિક આસ્તો અને ચિંતાઓને તેઓ પૂરેપૂરી ખ્યાલ રાખે છે અને જરૂરિયાતો માટે માત્રાથી કરવી પડે તે પહેલાં તે બાબત તેઓ ધ્યાન ઉપર લઈ લે, છે. કોઈ શેવડને તેમની નજીબ બહાર મુરેલીમાંથી પસાર થઈ પડ્યું હોય તો બેલકા તેમને બાપપૂર્વક ચાહે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય? છે!

કેટલાંક સ્ત્રીપુરોએ એવાં હોય છે જેઓ ચાંચં ધણાં લાગણીવાર થતાં જ રહી પડે છે. તેમને આનંદ થાય તો પણ આંખોમાં પાણી આવે. કેટલાંકનું મદતર, આથી

જુદું હોય છે. કેટલીક વખત વરસો મુધી તેમની આંખોમાંથી આંસુનું છંદ સરખું પડતું નથી. કદાચ એવા પ્રસંગે કોઈક વખત આંખ બીની ધાય. આવા માણસો હૃદયના વધારે કઠણ હોય છે એમ ધણી વખત ખોટી રીતે માની લેવામાં આવે છે. મને લાગે છે કે એમાં કંઈક આત્મસંયમનો અંશ હોય છે અને કંઈક કુદરતી રચનાનું કારણ પણ હોય છે. હૃદયની કોરતા-કોમળતા સાથે તેને સંબંધ નથી.

સરદારની આંખોમાં સહેજે આંસુ આવતાં નથી. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે, જે પ્રસંગોએ બીન છૂટે મોટે રહી બે તેવા પ્રસંગોની તેમના ઉપર જાડી અસર થતી નથી. તેઓ પ્રત્યક્ષ રીતે પોતાની લાગણી કદાચ ન દર્શાવે તોપણ તેમનામાં મિત્રતા એને દયાની, વફાદારી અને દેશાભિમાનની, બાલ્યેમ અને ચિત્તશક્તી, તથા સાથીઓ પ્રત્યેના પ્રેમની સામાન્ય લાગણી પૂરેપૂરી હોય છે અને કદરૂ અથવા નિંદાની તેમના ઉપર સામાન્ય લાગણીવાળા માણસના જેવી જ અસર પાડે છે. કેટલાંક લોકોને સરદારમાં આ લાગણી છે એનું બાન હમણાં જ થયું છે. પણ તે ઉપરથી નજીબ છે કે તેઓ હંમેશાં કેટલા આત્મસંયમી રહ્યા છે!

સરદારને હમણાં જ સિતેર વર્ષ પૂરાં થયાં. પણ તેઓ તો સ્વમાનવતઃ સિપાઈ છે. હિંદને નસીબે પૂણું સ્વરાજ મળતા પહેલાં હજી એ તીવ્ર હડત હડવાનું લખ્યું હતું ત્યારે તો સરદાર એને માટે તૈયાર જ હશે અને તેઓ વીસ વર્ષના યુવાનેને મોખરે હશે. એ તેમને પિતા તરફથી મળેલા વારસો છે. તેમના પિતાશ્રીએ ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં માત્ર લીધો હતો અને કુદરતી રીતે તેમના નજીબ શર કરેલી હડત તેઓ પસંદ કરવા ચાહે છે. તપાસતો.*

ક્રિ. ધન મશાવવાળા

* સુંબઈ સહેતરમાં બીજાથેલી સરદારની ૭૦મી જન્મદી બિભિતે કવિવરેલ અભિનંદન અર્થ માટે લખાયેલા અંગ્રેજ લેખ પરથી

કો-એસ અને રાષ્ટ્રભાષા

મોડા દિવસ ઉપર, સુંબઈ જતાં રસ્તામાં એક રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારકને સહેજે મળવાનું થયું. તેમણે અને પૂછ્યું, 'રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર અંગે કો-એસની શી નીતિ છે? અને અંગે કોઈ કંઈક કે સમજાવો છો ખરી?'

આ સવાલ તે વખતે મને એક સામાન્ય શંકા જેવા લાગ્યો; એથી વિશેષ મદત્તર એમાં હું ન સમજ્યો. પછી તા. ૮-૧૧-૧૯૫૧ના રોજ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંઘની કાર્યસમિતિની બેઠકમાં જના જવાનું થયું. ત્યાં નજીબ કે, મદારાષ્ટ્રમાં કાર્યસમિતિએ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની વર્ધાસમિતિથી પ્રશ્ન પછી પોતાનું કામ કરવાનું કરાવ્યું; અને તે અંગે તેઓ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંઘની નીતિને

અનુસરવાના નથી; પણ હિંદી-નાગરી નીતિની અધૂરી રહે જ કામ કરશે. આ બહુતાં અને પેલા મિત્રના સવાલનું મદત્તર નજીબું. તેથી એમના એ પ્રશ્નનો કતાર ભંડેર આપવા કાંઈ માન્યું છે.

મદારાષ્ટ્રના હિંદી પ્રચારકો ને વર્ધાસમિતિની નીતિને જ લગભગ માનવા હોય, તો તેમણે શું કામ તેનાથી છૂટા પડ્યું એટલે જ અધીલ તે સંસ્થાથી અલગ થયા છે, તો તે પૂણું રાષ્ટ્રભાષાનું દેશજી કામ કરવાને માટે, અને તે સંસ્થા એમની એ વ્યાખ્યા ને નીતિ નથી સ્વીકારતી માટે. હિંદી-નાગરી કે નાગરી હિંદીનો પ્રચાર ચાલે એ રીતે સમજવાય છે એ એક-રાષ્ટ્રભાષાનો

પ્રચાર નથી; તે એક-કામ-ભાષાનો પ્રચાર બની નથી. તેથી એક રાષ્ટ્રભાષાના નિર્માણનો અને પ્રચારનો પ્રશ્ન તો બ્રહ્માજી રહે છે ને વધારે તીવ્ર બને છે. એટલે, મહારાષ્ટ્ર હિંદુસ્તાની પ્રચારને અર્થે જે વર્ધા-સમિતિને ઊડી સ્વાયત્તતા હતી, તો તેમાં જરૂર રાષ્ટ્રધ્વજની પ્રગતિ છે; પરંતુ જે કેવળ અલગ થઈને હિંદી-નાગરી કાર્ય જ કરું હોય, તો એ તો જુદી વાત થઈ. અને તેથી મને મહાસભાની નીતિ આ રચનાકાર્ય અંગે શી છે ને હોવી ઘટે, એ પેલા સવાલ મહત્વનો બને છે. એ નીતિ શી છે, તે અહીં દુઃકમાં કલમવાર લેઈએ.

કાનપુર મહાસભાનો કરાવ — ૧૯૨૫

૧. મહાસભાના કામકાજનું આધ્યક્ષ હિંદુસ્તાની છે, એ તેના બંધારણની કલમ છે. તે અંગેનો કરાવ આ પ્રમાણે છે :

“આ કોન્ગ્રેસ કરાવે છે કે, (બંધારણની કલમ ૩૩મીને નીચે મુજબ સુધારવામાં આવે કે,) કોન્ગ્રેસ, મહાસમિતિ તથા કાર્યવાદક સમિતિનું કામકાજ સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનીમાં ચલાવવામાં આવશે. જે વક્તા હિંદુસ્તાનીમાં ન બોલી શકે એમ હોય, અથવા જ્યારે જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે, અંગ્રેજી કે કોઈ પ્રાંતીય ભાષા વાપરી શકશે.

પ્રાન્તિક સમિતિઓનું કામકાજ સામાન્ય રીતે તે તે પ્રાંતની ભાષામાં ચલાવવામાં આવશે. હિંદુસ્તાનીનો ઉપયોગ પણ કરી શકાય.”

અને એક અતિ સ્વચ્છ વાત એ છે કે, આ કરાવ રત્ન કરનાર શ્રી. યુરોપીયન મહાસંઘન જ હતા.

મહાસભા આ તેની કલમનો અગ્રહ કરવાના કામને પૂરી પ્રકોશી વળી નથી, એ ખરી વાત છે. તેના કરાવે છઠ્ઠા મૂળ-હિંદુસ્તાનીમાં નથી દોતા, અંગ્રેજીમાં દોય છે. છતાં મહાસમિતિનું ભંડેર કામ ઉત્તરોત્તર હિંદુસ્તાનીમાં થતું આવ્યું છે. એટલે સુધી કે, સંબર્ધની તેની ગઈ બેઠકનું લગભગ બધું કામ એ રીતે થયું, જે કેટલાય પ્રેક્ષકોના ધ્યાન પર સહેજે આવેલું.

કરાંચી મહાસભાનો કરાવ — ૧૯૩૦

૨. ઈ. સ. ૧૯૩૦ ની કરાંચી મહાસભામાં નાગરિકના મૂળ હકો બાબત કરાવ થયો તેમાં સિપિયોની રચાની બાબત પણ રાખવામાં આવી. તેનો પ્રસ્તુત લાગ આગ છે :

“... મહાસભા ભંડેર કરે છે કે, તેના તરફથી જે કોઈ બંધારણ દબાવ કરવામાં આવે, તેમાં આટલી બાબતોનો સમાવેશ થવો જોઈએ, અથવા સ્વરાજ સરકારને તેનો અગ્રહ કરવાની શક્તિ મળવી જોઈએ :

૧. પ્રભુના મૂળ હકો જેમાં નીચેના તો દોષ

જ લેઈએ. . . . (ધ) નાની કેમિની સંસ્કૃતિ, ભાષા અને સિપિયોની રચા. . . .”

કાર્યવાદક સમિતિની યોજાવટ — ૧૯૩૮

૩. ઈ. સ. ૧૯૩૭ બાદ કોન્ગ્રેસ પ્રધાનમંત્રી બુગ આબો. ત્યારે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારનું કામ ખૂબ આગળ આવ્યું; પણ એ તે તરફ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. હિંદુ મુસલમાન રીતે તે તરફ ધોતાની સંકુચિત આગ્રહ-દિશોએ પણ જોવા લાગ્યા. કેમકે એવાએથી કરનાસભાએ આમાં પણ એક લાગ જોયો. તેવા વાતાવરણમાં ઈ. સ. ૧૯૩૮ના સપ્ટેમ્બરમાં દિલ્હી ખાતે મળેલી મહાસમિતિમાં ડૉ. અશરફે કરાવ આજેના કે :

“આખા હિંદને માટે એક ભાષાનો પ્રશ્ન અતિ મહત્વનો હોઈને, અને હિંદી હઈના અધ્યાયે અતિ કામી રૂપ પકડ્યું હોવાથી, તથા મહાસભા આ બાબતમાં જે માને છે તે સાચી રીતે સમજ્યું નથી માટે, આ મહાસમિતિ ફરી જાણે છે કે, મહાસભા નાગરી અને કારંચી એ બે સિપિયાં લખાતી દેશની હિંદુસ્તાનીની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે દિશાયત કરે છે, અને બધા મહાસભાવાદીઓને સ્થના આપે છે કે, તેઓ હિંદુસ્તાનીનો લોકમાં પ્રચાર કરે અને હિંદી હઈના અગ્રહમાં ન પડે.”

આ ઉપરાંત, કરાવના બીજા ભાગમાં એક ‘હિંદુસ્તાની બોર્ડ’ નીમી, તેને હિંદુસ્તાનીના વિકાસને માટે યોજના કરવાનું સોંપવાની વાત હતી.

મહાસભાનું ત્યારનું ‘કોન્ગ્રેસ લુએટીન’ આ કરાવ બંધે જણાવે છે કે, “કાર્યવાદક સમિતિએ સમિતિ નીમવાનો આ ભાગ ઊડીને રહેતા બાકીના હિંદુસ્તાનીના કરાવ અંગેનો ભાગ સ્વીકાર્યો હતો. આ મુખ્ય કરાવ પર અનેક સુધારા મૂકવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તે બધા સાથે તે કરાવ પણ નાપાસ થયો હતો.”

કાર્યવાદક સમિતિનો કરાવ — ૧૯૩૮

૪. કરાવ બીજી જગ્યાથી દહાયને ગેરસાજ બોલી ધાય તેથી, મહાસભાની આ પ્રશ્ન અંગે નીતિ શી છે તેની યોજાવટ કરવા માટે ત્યાર બાદ કાર્યવાદક સમિતિએ નીચેનો કરાવ કર્યો હતો :

“કોન્ગ્રેસની મહાસમિતિની તાજેતરમાં બસાયેલી સભામાં ડૉ. અશરફે ખાનની રાદે રત્ન કરેલા હિંદુસ્તાની પિયેના કરાવની બાબતમાં કાર્યવાદક સમિતિને અધ્યક્ષતા છે કે, અનેક પ્રકારના સુમાર-ઓથી થયેલા ચોટાગાને લીધે એ કરાવ બીજી જગ્યા પામશે. પણ મહાસભાની જે રીયતિ બંધારણની નીચેની કલમમાં વર્ણવવામાં આવી છે તેમાં આ કલમના બીજી જગ્યાથી કોઈ ભતને કુદ પડતો નથી.”

‘કલમ ૧૯. (ક) ગઢાસભા, ગઢાસચિતિ અને કાર્યવાહક સચિતિનું કાર્યકાન્દ સામાન્યપણે હિંદુ-સ્તાનીમાં ચાલશે. વક્તા હિંદુસ્તાનીમાં બોલવા અસગમ’ હોય તો, અથવા તો પ્રમુખ ન્યારે ન્યારે રત્ન આપે ત્યારે, અંગ્રેજ ભાષા અથવા કોઈ પ્રાંતિક ભાષાનો ઉપયોગ કરી શકશે. (ખ) પ્રાંતિક સચિતિનું કાર્યકાન્દ સામાન્યપણે તે તે પ્રાંતની ભાષામાં ચલાવવામાં ચાલશે. હિંદુસ્તાનીનો પણ ઉપયોગ કરી શકશે.’

“ગઢાસભાની ચાલતી આવેલી પ્રથા અનુસાર, હિંદુસ્તાની એ ભાષા છે જે ઉપર હિંદુના લોકો વાપરે છે અને જે દેવનાગરી અથવા હ્રદ્ધિ લિપિમાં લખાય છે. “વરતુત: ગઢાસભાની એ નીતિ રહેલી ન છે કે, તમામ સભાઓમાં અને ગઢાસભા-સચિતિઓમાં કાર્યકાન્દમાં હિંદુસ્તાનીનો ઉપયોગ કરવાનો આગ્રહ રાખવો. કાર્યવાહક સચિતિ આશા રાખે છે કે, આ વરસની આખર સુધીમાં ગઢાસભાવાદીઓ રાષ્ટ્ર-ભાષામાં બોલવાની તૈયારી કરી લેશે, જેથી ગઢાસભાની

સભાઓમાં કે ગઢાસભા-સચિતિઓમાં કાર્યકાન્દમાં આંતરપ્રાંતીય વ્યવહારને સારું તે પછી અંગ્રેજીનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર ન રહે. માત્ર પ્રમુખ ન્યારે ન્યારે આવશ્યક હોય ત્યારે અંગ્રેજીનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી આપી શકશે.”

આ ઉપરાંતી રજૂ દેખાય છે કે, ગઢાસભાની નીતિ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાને સમર્થ છે. બદલે, ખરી વાત તો એ છે કે, એ નીતિને લોકોમાં આગળ કરવા માટે ન એ સભાની રચાવના છે. કેમ કે, હિંદી સાહિત્ય સંમેલને એ નીતિને ઇન્કાર કર્યો ત્યારે ન આ સભા રચાવવી પડી. આથી કરીને, દેશમાં રાષ્ટ્રભાષાનું રચનાકાર્ય કરવા માટે ગઢાસભાવાદીઓ માટે નીતિ અંકાર ચૂકેલી છે. એમાં ભાગ્યે ન સંકાને રચાવ છે. દેશ સારું રચનાકાર્ય તરીકે ન યોદ્યવિધ કાર્યક્રમ છે, તેને ગઢાસભાએ સ્વીકાર્યો છે. તે રીતે પણ, ગઢાસભા પાસે બે લિપિ દ્વારા હિંદુસ્તાનીની નીતિથી બીજી કોઈ નીતિ નથી, કે ન કોઈ શકે.

તા. ૧૭-૧-૪૫

મગનલાલ દેસાઈ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ પાછી કામે ચડે છે

૧૯૪૨-૪૩ના આઠમાં સરકારે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, વલ્લભ વિદ્યાલયને તો હડપી લીધાં નહોતાં. પરંતુ વેડળી આશ્રમને લઈ તેનું કાર્ય અને ચિલકત રફેરફે કરી નાંખેલાં. અને પહેલી બે સંસ્થાઓના કાર્યક્રમો તો નેલમાં પહોંચાડાયા ન હતા. હવે તે બધું પૂરું થયું છે ને એ બધી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થાઓ પાછી ચોતાડું કાગ નરી કરે છે. આને વિદ્યાર્થીઓ અને તેમનાં આજ્ઞા સરકારી શિક્ષણમાં વળી ગયાં છે એ ખરું; છતાં અનેક લોક આ સંસ્થાઓ શું કરે છે એ નજીવા તો આંતરભાવે જુલપરજ કરે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ચોતાડું કાગ ૧૯૪૪ના નવમી પાંચું ચાલુ હતું; ગયા એગસ્ટ માસથી વલ્લભ વિદ્યાલયે સમગ્ર ગ્રામસેવક વર્ગ શરૂ કરી દીધો; અને હવે વેડળી આશ્રમ પણ આ માલેકારીથી ચોતાડું કાગ શરૂ કરે છે. સંસ્થાના નિયામક શ્રી. જુનતરાગલાઈ દવેએ પ્રસિદ્ધ કરેલી, તેનો પરિચય આપતી પત્રિકામાંથી નીચેનું ઉતાડું છે. આવતે વખતે બીજી સંસ્થાઓના કામ વિષે કોઈક વિગતે પરિચય આપીશ.

૧

વેડળી સ્વરાજ આશ્રમ

“ખાલોહી પ્રદેશમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખપણ નીચે સ્થપાતક કાર્ય કાગ પ્રતી રચરત્યપરિણ ખીનવચના હેતુથી સ્વરાજ્ય આશ્રમે ચાલી રહ્યા છે. તે પૈકી વેડળી આશ્રમ એ સનીપરબની સેવા માટે સનીપરબની વચ્ચે પેલાં ૨૧ વર્ષથી

ચાલતે રહ્યો છે. હવે તે નીમીમથી પાછો આવતાં, તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ફરીથી ચાલુ કરવાની તૈયારીમાં થઈ ચૂકી છે.

૧. રાનીપરબ ખાદી કાર્યલય

આશ્રમ વરંદી રાનીપરબમાં ચાલતા ખાદી ઉત્પત્તિ કારખાં આર કેન્દ્રે મરી, પૂના (મહુવા), અખિપારડી (મોડળી) તથા વેડળીમાં ચાલે છે, જેમાં ૧૪ કાર્યકર્તાઓ કામ કરી રહ્યા છે. આ કાર્ય મહાશૂનકત ખાદી મંડળના આરસ નીચે ચાલી રહ્યું છે. વેડળી આશ્રમની નીતી દરમ્યાન ખાદીકારનું મુખ્ય કાર્યલય પૂના (મહુવા) તથા મરી આશ્રમમાં ખસેડવામાં આવ્યું હતું, તે હવે તેની મુખ્ય ન્યાયને વેડળી આશ્રમમાં લાવવામાં આવ્યું છે, અને તેના આજુબાજુ કાર્યકર્તા શ્રી સુનીલાઈ મહેતા ચોતાડી મૂળ કાર્યલયમાં આવી રહ્યા છે.

૨. આમસેવકાની કુટીરો

આટલાં વર્ષથી ચાલતા ખાદી તથા કેળવણીના કારખાં ફરફે વેડળી આશ્રમની આજુબાજુનાં કેટલાંક ગામકક્ષિતમાં આમસેવક કુટીરોનું નજીવું ફેલાવ લાગ્યું છે. આશ્રમમાં તાલીમ પમિલાં સુલેષ અને સેવિકાઓ ૨૦ ગાંધીજીના આમસેવાના મંત્રને ઝીલી નજીવું જુલો ગતિવિધિ યેસી ગયાં છે. તેઓનાં કામોમાં ખાદીકામ, ખાલકારી, કન્યા અને કુમાર આશ્રમ, લોકોને અન્યથા અને જુલભના પ્રસંગોમાં હિંમત અને સેવવણી આપવી, કોયેસ-સેવ વગેરે છે. કાલ તેવી કુટીરો ૭ ગતિમાં છે, અને ૧૨ આમસેવક ત્યાં કામ કરી રહ્યાં છે. આ ૧૨માં ૪ બહેનો છે.

આ સર્વ લાઈવલિને માટે જરૂરી ખર્ચ પૈકી અમુક લાગ આમસેવાનાં રસ થરાવનારી હેટીક સંસ્થાઓ વરંદી બોલે છે અને અમુક લાગ રચાનિક મદદથી નેળવી લેવામાં આવે છે.

૩. પેટલી આશ્રમ ઉદ્યોગશાળા

સન૧૯૨૯ યુવકોને પેતાની દેખભાળ તથા દેશની સેવા માટે તૈયાર કરવાની હિદયી આશ્રમ ઉદ્યોગશાળા અને ૧૯૨૬થી ચાલી રહી છે. તે કૃષી આયત્તી કાર્લિટી પૂર્ણિમા (૧૧-૧૬-૧૧-૨૫) થી ચાલુ કરવામાં આવ્યો. તેમાં પ્રથમ ૧૬ વિદ્યાર્થીઓ હાલ તરત કામલ કરવામાં આવશે, અને બીજા ૧૬ વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૯૪૬ના ૬૫ન આસપોસી લેવામાં આવશે. ઉદ્યોગશાળામાં સામાન્ય રીતે પ્રસખિક શાળાનું શિક્ષણ પૂરું કરેલા રાષ્ટ્રીયરૂઢ દેખભાળ વિદ્યાર્થીઓને લેવામાં આવે છે.

તેના અભ્યાસક્રમ ૪ વર્ષનો છે, જે ૬૨મ્યાન વિદ્યાર્થીઓને કાંતણું, પીંજડું, વણકડું, સુતારી, ઝોળીવાદી, પગપલન — એટલા ઉદ્યોગો અને તે સંબંધી શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે ઉપરાંત ગુજરાતી અને હિંદુસ્તાની ભાષાઓનું, હિસાબીકામનું તથા એક મુદિફિત ગ્રામસેવાને માટે ભરૂં જોડું દેશ અને દુનિયાનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે અને સેવાગ્રામના 'સમય શ્રમસેવા વિદ્યાલય' સાથે ભળી નહીં રહે એ રીતે અભ્યાસક્રમ યોજવામાં આવ્યો છે.

આશ્રમલગનમાં રસોઈ, પાચખાન-સફાઈ વગેરે સર્વ કામેા ભને કરવાની હોય છે. કોઈ કામને હાથુનીનું માનવામાં આવતું નથી. આપસને સ્થાન નથી. હૃદયમળીને નાનામોઠાએ સર્વ કામેા સાથે કરી પોતાની ભતને ધરવામાં છે. ગરીબોની સેવા માટે આપખાન વગેરેમાં મર્યાદાથી ધારણ કરવાની છે. ખાવાપીવા કે બીજા કોઈ વહેવારમાં નાતભત અને ધર્મના બેઠો ભૂલી નવાના છે.

રાષ્ટ્રીયરૂઢની આર્થિક રિધતિ મળી ન ખરાલ હોવાથી અને આ આશ્રમ ખાસ તેમની સેવા માટે હોવાથી, તે દેખભાળ વિદ્યાર્થીઓનું ખર્ચ આશ્રમ તરફથી ચલાવવામાં આવશે. પરંતુ તેઓ પોતાના શિક્ષણ કર્મચાન ઉદ્યોગમાંથી જે કંઈ ઉપાર્જન કરશે તે આશ્રમમાં જમા થશે તેમનાં આપણી પછ પોતાની રિધતિના પ્રમાણમાં આવના, કપાસ, લાકડા વગેરેના રૂપમાં કંઈ ને કંઈ પોતાના પુરોજા ખર્ચ ખેટે આશ્રમને આપે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

સન૧૯૨૯ સિવાયની બીજા કેમલા વિદ્યાર્થીઓને, ખાસ કરીને દેશસેવા કરતાં કાર્લિટનિઓના પુત્રોને લેવામાં આવશે. ખન તેઓએ પોતાના ખર્ચ રહેડું ધરશે, અભ્યાસના સંમેરિઓમાં વાર્ષિક રૂ. ૨૫૦) એટલા ખર્ચની મળતરી રાખવી નેહીએ. તે રકમ ખન ન વગેરેના રૂપમાં પણ આપી શકશે. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ કર્મચાન ઉદ્યોગમાંથી જે કંઈ ઉપાર્જન કરશે તે આશ્રમમાં ફી તરફ આપવાનું રહેશે. પરંતુ જે તેડું ઉપાર્જન વર્ષમાં રૂ. ૫૦)થી વધારે થશે તે વધારાની રકમ વિદ્યાર્થીને આપવામાં આવશે.

કામલ થવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓએ આવશ્યક શી. ચિત્રનલાલ ભટ્ટને મળવું અથવા લખવું.

૪. શ્રામસેવક તાલીમ

આશ્રમમાં હમેશાં આશ્રમી છવન અને શ્રામસેવકો અનુભવ લેવાની ઉત્કંઠાવાળી ભાઈમહેતોને અહીંની અડધીના પ્રમણે સગવડ આપવામાં આવતી, તે પ્રમણે હવે પાની પણ આપવામાં આવશે.

આ આશ્રમમાં તેમ ન આસપાસ અનેકવિધ રચનાક્રમ કામેા અને કળચળીમાં કામેા ચાલી રહ્યાં છે તેમાં ભળીને મેહરિયા અનુભવ લેવાની સગવડ તેઓને મળી રહેશે તેઓને માટે ચોક્કસ સર્વ-સામન્ય મુલત કે અભ્યાસક્રમ ખાવડો નથી, પરંતુ રેરેકની પોતાની ભરૂંદિયાન અને હમણા પ્રમણે તે વ્યાકી લેવામાં આવશે. અમી તાલીમ માટે આવનાર ભાઈમહેતોએ પોતાના ખર્ચની મેજમણી પોતે કરવી આવશ્યક છે.

૫. વેટલી અને નહડનાં ફિજિયાનાં બાળકોની હોડ-શાળા

વેટલી અને તેની નહડના મકામાં મન ગુજરાતી ચાર પોતલની ન શાળાઓ હોવાથી ઘણાં બાળકોને અભ્યાસ તેટલેથી અટકી પડે છે. તેવા બાળકો અને બાળાઓ માટે આશ્રમમાં લોકશાળા ચલાવવામાં આવશે, તેના અભ્યાસક્રમ વર્ધશીલના અને 'હોડ-શાળા'ની યોજનાઓને અનુસરીને રહેશે. હાલ તરત ગુજરાતી ૪૫ પોતલના ધાસ થયેલાં બાળકોને એક વર્ગ અહીં કરવામાં આવશે.

અગાળ ઉપર આ હોડ-શાળાના બાળકો આશ્રમની હલોમ-શાળામાં ભળી નહીં શકશે.

૬. કુમારેકન્યા આશ્રમ તથા બાલવાડી

વેટલી ગામના શાળાના નવા, તેમ ન જેમને નાનપણથી ઘેર અથવા વગેરે કામેામાં રીડાવાની રૂચ પડે છે તેવા બાળક-બાળાઓ માટે, તેમને છવનમાં ઉપયોગી એવા સંપર્કો મળી રહે એ માટે આશ્રમના અવરથા ચાલુ થઈ ચૂકી છે. બાળકો આશ્રમમાં રૂએ, એસે અને તે કારિયાન તેઓ કાતણ, પીંજણ, સંગીત, રમતમન, કસરત-કાચત, અંગત તથા ભહેર શરૂથી પ્રારંભાએ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ અવરિધત રીતે કરે એમ થીલનું છે. બાળકોને તેમ નારતો પણ આપવાનું રાખ્યું છે.

૭. મેહત મંદળો તથા આપજળી સહકારી મંદળાઓ

સન૧૯૨૯ હોડે અન્યાયો અને છવમેલી ઘણા ન કરારોએ છે. પોતલની મહેતનનું ફળ તેમના હાથમાં રહેવા પાવ્યું નથી. તેઓ દેખણી, ઉદ્યોગો વગેરેના લાભ મેળવી શકતા નથી, અને અસુખમાં ફસાયેલા છે. તેથી તેમને ભક્ષત કરવા મેહતમંદળોની પ્રવૃત્તિ લિધાવવામાં આવી છે.

હમણા આ પ્રેશમાં અલ્પસંખ્યક કાચો અમલમાં આવતાં સતીપર નેહરોનાં રેવાં વડે થયાં છે. તેઓ કરીથી દેવામાં ફસા નહિ અને અપભવથી પોતાના અવધાર ચલાવી શકે તે માટે તેઓના આપજળી સહકારી મંદળાઓ કાઢવાની. અને તેની મસૂત વેચાણ, ખરીદ અને ધીરપારની નવા રરતો પાડવાની હિચવાલ ચાલુ કરવામાં આવી છે.

આ અંગે વધુ નહિવા ઇચ્છનારે શ્રી. જીવરામ દવેને, વેટલી, પોં બાલોડ (જિ. સુરત) એ સરનામે લખવું. આશ્રમની આ બધી પ્રવૃત્તિને માટે કાચમી તથા ચાકી ખર્ચ માટે લગભગ ૭૦ હજાર રૂપિયા નેહીએ, એમ ભહેર કરવામાં આવ્યું છે. મદદ કરવા ઇચ્છનાર આશ્રમ ઉપર તે મોકલાવે.

—આણ

મોટાંનું શીશ્વશિક્ષણ

આમમાંઓમાં બેસીને આગસેવા કરનાર સેવકો અને સેવિકાઓ માટે મેં આ માસિકમાં આ પહેલાં 'શાસ્ત્રીની તેગ ન' 'કન્યા અને કુમાર ગાથન'ની લેખનાઓ પ્રસિદ્ધ કરી છે. જે સેવકો નેતા કોટિયા છે અને આગજીવનની ઝીણી ઝીણી બાબતોને હાથમાં પકડવા નવરા હોતા નથી, અથવા જેઓ પરિવારનો છે અને ગાગડ ગાગડ જગણ કરીને સેવા કરે છે, અથવા જેઓ વ્યવસ્થાપકો છે અને સંગિતિકો અને કાર્યલયો રચીને સેવા કરે છે — આવા આવા સેવકોએ ગારી ચોળનાઓને 'સરસ સરસ' કહીને વખાણી છે, પણ તેમનાં સ્વભાવ અને કાર્યપદ્ધતિ એવાં તેઓ તેમના અગત્ય ન જ કરી શકે એ દુસ્તરી છે. પરંતુ જે આગસેવકો અને સેવિકાઓ શિશુક સ્વભાવનાં છે, જેઓ પોતાના વહેલા આગને વળગીને રિશ્ત રહેનારાં છે, તેઓને એ ચોળનાઓ ખૂબ ગમી ગઈ છે, એટલું જ નહિ પણ, ગમે આનંદ લેખને છે કે, તેઓ પૈકી કોઈકોએ તે પ્રગણે કાગ આરંભી પણ દીધું છે. તેથી તેમના નાના નાના કૂંપડી-આથ્રમે જીવતા ભગતા અને કિશિકિશ્ક કરતા થયા છે. રંદિયા, મદનિવેષ આદિ કામે દાસ નિયાસ થઈ બેસા નાગ-લોકોને બેસવામાં તેઓ નાસીપાસ થતાં હતાં, તેને કહાણે તેઓ બાલવાડી અને કન્યા-કુમાર-આથ્રમેથી ધર ધરની સાથે બહુ જ સહેલાઈથી મીઠા રંબંધ નાંધી શક્યાં છે. પરિણામે તેમની આગસેવા કંડાળા બેરેલી મીઠી છે, હતાસ આગકાઓમાં પણ વહેકો પેટા પ્રાણ પૂરી શકારો એવી તેમને આસા બંધાઈ છે, અને પોતાના જીવનમાંથી આમવાસ અને આમસેવા પ્રદી જવાની પાસી પેદા થઈ હતી તે હવે દૂર થઈ આમના કામમાં આનંદ આવવા લાગ્યો છે.

એવાં શિશુકટનનાં આગસેવકો અને સેવિકાઓ માટે આજે વળી એક ત્રીજી ચોળના 'સોલોલોલ સંપ્રતિજ્ઞાની રબ્દ કંઠુ છું.

ગયા માસમાં આચાર્ય શ્રી કાકાસાહેબ કસિવર અગારા બારંગોલીના આમસેવાના કૂંપડી-આથ્રમે જેવા આવ્યા હતા. તેમની સાથે તાહુકાની સરકો ઉપર મુસાફરી કરતાં મેં એક દેખાવ જોયો. આમ તે એ દેખાવ હું રોજ જોઉં છું. અગારી વેડાળીમાં પણ તે દૃષ્ય ફળિયે ફળિયે રોજ જોવાય છે એથી હું અત્યંત નહોતો. પરંતુ કાકાસાહેબની હાલતથી અમે સમ્પ્રતિજ્ઞા લેવાયેલીની ભગતિમય હવામાં ટરતા હતા, તેથી આ દેખાવ આ વખતે છાતીમાં ચોટી ગયો.

સામીપરજ પ્રદેશને ચીરીને જતી એ સરકોની લેક ધારે અમે શું જોઈું? શોઈાં બેઠેલાં આગળ જઈએ

ત્યાં ૨૫-૩૦ ટોરનું એક પ્રાણ લેવામાં આવે, અને તેની પાછળ પાછળ દસથી બાર વર્ષની હંમરનાં ૧૦ થી ૧૫ ઊંચરઓ અને ઊંચરીઓ, કોઈ કોઈ ધરડાં રોસી ટાસઓ લાકડી લઈને ચારવા નીકળી પડ્યાં હોય. વીત્રેક માર્હલની મુસાફરીમાં નહિ નહિ તેા ટોર અને તેનાં ગોવાળિયાંઓની આવી ૫૦ ટોળઓ અને જોઈ.

સામીપરજ મામોમાં અટકાં ઉપર બાળકો અને બાળઓ કોઈ પણ ભતની નિશાળનું કંઈન કયાં વિના ટોર ચારતાં ચારતાં મોટાં યઈ રહ્યાં છે. કેટલાંક ગમોમાં નિશાળો છે, છતાં ગામનાં બાળકોને ટોર ચારવા ગયા વિના પ્રક્ટો નથી, તેથી એ નિશાળો સૂતી રહે છે. આવી રિયનિ મુજરાતના ખીલ ભાગોમાં પણ દરો.

નિશાળે જવાની તક મળ્યા વિના મોટાં યતાં આ ગોવાળિયાંનાં વાંચતાંકતાં અને ગણિત ગણતાં શીખી શકતાં નથી. વીસમી સદીના મુધારાનો પ્રવાહ તેમને ૨૫મીં કરતો નથી. તેથી તેઓ મોટાં યાય છે ત્યારે આ સદીને અને તેના લોકોને જોવાળખી શકતાં નથી, અને સાધારણ ગણણને હાથે પણ સહેલાઈથી ઉતરાય છે, શોપાય છે, ટરે છે અને અપમાન વેઠે છે.

પણ જ્યારે ખીજ આંખે તેમનું જીવન અવલોકું છું ત્યારે માડું શિક્ષકકૃષ્ણ આનંદ અટકાવે છે, અહીં જુઓ, ટોર ચીરી રહ્યાં છે અને આ ગોવાળિયાંઓ મેદાનમાં મીઠીદંડા કે આટાપાટા રમી રહ્યા છે. ત્યાં જુઓ તેા નદીમાં પડીને કેવા કુબજીદાવ રમી રહ્યા છે? પેલી નાની ટેકરી ઉપરથી ગોવાળિયાંઓનાં પાવાનો મધુર સ્વર મુણાય છે, તેા ખીજે ક્યાંક હાંડિયારાસ કે નાચણાની મલ આતી રેડી છે. તોરે તાકવામાં અને ગ્રાફણ કેંકવામાં ગોવાળિયાંઓ એકા હોય છે. વનનાં પંખીઓ અને પશુઓને વિષે અને વનનાં ગાંડવાને વિષે તેઓ કૈટલું બહુ જ્ઞાન ધરાવે છે. સીમળા એકેએકે એટરને અને તેના એકનારને અને તેના આજગપાછળનાં છતિદાસને તેઓ બરાબર જાણે છે. ખરેખર, એ ગોવાળિયાંની સરખામણીમાં પેલાંકાદારાં જેવા નિશાળોમાં ગંધાતાં નિશાળિયાં બિચારાં દયામણાં જ લાગે છે. ત્યાં તેમને વાંચતું, લખતું અને ગણતું શીખવા મળે છે એ ખરું, પણ તે કેટલી બારે કિંગમે? જેને ખરેખર જીવન કહીએ તેના જોત્રે તેમને એટલું બહુતર મળે છે.

આ ગોવાળિયાંઓનું જીવન દરેક રીતે ગમી નય એવું છે; તેમાં જીવન છે, આનંદ છે, અને કેળવણી તેા કમલાવળી પડી છે. તેમને માત્ર એક જ ભણપ છે. અને તે છે શિક્ષકની. જોંય છે, પાણી છે, ખીજ છે. એ ગણેને કેળવીને ભેગાં કરનાર માણી નથી. એમનાં જીવનો ધારનાં ખીટ જેવાં ચોમાસામાં થકી લીલાં

લીલાં દેખાય છે, પણ સુંદર સુખડ, સુગંધી ફૂલો અને મધુરાં ફળોનો ખાગ ખનતો નથી.

અમે ગ્રામસેવકો એકબીજાને મળીએ છીએ ત્યારે આવા ગોવાળિયાઓનો ઘણી વાર વિચાર કરીએ છીએ. તેમના શિક્ષક અને મિત્ર થઈ તેમની સાથે સાથે ફરીએ, તેમની રમતોમાં વધારે વ્યવસ્થા અને નિયમ લાવીએ, તેમના પાવા અને નૃત્યમાં વધારે સ્વરસાન ભરીએ, તેમની ભાષાને હરતાં ફરતાં સંસ્કારી કરીએ, જે પશુઓ અને વનસ્પતિઓ વચ્ચે તેઓ રહે છે તેમનાં વિજ્ઞાનો એમને શીખવીએ, એમને ભૂગોળ તેમ જ ખગોળની કલ્પના આપીએ, એમને આ જમાનાના અને ગયા જમાનાઓના મહાનબીના પરિચય આપીએ, તેઓ માત્ર જુએ નહિ પણ ધારી ધારીને જુએ, માપી માપી, ભેખી ભેખી મણી મણીને બધું સમજે, એવા તેમને રસ લગાડી દઈએ, તેઓ આજો દિવસ કેવળ રખડવામાં અને નિરુદ્દેશ રમતોમાં ન ગાળતાં, પોતાની સમય આપકેળવણી અને કેત્પાદક ઉદ્યોગોમાં ગાળે — તકલી વડે સત્તર અને ઊન કાંતે, રજગતાં હાડકાં વીણી તેનું ખાતર બનાવે, ભજતણ વીણી બારા બાંધે, વનની ઔષધિઓને ઓળખે અને વીણી લાવી માંદાઓ ઉપર ઉપકાર કરે, લાકડાં ઉપર ચપ્પુ અને ફરસી જેવાં નાનાં એનારો ચલાવી ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવે, પથ્થરો કોરીને તેમાંથી પણ તેડું જ કાઢી સર્જન કરે, ચિત્રો દોરે, નકશા દોરે, વાદ્યો વગાડે જ નહિ પણ નવાં નવાં બનાવે, ઝીંટો અને કલિતાઓ ગાય એટલું જ નહિ પણ નવાં નવાં રચે — ને કેઈક રસિયો અને પ્રેમાળ ગ્રામસેવક ગોવાળિયાઓની ટાળમાં બસી ન્ય તો તેમના એણે જતા જીવનમાં કેટલો ખયો અર્થ પૂરી દઈ શકે? આવા વિચારો અમને આવે છે, પણ અમે કોઈએ હલ્લુ તે ક્યું નથી. કોઈક દિવસ કપાંક કોઈક રસિયો ગ્રામસેવક નબરો.

આજે તો આ રીતે ભજતર વગર ઊઠીને મોટાં થઈ ગયેલાં ઠાકરા ઠાકરીઓને ગ્રામસેવકો કેવી રીતે શિક્ષણ આપી શકે એની યોજના હું બતાવીશ.

૨

આવાં ઠાકરા ઠાકરીઓ ૧૨ થી ૧૪ વર્ષનાં થઈ ગયેલાં, ગામમાં અનેક ભેલામાં આવશે. હવે તેઓનાં માળાપ તેમને અતિ અલ્પ મજતરવાળો ગોવાળિયાનો ધંધો ઠાકરાવી ખેતીની મોટી મન્દીરીના ધંધામાં પહોંચવાની શરૂઆત કરે છે. અત્યાર સુધી તેમને એક ભતની કુદરતી અથવા રાત્રી કેળવણી મળી છે. હવે પણ ખેતીનાં વિવિધ કાર્યો તેમને કરવાનાં આવશે તે જોઈતાં કામની નથી. પરંતુ ગોવાળિયાના જીવનમાંનાં આનંદ, રમનમત અને છૂટ હવે તેમને મટિ રહેશે નહિ. હવે તેમને જે કામ કરવાનું છે તે બેટો અને અન્યાયોથી ભરેલી દુનિયામાં કરવાનું છે. તેમાં કંઈક

કંઈકે ધખાઓ અને અપમાનો છે. પગલે પગલે છળ અને કષ્ટ છે. હરિદ્રતાનાં પૂર તેમની આસપાસ ફરી વળ્યાં છે. ઉદ્યોગ એમની પાસે આદલાદલાયક કામ તરીકે આવતો નથી, પણ વિષાદકારક મન્દીરી કે વફરો આવે છે. તેમના કુમળા જીવન ઉપર આ જૂઠી દુનિયા-માંથી હીમના વાયસ ફરી વળશે. તેમનાં હૃદય બિડાઈ જશે, આંખોનાં પાણી મરી જશે, મોં પરથી આનંદ ભેડી જશે, ઉત્સાહ કે ખત ખલાસ થશે. તેઓ જીવશે, પણ પત્ર ધસડતા જીવશે.

ગ્રામસેવકોને સૂચનું છું કે, તમારા ગામમાંથી આ વળકે પહોંચેલા ઠાકરાઓને, શોધી કાઢો. સેવિકાઓને સૂચનું છું કે, એવી ઠાકરીઓને શોધી કાઢો. તેમની સાથે ચિત્રતા બાંધો. તેમનામાં વિશ્વાસ પેદા કરો. જેમને કોઈ પ્રેમ કે મમતા બતાવનાર નથી, તેમને તમે તેના વડે નવકાવો. એવાં જિઆર કે છ ઠાકરા ઠાકરીઓનાં મન જીતી તેમને તમારી કુટીરીમાં લઈ આવો, તેમને તમારા સહવાસનો લાભ આપો, તેમને સરસ કેળવણી આપો.

તેમનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવામાં ગ્રામસેવકોને બહુ વાર નહિ લાગે. પણ તેમનાં માળાપ પાસેથી તેમને ઠાકરાવતાં જરા મહેનત પડશે. સેવાશાળી સેવકોનું કહેવું માળાપ સમજે નહિ એટલાં તેઓ જડ તો ન જ હોય. પણ મરીબાઈ આમળ તેઓ લાચાર હોય છે. બાળકો નાનાં હતાં ત્યારે પણ પાસેનાં દોર ચરાવવા મોકલ્યા વિના તેઓ તેમનું પેટ ભરી શકતાં નહોતાં, હવે બાર ચોક વર્ષનાં ઠાકરા ઠાકરીઓને મન્દીરીએ ન વળકાડતાં તમારી પાસે ભજતરા મોકલે તો તેઓ તેમનું પાલન-પોષણ કેવી રીતે કરી શકે? વળી હવે તો તેમની મન્દીરીમાંથી માત્ર તેમનું જ પેટ ભરાય એ ન ચાલે. તેમણે પડેના પેટિયા ઉપરાંત, ધરનાં ઘરનાં છુટાં માટે, બાળગોપાળ માટે, સાનનાં માંદાં માટે પચું કુટુંબમાં કંઈક ક્ષયો આપવો જોઈએ. તેથી માળાપને સમજાવવાં સહેલ તો નથી જ.

હતાં હવે ગ્રામસેવકો જે માળાપને ખાતરી આપી શકે કે, તેમનાં ઠાકરાઓને જે તેઓ તમારા આશ્રમમાં આવવા દેશે તો તેમનાં અતવચ્છેનો બાર હવે માળાપને આથે જડવા દેશે નહિ, તો તમારું કામ ધણું સહેલું થઈ જશે. બાર વર્ષ ઉપરનાં, અને અત્યાર સુધી ગોવાળિયાનું આનંદી, મહેનતુ અને ચપળતાભર્યું જીવન ગાળેલાં ઠાકરાઓ અગર ઠાકરીઓ માટે માળાપને એટલી ખાતરી આપવી એ સેવકોને અધુરું ન લાગવું જોઈએ. તેઓ આશ્રમજીવનનો લાભ લેતાં નથી, શીખવાનું બધું શીખતાં નથી અને સાથે સાથે પોતાના નિર્વાહ ભેજુ કમાઈ લેતાં નથી એ રીતે તેમને માટે દિનચર્યા ગોઠવી દેવી, એટલું સેવકો સહેલું કરી શકશે.

૩

સેવકોના સહવાસથી જો તેઓ લાજ કે કાવરો, તેમાં તેમના સહવાસથી રોવકને પોતાને જેવા તેવો લાજ થવાનો નથી. રોવકને પોતાની કુદીશમાં સુવા બેસવામાં, નાહવા ધોવામાં, ખાવા પીવામાં — સવારથી રાત સુધીમાં આખી દિનવર્ષમાં ચોવીસ કલાકના સાથીઓ મળી જશે. અને તે કેવા આનંદી, ઉત્સાહી, ચપલ, કોઈ પણ નવું કામ જોતજોતામાં શરૂ કરી લે એવી આવડતવાળો, અને તે સર્વ ઉપરાંત શ્રદ્ધાળુ. રોવકની કુદીરત વાતાવરણ જ એમનાંથી બધું બધું અને જીવંત જીવંત થઈ જશે.

તેમના વડે રોવક હવે કોઈ કામમાં એકલવાયો નહિ રહે. તે બાલવાદી ચલાવતો હશે કે કુમાર અને કન્યા આશ્રય થવાવતો હશે, તેમાં આ ગોવાળિયા સાથીઓ તેમને કેટલા બધા મદદગાર થશે ? તે આમસાદાંજુ કામ કરતો હશે, કાંતણ કે પીંજણ ચલાવતો હશે — જે કંઈ કરતો હશે, તેમાં આવા ઉત્સાહી અને કલાવર સાથીઓ મળતાં તેને બમણો રંગ ચડશે.

હવે રોવક કે સેવિકાએ તેઓને શું શીખવવું જોઈએ ? વર્ષા શિક્ષણ યોજનાનો સાત વર્ષનો અવધારકામ જે ઝાંઝીર દુસીન સમિતિએ થરથો છે તેટલું શિક્ષણ તો તેમને આપી દેવું જ.

અલખજ, તેમને તે શિક્ષણ લેતાં નાનાં બાળકો જેટલો સમય નહિ લાગે. સાત વર્ષમાં પચસપેચો એ અવધારકામ આ કુમારો અને કન્યાઓ બે વર્ષમાં પચાવી શકે એમ હું ચોક્કસ ધારું છું. તેથી જ મેં આ યોજનાને 'મોર્ગના ટીમ ટ્રિગ્ગર' ની યોજના કહી છે. કાલસાહેબ કાલેલકર સાથે આ બાબતની ચર્ચા નીકળતાં તેમણે એને સંપૂર્ણ ટેકો આપ્યો છે. કદાચ મારા મનમાં આ વિચાર આવ્યો તે મૂળ તેમની પાસેથી જ લીધેલો હશે. હું જાણું છું કે, તેમણે પોતાના મિત્રોનાં અનેક ઊકારા ઊકારીએને મોટી ઉંમર સુધી નિરાણે ન જવાને બાધ આપ્યો છે. ધરેકમાં ચાહનાર માખાવો એ બાધને હસવામાં ગળી કાઢી ઊકારીએને તે પ્રમાણે કરવા રોમાં કે ? પણ બહુ જ યોગ્ય દાખલા હું જાણું છું કે ઊકારીએએ કાકા-સાહેબનો બાધ અક્ષરશઃ ઝીટી લીધો છે અને માખાવે તેમાં વધી લીધી નથી. પાછળથી ઉંમર અને અનુભવ વધતાં અને શીખવાની બુદ્ધિ ઊઘડતાં તેવાં ઊકારીએએ બૂલ સારી પ્રગતિ બતાવી છે. એવા નમૂનાઓ પણ નથી, પણ જેટલા છે તેટલા આ શીખશિક્ષણની કલ્પનાને ટેકો આપનારા છે.

ઊકારીએ પાંચ છ વર્ષનાં પાંચ ને નિરાણે ન બંધ તો માખાવ બહુ ગભરાતાં હોય છે. આ જમાનાનાં તો કૌરવ ય છે જ, પણ ઉપનિવદના ઋષિ પણ સ્વેતકેતુ બાર વર્ષનાં ધર્તા સુધી ગુરુચંદ્રે ગયા નહિ તેથી અકળાયા હતા અને તેમણે ઊકારાને 'અલખજ' કહીને કપકે

આપ્યો હતો. પાછળથી ન્યારે તે ગુરુચંદ્રે ગયા ત્યારે બીજા બધા અલ્પચારીઓ કરતાં તે ગંધાકોર આવજ થઈ ગયા. એમ એ કયા પણ મોટાઓના શીખશિક્ષણની યોજનાને સમર્થન આપે છે.

નિયંત્રિત અને વ્યવસ્થિત ટેવોવાળાં રોવક સેવિકાઓએ આ એક કરી બતાવવા જેવા પ્રયોગ છે.

મારા મનમાં ઘણાં વર્ષથી આ તુકો ઊઠેલો છે કે, પાંચ વર્ષથી બાળકોને નિરાણે મૂકવાની રીત પડી ગઈ છે એમાં કોઈ ભલા માણસે બારે મોટી બલ કરી છે, અને જમતનાં હરોડો બાળકોને નાહકનાં તકલીફમાં હતાયાં છે. એ રિવાજથી બાળકોનાં વધવાનાં અને વિકસવાનાં ક્રીમતી વર્ષો કૃત્રિમ, શુષ્ક અને નિરર્થક પ્રવૃત્તિઓમાં બેસાવ્યું છે. એટલું જ તુકસાન નથી, પણ તેઓ જે વાચન, લેખન, ગણિત આદિ નિરાણોમાં બેસે છે તે પણ તેમની કાંઈ ઉંમરને લીધે, કાંઈપણ, અંખાંખન, જીમ અને મન પણ કાંઈ અને બિનઅનુભવી હોવાને લીધે, કાંઈપણ ખરાબ અને બેશીલ રહી જાય છે.

નાનાં બાળકો પૂરાં સાત વર્ષ નિરાણમાં કકાં મૂકવા છતાં વાચન લેખનની જે કળા શીખી શકતાં નથી, અથવા જે આંક તથા ગણિત બળી શકતાં નથી, તે આવાં વનવચકામાં હરેકાં હરેકાં ઊકારીએ બાર ચૌદ વર્ષ દાંડમાં લેશે તો બે વર્ષમાં ભણી જશે. એટલું જ નહિ પણ અત્યાર સુધી ટોર ચારનાં મળેલી કુસ્તી કેળવણીને લીધે એ બહુતર તેઓ વધારે લાજવાળી બનાવી શકશે. દાખલા તરીકે, કાંઈ ઉંમરે વગર સમજી શીખેલું વાચન મોટે ભાગે ઘડકાં અને ગેળ વિનાનું જ થાય છે. આ મોટાં ઊકારીએ પૂરા ભાગે સાથે યોગ્ય બાર મૂકીને, યોગ્ય વિરાગો સહિત વાંચી શકશે. કાંઈ બાળકો વગર સમજના આંક અને લેખનાં ગોખી ગોખી ગણિતનાં શરૂ બની જાય છે, આ ગોવાળિયાઓ તો ગણિતશાસ્ત્રીઓની જેમ જાંકોની સાથે રમત કરશે. કાંઈ બાળકો પાસે અક્ષર ધંધાવવાને પશ્ચિમે આવેલી નિરાણોમાં મોટે ભાગે ઊકારીએ કાંપાકરડા અક્ષરો લખતાં થાય છે. ગ્રામસેવકોના આ મોટી ઉંમરના સિંધોનાં આંખનાં અનેક કામો કરીને અને રમતો રમીને ધડાપેલાં હોવાથી, અને તેમની આંખો વસ્તુઓના ધાટ સારી રીતે મહુલ કરવાના અનુભવવાળી હોવાથી, કુસ્તી રીતે વધારે ધાટદાર, અને વૃષાળા ચિત્રો જેવા અક્ષરો જ લખશે.

આમ આ પ્રયોગ શીખશિક્ષણની જ નહિ પણ શુદ્ધ શિક્ષણની પણ હશે.

હવે જે ગ્રામસેવકો અને સેવિકાઓ આ વાંચીને ઉત્સાહમાં આવી જાય અને મોટાંના શિક્ષણનો પ્રયોગ કરવા કબર બાંધે તેમને માટે હું આવરકચક સૂચનાઓ આપીશ.

—આદ્ય

ભુગતરામ દવે

સ્વાધ્યાય

ચિત્તની ભૂમિકાઓ (ચાલુ)

ગયા અંકમાં આપણે નિરોધનાં સાધનો જોવાનું હૃદીને આટક્યા હતા. તે કરવા પહેલાં, ચિત્તની ભૂમિકાઓ વિશેના ચાલુ પ્રકરણ બાબત યોરોક વધુ વિચાર કરવા જેવો છે.

આપણે જોયું કે, શારીરિક કે માનસિક આવેગ કે રોગને કારણે ચિત્તતંત્ર દુનિયાના ચાલુ ભગ્નત વહેવારથી વિયુક્ત બની ન્ય છે; તે તંત્ર તે રીતે જ પોતાનું સ્વાસ્થ્ય ભગવી રાકે છે; જેમ કે, મૂર્છામાં કે કામ કોધાદિના આવેગમાં. આગ વિયુક્ત દશામાં ચડી ગયેલું ચિત્ત બાન બૂલી ન્ય છે. તેથી તે અનિદ્ર દશા છે; આપણે તે દશામાંથી બચવું જોઈએ, નહિ તો આપણે વિકાસ રોકાય.

આ એક પ્રકારની વિયુક્તતા યઈ.

બીજે પ્રકાર આપણે સ્વપ્નનો જોયા. તેમાં અને ઉપરનામાં ફેર એ છે કે, સ્વપ્ન દશાનું બાન આપણને ટોઈ રાકે છે, જોકે જાગૃતા ભગ્નત દશાના વહેવાર સાથે તે વિયુક્ત છે. સ્વપ્નનો એ એક એવો વિલક્ષણ અનુભવ છે કે, વેદાંત મતમાં ભગ્નત અવસ્થા, સ્વપ્ન અવસ્થા અને નિદ્રા અવસ્થા એમાં તેને સ્વતંત્ર કદર મળી છે. એની વિલક્ષણતા એ છે કે, સ્વપ્નના ચાલુ કાળે તે અંદરના સાચું લાગે છે — તેનાં સુખદુઃખાદિ અનુભવીએ બીજો; પણ તેમાંથી ભગ્ને એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ મિથ્યા બની ન્ય છે. બીધમાંથી ભગ્ના-માત્રે એ જ્ઞાન સ્વયંસિદ્ધ બની ન્ય છે. આ એક જે અનુભવ ફરકને છે, તે વેદાંતમતમાં ભગ્નત મિથ્યાત્વ બતાવવાને માટે હતમ દાખલો પૂરો પાડે છે. સામ-મતમાં સ્વપ્ન (આપણે ગઈ વેળા જોયું કે,) સ્મૃતિઓ એક વિષયી પ્રકાર છે; નિદ્રાની ભૂમિકામાં સ્મૃતિ સંહર થઈને, કે અપૂરીપમૂરી બીધે છે, અને એક સૃષ્ટિ જ — સિનેગોના પડદા પેટે — ચિત્તપટ પર ખસી ફરે છે.

આ બે ઉપરાંત ચિત્તની વિયુક્તતાનો એક ત્રીજો અને સમજવા જેવો દાખલો છે, તે હવે જોઈએ.

સૌ કોઈ જાણે છે કે, હૃદય નિરપેક્ષ રીતે એની મેળે ધબકે છે, આંખનું પોપચું એની મેળે પલક્યા કરે છે, પેટનો હૃદયપટ ('ડાયાફ્રમ') અગોચર ધબક્યા કરે છે, જેથી ફેફસાં ફૂલે છે ને દબે છે. શરીરમાં આ ઉપરાંત અનેક બીધ નિરપેક્ષ ક્રિયાઓ થાય છે. તે બધી શરીરને ઠંડવાને માટે જરૂરી છે. તેમને કરવા માટે શરીરના દાખ-તંત્રે — એટલે કે ગમજે કે ગમે — તકવિતક' કે વિચાર નિશ્ચય કરવા પડતા નથી; કુદરતે તેમને તેવા નિશ્ચય કરવા કે યવા ઉપર અવલંબતાં ન સખતાં તેમને સ્વયંચાલી

બનાવ્યાં છે. સામે પડેલી યોગ્ય મારે જોઈએ, તો તેનો વિચાર હૃદય થાય છે ને તેને લઈને સ્નાયુઓ કામે વળગે છે. પણ મારે હૃદયને ચલાવવા એવું કોઈ કરવું પડતું નથી. અને એમ જ શરીરની અનેક એવી સ્વયંચાલી ક્રિયાઓનું છે.

આ ક્રિયાઓ ચિત્તતંત્રથી નિરપેક્ષ — વિયુક્ત રહીને ચાલ્યા કરે છે. આપણા જીવનનો એ વિભાગ આપણા ભગ્નત આવે સેવાતા વૃત્તિશ્રેણીમાં છે નહિ.

એમ જ બીજો દાખલો : સાર્થકલ પર બેસવાનો સિખાક શરૂમાં જાનપૂર્વક તેના નિયંત્રણનું ને સંગતોહનનું કામ કરે છે. રસ્તા વળે ત્યારે ડ્રૅન્ટલ વાળવાનું ધ્યાન આપવું પડે છે. પણ મહાવરો વધનાં, આનું ધ્યાન લગમગ જાણે નહિવત્ થઈ ન્ય છે. જાણે આંખ અને હાથપગ મળીને આ કામ ટપોટપ સંગઠ લે છે ને કરી દે છે; તેને માટે ચિત્ત ઉપર માર નથી રહેતો. પાવરધો સાર્થકલ-વાળો રસ્તે જતાં પણ બીધ વાતોમાં ચિત્તની વૃત્તિને જવા દઈ રાકે છે. એટલે કે, સાર્થકલ ચલાવવાનું કામ તે વિયુક્ત રીતે કરતો યઈ ન્ય છે.

તેવું જ પાવરધો કાંતનાર કાંતવી વખતે બીધ વાતો કે વિચારોમાં ધ્યાન આપી રાકે છે.

અથવા, જેમ કે, ચોરીમાં બેઠા આપણે કામ કરીએ છીએ ત્યારે ધડિયાળ ઠક ઠક કરે છે કે ધંડી તેનો ધરર ખનિ એકાંકી ચલાવી રાકે છે. તે બંધ થાય, કે કોઈ કારણે આપણે તે જાનું ધ્યાન દઈએ, ત્યારે તેની બજર અપણને પડે છે. બાકી ચિત્ત તેનાથી વિયુક્ત બનીને ચાલુ કામોમાં વૃત્તિને રોજી રાકે છે.

આપણી જે અનેક સારીમાકી ટેવો હોય છે, તેમાં પણ આવી જ એક પ્રકારની વિયુક્તતા મૂળમાં નિર્માણ થયેલી જેવા મળે છે. ટેવ પડી ગયેલી બાબતમાં ચિત્ત-વૃત્તિને લગજરો પડતો નથી.

એટલું જ નહિ, કામમાં જેને રુચિ હશે છે તે પણ, શરૂમાં જાનપૂર્વક સેવાતા રાગદ્વેષો કે ગમજ-અગમજામાંથી કેળવાતાં કેળવાતાં, વિયુક્તતાની ચિત્તરક્તિ દ્વારા, સ્વભાવમાં ટેવ પેટે જડાઈ ગયેલી યોગ્ય છે. અને એમ જ બાબા પણ ચિત્તના બીધ આંતર બાગમાં જડાઈ જઈને સ્વતંત્ર નહોતું બાગ બની ન્ય છે, અને એમ એ પછી એક સદગત્તવૃત્તિ બની રહે છે.

મૂળતઃ ચિત્તની આ જે વિયુક્તતાની તાકાત, તે તેની બારે મૂલતઃ એક ખાસિયત છે. અંતરો પડકાવા આપણે યોગિયો જ્ઞાન્યો; એ ક્યાં પછી માનવ ચિત્ત તેની રોધના ચિત્તમારમાંથી વિયુક્ત બન્યું. કોઈક આવું જ ટેવ પડનામાં

યાય છે. શરીરે જે ક્રિયા વારંવાર કરવાની છે, તેને માટે દેહના બહીરે ચિત્ત ઉપર બાર શો વાખવો ? એટલે શરીરના સ્નાયુઓમાં જ એ ક્રિયા પછી જટાઈ રહે છે. અને એ જ ન્યાયે, કુદરત બહે શરીરની જરૂરી ક્રિયાઓ માટે સ્વેદ સ્નાયુઓ ખનાવીને પહેલેથી આપે છે; તેને માટે આપણા ઉપર ટેવ પાડવાનો પણ પ્રયત્ન નથી રાખતી. ડાર્વિન મતના વિકાસવાદીઓ પણ આનું જ કાર્ક કહે છે કે, કુદરતમાં નબળાની ને વધવાની જરૂરિયાત પ્રમાણે શરીરોમાં અનુરૂપ ફેરફારો યાય છે. એમ જ નવજનના ખાળક પણ પોતાના સ્નાયુઓને ને ઉદ્વિગ્ધોને કેળવીને તેમાં સંકળનશક્તિ નિર્માણ કરે છે.

કાર્ક આવી જ વિચારણાને મૂળમાં લઈને બીતાકારે તેની પોતાની ચર્ચાના અનુબંધમાં કહ્યું છે કે,

મદરાં ચેષ્ટતે સ્વસ્થાઃ પ્રકૃતેન્નિવાનપિ ।

કારણ કે,

દ્વિયરથેદ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષો વ્યવસ્થિતો ॥

(ભૃ ૨, ૨૩-૪)

જ્ઞાનવાન માણસ પણ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ ચાલે છે; કારણ, ઉદ્વિગ્ધોના રાગદ્વેષો ઉદ્વિગ્ધના વિષયોમાં જ વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ રહેતા હોય છે. બહે કે, તેના વિષય જોડે સંયોગ યતાં આયોઆપ રાગ કે દ્વેષ બહે છે; બહે વચ્ચે જ્ઞાન કે વિવેકતંત્ર હોય જ નહિ એમ ! આનું કારણ ચિત્તની, ઉપર આપણે જોઈ, તે વિશુદ્ધતાશક્તિ છે. જેમાં આપણે વારંવાર જઈએ તેમાં, કાળે કરીને, સંકળ-સંબંધ ધરાઈ જાય છે; તેથી ચિત્તને બાર એણે યાય છે. એમાં શક્તિની એક પ્રકારની દરકાર છે. એમાં એક પ્રકારની સંગઠનશક્તિ રહેલી છે. જેમ વ્યવસ્થિત સંગઠન કે ખાત્ર ગોઠવી દીધા પછી, કાર્યશક્તિ વધે છે અને તેના ઉપરીને અસુક નિરાંત મળે છે, તેમ જ આપણા શરીર મનમાં પણ એવી ગોઠવણી કે વ્યવસ્થા કરવાની કુદરતી તાકાત છે, તેના ઉપયોગ કરીને ચિત્ત નિરાંત મેળવી શકે છે. આ શક્તિ વાપરીને જ માનવી માનવી બનેલો છે. પણ તેના જ દ્વારા તે રાક્ષસેય બની શકે છે, એય એટલું જ સાચું છે. *

* * આ બધા વિશુદ્ધ બનતો ચિત્તવ્યાખર યોગશસ્ત્રમાં 'રૂપતિ'માં આવી જાય છે. વેદાત પરિભાષામાં 'વાસના', 'હૃદય-અર્થ', 'આપિતાનુશ્ચિત' આનાં નિર્ણયક ગણાય.

આ વિચાર જો બેરોબર સમભય તો તરત જાણશે કે, આ બધામાં મૂળમાં શક્તિકાર્ય જ રહેલું છે. હૃદયની સ્વયંગતિ પાછળ પણ શક્તિકાર્યની સંગઠિત શક્તિ જ પોતાનું સ્વતંત્ર ભૌતિક તંત્ર રચીને બેઠી છે; પણ તેની પાછળ મળે તો શક્તિબળ જ છે. તેથી જ હૃદયની ગતિ રોકનાર હઠયોગાચાર્યસીઓ વિશે જણાવા મળે છે. પરંતુ એ સ્વેદ ગતિવાળાં અંગોને છાડીએ. ટેવ દ્વારા કે કુચિ દ્વારા જે કેળવણી આપણા શરીર-મનમાં જટાઈને સ્વભાવ બની બેસે છે, તેના મૂળમાં તો પ્રારંભરૂં શક્તિબળ જ દબ્બ. (એક ઉપમાથી સમભયું તો, જેમ અટલ લાજવા છતાં ઉપારબ્ધનું મૂળ પૂર્વેના પુરુષાર્થ જ છે તેમ.)

આ ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે, આપણે ચિત્તની આ વિશુદ્ધતા વિશે સતેજ રહેવાની જરૂર છે. જે ટેવ અનિષ્ઠ છે તેનાં મૂળ ચિત્તની આ વિશુદ્ધતામાં નૌપાર્થ છે ખરાં; પરંતુ તે આપણે જ ચાહીને કે ભણ્યે અભણ્યે નૌપાર્થ દીધાં છે. તેને આપણે સુધારી શકીએ છીએ. માત્ર, તે સાક તેટલે બીડે જઈને આપણેવણીનું કામ કરવાનું હોય છે. તે રાહય છે અને તે કરતું જોઈએ; એ જ યોગ છે. અને તેથી જ બીતાકાર ઉપરના ૩-૩૩ શ્લોકમાં પ્રકૃતિને વશ કરવાની અશકયતા એવું કહ્યા છતાં, કષ્ટમાં શ્લોકમાં કહે છે કે, ઉદ્વિગ્ધના રાગદ્વેષો આવા સંકલ્પ જટાથેલા છતાં, તયોર્ને વશમાગચ્છેત્ ।

કારણ કે,

તો હ્રત્ય પરિપંથિનો ॥

શરીર મનમાં જટાઈ ગયેલા બોધા રાગદ્વેષોના વશમાં ન સપડાવું જોઈએ, કારણ કે તે જ આપણા માર્ગના વાટખાંડ્યો છે.

આ કેમ કરતાં બની શકે તે નિરોધનો માર્ગ છે. તેમાં કેવળ ભત્તસુધાર અને આપણેવણી રહેલાં છે. તે માર્ગમાં એકે કાર્ય (હૃદય આદિનું પણ) એવું નથી બનાવું કે જેમાં સુધારો ન કરી શકાય. ધ્યાનની શિષ્ટ-પદ્ધતિ એવી સર્વશાહી છે. હવે પછી યોગશસ્ત્ર તેના નિરૂપણ બાબતે જાય છે.

૧૭-૨૨-૪૫

અગનભાઈ દેસાઈ

* પ્રારંભ સહાય છે તે, આ જ મન શરીરનું જે સંગઠન થાય છે, તે છે. એની પ્રક્રિયા ઉપરની શક્તિ-પ્રક્રિયા એવી જ છે—એ જ છે.

સાડું લોખંડ ખીલા બનાવવામાં વપરાય નથી. સારા માણસો યોદ્ધા બનાવવામાં વપરાતા નથી.

—યોની કહેવત

સમગ્ર રચના

ગાંધીજીએ હિંદમાં આવીને ત્રણ વરસથી જે નવી જ રીતે દેશોત્થાનનું કાર્ય હાથ ધર્યું અને સમાજ આગળ નવા જ આદર્શો અને નવા જ મૂલ્યો રજૂ કર્યા, તેમાં તેમણે રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર ભેટયો બાર મહિનો તેટલો ખીલ કોઈ કાર્યક્રમ પર નથી મૂક્યો. આ ત્રીસ વરસોમાં સવિનય કાનૂનજનની લડતના ધણી પ્રસંગો આવ્યા છે. પણ ગાંધીજીએ તો લડત ચાલુ કરવા પહેલાં, લડત દરમિયાન અને લડત પૂરી થયા પછી આ એક જ સૂચના લોકો સમક્ષ આમલકૃત કરી હતી છે. લડત બંધ થતાં ગાંધીજી રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર વધારે બાર મહિને એમ આપણને લાગે છે. ખરું, પણ ખરું જોતાં એમ નથી. રચનાત્મક કાર્યક્રમનું સ્વરૂપ આપણે સારી રીતે સમજી શક્યા નથી તેથી જ આપણને એવો ભાસ થાય છે. જેમાં પોતાને રાજકીય કાર્ય કરનારા માને છે તેઓ એવા પ્રસંગોએ ખીલ કામને અમારે રચનાત્મક કાર્યક્રમનો આશય છે. આ નિમિત્તે તેઓ લોકો પાસે પહોંચી શકે છે અને તેમની સાથે સંબંધ સ્થાપી શકે છે. જેમાં રચનાત્મક કાર્ય કરનારા કહેવાય છે તેઓના પણ અનેક પ્રકાર છે. આ કામની મારફતે લોકોને ઘેરા શબ્દ આપી શકાય, કયા દાનનું કંઈ કંઈ કામ થઈ શકે, એટલા માટે તેઓ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં સહકાર આપે છે; આપણે કાર્યોનું કોઈ કેન્દ્ર સ્થાપવાના કામમાં જોડાઈ નહય. રચનાત્મક કાર્યને માટે કોઈ ને કોઈ સંજ્ઞન પણ હોયું કરવું પડે છે. તેમાં પેસાનો કારભાર પણ આવે છે અને તેને માટે ઉત્પત્તિકેન્દ્ર, વેચાણમંદાર આદિ વેપારી કાર્યો પણ કરવાં પડે છે. અને તેને માટે અનેક માણસોની જરૂર પડે છે. બીજા સ્વાયં-પ્રધાન કાર્યો કરતાં આ પદોષકારી વેપારી કાર્ય શરૂ છે, એમ માનીને કેટલાક એમાં જોડાવાનું પસંદ કરે છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમો આ મામલો અને અપૂરો ખ્યાલ છે. ગાંધીજીના ખ્યાલમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમો દરેક ધણે જ વ્યાપક અને મહાન છે. તેમણે રચનાત્મક કાર્યક્રમની પોતાની વ્યાખ્યા આ આપી છે, “સત્ય અને અહિંસા સાધનો દ્વારા કરેલી પૂર્ણ સ્વરાજની રચના જે જ રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે.” આમાં પૂર્ણ સ્વરાજની રચના પર ભેટયો બાર છે તેના કરતાં કેટલોય વધારે બાર સત્ય અને અહિંસા સાધનો પર છે. કેમ કે હિંસા સાધનો મારફતે પણ પૂર્ણ સ્વરાજ કે સંપૂર્ણ સ્વાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકાય. પણ એવા સ્વરાજ્યમાં રાષ્ટ્રોને જે પણ હિંસાના વધારે અસરકારક ઉપયોગ કરી શકે છે તેનું જ ચાલે છે. એવા સ્વરાજ્યમાં આર્થિક કે અન્ય પ્રકારની સંપૂર્ણ સમાનતા અને સ્વતંત્રતા અશક્ય છે, ન્યારે સત્ય અને અહિંસા દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલા સ્વરાજ્યમાં તો

ભતિ, રંજ કે ધર્મના સેદ ન રહેતાં પ્રભાવ દરેક સમુદાય, ગરીબમાં ગરીબ વ્યક્તિનું પણ, પૂર્ણ સ્વરાજ્ય હશે. આનું સ્વરાજ્ય રાજકીય સ્વરાજ્યથી જુદી જ વસ્તુ છે એ સ્પષ્ટ છે. રાજકીય સ્વરાજ્ય કે સ્વાતંત્ર્યથી એ જુદું જ આગળની અને જુદું જ વ્યાપક વસ્તુ છે. એમાં રાજ-નૈતિક સ્વરાજ્યનો નિયંત્રક નથી એટલું જ નહિ, પણ એથી જુદું આગળ વધવાની વાત છે. સત્ય અને અહિંસાના પાયા પર જીવી કરેલી સમાજરચના એક રીતે ધર્મરાજ્ય હશે.

રચનાત્મક કાર્ય કરનાર દરેકે આ કથિને નજર સામે રાખીને કામ કરવાનું છે. આની સાથે જ આપણે એ વસ્તુ પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે કે, સત્ય અને અહિંસાને આપણે આપણી સર્વોપરી સાધના બનાવવી હોય તો આપણું જનું કામકામ, આપણું વ્યવસ્થા, આપણો જીવો વહેવાર વિકેન્દ્રિત કર્યા વગર બીજો આદેશ નથી. કેન્દ્રિત વહેવારમાં ધન કે સંપત્તિનો સંચય આવશ્યક થઈ પડે છે. તેના રક્ષણ અને પ્રબલન માટે ઉપરની સત્તા અને તેના કાયદા હાનુની આવશ્યક થઈ પડે છે. તે ઉપરાંત, ન્યારે ઉત્પાદન પોતાને માટે કે પોતાના પડોશીઓ માટે નહિ પણ દુરનાં બનકે માટે કરવામાં આવે છે, અને વેચાણને માટે બજારમાં દુકાનો ખોલીને બેસવું પડે છે, ત્યારે બજાર અને દુનિયાના પ્રચલિત વહેવારને ઘેરે ધણે અંગે આધીન રહીને જ આપણું કામકામ ચલાવવું પડે છે. આથી કરીને વર્તમાન આર્થિક વ્યવસ્થામાં જ રહેતાં શોષણ અને અન્યાય આપણા વહેવારમાં પણ, આપણી ઇચ્છા હોય કે ન હોય તોપણ, આવ્યા વગર રહેતાં નથી. કોઈ પણ મોટું કેન્દ્રિત સંજ્ઞન ઉપરની સત્તા તથા હિંસા વગર ચાલી નથી શકતું, અને તેમાં આધીન સમુદાય અને વ્યક્તિઓના વિદ્રાસ અને સ્વતંત્રતામાં અંતરાય આવ્યા વગર રહેતો નથી.

આપણા મામલાને ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રના આવા વિકેન્દ્રિત ધરતી તરીકે માન્યું છે. આપણે દેશ મામલાંથી વહેંચે છે. આથી જ સામોત્થાન એ જ દેશોત્થાન છે. ગાંધીજીએ સ્થાપેલા દરેક રચનાત્મક સંધ્ય એક એક મામલાને પોતાનો ઉપાસ્ય દેવ બનાવીને મામલાને જ પોતાની પ્રતિભાનું કેન્દ્ર બનાવવાનું છે. અત્યારે પાંચ મોટી સંસ્થાઓ — ચરખાસ ધ, સામોત્થાન સંધ, હિંદુસ્તાની તાલીમી સંધ, મોસલ સંધ અને દરિજન સેવક સંધ — આપણા દેશના સર્વવ્યાપી કલ્યાણને માટે ગાંધીજીની પ્રેરણા અનુસાર પોતપોતાનાં વિશિષ્ટ કાર્યો ચલાવી રહી છે. પણ આ

“અહીં એક જી સંસ્થા પણ હવે ઉભી દેખાય અને તે ‘હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા’” — ખ.

સંધ્યાની પ્રવૃત્તિ એકબીજાથી ભિન્ન રહે, તેઓમાં પરસ્પર મેળ અને સહકાર ન હોય, તો કામ નહિ ચાલે. આથી જ એ બધા સંધ્યાની એક સંયુક્ત સમિતિ અને સમગ્ર સ્વતંત્રસમિતિ ગાંધીજીએ બનાવી છે. દરેક ગ્રામઘાટીમાં — બહે તે ચરખા સંધ્યાનો હોય, ગ્રામોદ્યોગ સંધ્યાનો હોય કે બીજા કોઈ સંધ્યાનો હોય — પોતાની પ્રવૃત્તિ-સમગ્ર દૃષ્ટિએ, એટલે કે બીજા બધા સંધ્યાનાં કાર્યોને પણ પુષ્ટિ મળે એ રીતે, ચલાવવી જોઈએ. ગ્રામઘાટમાં પાંચ સંધ્યાના પાંચ કાર્યકર્તાઓ નહિ દરો, પણ કોઈ પણ એક સંધ્યાનો એક કાર્યકર્તા હશે. અને તે પોતાનાં નિશ્ચિત કાર્યો ઉપરાંત બીજાં કાર્યો માટે પણ બહારકાર નહિ રહે. અથવા વધારે સાડું તો એ કે, તે ગ્રામઘાટના લોકો પાસે જ બધાં કાર્યો કરાવશે. આપણું ગ્રામઘાટને અજ્ઞાન અને દુરિત રાખનાર પુરાણી રિવાજો, વહેણો, આદતો, એ બધાંની સાથે તેણે ઝડપડું પડશે. તેની સાથે સાથે જ, જેના બપોળાથી આપણા દેસવાસીઓ અત્યારે અનર્થ ગયા છે તે ભોગ અને એશ્વર્યને પ્રાધાન્ય આપનારી નવી

ચિંતાર્થધારના પણ તેણે કમર હસીને સામનો કરવો પડશે. આ ઉપરાંત ગ્રામઘાટને આપણે સ્વાવલંબી અને તેજસ્વી બનાવવાનાં છે; બિખારીની પેઠે મદદ માટે બીજાના મેં સામે તાકનાર નથી બનાવવાં. આથી ગ્રામઘાટનાં કાર્યકર્તાઓએ બહારથી કોઈપણ ધન લાવીને નહિ, પણ ગ્રામઘાટનાં લોકોની જ ભંડમહેનતથી બધી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાની છે. ગાંધીજી કહે છે તેમ, ગ્રામઘાટને સંસ્કૃત કરવાને માટે આપણે પેટાના રૂપમાં મૂલી નથી જોઈતી, પણ ગ્રામઘાટના લોકોએ સમન્વયપૂર્વક કરેલી મહેનતના રૂપમાં જોઈએ છે. પૈસા પર આધાર રાખવાનું છાડી દઈને આપણે પોતાની મહેનત પર, સ્વચ્છપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક કરેલી મહેનત પર નિર્ભર રહેવા માંડીશું તે જ કાળે અન્યાય અને શોષણનો અંત આવશે. ધર્મરાત્ર્યનો પાથો નાખવાને માટે આવા શ્રમની જરૂર છે.

‘સારી-જગ’

નવલકિર્મી પરીખ

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૫

પ્રજ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનનો સંગમ જોઈએ

પશ્ચિમમાં આજે માનવ કાયા વિજ્ઞાનને બળે જાગે આઠાસમાં ચડી છે. વિજ્ઞાને ધબી શોધો કરી છે. રોમ નાપુક કમવાની દવાઓ શોધાઈ, બીટ કેટલીક નવી વસ્તુઓ વિજ્ઞાને આપી, પરંતુ તેણે અણબોળ પણ ઉત્પન્ન કર્યો જે કેટલાય માઈલો સુધીની બમિને તારાજ કરી રાકે છે; એટલે કે, વિજ્ઞાન વિનાશક બન્યું છે. વિજ્ઞાન કાયાને જાગે લઈ લય છે, પણ જ્ઞાનથી વિચારો તો ધરતી પર જ રહે છે. એટલે કે માનવનો રમૂલ ભાગ ઉપર ચઢ્યો પણ સૂકમ દેહ પાસે જ રહ્યો. ન્યારે પૂર્વગા માનવીનો રમૂલ ભાગ બધે નીચે પડ્યો રહ્યો પરંતુ તેના વિચારો ઉન્નત રહ્યા છે. પશ્ચિમ પાસે ધર્મવિહીન વિજ્ઞાન છે, પૂર્વ પાસે વિજ્ઞાનશૂન્ય ધર્મ છે.

એક કથા છે. એક હરણુવંશ રાત્રની પાસે ગયું અને વિનંતિ કરી કે, “આપ અમને એવી ખાતરી આપો કે, આપના રાત્ર્યમાં અમારો ચિહાર કોઈ પણ નહિ કરે.” રાત્ર્યે ઉત્તર આપ્યો; “એવી ખાતરી તો મારાથી કેમ આપાય, જોકે હું સર્વત્ર શિકાર ન કરવાની સુચનાઓ પાઠવીશ.” હરણુવંશ હોય આ નિરાશાજનક ઉત્તર સાંભળી પડોશી રાત્ર્યમાં ગયું. ટાળાયે રાત્ર્યના એક-ભાગમાં સિલાલેખ જોયા, જેમાં હરણુના શિકારની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી હતી. સુવચક આ આદેશ-લેખ વાંચી અત્યંત રાજ્ય મહીપ પાસે ગયું; અને ખાતરી માંગી. મહીપાણે કહ્યું: “મારા રાત્ર્યમાં હરણુનો શિકાર કોઈ પણ નહિ કરે તેનું વચન આપું છું. તમે સી

પુશીથી ગારે અહીં આવી રહો.” આ ઉત્તરથી હરણુ કઈ હરણુ પોતાના વંશ રાત્ર્યને છોડીને નવા રાત્ર્યમાં વસવાટ કરવા લાગ્યાં. . . . વિરશ્યકારક ફરિય એ દેખાયું કે, રાત્ર પોતે હરણુનો શિકાર કરવા લાગ્યો. હરણુએ બપોળને કહ્યું કે, “આપ આ શું કરો છો? તમે તો અમને પૂરેપૂરી ખાંધથી આપી છે કે અહીં હરણુનો શિકાર નહિ વાય. . .” રાત્ર્યે ખાતરીનો અર્થ સમન્વયતાં કહ્યું: “બીજા કોઈ શિકાર નહિ કરે, મારા ઉપર મો’ કયાં પ્રતિજ્ઞા મુક્યો છે?” . . . આ ફરિય અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ જોઈને-સાંભળીને હરણુ આજ્ઞા જ બની ગયાં અને તેઓ પાછાં પોતાના અસલ વતનમાં ચાલ્યાં ગયાં.

વિજ્ઞાન બીજી બચાવવાની ખાતરી-અપે છે, પણ પોતે વિનાશ કરે છે; ન્યારે ધર્મ પણ ખાતરી આપતો નથી, પણ, તે વિનાશ કરતો નથી. આજે પશ્ચિમમાં ધર્મશૂન્ય-સંયમશીલ વિજ્ઞાન નથી; અને પૂર્વમાં વિજ્ઞાન વિનાશક પ્રજ્ઞાન છે. વિજ્ઞાન અરબી ઘોડો છે ને ધર્મ તેની લગામ છે. આજે પ્રવર્તક વિજ્ઞાન બે-લગામ છે; ન્યારે આપણે ત્યાં ધર્મ એટલે લગામ છે, પણ ઘોડો જ નથી અને ને ઘોડો છે તે પણ સાવ મુઠકાલ-નિર્ણય છે. જન્મેનો સંયોગ થયા વગર સમાજ સુચવરિપત ચાલશે નહિ.

જે રાત્ર્યુમારો સૂચયા રમવા અરવધમાં ગયા હતા, વનમાં દવ લાગ્યા. એક રાત્ર્યુમારનો રથ સળગી ગયો

ત્યારે ખીલનો થોડો ખાક થઈ ગયો. એવિંતા આ ખલે મળ્યા ને એકે પોતાના ખતો ગયેલ રથને સુરક્ષિત રહેવા પામેલ થોડો ભોજો. આ રીતે ખલે રાજકુમારો સ્વસ્થાને પહોંચી શક્યા.

વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું, પણ વિશ્વરાતિ તો ત્યારે જ

સ્વસ્થા કે ત્યારે વિજ્ઞાનધારાનું અને ધર્મપ્રવાહનું સુખમ મિશ્રણ થાય.*

* અમરુત રાત્રિમાં વનસ્પતી મુકામે ચાલતી કન્યા વિભાષીના ૧૦મા વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે (૨૩-૧૦-૪૫) પ્રમુખ સ્થાનેથી શ્રી દ્વિતિયોદન સેને આપેલા વ્યાખ્યાનનો સાર.

વ્યાકરણચર્ચા

શ્રી. કિં મરાઠવાળાએ 'રાખ્દની પ્રકૃતિ' એ વિષે મુળભૂત ચર્ચા બેએક અંકો પહેલાં લખાવી હતી. તેનો શ્રી. ડુ. ડા. પંચાએ વિશિષ્ટ રીતે રદિયા ઓકટાખરના અંકમાં આપ્યો છે. એ રદિયામાં કેટલાક અચરપદ પ્રશ્નો રજૂ કર્યા છે. એ પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ નરી છે.

પહેલાં શ્રી. પંચાની જે બે ચાર દલીલો છે તે તપાસીએ. 'જ'માં તેમણે 'થોડો' રાખ્દને 'થોડક' પરથી શાસ્ત્રીય રીતે વ્યુત્પન્ન કર્યો છે. જે તદ્દન અસત્ય છે. 'થોડો' રાખ્દ 'થોડક' પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. અને એટલાજ માટે તેમાંથી પ્રથમાના વ્યક્તિ થાય છે. જે 'થોડક' પરથી વ્યુત્પન્ન કરે તો અત્ય અધવિષ્ટ 'ઓ'ના વિઘ્નની આગળની કક્ષાઓ રજૂ જ નહિ થાય.

'જા'માં તેમણે ડો. થેરપરનું મતવ્ય ઠાંકી વાક્યના નવા પ્રકારની હિમાયત કરી છે. અને તેમાંથી પ્રથમાના રૂપને રાખ્દની પ્રકૃતિ કાચવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પહેલાં તો જે વાક્યનો આ નવો પ્રકાર છે તે જ અચરપદ છે; કારણ આથી વાક્યમાં જે પરસ્પર પડોની આકાંક્ષા રહી છે તેનો જ નિવેદન થાય છે. આવાં પરસ્પર આકાંક્ષિત પડો બાધામાં લાકવને. માટે દ્વંદ્વાં કરી મુકવામાં આવે છે તેથી કોઈ પણ પ્રકારે એમને વાક્ય છઠી રાકાય નહિ. 'કોણે માર્યું?' એ પ્રશ્નોને જવાબ મળે: 'ઠાકરે.' ત્યાં આપણે લાકવની જ દિ મુખ્ય રાકીએ છીએ અને 'ઠાકરે' પદ મનમાં પણ 'માર્યું'ની આકાંક્ષા રાકે જ છે. વળી આવા રચણે 'ઠાકરે' પ્રકારે પ્રકૃતિ મળીશું તો તો એવાં એટલાં રૂપ પ્રચલિત હોય તેટલાને પ્રકૃતિ ગણવી પડે.

આવા રાખ્દનાં સંવિશ્લેષિક રૂપોને વિચાર કરવાં એટલું નજરમાં રાખવું થરે કે બાધામાં મોટે ભાગે

રાખ્દને અવિશ્લેષિક જ વપરાય; અથવા તો અનુગો સહિત વપરાય છે.

જે બાધામાં રાખ્દે અવિશ્લેષિક જ વપરાતા હોય અને તેની પ્રકૃતિને લપથોગ જ ન હોય તો પ્રકૃતિની કલ્પના કરવી મિથ્યા છે. પણ રાખ્દની પ્રકૃતિને લપથોગ પણ બાધામાં નીચે જણાવેલ રચણાએ કરવામાં આવે છે:

૧. સંબોધન વિશ્લેષિકમાં,
૨. સમાસ બનાવવામાં,
૩. જુદું અથવા તદ્વિત પ્રત્યયો લગાડવામાં.

આ દરેક ક્ષેત્રોની લપથોગ એક રાખ્દ પર કરતાં તેનું એક સામાન્ય રૂપ નીકળી આવશે, તે રાખ્દની પ્રકૃતિ. દા. ત. 'થોડો'નું સંબોધનરૂપ 'થોડા' છે. તેનું સામાસિક રૂપ પણ 'થોડા' છે. દા. ત. 'થોડામારી', 'થોડાપણું' રાખ્દમાં પણ પ્રત્યય પર્વેનું — કહેવાતું અંગ-રૂપ પણ 'થોડા' છે. એ દરેક ક્ષેત્રોમાં અપવાદ જડવાના, પણ ત્રણે પર કરતાં રાખ્દની પ્રકૃતિ અવશ્ય મળશે.

પહેલું દર્શિનિન્દુ શ્રી. કિં મરાઠવાળાએ રજૂ કર્યું હતું. ખીલ' એ રજૂ કર્યો છે. એ ત્રણેમાં દરેક એકબીજા વિના અસંપૂર્ણ છે. અસંપૂર્ણ એ રીતે કે, અપવાદોથી અંચવાડો લેલો થાય છે. આના લાખલા નથી લીધા, કારણ લંબાણ બહુ થાય. છતાં કો'સમાં દ્વંદ્વાં મૂકું છું. એ લગત જ સંસ્કૃતના છે. (યુદ્ધ: યુરો — સંબોધન. એટલે સમાસથી 'યુદ્ધ' પ્રકૃતિ કરાવી છે. રાજસભા જેવા સમાસમાં 'રાજ' રાખ્દ છે, પણ સંબોધનનું રૂપ રાજન વરથી પ્રકૃતિ ન રજા જાય. 'રાજન' જેવા રાખ્દમાં પ્રત્યય પર્વેના રૂપથી પણ ચોક્કસ થાય. 'અધવન' સમાસમાં આવતાં 'ન' લોપાય પણ પ્રત્યય લગાડતાં તો તેનું રૂપ 'અધવનિક' જ થાય.) . . .

ધીરજલાલ અ. વેરા.

સૌથી હાનિકારક અને નિલાપાન કોઈ કાર્ય હોય તો તે યુદ્ધ છે. જેઓ રાજ્યોને સલાહ આપતા હોય તેમણે રાજ્યોના સહારો હોતાં ચેતનું નેહિ, કારણ હરેક યુદ્ધમાંથી વેર જન્મે છે. જ્યાંથી લડકર ચળું હોય છે ત્યાં વરસો મુધી ડુખ, દુઃખ અને લૂંટફાટ ચાલ્યા કરે છે. જે માણસ વિજયમાં આવે છે માને છે તે એટલું જ બતાવે છે કે તેનું હૃદય ખુલીતું છે.

—લાઓચુ

મેષથી મત્સ્ય

ખગાત્ર અને કૃતિકાની બરાબર વચ્ચે ત્રણ તારાનું એક મંડળ છે, એનું નામ છે અશ્વિની. અશ્વિની નક્ષત્ર મેષ રાશિમાં આવેલું છે. ભારતીય ગણના અનુસાર મેષ પહેલી રાશિ છે અને અશ્વિની પહેલું નક્ષત્ર. મેષ એટલે ઘેડું. રાશિચક્રની રાશ્યાત ઘેડાથી શા માટે કરી દેશે ? બુદ્ધા જમાનામાં અનુબન્ધે કંડીથી બચવા માટે બિનબી એટ મળ્યાનું આ સંદેશરણ તો નહિ હોય ?

અશ્વિની નામ લેતાં હોવાના વૈષ્ણવ અશ્વિનીકુમારોની યાદ આવે છે. અશ્વિનીકુમારોની બેલડીની માફક અશ્વિનીમાં બે ચળકતા તારા છે. આ બે પેણી ઉત્તર તરફનો તારો વધુ ચળકતો છે, એનું નામ છે મિરિદ. અશ્વિની નક્ષત્રને ત્રીજે તારો જરા ઝાંખો છે. નરી ઝાંખો એ એક તારો દેખાય છે, પણ વારંવાર એ બે તારા બીજને બનેલો તારો છે. આવા તારાને જુગતારક કહેવામાં આવે છે. આવા તારાની બેલડી તેમની વચ્ચેના એક સામાન્ય કેન્દ્રની મારે બાજુ ફેરફાર કરી શકે છે. નિરીક્ષણ કરતાં ગાલમ પડ્યું છે કે, આકાશમાં આવી અનેક બેલડીઓ છે. દેવયાની મંડળને આકાશનગને કહી આવેલો તારો આવી જ એક બેલડી છે.

સામાન્યતઃ યુગ્મતારકમાં એક તારો તેજસ્વી હોય છે અને બીજો એતાથી ઝાંખો. તેજસ્વી તારાને મુખ્ય તારક અને ઝાંખા તારાને સાથી-તારક કહેવામાં આવે છે. ઉપરાંત દેવયાનીના યુગ્મતારકને મુખ્ય તારો નારંગી રંગનો છે અને સાથી-તારક દુરિતનીલ (લીલામ પડતા આસમાની) રંગનો છે. ફેરફાર કરતા આ બેરિયા તારાઓનું રંગવેચિત્ર્ય અદ્ભુત છે. પણ આ રૂપસોન્દર્ય જોવા માટે એકનાથી યા બીજાની દૂરબીનની જરૂર પડે છે. આ તો થઈ મુખ્ય અને સાથી-તારકની ભેગી વાત. પણ સાથીતારક પોતે પણ એક અદ્ભુત યુગ્મતારક છે. સાથીતારકને સાથીદાર ભારે ઝાંખો છે, પણ એને લીધે યુગ્મતારકનું સોન્દર્ય સરસ રીતે ખાલી બીજી છે.

યુગ્મતારકની વાતને અહીં છોડી, બીજાં એકાદ બે તારકમંડળને પરિચય કરી લઈએ. કૃતિકા (ગોવા-ગિયાનું ટોણું) અને અશ્વિનીની બરાબર વચ્ચે, સહેજ એટલાઈટ, ત્રણ-ઝાંખા તારાને ત્રિદાણ બનાવણ એક મંડળ છે. એનું નામ છે મળ્ગી. બરળી એટલે ક્લાર્ક. પણ આમાં ક્લાર્કના આકાર જ ક્યાં છે ! પાશ્વર્યો બરળીને ‘મશ્કિ’ કહે છે; એ કલ્પના પણ ક્લાર્ક જેવી જ લાગે છે ને ?

કૃતિકાની નીચે દિધ કરતાં બે સુંદર ચમકતા તારા નન્દરે પડે છે. એમાંનો એક તારો ઉશાનમાં છે અને બીજો બરાબર પૂર્વમાં. પૂર્વવાળા તારાનું નામ છે

રોહિણી અને ઉશાનવાળા તારાનું નામ છે જ્યોત્સ્ના. રોહિણી રાત્રે વાને છે જ્યોત્સ્ના બ્રહ્મહથોનો રંગ નીલસ્વેત છે. આ બંનેને પ્રથમ વર્ષના તારકો કહેવામાં આવે છે. પણ એમની વાત હવેના રહેવા દઈએ અને જરા ઉત્તર તરફ દિધ કરી લઈએ.

બરાબર ઉત્તર દિશામાં, કિતિબી રીઠ રીઠ બેઝે, એક ચળકતો તારો છે. એનું નામ મુવતારક છે. મુવતારાની આકાશ એના જેવા બીજો એક ચળકતો તારો નથી. મુવતારો મુવમત્સ્ય નામના મંડળમાં આવેલો છે. મુવમત્સ્યમાં બધા મળી સાત તારા છે. એમાંના ત્રણ સિવાય બાકીના બધા ઝાંખા છે. મુવતારક સિવાયના બીજા બે તેજસ્વી તારાઓને રમ્મક તારા કહેવામાં આવે છે. પાશ્વર્ય હવેનાનુસાર રમ્મક તારાઓ બહારના કુમલાથી મુવતારાનું રક્ષણ કરે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં મુવમત્સ્યને લઘુમત્સ્ય અથવા ‘નાનું રીંછ’ કહેવામાં આવે છે. મુવમત્સ્યનું એક બીજું નામ ‘સિશુમાર’ છે. સિશુમાર એટલે માછલી. ક્યાં રીંછ અને ક્યાં મત્સ્ય !

મુવમત્સ્યમાં સૌથી ચળકતો તારો મુવતારો છે. અત્યારે મુવમત્સ્ય કિતિબ ઉપર, મુવતારાની નીચે લઈએ જઈએ. મુવમત્સ્યનો મુવતારો એકલ તારો નથી, એ એક યુગ્મતારક છે. મુવતારાનો સાથીતારક ખૂબ જ ઝાંખો છે. એને જોવા માટે પાણીદાર દૂરબીનની જરૂર પડે છે. પાતાની મહત્તા સ્થાપિત કરવા માટે તો મુવતારકે આવો સાથી પસંદ નહિ કર્યો હોય ? અથવા એમ પણ કદાચ ન હોય કે, ‘ગર્ભાશ્રમ’ ગર્ભાશ્રમ કરવા માટે કુદરતે જ આવી રચના થોડી હોય ! કોનાને !

છાંદુભાઈ સુધાર

સવલ્લોની નામોશી

[ગુજરાતના ત્રણ સેવકોએ વધી મોકલેલી નીચેની ત્રણ લેખો એની મેળે એકઠી થઈ ગઈ છે, તેમને એકમથકે કરીને નીચે આપું છું. અરુપરચનાને લખ્યો જ હોઈ થઈ મળવું હોય; તે એક અલગ લેખોમાં દિવાળી કે વહેમ જ છે. અને તેનું પાલન તો હોક 'મનલી' કરવું હોય તો ભલે; માત્ર એ એક જક પરજા આવે છે, અને કેવળ અજાન, અપખં અને શુદ્ધામિને જ ઉપદેશક રહી છે. તેને સમજવુંકે તોડયા તગર આપણે આગળ વધી ન શકીએ એ હવે તો હીવા જેવું રખણુ જોઈએ. —મ.]

૧

કેને વાંકે કેને રામ ?

આમાસના દિવસોમાં ટોરોમાં ફેલાતા રોગોને કારણે કોઈ ગામમાં એકાએક ટોરનું મરણપ્રમાણ વધી જાય, અગર ગામમાં એકાએક કોમળિયુ, મરજી, ઇ. જેવા ચેપી રોગો ફાટી નીકળેલા જણાય, તો આ બધા રોગોનો ટોપણો ગરીબ હરિજનોને માથે ટાળાય, એવા હાખલાએ ગુજરાત-હાકિયાવાડમાં જને છે.

હાકિયાવાડ હરિજન સેવક સંઘના મંત્રી શ્રી. જગનલાલ જોષી નહેરુ છાપામાં નિવેદનો રજૂ કરે છે, તે ઉપરથી આ વહેમને કારણે હાકિયાવાડમાં કેવા અન્યાયો યાચ છે એ જણવા મળે છે.

એક જ હાખલો અસ થયો. જસદણ જેવા મોટા ગામમાં એક બંગીને પોતાની આંગળાનું લોહી કાઢી મઠ પર ઠાંટવાની ફરજ પડી. આમ યવાથી કોઈ મદની "દેવી" શાંત થઈ રોગોને હઠાવી લેશે એવી કલ્પના હશે. પણ અણસમજી ગાણુસો તો આ અને આવાં નિમિત્તે મારપીટ કરતા પણ અચકાતા નથી. રાત્રી વાત છે કે, હાકિયાવાડના કાર્યકરોનું ધ્યાન આ દિશામાં ખેંચાયું છે અને તેઓ સત્વર ઉપાયો લેશે.

આ જ હાકિયાવાડમાં રાજકોટ મુકામે છેલ્લી માધી જયંતી નિમિત્તે શ્રી. હાકાસાહેબ કાલેલકરના કાર્યકર્મો હતા. તે પૈકી એક કાર્યકર્મ હરિજન સવલ્લોના સંકુચ ફળાહારને હતો. લગભગ ૩૦૦ આઠસોએ (હરિજન અને સવલ્લ) આ મેળાવટમાં હાજરી આપી પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી. આ સહાનુભૂતિનું સક્રિય સ્વરૂપ હરિજનોને થતી કનડગત આજ યવામાં ફેરવાશે એવી આશા છે.

પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર

૨

હવે તો ચમજો !

ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘના સાલરગતી હરિજન આશ્રમની લગભગ આઠસ હરિજન બાળાઓ દિવાળીની રત્નમાં ગુજરાતને પ્રવાશે નીકળી હતી. આ પ્રવાસ આશ્રમના સંચાલકોએ કેવળગી ને મિદ્દાણની દૃષ્ટિએ યોજ્યો હતો. પણ આ બાળાઓએ અરુપરચનાનિવારણનું કેટલું સચોટ અને સુંદર કામ કર્યું છે, એનો અજ્ઞાલ શ્રી મામાસાહેબ ફટકેએ ગોધરાના હરિજન આશ્રમમાં એમના દસ્તગીરશ્વના નમૂનાનું પ્રદર્શન અને ગરબા નચાવ-

પ્રયોગો અંગે યોજેલ એક નાના સંમેલન આપ્યો છે. આ સંમેલનમાં ગોધરાના પ્રતિષ્ઠિત સમાજના પ્રતિનિધિ-રૂપ વજીદા, ડોક્ટરો, શિક્ષકો, સામાજિક કાર્યકરો, મહાસમાજના આગેવાનો અને અન્ય શિક્ષિત ને સંસ્કારી વર્ગ હાજરી આપી હતી. સંમેલનની વિધિવિધિ એ હતી કે, ગોધરાનો સવલ્લ હિંદુ નારીસમાજ પણ સારી સંખ્યામાં હાજર હતો. ગોધરાના હરિજનોએ (જેમાં બંગી ભાઈઓની સંખ્યા મોટી હતી) અને સવલ્લોએ જ્ઞાપૂતના બેઠ વિતા સંમેલનમાં ભાગ લીધો હતો.

આ બાળાઓ ગોધરા આવતાં રસ્તામાં કાસરામાં એક દિવસ રોકાઈ હતી, ત્યાં પણ ગામના આગેવાનોએ એક મેળાવટો યોજ્યો હતો ને એમાં સવલ્લોએ ને હરિજનોએ ચારી રીતે ભાગ લીધો હતો.

હરિજન બાળાઓના દસ્તગીરશ્વના નમૂનાના પ્રદર્શન અને ગરબા નાચ-પ્રયોગોનું ધ્યાનપાત્ર લક્ષણ એ હતું કે, એમાં સંયમ અને ઉત્સાહ હતો, અને બંનેનો યોગ્ય સુમેળ હતો. શુદ્ધ અને પાતીના પાસાકમાં આ બાળાઓ સજ્જ થઈને હતી. તેઓમાં આક બંગી બાળાઓ હતી.

બાળાઓએ એક ગરબીમાં ગાયું હતું : "પ્રભાત થયું ને હું તો જગજીને નમી કે." હરિજનો નમ્યા છે. પણ સવલ્લ હિંદુ સમાજ, પ્રભાત થયું છે, ને ને જગજીને નમશે નહિ ને અરુપરચતાનું કલંક દૂર કરશે નહિ, તો ભવિષ્ય—

દાહ્યાભાઈ જી. નાયક

૩

બંગી ધર્મશાળાનું ખાતમુદ્દત

(અમદાવાદની એક હાજરી બંગીઓ પંચગમમાં ધર્મશાળા બંધાય છે. ધનનેરસના દિવસે તેના ખાતમુદ્દત વખતના ઉદ્ઘાટન.)

આંજનો પ્રસંગ ખૂબ આનંદનો છે. તેમ જ દિવ-ગીરીના પણ છે. એક બંગી બાઈની પ્રેરણાથી અને મદદથી તેનાં ભતિખાઈઓ માટે ધર્મશાળા બંધાય છે, જે ભિષક આનંદની વાત છે. દિવગીરી એટલા માટે કે, આદ્ય અપૂર્વ પ્રસંગે માત્ર એ જ સવલ્લ ભાઈઓ હાજર છે.

મારે મન, હોવું તો એમ જોઈવું હતું કે, કોઈ સાચી સનાતની દિનુંમાનને માટે આવી ધર્મશાળા ખોલે, અને હાલ જે આજડોટના નૃત્યા રિવાજને એ માનનારો હોય છતાં જો ધર્મપ્રેમી અને દયાઆત્માવાળો હોય, તો હરિજનોને માટે કોઈ અલગ ધર્મશાળા તો બંધાય

મેધથી મત્સ્ય

ખખાચ અને કૃતિકાની બેરબાર વચ્ચે થયું તારાનું એક મંડળ છે, એનું નામ છે અશ્વિની, અશ્વિની નક્ષત્ર નેપ રાશિમાં આવેલું છે. ભારતીય યજુર્વાદ્ય અનુસાર મેધ પહેલી રાશિ છે અને અશ્વિની પહેલું નક્ષત્ર. મેધ એટલે ઘેડું. રાશિચક્રની સરવાત ઘેરાયી રાા માટે કરી દરે ? ન્હા જમાનામાં મનુષ્યને કંડીથી બચવા માટે ઘેનની બેટ મન્યાનું આ સંરમરણુ તો નહિ હોય ? !

અશ્વિની નામ હેતાં હેવાના વેદ અશ્વિનીકુમારોની યાદ આવે છે. અશ્વિનીકુમારોની બેલડીની માફક અશ્વિનીમાં બે ચળકતા તારા છે. આ બે પેશા કનર તરફનો તારો વધુ ચળકતો છે. એનું નામ છે નિરિ. અશ્વિની નક્ષત્રનો ત્રીજો તારો જરા ઝાંખો છે. નરી આંખે એ એક તારો દેખાય છે, પણ વારંવારમા એ બે તારા મળીને બનેલો તારો છે. આવા તારાને જુગ્મવારક કહેવામાં આવે છે. આવા તારાની બેલડી તેમની વચ્ચેના એક સામાન્ય કેન્દ્રની ચારે બાજુ ફેરફાર કરી દોય છે. નિરીક્ષણ કરતાં ગાલમ પડે છે, આકાશમાં આવી અનેક બેલડીઓ છે. દેવવાની ચડવેળા આકાશવંશને કાંઈ આવેલાં વાંન આવી જ એક બેલડી છે.

સામાન્યતઃ યુગ્મવારકમાં એક તારો તેજસ્વી હોય છે અને બીજો એનાથી ઝાંખો. તેજસ્વી તારાને મુખ્ય તારક અને ઝાંખા તારાને સાથી-તારક કહેવામાં આવે છે. કૃષ્ણેન્દ્ર દેવવાનીના યુગ્મવારકને મુખ્ય તારો નારંગી રંગનો છે અને સાથી-તારક હરિતનીલ (લીલામ પડતા આકાશાની) રંગનો છે. ફેરફાર કરતા આ બેલડીયા તારકોનું રંગવેચિત્ર્ય અદ્ભુત છે. પણ આ રૂપસૌન્દર્ય લેવા માટે એકનાળાં યા બેનાળાં ફરજીબની જરૂર પડે છે. આ તો ઘડી મુખ્ય અને સાથી-તારકની બેગી વાત. પણ સાથીતારક પોતે પણ એક અદ્ભુત યુગ્મવારક છે. સાથીતારકને સાથીદાર નારે ઝાંખો છે, પણ એને લીધે યુગ્મવારકનું સોનદર સરસ રીતે ખીલી ઊઠતું છે.

યુગ્મ-તારકની વાનને અર્ધાં છાકી, બીજાં એકાદ બે તારકમંડળને પચિસ ધરી લઈએ. કૃતિકા (મોવા-ગિયાનું ટાળું) અને અશ્વિનીની બરાબર વચ્ચે, સહેજ ઓવરાતું, ત્રણ-ઝાંખા તારાને ત્રિશૂળ બતાવવું એક મંડળ છે. એનું નામ છે મરળી. મરળી એટલે કઠાઈ. પણ આમાં કઠાઈનો આકાર જ ક્યાં છે ? પાશાત્મો મરળીને 'મંજિશ' કહે છે; એ દેવના પણ કઠાઈ જેવી જ દેખાઈ છે ને ?

કૃતિકાની નીચે દિધે કરતાં બે સુંદર ચમકતા તારા નજરે પડે. એમાંનો એક તારો ઉશાનમાં છે અને બીજો બેરબાર પૂર્વમાં. પૂર્વવાળા તારાનું નામ છે

રાશ્ત્રી અને ઉશાનવાળા તારાનું નામ છે મહાક્રત્ય. રાશ્ત્રી રાતે વાને છે. જ્યારે મહાક્રત્યને રંગનીલ સ્વેત છે. આ બંનેને પ્રથમ વર્ષના તારકો કહેવામાં આવે છે. પણ એમની વાત દમણું રહેવા દઈએ અને જરા જનર તરફ દિધે કરી લઈએ.

બરાબર હત્તર દિશામાં, કિલિમથી ઠીક ઠીક જાંબે, એક ચળકતો તારો છે. એનું નામ મુગ્ધાલક છે. મુગ્ધાતારાની આસપાસ એના જેવા બીજો એક ચળકતો તારો નથી. મુગ્ધાતારો યુગ્મત્સ્ય નામના મંડળમાં આવેલો છે. મુગ્ધમંડળમાં બધા મળી સાત તારા છે. એમાંનાં ત્રણ ત્રિષાલ પાકીલા બધા ઝાંખા છે. મુગ્ધતારક સિવાયના બીજા બે તેજસ્વી તારાઓને રક્ત તારા કહેવામાં આવે છે. પાશાત્મ દેવનાનુસાર રક્ત તારાઓ બદારના હુમલાથી મુગ્ધતારાનું રક્તનું ફેર છે. પચિમના, દેશમાં મુગ્ધમત્સ્યને લગુનક અથવા 'નાનું રીંછ' કહેવામાં આવે છે. મુગ્ધમત્સ્યનું એક બીજું નામ 'સિશુમાર' છે. સિશુમાર એટલે માછલી. ક્યાં રીંછ અને ક્યાં મત્સ્ય ? !

મુગ્ધમત્સ્યમાં સોથી ચળકતો તારો મુગ્ધાતારો છે. અલગે મુગ્ધમત્સ્ય કિલિમ જગર, મુગ્ધાતારાની નીચે લટકતો જલુસો. મુગ્ધમત્સ્યનો મુગ્ધાતારો એકલ તારો નથી, એ એક યુગ્મતારક છે. મુગ્ધાતારાને સાથીતારક ખૂબ ઝાંખો છે. એને લેવા માટે પાણીદાર ફરજીબની જરૂર પડે છે. પાણીની ખડલા સ્થાપિત કરવા માટે તો મુગ્ધાતારો આવો સાથી પસંદ નહિ કરે ? હોય ? અથવા એમ પદ કેમ ન હોય કે, ગર્ભ-મત્સ્ય ગર્ભમંડળ કરવા માંડે ? જરૂરે જ આવી રચના થોડા હોય ? ! કોજોને ?

છેલ્લો સુધા :

નથી. હા, જ્યારે ‘પાન’ શબ્દનો ‘તરવારતું પાતું’ કે ‘છરી વા છરાતું પાતું’ અર્થ હોય ત્યારે એ ‘પાન’ શબ્દ પાછો ‘પા’ ધાતુ સાથે સુસંધરિત અને ‘ચોનાં પાણી’ શબ્દ અને ‘પાણી પાતું’ ‘પાણી પાટું’ એવાકયોનો ‘પાણ’ શબ્દ પણ ‘પા’ ધાતુ સાથે સંધાનિત છે. આ જ રીતે હિંદીના ‘પીના’ ‘પ્યાસ’ ‘પ્યાસા’ ‘પિયાસી’ વગેરે શબ્દો પણ ઉત્પન્ન ‘પા’ ધાતુ સાથે જ જોડાયેલા છે. સિંધી ભાષાના ‘પિઅણી’ કે ‘પીઅની’ ‘પિઆણું’ ‘પિઆસ’ ‘પિઆસી’ ‘પિઆરણું’ (પિઅરાવું) વગેરે શબ્દોનો સંબંધ પણ ‘પા’ ધાતુ સાથે છે. મરાઠી

ભાષાના ‘પીણું’ ‘પાની’ ‘પાનેર’ (પાણિયાતું) ‘પાણુકી’—(પાણી ભરનારી) ‘પાણુકયા’ (પાણી ભરનારો) વગેરે શબ્દોનો સંબંધ ‘પા’ ધાતુ સાથે છે. તદુપરાંત પાણુદાળ, પાણુધર, પાણુચક્કી, પાણુપોઈ વગેરે મરાઠી શબ્દોના ‘પાણુ’ અંશનો સંબંધ પણ ‘પા’ ધાતુ સાથે છે. આ રીતે વેદના સમયથી આજે આપતો ‘પા’ ધાતુ આપણી વર્તમાન ભાષાઓમાં જુદે જુદે રૂપે અવધારી રહેલો છે. એટલે આપણે ભારત-વાસી સમસ્ત, એક માતૃભાષાના જ ધાવણથી પોતાના આત્મા હોય એ ક્ષય વધારેપડતું નથી જ.

અનં એચરદાસ દોશી

માસિક વિવેચન

યુરોપતું ખરાબે ચડેલું વતાણ

એચ. ઇ. વેલ્સ એક અત્યારનો નામદારિત અને પીઠ અંગ્રેજ લેખક અને વિચારક ગણાય છે. ૮૦ વર્ષનો તે થવા આવ્યો. અર્વાચીન વિજ્ઞાનનો તે અડંગ પૂનરી છે. માનવ શુદ્ધિશક્તિ પર તે વારી નય છે; તેના ઉપર તે યુસ્તાક છે; તેનાથી ફરિયાદી કે જુદા જ બરની માનવ ચિત્તશક્તિ તે કાચે જ માનતો હોય એમ લાગે છે. અર્વાચીન યુરોપીય જ્ઞાનજ્ઞાનશરમાં તે પારંગત ગણાય. તેણે હમણાં અંગ્રેજીમાં એક લેખમાળા લખી છે; તેમાં તે આ યુદ્ધને અતેના પોતાના વિચારો રજૂ કરે છે. તે માને છે કે, આ તેનું ઉક્તિ જ લખાણ હશે.

લેખમાળાનો પ્રધાન સૂત્ર નથી નિરાસવાદી અંધકાર છે. તે કહે છે કે, “જગત (એટલે ગ્રીક જગત) તો બૂલા પટેલા દોઈ કાફલા જેવું છે. અંધારામાં દોઈ અનરયા ખડકી ફિનારે બટદોઈ પડવા ખાતે તે છે. ચાંચિયાઓને તેનો કજલો લીધો છે અને તેઓ સુકાનની કાટકીમાં માંદોમાંદો લે છે. વહાણોની બાજુમાં જંગલી લોકો વળગીને ઉપર ચડી રહ્યા છે ને તેમને કાંચે તેજા વર્તવાને માટે ધમકાણું મચાવે છે. (આ કાફલાનું સુકાનધારી) માનવચિત્ત લગભગ યાકી ગયું છે; છતાં આ ધાંડીમાંથી નીકળવા આમ કે તેમ કે વચ્ચે—જ્યાં રસ્તો લાગે ત્યાંથી મરણિયું યઈને દળ ગયે છે.”

આમ કહી, “બુદ્ધિ વધારેમાં વધારે આટલું જોઈ શકે છે—એવો નિસારો તે નાંખે છે. એ વાચીને થવા સેકાનો એવો જ શુદ્ધિ-અભિમાની દિલસુકો રોપેનદોર યાદ આવે છે, જે આવી જ નિરાસા સેવતો. એ વિજ્ઞાનબુદ્ધિ જ માત્ર આપણું બાહ્ય હોય, તો તે ખૂટ્યું જ છે, ને મનુષ્યનાવ નિરાસાખંદે જ અટવાઈ પડવાનું. પરંતુ સદ્બાન્યે એમ નથી. અને વેલ્સ ઇન ‘મામા-માર’ લોકો એ બીજી શક્તિ નથી જોતા. પ્રેટિસ્ટન્ટ ધર્મે અને પારકી પ્રભુઓના ધનદાને જલેલા અર્થ-

અને-વિજ્ઞાન-વાદે આ વિષે યુરોપને આંધળો કરી મૂક્યો છે. નહિ તો સદીઓ ઉપર મળેલો ઈશુ-ગ્રાધ તેમને આજે તો સમજાવે. જોઈએ કે, બાળક જેવી સરળ ઉદ્ધેશક્તિ વડે જ સાચત જીવન પામી શકાય. વિજ્ઞાન પરડું થવા લાગ્યું છે; ઉપર તેણે ‘અનુદ’ અણુને પણ તોચ્યો છે; હવે તો વિજ્ઞાને પોતે વૃદ્ધવારું બાકી રહે છે! એટલે કે, તેણે હવે સમગ્ર માનવકલ્યાણમાં જ કામ કરવા તરફ નવી દિશામાં વળતું જોઈએ. પણ તેને કોઈ જ વેલ્સ નિરાસ થયો છે. એ પરથી ઉપનિવદના પેલા મંત્રનો અર્થ યાદ આવે છે:—

‘અંધ તમઃ પ્રવિશન્તિ વેડવિલાસુપાસતે ।

તત્તો મૃદ્ય દ્વ તે ત્ત્તો ય ડ વિચારો રતાઃ ॥

‘અંધ તમઃ પ્રવિશન્તિ વેડવિલાસુપાસતે ।

તત્તો મૃદ્ય દ્વ તે ત્ત્તો ય ડ સંમૂર્ણ રતાઃ ॥’

દૂકમાં આપણા નરસિંહ મહેતા કહી ગયા છે કે, ‘આતમતત્ત્વ ચીન્ત્યો નહિ ત્યાં લગી સાધના સર્વ’ નહીં. જ્ઞાનવિજ્ઞાન ને તત્ત્વજ્ઞ સંમતિથી ખરેખર ગોઠું જગત બારે ખાડામાં ઊતરતું નય છે. એ તે જ્ઞાનને પ્રકાશ ક્ષેત્રનારો આ સમજવા જેવું છે. દરેક જ્ઞાનમાન પ્રકાશ નથી જે જ્ઞાન વિષુદ્ધ કે અનાસક્ત હોય છે, અથવા કદો કે જીવનગાત્રને મટિ પ્રેમ અને આદર તથા સેવાનો ભાવ પોષે છે—તે જ પ્રકાશ દોઈ શકે. તે વ્યાપકમાં વ્યાપક હોય; કેમ કે એવી વ્યાપકતામાં જ સુખ છે. પણ ગોરા લોક ત્યાં જ ખડકી પડે છે. તેમને ગોરા બદાર જગત જ લાગે નથી જાણતું—સિવાય કે ત્યાં તેમણે કમાડું ને ગુરુપદની રોપી માર્યા કયવી. પણ ખંડુ તે પોતાના સત્ત્વજળથી જોડાઈ કાંધે રાખવી. એમાંથી એમને ઉચારે એવો આજે તો દોઈ દેખાતો નથી. વેલ્સ બમિંગ્હમ વહાણ છે એમ પોતે એકાર કહે છે તેમાં યુરોપ આખો એકાર-રહેલો માની શકાય.

‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળનું જાહેરનામું’

ગયા (૧૯૪૪-૧૯૫૧) યુદ્ધમાં રાષ્ટ્રસંઘ નામે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા જન્મી હતી. ત્યાં યુદ્ધ ૧૯૩૬માં સાંતિની સાથે જ તેનું અંત થયું, પણ જ તે લખી રાખ્યું હતું. હવે તેનું પારાવ અંગ પડે થયું છે ને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાઓની મારામારીનું સાંતિ-અંગ રાષ્ટ્ર થાય છે. તેના પ્રારંભમાં જે નહું આંતરરાષ્ટ્રીય તંત્ર જન્મી છે તેને અંગ્રેજીમાં ‘યુનાઇટેડ નેશન્સ’ નામ આપાયું છે. આપણે તેને ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મંડળ’ કહીશું. જોએ પશ્ચિમ દેશો આદિ ઉપર સાન ક્રિસ્ટોફોમાં આ મંડળે પ્રવેશ્યો હતો એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે, અને તેમાં ૩૦ ઉપર રાષ્ટ્રોની સંગતિની સહીઓ થઈ ચૂકી છે. એટલે એ દસ્તાવેજ હવે આ નવા રાષ્ટ્રમંડળનું બધાંરણ બને છે. એ સહીઓમાં આપણા દેશ વડી વાઈસરોયે (જે તેના પ્રતિનિધિએ) તરફ મારી આપ્યું છે. અને આવાં મતાં તે ખીલે અનેક આંતરરાષ્ટ્રીય ખેતરો ઉપર મરાવા લાગ્યાં છે. પ્રવેશના સાચા પ્રતિનિધિઓ માટે, છતાં તેમને વચર પછે ગાહ્યે, વડોરાની આ બધી આંતરરાષ્ટ્રીય પચાતો આગળ ઉપર સ્વરાજમાં આપણે વિચારવી જોઈશે. તે સાડુ પણ તે બધું શું છે, એ વિષે જ્ઞાન રાખવું જોઈએ. તેવી બાબતોમાં આ ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળનું જાહેરનામું’ એક મોટી મણકાવ. તે વિષે સામાન્ય પરિચય આપવાનું કામ આગળ ઉપર એકાદ જે લેખ દ્વારા કરવા ધારું છું.

‘યુનાઇટેડ નેશન્સ’

મુંજઈ મરકારે જાહેર ચાલી બહાર પાડી છે કે, જ્યાર સમિતિએ મહારાષ્ટ્ર માટે યુનિવર્સિટી રચના ને બચાવ્યો હતો છે તેને સરકાર સામાન્યપણે સ્વીકારે છે. ચાલી હતો છે કે, ‘યુનિવર્સિટી’ની કોઈએ વિકેન્દ્રણ કરવા માટે ગાળવન કારણે છે, એમ સરકાર માને છે.

એટલે કે, આ નવી યુનિવર્સિટી બનીને એક ક્ષુદ્રે જ હતી. તે સ્થાપનાને માટે નહું કોઈ, રાષ્ટ્ર-યુનિવર્સિટી પ્રવળ કારણ નથી. જેમ મધ્યય સરકારનું કામ વધતાં એક નાતાનાં અનેક કરવાનાં, એવું કાંઈક આ થયું. એ ન્યાયે, તે તે ગુજરાત અને ક્ષુદ્રેક માટેય સરકારને પ્રાદેશિક વિચાર કરવાનો યાવ. ગુજરાતમાં યુનિવર્સિટી સાહસના આનું જ કાંઈક જણવા બેઠા હોય, તે તે સુરાદ જર આવવામાં એક આ ચાલી આશાવિહન ગણાય અને દેક સમયમાં, ક્ષુદ્રેકમાં પણ હજી સુધી જે નવી યુનિવર્સિટીના વાધરો ન પહોંચ્યા હોય, તે હવે તે વાગે જોઈએ, એમ ‘વાયુરાજીઓ’ કહે છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૨-૪૩નાં વરસોને ૧૯૫૦ની જોડ સરખાવવાની ફેરન થઈ પડી છે. ૧૯૫૦ બાદ થીજ વધે મુંજઈ છતાં બંધી યુનિવર્સિટીએ સ્થપાઈ ૧૯૪૨-૪૩ થી બીજા વર્ષે વિચારાતી આ સ્થાપના એ જ બંધી પ્રણાલીમાં

થાય, તે એ તે ૧૯૪૨-૪૩ ઉપર બારે ધીમર જ છે. ૧૯૫૦ની યુનિવર્સિટીએ સંજો, સરકાર ૧૯૪૨ અને અગાઉનાં વરસોમાં રાષ્ટ્રીય સંજો સાથે ફાવતી આવે છે. ૧૯૪૨-૪૩ની સંજોમાં ન ફાવવામાં જે કોઈ કારણ હોય તે સરકારી મોકલો છતાં મોકલું પ્રતિબળ હતું. નાતેથી મોકલો ચો કાથરા કે કોઈ માત્ર ન રાખી દેશ પર ચડી બેઠા. એ બધા સરકારી કળવળોએ તૈયાર કરેલા હતા. નવી નવાની સ્થાપનાનાં કળ આવ્યાં તે ન જ આવે એની ખાતરી મળવી જોઈએ. તે સાડુ આટલું તે જરૂરનું જ છે કે, જ્યાર ને તેનું નોકરશાહી રાજતંત્ર આ કામ ન કરે. નવાઈ તે એ છે કે, તે તંત્ર જ્યાર સમિતિની કમરમાં પડ્યું જ શું કામ? એ એવું કામ નથી. એ તે ચોલીસકામ કરવા માટે ખાસ કરીને સ્થપાયેલું. આ પ્રવળ કામ તે પ્રવળ પ્રતિનિધિ રાજતંત્ર કરી કે સગલ પણ રાકે. હજી મોકલું નથી થયું. ‘યુનાઇટેડ નેશન્સ’ વિચાર અને તેલું મંડળ સ્વતંત્ર પ્રવળે હાથે જ દરાય. અને તે તેને માટે મુંજઈનાં વિકેન્દ્રણ કારણ નહિ, પણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના ધરતરનું મહાન કારણ વિચારવું જોઈએ. તે જ તે શોભે અને ૧૯૪૨-૪૩ની કાંતિ સફળ જણાય.

જ્યાર સમિતિની બહામણી શી છે તેને દેકે દેવાલ આગળ પર આપવામાં આવશે.

દરકરી આગબોલનો અનુભવ

ગયા અંગમાં ‘કોની નાગરી?’ એ પ્રથમે, દરકરી આગબોલમાં ગણેલા કેટલાક દિંદી વિદ્યાર્થીઓના કિસ્સા અંગે લખ્યું હતું. ત્યાર બાદ ‘શાઉસ બોર્ડ ટ્રિપ્લિયા’માં પ્રવર થયેલા એક પત્ર વાંચવામાં આવ્યો, તે નીચે.

૨-૧૨-૪૫, મુંજઈ

“યુનિવર્સિટી ગ્રામમાં તાલેવરમાં ખેલવા ઉરસમાં નહિ સંજોએલા એક દિંદી વિદ્યાર્થીના પત્રમાંથી નીચેના જાગ રસ પડે એવો મતું મુકે—

‘યુનિવર્સિટી બહુ જુલમના નજીવી, પણ મેં તે આગલી ખરબીવી તૈયારી રાખેલી એટલે મને બહુ નિરાશ ન થઈ લગજાળ ૫૫૦ વિદ્યાર્થી અને હતાક તે બધા લઈને દુનક પર હતા; ત્યારે અમને અગવડ ને જરૂર પડી. બહુ જ કામ અમને હાથે કરવાનું હતું—વાસણો વસવાનું ને વાળના પિલાવું મુખ્ય. જોરાક કાંઈ ખરાગ ન કહેવાય, અને વહણની અગવડ છતાં છતાં મને મનમાં મંડરત મું... ૧૭મીએ સવારે તે અમે કિવરપૂજ પહેલ્યા, અને વળી આગબોલમાં અગવડ નેવી જ દિવસમાં ૪૦૦૦ કરતાં વધુ ગાળેલા સાથે હતાં અને માટે માટે તે કહું કે, મને તે એક અચ્છા અનુભવ મળ્યો એમ માનું છું.”

કહેવાય છે કે, બપોની વિદ્યાર્થીઓ, પિસણને માટે પરદેશ જતી આગબોલમાં કોઈ ને કોઈ ભંડારમાં ભંડાર કામ મેળવી મંડર જતા ને બહુને સ્વદેશ આવવા. અને

ન્યાય તો સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર હશે. પણ બહુએ ! સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતામાં ફરક જ અહીં અને આની આની ઝાણી ગણી ફેંકી દેવાતી વાતોમાં રહેલો છે.

વિદ્યાર્થી-પ્રવાસ અંગે એક પ્રશ્ન

એક બાઈ નીચેના પ્રશ્નની માસિક મારફતે ચર્ચા માંગે છે :—

“સામાની લાંબી રમણોમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રવાસો ગોઠવાય છે. તે પ્રથા પ્રચલિત છે જ. આવા પ્રવાસોમાં હરિજન, વણકર (આથ હરિજન જ ને ૧-મ.), મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને બાકાત રાખવામાં આવે તે શું શેષ છે ? બાકાત રાખવામાં કરણોમાં નૈરોમાં મંદિરો, ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુઓની ધર્મશાળાઓ, તથા આવા જ બીજાં કેમી સ્થાનોની મુલાકાતો કે જેમાં સવર્ણોને પણ મુલેકીયે અને જ પ્રવેશ મળે છે, તેમાં પ્રવેશની મુલેકી, અપવા અસત્યન અચરણ કરવું પડે છે, તેમ નહિવાય છે.”

પ્રશ્ન સારો ને વિચારપાત્ર છે. પ્રવાસો લઈ જતી દરેક સામાની સામે આ આવેલો હશે. નાતભત કે ધર્મના ભેદો વગર, સૌ વિદ્યાર્થીઓએ સાથે બહુવું લેઈએ. અને પ્રવાસ એથ બહુતર છે; પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દ્વારા તે હોવાથી, સ્મરિયે બહુતર છે. માટે બધા વિદ્યાર્થીઓએ સાથે જ રહેવું જોઈ માણવું લેઈએ, એમાં બાએ વાદવિવાદને સ્થાન છે. “સદ્ નાવત્વ, . . .” મંત્ર નાતભત કે બેચનીયતા વગર, વિદ્યાર્થીમાત્રોના ધ્યાનમંત્ર છે.

આ તો સિદ્ધાંત થયો; પણ વ્યવહારમાં શું ? મંદિરો ને ધર્મશાળાઓ હં બાજો તે ક્યાં સમજે છે ? તેઓ પૂછે ત્યારે બૂકું બોલવું ૧—પરતંત્રોને પ્રશ્ન આ છે.

નવો જમાનો વળી જઈને બે મંદિર વચ્ચેના રક્ષકો સમજે કે વિદ્યાર્થી એ વિદ્યા-અર્થી છે, તેને નાતભત હોય તો એક જ છે ને તે સીને અંધે એવી છે, તો આ પંચાત મટે. પણ ઝટ ઝટ કે નજીના અવિચારમાં આવું બને એમ ન માની રાક્ષય.

મને ખબર છે કે, કેટલીય વાર વિદ્યાર્થીઓ બૂકું બોલી કે કોઈ ભલતી રીતે રસ્તો કાઢી લે છે. એ કોઈ રાત્રનાર્મ કે નીતિ ન બની શકે; એમાં સ્વમાનય નથી. હરિજન કે ઇતરધર્મી સાથીઓને છોડીને તો ન જ જવાય. મંદિરોમાં દેવદર્શન કરવાની રત્ન અને આ પ્રશ્નકર નથી પૂછતા એમ માનું છું, કેમ કે વિદ્યાર્થીઓ દેવદર્શન કરતાં સ્વાધ્યત્ત અને પ્રકૃતિનાં દર્શને વધારે જતા હોય છે. દેવદર્શનનો સ્વાસ્થ હોય તો તે હિંદુઓ પૂરતો થયો; તેને માટે હરિજનોને મના કરનાર મંદિરમાં વિદ્યાર્થીઓએ ન જવું, એ જ સારો માર્ગ છે. તો શું કતા હં જોવા માટે એકલા જવાય ? ના; ત્યાં પણ સાથીઓને તો ન જ છોડી રાક્ષય. તે તે સ્થાનોના પર વિદ્યાર્થીઓએ સંસ્કૃતોને સમભવવા પ્રયત્ન કરવો; છતાં ન જ પ્રવેશ મળે તો તે સ્થાનને સી સાથે

મળી લેવું માણી શકે તેટલું માણવું, ને બાકીનું છોડવું.

પણ સમાજના નાયકોએ વિદ્યાર્થી અંગે, ઉપર ક્લેલી દર્શન ને વ્યાપક દૃષ્ટિ કેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પણ અસ્પૃશ્યતાનો જ એક અનિષ્ટ પ્રકાર છે, તેને સમજાવેર કાઢવો જ જોઈએ.

મંદિરપ્રવેશ

મંદિરપ્રવેશની છૂટ એ અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની તેજબી કસોટી છે. હાથાર બનીને, સમયને વશ થઈને, લોભ લાલચથી સનાતની અસ્પૃશ્યતા નહિ પાળે; પણ તે નિવારણમાં એ ધર્મ નહિ સમજે ! તેને માટે તો મંદિર-પ્રવેશ જ સચોટ કસોટી લાગે છે. આથી ન્યારે તેની પ્રતિવિધિએ બહુવા મળે છે ત્યારે આનંદ વાય છે. ને તે બેટ રીતે — એક તો એટલો સમાજસુધારો થયો તેથી, અને બીજું એ કે આપણે ખરેખર એટલા હરિના જન બન્યા.

મદ્રાસ ઇલાકાના એક દક્ષિણ જિલ્લામાં યિત્તપુરમ તાલુકો છે. (૧૫૦ ચો. મા.) તેનું તે જ નામનું ગ્રામ્ય મામ દક્ષિણ બારતના વામીલ કવિ સુબ્રહ્મણ્યમ બારતીનું પતન વાય. શ્રી. રામલક્ષ્મી તેમના રમારક્તનું ખાતશુદ્ધિ થયા બીજામાં કહ્યું. દક્ષિણમાં અસ્પૃશ્યતા એટલી હદે ગયેલી છે કે, હરિજનો અચૂક રહેતા પણ ન વાપરી શકે ! યિત્તપુરમમાં એવો રિવાજ હતો. તેમાં હવે સુધારો થયો છે અને યિતો મંત્ર કરનાર પરના કેસ પાછા બેઆવા છે. હવે આગળ વધીને ત્યાંના રામલક્ષ્મી પોતાનાં દરબારી બે દેવમંદિરો પણ ખુલ્લાં કર્યાં છે. ૨૧-૧૦-૪૫ના રોજ રામલક્ષ્મી ૩૧ મી જયંતી હતી. તે દિવસે દરબારમાં તેણે હરિજનોને બોલાવ્યા. (આ પણ એક બારે સુધારો જ છે. હમણાં હું મેસર ગયેલો, ત્યાં જયંતી હરિજનો રામલક્ષ્મી દરબારમાં નાગરિક તરીકે જઈ રાક્ષવા માટે ગયે છે; પણ એ હક હજી તેમને ત્યાં નથી મળ્યો.) દરબાર પૂરો થયો, ત્યાં હરિજનો સાથે પોતાનાં પેટીધર બે મંદિરોમાં (શિવમંદિર ૨૦૦ વર્ષ જનું ને વિષ્ણુ મંદિર ૨૦૦ વર્ષનું છે) ગયા ને પૂજા કરી સીને પ્રસાદ વહેંચ્યો.

આ ધન્ય પ્રસંગે રામલક્ષ્મી રાજોગપાલાચારીજીને બોલાવ્યા હતા. તેમણે દેવ પ્રવચન કહ્યું. “રામલક્ષ્મી વડવાઓ પૂર્વે મોટી લડાઈઓ લડવા હતા; તેમના આ વંશજો તેનાથી વધારે જાણી હિંમતનું આ કાર્ય કહ્યું” છે. યિત્તપુરમના ઇતિહાસના ભૂતકાળના પ્રસંગો કરતાં આ બતાવ તેને હિંદમાં વધારે પ્રખ્યાત કરશે.”

અને છેવટે કહ્યું, “તમે બધા ઈશ્વરને માટે તમારાં હૃદયદ્વાર ખોલા; તમે તેને એમાં પેસવા દો, તો એ તો તેમાં પેસવા આતુર જ બેઠો છે. પરમેશ્વર પણ આપણા હૃદયમંદિરમાં પ્રવેશ જાંખતો (મદા) હરિજન જ છે.”

ગુજરાતમાં આશિષો મરાઈ મરાઈને ડોકાર છં જતા
યાત્રીઓ ભેટમાં યાય છે કે, તેઓ બહેર દિશત ફરી
દરિનનોને ભેડે ક્યારે લઈ જાય ?

રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારક મંડળ, સુરત

આ મંડળનો તમા વર્ષના કાર્યનો લેવાલ
સમાલોચના પાઠે મળ્યા છે. આ મંડળ વર્ષાંશિભિતિથી
દિંદી-નાગરી પરીક્ષાઓ દ્વારા કાર્ય કરે છે. તેની
પ્રવૃત્તિઓમાં ખાસ નોંધવા પાત્ર દિંદી વિદ્યાગદિર અને
પુસ્તકાલય-વાચનાલય છે. વિદ્યાગદિર સંદેશની શિક્ષણ-
સંસ્થાઓમાં દિંદીના વર્ગો ચલાવે છે. પુસ્તકાલયમાં
ફક્ત ઉત્તર પુસ્તકો છે, જેમાં ૩૫૧૫ દિંદી છે. દુઃખની
વાત એ છે કે, આ મંડળ ગુજરાત રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારથી
શરૂ પડીને ૧૯૪૩થી રાષ્ટ્રભાષાને નામ અપાડું કામ કરે
છે. તેણે હવે તે પોતાની શક્તિ નાગરી ઉદ્ધેષિત વિધિ
દ્વારા દિંદુસ્તાનીના પ્રચાર અંગે વાળવી ભેળવે. એમાં
મંડળની પ્રવૃત્તિશીલતા પણ રહેલી છે, અને દેશનું
રચનાકાર્ય તે એ હવે જ તે કરી શકે.

સેવામંડળોને માટે જાણકાર્યક પત્રક

‘ગિતમંડળ’, ગામ નાવલી, નો ૧૯૪૪-૫૧નો વાર્ષિક
લેવાલ મળ્યા છે. ‘નનરોવા એ પ્રભુસેવા છે’ એવા
ઉદ્દેશ ધ્યેયથી આ મંડળ ૧૦ વર્ષથી ચાલે છે. તેની
એક અગ્રહાવાદ સાખા પણ ચાલે છે, ભેડે તેની બધી
પ્રવૃત્તિઓ તે નાવલીમાં જ છે.

નાવલી એ ‘વિદ્યા નિઃકલ્પન’ એક પ્રગાણમાં નાનું ગામ
કહેવાય. પરંતુ ૨૫૦ મેલીભાઈ અભીનને પ્રતાપે, ચરોતરમાં
આવાં અનેક સમોમાં નાની મેલી લોકસેવાપ્રવૃત્તિ ચાલે
છે. તેની પાછળ, દર વરસે ફીક ફીક પૈસો પણ ખરચાય.
છે અને તે પ્રત્ન પામેથી મેળવી લેવાય છે. આવાં
મંડળોનાં કામોમાં શાળા, પુસ્તકાલય, મુખ્યત્વે હોય છે.
જેમ કે, નાવલીમંડળ પુસ્તકાલય, વ્યાયામ મંદિર, ચાર
ધોરણની અંગ્રેજી શાળા, ધર્મશા દવાખાનું મેટલાં વાનાં
સ્થાવર છે. આવાં મંડળોએ નવો જમાનો હવે સમજ
લઈને, દરિજનરોવા, દિંદુસ્તાની પ્રચાર, સેવાલ દ્વારા
આમરકાઈ, વગેરે કામો પણ ઉપાડવાં લેઈએ. નવજીવનો
ને વિદ્યાર્થીઓ આ જરૂરી ઉમેદો, ધારે તે, હજેને કરાવી
શકે. તે જ તેમનો ધ્યેયમંત્ર પણ સાચો રહે. મં

નવું વાચન

શ્રી ગીતા-શ્રવણ આપયિતા તથા પ્રકાશકઃ નલિન
મ. મહે, વલ્લભાઈ; પૃષ્ઠ ૨૦૩+૩૨ કિ. ૧-૦-૦

‘બાઈબલ સોદાશયી’ દ્વારા લખાવલ-પ્રચારને
અનુસરી, ગીતાના પુસ્તકનો તથા તેના અવધારનો પ્રચાર
કરવાની ઉચ્છાધી, ગીતા-સમાજ નામે સંસ્થા શ્રી. મહે
વલ્લભાઈ મુકામે રચાવી છે. વાર્ષિક બે આના લખાવલ
મરનારને કે રોજ ગીતાના એક અધ્યાયનું નિયમિત
પારાયણ કરનારને તેના સામાન્ય સ્વરૂપ તરીકે એવળવામાં
આવે છે. આ સમાજને વધુ દાન આપનારને સમાજને
આશ્રયદાતા તથા પ્રાણદાતા કહેવામાં આવે છે. તેવા
આશ્રય-પ્રાણ-દાતાએ ઉપરાંત વ્યવસ્થાપકને અમે તેવા
અને તેટલા બીજા સ્વરૂપે મળીને એક વરિષ્ઠ ચચિતિ
રચાવવામાં આવી છે.

આ ગીતા-શ્રવણ પુસ્તક ધિસિદ્ધ કરાવવામાં સમાજને
પુસ્તકપ્રકાશન માટે રૂ. ૧૦૦૧) આપનાર ઉદાઉરેપુરના
મહારાજલ નિમિત્ત બન્યા છે. તેમનાં ધર્મપત્નીને ફોટા
પુસ્તકમાં ભેડીને, તેમનો ‘જીવનચરિત્ર’ કરવામાં
આવ્યો છે.

કૃપાનિપદના વાક્યને આધારે (માત્મા વા કો જયે
લ્લભઃ શોભતો મન્ત્રવ્યો વિદિધ્યાસિત્ત્વઃ) ગીતાનું પણ અવળ,
મનન, ધ્યાન અને ઉવેર દર્શન કરવું ભેળવે, એ ખ્યાલથી,
પ્રયત્ન ગીતાજ્ઞતા સંપાદ્યવું કેવળ અવળ કરાવવા માટે
ગીતાના અધ્યાયોના વરેત્તને આ કૌપદીમાં અધ્યાય દીક
જુદી જુદી પત્ર રૂપે સંભળાવી જવામાં આવ્યું છે. સાથે

સાથે એવી ‘ગેરંટી’ આપવામાં આવી છે કે, અવળ
કરેલા પદાર્થ જ્યારે નનરોવાને લેવામાં આવે, ત્યારે
સાંભલેલામાં બીનમેળ પણ ન કરવી પડે — તદાવલ ન
કરવો પડે, એવું યથાર્થ અવળ આ છે.

દરેક અધ્યાયનું આ રીતે અર્પદાઈન કરળ આખામાં
તથા ભાવનાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર બાદ અંતે,
અધ્યાયવાર જે શંકાઓ ગીતાના વક્તવ્યમાં બેલી યઈ
શકે, તે આપવામાં આવી છે. તે શંકાઓ વિમતવાર
ઉદાવવામાં આવી છે. એ શંકાઓના જવાબ રૂપે આગળનું
ગીતા-અનન પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થશે, એવી બહેરાત કરવામાં
આવી છે. અલબત્ત, એ શંકાઓ સર્ગજ દરેક અધ્યાયના
કે આખી ગીતાના બધા અધ્યાયોના વક્તવ્યની સંજિતની
દિશિએ નથી ઉદાવવામાં આવી; માત્ર દરેક દરેક શંકાના
વક્તવ્ય ઉપર જ તે ઉદાવવામાં આવી છે. તેમ છતાં
આ પુસ્તકમાં રત્ન કરેલી બધી શંકાઓના જવાબ ને
આગળના પુસ્તકમાં મળવાના હોય, તે તે પુસ્તકની
આવૃત્તાપૂર્વક રાદ લેવી પડે.

‘ગીતા
ચરિત્ર’ નો લેખ ગીતાંજર પટેલ, પ્ર૦ ભારતી પ્રકાશન

મંદિર, ભાવનગર, પા. ૩૩૪, કિ. ૪-૦-૦

‘સચિવા યવ’ પછી પોતાની આ બીજી નવલકથા
છે એમ જાણી, લેખક ‘નિવેદન’માં કહે છે કે, ‘પહેલી
પેઠે અહીં’ પણ વાર્તાનું વસ્તુ જે જીવનના પ્રવલ્લ
અનુભવમાંથી મેળવ્યું છે.” વસ્તુ સાવ હુંડું અને કરળ
છે. સત્તિક હાઈક્રેડલને માસતર છે; સુમતિ તેની બહેલી

પત્ની છે. બેઠકે પ્રેમલક્ષ્મી—સ્વયંવર કર્યાં છે. સાથે સહજીવનની શરૂઆતમાં જ ક્યારેય ભગે છે, અને તેનું કારણ સુમતિને બહારનાં કામો કરવા માટેના તબગનાટ. ધરકામ આનું વિદોષી મનાય છે. ધરસુખ આહતો રસિક કાર્ષક કહે છે તેથી છ'છેડાઈ સુમતિ તેનો ત્યાગ કરી મુંબઈ તેની બેઠકે બહેનપણીઓ—કુવારી રહેલી છે— 'ભહેર કામ' કરે છે તેમની બેઠે રહેલા ચાલી ભય છે. એટલે રસિકનો આજે ધણુને કચાદ 'કાચગય' લાગે એવો વિરહ શરૂ થાય છે. તેનો મિત્ર ને તેની પત્ની તેમાં એને આસાપેશ આપે છે. પછી શાંતિ મેળવવા આણુ ભય છે, ત્યાં એક 'મહાત્મા' મળે છે તે કાર્ષક સમભવે છે, તેથી વેવલો રસિક આત્મધાત કરતો આટકે છે, ને ટેકાણે આપી પૂછા નોકરીએ વળે છે. નવાઈ એ છે કે, આ બધો કાળ, વિરહથી અધી અધી થઈ જતો રસિક, સુમતિ કર્યાં છે, સુખી હશે કે દુઃખી, તે કશાની ચિંતા નથી કરતો! સુમતિને પિયરમાં વિસામે નથી એમ જતાવવામાં આવ્યું છે, તે છતાં! સુમતિ એવો તરંગી અને સ્વનિષ્ઠ છે.

કયા પછી બીજી બાબત એ વળે છે. સુમતિ મુંબઈના તેની બહેનપણીઓના 'ભહેરજીવન'નો ભવ્યનુભવ થઈ તેનાથી થાકે છે. ખરેખર તો તેમાં તેને પોણું જીવન જ લાગે છે. તેમાંથી 'જરની' જેલમાં છટકાવારી મળે છે. ત્યાંથી બહાર આવી જીવે છે તો પેલી બેઠક જીવિયા પરણી ચૂકી છે! એકના બાબને જોઈ સુમતિને બાબના ભાવ ભગે છે ને તેજ ટેકાણે આવી 'મિલાક' કરીને રસિકના ધરમાં પહોંચી ભય છે.

આ સાદું કથાનક એક લઘુકથા માટે સરસ ને પૂરતું છે. લેખકે તેમાં વિરહ હોનાં લાંબાં ને ધણી વાર નીરસ લાગતાં પીંજણો ન ઉમેરત તોય ચાલત. કાર્યના વેગ વગરનાં આ લ'બાણ કથારાગિને કંડિત કરે છે.

લેખકે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાંથી નવલ-વસ્તુ લીધું છે એમ કહે છે. એ અનુભવ એટલે આજનું કોલેજ જીવન. તે પ્રત્યક્ષ કરતાં સાહિત્ય અભ્યાસથી ઉરકેરાયેલું ને કલ્પનાવોડે ચડતું લાગણિયાણું વધારે હોય છે. આ વાર્તા એનો પુરાવો છે. રસિકનો કંઈક મિત્ર ત્રિજીવન પોતાની ઉમ્મિદોમાં આ જીવન ને તેના ફાલરૂપ રસિકને માફ ઠીક રાંદાડું સંભળાવે છે; અને સીજીવન અંગે તેની પત્ની સાથેના નવા જમાનાની સુમતિઓની મુઠ્ઠા ભાવે ટીકા કરે છે. રસિક-સુમતિ અને ત્રિજીવન-રાંતાનાં આ બે નેડાં પરથી 'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં તેને મળતા બે મિત્રો ચાદ આવે છે. સરસ્વતીચંદ્ર પોંડે જ નબળા મનનો ભણેલો વેવલો રસિક છે; કંઈક ચંદ્રકાંતની જગ્યાએ ત્રિજીવન છે. અંગ્રેજી કેળવણીના શરૂના કાળમાં જે બન્યો નવજોગ ગાદિ-બમાં ભર્યો, તેની જ નવી આગ્રહિ

આજે ભેટર છે, એ આપણા શિક્ષણની અનુક ભાગ્યતા રચાથી ભાવનું જ દોષક ને? આ લાવ એટલે ઇંગ્લેન્ડ-રાગિનો ને પ્રત્યક્ષરહિનો અભાવ અને લાગણી કે કોઈ આવેજ આગળ પડુતા. ને તેમાં માનેલો અનુક નિઃસ્પર્શ આનંદ.

વાર્તાનું કથાનક બહુ માનસશુદ્ધ નથી લાગતું. શરૂથી લાગે છે કે, સુમતિ પાછી આવશે; આ ગાંડિયો રસિક નકારો વેવલો મારે 'છે—ટેકાણે આવશે; હાં હાં. વાર્તાવિદ્યાગ્રની શેડી સાવ સાદી છે. ભહેરકામમાં સુમતિનો રસ ન રહી તે સાથી, એનો ચિતાર વધારે સચોટ આપેલો જોઈતા હતા. વેવલો વિરહનો કુલાવો અસરકારક નથી થતો.

આ પુસ્તકના વસ્તુને અંગે 'નિવેદન' કહે છે કે, "ભહેરજીવન અને જીહજીવન વચ્ચે વિસ્તાર શરૂ થયો છે." આ નરો વધારેપડતી કારેખમ ભાષા ગણાય. કથા-નિરૂપણ આવો કોઈ પ્રશ્ન દિલ પર કહાની રાફડું નથી. સવાલ તો માત્ર સુમતિનું કાચું મન સમજી બનવાનો છે. ભણવા કાળે માત્ર કલ્પનાઓ કરેલી તે જીવનમાં પ્રવેશતાં અસંગત અને અત્ય લાગે છે, ને તેથી એ બધી ચરી પડે છે એટલું જ.

એક વિસ્તાર જરૂર ભલે થયો છે, અને આ લેખકે તેમની બે નવલકથાઓમાં એ આડકતરી રીતે ઉતારે છે. આ વિસ્તાર એક સામાજિક પ્રશ્ન થશે ખરો. તે આ છે: આમડા આમની વસ્તીમાંથી શહેરમાં આવી ભણતા વિદ્યાર્થીઓ એક નવી જ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં દાખલ થાય છે. તેમનું ભણતર પ્રત્યક્ષ જીવનથી એવું વિખૂટું હોય છે કે, તે નયું" વસ્તુશૂન્ય વિકલ્પ 'મથ બની ભય છે. પછી તે પ્રમાણે એ લોક પરણવા માગે છે; પરંતુ લગ્નપ્રથા ને અર્થતંત્રનાં ચાલુ બંધોનો એ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં બેસતાં નથી. લગ્નસુખની કલ્પના રંગિરંગી બની હોય છે. એ બધાનો મેજ લગ્નપ્રથા અને પછીના જીવનમાં ખાતો નથી. તેથી ચાલુ લગ્નપ્રથા અને સ્ત્રીના પ્રશ્નો બિલા થતા ભય છે. નાતની વાડાબંધી, શિક્ષણ અને અર્થચીન સંરેકારમાં ભણેલાં-નભણેલાં, ગામડાનાં-શહેરનાં વચ્ચેની અસમનતા ને ટંગધડ વગરની વિલસણતા—આ બધું આપણે જે અસ્થિર સમાજશાસ્ત્રમાં ઊંચે તેનું વિશ્લેષ છે. તે દશમાં પ્રશ્નવિદ્યા એનેક રસવાવો છે, તેમને માટે લઘુકથાં સાડું નિરૂપણ-સાધન ગણાય. તે પ્રશ્નોના બેડાણમાં જઈ કયા નિરૂપનાર કોઈ સમર્થ ક્ષ્માકાર પાડે ત્યારે ખરો. ફરિયાન આવી કથાઓ તેમાંનાં છૂટાં છૂટાં પાસાં, જરૂર રબ્દ કરે છે; તે માટે વધારે ચિંતન મનન કરાવું જોઈએ. લેખક આ હવે આપણને મળતી વાર્તાઓ આપી રાકે એવાં તેમનાં અનુભવ અને ભાષાબળ આ કથામાંથી જોઈ શકાય છે.

કોની બહેન ? મૂળ લેખક: વિદ્યા દોસ્થોય, અનુ-
બંધન કરે શુભ, પ્રા. વોરાએન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨.
કિં. ૨-૪-૦ પા. ૧૬૪ (પાકું પૃષ્ઠ)

'દોસ્થોયની જુદે જુદે વખતે લખેલી તે જુદા જુદા
રસવાળી પાંચ વાર્તાઓને' અનુવાદ, તેમાંની એકના
નામની આગેવાની તળે, બહાર પાડવામાં આવે છે.
અનુવાદકે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં તે પાંચ વાર્તાના અર્થ
નિષે દ્રષ્ટી નોંધ આપી છે.

પહેલી વાર્તા 'બરફનું તોફાન' રશિયાના આ સામાન્ય
શિયાળુ બનાવની વર્ણનાત્મક છે. 'ત્રણ મૃત્યુ'ની ખીટી
વાતમાં દોસ્થોયને પ્રિય વિષય-ઉલ્લખિયાત વિનં મન્દ-
વિયાત લોકજીવન-સુખત્વે રચી પાડ્યો છે. અનુવાદકે આ
અગાઉ બહાર પાડેલ સંપ્રદા 'મિ નવકથા'માં, અનુક્રમે
'શેઠ અને ચાકર' તથા 'જીવનન' એ વાર્તામાં આ
જ રસબિંદુ લેખકે લીધેલું છે.

સંપ્રદાની મુખ્ય રસવાળી વાર્તા છે અને તે 'એક
સાધુની જીવનકથા' અને 'કોની બહેન ?' એક મનુષ્યના
કામરિયુને-અલ્પચિત્રાર્ને અંગેની છે. તે બેની આગળ
સાફની છે તથા છેલ્લી 'માદીની પત્ની' એ ખોલે વાર્તા
ફીકી પડી નથી.

'એક સાધુની જીવનકથા' એક સમિતિસાળી નવજીવાનના
સંન્યાસ-જીવન ને તેમાંથી પતનની કથા છે. ઉપર 'તે
આજુબ દોસ્થોયને પ્રિય એવા સાદા ખેડુ જીવને પહેંચે
છે. તેમાં તેની જીવન એક તેની નાનપણની દોસ્થોયની
બહેન છે. વાર્તા વાંચીને આપણા પુરાણની કૌશિક કથા
યાદ આવે છે. પાતુ તે નાનકડી કથા આગળ દોસ્થોયની
આ વાત હલકી અને ફીકી લાગે છે, અને નાહકની લાખી
પણ લાગે છે. એટલું જ નહિ તેના નાવક સર્વિયસના
વિકાસ અને વિનાશના માનસક્રમમાં કદરવીપણું પણ
નથી લાગતું. ઉપરનું તેનું પરિવર્તન તેના પતનની નિરપણ-
કલા આગળ ફીકું પડે છે, તેથી તે દમ વગરનું લાગે છે ને
ઓળી જ અસર કરે છે. એ પણ કલામાં દોષ જ ગણાય.
'કોની બહેન' એ દૃષ્ટિએ વધારે સફળ છે; તે વધારેપડતી
લાંબીય નથી થઈ, એ પણ એમાં કારણ હશે.

દોસ્થોયની આ વાર્તાઓ તે સમય કથાકારને આંકવા
માટેના ઉત્તમ નમૂના ન ગણવાની જોઈએ, એ ચેતવણી
આપવાની જરૂર છે.

શુભદ્રા બોલેલું લેખક - નીરુ દેસાઈ. પ્રા. આદર્શ
પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ. કિં. ૨-૪-૦. પા. ૧૭૭
(પાકું પૃષ્ઠ)

૧૯૪૨-૪ દરમિયાન દેશમાં અંગ્રેજ સરકારે જે
સખત હાથે કામ લીધું અને દેશે તેની ટકર ઓલી, તેનું
કલ્પનાચિત્ર દોરતી આ કથા, — તેની પ્રાસંગિક તાત્પર્યોને

ખાતર પામ્યું. — વાંચી ગમે એવી છે. દમનના દોર આગળ
અને જરૂર જમીનના લોભે દેશનો જુરસો કાંઈક હલાઈ
ગયો, પ્રભુ પોતાની ટેક બહી - ન-બહી; સરવાળે તેનું
સામુદાયિક જોર સરકારને હાંકણું જાયું; છતાં આખી
પ્રભુએ માન્યા કલા એમ ન ગણાય. આ હકીકતી વાતના
પડા ઉપર એક ગામની અજુબ પ્રજાનું — સીપુરુષ
સીનું — સ્વમાનમયું શુદ્ધચિત્ર સારી રીતે બેઠ્યું છે. એ
ચિત્રની રેખાઓ અને રંગો લેખકે મુખ્યત્વે અજાતનાં
તે વર્ણનાં અનેક કથોમાંથી લીધેલાં છે. આમ કરવા માટે
કાર્યના અને પાત્રલેખનના આંકડા તો મેળવવા જ પડે
છે. અને તે કલાય મુશ્કેલીથી પણ મળે એમ બને, એ તો,
મને લાગે છે, દરેક વાર્તાલેખકનો અનુભવ હશે, અને
આને માટે ધોરી માગ આદર્શવાદનો આશરો લેવાનો
છે. આ વાર્તા એ જ કથા એક ગામની લડતને કલ્પનાથી
આદર્શવાદને આલેખે છે. તે વાંચી વાગકને ૧૯૩૦-૨ની
લડતના કાલેને આલેખી શી, રમણલાલ દેસાઈની ('ક્રિંચ
અશુ') કથા કલાય યાદ આવે.

વાર્તાનાં પાત્રો લગભગ બધાં જ પોતાપોતાને હાલ
એવા આદર્શ વર્તન તરફ ખીલતાં નથી. સરકારી
દમનના બનાવો એમાં નિમિત્તરૂપ બનતા વણવામાં આવ્યા
છે, ઓમનું નામ કટાદશ છે. તે લડવા તૈયાર જ નથી,
ને એ જ કારણે કે ૧૯૩૦-૨ ના બલતઅનુભવથી એ દાઢેલું
છે. પણ અડાસ ગામ કટાદશના એક નવજીવાનનો
સરકારે શિકાર કર્યો ને આમ સળગ્યું. 'સવસાલેબ'
યવાનાં વહાણો મારતો મુખી તેમાંથી વળી ગયો અને
ગામના 'માસવર'ની સલાહમાં રહી ગામની આબજીની
અને રમેવાળીની લડતને ખરેખર મુખી બન્યો. સરકારી
અમલદાર પણ તેની જોડે 'આદર્શ' બને છે; શરમાં તે
સારારાથી વતે છે — કંઈકીએ તેને તે સાડુ ટાંકે છે. પણ
લોકોની અજુબતા તેને દમનની આદર્શ બેઠાથી તરફ
લઈ નથી. ઉપર લેખક બતાવે છે કે, અમલદાર ખરેખર
ઓળે છે ! પણ ત્યારે પ્રસ્તાવનામાં પોતે જ આ નવાઈની
પરિવર્તનને 'અજુબાણ', ઉતાવળિયું કમલ કરે છે. તે કહે
છે જ કે, "વાર્તાનો અંત સાચ કલિયત છે." જે વાતને
'શુભદ્રા બોલેલું' નામ આપ્યું તો મંગળ અંત કલ્પેનો ન
હોત તો ચાલત. અને કહી શકત કે, કટાદશના નેતાઓ
હજી જેલમાં સળે છે ને તેમને બહાર આહુરી કટાદશને
પાછા સેપિવાના આક્રો છે; ત્યારે સ્વતંત્ર કટાદશ તેના
નવીનીમી રાજમાંથી સોનાનું ચંદને બહાર. ખેર.

સોદનસિંહ જ નહિ, નાથી મંગળને મારી નાંચે છે
તેજ અસાહનિક પરિવર્તન જ છે. એમ નાથીમાં ચેરનો
અર્થ બહુથી બેલા કહ્યું, કારણ વાર્તાપ્રવાહ બતાવતો
નથી. શહેરી જીવાનિયાઓની વાર્તા — જેને કટાદશને નેતા
(માસવર) નાપોસ કરે છે, છતાં — નાથીના મંગળમાં પૂમરી

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪-૨૫કે ૧૨]

અમદાવાદ

[ડિસેમ્બર, ૧૯૪૫]

કાકા સાહેબ કાલેલકર

વીસેક વર્ષ પરની વાત છે. સકાસાહેબ 'નવચંપર'નું કામ ત્યારે સંભાળતા હતા, કેમકે ગાંધીજી જેવમાં હતા. તંત્રી દરીકે વામ બીજનું રહેણું, પણ કામ મુખ્યત્વે કાકાસાહેબ કરતા. પછી તે જેવમાં ગયેલા. તે આસામાં એક જુનરમે મને પૂછેલું, "આ કાકા કાલેલકર તમારા છે તે મોટી પાઠક હંમરના માણસ હતો. તેમનાં કંઈક અને વિચારપૂર્ણ જમાણું પરથી એમ લાગે છે". અને એવી જ કહ્યવા તે જ અરસામાં એક મોટા ગુજરાતી સાદરે પણ ફરી હતી એમ મેં સાંભળ્યું છે.

આજે અમદાવાદની સાહિત્ય સભા કાકાની પદ્ધિર્તિ બિજને છે ત્યારે એ મને યાદ આવે છે. અને તે પ્રસંગે, હું માત્રું છું, કેટલાકને એથી બહારી લાગણી પરી, "એ! કાકાસાહેબને ૬૦ વર્ષ થયાં!" સાણસની હંમર વિષે, કાગે કાગે, નવી નવી ભાવના થાય છે.

સામાન્યપણે પણ આટું નથી હોતું? નાનપણમાં બાળકને પદ્ધતી જતાં વધેના ભાર નથી લાગતો. મોટા થવાની તેને સહજ છુટ્ટા હોય છે. ત્યારે તેને જગતવાની જાણ અને વનમનાહ એની મેળે હોય છે. તેથી વર્ષો વધવાનો આનંદ લાગે છે, પણ વર્ષો વધ્યા પછી? આશ્વેદ સણાંતી વધ પાર હયાં પછી? ત્યારે વધેના ભાર શો કાજ જનવતો હશે? મને લાગે છે, જ્યે જ્યે ભાવના અને જીવન તેમ તેને વ્યક્તિમત મહું હશે. આ તો પોતાને થતા ભાવની વાગ વર્ષ, પરંતુ પદ્ધિર્તિ માણસની હંમર બાળક આપણને કેટલીક વાર નવર્ષ લાગે છે. સાહિત્ય સભાએ કાકાની જિંદગી જાહેર ન કરી હોત તે પછીને ખબર ન હોત કે, કાકા 'વન' પાર કરી જીવનની 'સાહી'માં આ ટિસેંબરની ૧૩ીથી પ્રવેસ કરે છે.

૨

પદ્ધિર્તિનો આ સમારંભ વિચારાતો હતો ત્યારે એક અર્થો કામ હવર આવી કે, સાહિત્ય સભા એ ગુજરાતી

બાળાના એક મહારાષ્ટ્રી સામુદાયની સાહીબજે, તો તેણે ગુજરાતી સામુદાયની વિશેષે ફરીને બિજવની જોઈએ. આ એ તે ન કરવાની હોય તો કાકાની જગતી પણ ન કરવી જોઈએ.

ન્યાય તો એથી બિજું જ બતાવે છે, કાકાસાહેબ મૂળે મહારાષ્ટ્રના છે એ તો ઉધારી વાત છે. અને એ પરથી જ વિચાર કરાતો હોય તો તો એમ થાય કે, એ પરપ્રાંતીની મેલાની હર ફરવી એ ગુજરાતની એક સ્વતંત્ર ફરજ છે. તેને ધરના બીજએની જાનવણીના પશ્ચામાં ન મૂખી સમાય. કાકાને પર પ્રાંતના માનો તો એમવું જાણ અંદા કરવામાં ધરના હોદાની 'સાહી'ને સવાલ કેવી રીતે આરે આવી રહે? એટલે જ સાહિત્ય સભાએ હવર પ્રશ્નો આ રીતે વિચાર ફરીને પોતાના કરાવ કર્યા હોય, તો એને મારે એ વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર બને છે.

અમે એમના સાધીએ તો કાકાને પરપ્રાંતી માની જ શકતા નથી. એ ગાંધીજીના આશ્રમવાસી છે. આશ્રમવાસીએના તો તેઓ એક ભાંડું છે. અને તેઓ માટે પ્રાંતીયતા કે દેશની પણ સીમા ગાંધીજીએ કહી માની કે મનાવી નથી. મારે માટે હું તો, હું તો ઈ.સ. ૧૯૨૧ થી, આશ્રમની કાકાની સાથાના જમાનાનો, એમને એક મહત્ત્વની અને સાધી છું. આજે પણ એમણે જ શરૂ કરેલું કામ વિચારીશમાં ફરી રહ્યો છું. આમ અગામી મિહણ એના છે કે, આ માનિતના વંત્રની જવાબદારી મારે ગાયે ન હોત, તો આ લખું છું તે હું બાગ્યે જ લખત.

૩

આટલાં વર્ષોના એ બધા સદકાર્ય અને સહજવનનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે, ગુજરાતના અનેક લોકની વિચારસુધીમાં કાકા અણાવણે પણ એટલા છે. કાકાએ એક જગતમાં ગુજરાતના વાચક-વિચારક

લોકોનાં ચિત્તમાં પ્રવેશ અને આવકાર મેળવ્યો છે. શરીરને બાંધનાર ગળ નથી પણ બધા બાદ એમ તે જીવંત નાગધારી રહેવું—રહી રાહતું નથી, ન રહેવામાં જ તેની ક્ષમતા છે; તે જ પ્રમાણે આપણા મનના ખોરાકનું જ છે. અને સાહિત્ય એ મનનો ખોરાક છે. એ ખોરાક પૂરો પાડવામાં કાકાસાહેબ ગુજરાત પર ‘અદ્યક્ષ દળ’ છે. એટલા બધા કે, એક મિત્રે સાચું કહ્યું કે, હાઈસ્કૂલના આદ્યક્ષી ગાંધીને એમ. એ. સુધી આજ કાલ વંચાય છે, એવા વિવિધ અને વિપુલ સામગ્રી એમણે ગુજરાતને ચરણે ધરી છે. ગુજરાતને કાકાની આ બેઠક ધન્ય કરે છે. તેના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ વડે કાલ અગર સ્થાન પામ્યા છે.

પણ કાકાને મન આ લેખનકાવ્ય ગીણું છે. પોતાને સાક્ષર કે સાહિત્યકાર કોઈ કહે એ એમને યોગ્ય પસંદ છે. અધ્યયન અધ્યાપનને તેમણે પોતાનું જીવન માન્યું છે, અને બહાર કહ્યું છે. અને રાષ્ટ્રીય ફેળવણીકરનું બિરદા એમને પહેલું પસંદ છે. અને એ તરીકે એમણે ૧૯૨૦-૩૦ની નવજીવાન પેઢીનું ગાનસ ઘરવામાં જે ફાળો આપ્યો છે એ ગુજરાતના ત્યારના જીવનને ઘરવામાં અદ્વિતીય હોતો. આ વસ્તુ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જે અંકાર્ડ છે, તે વધારે મોટી, કાવ્યમી અને જીવનપ્રદ છે. ગુજરાતે કાકાને એ વર્ણમાં ઓળખ્યા અને એ ઓળખ ગુજરાત બહુ નથી—બહુી શકે એમ નથી. રાજમાં જે જે ક્યાપ્રસંગ ઉઠેજોયો છે, તે આ જ દસકાનો છે, એ વાચકને યાદ દેવડાવું. તે જ જમાનામાં ગુજરાતે પોતાની રાજકીય પરિવર્તના પણ એમને પ્રમુખ વર્ષા હતા. ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય જીવનના ઉદયકાળના એ દસકામાં કાકાસાહેબે આવા ફાળો આપ્યો છે.

૪

પરંતુ, કોઈ સાહિત્ય-વિભાગી પૂછશે, તો કાકા સાહિત્યકાર કેમ થયા? તેમણે ‘ઐતરાલી’ કીધાલો, ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, ‘સ્મરણવાના’, ‘જીવનનો આનંદ’ જેવાં પુસ્તકો કેમ લખ્યાં? તે તો એમને નિષ્કામ આનંદ વ્યક્ત કરતી નવી સર્જનની કલાકૃતિઓ છે. એમાં એ કોઈ સમીપિયોગના પ્રકારને દલ કરવાને કારણે લખતા લાગતા નથી. ગાંધીજીએ ‘આત્મકથા’ લખી તે એક ‘સત્યના પ્રયોગ’ વરીકે જરૂરી લાગ્યું ત્યારે પોતાના કામને હિસાબે. કાકાએ આ રીતે પણ લખ્યું છે એ ખરું; પરંતુ કેટલુંક લખાણ નરી સર્જનના આંતર ભરિમું છે. એવું શું?

આ પ્રશ્ન સાચો બહી શકે એવો છે. એ સમજવા જેવાયે છે. અને, મને લાગે છે, એમાંથી કાકાનું

વ્યક્તિત્વનું અને એમની સેવાની ખાસિયતનું પણ સ્પષ્ટ કીક સમજાય એમ છે. વાચક યાદ કરે કે, હપરનાં પુસ્તકો યાજે ભાજે ૧૯૨૦-૩૦ના જ દસકાનાં છે. અને કાકાએ ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ આશ્રમની શાળાના પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે અને તેમના હસ્તલિખિતમાં લખવા માંડેલા. તેની સાહિત્યિક ખૂશખો સુધનાર કોઈ ‘મધ્યમ’ માંથી તેને બહાર કાઢ્યો. જે એ અમર મંથનનાં રાગનાં કેટલાંક પ્રકારો ૧૯૧૬ના અરસામાં ‘વસંત’ માં ધણું કરીને વાંચાતું યાદ આવે છે. ત્યારે મને થયેલું કે, મરાઠી માતૃભાષાવાળો એક માણસ કેવી મધુર ગુજરાતી લખે છે!

આમ જ કાકાનાં ધણાં લખાણો અંગે છે. પોતાના કાર્યને અંગે લખવા તે પ્રેરાશ છે. અને એમનું કામ એટલે ફેળવણી. એ આજન્મ ફેળવણીકાર છે; સંકલ્પપૂર્વક એ એવા થયા છે ને પોતાને ધટવા મળ્યા છે. પણ એમને ફેળવણીને અર્થ નહું. બહુલી પાડું એ નથી. કાકાની ફેળવણીની વ્યાખ્યા અતિ વ્યાપક છે. એને તે એક દર્શનની ઉદ્દાત્તતાએ ભરી ન્ય છે.

પરંપરા અને મનુષ્ય સૌ સુદ્ધિમાં વિચરે છે. પરંતુ મનુષ્ય પ્રાણીને માટે અચૂક એવું કહી શકાય કે, તે આ વિશ્વમાં આવીને ફેળવાય છે—વિકસે છે. મને કમને, ભણે અભણે, ધાર્યું ન-ધાર્યું, આપોઆપ,—માનવ જોપરી પરમેશ્વરે એવી બનાવી છે કે તેને જ લઈને, તે પ્રકૃતિ અને સમાજમાં રહેવા અને વિચરવા માટે પણ ફેળવાય જ છે. શરીર આહારથી મોડું થાય છે તેમ જ માનવ ચિત્ત પણ તેનો આહાર મેળવીને ધડાય છે અને પોવાય છે. આપણે ન જાણીએ છતાં, ચિત્ત આસપાસના જીવનમાંથી પોતાનો ખોરાક ચૂસી લઈને, પોતાની ભૂખને ભાજે છે. આથી જ એની ફેળવણી સાધી શકાય છે. આગું જે સદા હયાત શિક્ષણ-અર્થ, તે કાકાના ફેળવણી દર્શનનો પાયા મણાપ. એ અર્થમાં એ એક જીવનદર્શન થયું. અને કાકા ફેળવણીને આ દૃષ્ટિએ સમજે છે.

અને આ દર્શનને એ કલા દ્વારા બોલે છે. સ્વભાવે કાકાસાહેબ લાગણી-પ્રધાન—કલાત્મા છે; તક અને છુદ્ધિની ચિહ્નિતા તે એની આજ્ઞામાં રહીને કરે છે. એ ફિલસૂફ નથી; એની પદ્ધતિથી કલાય એ અકબીતા હોય. એ વિજ્ઞાની નથી; એની જીજ્ઞાસુ એમને મળે, પણ એની રીત એમની નથી. એ સંમતનકાર નથી; સંમતન વગર કામ ન ચાલે એ એમને કમલ છે, પણ તેને માટે એકંદરે એટલું પરવશીપણું એમના કલાત્માને કલાય રુચક જ ન હોય. એકે, જીવન અંગે આ બધાને શું કહેવાનું છે, એ તે જરૂર સમજવા યાહે છે; ફેળવણીકાર તરીકે તેને પોતે છાદી ન શકે. પરંતુ તેમની વિશિષ્ટ

હાતાગ છે. તેની પોતાને સદન દૃષ્ટિએ એ પોતાનું કામ કરે છે. આથી તે લખે છે તો યદ રૂપે, પણ તેનો ગુણ પદ્યનો — કાવ્યનો હોય છે. તેથી જ કદાચ કાકાનું સાહિત્ય-સાધન કૃતિ નિર્મલ છે; અને નિર્મલમાં પણ નાની નિર્મલિકા જેવા ફેરા, કે તે પોતપોતાના વ્યક્તિત્વ સાથે એમાં ખિરાળે છે. વર્ષાના આકાશને કે પ્રકૃતિના કોઈ દૃશ્યને ભેળં એમ પણ ન સમજાય કે, આ રંગ કે રેખા આમ કેમ છે અને તેમ નથી. તે છે તે છે, ને તેમાં ને સમગ્રતાથી એકતા આવે છે, તે એવી હોય તો જીવો. કાકાની રોશી કાંઈક આ જાતની છે તેમાં તરફ કે વિશાળનું પૃથક્કરણ ન ફાયે. એ કાકાની શૈલી નથી. મૂળથી એ એવા પદાયા હોય એમ લાગે છે. આજન્મ પ્રવાસે એમાં એમને કાયમ ક્યાં છે. પ્રવાસ એટલે પ્રકૃતિ અને સમાજ એ બેનું વિદ્યાગારિ કાકાએ પોતાના ધરતરનું પણ કામ આ વિદ્યાગારિમાં ક્યું છે.

આવી પ્રકૃતિવાળો માણસ કેવલગીને અર્થે ને કહે (એટલે કે લખે પણ), તે આપોઆપ સાહિત્યગુણી બને. કાકાનાં લખાણો (અને તેમાં પહેલાં શરૂ થયેલાં નવામાં છે.) આથી સહેલે સાહિત્ય બને છે. સખ્તકલા એમની સદનસિદ્ધિ છે.

૫

પરંતુ આ તો એમની શૈલી કે સાધનની બાજુ વાત થઈ, એ દ્વારા તેને વસ્તુની ભક્તિ રહે છે, તે એમનો રાષ્ટ્રપ્રેમ અને દેશના શ્રેયને માટેની લેડી તમન્ના છે. આ વસ્તુએ કાકાના પ્રવાસી જીવનને એકસૂત્ર ક્યું છે; પાર વિદાની પ્રવાસ-શિક્ષણ-સામગ્રીને પથાવચાને માટે એણે એમને પૂરતો તેજ અગ્નિ આપેલો છે. તે વિદા એ સામગ્રી અજાણ જ કરે.

કાકાસાહેબ હોમિસની જોડે ઈ. સ. ૧૮૮૫ના ડિસેમ્બરમાં જન્મ્યા. અને તેમનું માનસ-ધરતર આ સદીના પહેલાં દસકાના પૂનામાં ચણું. પૂના પોતાના વિદ્યા-વ્યાસ અને માટે તો આજે જ નજીવું છે પરંતુ તે દસકામાં તે ગોખલે અને ટિંગની કમળગિ ઘણું જન્મગંગા નદાલ દિવસો એ ઘણા. રવેશી રાષ્ટ્રવાદનો હૃદયકાળ એ હતો. કાકા એ રંગે પૂરા રંગાયા. અને એ રંગ એવા પાકો છે કે, આજ મુખી રાષ્ટ્રની વિકસતી રહેલી એ ભરતના તાપથી પણ એ ઠંડી નથી, બક્ષે ખીલે છે. કાકા જો મૂળે સાક્ષર કે સાહિત્યકાર જ હોત, તો ક્યારેનાં એ એમાંથી પરવારી ગયા હોત. પરંતુ એમની મૂળ પ્રેરણા શિક્ષણ દ્વારા રાષ્ટ્રસેવા હોવાથી જ આજ મુખી એમાં તે અવીજમ ભરા છે.

અને એમનો આ રાષ્ટ્રપ્રેમ એક ધર્મ જેવો જીવનમાં જાયેલો છે. જીવનમાં ધાર્મિકતાની નિશાનો વારસો એમને એમનાં માતાપિતા પાસેથી મળેલા હોય છે. એની બળવૃદ્ધિ,

મને લાગે છે, એમને શ્રી. અરવિંદભાણુના રાષ્ટ્રવાદી અધ્યાત્મમાંથી મળી હોય.* તે દિવિ ક્લિષ્ટ આજ વરસોથી અધ્યાત્મમાં જ દર્શાવ્યા; કાકા હજી તોય એટલે મુખી જઈ ન શકે. કદાચ કાકાજી અને ખાસ કરીને યોગાનંદનાં વિદ્યાનિષ્ઠ સ્વદેશપ્રેમ અને સંસ્કૃતિભક્તિ તથા કમળગિ એનો દેહ ધર્યો હોય. કદાચ રવીન્દ્રનાથની કાવ્યરસિદ્ધિએ એમાં મધુરતા આપી હોય. અને એવા ક્યા ક્યા પ્રવાહો એ ધર્મદૃષ્ટિના નિર્માણમાં મળ્યા હશે, એ સંક્ષિપ્ત અભ્યાસ એમના કોઈ જીવન-અભ્યાસીએ કરવા જેવો ગણાય. અહીં એટલું બસ છે કે, કાકાની માવનાસુધિમાં રાષ્ટ્ર એક દેવતા બનેલો છે. (જીવે એમનો 'સ્વદેશધર્મ' નિર્મલ.)

અને આ એમની બાવના પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર ઊભી છે. આપણા રાષ્ટ્રધર્મની હામારત એ મૂળ સંસ્કારભક્તિ પર, આ સદીના પ્રારંભમાં, દર્શાવેલો દિવંદા ઇતિહાસમાં એ ભગિના ઉપર એ મળ્યા અણ્યા છે—એક દરજાથી અને બીજી અર્થે. કાકાનાં લખાણોમાં પહેલાં અને છેલ્લા વિષે સારી રીતે વિવરણ આવે છે. વચ્ચેના એમાં આપોઆપ આવી મળે. પરંતુ એનું વિશેષ ચિંતન મનમાં કોણું હોય, એમ મારા ઉપર છાપ છે. તેમાં બાવ જ એમાં નથી, એમ એ પારથી માનવાનું નથી. કાકાનું મુખ્ય ચિંતન મન આર્યવિદ્યાએનું છે, અને એ દ્વારા એમણે અર્વાચીનને નિદાનવા, નાણવા અને નિષ્વવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને માનવ જાતની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન એ સંસ્કાર-સમૃદ્ધિમાં રમતાં છતાં, કાકાસાહેબ એને અર્વાચીનતાની પરિભાષામાં રજૂ કરે છે, એ એમના ચિંતનની પણ વિશેષતા છે. (અભ્યાસી આને માટે, ખાસ કરીને, એમનું 'સાક્ષજીવન' અને 'ગીતાનું સમાજસાસ' જુએ.)

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સેવામાં એ સનતની અને આર્ય-સમાજ બેટ શુક્રલે જોઈ આવ્યા છે. બેટ તરફ એમને અધિક આકર્ષણ છે, કેમ કે બેટમાં તેમને અધિક દબની નિષ્ઠા દેખાય છે. પરંતુ અર્વાચીનતાની દૃષ્ટિએ તે આંશિક હોઈ, કાકાને સંધરી ન શકે.

સાધુએના સમાજમાં ફરીને આપણા એ ફરતા યોગસિદ્ધિને પણ તે જુએ છે. એમનીવ રાક્ષિ અને સંસ્કૃતિ કે મનને એ ન્યાય આપે છે; એટલે મુખી કે, 'દિમાલવના પ્રવાસ'ના વાચક કદાચ મંત્રાતો દોષ કે લેખક એમને પચાઈ કરે છે કે વખોડે છે! પણ વ્દના રૂપેના સંન્યાસ એમને અપનાવી તો ન શક્યો એ ઉપાડું છે.

* સ્વ. બિપિનચંદ પાંડે પણ આમાં કાંઈક હોય, એમ એક મિત્ર સૂચે છે.

રામકૃષ્ણ ગિરાન પણ એમણે ભેળું છે; તે કદાચ એમને ગમે. રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ આદિએ એમની આરિતકતાને સતેજ દરી હોય. અંગેજી બહુનું અને કાઈ ગદ્ય તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા ટપ્પી કે દરી ત્યાગપરાયણ જીવનનિષ્ઠા બંધાવી, એ બનવું આને તો મુશ્કેલ લાગે છે. એમાંથી વિવેકાનંદ જેવા પાર તરી ગયા, એથી અનેક નવજીવવાનોગમાં શ્રદ્ધાપ્રવેશ થયો હતો. વળી, રામકૃષ્ણ ગિરાનમાં નવી દબનેા સેવાપરાયણ સંન્યાસ પોજવામાં આવ્યો, એથી કદાચ કાકાને એ પ્રત્યે ખાસ અનુરાગ હોય. પરંતુ એમાંયે એમનો આત્મા ધર કરતો નથી.

તે શાંતિનિકેતન પણ નય છે. એ કાવ્ય અને કલાનું ધામ કાકાના રાષ્ટ્રપ્રેમી સ્વાતંત્ર્યને પૂરા એથી નથી હેતું. પણ ત્યાં એમને ૧૯૧૫માં ગાંધીજી ગમે છે, અને એમનામાં એમને ધર નરે છે. એ ધરમાં કાકાને ઉપરનાં બધાની સમન્વિતતા જેવા ગમે છે. એમાં એ વૃત્તતા માણી રહે છે. કારણ, ગાંધીજીમાં આપણે રાષ્ટ્રધર્મ તેના આર્થધર્મના પાયાથી ગાંધીને બધા મનસાએને જ્ઞાનપૂર્વક આવરી લઈને મૂર્તિમંત થયો છે. એથી જ એ ધર્મે 'હિંદના સર્વ ખુલ્લેથી ને સૌ સ્વભાવના લોકોને પોતાથી રંધ્યા છે, અને એનો પ્રકાશ બહાર જગતમાં પણ પડ્યો છે. કાકાના પ્રવાસી જીવે એમાં છેવટે પોતાની જાણવું વસ્તુ ભેળું છે. કાકા સ્વભાવે બાળ છે; અવતારી પુરુષની આમતામાં એમને શ્રદ્ધા છે. આતું અધિગ્રાહ એમને ગાંધીજીમાં મળ્યું છે.

કાકાસાહેબ પોતાને વિષે કહે છે કે, મહારાષ્ટ્રના પહોરા જેવા અડબચેરા માણસ હું તો છું; સમાજમાં બગતાં ગને સ્થાવરનું નથી. ક્ષણિક સ્વભાવમાં એક પ્રકારની એકજમીનતા, અમુક નિમિષમાં મસ્તી હોય છે. કાકાનું ઉપરનું હોયું કદાચ એનું જ પર્યાય-વાક્ય હોય. આવા સ્વભાવને ગાંઠે એમ લાગે છે કે, તેની જેટલા અવકાશમાં ગેરસમભસમજ થયા કરવી, એ કદાચ તેની સાથે લખાયેલી વસ્તુ હતો. અને એવી વસ્તુ કાકાના બહેરજીવનમાં જેવા મળશે.

પરંતુ, દલિદાસ આની 'આર્થ'કતા જેવા નથી યોગતા. તેની નજર તો, કાલ-પુરુષ છેવટે પ્રસાદરૂપે મું આર્થ છે, એની ઉપર હોય છે. ત્યાં આગળ ખાડાખેડા અને ખૂણાખાંચરા વગેરે પોતાપોતાનું રથાન પામી જઈ એક સુમિશ્ર ને પ્રસન્ન મૂર્તિ બનીને રહે છે. આથી જ કાલ વિદારણ છતાં મંચળ મૂર્તિ છે.

દલિદાસ કહે છે કે, કાકાએ ગુજરાતમાં ગાંધીજીએ આદરેલા યુગકાર્યમાં અને તેના નવસર્જનમાં અમરપ્રથ બાળ બન્યો છે; અને 'અક્ષર' દેહે તેની સાધામાં એ અંકાર્ય ચૂક્યો છે. એમાં જીવનની અને આશ્રાદીની સાથો અગ્નિ અને કેળવણીનું કાવચી રસાયણ દેહવાનો જાત સંકલ્પ રોવાયેલો જિત્યો છે. એને કાળ પણ ન હણી રાકે. રાષ્ટ્રદેવની આરાધનાનું એ સાહિત્ય આપવાને માટે ગુજરાત કાકાનું હમેશાં ખાણી રહેશે. કારણ અને બારનીની સેવામાં કાકાસાહેબ થયું છતાં.

૨૧-૧૨-૪૫

મનમહાઈ દેસાઈ

સ મ ગ્ર આ મ સેવાની ગંગોત્રી

[સમગ્ર સામસેવા વિવાજય (સેવાગ્રામ)ના વિદ્યાર્થીઓ આગળ તા. ૨૨-૧૨-૪૫ ના રોજ મીડીએ આપેલું ભાષણ.]

અહીંયાં જે વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસને માટે આવ્યા છે તેમની પાસેથી હું બહુ આશા રાખું છું. હું જ નહિ, આ કામમાં રસ લેતી જનતા પણ સારી પેઠે આશા રાખે છે. હિંદમાં જેવા ધણા ભણેલા લોકો કે જે આવણા કાર્યકર્મની ટીકા કરે છે અને નિહાચ કરે છે. કેટલાય લોક સિદ્ધાંત દષ્ટિએ પણ આનો વિરોધ કરે છે. એવા લોકોના કહેવાનો જવાબ તો હું એકે આપી રાહું છું, પરંતુ અત્યારે એ લોકો વિષે હું કશું કહેવા માગતો નથી. પરંતુ જે લોકો આ કામમાં રસ લે છે અને એમાં કાંઈકે બાળ લેવા છવે છે, તેમની વાત આપણે સાંભળવી જોઈએ. એવા લોકો ખાદી, ગ્રામોદ્યોગ, ગોસેવા, હરિજન-સેવા બાબત સારી પેઠે આસા ધરાવે છે. એમની આશા સફળ કરવા આપણે બનતો બધો પ્રયત્ન કરેલા જોઈએ. પેટ ભરવાનું સાધન મેળવવાને જો તમે અહીં આવ્યા હો, તો તેનાથી આ આશા સફળ નહિ થાય.

સરકારી શાળાઓમાં સારી સંખ્યામાં લોક નય છે. ત્યાં ડિગ્રી મેળવે છે. તેઓ એમ વિચારે છે કે, આ સિદ્ધાંતથી અમને પૈસા મળશે, કીર્તિ મેળવીશું; કાંઈ નહિ તો સરકારી કચેરીમાં કારકુન થઈશું, અથવા ચપરાસી તો થઈ જ રાકારો. શેડું જ ચપરાસી તો કાવચી રહેવાનું હઈ જ આવળ અડવાનું તો થયે અને કાંઈકે પૈસા તો આગતિમેય મળી જ જશે. મનભથ કે, તેઓ એમ સમજે છે કે, સરકારી ગોકરી મળી થઈ તો નિષ્ક્રી સક્રામત થઈ નય છે. આ એક એવી વાત છે કે જેનો વિચાર કરવો જોઈએ. સરકાર તેની શાળાઓમાં ધણી સવડો આપે છે: મોટાં મોટાં મકાનો, મોટી મોટી સિમ્પલિસિટી, અને પ્રવાસની સવડો. એની સરખામણીમાં આપણે કેવી રીતે જિજ્ઞાસી રહી રાકીશું?

આ પ્રશ્ન ઉલ્લેખને માટે હું પહેલાં કેટલાય વસ્તુ બતાવી ચૂક્યો છું. તમે અહીં સવડો કે પગારના મોકળી

નથી આવ્યા. તમારે જો આપણા ધ્યેયમાં સફળતા મેળવવી હોય, તો તમે યાદ રાખજો કે, તમે ક્યા કારીગરી જ શીખવાને નથી આવ્યા. તે તો તમારે શીખવાની છે જ; પરંતુ તેટલાથી સંતોષ ન માનવો. ગામડાંમાં કારીગરી તો પડેલો છે; તેઓ પેટીપર એ જ કામ કરતા આવ્યા છે. તેમની બરાબરી તમે શી રીતે કરી શકવાના છતાં? ક્રિયા તો તમે શીખજો; પરંતુ તેની સાથેસાથ તેનું વિજ્ઞાન હોવું જોઈએ. વારં વાર તમને પ્રશ્ન ઊઠેલો જોઈએ: આ આપણે શા માટે કરીએ છીએ? કેવી રીતે તે કરવું? એનો સંબંધ સ્વરાજ જોડે કેવી રીતે સંબંધિત? સ્વરાજ અહિંસાથી લેવું છે. હિંદુસ્તાનના ગામડાંમાં વસતા કોરોડોને ઠગારવા છે, તેમની સેવા કરવી છે. તેમને કારીગરીની કિંમત સમજાવવી છે. તમે માનતા હો કે મિલોવાળા લોકોને પેટ પરવું આપી શકે અને એટલાથી તમને સંતોષ થતો હોય, તો તમારે અહીં શબ્દનું ન જોઈએ. પરંતુ મિલવાળા તો સુધીપર માણસોને જ કામ આપી શકે. કોરોડોને વિચાર મિલવાળો કરતો જ નથી. અને મોઢાં એના મિલવાળો હજી સુધી નથી મળ્યાં. તેણે કણુ હોય કે મિલ મારફતે અને કોરોડોને કામ આપી શકીએ.

તમે કેટલું મહાભારત કામ કરવા આવ્યા છો! તમારે કોરોડોની સેવા કરવી છે. તમે ૧૧ છો, એ મહત્વનો પ્રશ્ન નથી. તમે અહીં જે વિદ્યા શીખવા આવ્યા છો તેનું શાસ્ત્ર શીખીને જરો તો કામ થઈ શકે. તમારે ૧૧ જણાએ કોરોડોના સંસ્કાર કે ફરદી બનવાનું છે. આ કામ ચાલ્યો તો તમારી સંખ્યા વધતી જ જશે. આ વિદ્યાત્મક ગંગોત્રી જેવું છે. પછી તેનો પ્રવાહ ગંગાની પેટે વિસ્તૃત થતો જશે. આ માત્ર સ્વપ્નનું છે. ૨૫ વરસથી હું એ સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો છું. હું ને આશા રાખું છું તે કળી નથી. છતાં હું નિરાશ નથી થયો, કારણ કે હું કદી નિરાશ થતો જ નથી. મોઢાં કામ અપારાજય નથી ચાલતું. અહિંસા ધીરે ધીરે ચાલે છે પણ અત્યુક્ત ચાલે છે. તેનો રસ્તો સીધો છે. વિમાન વેગે ચાલનારાઓને પણ તે પાછળ મૂકી દેશે. મારો આ દૃઢ વિશ્વાસ છે.

તમે અહીંથી જે જ્ઞાન મેળવતીને જરો તે ગામડાના લોકોને આપવાનું છે. તેઓમાં એ જ્ઞાન માટે રસ હતવન કરવાનો છે. પણ એ કામ સહેલું નથી હું વરસોથી સેવા-પ્રાપ્તમાં પડ્યો છું. અહીં ચરખા સંઘ, ગ્રામીણ સંઘ, ગોસેવા સંઘ વગેરેનાં કાર્યાલય છે. અહીં સારા સારા કાર્યકર્તાઓ છે. બીજા જગ્યાએ નથી એવી સજવડો પણ અહીં છે. છતાં હું ને કરવા માગતો હતો તે નથી કરી શક્યો. આથી તમારે નિરાશ ન થવું જોઈએ. પણ તમારા મનમાં એ પ્રશ્ન ઊભો જોઈએ કે, અને આ કેમ નથી કરી શક્યા. ચિદાકા પાસે એ પ્રશ્નો ઉત્તર દોવા

જોઈએ. અહીંયાં જેઓ જોડેલા છે તેઓ દગાબાજ કરવા નથી બેઠા. ક્યારેક આની કંઈક હાથમાં આવશે એવા દૃઢ વિશ્વાસથી તેઓ અહીં જોડેલા છે. સેવાપ્રાપ્તો ગુણકાર કરવાનો છે, એક ગામનો વિચાર નથી કરવાનો. હું તો આખા હિંદુસ્તાનનો, આખા જગતનો પણ વિચાર કરું છું. કેવળ એક સેવાપ્રાપ્ત તરફ જ જોવાનું હોત અથવા સત્ય અને અહિંસાનો વિચાર છોડી દઈને કામ કરવાનું હોત, તો આપણે એ કરી બતાવત; પરંતુ તેથી કુનિયાનું કુઝળ્યું નથી. જગતમાં હિંદુસ્તાન એક બિંદુ છે. સેવાપ્રાપ્ત એ બિંદુનું પણ બિંદુ છે. સેવાપ્રાપ્તમાં જે થઈ શકે તે આખા જગતમાં પણ થઈ શકે. અને માટે હું સો વરસો પણ આપી શકું.

મારી પાસે ને છે તે તમે સંતોષથી શીખવા માગતા હો તો હું શીખવી દઈશ. પણ એનાથી તમે પેસા નહિ કરાઈ શકો. એમ તો હું હબર એ હબર રૂપિયા કરાઈ શકું. ફક્તિલ આફ્રિકામાં હું બીસ વરસ રહ્યો છું. બાંગ્લાદેશી અંગ્રેજ પણ ભોલી શકું છું. વળી આજનાં તો મહાત્મા પણ છે. તેથી એ હબર રૂપિયા તો મને ગમે તે આપશે. પણ મારે એ ન જોઈએ. અને તેથી જ હું કોરોડા એકલા કરી શકું છું, પણ ધરમાં રાખવા નહિ. મારે પોતાને માટે રોટલાથી વધારે કંઈ ન જોઈએ. એ જ પ્રમાણે તમને પણ સહ રોટલાથી સંતોષ થવો જોઈએ. અહીંનું કામ સહેલું નથી. જે તમને આથી સંતોષ ન હોય તો તમારે અહીંથી ચાલ્યા જવું જોઈએ. બીજા જગ્યાએ તમને પણ પેસા મળી શકે. પણ અહીં રહેવું હોય તો સંતોષપૂર્વક રહેવું જોઈએ. જે તમે એવી ભાવના રાખશો કે હું કોરોડોની જનતા સાથે એકરૂપ થાઈ છું, તો તમે તે જનતા બનશો.

તમે અહીં જુદા જુદા પ્રતિભાંથી આવ્યા છો, એક રસોડે જાઓ છો અને સાથે રહો છો. તમારું દિલ સ્વચ્છ થઈ જવું જોઈએ. આપણે સૌ એક છીએ. હું તો હવે દહેવા હાથેના છું કે આપણે બધા હરિજન છીએ — હરિજન ચું, બંગ્લી છીએ. તમારું મન આવું થઈ જશે ત્યારે જ કામ ચાલશે. તમારે દરેક કાણે જમત રહીને કામ કરવું જોઈશે. તમારી પરીક્ષા લેવારો ને તમને પ્રમાણપત્ર પણ મળશે. પણ એ પ્રમાણપત્રથી તમારી કિંમત નહિ અંકાય. પ્રમાણપત્ર બીજાઓને બતાવવા માટે નથી. એથી તો તમને માત્ર એટલું જ જણાશે કે તમે કેટલે સુધી પહોંચ્યા છો. હજી એથી આગળ જવાનું છે. તમે ને કામ કરશો તે પછી તમારી યોગ્યતા જણાઈ આવશે, પ્રમાણપત્ર બતાવવાથી નહિ. બીજા જગ્યાએ પ્રમાણપત્રોની કિંમત છે. પણ આપણે મૂલ્યાંકન કરવાનું છે, જીવનની દૃષ્ટિ બદલવી છે, વસ્તુઓને જોવાની રીત બદલવી છે.

(‘જારી જગત’ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૫)

ક્રાન્તિના પાયા

[સેવાશ્રમ સમયે આત્મસેવા ઊપજીતમાં તા. ૧-૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૫, ને રોજ કરેલાં વિવેચનોનો અર્થ એકાદીજરના અંકથી આપી રહેલો લાભ આ છે.]

૨. ધાર્મિક ક્રાન્તિ

આજ આપણા ધાર્મિક વિચારોની બાબતમાં કંઈ કહીશ. હું માર્ક્સ છે કે, જેમ આપણા દેશની સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થામાં ક્રાન્તિ થવાની જરૂર છે, તેમ જ એક ધાર્મિક ક્રાન્તિ થવાનીયે જરૂર છે. બલકે, હું તો એમ પણ કહું છું કે, જ્યાં સુધી એ હરેથી આપણા જીવનમાં ફેરફાર શરૂ ન થાય, ત્યાં સુધી આપણી પ્રભમાં એ બળ નહીં આવે શકે કે એક દેશમાં ઇન્કિલાબ પેદા કરે છે. જ્યારે કોઈ માણસના ધાર્મિક વિચારોમાં ફેર પડી જાય છે, તેની ન્દતી માન્યતા અને વિચારો દૂરી પડે છે, અને કોઈ નવી માન્યતા અને વિચારોનો તે સ્વીકાર કરે છે, ત્યારે તેનું જીવન એક અજબ પલટા ખાય છે, અને તેનામાં એક નવું બળ પેદા થાય છે. ક્યારેક કોઈ મોટી આપત્તિને કારણે પણ માણસના જીવનમાં ભારે ફેરફાર થાય છે. પણ જો તે સંજોગોને કારણે જ થયા હોય, તો તેથી તેનામાં નવું બળ પેદા થતું નથી. બલકે, તેથી ક્યારેક તેની ધર્મ અને નીતિની જગે નિર્જન પણ બની જાય છે. પણ, જ્યારે તેના જીવનમાં ધાર્મિક ક્રાન્તિ પેદા થાય છે, ત્યારે એક નવી દિશાની પ્રાપ્તિ તેનામાં પડાડના જેવી મજબૂતી અને વીજળીના જેવું જોર અને તેજ પ્રગટાય છે.

આત્મબળ અને નીતિબળની આપણે ક્યારેક ક્યારેક વાત કરીએ છીએ. એ કયા પ્રકારનાં બળો? હું મેં એની વ્યાખ્યાઓ આપી ગાતી છું: દરેક માણસમાં એવી એક શક્તિ રહેલી છે કે જે કોઈ વિચાર, માન્યતા કે વ્યક્તિ પર થોડી જાય છે, ત્યારે તે એને એટલા દેરથી પકડી લે છે કે એ માણસ દૂરી જાય, મરી જાય, તેની સુખસંપત્તિનો નાશ થઈ જાય, તેનાં સર્વાસંબંધોમાંના દાણદવાલ થઈ જાય, અથવા તેઓ પણ તેના વેરી થઈ જાય; તો-પણ તે પોતે પકડેલી વસ્તુને ઊડતો નથી. આ બળ તેનું આત્મબળ છે.

એ જ રીતે આત્મબળથી નાનું એક બીજું બળ પણ દરેક માણસમાં રહેલું છે. એ તેને સંસાર સંબંધી સુખ, ભોગ, આરંભ અને લાભો પ્રાપ્ત કરવામાં કેટલાક સિદ્ધિઓની મર્યાદામાં રહેવાની શક્તિ બળે છે. અને તેટલાં સુખજીવને લાભ મળી શકે એમ હોય, છતાં જો તે માટે તેને એ હદ ઓળંગવી પડે તો તે ત્યાં જ રોકાઈ જાય છે, નુકસાન ખમે છે, પણ પોતાના સિદ્ધિઓને ઊડતો નથી. કુન્યવી સુખોને પોતાના સિદ્ધિઓની મર્યાદામાં રહીને જ મેળવવાનું સંમતબળ માણસનું નૈતિક બળ છે.

આત્મબળ અને નીતિબળ વચ્ચેનો ફરક સવિનયમંત્ર અને અસહયોગ વચ્ચેના ફરક સાથે સરખાવી શકાય.

જગતને લાભ કરનારા જે ચોલા ફેરફારો થાય છે, જેનાથી મનુષ્યોનાં જીવન બદલાઈ જાય છે, સચ્ચાઈ, ચકાસાર અને નીતિનો યુગ આવે છે, તે આ આત્મબળ અને નીતિબળ જગતને પરિણામે જ થાય છે. જ્યાં સુધી આ બળોને જગતનાર કોઈ મહાન સત્યનું મનુષ્યને દેરદાર દર્શન થતું નથી, ત્યાં સુધી તેની આ શક્તિઓ નબળી નથી, અને જ્યારે એનું દર્શન થાય છે અને આ શક્તિ જાગે છે, ત્યારે તે પોતાને તેમ જ સમાજને બદલવાને આપોઆપ જ એવો પ્રયત્ન કરે છે, જેવો કોઈ માણસ જગતમાંથી રાત્રે નીકળી રહ્યો હોય, રસ્તો બગી અથા ઢોલ, અને તેટલામાં એક તરફથી કોઈ આગમાં બળતા દીવાનું અજવાળું દેખાય અને બીજી તરફથી વાધનો કુંકારો સંભળાય, ત્યારે કરે.

આજે આપણું આત્મબળ તેમ જ નીતિબળ ક્ષીણ થઈ ગયાં છે. હિંદુ, મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી કોઈનેય આજે કોઈ એવા સત્યનું દર્શન નથી થતું, કે જેને માટે તે પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન કરી નાંખે, અથવા જેની ચાલુક તેના જીવનમાં સુધારો કરાવી મૂકે. કેવળ અને પ્રાર્થના તો થેર થેર થાય છે, પણ તેની પાછળ કોઈ બળવાન મદદ રહી નથી. ન્દતા સંસ્કારો ધસતા જાય છે, અને તેનું સ્થાન કોઈ નવા સાચે લીધું નથી. જાત જાતની સ્વર્થઓ વાંચી કે સાંભળી આપણે શંકામાં પડી ગયા છીએ કે, આ ન્દતી વસ્તુઓને માનીએ કે નહીં. ધર્મને નામે થતી દરેક ચીજ—પ્રાર્થના, વ્રત, જપ, તપ, ઉપવાસ—વિશે આપણા મનમાં શંકા છે. જનમ-મારણ—એક વગેરે ધાર્મિક વાતો પરથી આપણા વિશ્વાસ લીકી ગયા છે. મેં સાંભળ્યું કે, આ છાવણીમાં બે વાર પ્રાર્થનાનો જે કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો, તે પર તમારામાં બહુ ચર્ચા થઈ. કોઈ કહે છે કે, અમને ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં શંકા નથી, અને શી રીતે પ્રાર્થના કરીએ? કોઈ કહે છે કે, આ “રાષ્ટ્રીય” છાવણી છે—એટલે કે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી સર્વે લોકો માટે છે, એમાં કોઈ પણ એક ધર્મની પ્રાર્થના ન જોઈએ, તેમ સર્વે ધર્મોના વાક્યોની ચૂંટણી પણ ન જોઈએ; અહીં તો માત્ર રાષ્ટ્રીય, ઝડપદન વગેરે જ હોવાં જોઈએ.

આ છાવણી તો એક નાનકડો અને થોડો દિવસનો મેળો છે. અહીં તમે પ્રાર્થના ઊઠો, રાખો, કે જેનું શીકે લાગે તેનું સ્વરૂપ આપો,—યાદી નથી પણ જ્યારે તમે

ગામમાંની સેવામાં જોડાશે, અને આ સવાલ તમારી સામે આવશે, ત્યારે તમે શો નિર્ણય કરવાના છો? તમારા ગામમાં મંદિર, મસ્જિદ, શુરુદાસ, ચિરંજીવ વગેરે હશે. ત્યાં પાઠપૂજા-આરાતી-નમાજ વગેરે થતાં હશે. વર્ષમાં કેટલાક મોટા તહેવારો આવતા હશે. ત્યારે કંઈક મત, ઉત્સવ, ભજન, ભજન-શીર્ષન વગેરેના કાર્યક્રમો થતા હશે. લોકો બહુ ઉત્સાહથી તેને બિનવતા હશે. ક્યારેક દેવદેવીઓને ભોગો પણ અપાતા હશે. મહોરમ, પીર વગેરેના મેળા અને ડરસો પણ ભરાતા હશે. ક્યારેક તેમાં દંઝા-ફિસાદનીય ધાર્મિક ઉત્સવ થશે. ત્યારે તમારી સામે એ સવાલ બિંબો યશ કે, આ ધાર્મિક બાબતો તરફ તમારે કેવું વલણ રાખવું? તમે લોકોના આ ઉત્સવોમાં ભળશો કે દૂર રહેશો? જો લોકોની આ ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પૂજા-પાઠો ખોટા સમજાતા હો, તો તેમાંથી લોકોને ઊંડાવવાનો અને તેમને સત્ય સમજાવવાનો તમારો ધર્મ બિંબો યશ છે. પણ સત્ય શું એ વિષે જો તમે પોતે જ કંઈ નિર્ણય પર ન આવ્યા હો, તો વધુમાં વધુ તમે લોકોના દિલમાં ચક્ર અને મતભેદ ઉત્પન્ન કરી શકશો, પણ કંઈ નવું દર્શન નહીં કરાવી શકો. અને, તો યાદ રાખજો કે, શંકાણુ સ્થિતિમાં તમે શ્રામસેવા કરી શકશો, પણ ભનતામાં આત્મભજન, નીતિભજન કે કાન્તિભજન પેદા નહીં કરી શકો.

તમે શાક અને સ્વાતંત્ર્યને જ સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ માનતા હો, તો તેનેયે માટે સર્વસ્વની કુરબાની કરવાની સક્તિ ત્યારે જ પેદા કરી શકશો, ત્યારે તે વસ્તુઓએ તમારા દિલમાં ઈશ્વરનું સ્થાન લીધું હશે. એટલે કે, જેમ લોકો આજે ઈશ્વરની રામ, કૃષ્ણ, શિવ, અંબા, ખુદા વગેરે નામે પ્રાર્થના કરે છે અને ન્દની પદ્ધતિએ તેની પાઠપૂજા કરે છે, તેમ તમે ઈશ્વરની રામને નામે પ્રાર્થના અને ઝંડાપંદન વગેરેની નવી પદ્ધતિએ પાઠપૂજા કરતા હશો, તેની સ્વતંત્રતા અને એકતાને જીવનનું ધ્યેય બનાવ્યું હશે, અને સમાજની સર્વે ગંડીઓ તે ધ્યેય ચિન્હ યાચ એ રીતે એકબી હશે.

પણ, તેમ કરવા માટેયે તમારે તમારી છુદ્ધિ સંચયે વિનાની કરવી જોઈશે. જેને ધર્મના સવાલો કહે છે, તે બાબતોમાં કંઈ ને કંઈ પાકા નિર્ણય કર્યા વિના તમે પ્રજા આગળ રાષ્ટ્રની વાત પણ જોરદાર રીતે રન્દ કરી શકવાના નથી, અને તેમનામાં રાષ્ટ્રને માટે સર્વ કંઈ કરવાનો જોશ પેદા કરી શકવાના નથી.

ખ્રિસ્તી મિશનરીઓના ધર્મપ્રચારના હેતુને આપણે ઘણી વાર વખોડીએ છીએ. આપણે તેમને કહીએ છીએ કે, “તમે દવાખાનાં, ઇરિપતાલ, સ્કૂલો, કોલેજો, હોસ્પિટલો મંદિરો વગેરે ચલાવો છો, એ તો બહુ સાટું કરો છો. પણ, સાથે સાથે તમે લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ આપો છો તથા તેમની ન્દની ધાર્મિક માન્યતાઓનું

ખંડન કરો છો, તે અમને અમરું નથી, અને તે તમારે ઊંડા હેતુ જોઈએ.” ક્યારેક આપણે એમ પણ કહીએ છીએ કે, “તમારે અગાશ ધર્મોની ગંઢન વાતોમાં બતરી, તે સમજને અપનાવવી જોઈએ.”

હવે, કહવાના કદા કે જે માણસો છે. એક ખ્રિસ્તી મિશનરી દાકતર છે. તે માને છે કે, “જોકે હું દાકતર છું, છતાં હું ખ્રિસ્તનો શક્ત છું, અને તેણે ઉપદેશોએ મારે આજવા માટે જ રોગીઓની દવા કરીશ, અને તેની તેમ જ મારી મુક્તિ અર્થે તેના પેશામનો પણ પ્રચાર કરીશ. કારણ કે હું માનું છું કે, કોઈ રોગી સાદેયે થઈ નય, પણ જો તે ધર્મને ખોટી માથે ચાલતો રહેશે, તો તેનું શું બહું થશે, વાતુ?” બીજો માણસ પણ દાકતર છે અને શ્રામસેવક થવા ઇચ્છે છે. પણ તેને કોઈ પણ ધર્મ પર શ્રદ્ધા નથી, તે કહે છે, “મારું કામ કેવળ રોગીનો ઇલાજ કરવાનું છે. રોગીને આત્મા કે તે નહીં, અને તેનું શું થશે, તે જોવાનું કામ મારું નથી. હું તો લોકોને કેવળ રોગોથી દૂર રહેવાની અને આરોગ્યની વાતો જ સમજાવીશ.” ત્રીજા નમ્ર મત પ્રમાણે, આ બીજો દાકતર શ્રામસેવા કરતાં છતાં, પોતાના કામમાં તે રાક્ષિ નહીં દેડી શકે અને પોતાના ક્ષેત્રમાં તે પ્રાણ પેદા કરી નહીં શકે, જે આત્મભજન કે નીતિભજનના પ્રચારના ગણી શકાય. મિશનરી પરદેશમાં એકદો નય છે, અને પકાડો તથા જંગલોના લોકો વચ્ચે વર્ષો સુધી એકાંત જીવન ગણે છે. પોતે ખૂબ અર્વાચીન મુદ્દરેશી ઢગે રહેલો હોવા છતાં, “અસભ્ય” પ્રજા સાથે એકરૂપ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ, આપણે આપણા જ દેશમાં, આપણી જ પ્રજાની વચ્ચે, સભ્ય પરંતુ પછાત પરજાં ગામોમાં વસવાનું અથ પોતામાં દેખતા નથી. આપણને ડર લાગે છે કે, ગામડાંમાં આપણને બજોલા-ગણેલા લોકોની સોખવ નહીં મળે, તાજ ખબરો નહીં મળે, સફાઈબંધ રહેવાની સમસ્યા નહીં મળે. આ નિર્બંધતાનું કારણ એ છે કે, આપણને આપણા કામમાં ડાહ્ય સત્યની કોઈ એવી રીસાની સળી નથી કે જે રીસાનીને આપણે આપણી સાથે લઈ જઈએ અને તેનો પ્રકાશ બીજાઓનેયે આપીએ; જે સત્ય આપણને એવું પહોંચ લાગ્યું હોય કે તેને મુકાબલે દુનિયાના બીજા સર્વે લાભો માફ વિનાના લાગે.

આપણા પૂર્વજોથી ચાલતા આવેલા ધર્મો પરથી આપણે વિશ્વાસ બીડી ગયો હોય તો આપણી દુરબ છે કે, આપણે સત્યને શોધીએ અને આપણા પોતાના સમાધાન માટે કોઈ એવા પાકા નિર્ણય પર આવીએ, કે જે પર જાતે ચાલવું અને બીજાઓને આજવા સચાલવું આપણા જીવનનું સૌથી મોટું કામ બની નય. શંકામયું જીવન ગીજામાં કંઈ જ અર્થ નથી. તે દોષ છે, અને આત્મભજન તથા નીતિભજન બંનેનો નાશ કરનારો છે.

દુનિયાના પ્રચલિત ધર્મોમાં બહુ પ્રાચીન રહ્યો નથી. વિજ્ઞાને તેની કેટલીક માન્યતાઓને ધોરી અને કેટલીકને સંકારપદ કરાવી છે. માનવસંગાજના આ જમાનાના કાયદાઓનો ઉકેલ દેખાડવાની તેમનામાં શક્તિ રહી નથી. તે બધાનું સંરોધન થવાની જરૂર છે. એ જ કારણથી જગતમાં આજે નીતિબળનો પારો બહુ જ નીચો ઊતરેલો છે. આપણે દેશ તેમાં અપવાદરૂપ નથી. અનીતિ કરવાની શરૂઆત પછી માણસના હિલમાં રહી નથી. અન્યાય તથા ચોરી કરવાવાળો બહાદુરી અને ગર્વથી પોતાની યુક્તિઓ અને સફળતાનું વર્ણન કરે છે. અથી, ક્રાન્તિ સફળ કરવા માટે આપણે આપણા નીતિબળને ફરીથી જાગ્રત કરવું પડશે. આ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે આપણે બંને કોઈ સત્યનું દર્શન કહ્યું હોય, આપણું આત્મા અને નીતિબળ જાગ્રત થયાં હોય, અને આપણને જીવનમાં કોઈક સાધ્ય—સિદ્ધ કરવાની વસ્તુ—જીજ્ઞાસુ હોય.

તમને મદદ કરી શકે એવી એક વાજ હું તમારી આજ્ઞા મૂકું છું. શુભચિન્તા બ્યક્તિગત આત્મા તથા મોક્ષને શબ્દરૂપ આપીએ કે ન આપીએ, એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. માણસને પોતાનું બ્યક્તિગત જીવન ગાંધવા આટલે પોતાની આસપાસના જીવન સાથે કંઈ ને કંઈ સંબંધ રાખવો જ પડે છે. તેનાં પોતાનાં સુખ અને સંતોષ તેને માટે પૂરતાં નથી થતાં. પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્ર, માબાપ, સગાંસંબંધી, પોતાના નોકર, શિષ્ય, અને જનવરનીયે તેને ફિદર રહે છે. પોતાના મૃત્યુ પછીયે તે સંબંધીઓ સુખી રહે એવી તેની ભાવના રહે છે. પોતાના સગાજ માટેયે કંઈક કરી જવાની તે અસિદ્ધાવા શયે છે. શરીર તો નહીં રહે, પણ નામ તો રહે, એવીયે તેને વાસના રહે છે. આ માટે તે દાનો કરે છે, ગંદિર, ધર્મશાળા, ઇરિપતાલ વગેરે બંધાવે છે, અને તે સાથે પોતાનું નામ જોડવાની રાજ્યના આપી નવ્ય છે. આ જ ઇચ્છાથી પુત્રહીન માણસ ધીરજના બાળકને દત્તક લે છે. રવીન્દ્રનાથ અને કાળિદાસ જેવા પોતાના સાહિત્યથી અમર થઈ ગયા છે. આ કીર્તિનું સુખ તેમના આત્માને આજે મળતું હોય કે ન મળતું હોય, આ રીતે પોતાનું

નામ અમર કરવાની અને ભવિષ્યની પ્રભુને કાંઈ માર્ગ દેખાડવાની ભાવના તે તેમનામાં ધરી જ, એ વિશે સંકા નથી. આ સર્વે પ્રયત્નો બતાવે છે કે, માણસને કેવળ પોતાનો આવરદા જોય ત્યાં સુધી જ આ દુનિયામાં અને પોતાની જોડે રહેનારા જીવોમાં રસ નથી, પણ પોતાના મરણ પછીની દુનિયા અને સમાજમાંયે રસ લાગે છે. એના હૃદયમાં કોઈક એવી પ્રતીતિ રહેલી છે કે, “મારું બ્યક્તિગત જીવન પૂરું થશે તોયે જ વિશાલ અને વ્યાપક જીવનનો હું એક અલ્પજીવ પરપોટો માત્ર છું તે તો કાશ્મિર જ છે, અને મારું જીવન મારે પોતાને માટે છે તે દરતીયે વધારે તેને માટે છે. મારા મરણ પછીયે તે જીવનમાં વહેલી જ રહેવાની છે, રહેવા જોઈએ, અને સુખથી વહેવા જોઈએ.” આ અંતરની પ્રતીલિના બળ પર જ શરીર પોતાના ધર્મ કે દેશ માટે આત્મસમર્પણ કરે છે, અને સંસારને ગિથ્યા અને ભ્રમ કહેનારા શક્યસાધ્ય જેવા જ્ઞાની, તથા “આપ મૂંઝે પીછે ફળ ગઈ દુનિયા” કહેવાવાળા કબીર જેવા ભક્તો પણ અનેક પ્રયો લખી ગયા છે અને સંસ્થાઓ સ્થાપી બચા છે; જેથી, ભવિષ્યની પ્રભુઓ સુખથી “ભગવાન” ઊતરી નવ્યઃ અર્થાત્, તેઓ સુખી થાય અને તેમનું જીવન વધારે શુદ્ધ અને ઉત્તમ બને. આપણી આસપાસના તથા ભવિષ્યના જીવનને સુખ અને ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જવાની ભાવના આસ્તિક-નાસ્તિક, સંપ્રદાય-નિશ્ચયવાદી, પૂજવાદી-સામ્યવાદી કે આંધીવાદી, સ્વાર્થી કે પરમાર્થી, સભ્ય કે અસભી, જ્ઞાની કે ભક્ત—બધા પ્રકારના લોકોમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. તરફ તરફનાં કુખ, રોગ, અજ્ઞાન, અન્યાય વગેરે બંધનોથી ઘેરાયેલું પ્રાણીજીવન સુખ, આરોગ્ય, જ્ઞાન, ન્યાય અને યુક્તિનો અનુભવ કરે,—આ બ્યક્તિ અને સમાજ બંને માટે જીવનનો હૃદયત્રેરિત ઉદ્દેશ છે એમ તમે સમજો, તો શું કામ જીવનું અને શું કામ મરવું. તથા કેમ જીવનું અને કેમ મરવું, તેનો રસ્તો દેખાતો જશે. આપણું જીવન ક્યેય વિનાનું કે અજ્ઞાત ક્યેયવાણું નહીં હોય.

ડિસેમ્બરના ૫. મરાઠવાળા

સારીપુત્રે શુદ્ધ ભગવાનને કહ્યું: “હે ભગવાન, મને ખાતરી છે કે આપના દરદાર મોટા કે વધુ જ્ઞાની પુરુષ થયા નથી, કાલ છે નહિ અને ભવિષ્યમાં થવાનો નથી”
“જેશક, સારીપુત્ર, ભગવાને જવાબ આપ્યો, “તું ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા બધા જીવોને જાણે છે ?”

“ના ભગવાન.”

“તો ભવિષ્યમાં થવાના જીવોને તું જાણે છે ?”

“ના ભગવાન.”

“કંઈ નહિ તો તે મારા મનનો તો પૂરો તાજ મેળવ્યો છે ?”

“ના, એ પણ નહિ, ભગવાન.”

“તો પછી હે સારીપુત્ર, તું આવી બહુ બહુ વાતો શું કામ કરે છે ?”

સ્વં નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ

એકા જિહ્વામાં સૌ તેમને નરસિંહ કાઠા કહેતા. તે વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી સમાજસુધારક ૭૧ વર્ષની વયે (તા. ૨૫-૧૦-૪૫) ગુજરાતી ગવાના ખજાર સોમ્યે ભવ્યા દરો. આમેય હમના વ્યાધિથી તે વરસોથી પીડાતા હતા. એ શારીરિક રોગ હપ્તર તેમનું પત્નીના થોડાં વર્ષ હપ્તર થયેલા મરણથી તેમને જે મૌનસિક ધા યથેહો, તેણે તેમની નાજુક તળિયત સમગ્રી બાંધી નાંખી હતી. ‘ઈશ્વરનો ઇન્કાર’ માનનારા એમના વિજ્ઞાનવાદી માનસ પર પણ આ બનાવે એક ક્રાંતિ જ આપી દીધી હતી: આત્મામાં હોયથી તેમને પ્રશ્ન હોય છે. આ શું? પરંતુ, એ બારે આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ છરવી શકે એવું એમનું શરીર ત્યારે નહોતું. પાછલી વયનો એ ધા તેમને પદ્માધાત જેવું કરી ગયો, ને તેમાંથી ધોયે ધોયે છવન-જીવોત ઓલવાઈ ગઈ.

સ્વં મોતીભાઈ અમીન અને સરદાર વલ્લભભાઈના એ સદ્ગાધ્યાયી હતા. ત્રણેય ચરોતરનું પાણી પીને બાઢેલા સેવકો. ત્રણેના રાહ જુદા; પણ ત્રણે પોતપોતાના રાહમાં એકા. નરસિંહકાકા જંજમના જમાનાના ‘વનસ્પતિની દવા’ આ બાજા; તેણે તેમને આફ્રિકા દેખાડયું. તે જર્મન પૂર્વ આફ્રિકામાં ગયા ને પહેલા યુરોપીય યુદ્ધ વખતે ત્યાં હતા. તેથી તેમને જર્મન આવકંટી હતી; પરિણામે ધીલરતું ‘વિલ્હેમ ટેબ’નું ગુજરાતી ભાષાંતર આપણને મળ્યું છે.

એ યુગ એમની પેઢીમાં તો દંબાઈ ગયો. પરંતુ તેમની ત્રીજ પેઢીમાં તેમણે એ સાક્ષાત પાછા લેયો. મને લાગે છે કે, તે વરેડ આપણા દેશને આમળ વધારનાર નથી એમ અનુભવે ભેઈ સમજીને એ ગયા.

દીનબંધુ એન્ડ્રૂઝના તે મિત્ર હતા. તેમના પ્રેર્યા એ આફ્રિકાથી પાછા આવ્યા ત્યારે શાંતિનિકેતનમાં (૧૯૨૦-૧૧નો અવસો) ગયા. ત્યાંથી આવી તેમણે ચરોતરને પોતાનું સેવાક્ષેત્ર બનાવ્યું. તે લગતમ અંતકાળ સુધી. વર્ષે ૬૫૨ જ્યારે શરીર નથી જ ચાલતું એમ ભેટું, ત્યારે જ તેમાંથી તે મુક્ત થઈ, આણંદથી પોતાના વતન સોજિતના જઈને રહ્યા અને ત્યાં દેવદેહક પામ્યા.

ચરોતરમાં તેમનું સેવાક્ષેત્ર એટલે ‘પાટીદાર’ માસિક. એનું મુખ્ય કામ એકે લેડવા પાટીદાર જતના સમાજસુધારાનું હલકું છતાં તેની નજર તેટલી જ અને તે હપરથી કોઈ માની યે એવી સંકુલિત નહોતી. નામે ‘પાટીદાર’ છતાં, તે પત્ર શિક્ષણ, સાહિત્ય, રાજ્યસંસ્કૃતિ તથા સમાજસંસ્કારણ વગેરેના સવાયોતની વ્યાપક દષ્ટિએ ચર્ચાકરનારું હલકું. તે પત્ર પોતાના ખાસ કામ તરીકે પાટીદાર નાલગાં સામાજિક સુધારા માટે મયઈ ખડું, ‘પણ તેમાં તેની દષ્ટિ રાષ્ટ્રના એક અંગ તરીકેની વ્યાપક જ રહેતી.

સમાજસુધારો એટલે મુખ્યત્વે સ્ત્રીપુરુષસંબંધના, લેચનીયતા કે લગ્નપ્રથાના પ્રશ્નો. એ વ્યાખ્યા ભૂતી છતાં આજ સુધી મુખ્યત્વે ચાલુ છે. તેમાં અરુપરવાતનિવારણ, પછાત કોમેનિના પ્રશ્ન, ગામડાંનું સંજ્ઞાન ઇં બાળેનો આંધીયુગમાં કમેરાઈ છે. શ્રી. નરસિંહકાકા આ બધામાં પણ પ્રમતિરીલ દષ્ટિવાળા અને કમ મુવારક હતા. પરંતુ તેમનું મુખ્ય ક્ષેત્ર હલકું સ્ત્રીપુરુષની સમાનતા, લગ્નપ્રથાના પ્રશ્નો, સૌભાગ્ય પરના અન્યાયો સામે યુગ્મિસ. તે સારુ તે કલક થઈને પાટીદારોના હુરિવાળેના કિરસા પર ક્ષામ-પ્રદાર કરતા. આ અંગેનો તેમનો પુનઃપ્રકોપ તે કલમમાં લેતરતો રોજી નહિ શકતા. એ એમનાં આજ-બાણેએ જટ ગડિને નળી ન કરી, તોય તેની નકારતાને કંધાવી તો પાટી જ છે.

લગ્નપ્રથા અંગે એ એવા કમ હતા કે, તે અંગેનો પોતાનો અભ્યાસ તેમણે ‘લગ્નપ્રથા’ નામે જ બદાર પાડ્યો છે.

તે પત્રકાર હતા. પણ હલકું જઈને લેતાં તે કેળવણી-કારના વલણના હતા. ત્રીજીજળીમાં તેમને ખાસ રમ્મ હતા. આજકાલ તેમાં તૃત્ય અને કલ્પાને નામે જે વરણાશી, આઈબર, રૂંગાર અને મુખ્ય કામગીરપદતા, તથા નરી ગતાનુગતિકતાની અવિચારિતા ભેવામાં આવે છે, તે સામે તેમનો આત્મા બદ્ધ કમજોતો. તેમાં રાષ્ટ્રના કયા ધનરૂપ જે યુવા-રાજી, તે વિમાર્થે વેડકાય છે, એમ તેમને લાગતું. એ સામે એમણે દમેશ પોતાની લાલ જતી ધરી છે. એ કહેતા કે, રાહેરોમાં કલ્પાને નામે અનર્થનો અદ રોમચાળો ચાલે છે અને તેનો ચેપ ગામડાંમાં પણ હોર છે; તેનું કાર્થક કરતું નેઈએ. અને આ મત એમનો જ નથી; એમના જેવા બીલ અનેક દરો, એવા રાંધા નથી. ખાસ ભણવાનું એ છે કે, તેમાં એમને પોતાની આરાધ્ય દેવતા — સૌનું વિદ્યબન અને પુરોએને હાયે વાપરી ખાવા પડું ભાગતું; તે એમને અચલ હલકું. સૌને વચ્છાબાળપણની દીંમડી રહેઈ તેમના આત્માને બારે દુઃખ થતું. એમાં એમની રાજી હિશાંતર થઈ દૂસ પામતી જ નહિ પણ એણે જતી એમને લાગતી.

એમના છવનનું મૂલ પ્રેરકબળ આપણા રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાની બજ હતી, એ તો એમના છવનના પ્રારંભ પરથીયે રપક જણાય છે. તે સ્વદેશાભિમાની હતા. ડાવિન અને હકરલીના વાચને તેમને પ્રાયસ પ્રવિવાદી બનાવ્યા હતા. વિજ્ઞાન પર કપા, યુરોપમાં દેશના દેશના કલતારાના લોકમાં જેવી હતી, લગતમ તેવી તેમની હતી. પણ એ શ્રદ્ધા એમને નીતિધર્મ અને અડગ સદાચાર રીખવતી હતી. એમાં એમને આલ્સ એટલો જેવા નાસ્તિકધર્મીઓ ભેડે સમાવાવી શકાય. ‘ઈશ્વરનો

બંધાર' એનો જ એકાર છે. પ્રકૃતિથી પર એવી બદ સત્તા અને અવનસરવ છે, એમ અંતરણે કાંઈક એમને માધું હોય એમ લાગે છે. આ ગ્રાંખી એમનાં સદ્ધર્મ-આશિષીએ જ, જતાં જતાં પશુ કરાવી. સ્વં છછળા ખરેખર તેમનાં અવનસાથી હતાં. 'પાટીદાર' કાર્યાલિયનું બને તેટલું કામ એ દંપતીનું કુટુંબ દામે જ કરતું. છછળા તેમાં ઠીક ઠીક ફાળો આપતાં. જે સ્ત્રી-સમાનતા અને સન્માન નરસિંહદાસ ઉપદેશતા, તે તેમના દંપતી-અવનમાં જોવા મળતું.

રાજકારણમાં તે કોનંગેચતા સેવક હતા. ૧૯૩૦-૪ના યુગમાં તે જેલમાં ગયા હતા, તે વખતે જ્યો તેમની જોડે ઘરોડામાં કનવર્ગમાં હતા તેમને ખબર છે કે, તે કેવા અઘરાઈ હતા, અને ઘમરવા થોડા ભેદ હતાં

નવલુપાનોના ચિત્ર જનીને કેવા મોતથી સારે સારે હતા. રવમાથે તે મોહલા અને આનંદી હતા. તેમને વિનોદચિત્ર તેમના સુધારાની ધમકા અને કુમાર લે રૂકિ સારેના કોધાચિ ઉપર એક સમી દીવી. તેથી તે આમુક વડસ્થતાથી જનત જોડે નમાવી રાખતા.

આમ, દેરાની સ્વતંત્રતાને માટે અવનગર જંગલ નરસિંહ દાસ તેને આવેલી જોઈને ન ગયા; પરંતુ દરમ અર્ધા કોડા ઉપર તેમણે દેરાની જે દશા જોઈ દેરી, જે તો કપાંચ બેઠી ગઈ, અને હવે દેશ થોડા વખત સ્વતંત્ર થઈ પોતાનું કાર્ય કરી રાહરી, એવા સ્ત્રી જોઈને તો તે જરૂર ગયા હશે. કેમ કે, તે મદાન યાચાર તેમણે પોતાનો ફાળો ચૂકવ્યો છે, એવું તેમને અંદાજે સાંત્વન હશે. પ્રજા તેમના આભારે સાંતિ આપે.

મગનભાઈ દેસાઈ

એક પવિત્ર મૂકસેવકનું અવસાન

વેડછી આશ્રમના એક કાર્યકર્તા શ્રી. ગોરધનભાઈ ગિરધરભાઈ અમીન, જેઓ રાનીપરજી બેઠામાં ગોરધન-બાબાના લઈલાસેયા નામથી જોગખાતા હતા, તેઓ તા. ૧૧-૧૨-૪૫ને મંગળવારે વેડછી આશ્રમમાં દંડી માંદગી જોગથી અવસાન પામ્યા છે. ગુજરાતના દેશ-સેવકોમાં આ સમાચારથી ખેદની લાગણી ફેલાયે, દારણ કે શ્રી ગોરધનભાઈ એક પવિત્ર મૂકસેવક તરીકે સર્વનાં પ્રેમ અને આદર ધરાવતા હતા.

શ્રી. ગોરધનભાઈ સને ૧૯૨૫માં ખારડોલી તાલુકાના સરમણ આશ્રમમાં શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ સાથે જોડાયા હતા. તેમણે શ્રી. મીડુબહેન પિટીટના હાથ નીચે ચાલતા મરોલી આશ્રમમાં તેમ જ સૌભાવણીઓમાં પણ કામ કર્યું હતું. તેમણે ચલ્યામઢની લડતોમાં જેલવાસ પણ જોગવ્યો હતો.

શ્રી. ગોરધનભાઈ પોતાના ૨૦ વર્ષના આશ્રમવાસ અનુભવ પારથી ઉલ્લે ઉલ્લે એવા નિર્ણય પર આવ્યા હતા કે, એક આશ્રમમાં માટે સૌથી મહત્વનું એ છે કે તેણે એકાદ નિર્દોષ રાષ્ટ્રીય આશ્રમમાં દ્વારા સ્થાપવની થવું જોઈએ. તેણે સેવાને નામે નિર્દોષ દોડાદોડ ન કરતાં પોતાની ઉદ્યોગ કરતા રહેવું અને તેને અંગે જેઓ સ્વાભાવિક રીતે પોતાના સંસર્ગમાં આવે તેમના અવન ઉપર પોતાના શુદ્ધ અવનની છાપ પાડવી. ઉલ્લા છ માસથી તેમણે આ દષ્ટિએ વણાટકામ શીખવા માંડ્યું હતું.

વેડછી આશ્રમમાં હમણું હમણું તેમણે બાલવાડીના કામમાં રસ લેવા માંડ્યો હતો.

ગોરધન બાબા એક પવિત્ર બ્રહ્મચારી અને તપસ્વી હતા. તેઓ ક્રિષ્ણાન્તપાતનના બારે આમદી હતા. તેમને એક આમદ ગરીબના જેવા જોરાઈ જ આવતા હતા, અને બીજે આચંદ ધરીરશ્રમનેા હતા. તે અર્થે તેમણે કાદાળી, પાવડો અને કાતરડી ખાસ વસાવ્યાં હતાં, અને તેના વડે યાત્રીને હોથ થતાં સુધી પરિશ્રમ કરવના તેમનેા નિયમ હતા. આ નિયમ તેમણે ઉલ્લી માંદગીમાં પધારીવરા થયા ત્યાં સુધી પાળ્યો હતો. તેમના લાંબા જેલવાસોમાં તેઓ એક આદર્શ સત્યામદી કેવીનું અવન ગણવાના ખાસ આમદી હતા. આ કષ્ટમય અવનની છાપ તેમના ફોજી દેહ ઉપર અંકાયેલી જોવામાં આવવી હતી.

ઉલ્લી માંદગી દરમ્યાન કોઈને તકલીફ આપવી ન પડે એની તેઓ ઉપર સુધી ચિંતા કરતા હતા. જેવું સ્વચ્છ તેમનું અવન હઈ તેવું સ્વચ્છ શુદ્ધ હૃદયે તેમને આપ્યું. એમનેા વિચારરહિત દેહ કાડા બહારી આદિ કોઈ પ્રકારની મલિનતાથી બમડવા પામ્યા નહિ. મરણ સમયની કશી ચાતના પણ તેમને જોગવવી પડી નહિ. તેજ ખૂલતાં કોચે નિર્વાણ પામે તેમ તેઓ સાંપ્રિથી નિર્વાણ પામ્યા.

વેડછીના અમારા મંડળમાંથી તેમના નિર્વાણ પામતાં એક પવિત્ર અસર બીડી જવા પામી હોય એવું અમને લાગે છે. તેઓએ જે મુક્તિની જખના આપી નિંદગી કરી છે તેમને તેમને લાભ થયો, એ જ પ્રાર્થના.

જુગતરામ કવે

સ્વાધ્યાય

નિરોધનાં બે સાધન

નિરોધ એ યોગનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. તે ન યોગ છે, એમ ન દ્રઢમાં કહ્યું છે. તે એટલા માટે કે, વૃત્તિના નિરોધ કાળમાં દ્રઢ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે; બાકીને વખતે તે જેવી વૃત્તિ તેવા રૂપનો બનીને રહે છે.

દ્રઢ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર હોય તે કાળ શા માટે મદત્તવને છે, એ હજી સુધી સૂત્રકારે બતાવ્યું નથી. તે વિગતવાર હવે પણ એ કરે છે. પરંતુ, આપણને એ વિષે સામાન્યપણે બબર છે કે, તે સ્થિતિ જેવાથી જેને સાક્ષાત્કાર કહે છે — આત્મદર્શન કહેવાય છે, તે પ્રાપ્ત થાય છે. એનું કારણ શું, એ અનુભવ શી વસ્તુ છે, એની રિસર્ચિક ચર્ચા અને ચોખ્ખવટ પણ યોગસૂત્રકાર આપે છે. ઉપર કહ્યું એમ, એ બધું તે હવે પછી કરે છે. તે પહેલાં તે નિરોધનું રૂપ સ્પષ્ટ કરવા, અને તેનું સાધન શું છે તે જણાવવા માટે પણ, પ્રકરણ શરૂ કરે છે.

આપણે ત્યાં આગળ ગયે જાએ અટક્યા હતા.

સૂત્રકાર નિરોધનાં બે સાધન બતાવે છે :-

૧. કમ્યાત વૈરાગ્યાભ્યાં તત્તિરોધઃ ॥૨૨॥ ઉપર હઠેલી પાંચ વૃત્તિઓનો નિરોધ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વડે થઈ શકે છે.

સાધનનો આ એક પ્રકાર થયો.

૨. રૈવત્તપ્તિભાન્દ વા ॥૨૩॥ અથવા, તે ઈશ્વરપ્રતિ-ધાન વડે થઈ શકે છે. આ બીજો પ્રકાર છે.

બીજો પ્રકાર હઠેલા અગાઉ વચમાં ૧૩થી ૨૦ સુધીનાં (અથવા કહો કે ૨૨ સુધીનાં) સૂત્રોમાં પહેલા પ્રકારની સૂત્રોત્તમક સમજ કે વ્યાખ્યા આપી છે.

અને બીજો પ્રકાર ૨૩માં સૂત્રમાં હઠીને પણ તેની સમજ કે વ્યાખ્યા ત્યાર પછીનાં ૬ સૂત્રોમાં (૩૦ સુધીમાં) આપી છે.

એ સમજ આપતા આ કાગોડો નોંટા પહેલાં, આ બે પ્રકારો વિષે કેટલીક સામાન્ય બાબતો આ હપ્તામાં લેવી જોઈએ.

સૂત્રકાર આ બે પ્રકારોનો 'વા' પર દ્વારા વિકલ્પ બતાવે છે. સાધના અંગેનો આવો વિકલ્પ આપણા ધર્મના ઇતિહાસમાં સ્પષ્ટપણે બતાવેલો બીજો પક્ષ જેવા મળે છે. જેમ કે, ગીતામાં :-

૧. નિશાના નામથી બે નિરાગણ પ્રકારનો ભેદ બતાવ્યો છે :-

લોકેદસ્મિન્ દ્વિવિદ્યા નિશા પુરા પ્રોક્તા મયાડનપ ॥

આ દુનિયામાં જતા કાળથી બે નિશાઓ બતાવવામાં આવી છે :-

હલયોગેન સંત્યાનામ્ કર્મયોગેન ચોગ્મિન્ ॥ ૨-૨ ॥

એક તો સાંખ્યોની જ્ઞાનમાર્ગી, અને બીજી યોગીઓની કર્મમાર્ગી.

૨. અથવા, અભ્યાસની ઉપાસના અને વ્યયાની ઉપાસના એવા એક પ્રકાર પણ, મૂળમાં આ ન વસ્તુ-ભેદને, બીજી પરિભાષામાં, નિરૂપતો જેવા મળે છે. જેમ કે, ૧૨મા અધ્યાયમાં પ્રશ્ન દ્વારા આની શરૂઆત થાય છે.

આવા ભેદનું મૂળ ભેદનાં એમ લાગે છે કે, એ ભેદ ઈશ્વર વિષેની શ્રદ્ધા, કે તેવા કોઈ સંતત્વને ન માનવું એવી નાસ્તિકતા-એના ઉપર રહેલો છે. જગતના આ બધા દૃશ્યની પાછળ ચેતન કે એક પરમ તત્ત્વ રહેલું છે, એ એક પ્રકારની માન્યતા; અને એ ચેતન એક ખાસ પુરુષ છે ને આપણા પ્રતિધાન કે ભક્તિનો વિષય છે એમ માનવું એ બીજા પ્રકારની માન્યતા છે. પહેલા પ્રકારના લોકો વ્યક્ત એવા આ દૃશ્ય જગતની પાછળ રહેલા અવ્યક્ત એવા ચેતન તત્ત્વને માને છે. તેઓ નાસ્તિક કહેવાય છે તો તે ઈશ્વર — પુરુષવિશેષમાં ન માનવા પૂરતા ન. આવા લોકોની સાધનામાં નિશા એક પ્રકારની છે. એ નિશાને ગીતાકાર સાંખ્યોની કહે છે; અને બીજી નિશાને તે યોગીઓની કહે છે.

આમ કહેવા છતાં ગીતા કહે છે કે, આ ભેદ પણ ઉપરનો ન છે. સાંખ્ય અને યોગ જેવા ભેદ ભાસિરાતા બતાવે છે, કારણ કે એક વિના બીજાનું થાતે નહિ અને બેટથી એક ન રિયલિટી પમાય છે. (૧-૪)

(આ ન બે ભેદને અંગે કર્મ અને સંન્યાસ જેવી પરિભાષા વાપરીને પણ ગીતાકારે કેટલીક ચર્ચા બીજી કરી છે. પરંતુ અહીં એ બધાની એકવાક્યતા કરી આપવાના બંદા પાણીમાં બિતરવું વ્યર્થ છે.) આપણે મૂળ વિચાર પર આવીએ, કે :-

આવી જેવા મળતી બે પ્રકારોની પરંપરાને ન યોગ એ સાધનાઓ બતાવે છે :- ૧. ઈશ્વર વિષેની કરી માન્યા-માન્યતામાં પચા વચર, આજના વિજ્ઞાનીઓની પેટ, સૌંદર્ય દરશ-પદાર્થને પ્રમાણજુદિથી ચકાસવાનું પસંદ કરનાર કે તેવા વલજુવાળો વર્ગ. તેની સાધના વૈરાગ્ય અને કમ્યામ એ બે સાધનથી થાય છે. એ બે વડે તે યોગ — એટલે કે નિરોધ સાધે છે.

૨. અને ઈશ્વરતત્ત્વને માની તેને સમજ કે અનન્ય અર્પણજુદિથી ચાલવાનું પસંદ કરનાર કે તેવા વલજુ-વાળો વર્ગ. તેની સાધના રૈવત્તપ્તિભાન છે. આનાથી પણ યોગ — નિરોધ સધાય છે.

આપણે જોઈ કે, આ ન ભેદ સાંખ્યદર્શન અને યોગ-દર્શનનો છે. સાંખ્ય નિરીશ્વર છે, ને યોગ સૈશ્વર-સાંખ્ય છે. આથી ભક્તિ દ્વારા સાધનને પણ યોગ બતાવે છે.

અને સાંખ્યસૂત્રકાર* એટલું જ કહે છે કે, વૈરાગ્ય અને અભ્યાસથી (વૈરાગ્યાર અભ્યાસાવ જ ॥ ૩-૩૬ ॥).

સંયમ એવા ચિત્તને પહોંચી વળવા, કેવળ ગણુનાની — માહિતી કે વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણી રીતે સાંખ્ય સાધના ચાલે છે. તેથી તે દરેકનાં મૂળ તરવાને ઓળી કાઢી રહી સંખ્યા બતાવે છે, ને તેના અંતે કહે છે કે રૂપરૂપ તત્ત્વ તે પુરુષ કે ચેતન તત્ત્વ છે. સાધનાની આ વૈજ્ઞાનિક દબ છે. તેને ઓતાકાર ‘અભ્યક્ષા દિ ઋતિ’ કહી, તેને દુઃખથી દેહધારી પામે છે, એવી દીકા કરે છે.

એ જ કાર્ય અર્થ, યોગ કળા દ્વારા કામ કરે છે. એટલે કે, તે પ્રતીકો અને સંજ્ઞાઓ દ્વારા કામ કરે છે. આ માર્ગ પૃથક્કરણને વિજ્ઞાની નથી; કલાની સદબોધ

* ખરું જોતાં સાંખ્યમાં પણ પોતાની રહિત બે પ્રકાર છે:—

૧. પ્રાણમનસ્કર્મણ તત્ત્વતિથિઃ ॥૩-૩૨॥ અને

૨. વૈરાગ્યાવ અભ્યાસાવ જ ॥૩-૩૬ ॥

એક પહેલો માર્ગ આમાન, પ્રાણયામ, અને પોતાનાં આત્મન વિદિત કર્મનિશ્ચય (સંખ્ય ૩-૩૧) દ્વારા સપાટો કર્ય-માર્ગ. અને બીજો તે સંન્યાસ દ્વારા સધનો — વૈરાગ્યપૂર્વકનો અભ્યાસ-માર્ગ. ઓતાકાર તેના પ્રારંભમાં અને અંતમાં આજ્ઞા જ પ્રકારની ગદ્યમયમ્ પડેલા અર્થનું ને ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કરે છે.

જુદીની સમન્વયી દબને છે, એને બહિર્ભાગ પશુ કહેવાય છે. ઓતાકાર એની તરફણ કરે છે. યોગ એને પણ રચાન આપે છે. પરંતુ એની ઓતપ્રોતતા રૂપકરતો નથી.

બાકી ખરું જોતાં, મામુસ નરી કલા કે નર્મ વિજ્ઞાનથી — નરી ખાવના કે નરી તર્ક જુદીથી જની રાક્ષો નથી. એક ચરસપરસ ઉપકારક બને, તો જ તે દરેકનું કામ ચાલે છે. તેથી ઉચ્ચપ્રભિધાન કે અધ્યાસ-વૈરાગ્યને ચરસપરસ હેવા દેવા છે જ. ઉચ્ચપ્રભિધાનમાં અધ્યાસ-વૈરાગ્યનું તત્ત્વ ન દોષ યોગ નથી; અને એથી ઊભર પદે, અધ્યાસ-વૈરાગ્યમાં પ્રભિધાનત્વ કે અર્પિતભુજિની અનન્યતા ન દોષ એમણે નથી. એક માત્ર સાધકની વૃત્તિ કે મનના વલણ કે પસંદગી થા રુચિ પરત્વે છે. તેથી જ આપણા ધર્મના ઇતિહાસમાં આ બે પ્રકારને સાક્ષીય રચાન અપામું છે. અને કેવળ શાસ્ત્રનિર્માણની તર્કશુદ્ધતાથી પણ આનો એક પાટલો નોંઘે. બાકી બે વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણતા માનવામાં બાલિશ નાદાની જ ગણાય, એ વસ્તુ ઓતાકાર તેમના સમન્વયમાં કહી આપે છે.

બે પ્રકારની સમન્વય દબે પછી નોંઘું,

૧૩-૧૨-૪૫

મગનભાઈ દેસાઈ

આકાશી હરણું

‘સત્તાવીસમાંથી નવ નવ તો મું બાકી રહે’
બાદશાહના આ પ્રકરને એકમાત્ર સંતોષકારક જવાબ બિરબડે આપેલા કે રૂન્ય રહે. કારણ પૂઠતાં બિરબડે જણાવ્યું, “જહાંપનાહ, વર્ષની ઋતુઓ ત્રણ છે — શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસું. વર્ષનાં બધાં મળી રણ નક્ષત્ર ગણાય છે. આમ દરેક ઋતુનાં નવ નવ નક્ષત્ર આવે છે. ઋતુઓમાં સૌથી વિશેષ મહત્ત્વની ઋતુ ચોમાસું છે. ચોમાસામાં વરસાદ ન વરસે તો પાક કયાંથી થાય? એટલે જ મેં કહ્યું કે રણ માંથી જ નવ (ચોમાસાનાં નવ નક્ષત્ર નિષ્કળ નવ) તો બાકી રૂન્ય રહે.”
ચોમાસાનાં આ નવ નક્ષત્રો આદ્રી, પુલ્લવ, પુષ્ય, આશ્વિ, મગ, પૂર્વ ફાલ્ગુની, જ્ઞેષ્ઠા ફાલ્ગુની, હસ્ત અને ચિત્રા છે. આપણી આમજનતા આ નક્ષત્રોને સામાન્યતઃ આદ્રી, કંઠવી પસ, મીઠી પસ, આંલેખા, ગધા, ઓતરા-ચીતરા અને હાથિયા (હસ્ત)ના નામથી ઓળખે છે. આ નક્ષત્રોને ‘ચાનમાં રાખી રચાયાં બઠલી-નાકચો આંલે આપણી સાહિત્ય-સંપત્તિ થઈ ગયાં છે. ‘ને વરસે આદ્રી તો બારે માસ પાંધરા’; આદ્રા નાંજે થાય, મૂંઝી જોલે જાય (આદ્રીમાં હપાતું જ નેરું હોય — વરસાદ ન પડે, તો જ પડી જોલા ખાયા કરવાની — દુકાળને કારણે એને તણ દેવાથી અજબી જવાની.) વગેરે એવી નમૂના છે.

ચોમાસાનાં નક્ષત્રોમાં આદ્રી નક્ષત્ર અગ્રસ્થાને છે. આદ્રીમાં બે ચાર પશુ છાંડા થઈ બધે તો ખેડતનું મન રાગ થઈ બધે છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક એ કહેશે, ‘હવે બધે નથી, વરસ આપું’ સાડું જવાનું. આદ્રી એટલે બીનું, અને બીનું વર્ષા ઋતુમાં જ હોય ને! આદ્રી વર્ષા ઋતુનું પ્રથમ નક્ષત્ર છે. જે દિવસે સૂર્ય એ નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરે છે તે દિવસે ઓખ ઋતુ પૂરી થઈ વર્ષા ઋતુ શરૂ થાય છે.*

પણ આ તો થઈ વરસાદની આદ્રીની વાત: આકાશી આદ્રી કયાં છે?

યોગ મહિતાની પડતી રાત્રિઓમાં પૂર્વ તરફ નજર કરશો તો ચાર તારાઓની એક સીધી ચોકડી અને તેની બરાબર વચ્ચે, સીધી લીટીમાં આવેલા ત્રણ તારાવાળું એક તારકમંડળ દેખાશે. આમજનતા એને હરણું થા હરણી કહે છે. એનું સાક્ષીય નામ જગ છે. આકાશીમાં અનેક સુંદર તારકમંડળો છે, પણ મુગમંડળ એટલું સુંદર અને ભવ્ય બીજું એકે તારકમંડળ નથી. પૂર્વાકાશ તરફ નજર નાખતાં જ આદ્રી થશે કે, મુગમંડળને ઓળખતું સાવ સહેલું છે. મુગમંડળના ચાર ગળકલા

* અગ્રેષ્ઠ તારીખ અગ્રસ્થાર વર્ષાઋતુ ૨૧ જૂનથી શરૂ થાય છે.

તારાવાળો ચતુષ્કોણ સિતિન કપર આરો પદને જીએ આવતો જણાશે. મૂળના આ ચારે તારા એકસરખા તેજસ્વી નથી. એના જે તારા બીજા જે તારા કરતાં વધુ ચળકતા છે. તેજસ્વી જે તારા પૈકી એક તારો સફેદ રંગનો છે અને બીજો લાલ. આ લાલ તારાનું જ નામ આદ્રા છે.

આદ્રા અને તેની ઉપર આવેલા મૂળપદની વચ્ચે, સહેજ ઉપર તરફ, ત્રણ તારાનું એક ગૂંચ '૭' જેવું જુદાઈ કહેવામાં આવે છે. મૂળમંડળની બરાબર વચ્ચે સીધી રેખા બનાવતા જે ત્રણ તારા છે, એમને મૂળને મારેફે વિરોધિ જાળ કલ્પવામાં આવ્યું છે. એ બાજુની નજીક પછી જરા દક્ષિણ તરફ એક તારકગૂંચ '૭', એને જુદાઈ કહેવામાં આવે છે. મૂળમંડળના આદ્રા સિવાયના બીજા ચળકતા તારાનું નામ જાળજ છે. મૂળપુષ્પ આ બાજુજન, બાજુજનની નીચેનો મૂળપદ અને ત્રિકોણ બાજુ એ ત્રણની લગભગ વચ્ચે આવેલું છે.

મૂળમંડળનું એક બીજું નામ અગ્રહવદ છે. હાલન એટલે વર્ષ અને અગ્રહાવન એટલે વરસનો મોખરાનો ભાગ — પહેલો મહિનો. ઉપર હિંદમાં માગસર મહિનાનું અગ્રહન થા અગ્રહાવન નામ પ્રચલિત છે. ગીતામાં પણ માગસર માસની મહત્તા ગાતા એક શ્લોક છે, 'માત્રાત્મ મર્ગશિષ્યેષ્ઠ' (મહિનાઓમાં હું માગસર છું). વર્ષાકાળનું સર્વશ્રેષ્ઠ નક્ષત્ર આદ્રા આ અગ્રહાવન મંડળમાં આવેલું છે, એટલા માટે ગીતાકારે આમ કહ્યું નહીં હોય ?

મૂળમંડળનાં બીજાં નામ મત અને કાલ્પુર છે. કલ્પપુષ્પ નામમાં જોઈ-પહેરેલા સિવરવરપની કલ્પના કરવામાં આવી છે. ત્રિકોણબાજુ એ ઉપવીત છે અને મૂળશરે કલ્પપુષ્પનું મન્તક છે. પશ્ચિમના લોકો મૂળને શિકારી ('ઓરાયન') કહે છે. એમની કલ્પના અનુસાર એ શિકારી વિરાટ છે — દેવતાકાર છે. આદ્રા આ શિકારીનો એક ખભો છે. આદ્રાના પાશ્ચાત્ય નામ (મેટલ્યુએક) ના અર્થ પણ દેવનો ખભો એવો થાય છે. અને આદ્રાનું આવું નામ પડવામાં ઔચિત્ય પણ છે.

આકાશમાં જે તારા દેખાય છે એ બધા નાના મોટા સૂર્ય છે. જે તારા સૂર્ય કરતાં ઘણા મોટા છે તેમને વિરાટ થા દાનવ તારા અને જે ઘણા નાના છે તેમને વાગન તારા કહેવામાં આવે છે. વિરાટ અને વાગન સિવાયના બીજા તારાઓને સમરૂપ તારા કહેવામાં આવે છે. આકાશના ઘણાંખરા તારા સમરૂપ તારા છે. વિરાટ અને વાગન તારાઓની ગણના થોડી છે, પણ એમની વિશેષતાઓ સમરૂપ તારાઓ કરતાં ઘણી વધારે છે. આદ્રાની જ વાત સઉએ. એ એક વિરાટ તારો છે. એનું કદ સૂર્યના દિશાએ મપાય છે. સૂર્યનું કદ તેર લાખ પૃથ્વીના કદની બરાબર છે, જ્યારે આદ્રાનું કદ લગભગ

અડી કરોડ સૂર્યને પોતામાં સમાવી શકે એવું મોટું છે. હશે, એ દેવ તારો ખરો ને ? પણ એનેય માત્ર કંઈ એવા વિરાટ તારા આકાશમાં છે. આપણે પૂર્વ-પરિચિત પાર્શ્વિત (વૈદિક મંડળનો મુખ્ય તારો) પોતામાં નવ કરોડ સૂર્ય સમાવી દે એવડા મોટા છે અને નવાઈની વાત એ છે કે, આ બંનેના રંગ પણ દેવની આંખ જેવા જ લાલ છે.

આદ્રાને ઠોડી મૂળમંડળના બીજા તારાઓની પિછાન કરી લઈએ. આદ્રા સિવાયનો મૂળમંડળનો બીજો પ્રકાશિત તારો બાજુજન છે, એ આદ્રા જેવો દેવતાકાર નથી, પણ એક બીજી રીતે વિરાટ છે ખરા. બાજુજનનું જે તેજ આપણે બેઠેએ જોએ તે એનું દેખાઈ તેજ છે; એનું સાચું તેજ તો ઘણું વધારે છે. સૂર્યની ગરમીના આપણને સોને અનુભવ છે. ખગોળશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, સૂર્ય કરતાં ૨૬ ગણ તેજસ્વી તારાને સૂર્યને ઠંડાણે મૂકવામાં આવે, તો એની ગરમીથી પૃથ્વીનાં સાગરો, સરોવરો અને નદીઓનાં પાણી બીકળી નઈ વરાળ રૂપે બીડી નહ અને જે પાંચ દિવસમાં જ સારી સુઈની લીલા સમાપ્ત થઈ નહ ! હવે કલ્પના કરો કે, બાજુજન, જે સૂર્ય કરતાં ૧૮૦૦૦ ગણ તેજસ્વી છે, એને સૂર્યને રથાને મૂકીએ તો શું થાય ?

મૂળમંડળની ખાસ વિશેષતા એનું મૂળપુષ્પ છે. એ એક નિહારિકા છે. જે તારાની આલુબાજુ એ નિહારિકા ફાલેયેલી છે એ પણ એક અદ્ભુત તારો છે. એ તારો ચાર તારા મળીને બનેલો છે. નાનકડો દૂરબીન વડે જોતાં એના બધા સાથી-તારો રપક રીતે જણાઈ આવે છે. આ સિવાય મૂળમંડળમાં બીજા કેટલાક યુગ્મ અને સંબંધ (બેથી વધુ જોડાયેલા તારા) તારકો છે. છુદ બાજુજન ઝાંખા સાથીતારકવાળો યુગ્મ તારો છે. મૂળની મધ્યે આવેલા ત્રિકોણબાજુના ત્રણ તારા એકસરખા તેજસ્વી દેખાય છે, પણ એ બધા એકબીજાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના છે. બાજુના ત્રણ તારા પૈકી ઉપરનો જે તારો છે એનું નામ વિચલેવા છે. એ એક યુગ્મતારક છે. બાજુનો છેક નીચેનો તારો વગા છે. એ ત્રણ તારા મળીને બંધાયેલા સંબંધ તારો છે. હથા અને ચિત્રલેખાની વચ્ચેનો તારો એલ તારો છે અને એનું નામ છે અનિલ્લ. અનિલ્લ એટલે અનાજત — અણુપેરાયેલો. પણ ત્યારે અહીં એને શા માટે કહ્યમતિ ક્યોં હશે ?

મૂળમંડળનું ૩૫ જેવું આકર્ષક છે એવું સુદૂર એવું અણુદર્શન પણ છે. આ દૃષ્ટિએ યુગોથી સર્વશ્રેષ્ઠ તારક-મંડળનું માન પામેલા સિવરવરૂપ મૂળમંડળને, ગીતાકારની રીતે, આપણે તારકગણામર વળી નક્ષત્રગણાં મુલસ્યા કહીએ તો, આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં, બાંએ જ કેઈને એમાં વધેલા લેવા જેવું લાગશે.

ઉપક્રાંઈ અધાર

પુરાતત્ત્વ અને સ્વરાજ

[એક અધ્યાય]

[શુ. ૦ સોના એક પુરતકમાં કરવામાં આવેલા કેટલાક નાણાધાર અને બિનજરૂરી આકેષિ સંબંધી.]

શ્રી. તંત્રીજી, 'શિશુ અને સાહિત્ય'

યોડા વખત ઉપર મેં 'ગુજરાત વર્તમાનકેશવર સોશાયટી'એ પોતાના હવ્ય અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરેલી ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રીનાં 'આર્કિયોલોજી એન્ડ એન્ટીક્વિટી ડિસ્ટ્રી'—('પ્રાચીન અવશેષોનાં સંશોધન અને તે ઉપરથી મળી આવતો પ્રાચીન ઇતિહાસ') એ નામે બાપલોની શોધકી ખરીદીને વાંચી. તેમાં શાસ્ત્રી મહારાજે પોતાનાં વ્યાખ્યાનો (૧૯૪૦-૧૯૪૧)ની સરવાલમાં એ કેટલીક નકામી 'ફેક્સિલ' કરેલી છે, તે તરફ ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઈ છું. નવાઈની વાત એ છે કે, એ બાગ પુરતકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે પણ પડતો મૂકવો શુ. ૦ સોના અધિકારીઓ અને અધિકારીઓને થોડા ન લાગ્યો; કે તેમાં કરેલા આકેષોની અધિષ્ટિત તથા અસ્તવ્યતા વિષે વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાનું ધ્યાન ખેંચવાનું પણ તેમણે મુનાસિબ ન માન્યું.

કેમમાં શાસ્ત્રીએ કરેલા આકેષો અહીં તેમના શબ્દોમાં ઉતારું:—

૧. "આપણે હિંદુસ્તાનના યોડા બાગના હોલિસ રાજ્યના બાગોમાં જ મળ્યું છે. ઈશ્વર તથા જગતમાં પ્રત્યેક અણુ, કે વિદ્યુત્કણમાં પોતાનો સમગ્ર માળદા અવિચ્છેદ્ય જણ્યું, કે આપણે માટે જેમણે આપણું બધું કયું છે તેવા વિચ્છેદ્ય અણુ યાદ કરવાના હિસો હવે જલદી પૂરા થતા જાય છે. આપણે આજકાલ બોલેલા બાગોમાં વધારેપડતા તત્ત્વોનું અનુભવ લીધે છીએ

૨ જગતનાર હોલિસ મહેતા સંજ્ઞાપ છે કે, પહેલા આપણે સ્વરાજ્ય મેળવી લઈએ; પછી આ બધું (પુરાતત્ત્વ-સંશોધન) એની મેલે થઈ રહેશે. આપણે જોઈએ કરવાની કંઈ જરૂર નથી; એ બધી વસ્તુઓ બહે પૂર્ણતા પડ્યા હતાં રહી. તે હોલિસ મહેતા, મેહન-ત્તે-કેરી અને હરપા જેવી જગતોએ, કે મેહના જોડાએ દુનિયાની નજરમાં આપણે મેળો પડ્યું હોયે કરી લીધે છે, તે બધી, લખિયા જોડામાં કરન રા માટે પડતી મુકવામાં આવે તે કંઈ વધે નવી ભુતકાળના અમૂલ્ય અવશેષો હોલિસ માટે નાશ પામે કે બચી જાય, તે પણ તેમને કંઈ પડે નથી નૈમિક જગત અને વર્તમાન કાળની ઘટનાઓ પ્રત્યે જ આપણું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરવામાં આપણે પશ્ચિમના લોકોનું જ અનુસરણ કરી રહ્યા છીએ. પણ નવાઈની વાત એ છે કે, પૂર્વેના તળખાં પ્રાચીન ઈશ્વરોનાં એ અમૂલ્ય હાંસો હતાં હતાં હતાં છે, કે એ જાહેરા માટે હોઈ પણ હેરા મગરૂર થઈ શકે. તથા આપણને જેવા માનવામાં આવે છે, તે કરતાં આપણે પણ સાચા હોઈ છીએ એવું બતાવવામાં જે હાંસો કામમાં આવે તેવા છે, તેમાં પ્રત્યે આપણે હાંસુ કરીએ છીએ."

યોડા ઘણા પ્રાચીન અવશેષો ઉપરથી પ્રાચીન ઇતિહાસને સમગ્રી ધણી બાળતો તારની કાંઠાની શક્તિ ધરાવતો હોવાનું એ માણસની બાળતમાં ખાસ માની લેવામાં આવે, તેવા એક વિદ્વાન પંડિત પોતાના જમાનાની જ નજર સામે પડેલી બાળતો વિષે જ આંખ ખીંચી, પ્રબળ એક આખા ભગત વર્ગના પ્રયત્ન ઇતિહાસની બાળતમાં આવી અવળી રમૂસાત કરે, અને તેવા નાણાધાર આકેષો ભંડેરમાં (અને પછી પુરતકમાં લખીને અમર) કરવા સુધીની હદે નય, એ ખરેખર નવાઈ લાગે તેવું છે.

સ્વરાજ્યવાળાઓ પોતાનો વર્તમાન ઇતિહાસ સુધારવા—અરે હોલિસ કે પ્રબળ બધી રીતે સહન વિનાશ પામતી અટકાવવા—આત્રીની લડત માટે (ધારા કે) વધારે પડતી તમત્રા બતાવે, અને તેમ કરવામાં કેટલીક બીજી બાળતો તરફ ધારા કે એક વાર દુર્લભ પણ કરે, તે તેમાં શ્રી. શાસ્ત્રીને શો હોય જેવાય છે તે સમજી શકાતું નથી. પરંતુ, ખરું નેતા, સાચી હકીકત પણ એવી નથી. અંતરહકારની લડતની સરખાવટમાં જ તે લડતના પ્રણેતા પૂ. ૦ ગાંધીજીએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરવાની સાથે સાથે જ પ્રાચીન બાળતોની સંશોધનને સમગ્રી ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર જેવી મોટી સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. તે પુરાતત્ત્વ મંદિરની પ્રવૃત્તિથી, કે અસ્તિત્વથી શ્રી. શાસ્ત્રી છેક જ અબજુ તો નહોતો જ હોય. ઉપરાંત શુ. ૦ સોના એ સંશોધન વિભાગના આશરા હેઠળ શાસ્ત્રીજી પોતાનાં વ્યાખ્યાનો આપતા હતા, તે વિભાગ શરૂ થવામાં સ્વરાજ્યવાળાઓએ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળના વખતમાં આવેલી મોટી વાર્ષિક મહત્ત્વ જ નિમિત્ત બની હતી, તે વાત તો તે જણ્યું જ હશે. તેમ છતાં, એ બધી નક્કર બીનાઓ હઠાવી હઈને, આવા અધિષ્ટિત તથા નાણાધાર આકેષ કરવા તે જાહેર થવા; પરંતુ શુ. ૦ સોના પ્રમુખ તથા તેના સંશોધન વિભાગના અધ્યક્ષ, એ બનેએ શ્રી. શાસ્ત્રીને આ નાણાધાર આકેષ મૂકે મોંઘે શા માટે સંભળી લીધો, આપણા ઉપર પુરતક પ્રસિદ્ધ કરતા પહેલાં લેખકનું ધ્યાન ખેંચી સુધારાની ન લીધો?

સ્વરાજ્યપ્રવૃત્તિમાં ઈશ્વર પ્રત્યેના તજબીને કે પિતૃઓ પ્રત્યેના તજબીને હનકાર કેટલો અને કેવી રીતે છે, કે નરી શોભિલતા શી રીતે છે, તે ચર્ચા જતી કરીએ, તે પણ સ્વરાજ્યવાળાઓ ઉપર શ્રી. શાસ્ત્રીએ કરેલા આકેષો કેટલા અધિષ્ટિત છે તે જોઈએ એ બિચારા સ્વરાજ્યવાળાઓ પાસે કયા રાજ્યની મોટી તિજોરીનો વહીવટ છે? હોલિ

પાસેથી તેઓ દેશની લડત કે સંગઠન માટે ને યોદ્ધાં નાણું મેળવી શકે છે, તે નાણાં, તથા તેમનો વહીવટ કરનારા તે લોકો તેમ જ તેમની બધી સંસ્થાઓ દર દરેકે આ પરદેશી સરકારના અત્યાચારનો કોચ બને છે:—દરેક લડત વખતે એ સંસ્થાઓ તથા ફોટા જપ્ત થાય છે. તે પછી તે લોકો કઈ મિલકતમાંથી આખાં પ્રાચીન નગરો કે છગારેતો, ને જમીન તમે ઝાવેલાં પડ્યાં છે, તેમને ખરીદે, તથા લાંબોને ખરચે તેમાં ખાદ્યકામ ચલાવે, અને તે ખાદ્યકામ ઉપરથી રાજ્ય-ખોરાક ઉત્પાદન તારવવા થી. રાજ્યો જેવા મોટા પગારવાળા નિષ્ણુતોને રોકે? કોઈ પણ સુધરેલા દેશમાં આખાં કામો તે દેશની સરકાર જ હાથ ઉપર લે છે અને લઈ શકે. એવાં કામ કોઈ ખાનગી વ્યક્તિ કે સંસ્થા ન કરી શકે. પરંતુ શ્રી. રાજ્યો ભણતા હોવા જોઈએ કે, આપણા દેશની પરદેશી સરકાર આ દેશની ગરીબ પ્રજાના લોહીનું ઇશું ફીડું પણ કેવી રીતે ચૂસી લેવાય તેની ચેરવી સિવાય તે પ્રજા પ્રત્યે ખીલ કરી જવાબદારી સ્વીકારતી જ નથી. પરિણામે દેશની પ્રજા રાજકીય અને આર્થિક જ નહીં, પણ સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં પણ વર્ણવપ જીતરેલી જાય છે. તે સ્થિતિમાં તે પ્રજાને વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ સુધારવા તે પ્રજાને કોઈ વર્ગ કદીબદ્ધ થતો હોય, તે તેને આમ નાહક કુતારી પાડવામાં થી. રાજ્યોને કું હાંસલ થયું હશે વાત? રાજ્યોએ આ વસ્તુસ્થિતિ માટે કોઈને પણ કાંટા જાડ્યા, તે આવી બધી જવાબદારીઓ અહા કરવાથી વિમુખ રહેતી પરદેશી સરકાર, કે તેના એજન્ટો જેવા ધનિક લોકો જ પાત્ર નહોતા? વળી આજે તે દેશની આર્થિક ઉદ્ભવિની ચોળાઓ ધરનાશ ઉદ્યોગપતિઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ સ્વીકારે છે કે, આવી બધી ચોળાઓ, કે જેથી દેશના લોકોની કંગાળ આબકમાં ઉવટ કંઈક વધારે થવાનો છે, તે બધી પણ જ્યાં સુધી દેશની પોતાની સરકાર ન હોય,

ત્યાં સુધી અમલમાં મુકવાનો કરોય સંભવ નથી. તે સ્થિતિમાં આ દેશની પરદેશી સરકાર આ દેશનો ગૌરવશાળી પ્રાચીન ઇતિહાસ છોડે યાય, અને તે વડે લોકોના મનમાં તેમના બૂતકાળનાં ગૌરવની વાતો તાલ થાય, એવા કામ પાછળ એક પાર્ઠ પણ ખરચે ખરી? અને લોકવાચના માર્ગ કંઈક ખરચે પણ, તોપ તેનો ઉપયોગ તેના પરદેશી પરિંતોને હાઈ કેવો કરે, તે વાતથી હીરાનંદ પોતે જ સારી થેડે વાકેડે છે. કારણ કે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં થોડે આગળ વધ્યા બાદ જ તે સંદેહમાં રડવાં શરૂ કરે છે કે:—

“આપણને એમ માનવામાં પૂરતાં કારણો છે કે, અત્યાર સુધી એકઠી કરવામાં આવેલી સામગ્રી ઉપરથી જ્ઞા દાહલગોમાં સાચાં અનુમાનો નથી તારવવામાં આવ્યાં; અને પશ્ચિમના વિદ્વાનો સામાન્ય રીતે પોતે પહેલેથી બાંધી રાખેલા ખ્યાલો અને ‘પ્રેમિઓ’થી મુકા થઈ શકતા નથી. મોરી ભવિષ્યોની શ્રેષ્ઠતાની પ્રતિષ્ઠા, તથા દિલ્હીએ અમુક વિભવો તથા ગૌરવો હાંસલ કરી શકે જ નહીં, એવા ખ્યાલોની અસર તેમણે દરેકી રાજ્યોમાં મોખ્ખો દેખાઈ આવે છે.”

આમ કહીને, શ્રી. રાજ્યો આવા બધા સંશોધન માટે તેમ જ તેમને અંતે લાઘવી ઇતિહાસિક માહિતીઓની નિષ્પત્તિ રાજ્યોમાં માટે પણ સ્વરાજ્યની કેટલી બધી જરૂર છે, એ વાત આડકતરી રીતે પોતે જ નથી સ્વીકારતા? તે પછી પોતાનાં વ્યાખ્યાનોની રાજ્યોમાં બધા દેખાતો ટાપલો દેશની રાજકીય પ્રવૃત્તિ તથા સ્વરાજ્યવાળાઓ ઉપર જ યોદ્ધાઓમાં તેમને હેતુ શો સમજાવે?

પણ તેમના કરતાં, તે આશ્ચર્ય મૂકે એવાં સાંકળા રહેતા અને એટલે પુરતકરે પ્રકાશિત કરનારા ગુરુવંશોના અધિકારીઓ અને અધ્યક્ષ વિશે શું સમજાવું? ગુરુ વંશો ના સામાન્ય સભ્યોને પણ આ બાબતમાં સીધી લેવાદેવા હોવી પડે છે. એક વાચક

સો-સેવિકા તાલીમવર્ગ, સાબરમતી

કરવેલા સમારક કૃતિના કામને અંગે ગુજરાતની બહેનોનો તાલીમવર્ગ તા. ૧૦-૧૨-૪૫ના રોજ સાબરમતી દરિયા આશ્રમમાં શરૂ થયો. તેમાં ૨૫ બહેનો જેવામાં આવી છે. તેમના અભ્યાસ વગેરેની દ્રષ્ટિથી વિગતે હજી બહુવા નથી મળી. પરંતુ આવા વર્ગો બાબત એક જ વિચારો આવે છે તે અહીં રજૂ કરું છું.

દેશનાં અનેક રચનાકારોને અંગે સેવક-સેવિકાઓની તો ખોટ જ હોય છે, એ સી બહેન છે. તે બાજવાને માટે આવા વર્ગ ઉઘાડવામાં આવે છે. આદ્ય સરકારી શિક્ષણ-પદ્ધતિમાં નથી સેવાનો ઉદ્દેશ કે નથી રાષ્ટ્રની સ્વાતંત્ર્ય-ઉપાસના. તેથી તેમાં પૂર્તિ કરતી તાલીમ આપી સેવકો

વેચાર કરવાનું કામ રચનાકાર-સંસ્થાઓએ કરવાનું રહે જ છે. એ રીતે તે કામ કરનારી સંસ્થાઓ સરકારી સંસ્થાથી જુદી પડે છે. તે પોતાના અભ્યાસ, કામદાર વગેરે બાબતમાં સ્વતંત્ર રહીને જ પોતાનો પ્રયોગ કરી શકે.

એવું જોવા મળે છે કે, આપી, આદ્ય શિક્ષણ-સંસ્થાઓ આવા પ્રયોગો તરફ શિક્ષણદિગ્ધિએ નથી મેલી; તેમની પાસેથી જેવા શીખવા કે તેમને પોતાની બનતીમદદ કરવા તે એણી જ દરકાર રાખે છે. શિક્ષણના આગળના સંધિકાળમાં આવા પ્રયોગોને, શિક્ષણની દિગ્ધિ, તેના સુધારોએ વિચારવા જોઈએ. કેમ કે એમાં રાષ્ટ્રના શિક્ષણને સાચું ચેતનવંદ કરવાની અને સેવાની બાબત રહેતી હોય

છે. તેથી કેટલીક બાબતો તો તેવા પ્રયોગોમાં આવેજાઈ શકે છે. જેમ કે, નકામા જ્ઞાનભારની ગોળખૂંપડી, ખોટી પરીક્ષાનો ભોજો, હાથપગના કામનો અભાવ, નોકરીની લાલસા છઠ્ઠામાં નથી હોતાં.

આ સ્થળે એક વિચાર આવે છે : આજના કાળમાં સરકારી અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થા વચ્ચે બેઠા પાંડનાર વ્યાખ્યા શી ? ૧૯૨૦ના કાળમાં એક મોટી કસોટી હતી કે, અસહકાર. હવે પ્રત્યક્ષ રાજ્ય થતાં એ કસોટી ન રહે; વળી એ કસોટી આજે પ્રત્યક્ષમાં બહુ રહી પછી નથી.

છતાં બેતરણ ચોક્કસ બાબતો તો તેમનો બેઠા બતાવનારી રહે જ છે. એક તો આપણે જોઈ તે કે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-સંસ્થા રાષ્ટ્રની સેવાનો હેતુ મુખ્ય લઈને ચાલે છે. જેમ કે, વિદ્યાર્થીનું ક્ષેત્ર છે કે, રાષ્ટ્રના સેવકો તૈયાર કરવા.

આ કરવાને માટે શિક્ષણની પદ્ધતિ, અભ્યાસક્રમે, છઠ્ઠા બધામાં ફેર પડે જ છે. એટલે સરકારી નિયંત્રણ ને

નિરીક્ષણ પણ તેને પાલવતાં નથી. આ પણ નાનોસૂનો ફેર નથી.

પણ એથી મોટા ફેર એ હોય છે કે, રાષ્ટ્રની લક્ષ્યને પ્રસંગે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-સંસ્થાઓ તેમાં હુકાવવાને પોતાનું એક કાર્ય માને છે — શિક્ષણનો ભાગ સમજે છે. એને ખાતર તે પોતાની હસ્તીનું પણ નેપથ્ય ખેંચે જ છે. અને આ પણ નાનોસૂનો ફેરક નથી.

આવા ફેરથી કામ કરવાને લીધે જ આવાં કામો નેટલાં પણ તેજસ્વી બને છે તે બની શકે છે.

કરતુરબા ફરતાશીમવર્ગ આ પ્રકારની સ્વતંત્ર શિક્ષણ-સંસ્થા છે; સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રયોગ એ છે. તે તરીકે સ્ત્રી-કેળવણીકારોએ તેને નિહાળી તેમાંથી અનુભવ ખેંચવો જોઈએ, જેથી નજીકના બંધિયમાં ન્યાયે શિક્ષણના મુદ્દાઓ મોટા પ્રમાણમાં આવે ત્યારે એ કામ લાગે.

૨૯૦

નવું વાયન

જેન ખગોળગણિતની સત્યતા ! ભાગ ૧ હો.

લેખક : મુનિશ્રી રતનલાલ મહારાજ; પ્રકાશક : શાહ મહિલાલ બિજમશી, સાબરમતી, અમદાવાદ. પૃ. ૨૮; કિં. ૦-૫-૦.

બાર અંગોમાં ગણના ન થતી હોવાને લીધે (આચાર્યશ્રી હરિશ્ચંદ્ર સુરિના ન્યાયે) કોઈ સ્થિતિ-સાધુએ રચેલું, અને બહુ પછીના સમયમાં બાર અંગોનાં બાર ભાગો ગણવાની શરૂઆત થઈ ત્યારે એક ઉપાંગ તરીકે સ્વીકારાયેલા ‘સૂર્યપ્રકાશ’ નામના અંકમાં જેન ન્યોટિંગ્સિટ આવે છે. એકે, તેમાંના સવાલજવાબ બધા ગણધર ગૌતમ અને બગવાન મહાવીરના મુખમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. તે અંકમાં આવડું ગણિત, શ્રી. હરિદાસભાઈના શબ્દોમાં, “વેદાંત ન્યોટિય (સમયે ૦ સં. ૫. ૧૪૦૦થી ૦ સં. ૫. ૧૧૦૦)નું છે; તથા મહાવીરસ્વામીની પૂર્વે યઈ ગયેલા ગર્ગશર્યે પ્રવર્તાવેલી નક્ષત્રોની અસમાન-વિભાગ-પદ્ધતિ પણ (૨૮મા અભિનિત નક્ષત્રના વધારા સાથે) તેમાં સ્વીકારી લેવામાં આવી છે. તેમ છતાં, અંકનો અને સંપાતો વેદાંત ન્યોટિય અનુસાર ન રાખતાં, તે સમયમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતાં હતાં ત્યાં જ ગણિતમાં પણ બતાવ્યાં છે. તથા સૂચક સાધનોના તે જાનામાં પણ બહુ સરસ રીતે માપેલાં છે; કારણ કે તે સૂચક માપ સાથે અંક પર્યંત મળતા આવે છે. તે અંકની રચનાનો સમય ૦ સં. ૫. ૫૫૦થી ૦ સં. ૫. ૫૨૫ના અંતરમાં ગણવો જોઈએ, કારણ કે એ અંકનું ગણિત કે પદ્ધતિ કહી પણ ખગોળગણિત સિવાય બહાર પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર માટે પ્રચારમાં આવ્યાં હોય, તોય તે ૦ સં. ૫. ૫૫૦થી ૫૨૫ મુદ્દાનાં વીસ-પચીસ વર્ષ

દરમિયાન જ આવ્યાં હોય. ત્યાર બાદ તો વીસેક વર્ષમાં જ અમાસની રાતે વદ ૧૧ જેવો ચંદ્ર આકાશમાં હોય, અને પૂનમની રાતે અર્ધો ચંદ્ર જ આકાશમાં દેખાતો હોય. એટલે એ ફરક સામાન્ય માણસના લક્ષમાં પણ આવ્યા વગર ન રહે; અને મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પહેલાં જ તે બૂલ મુદ્દાની લેવામાં પણ આવે. પરંતુ જો આ અંકની પદ્ધતિ ૦ સં. ૫. ૫૫૦થી મોટી પ્રચલિત થઈ હોય, તો તેની બૂલ મહાવીરના નિર્વાણ પછી જ સમજાવામાં આવે, અને પછી તો પ્રાચીન ગ્રંથો પ્રત્યેના પૂજ્યતાવને લીધે તેમાં કરો ફેરફાર કોઈ કરે નહિ. એટલે એ પદ્ધતિ વહેલામાં વહેલી ૦ સં. ૫. ૫૫૦માં શરૂ થઈને ગોડામાં મોટી ૦ સં. ૫. ૫૦૦માં બંધ પડી હોવી જોઈએ, એમાં સંશય નથી.”

તે ઉપરાંત જેન માન્યતા અનુસાર એ સૂર્ય, બે ચંદ્ર, તથા તારા-નક્ષત્રની પણ બે માળાઓ આકાશમાં છે; અને બે સૂર્ય આવે છે, તે પાછા ત્રીજો દિવસે ફરી આવવાનો, એવું સ્વીકાર્યું છે. પછીના સમયમાં વરાહમિહિર (૦ સં. ૫. ૫૫૦) અને તેની પછીના બ્રહ્મગુપ્ત, ભારકરાચાર્ય વગેરેએ દ્રુવમત્યની પ્રત્યક્ષ જાણના પુરાવાથી એ માન્યતાનો સંચોટ વિરોધ કર્યો છે, અને આવે તો હવે એ બાબતમાં કોઈને શંકા પણ રહે તેવું રહ્યું નથી.

આપણાં પ્રાચીન ન્યોટિય વગેરે શાસ્ત્રોની માન્યતા-ઓ તે વખતે શક્ય એટલાં સાધનો કે નિરીક્ષણ દ્વારા જ સ્થાપિત થયેલી, એટલે આજની શોધખોળોને દિશાએ તેમાં સંદેહ છોડી દેવા જેવું ધણું નીકળે, તો પણ તેનો કરો લખાવે કરવા જેવું નથી. આજના

પાશ્ચાત્ય શોધકો અનેક દેશનાં માનવીઓની આટલાં વર્ષની શોધખોળોનો લાભ ઉઠાવીને ભણે આમ-જમીન જેટલી પ્રગતિ દેખાડી શકતા હોય; પણ તેમના પોતાના જ પૂર્વજે શોધાં શોધાં પહેલાં આ ગ્રામીણી બાળકમાં કેવી વહેમભરેલી કે વિચિત્ર માન્યતાઓ ધરાવતા હતા, તે નબળી બાળક છે. પરંતુ તેથી ફરીને આબ્બા પાશ્ચાત્યોએ એ બાળકમાં જે નવું શોધ્યું-નવ્યું, તેની કિંમત એમ ધરાવી નથી; તેમ આપણા પૂર્વજોએ તેમના સમયમાં શક્ય તેટલું જે નવ્યું-શોધ્યું-કલ્પ્યું હતું, તેથી તેને આબ્બે દિસાને કતારી પાડવાની જરૂર નથી.

વાંચી ત્યારે જ આવે છે કે, એ બધી બાબતોને પોતાના હાથ, સર્વજ્ઞ તીર્થ કરે હશેલી માનીએ, તેમને જેની છે તેવી ત્રિકાળ માટે સાચી જ માની લેવાનો કે દરાવવાનો પ્રયત્ન (અવલોકન થતી આ શોધકમાં ક્યો છે તેમ) કરવામાં આવે છે. સર્વજ્ઞ હશે બોલું હંડે નહિ; અને સર્વજ્ઞનું કહેલું અત્યારે બોલું લાગણ હોય, તો તેમાં આપણી વિપરીત કે અલ્પ ભૂમિનું કારણ હોતું જોઈએ, અથવા સર્વજ્ઞની બાધાનો સાથો અર્થ આપણને કરતાં નહીં આવડતો હોય — એવું માનવા-મનાવવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરવો જોઈએ? આપણા હાથ એક સમર્થ જરૂર હતા તે માટે તેમને આપણે શોધ જ પ્રમાણીએ છીએ? આપણે તો તેમના આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારને કારણે જ તેમને અનુસરીએ છીએ. અને તે સાક્ષાત્કારવાળાને ભૌતિક પદાર્થોનું પણ મર્વ જ્ઞાન આપોઆપ થઈ જતું હોય એમ માનીએ, તો પણ તેઓ શા માટે તે બાબતોનું નિષ્પણ કરવામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે? જો કરે જ, તો પછી સૌ સંસ્કારી પ્રાણીઓને એકસાથે જાડ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેવા તરીકે પ્રયત્ન કરવામાં જ ન કરે? ભે તે બાબતમાં તે ધીરજ રાખી, બધા જીવોને તેમની પોતાનાં ગુણકર્મની મર્યાદાઓ અનુસાર જ મુક્તિ તરફ આવવા દેવાનું ચોક્કસ માને છે, તો પછી જે ભૌતિક બાબતોનું વિજ્ઞાન, આજે આપણે જોઈએ છીએ તેમ, વધુ ઉદ્વિગ્નુઓ તરફ જ જીવોને ધીરજાનું બને, તે બાબતે પ્રગટ કરવામાં તે પોતાની શક્તિ કદી વાપરે ખરા? — જો.

અધિકાર પ્રયોગ: પલાશ, આદર્શ પુસ્તક બંધાર, અમદાવાદ. ૩૧. ૩-૦-૦૦, પૃ. ૧૮૬

વાંચી શરૂ કરીએ તો પછી પૂરી ન કરીએ ત્યાં સુધી જ ન વળે એવું નામ રહિત કથા. એ લખણ આ નવલ-કથાને પૂરેપૂરું લાગુ પડે છે. આનું મૂળ પ્રસ્તાવકના કહેવા મુજબ એક સ્ત્રીકેન્દ્રી નવલકથા છે. પણ એનું કે એના અંગ્રેજી બાબતોનું નામ પુસ્તકમાં કથાંય જણાવ્યું નથી. એટલે કે બાબતો વરષી આ વર્ષાતર અને દેશાંતર કરવામાં આવ્યું છે એ એમ વાંચી શક્યા નથી ને એ દિલ્લે કંઈ પણ કહી શકીએ એમ નથી. છતાં, પ્રસ્તાવક થી ટો. દરિપ્રસાદ કહે છે એમ, 'પ્રસંગે દેશને વળારે અનુભવ

કરાયા હોત' તો સાડું. પ્રસ્તાવક તો 'બાબા પણ વધારે સરળ કરાઈ હોત' તો સાડું એમ સૂચવે છે. પણ અગત્યે લાગે છે કે, બાબા વધુ સરળ કરાય કે ન કરાય, પણ એ વ્યાકરણશુદ્ધ, નેટલીશુદ્ધ, પ્રયોગશુદ્ધ (Idiomatic) હોય અને એનું છપાણું પણ મુદ્રાશક્તિસાધી મુક્ત હોય, એ જ વધુ મહત્વનું છે. આ પુસ્તકમાં એ બાબતમાં અનેક પ્રમાણે બતાવી શકાય એમ છે. એમ છતાં રચના પ્રવાહ અને પ્રસંગનું કલાવિધાન, જરા કાચા વેશાંતરનો દોષ બાદ કરીએ તો, એટલું સરસ છે કે એ દોષો સામાન્ય રીતે આગળપડતા રહેતા નથી. અને એ જ આ ગ્રંથની ખાસ ખૂબી છે.

દિસાની સાથે અદિસાની, ચેરની સાથે પ્રેમની અને મૃત્યુની સાથે જીવનની અદ્ભુત કલાની પ્રતિષ્ઠા કરનાર આ નવલકથા એ રીતે અસામાન્ય કેરિની છે.

સાંદિપનીનાં રેખાચિત્ર લે. શ્રી રમણિક અરાલ-વાળા, જીવન સાહિત્ય મંદિર, વડોદરા. ૧. ૨-૮-૦૧ પૃ. ૧૫૬.

રેખાચિત્રો તો શ્રી લીલાવતી મુનશીનાં જ એવું સામાન્ય રીતે કહેવાય છે. પણ મોટી જમરે ચિત્રની મોટી ઊંડીને નિશાળે બેસનાર અને હજી કોલેજમાં વિદ્યાર્થી તરીકે વિદરનાર શ્રી અરાલવાળાએ આમાં જે બાર રેખાચિત્રો આપ્યાં છે તે એમની કાલિની, શ્રીમતી મુનશીની જેમ, રેખાચિત્રોના ક્ષેત્રમાં સારી પ્રતિષ્ઠા કરે એવાં છે.

બાબા, નેટલી અને મુદ્દણના દોષો છે, પણ કપરના ગ્રંથને મુકાબલે યથા મોઝા ને ચીજ છે.

બંને પુસ્તકોની કિંમત ભારે છે પણ એની તો આજલાલ નવાઈ જ ક્યાં છે?

ચૂ.

એકાદશી ગુણદોષ (આશુવેદની દિલ્લે) લે. ડો. રસિકલાલ નેહાલાલ પરીખ. પ્ર. ૦ સસ્તુ સા. ૦ વર્ધક કામલવ, અમદાવાદ. દિ. ૦-૬-૦૦.

આ ઉપયોગી પ્રકાશન અનેક રીતે આવદારપાત્ર છે. લેખકે તે તૈયાર કરવામાં સારી પેઠે મહેનત લીધી છે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. છતાં જે દુઃકાલ અને ચોક્કસાઈ આપવાં છે તેથી તેમાં શક્તિયતા આવી છે. આયુર્વેદની દિલ્લે અગત્યવાળા માટે પશ્ચિમના વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિ સમજવી આપી છે, તે સામાન્ય જ્ઞાન તરીકે પણ ફરેકે મેળવી લેવા જેવી છે.

પશ્ચિમનું આદારશાસ્ત્ર તેના રચાયત્રી જ પ્રયત્નશુદ્ધી બરપૂર હોય છે. તેમાં માંસ છે. વિગતો પણ હોય છે. આ શોધકી આપણા નિરાશિષ આદારની ચીજનું આયુર્વેદની પરિભાષામાં પ્રયત્નશુદ્ધ આપતા મોઝા આપે છે. આ વસ્તુ તેની આસિયત ગણાવ. (કિશમાં 'પ્રાણી' નહિ 'દુષ્ણ' થાય જાણે છે.)

વિદ્યાથી વેદકમાં પચ્ચ કે યુક્ત આદાર પર જાય એ બાર મુકતો નેવામાં આવે છે. દેશી વેદકનો રીત એથી જિલ્લી ન છે: યુક્ત આદારવિદ્યારના આવરથક પાયા ઉપર ન તેના ઉપચાર રચાય છે.

વળી રોગને આવતો રોકવા એ સામાન્ય અને કુદરતી નીતિ છે. તેનો પાયો પણ આદાર વિદ્યારની યુક્તતા અને મિતતા ન છે. એટલે કે, યુક્ત અને મિત આદારવિદ્યાર આપણી નીરોગિતાનો પાયો છે. તે અંગે આ ચોપડી ઉપયોગી માહિતી આપે છે. કાઠા શુદ્ધીકાષના કોષક રૂપે વારંવાર નેવા કામ લાગશે.

એક વસ્તુ આ ઉપયોગી ચોપડીમાં ઉમેરવી નેહ્યે, અને તે રાંધવાની સારી માઠી રીત. તજવાનું, ખૂબ મરીમગાલાનો ઉપયોગ, અથાણું પાપડ ઇ. બાબત રચનાઓ. નિરામીન વિષે પણ વિચાર હવે કરવો નેહ્યે; ને આયુર્વેદની દૃષ્ટિ તેમાં હોય તો તેય ધરાવી બતાવવી. આપણો સામાન્ય ધોરાક, તે લેવાના સમય, મિત આદાર એટલે કેટલો (આ અંગે 'દેવરી'ની પદ્ધતિ પણ સાથે વળી લેવી સારી.)—આ બધી બાબતો: વિષે વધારે લેવાવું દખની સર્વા ને આ ચોપડીની નવી આરંભમાં ઉમેરાય, તો આ પુસ્તક એક સરસ ધરમથુ કામનું થઈ રહે. એ બધા અંગે સ્વતંત્ર પ્રકરણ દોરા સર્વા અને માહિતી નેહ્યે.

આ ઉપયોગી ચોપડી માટે લેખક પ્રકાશકને અભિનંદન થઈ છે.

‘સેદ્દિક જનલ’—તંત્રી સી. કે. શાહ. પ્ર. મુલકીવાલા, દીનબંધુ પ્રેસ, ધીકાંડા, વડોદરા. લગાજન ર. ૫+૧ ટપાલખર્ચ=૧ ર.

તંત્રી ‘હેતુનિદેશ’માં કહે છે કે, ‘વર્ષ પ્રતિવર્ષ’ મેટ્રિકની પરીક્ષાનું પરિણામ નેતાં આ પ્રકારના પ્રકાશનની અમને અનિવાર્યતા નળ્યાઈ અને આ સાહસ ઉપાડવું’

સૌથી સરમાં ગાંધીજીનું વાક્ય યાંકવું છે કે, ‘પરદેશી સભ્યમાં અનેક અનિયંત્રમાં, પરદેશી ભાષાના માધ્યમને ઉત્તિદાસ મોટામાં મોટું ચાલશે. આ બાબ અને મેટ્રિકનું પરિણામ વધારવાના હેતુને શે સંબંધ, તેની ખબર નથી પડતી? આ માસિકમાં મમિતિ ખીજગણિત સંસ્કૃતના પાઠો અંગ્રેજીમાં પણ શું કામ?

આ ભતવું માસિક વિદ્યાર્થીઓને કેવી મદદ કરવું હશે, એ નળ્યુંતો નથી, કેમ કે એ ફેનમાં હું નથી. પણ માસિકમાં નેહ્યે અને ‘રેલિંગ’ની બુકો હોય, એ તો કેમ ચાહે?

ગુરુપ્રસાદ (પત્રિકા) ‘અથવા મદાત્મકોના સંસ્કારના ૧૮૮૧-૧૮૮૩ના શિક્ષણે’. ‘ધી અર્લો રિવિઝ્સ એફ ધી માર્ચ’ ૧૮૮૧-૧૮૮૩’માંથી ચૂંટી કાઢેલા ફકરાઓનું ભાષાંતર. ભાષાંતરતાં-પ્રભાકર મહેતા.

પ્ર. ૦-૪-૦. પાન ૩૨.

અનુવાદક પ્રેતાવનામાં કહે છે, “ભાષાંતર જેમ બને તેમ અપરરા: (લીટરલ) કરવામાં આવ્યું છે. . . . આથી કરીને કોઈ રચને ભાષાંતર ભાષાંતરિયા લાગે તો તે કામ્ય ગળ્યો અને ન્યાં ન સમજાય ત્યાં અંગ્રેજ ભણનાર વાચકને મૂળ પુસ્તક નેવાની સલાહ છે.”

પણ ગુજરાતી ન બળુનારો શું કરે? અનુવાદ તો એમને માટે ને? અનુવાદમાં ઠેર ઠેર અંગ્રેજ શબ્દો વચ્ચે કોસમાં નાખ્યા ન કર્યા છે. ‘પણ તેથી તેના અમને શી મદદ?

અનુવાદકે પોતાની સાહિત્યશક્તિ કરતાં ભક્તિ ન, આ ચોપાનિયું પ્રસિદ્ધ કરવા કોરા, વધારે ભતાવી છે. ભાષ્યે ન તે વાંચતાં કાવે એવી ભાષામાં છે. અશ્વત્થિ અને નેહ્યેની બુકોનોય પાર નથી. લેખકની ધમચ રપક છે, છતાં હુ:ખથી કહેવું પડે છે કે, અનુવાદનું કામ તેમને ફાવતું નથી.

જગતમાં નળ્યુવા જેવું છે. ડાઘાલાલ કામદાર. પ્ર. સરવ સા. વધકે કાયાંત્ર, અમદાવાદ.

કાયાંત્ર તરફથી ‘સંયોગયોગી સાહિત્ય બ્રહ્મી’ શાલે છે તેનો આ પત્રો મળ્યો છે. તેમાં કુટુબને પેપિ એવી અનેકવિધ અવનવી માહિતી ભેગી કરી છે. તે મુખ્યત્વે અંગ્રેજીમાં આવાં મળતાં પુસ્તકોમાંથી લીધેલી કોઈ, યુરોપ આદિની ગોરી પરબના કુટુબને અનુલક્ષીને વધુ હોય એમ લાગે છે. આપણા દેશપ્રેમી શિક્ષકોએ આવાં પ્રકારનો આપણા દેશને અનુલક્ષીને તૈયાર કરવાં નેહ્યે. ચોપડીમાં નેહ્યેની બુકો રહે એ આવાં પ્રકારનોની સેવાશક્તિ ધરાવે છે. લેખક ને આવી માહિતી કોઈક એકાદ મુખ્ય વિષય લઈને આપે, તો વધારે ભાષક ને રસમય થાય છે એવી રીતે તો એ નહું કુટુબ-ધર બની રહે છે આ દિશામાં પ્રયત્નને હમેશા પ્રોત્સાહ અને ભાલ જેટ શિક્ષણ-જગતમાં રથાન છે. પ્ર.

ગાંધીજીના સમાગમમાં: સંપાદક—ચન્દ્રશેકર પ્રા. સુલક; પ્રકાશક—રાયચુરા ભુક ગીષો, વડોદરા; હિં. ર. ૨-૮-૦; પાન ૨૦૦.

૧૯૪૨ની ગાંધી જયંતીને પ્રસંગે, ન્યારે ગાંધીજી નેહ્યમાં હતા તે વખતે, પ્રવૃત્ત સંઘદના સંપાદકે ગાંધીજી વિષેના શ્રી. રાધાકૃષ્ણનના એક નિબંધનો અનુવાદ કરીને એક નાનકડું પુસ્તક ‘ગુજરાતી પ્રબલે અર્પણ’ કયું. અને ત્યારથી પ્રતિવર્ષ ગાંધીજીના જીવન અને કાર્યને લગતું એક પુસ્તક બહાર પાડવાનો તેમણે એ કારો પાડ્યો તે ૧૯૪૨ની હડત પરી યથા પછી પણ ચાલે રાખ્યો છે. આ વરસે તેમણે એક જુદી ભાતવું પુસ્તક આપણી આગળ મૂક્યું છે.

આ પુસ્તકમાં ગુજરાતના નહેરુ જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરતા નાના મોટા બત્રીસ સંગ્રામસેવકોના ગાંધીજી સાથેના સંપર્કોનાં સંસ્મરણો એકત્ર કરીને સંપાદકે આપણને આપ્યાં છે. તે બદલ સરદારશ્રીની સાથે આપણે પણ ‘આ સંસ્મરણસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવાનો સંકલ્પ કરી તેની પાછળ પરિશ્રમ લેવા માટે ભાર્થ ચંદ્રશંકરને મુભારકબાદી’ આપવી પડે છે.

ગાંધીજીના સંબંધ જીવનના તેમ જ દુનિયાના એટલાં વિવિધ ક્ષેત્રોના લોકો સાથે થયેલાં છે, તેમ જ તેમના જીવનનાં પાસાં એટલાં વિવિધ છે કે, કોઈ પણ માણસ તેમનું ચારિત્ર લખવા બેસે તો તે એ બધાને ભાગ્યે જ આવરી લઈને તેની ચર્ચાચર્ચા રત્નચાત કરી શકે. અને એ બદલો પ્રયત્ન કોઈ કરવા માગે તોય તેને એ ભવતી સાધનસામગ્રી ભેરવે તેના ગાંધીજી સાથે એ લોકો સંપર્કમાં આવ્યાં છે તેમનાં સંસ્મરણો એક ધણે મહત્વનો ભાગ ગણાય.

આવાં સંસ્મરણોનું મહત્ત્વ ખાસ તો એ કારણે છે કે, તેમાં માણસનું રવાભાવિક વ્યક્તિત્વ ઝીણી ઝીણી પાનાઓ અને પ્રસંગો દ્વારા પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તેના વ્યક્તિત્વનું સાચું દાદું થું છે તે આપણને બેલા મળે છે. હેતુપૂર્વક કરેલા કોઈ પણ કાર્યની પાછળ — પછી તે કાર્ય અંગે તેટલું મહાન કેમ ન હો — માણસની અમુક પ્રકારની સાવધાનતા હોય છે. તેથી એવે વખતે તેનું અસહી રસ્તર આપણી નજરે પડે છે જ એમ બનતું નથી. તે અહીં બેલા મળે છે. લોકમાન્ય રિજકનું શ્રી. કેળકરે લખેલું લગભગ એ જબર પાનાનું ચરિત્ર રિજકનું એ દર્શન આપણને કરાવી શકતું નથી તે શ્રી. આપડે લેવા કરેલા જુદા જુદા લોકોનાં લોકમાન્યનાં સંસ્મરણો આબાદ રીતે કરાવી શકે છે.

ગાંધીજીનું આપણું જીવન નહેરુ જીવન બન્યું છે. તેની કોઈ પણ વિચાર લોકોની નજરથી છૂપી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી. વિચાર અને આચારનો મેળ સાધવાનો અખંડ ભ્રમત પ્રયત્ન હોવાથી તેમનું આપણું જીવન જ તેમની ફિલસૂફીના એક ઉત્તમ પદાર્થપાક જેવું બની રહે છે. તેનું દર્શન પણ આવાં સંસ્મરણોમાંથી આપણને થયા વિના રહેતું નથી.

એકંદરે આ સંસ્મરણોનું વાચન બહુ જ રસિક થઈ પડે છે. કેટલાક લેખકોનાં સંસ્મરણોમાં (દા. ત. ડૉ. હરિશ્વરસાહે દેસાઈ તથા મામા ફૂલે) તે લખનારાઓના વ્યક્તિત્વનો બહુ જ તાદરસ ચિતાર આપણને બેલા મળે છે. ન્યારે કેટલાકનાં સંસ્મરણો પર તે કહેનારાઓની આત્મકથાની છાયા વધારે ધેરી ભાવ્ય પડે છે અને તેથી ક્યારેક વાંચનારની રસક્ષતિ થાય છે, અને સંસ્મરણ લખવાની પણ એક ખાસ કળા હોઈ શકે છે તેનું ભાન થાય છે.

અહીં મારે અંગત સંસ્મરણો આપવાનો ઉદ્દેશ નથી, હોઈ ન શકે. પરંતુ સંપાદકે પોતાના પહેલા સંસ્મરણમાં વર્ણવેલા પ્રસંગમાં મારો સંબંધ આવે છે અને એ પ્રસંગને અંગે મારે એક બે વસ્તુઓ કહેવાની આવશ્યકતા જણાવાથી તેમ કરવાની આ વક હવે’ છું.

મહાસત્તાની અસહકારની હાલ પડયા પછી તેને અંગે જીવંતો નિર્ણય લેવામાં ગાંધીજી સાથે મુલાકાત લઈને તેમની સલાહ અને પ્રેરણા મેળવવા માટે શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લ અને હું એક રાત્રિવારે (તા. ૨૫-૬-’૨૦) વહેલી સવારે ઊઠીને ગાંધીજીને મળવા આમમ ગયેલા. તેમની સાથે થયેલી વાતચીતથી ખૂબ ઉત્તેજિત થઈને અમે પાછા કુર્ષા અને ઘેર આવતાં — તે વખતે અમે બંને ગુજરાત કોલેજ સામેની ચાલમાં રહેતા હતા — રસ્તામાં જ, રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થા કે વિદ્યાપીઠ રથપાય કે ન રથપાય, નવા સ્તરથી સરકારી કોલેજમાં ન જવાનો અંતિમ નિર્ણય અમે કરી લીધો.

ગાંધીજીએ શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી અને રેન્કર પરાંન્કેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે અમે કહાવેલી રાહના જવાબમાં હતા. તમારા અસહકારને દેશના બુદ્ધિમાન લોકોનો ટેકો કેમ નથી, એવો પ્રશ્ન અમે પૂછ્યો હતો. એક બે નામનો પણ અમે દાખલા તરીકે ઉલ્લેખ કરેલો. (એ નામ મને આજે યાદ નથી.) ત્યારે તેમણે કહ્યું, ‘જુઓ ને, શાસ્ત્રીધાર અને રેન્કર પરાંન્કે જેવા બુદ્ધિશાળી લોકો આપણે ત્યાં મોજુ છે? તેમી મારા કરતાં ઘણા બુદ્ધિશાળી છે એ જુ ક્યૂલ હું કહું. પણ તેમનામાં મારા જેટલી દિ’ભત નથી. મારામાં દિ’ભત છે. અને તેથી જ આવું મારે સાદસ એટલાનું દેશને હું કહી રહ્યો છું.’

વિદ્યાર્થીઓ આગળ પોતાના વિચારો રત્ન કરવાની વાત ગાંધીજીએ પોતે જ કરી હતી અને તે માટેની સત્તાની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ અમને સોંપેલું. આને અંગે શ્રી. સાહેબાણને મળીને સંસ્કાર મુદ્દાના હોદ્દામાં મંગળવાર તા. ૨૮-૬-’૨૦ને રોજ સભા ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવેલું. પણ ત્યાં એટલી બધી મેદની ભરાઈ ગઈ કે સભા નહીના થઈ પર લઈ જવી પડી.

વિદ્યાર્થીઓના અસહકાર કરવાના માર્ગમાં શિષ્યવૃત્તિ ગુમાવવાની વહેવાતુ મુશ્કેલી અંગે ગાંધીજી પાસે રત્ન કરી હોય એમ મને લાગતું નથી. અમે આવી વહેવાતુ મુશ્કેલીનો વિચાર કરવાની ગોઠાઈમાં હતા જ નહિ. બીજા કોઈ પ્રસંગની વાત આની સાથે આવી ગઈ હોય એમ લાગે છે. તે વખતના ઉત્તેજિત વાતાવરણ સાથે તેમ જ અમારી ત્યારની વૃત્તિ સાથે આ વસ્તુ આજે પણ બંધબેસતી લાગતી નથી.

આપણે ત્યાં વાસરિલા લખવાની ટવ બહુ જ વિરલ છે. તેથી આવાં સંસ્મરણો જેટલાં જલ્દી નોંધાઈ જાય

તેણે ઇષ્ટ છે. કારણ જેમ જેમ વખત ન્ય છે તેમ તેમ ફેરફાર મહત્ત્વની વિગતો સર્વભ્રમ કાળના હરખમાં કાયમની હ્રમ યઈ ન્ય છે અને ભાવી પ્રબલ તેનાથી સદાને માટે વંચિત રહે છે. આ કામ કોઈ એક વ્યક્તિથી પાર પડે એ અશક્યપ્રાય છે. જાહેર કાર્ય કરતી કોઈ સેવાભાવી પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા આ કામ ઉપાધી લે તો તે વધારે વ્યવસ્થિતપણે કરી શકે અને તેને સહકાર પણ વધારે પ્રમાણમાં મળી શકે, અને અનેક ચોટીઓ સુધી પ્રબલને જીવનપાયેય પડે પાડનારું ગાંધીસાહિત્ય તેને ઓછા કિંમતે મળી શકે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહના લેખકો થોડા ભાગે પ્રબલજીવનનાં જીવન જીવેલાં કોઈક કામ કરનારા સમાજસેવકો છે. તેમણે કોઈ પણ ભવનના પુરસ્કારની અપેક્ષા વિના જ ગાંધીજી વિશેની ભાવના કે અસ્તિત્વની પ્રેરણાને પાતાનાં સંસ્મરણો પ્રસિદ્ધિ માટે આપ્યાં હશે. કેટલાક લેખકોના સંસ્મરણોમાં થોડા ભાગે ગાંધીજીના પત્રોમાંથી કતારા જ આપવામાં આવેલા છે. તેમ છતાં આ પુસ્તકની કિંમત અત્યંત રૂપિયા રાખવામાં આવી છે, એ જાણવો જોઈએ.

પાં.

માસિક વિવેચન

આઝાદ હિંદ ફોર્મ કેસ

આઝાદ હિંદ ફોર્મના ત્રણ આગેવાનોનો કેસ હવે થોડા દહાડામાં પૂરી થશે. આ કેસે દેશમાં એક અજબ અને આજુબાજુ 'ચેતુ' આણી મૂક્યું. પણ તેને માટે સરકાર જ જવાબદાર છે. તેમણે કેસ શું કામ કર્યો? અને લાગે છે, સરકારે ક્યાંક ક્યાંક કાપ્યું. આપણે જાણીએ છીએ કે, લોડ લિનલિયોનો વિચાર ૧૯૪૨માં ગાંધીજી અને અન્ય દેશીસ નેતાઓ પર મુક્યો ત્યારબાદના હતો. આ કેસ મુક્યો પણ તેની જ સાથે વિચારોનો એકલો.

યુદ્ધકાળમાં આપણા દેશમાં બે (અથવા ત્રણ કે ત્રણ) પ્રવાહો રાષ્ટ્રપ્રેમ વ્યક્ત થયા:— ૧. દેશીસી અને અસહકાર અને શાંતિ કે અહિંસાની દબે લડત દ્વારા, ૨. ભાંગેદારી દબે, ૩. જુલિયા સરકાર સામેનો.

જેહાદના નેતા ગાંધીજી અને કાર્યવાહક સમિતિ દ્વારા. બીજા વસ્તુ ૧૯૪૨-૪૪માં દેશમાં પ્રગટી, જેના દોષ લિનલિયો ગાંધીજી પર ટોળવા થયા, પણ બની ગયા. ત્રીજા વસ્તુના નેતા શ્રી. રામનિહારી બોસ્ અને ત્યાર બાદ શ્રી. સુભાષ બાપુ.

સરકારને મન એવું હોય એમ લાગે છે કે, યુદ્ધ કાળના સુયોગને લાભ લઈ, આ બધાને નવાનવાસી કરાવીને, તેના નેતાઓને ફંદી કાઢીએ, તો રાષ્ટ્રીય ચળવળને ફાળી દેવા માટે એના જેવે બીજે સહેલા માર્ગ નહિ મળે. તેમાં એ આઝાદ બની. ગાંધીજીની અહિંસા

આજુકાલ પ્રચોદન અને પ્રકાશક શ્રી. રમણલાલ સોની. ડિ. ૨-૦-૦.

'સુદારાશસ' નામના સંસ્કૃત ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ નાટક ઉપરથી પ્રસ્તુત નાટક તેના 'પ્રચોદન' શ્રી. રમણલાલ સોનીએ 'વિદ્યાર્થીઓ' રૂપમાં ચોળ્યું છે. શ્રી. સોની જણાવે છે કે, 'ભજવવાની દૃષ્ટિએ, અને તેજ વિદ્યાર્થીઓ માટે જ. આ પ્રયાસ કરેલો છે.' ભજવવાને માટે અને તે પણ વિદ્યાર્થીઓને નજરે આગળ રાખીને તેમણે એ રચના કરી હોવાથી, મૂળ નાટકની વસ્તુસંકલના તથા ભાષા એમને સરળ કરવાં પડ્યાં છે, અને એ કરવામાં તેમને ઠીક સફળતા સાંપડી કહેવાય. એ જ આશયથી તેમણે મૂળ નાટકનો કાવ્ય-ભાગ પણ લગભગ જતો કર્યો છે અને તેને વહેલે પ્રસંગ અનુસાર ભેચાર ગીતો ચોળ્યાં છે. એ ગીતો સરળ અને ચર્ચાવાહી છે.

આમ છતાં મૂળ કૃતિની સમય પ્રતિભા આગળ આ સાવ નિસ્તેજ લાગે છે. પરંતુ એમની અર્થાદિત નેમ પાર પાડવામાં એમને ઠીક સફળતા મળી હતી સમય. પુસ્તકમાં એકાદીની મૂલ્યો ઠીક ઠીક રહેવા પામી છે અને કિંમત પણ પ્રમાણમાં વધારે કહેવાય. મં. ૧૦

પ્રબળ નીવડી; એ નફાનાં વાહાણે ભેટી તે પાર પડી ને દેરાને, આ જ તે છે, તે દશાએ આણી મૂક્યો.

ભાંગદારિયાને તો તે મુશ્કેલી દેડે; પણ મને દેડે! અને ક્યા પુરાવા ઉપર? અને પોલીસ, સરકારી ટ્રેક્ટોરે ને લરકે ને ક્યું? તેનું શું? આ ચંચલાડામાં તેની આ બાળત મનમાં ને મનમાં રહી ગઈ. રજુ સરકાર સામનાનું વેર લેવાનું. આ સામનો ૧૯૦૫ના જમાનાની મોદાશાનો અંતિમ વિકાસ અણાય. તે જમાનાથી પરદેશ સેવતા ને તે અર્થે તપી રહેલા શ્રી. રામનિહારીએ તે ચોળ્યો; અને ચેતાથી સરકાર અને લાયક વ્યક્તિ—શ્રી સુભાષબાપુ—આવતાં, તેનું નેતૃત્વ એમણે તેમને સોંપ્યું. 'નેતાજી' એ આ કામ કેવી રીતે કર્યું, તેનો ઇતિહાસ જણાવવા અર્થે, એવું એ સરકારને જ ન્ય છે. આ કેસ ન ચાલ્યો હોત તો આટલું જણાવવા મળત?!

પણ એક બીજા થોડી વાત આ કેસથી એ સિદ્ધ થઈ કે, હિંદી સરકારી લરકે બાફતી છે તે માટે હવે વધુ પુસ્તકની જરૂર નથી. ગાંધીજી અને બીજાઓએ ક્યારે આમ કહ્યું ત્યારે કેટલાય સરકારી માણસો સામે બોલેલા. ભાષાનો નહોતો ઉપયોગ કરીને બ્રિટિશ હિંદી પ્રધાન પણ આ લરકને 'સ્વયંસેવક' ફળ હોતો! આ કેસે કેળાડ્યું કે, જેઓ દેસ માટે લડે તેઓ સુવેચાર ગણાય એમ હિંદના સરકારી લરકનું બંધારણ છે; એવાને ફિદ્દરી કહેવાય!

દિલ્લિ સરકાર એટલે બાગે દેશની બેકારી ઉપર સ્વાધું છે, એ તો દિલ્હના અંગ્રેજ હિતદાસમાંથીય સિદ્ધ છે. અને આ કેસે એ દીવા જેવું દેખાડયું છે કે, તેમાં કોઈ બીજો બાવ ભેગો બતાવવો એ જોડું છે.

આમ ઉલટ, અત આમજ માંથીય અને દેશમંત્રોને વધારા પાડવા મામનાર પોતે જ પોતાની કસ્ટોમી કમીસ પચા છે! સત્ય અભિયાની રાષ્ટ્રીય હક્કની આ ન એક મોટી છત ગણાય.

‘નફા એ શુનો છે?’

ચર્ચિત્ત હવે બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટમાં વિરોધપત્રી નેતા પારીકે છે. હમણું તે પક્ષ તરફથી, મન્દીર સરકારમાં અધિવાસની દરબારત મુકવામાં આવી હતી. તે અંગ્રેજ પાર્લિમેન્ટ ચર્ચિસ એક મુલાકાત પૂર્યો, “આ દેશમાં આપણે બધી ભાતની સરકારો જોઈ છે. પરંતુ નફાના ઉદ્દેશને શુનો છે એમ ડામનારી સરકાર તો હી નફોતી રહે.”

આ બારે મુદ્દાવારનાં કોમન્સેણને પંક્તો નવાબ મેહરીએ આપ્યો: “૨૦ વર્ષથી દેશની આમ જરૂરવા તમે એ રસ્તે મુક્યો (નફો પેટે) સારાથી વગાડતા રહ્યા. હવે અમે બીજો રસ્તો લેવાના છીએ.”

પણ આ પ્રશ્ન આપણી ટાપે પડ્યો છે. શું નફાનો ઉદ્દેશ શુનો નથી? કોઈ પણ સમાજ-ઉપયોગી કામ કરવા પેટે જીવનને માટે જોઈતું વજતર મળતું એને કોઈ નાં નથી કહેવું. એ તો મન્દીર કહેવાય; દેરક મન્દરને મોતો દક છે. અને એમાં ‘મન્દર’નો અર્થ વ્યાપકમાં વ્યાપક છે. એટલે કે, એમાં વેદ, દાંતર, પગલ આદિ દુઃખા-પીડાદારી, કલોમપતિ ને બેનફિટ, વગેરેય આવી નાં. આ તો માંધીલના દુઃસ્વીપણના સિદ્ધાંતની રમે સમજાય એવી વાત થઈ.

પરંતુ સામાની મુશ્કેલી જોઈ કે તેને આ કે તે રીતે અંતરિને, નફો છડી લેવો, એ તો નફાખોરી જ છે ને દેરક સભ્ય સમાજને એને નિંદી જ છે. એ પ્રલકીય દક વધી ગણ્યો.

સરકારે કાપડ હંના બારે બાવ ખાંધી આપ્યા; તેથી વધુ ન લેવાય એમ કાવરો કર્યો. વાસ્તિયાઓએ ઘોષામાં ઘોષા એ જ લીધા, અને મરીજ પ્રલ સામે ન જોયું, એમાં ક્યા ઉદેશ હતો? અને આમાં સરકારી મોદ આદિ લોકોએ ભૂળીને આ નફાનું અરાજક સ્વલ્પા કીધું. આ પણ નફાનો ઉદ્દેશ?

તેમ જ દિલ્હ આદિ દેશોને પકડી રાખવા; હૃત મી તરમ કપારની કાઠી નાખી યાદવ એમ કહેવા છતાં, પ્રલકીય સરકાર આવે તો, યુદ્ધોત્તર બ્રિટિશ વેપારી પાલો દીક મોદવવાનો લાઝ ન રહે; અને તો તો યુદ્ધથી ધોળા પૂણી લેવા યથેચા બ્રિટનની નસોમાં લોહી

કપાંથી લાવવું? એટલે બસે. આ બહાને કે તે બહાને, હૃત મી હૃતમ ચાલુ રાખવી. વગેરે વગેરે.

આ બધું કોઈ વાજબી નફાનો ઉદ્દેશ નથી. એથી તો યુદ્ધો ખેટવાં પડે છે અને વર્ગવિચ્છેદ વેલોધી છીએ.

એટલે આવો નફો બસે સરકારી કાવરો દક શુનો ન બલે; હિતદાસમાં ને ઉચ્ચરદરવારમાં તો એ શુનો જ છે. પોહોદિલના જુમારનો બચાવ!

મામદાર આમાખાન આપણા દેશના એક બારે પોહોદ સરતોના ચોખી છે, ને તે સારુ લાખો રૂપિયા ખરચી ભતવાન પોહા રાખે છે, એ સીંબલે છે. તેમાં વટોદના શ્રી. પ્રતાપરાવ માયકવાલ ઉમેરાયા છે. હમણું લાખો રૂપિયા ખરચી તેમણે તેને અંગ્રેજ વિકાસતમાં ભત ભતના પોહા કર્યાની વાત છાપામાં આવ્યો, તે પરથી દીકા માય જ, એ ઉપાડું છે.

આનો નામગ આમાખાને જાહેર નવાબ આપ્યો છે (‘કોનકલ’ તા. ૧૨-૧૨-૪૫) કે, માયકવાલને તેમના ખાનગી ખર્ચાનાં મળતાં નાણાં તેમનાં ખાનગી છે. જેમ કોઈ સરકારી નોકર—દીવાન કે ચપરાશી—ને તેનો પગાર એ કેમ વાપરે છે એ ન પૂછો, તેમ રાજને અંગે હોતું જોઈએ.

અને આમજ તે નામદાર હશે છે કે, અને ને તે એવરાત કે કંપનીના શેરો લેવામાં ખરચત તો કોઈ બાલત કે? પોહા શું તેનાથી ગયા? પોહાની આ સારતો દાસ તો ભતવાન પોહાનો ઉછર ચાલુ રહે છે ને તેમની ચોલાદ સચવાય છે. એટલે જે દેશો આ ખ્યાન ન રાખે તે સારા પોહા બુએ.

આ તો એક ન બચાવી રાકાની વાતનો સફાઈદાર બચાવ—તેનો આભાર લાખે છે. રાજ પાસે નાણાં તો મરીજ પ્રલનાં જ આવે છે. તેને અતવરના વખા પડતા તેય ત્યારે રાજ પાસે અવેરાત કે શેરો ખરીદવા માટે શું કામ પૈસા જામે? મા સારુ તેને એવલી વધારેપડતી ખાનગી ખરચો જોઈએ?

અને પોહાની ચોલાદ સચવાવા, શું કામ તેનું દોર-ઉછર ખાતું ચિંતા ન કરે? રાજને જુમાર ખેલવા દઈને જ એ કામ થઈ રહે?

અને દીવાન કે ચપરાશી, એટલે કે કોઈ નાચરિક, પોતાની કમાણી જેમ તેમ તો ન જ વાપરી શકે, રાજને ખર્ચો મળે છે તેમ મળકક કે માગ્યું તેમને નથી મળતું. અને જે મળે તે સમાજના માન્ય કાયદા વિરુદ્ધ કે ખીલ-એને ચોખ્ખું અદિત કે નુકસાન કરે એવી રીતે તો તે ન જ વાપરી શકે. ધર્મ, સમાજ, અને સરકાર તેને પૂછે જ. અને રાજને પ્રલ પૂછે. એટલે નામગ આમાખાન પોતાનો કે શીમંત સરકારનો બચાવ હોજ જ કરે છે.

શિક્ષણનિષ્ઠા અને પગાર

સુરતમાં શિક્ષકોની સાથે વાતચીતના એક પ્રસંગ મળ્યો, તેમાં શિક્ષકોનાં શિક્ષણનિષ્ઠા અને પગાર એ વિષય નીકળ્યો. તેને ખીન્ને દિવસે એક ગિરે 'નૂતન શિક્ષણ' (ડિસેમ્બર)ના અંકમાં તે અંગે આવેલી ચર્ચા વાંચવા આપી.

શિક્ષકને પ્રાચીન 'શુરુ' કહીને આ પ્રશ્નનો અર્થ, મને લાગે છે કે, વ્યર્થ છે. છતાં, ઘણી વાર શિક્ષકોએ એ બાબા પોતાને માટે વાપરે છે ને કદરની માગણી કરે છે. અને જાહેર સ્કોલ પશુ બાપણમાં આવા બાબો છાંટે છે. આજના ફી અને વર્ગોના ખાતાશાહી શિક્ષણના (અને કેવી યુનિવર્સિટીના આશયે, એ તો વળી જુદી વાત!) જમાનામાં શિક્ષકને એક ધંધો છે, એમ જ સમજવું એ સાચું છે.

એથે પ્રાચીન શુરુને ન્યાયે, તેને અધિકૃતતાવ કે અપરિશ્રદ્ધિ બતાવવાં, એથી કાંઈ હાંસલ નહિ થાય. દ્રોણ જેવા પથ, પુત્રની કૃપની માગણી સોટના પાણીથી પડાવતી નેહીને, કુરુકુલના 'દયુટર' થયા હતા! પરશુરથિતિ આગ છે.

પશુ, શિક્ષકો નેહની ચર્ચામાં 'મે' એક ખીટ વસ્તુ કહી હતી ને તે શિક્ષણ-જગતના ધ્યાન પર લાવવી નેહીએ. તે એ કે, પગાર અને શિક્ષણનિષ્ઠાને સામસામે પલ્લામાં ન મૂકવાં નેહીએ. શો પગાર આપો છો કે કામમાં જીવ દઈએ? પગાર આપો તો કામ સુધરે, —આવી વાત તો ન રોલે એવી છે. એક વાર એક કામ અમુક દરમિયે કરવા અંગીકાર કર્યા ઘણી, તેમાં નિષ્કાની કસર રાખી, એમાં કરાર-બંધ હોય-ન-હોય તેવું તો મને તે, પરંતુ કામ-ચારીનો બારે ચારિત્ર્યદોષ આવે. અને તે તો પ્રતિષ્ઠાને મારે જ બહેતર છે કે તે કામમાં ન જઈએ; પણ એ જઈએ તો મન મૂકીને તે કરવું નેહીએ. મજતરની સાથે એતે સોદામાં ન જ મૂકી શકાય. દરેક ધંધાને પોતાની 'એટિટ્યુ'—નીતિ કે વટ હોય છે. જેમ કે, કામચો નહેરખવર ન કરે. તેમ શિક્ષકોએ પોતાના ધંધાનું સ્વરૂપ અને રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ વિચારી એકાંક નિયમો કરવા નેહીએ જેમ કે, શિક્ષકો મનસ્-મહાજનો પેટ હડતાલ હું શરૂ કરી વાપરે? અણવાવના કામમાં હોવાહું ને હોરે તોય તેમાં ધસરદો ક્યાં કરે?

આવી નેતિક અઘટ વધાર્યા વગર એકલો પગાર બાજે જ સંજીન એકો કશો સુધારો કરી શકે.

વિદ્યાર્થીઓને દોરવણી

જુનરાત કાઠિયાવાડના વિદ્યાર્થી કાર્યદત્તઓની પરિવહ આ મારાના અંતમાં અમદાવાદમાં મળે છે. આ પત્ર વાંચકને મળશે ત્યારે તે ચર્ચ ચૂકી હશે.

જુનરાત પ્રાંતિક સમિતિએ વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિને દોરવાને તણા તે હમ્મે ત્યારે સહક-મસલત કરવા માટે એક

સમિતિ નીમી છે. ઉપરની પરિવહને ઠાંકણે એણે કેટલીક મુખ્ય બાબોમાં સ્પષ્ટ દોરવણી આપવી નેહીએ એમ માનીને એક નિવેદન બહાર પાડ્યું છે. આગ કસતાં અગાડ તેણે વિદ્યાર્થીઓની કાર્યવાહક સમિતિને તે બતાવી તેમની નેહ ચર્ચા પણ કરી લીધી છે. એ નિવેદન આ પ્રમાણે છે:—

“૧૯૨૨ની લોકક્રાંતિ દરમિયાન અને તે પછી જુનરાત કાઠિયાવાડના વિદ્યાર્થીઓમાં અવેશી ભગતિને અને તેના પરિપાક રૂપે જુનરાત-કાઠિયાવાડના વિદ્યાર્થીઓમાં રાષ્ટ્રીય ધોરણ પર ઊભી થયેલી સંગઠન-પ્રવૃત્તિને આ સમિતિ આવકારે છે. આ પ્રવૃત્તિ યોગ્ય ધોરણ પર ચાલે એ હેતુથી જુનરાત-કાઠિયાવાડના વિદ્યાર્થી કાર્યકરોના અર્થદર્શન માટે સમિતિ નીચેના ધોડાક મુદ્દાઓ હાલ પ્રસ્તાવ રજૂ કરે છે.

“સામાન્યપણે વિદ્યાર્થીઓ અને તેમની પરિવરણે લાંબા મુજબણસર્થ અને વિવાદાસ્પદ રાજકીય કસોટી કરવાની સાલવાથી દૂર રહેવાનો પ્રામાણિક પ્રયાસ કરવો નેહીએ. આજીવી માટેની લડતને સફળ અર્થ આપ્યો નથી ત્યાં સુધી, મનુષ્ય, કિસન અને દેશના ખીલ સર્વ વર્ગો અને સમુદાયો જેમ વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમની રાજકીય દોરવણી દેવાની આજીવી માટે લડનારી એકમાત્ર મહાન સંસ્થા હોયેસ પારોથી મેળવે એ જ યોગ્ય છે. આ રીતે હોયેસના કસોટી અભિપ્રાય વિદ્યાર્થીઓના પણ ધર્મ જ નહય છે.

આમ છતાંય રાજકારણ એ જ આજે આપણા દેશને સૌથી સળગતો સવલ હોવાથી, વિદ્યાર્થીના રાજકીય ઉત્સાહને પ્રગટ થવા દેવાનું અભિપ્રાય જ જની મુખ્ય છે. જેમ લોકો ત્યારે, વિદ્યાર્થી સંસ્થાઓએ પોતાના રાજકીય દરવેશમાં રજૂ કરેલી નીતિ સ્વતઃ હોય તોયે, કોયેસે સ્વીકારેલી નીતિની વિરુદ્ધ અવર તેની સાથે રાઈ પણ રીતે અવગામણમાં આવે તેવી ન હોય, તેની કાળજી રાખવી નેહીએ.

વિદ્યાર્થીઓના કસોટી રાજકારણની મુજબાં ઊત્તર્યા વગર દેશની આઝાદીની લડતના એકમાત્ર પ્રશ્ન પર, તે માટે જરૂરી શરત અને તાકીત એકલી કરવા પર, વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન દેવિન કરવાને હોવા નેહીએ.

૨

વિદ્યાર્થીઓના જીવન-ચલનની પ્રવૃત્તિને વિદ્યાર્થી મંડળોએ સૌથી મહત્ત્વનું રચાવ આપવું નેહીએ. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને વેગ આપે એવા કસોટી ખાસ કરીને વિદ્યાર્થી મંડળો અને પત્રિકાઓ કરવા નેહીએ.

શરીરશરને હલકો ગણીને પારકાની મહેનત પર છુટાવ કાઢા જેવી વૃત્તિ સામે સાલવાથી કરી બતામહેવતના ઝીરવ ઉપર વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન દોરતો કસવ આપવું એક ઉદાહરણ હોઈ શકે. વિદ્યાર્થીઓના આજના નમણા શરીર પર ધ્યાન દોરી વિદ્યાર્થીઓને નિયમિત કસરત કરવાને આમણ કરતો કસવ અવગા આજકાલ આપકો અનેકી રાજનપ્રવૃત્તિના અભિરેક સામે વિદ્યાર્થી-સંસ્થાઓનું ધ્યાન એચતો કસવ અને આવા ખીલ કરવો પણ પડી શકે.

વિદ્યાર્થીઓમાં રાજબાબના પ્રગટે તેમ જ કમ્પ્યુટર એકતાની તેમની વૃત્તિ સતેજ અને એવી પ્રવૃત્તિઓ, ડિજિટલની બધા પ્રચાર વગેરેનો અનુદેશ કરતા કન્વેક્ષ પછ કવી સાકાય.

આ કહેવો કાર્યસાધક બને એ માટે વિદ્યાર્થી કાર્ય-કરોએ પોતાની ભતે તેમને અમલ કરીને જ શક્તિશળ કરવી જોઈએ. તે યોગે એ પ્રવૃત્તિ અને કાર્યક્રમો શેનો તેમાં પણ આની બાબના જળવર્ધ રહે તેવી રીતે જ કરવું જોઈએ.

કે

રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં નો વિદ્યાર્થીઓ મનનું હેજ લો એ માન્યતા ઉપલબ્ધ ન રહેતાં અને બેટલી રીતે શક્ય હોય તેટલી રીતે અમલમાં મૂકવાનાં પગલાં વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાઓએ લેવાં જોઈએ."

વિદ્યાર્થીઓના કરાવો

હમણાં ધોરણ અઠવારિયાંથી ઠીક ઠીક વિદ્યાર્થી સંમેલનો થવાનું વાંચવામાં આવ્યું. એમનું એક સામાન્ય લક્ષણ એ જણાય છે કે, બહુ કરાવ-હોવાપછી, અને એમાં રાજકારણી કરાવો ખાસ હોય છે. અનુભવ પ્રાંતિક સમિતિની વિદ્યાર્થી દોરપટ્ટી સમિતિએ આ બાબત મોકાસબેર ટોક્ષી કરી જ છે. અગાઉ એક અંદામાં જવાદરલાલજીના પછી કંઈક વિરોધ આ વિષે નેરેશો હતો. છતાં, એક સંમેલનના ભતઅનુભવથી આ કહી શકે કે, વિદ્યાર્થીઓને આત્મે આ ગમે છે. એમ કેમ?

એવું દેખાય છે કે, વિદ્યાર્થીને તેની સાળામાં આ બાબતો બધા કરવાનું કે જણવાનું મળતું નથી. કારણ ઉપાડું છે — સરકારીપણ. આવી વિદ્યાર્થી તેનાં મંડળોમાં એ ખોટ પૂરી કરે છે.

પરંતુ તેમાં સંયમ કેળવવો જોઈએ. સુરતમાં એક વિદ્યાર્થીને મળે પછે, અગારે રાજકારણમાં બાજ લેવો જોઈએ? મેં જવાબ આપ્યો. આ પ્રશ્નનો અર્થ સમજવો જોઈએ. કેટલાંક વર્ષ ઉપર એવું હતું કે, જાહેર સભા સરવરોમાં જડું કે રાજકારણી નેતાને જોવા જડું એય રાજકારણ ગણાતું. આ પ્રશ્નનો ત્યારનો અર્થ આત્મે તો રહ્યો નથી. આત્મે તો જાહેર રાજકારણી નેતાઓ સરકારની જ કોલેજોમાં નેતારાવા લાગ્યા છે.

ત્યારે કયા અર્થમાં આ પ્રશ્ન રહ્યો? રાજકારણના ચાલુ પ્રવાહોનો અધ્યાય કરવો, પોતાનું જાન વધારવું, એ ઉપર પણ ફાઈ કરી પ્રતિબંધ લાગ્યો જ મૂકે છે.

રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાની લડત બંને ત્યારે વિદ્યાર્થી તેમાં પોતાનો યોગ્ય ભાગ લેજો, એમાંવ ફાઈ ના નથી કહેવું. (બહેક ફિરિયાદ તો એ છે કે. ૧૯૪૨-૪૩માં વિદ્યાર્થી જે કોલેજમાં જોયા તે રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાની લડતના ભાગે જ હતા અજ્ઞાસી ગણાય એવા હતા; તેઓએ ગાંધીજી વગેરેનાં હાથો પછી નહોતાં વાંચ્યાં.)

પછી, રહે છે વિદ્યાર્થી મંડળો દ્વારા સભા સરવરોમાં કાઢવાં એ. એટલે કે, રાહેર કે ગામની જાહેર સંસ્થા જેટલો વિદ્યાર્થી મંડળ એક એવી જ સંસ્થા બનીને વર્તે. આ નો રાજકારણ હોય, તો એ વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિમાં હોવા જરૂર નથી. તેના વિના દેશકાર્ય અને વિદ્યાર્થી પ્રમતિને બાગ્યે જ જમવું પડે.

આ અર્થગાંધી વિદ્યાર્થીઓના કરાવોના પ્રકાર પર પણ વાત ગઈ. તેમાં પરીક્ષાના ટકા અંગેની વાત આવી. આ બાબત જે કરાવો થાય છે — કે ટકા વધવા જોઈએ — તે, મને લાગે છે કે, વિદ્યાર્થીને માનપ્રદ નથી. એવી જીજ્ઞાસા તે શું કામ કરે? શું પ્રશ્નપત્ર તેના હાથમાં નથી? તેને તે અગાઉ તૈયાર થવા સમય નથી અપાતો? તે માટે તે કેમ તૈયાર ન રહે? ટકાની જીજ્ઞાસા તો સ્વમાન સામે જવારી થઈ ગણાવી જોઈએ.

એટલે, વિદ્યાર્થી મંડળો કરાવોની બાબતમાં જે સંયમ અને વિવેક કેળવે તો લાભ જ છે. તેમણે નાની નાની વાતો લઈને કામ ઉપાડવું જોઈએ. કરાવો કરવાના હોય તો ફક્ત ને ગામફરો અને તે અંગે કરવા ધટે.

જેમ કે, એક સંમેલનમાં કરાવ આપ્યો કે આપણું કામ શુદ્ધ અનુભવમાં થવું જોઈએ. આ કાંઈ અર્થનો સવાલ તો નથી જ. પણ તેમાં ટકાર એ હતી કે, વિદ્યાર્થી આગેવાનો અનુભવ-અનુભવ છોડી મૂકે છે; તેમને કહેવાની વાત એવી અરપટ અને અર્થહીન હોય છે કે, તે માટે તે લાંબું લાંબું જોયે ને તેમાં અનુભવ વગર આવે નહિ.

એક સભામાં આપણા સામુદાયિક 'વંદેમાતરમ' ગાવાની ચર્ચા કરીને કહેવાનું થયું કે, 'વંદેમાતરમ'ને નામે આપણે કોલાહલ કરીએ જીએ; વિદ્યાર્થીઓ દેશ-પ્રેમ ખાતર શું કામ આ જ એક વસ્તુ એક વર્ષના કામમાં શીખી લેવાની ન રાખે?

હમણાં એક કોલેજના અધ્યાપકને વિદ્યાર્થી માનપત્ર વિદ્યાર્થીઓએ આપ્યું, તે અંગેએમાં શું કામ? શું એ લોકો પોતાના બાવો એ લાવામાં જ સહજતાથી રેડી સકતા હતા ગાઈ? નહિ જ. એમાં ફેરાન માની? — રાષ્ટ્રપ્રેમ વિદ્યાર્થીઓએ આવી બાબતોમાં વિરોધ કરવો જોઈએ અને માવજાપાણુ આડું અપમાન સાંપી લેવું ન જોઈએ.

આનું કેમ ગમે છે? કારણ એ લાગે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ સમજતા નથી કે કાંતિની કળા પોતાથી રાજ થાય છે અને નાની નાની લાગની છતાં મોટી શક્તિ ધરાવતી વાતોમાં સંતાયેલી છે. આવી વાતો ઉપાડી લેવામાં વિદ્યાર્થી મંડળનું યાજ્ઞ કામ ને રાજીવિદ્યાન તથા ધરતર રહેલાં છે. એમાં એમને વાળવા માટે તેમના સાહજિક નેતા જેવા તેમના શિક્ષકોએ તૈયાર થવું જોઈએ. પણ એક વર્ષ દરેકે એ આ વિષે સુરત લાગે છે.

બાલ્યત પ્રભાતુ' લક્ષણ

કેટલાય મહિનાથી નીચેની ખબરની કાપથી સંબંધી રાખી છે, તે આને પણ વાચકને ખતાવવા જેવી ગણવું છું. તેમાં સંદેશરતે ૭-૨-૧૯૪૫નો આવેલ તાર છે :—

“ મુંબઈના માછ ગવર્નર સર ફોર્સ હ્યુમ્બેને એક...

કમિશનર પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યો છે. તે કમિશનર કામ એ છે કે, બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીઓમાં તથા બીજા શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં, ‘ફૂના’ તથા ‘નલકના’ પૂર્વે (એટલે કે ફૂના ચીન ભાષાનું પૂર્વેશો અને નલકના ઉત્તમ, અરબશાહ, સીરિયા ઇ.ં પૂર્વે દેશો), પૂર્વ યુરોપી અને આફ્રિકાની ભાષાઓ, ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિઓને અભ્યાસ કરવા જેવી સગવડ છે તેની તપાસ કરવી, ઇલિયા એફિસના ટ્રસ્ટ બિલ્ડર્સ વાઈસ અને બર્મ્થ એફિસના મિ. બી. ઇન્ડુ. રિવાય-બેન્ક તે કમિશનના સભ્યો છે.”

જમતનું આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ આ દેશોની સાથેના સંબંધો અંગે કેવું તીવ્ર અને નાણુક તથા મહત્વનું થયું છે, એ સૌને ખબર છે. બ્રિટને જે પોતાનું વર્ચસ્વ હવે પછી મીઠાનાવી નવી દુનિયામાં પણ ટકાવવું હોય અને પૂર્વ થે જમાવાનું હોય, તે આ દેશોની સાથે સંબંધ કેળવવાને લેઈએ; તેની નવચલવાન પ્રભામાં એમને વિશે જ્ઞાન ફેલાવું લેઈએ; તેને મટિ સરકારે વેળાસર સવર-અવકાશ ને હોય તે લેઈ કાઢી ખૂટવું કરવું પૂરું કરી લેવું લેઈએ. ભગત પ્રભા આમ જ વર્તે.

આટલા બધા દેશોની કેટલી બધી વિસ્તાર બાજુવાની ! આ તે કેવો બોલો !—ઇ.ં પ્રમાણે અને અપ્રમાણી પ્રશ્નો એને નથી બેઠતા. એને તો, પોતાની બીજસી પેઢીને માટે, જેવા જમાનો, જેવી જરૂર, તે અધુ વેળાસર અને અગમણુદિથી સમજાઈ જઈ, નવા નવા દેશપ્રેમના બોલ તૈયાર કરવાનું રહે.

આ હું લઈ લિખિ સામે બોલનાની ફલીલ કરાય છે તેને અનુલક્ષીને કહું છું. સ્વરાજની ઊંડાંથી પ્રભ બોલનાની ફરિયાદ કરે, એ કેવું ? આ અંગે સારી વાત એ છે કે, વિદ્યાર્થી એ ફરિયાદ કરતા મટતા નહ્ય છે.

આ કે તે રૂપે ફરિયાદ કરે છે મોટાંમાં. વિદ્યાર્થીઓ જોશ રાખે છે ખરા; પણ હવે તેઓ હિંદુસ્તાની ને તેની એ લિપિની ફલીલ જાનતા નહ્ય છે ખરા.

“ ભાણુરો તે કમારી, નહિ બાણુ તે એરી ”

હમણાં થોડાક વખતથી એક ‘મેટિરી’ ફરિયાદ આમ કરવામાં આવે છે :—“તમે (એટલે ખાસ તો ગાંધીજી જ) અમને કહો છો, તે મુસલમાનોને કેમ નથી કહેતા ?” મુંબઈની હિંદુસ્તાની પ્રચાર સલાના કાર્યકર્તાઓને તાનેતરમાં ગાંધીજીએ વ્યાખ્યાન આપ્યું, તેથી આ ક્ષેપો ટાળી. “ યાદમ્સ ઓફ ઇડિયા ” પત્ર દ્વારા કેટલાક હિંદુ અગ્રણીઓ ગાંધીજીને આરવા લાગ્યા છે.

ગાંધીજીએ પોતાની વાત હિંદુઓને જ કહી છે ને કહી છે એમ નથી, જ. તે હિંદીમાત્રને સંબોધે છે. સાંભળનાર સમુદાયને હિંદુ હોય, તો તે પૂરતી તેમાં કાંઈક વિશેષ વાત આવે. પણ તે ધરથી એમ નથી કે, તે મુસલમાન-હિંદીઓને બાકાત રાખે છે.

મુસલમાનો નાગરી ને હિંદી હિંદુસ્તાની નથી શીખતા, તે અંગે શું કામ શીખીએ ?—આમ બોલે હિંદુઓને લાગે, તો તેમાંય હોય છે. અને તે એ કે, ત્યાં લામ અને લોભ છે કે દેશનું બહાં છે, ત્યાં અસમાચકરણી ઈર્ષ્યાની ન હોય; ત્યાં તો વહેલો તે પહેલો થવાનો પડાપડી થટે. દેશમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ નવી બાધા નથી લિપિ શીખે તેમાં લાલ જ છે. તેમ કરવાનું જેને મનમાં વસે તે બીજાની વાટ શું કામ જીએ ? લાલમાંથી રહી જશે તો એ સારા કામમાં ખમયાતો હશે તે, આથી જ, ગાંધીજીએ ક્યારેયું કહેવું છે કે,

“ હિંદુસ્તાની એટલે ઉર્ડુ નહિ પણ હિંદી ઉર્ડુ રહું; ઉત્તરના હિંદી સમજાઈ શકે એવું સંમિશ્રણ ને નાગરી અલગ ઉર્ડુમાં લખાવેલું ” રૂ. આ પૂરી સમજાણ, બાકી અપૂરી ” અને એમ જાણુવીને કહ્યું કે,

“ પૂરી સમજાણ-શીખનારે આજ તો બને લિપિ શીખવી લેઈએ. ને બને ૧૫ બાણુમાં ભેઈએ સમુદાય આ વિશ્વપ્રેરક મળે છે. જે બા બાણુ તે કમારી, નહિ જાણે તે લોગે.” (હુએ ગાંધીજી “ સમજાણ વિશે વિચાર ”)

હિંદુસ્તાની પ્રચાર એક રાષ્ટ્રીય રચનાનું કામ છે. અહિંસા દબે કરાતા રચનાકાર્યને મુખર્ણસિદ્ધાંત એ છે કે,

સ્વત્વમયસ્ય ધર્મેસ્ય વ્રાયતે મહતો મયાત્.

એ કામ નરા પણ કરો તો તેટલું પુરત જ છે; તેટલા તમે આજણ જ વધો છો. આ કસોડીમાં હિંદુસ્તાનીનું કામ પણ પસાર થાય છે. દેશમાં જેટલા એ શીખશે તેટલા દેશ ‘ પાકિસ્તાની ’ બાવમાંથી બચવાનો જ છે. અને આ ન જાને તોય, તમે એક સાધા ને લિપિ નવી શીખ્યા એ નિર્મેળ સાક જ છે. જેને આ વસ્તુ દિગમાં વસશે તે જ ને કરશે, એ આપણે કાર્યસિદ્ધાંત હોવાથી, તેમાં ફરજિવાતપણાની ફરિયાદ તો યી જ નથી મકતી.

સુરત સમજાણના પ્રચારક મંડળ

જયા અંકમા આ મંડળના કામ વિશે લખ્યા પછી મારે સુરત જઈ આવવાનું થયું. ત્યારે જાણું કે, આ મંડળે તેના નાગરી-હિંદીના કામ સાથે હિંદુસ્તાનીનું કામ પણ રાકે ક્યું છે; મંડળનાં એકેક કેન્દ્રોમાં તેના વર્ગો ચાલે છે. આ શુભ સારવાત માટે તે મંડળને શુભારક્ષણી થટે છે.

પણ તે એટલે ન અટકે. તે સમજે કે, નાગરી લિપિ અને હિંદી શૈલીનું કામ તો પૂર્ણ સમજાણ હિંદુસ્તાનીમાં